

Book of Proceedings SCfSD18

June 2018

**The Fifth International Conference “Scientific Challenges for Sustainable
Development – SCfSD18”**

Struga, 19 May 2018

“Scientific Challenges for Sustainable Development”

BOOK OF PROCEEDINGS SCFSD18

**LINKING ACADEMICS, RESEARCHERS,
STUDENTS AND POLICY-MAKERS FOR A
BETTER LIFE**

CHAIRMANS OF THE CONFERENCE

PROF. DR. BASHKIM RAMA

RECTOR OF INTERNATIONAL UNIVERSITY OF STRUGA

PROF. DR SKENDER TOPI

RECTOR OF UNIVERSITY OF ELBASAN "ALEKSANDER XHUVANI"

PROF. DR ROLAND ZISI

RECTOR OF UNIVERSITY OF VLORA "ISMAIL QEMALI"

SCIENTIFIC COMMITTEE

•Academic. Prof. Dr. Anastas Angjeli - Rector of Mediterranean University of Albania;
•Prof. Dr Mevlud Dudić- Rector of International University of Novi Pazar; • Prof. Dr Hilmi Ibar - Trakya University; •Prof. Dr Armen Kadriu – International University of Struga;
•Prof. Assoc. Dr. Peçi Naqellari - University "Aleksander Xhuvani" – Elbasan; •Prof. Asoc. Shkelqim Hidri - University "Aleksander Xhuvani" – Elbasan; •Prof. Dr Bilal Shkurtaj - University "Ismail Qemali" – Vlora; •Prof. Dr. Alber Qarri - University "Ismail Qemali" – Vlora; •Prof. Dr. Vehbi Ramaj – University "Haxhi Zeka" – Peja; Prof. Assoc. Aurela Saliaj - University "Ismail Qemali" – Vlora; •Prof. Assoc. Hajdar Kicaj - University "Ismail Qemali" – Vlora; •Prof. Assoc. Aleks Trushaj - University "Ismail Qemali" – Vlora; •Prof. Asoc. Valentina Haxhiymeri - University "Aleksander Xhuvani" – Elbasan; •Prof. Dr. Sotir Mali - University "Aleksander Xhuvani" – Elbasan; •Dr. Enkeleint-Aggelos Mechili - University "Ismail Qemali" – Vlora; •Prof. Asoc. Imelda Sej dini - University "Aleksander Xhuvani" – Elbasan; •Prof. Asoc. Albert Riska - University "Aleksander Xhuvani" – Elbasan; •Prof. Dr Sabahudin Komoni- University of Pristina; •Prof. Dr Shyqeri Kabashi- Business University College; • Prof. Dr Ligor Nikolla- University of Tirana

ORGANIZING COMMITTEE

•Prof. Dr Biljana Ciglovska – International University of Struga; •Prof. Dr. Florida Veljanoska - International University of Struga; •Dr. Fatos Gjata- University "Aleksander Xhuvani" – Elbasan; •Dr. Merita Hoxha- University "Aleksander Xhuvani" – Elbasan; •Doc. Dr Jeton Shaqiri – International University of Struga; •Dr. Erjon Hitaj - University "Ismail Qemali" – Vlora; •Doc. Dr Edi Kela- International University of Struga; •Dr. Ermelinda Gjeta - University "Aleksander Xhuvani" – Elbasan; •Doc. Dr Nazmije Merko – International University of Struga; •Doc. Dr Dashmir Nasufi- International University of Struga; •Phd. Cand. Guximtar Rushani- International University of Struga; •Msc. Eriona Çela - University "Aleksander Xhuvani" – Elbasan; •PhD Cand Elona Gaxhja - University

“Aleksander Xhuvani” – Elbasan; •Phd. Cand. Nurten Kala-Dauti- International University of Struga; •MSc. Armir Ziba – International University of Struga; •MSc. Senada Laçka– International University of Struga; •MSc. Abidin Trena – International University of Struga; •MSc. Lirinda Vako – International University of Struga

CONFERENCE SECRETARIAT

•MSc. Marinela Shkurta– International University of Struga; • Eliona Tozaj - University “Ismail Qemali” – Vlora; •MSc. Rezarta Zhaku-Hani– International University of Struga; •Rezarta Sinanilaj - University “Ismail Qemali” – Vlora

CONFERENCE COORDINATORS

•MSc. Armir Ziba; •MSc Abidin Trena

PUBLISHER • DESIGN • PRINT: International University of Struga

PRINTING • Online Edition

©2018, International University of Struga. International Scientific Conference “Scientific Challenges for Sustainable Development – SCfSD18” , Struga Republic of Macedonia.

All rights reserved. Authors are responsible for the linguistic and technical accuracy of their contributions

ISBN 978-608-4573-30-2

Prof. Dr. Bashkim Rama, Rector of International University of Struga

Chairman of the Conference

Dear authours,

It gives me great pleasure to thank you most cordially for participating in the 5th International Conference “Scientific Challenges for Sustainable Development – SCfSD18” as well as to declair that, once again this conference was a proof of success and achievement.

This event was the culmination of a great number of research papers as your contribution to a sustainable development and I would like to take this opportunity to express my appreciation and my gratitude to all of you who, through your scientific work,have choosen to be part of the 5th International Conference “Scientific Challenges for Sustainable Development”

In recent years, we witnessed a significant increase of concern among the peoples of the world regarding the impact and role of scientific research to establish a sustainable development in every field of life.Even so, we still have a long way to go, and only through a joint effort will we be able to reach our fundamental goal.In this sense, I consider this conference as a great contribution to the sustainable development in the future.

TABLE OF CONTENTS

ECONOMY AND TOURISM RESEARCH PAPERS	13
NDIKIMI I ETIKËS DHE MOTIVACIONIT MBI PUNËN E SIPËRMARRJEVE TURISTIKE NË KOSOVË	14
MSc. AGRON HAJDINI, PHD CANDIDATE	14
KOMUNA E LIPJANIT, VLERËSUES I AUTORIZUAR I PRONËS KOMUNA E LIPJANIT, REPUBLIKA E KOSOVËS AHAJDINI5@GMAIL.COM.....	14
NDIKIMI I MENAXHIMIT TË INTEGRUAR KUALITATIV (IQM) TE DESTINACIONET MË TË ZHVILLUARA TURISTIKE NË MAQEDONI	26
DR. ARMEND PUSHKULE.....	26
COMPARATIVE STUDY OF ENVIRONMENTAL STATE OF LAKES IN ALBANIA.....	38
STUDIM KRAHASUES I GJENDJES MJEDISORE TË LIQENEVE NË SHQIPËRI.....	38
BELINDA HOXHA, ANXHELA ANDONI, FREDERIK CANE	38
PLANIFIKIMI DHE ORGANIZIMI I MARKETINGUT NË NDERMARRJEN N.P. “VICTORIA INVEST INTERNATIONAL GROUP”	45
PHD BETIM SPAHIU	45
THE FAILURE OF THE DOHA ROUND OF NEGOTIATIONS: CONSEQUENCES AND RISKS FOR THE WORLD TRADING SYSTEM	57
BILJANA CIGLOVSKA.....	57
RËNDËSIA E MOTIVIMIT NË ZHVILLIMIN E BURIMEVE NJERËZORE	69
ERDETA BRESHANAJ , ELOINA TOZAJ	69
HARIKLA BEDULI	69
ZHVILLIMI I SISTEMIT BANKAR NË KOSOVË KËRKON PËRQASJE ME PRAKTIKAT MË TË MIRA TË VENDEVE TË ZHVILLUARA ME QËLLIM MANAXHIMIN E RISQEVE DHE RITJEN E EKONOMISË SË KOSOVËS.....	73
FITIM MEXHUANI PHD CANDIDATE,	73
ARTUR RIBAJ PROF. ASOC. DR.	73
KËRKIMI ONLINE DHE INDUSTRIA E KËRKIMIT MARKETING	81
FJORELA LLUPO, HARIKLA BEDULI, BESIANA LLUPO	81
SUSTAINABLE NUTRITION	92
PH.D LEJDA ABAZI	92

INLAND SHIPPING IN POLAND AS AN ALTERNATIVE FOR TRUCK AND TRAIN TRANSPORTATION	101
MACIEJ CZAPLEWSKI	101
DESTINATION ATTRACTIVENESS AS A FUNCTION OF SUPPLY AND DEMAND INTERACTION - CASE STUDY ALBANIA	112
PHDC. MARINELA SELMANAJ, PHD MERITA MURATI	112
SPIN-OFF-I SPECIAL, DËSHTIMI I TRANZICIONIT EKONOMIK NË KOSOVË.....	132
SPIN-OFF-I SPECIAL, DËSHTIMI I TRANZICIONIT EKONOMIK NË KOSOVË.....	142
ANASTAS ANGJELI, ACADEMICIAN	142
MUSTAFË KADRIAJ, PHD(C)	142
SHQIPRIA DHE KOSOVA DREJT BARRIERAVE, MARRVESHJET VETËM NË LETËR.....	153
PHD(C) MUSTAFË KADRIAJ	153
ACADEMICIAN ANASTAS ANGJELI,	153
THE USE OF DIGITAL MARKETING IN GENERAL AND SOCIAL NETWORKS IN PARTICULAR	164
DR. SC. REFIK HAVOLLI	164
ARBËR HAVOLLI - MASTER STUDENT	164
PËRDORIMI I MARKETINGUT DIGJITAL NË PËRGJITHËSI DHE I RRJETEVE SOCIALE NË VEÇANTI	165
МЕЃУЗАВИСНОСТА ПОМЕЃУ ДОЗНАКИТЕ ОД СТРАНСТВО И ПОРАСТОТ НА БДП ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА.....	181
ПРОФ. Д-Р ФЛОРИДА ВЕЉАНОСКА.....	181
MENAXHIMI DHE LLOJET E RREZIKUARA NË PARKUN KOMBËTAR “SHEBENIK-JABLLANICË”	193
MSC. RODETA PLLUMI ¹ , PROF. AS. DR. PEÇI NAQELLARI ² , MSC. ERJONA SELKO ³	193
OBJEKTIVAT DHE QËLLIMI NGA KËNDËVËSHTRIMI I PROJEKTEVE	203
SELAM CEKA, MSC.....	203
PJESEMARRJA E SHOQERISE CIVILE NE PROCESIN E BUXHETIMIT LOKAL NE REP E SHQIPERISE.....	209
MSC MARINELA SHKURTA	209
MSC SEMRA BUJARI	209
THE 2008 GLOBAL FINANCIAL CRISIS IN CENTRAL AND EASTERN EUROPEAN UNION COUNTRIES AND GOVERNMENT’S ROLE	219

DOC. DR. NAZMIJE MERKO-ZABZUN	219
PROF. DR. SULO HADËRI	219
NEGOCIMI NË BIZNES	233
MSC.PHD CAND.NAZMI MAKSUTAJ	233
MSC.PHD CAND.MIMOZA BYTYQI-MAKSUTAJ	233
ZHVILLIMET POLITIKO-EKONOMIKE NË SHTETET E BALLKANIT PERËNDIMOR GJATË TRANZICIONIT	240
MSC.PHD CAND.MIMOZA BYTYQI-MAKSUTAJ	240
MSC.PHD CAND.NAZMI MAKSUTAJ	240
NDIKIMI I VENDEVE FQINJE NE TREGUN E PUNES	250
PROF.ASS.DR. ARTAN HAZIRI,	250
ASS.MSC. HAZBI KADRIU	250
LËVIZJA TEATRALE SHQIPTARE DHE NDIKIMI I SAJ NË TURIZMIN E QËNDRUESHËM	260
ELIS MATAJ	260
INFORMATION TECHNOLOGY AND COMMUNICATION RESEARCH PAPERS.....	266
INTRUSION TOLERANT SYSTEM ARCHITECTURES	267
EDA TABAKU ¹ , BESIANA ABDYLI ² , IGLI TAF ³ FACULTY OF INFORMATION TECHNOLOGY 1	267
ON THE FRESHNESS OF RELATIONAL DATABASES DEPLOYED ON CLOUD	284
ESMERALDA KAZIA	284
BLEDAR KAZIA	284
THE IMPLEMENTATION AND DEVELOPMENT OF THE WEB CMS PLATFORMS IN THE ALBANIAN MARKET	299
FATMIRA PRODANI	299
IMPLEMENTING E-LEARNING STRATEGIES INTO THE UNIVERSITY STUDY PROGRAMS IN AID TO STUDENTS' ACADEMIC ACHIEVEMENTS	307
FRIDA GJERMENI	307
DATA MINING NE TURIZEM	312
¹ HARIKLA BEDULI, ² ENIANA BEDULI, ³ ERDETA BRESHANAJ.....	312
IMPAKTI DHE PËRDORIMI I TEKNOLOGJISË MOBILE NË SHËRBIMET BANKARE NË REPUBLIKËN E SHQIPËRISË.....	327
LIRINDA VAKO ABEDINI, MSc.....	327
REZARTA ZHAKU HANI, MSc.....	327

PATRIOT RIKA, BSC	327
METODA DINAMIKE E PËRCAKTIMIT TË GJENDJES MEKANIKE.	333
JONIDA IKONOMI (NAKA)	333
ARJOLA NAKA.....	333
KLODJAN ZAÇAJ	333
TREGËTIA ELEKTRONIKE , AVANTAZHET , DISAVANTAZHET DHE PËRDORIMI I SAJ NË GRUPMOSHA TË NDRYSHME NË SHQIPËRI . (ANALIZË PËRSHKRUESE).....	341
MSC NIRIDA PASHAJ.....	341
ASSORTATIVITY AND RECIPROCITY IN TEMPORAL LANDLINE PHONE CALL NETWORK GRAPH SERIES.....	350
ORGETA GJERMËNI.....	350
NDIKIMI I TEKNOLOGJIVE TË INFORMACIONIT DHE KOMUNIKIMIT NË ZHVILLIMIN E METODAVE TË EDUKIMIT	360
IMPACT OF ICT IN THE DEVELOPMENT OF EDUCATION METHODS	360
ROVENA HUSHI1, ULIANA HUSHI2	360
THE OBSERVED DIFFERENCES IN INRUSH CURRENT WAVEFORMS USING BCTAN AND XFORMER MODEL	365
MIRANDA HALILI, EDUART SERDARI.....	365
NDIKIMI I PROGRAMEVE APLIKATIVE QË PËRDOREN NË BIZNESIN ELEKTRONIK ME FOKUSIM NË EKONOMI DIGJITALE	378
DRC. HAZIR HAJDARI	378
PROF.ASS.DR. VEHBİ RAMAJ.....	378
SFIDAT DHE MANGËSITË E SISTEMIT TË E-PROKURIMIT NË REPUBLIKËN E KOSOVËS.....	390
DR.SC. BESNIK HAJDARI	390
PROF.ASS.DR. VEHBİ RAMAJ.....	390
NDIKIMI I SISTEMEVE TË INFORMACIONIT NË KRIJIMIN E BIZNESIT ELEKTRONIK	402
DRC. HAZIR HAJDARI	402
PROF.DR. LIGOR NIKOLLA	402
EDUCATION RESEARCH PAPERS	411
QASJA KULTURORE E SHPREHJEVE TË NGURTËSUARA NË MËSIMDHËNIEN E GJUHËS FRËNGE	412
MSC. ADRIANA GJIKA	412
BASHKAUTORE MSC. SILVANA HAZIZAJ NIKAJ	412

HISTORIA GOJORE E FAMILJES SI NJË TEKNIKË E MËSIMDHËNIES NË GJUHËN ANGLEZE	421
DR. ANILA HIMA	421
USING MOVIES IN LEARNING ENGLISH AS A FOREIGN LANGUAGE.....	426
MSC. ANISA SOTA ¹ , MA. BRIKELDA SHABANAJ ²	426
GJENERATAT E REJA KËRKOJNË METODA TË REJA TË MËSIMDHËNIES.	434
MA BESA KOZARIA	434
EDUKIMI NDËRKULTUROR SI PËRGJIGJE E PARAGJYKIMEVE NË SHOQËRINË E KOMPLEKSITETIT	445
DR.BUKUROSHE ISUFAJ	445
PUNA ME PROJEKTE NË RRRITJEN E CILËSISË SË NXËNIES NË ORËN E FIZIKËS	452
DOC.KOZETA DERVISHI, ERALDA GRIPSHI.....	452
GJENERATAT E REJA KËRKOJNË METODA TË REJA TË MËSIMDHËNIES	468
MAJLINDA BESHIRI	468
NDIKIMI I VËSHTËRSIVE NË TË NXËNË DHE SFIDAT NË GJITHËPËRFSHIRJE	479
DR. SC. NEXHMEDIN Z. BARDHI	479
THE ROLE OF THE EDUCATOR IN ORGANIZING EDUCATIONAL ACTIVITIES FOR PRE- SCHOOL CHILDREN.....	487
REMZI BUJARI- PHD CANDIDATE IN PEDAGOGY	487
THE INFLUENCE OF THE PARALLEL LEARNING OF MULTIPLE LANGUAGES ON INTELLECTUAL DEVELOPMENT	499
PHD EDI KELA	499
PROBLEMS OF COMPREHENSIVE EDUCATION OF CHILDREN WITH DISABILITIES. CASE OF ALBANIA	505
LAURETA BALLAJ	505
METODAT DHE ROLI I MËSIMDHËNËSIT TË LETËRSISË NË MËSIMDHËNIE	512
SARANDA BUZHALA	512
THE RELATIONSHIP BETWEEN THE SIMULTANEOUS INTERPRETERS' SPEED OF SPEAKING AND THE CLARITY OF THEIR INTERPRETATION FROM ENGLISH INTO THEIR NATIVE LANGUAGE	520
MSC. SILVANA HAZIZAJ NIKAJ.....	520
CO AUTHOR MSC. ADRIANA GJIKA	520

PROGRAMI PRAAT I DOMOSDOSHËM PËR FUSHËN E FONETIKËS EKSPERIMENTAL	526
YLLKA R.IMERI.....	526
RËNDËSIA E KREATIVITETIT NË PUNËN E EDUKATORES ME FËMIJËT E MOSHËS	
PARASHKOLLORE	533
ZEHRIE PLAKOLI1	533
LAW AND POLITICAL SCIENCES RESEARCH PAPERS	539
VETËVENDOSJA.....	540
MSC.ALBERT NDREU	540
FENOMENI I DEKURAJIMIT TË TË RINJVE SHQIPTARË NË KONTEKSTIN POLITIK.....	554
MSC. ALMA BAKIU, MSC. ADIONA HAMETAJ.....	554
BASHKIMI EUROPIAN DHE SOVRANITETI SHTETËROR , RAPORTET MIDIS TË DREJTËS SË	
BE-SË DHE ASAJ TË BRENDSHME, SI DHE SFIDAT INTEGRUESE TË SHQIPËRISË	562
DR. AMANTJA LEVANAJ	562
MSC. FJORALBA ISMAILAJ	562
KORRUPSIONI DHE FORMAT E SAJ - SANKSIONIMI SIPAS KONVENTAVE NDËRKOMBËTARE	
.....	572
BAJRAM SEFERAJ - PH.D. CANDIDATE	572
E DREJTA NDËRKOMBËTARE DHE DIVERSITETI KULTUROR	584
MSC. ABIDIN TRENA.....	584
THE COMPLEXITY OF TODAY'S CHALLENGES OF HUMAN SECURITY	594
BARDHYL HOXHA	594
ЕМПИРИСКО-СТАТИСТИЧКИ ПРЕГЛЕД НА МАЛОЛЕТНИТЕ СТОРИТЕЛИ НА	
КРИВИЧНИТЕ ДЕЛА ПРОТИВ ЗДРАВЈЕТО НА ЛУЃЕТО	602
Д-Р БИЛЈАНА БОГДАНОВА-СМИЛЕВСКА ¹ , ВАСЕ РУСУМАНОВ ²	602
TREATMENT OF SOME CRIMINOLOGICAL ASPECTS OF SEXUAL OFFENSES	614
DR. BLENDAR MUSTAFARAJ PUBLIC PROSECUTOR, PROSECUTOR'S OFFICE OF ELBASAN JUDICIAL DISTRICT, ALBANIA.....	614
ABORTION, THE RIGHT OF THE FEMALE OR A VIOLATION OF THE RIGHT TO LIVE	627
PHD. C. DENISA NAQELLARI	627
MSC. ELSA NAQELLARI.....	627
DISA ASPEKTE PROCEDURIALE TË PËRGJIMIT SI MJET PËR KËRKIMIN E PROVËS	635

PROF. DR. DHURATA BILO	635
DIXHITALIZIMI I SISTEMIT TE REGJISTRIMIT TË PASURIVE TË PALUAJTSHME NË SHQIPËRI SFIDË DREJTË SË ARDHMES PËR NJË SISTEM TË UNIFIKUAR EUROPIAN	645
MSC.ENKELEIDA SHYLE (PETANAJ)	645
PERSONAT JURIDIK SI SUBJEKT I SË DREJTËS PENALE NË SHQIPËRI	654
DR.AV. FIRDUSI AJAZI	654
MSC. ELTON KANAPARI	654
LIRIA DHE BARAZIA NË BALLKANIN PERËNDIMORË	665
MR. LIRIDON ZENKU	665
FREEDOM AND EQUALITY IN THE WESTERN BALKANS.....	666
MR. LIRIDON ZENKU	666
PARASHIKIMET DHE PROBLEMATIKAT E VEPRËS PENALE TË DHUNËS NË FAMILJE NË LEGJISLACIONIN SHQIPTAR	674
PHD.CAND LORENA MUSAI	674
MAGJISTRAT ENKELEDA MILLONAI	674
INTERNATIONAL RELATIONS-PRINCIPAL THEORIES.....	681
MSC.LORIDELA BEQARI	681
MSC.AMARILDA DULE	681
MARRREDHENIET NDERKOMBETARE-TEORITE KRYESORE	689
LORIDELA BEQARI.....	689
JUVENILE SANCTIONS IN COMPARATIVE CRIMINAL LAW.....	697
Msc MAIDA B. ALIĆ.....	697
ПОЛИТИКИТЕ ЗА ПРОМОВИРАЊЕ НА МАЛЦИНСКАТА ПРЕТСТАВЕНОСТ ВО ИЗБОРНАТА ЛЕГИСЛАТИВА НА ЗЕМЈИТЕ НА НЕКОГАШНА ЈУГОСЛАВИЈА	711
НИКОЛА АМБАРКОВ.....	711
MENDIMI POLITIK I IMANUEL KANTIT.....	722
NYSRET HOXHA.....	722
KONSTRUKSIONIZMI SOCIAL NË DREJTIM TË ZHVILLIMIT GJINOR.....	730
SOCIAL CONSTRUCTION IN MANAGMENT OF GENDER DEVELOPMENT	730
REA DHAMI.....	730

SFIDAT E KOSOVËS NË VITIN 2017-ASPIRATAT PËR ANTARËSIM NË BE DHE ORGANIZATAT TJERA NDËRKOMBËTARE	744
MSC.SENADA LAÇKA.....	744
“TRAFFICKING HUMAN BEINGS AND ORGANIZED CRIME”	753
SHQIPE KRASNIQI KASTRATI.....	753
HAPAT E SHQIPERISE DREJTE BE-SE.....	767
XHESJANA MEZURAJ	767
ERVIS RAPUSHAJ	767

ECONOMY AND TOURISM RESEARCH PAPERS

NDIKIMI I ETIKËS DHE MOTIVACIONIT MBI PUNËN E SIPËRMARRJEVE TURISTIKE NË KOSOVË

MSc. Agron Hajdini, PhD candidate

Komuna e Lipjanit, Vlerësues i autorizuar i pronës
Komuna e Lipjanit, Republika e Kosovës
ahajdini5@gmail.com

ABSTRAKTI

Njohja e mirë dhe promovimi i vlerave të përbashkëta etike të njeriut dhe qëndrimi për tolerancë dhe respektim të bindjeve fetare, filozofike dhe morale, paraqesin themel dhe faktor tepër të rëndësishëm dhe njëkohësisht janë rezultat i turizmit të përgjegjshëm dhe të qëndrueshëm.

Pjesëmarrësit në zhvillimin e turizmit duhet t'i njohin traditat dhe praktikat socio-kulturore të të gjithë popujve, përfshirë këtu edhe bashkësitë e vogla me vlerat e tyre kulturore. Të gjitha aktivitetet që zhvillohen në turizëm duhet të ndodhin në përputhje me zakonet dhe shprehitë e nikoqirëve apo mikpritësve nga njëra anë dhe me ligjet dhe praktikat pozitive turistike nga ana tjetër.

Në ndërkohë, motivacioni si koncept, është elementi i parë pothuajse për çdo aktivitet të njeriut, qoftë ai person individual, grup dhe kolektiv ose organizatë afariste. Pa ekzistencën e motivimit si koncept, përkatësisht pa u nxitur për të punuar më shumë, realizimi i të gjitha qëllimeve dhe detyrave ose strategjive të caktuara paraprakisht është pothuajse mision i pamundur.

Motivimi është fenomen tepër i komplikuar mbi të cilin ndikojnë më shumë faktorë me karakter individual, kulturor, etik, historik dhe menaxherial. Vetë puna ose angazhimi në punë nënkupton kënaqësi, më shumë të ardhura personale dhe zhvillim të karrierës së të punësuarit. Në fakt, motivacioni është element primar në realizimin e shumë qëllimeve dhe në arritjen e sukseseve më të mëdha.

Pjesa empirike e këtij hulumtimi shkencor ka për qëllim që ta plotësojë dhe ta kompletojë pjesën teorike të hulumtimit, por edhe ta identifikojë situatën reale me etikën dhe motivacionin e të punësuarve në sferën e turizmit dhe hotelerisë

FJALË KYÇE: etika, motivacioni, sipërmarrje turistike, zhvillim turistik

HYRJJE

Etika nuk është një temë e re për diskutim dhe debat, sepse është diskutuar dhe debatuar mijëra vjet më parë prapa në histori nga të gjitha kulturat, vendet dhe shtetet, komunitetet dhe rajonet në botë. Pavarësisht nëse bëhet fjalë për kontekst publik ose privat, ndërkombëtar ose lokal, në nivel të një organizate ose në nivel individual, çështja e etikës është elementi më thelbësor i çdo problemi të ngritur.

Për ta kuptuar nocionin e "etikës", ne duhet të kthehemi në retrospektivën e etimologjisë dhe shkrimeve më të hershme të filozofëve të vjetër dhe shkencëtarëve politikë. Fjala "etikë" rrjedh nga fjala greke "ethos, ethicos", e cila në përkthim nënkupton moralin, traditën, zakonet dhe shprehitë.

Etika është grup normash që i bëjnë idealet dhe vlerat në praktika të përditshme dhe këto vlera janë parime që pranohen në mënyrë kolektive dhe e drejtojnë gjykimin tonë mbi atë çka është e mirë dhe çka është e keqe dhe e gabuar. Një përkufizim tjetër i etikës do të ishte se etika është një proces me të cilin e mira dallon nga e keqja dhe ne veprojmë në drejtimin që e mendojmë se është i drejtë.

Etika gjithashtu mund të përkufizohet si një përpjekje sistematike për të përdorur arsyen si pjesë e përvojës së moralit tonë, individual ose kolektiv, për të përcaktuar rregullat që tregojnë se si duhet të sillet një person.

Filozofët e lashtë grekë ofruan dhe shpjeguan aspekte të ndryshme të filozofisë së vjetër. Sipas tyre, etika është një sistem i parimeve apo rregullave të sjelljes së të gjitha grupeve, qofshin ato shoqërore, fetare apo qytetare e nevojshme me të cilat ajo çka është e keqe dhe e ndan të mirën nga e keqja, si dhe veprimi i individit, për të bërë gjëra të mira.

Nga ana tjetër, motivimi si një koncept paraqet element parësor për pothuajse çdo veprim të një njeriu, qoftë individ, grup ose një organizatë kolektive apo biznesi. Pa motivim, përkatësisht pa nxitje për punë, realizimi i një qëllimi ose detyre ose strategjie të caktuar është pothuajse i pamundur.

Motivimi është një fenomen shumë kompleks i ndikuar nga shumë faktorë të me karakter individual, kulturor, etik, historik ose menaxherial. Puna vetë ose angazhimi në një punë do të thotë kënaqësi, më shumë të ardhura personale dhe zhvillim të karrierës së punonjësit, por motivimi është kryesisht realizim i shumë synimeve dhe arritjen e sukseseve më të mëdha.

Shumë shkencëtarë thonë se në shekullin e 21-të, menaxhimi i suksesshëm i burimeve njerëzore nuk është më një alternativë ose një opsion, por një detyrim, dhe nevojë e rëndësishme për e kohës moderne. Pa marrë parasysh se në çfarë pozite të punës janë punëtorët, ata duhet të jenë të motivuar, në mënyrë të pavarur ose përmes ndonjë ndikimi të jashtëm. Motivimi është aftësi që mundet dhe duhet të mësohet ose të jetë e vetëdijshme nga menaxherët e kompanive. Që çdo biznes të mbijetojë dhe të ketë sukses duhet të gjindet një mënyrë e përshtatshme për të motivuar punonjësit e atij biznesi.

Puna e menaxherit në vendin e punës është të kryejë detyra me njerëz të tjerë, përkatësisht me të punësuarit. Që ta bëjë këtë në mënyrë cilësore, menaxheri duhet të jetë në gjendje t'i motivojë punonjësit. Është më e lehtë të thuhet se sa të bëhet!

Nocioni "motivim" rrjedh nga fjala latine "movere" që do të thotë të lëvizësh. Motivimi është me rëndësi të madhe për menaxherët, sepse roli i tyre është që të plotësohen me energji në arritjen e qëllimeve të ndërmarrjes. Të kuptuarit e arsyeve për motivim është kërkesa

kryesore e çdo menaxheri, i cili është i angazhuar në monitorim. Është e nevojshme të bëhet dallimi midis motivit dhe motivimit. Motivimi shpesh shprehet me fjalët: dëshirë, dëshirim, qëllim, nevojë, inkurajim, lëvizje, iniciativë, etj. Motivi përcaktohet në mënyra të ndryshme, sikurse gjendje energjike, gjendje e brendshme, etj.

QËLLIMI DHE LËNDA E HULUMTIMIT

Qëllimi dhe lënda e këtij hulumtimi teorik dhe empirik lidhet me hulumtimin e etikës dhe motivimit të punonjësve në turizëm, me theks të veçantë tek punonjësit e kompanive turistike në Kosovë. Kjo është bërë për ta kuptuar ndikimin e etikës dhe motivimit në arritjen e rezultateve më të mira në punë në fushë të veçantë siç është turizmi dhe si do të ndikonte kjo në zhvillimin e turizmit në një vend.

E gjithë kjo do të bëhet përmes elaborimit teorik dhe praktik që të mund të përcaktohet situatë reale kur është fjala për etikën dhe motivimin e punonjësve në turizëm. Përveç kësaj, analiza e asaj që u përcaktua nga hulumtimi synon të identifikojë mangësitë në fushën e etikës dhe motivimit dhe në efikasitetin e punës, por gjithashtu edhe të ofrojë udhëzime konkrete për përmirësimin e situatës.

Si plotësim i qëllimeve të hulumtimit, lënda e hulumtimit të këtij punimi është perceptimi i rëndësisë së etikës dhe motivimit në funksionimin e suksesshëm të ndërmarrjeve turistike në një destinacion, si një mënyrë për të arritur një avantazh efektiv dhe konkurrues; perceptimi i rëndësisë dhe dobisë së aftësive për një motivim më të mirë dhe një punë më efektive në kushte moderne të turizmit dhe ekonomisë në përgjithësi; si dhe perceptim të avantazheve të të vepruarit etik dhe motivues në një mjedis pune.

METODOLOGJIA E HULUMTIMIT

Pjesa empirike e këtij hulumtimi synon të plotësojë pjesën teorike të hulumtimit, por edhe të identifikojë situatën reale me zbatimin e etikës dhe motivimit në punën e ndërmarrjeve turistike në Kosovë. Bazuar në pyetësin që u është dorëzuar ndërmarrjeve turistike në vendet kryesore turistike të Kosovës, në disa sektorë (hotele, restorante, agjencitë turistike dhe subjektet e tjera në fushën e turizmit), do të prezantohen rezultatet e anketës së realizuar online.

Sondazhi u realizua duke dërguar një pyetësor onlajn te menaxherët/drejtorët dhe udhëheqësit e sektorëve/departamenteve të hoteleve, restoranteve, agjencive turistike dhe subjekteve të tjera të turizmit që veprojnë në Kosovë.

Anketa mbuloi 63 hotele, 32 motele, 48 restorante, 72 agjenci turistike dhe 10 subjekte të tjera në fushën e turizmit, përkatësisht gjithsej 225 të anketuar dhe ky hulumtim zgjati nga 01.03 deri më 15.03.2018.

REZULTATET E HULUMTIMIT NË TERREN

Rezultatet e përmbledhura të pyetësorit të anketës nga sondazhi në terren janë paraqitur më poshtë në tabela, pasuar nga një analizë më e hollësishme e përgjigjeve të marra nga çdo çështje individualisht, së pari për çështjet etike dhe më pas mbi motivimin në punën e subjekteve turistike në Kosovë.

Tabela 1: Veprimtaria juaj është:

Pyetje	Përgjigje	Tregues absolut	Tregues relativ
1. Veprimtaria juaj është:	Hotel	63	28,0%
	Motel	32	14,2%
	Restorant	48	21,4%
	Agjenci turistike	72	32,0%
	Subjekte të tjera	10	4,4%
	Përgjigje gjithsej:	225	100%

Në hulumtim janë të përfshirë 63 hotele, 32 motele, 48 restorante, 72 agjenci turistike dhe 10 subjekte të tjera nga turizmi.

Tabela 2: A jeni ju menaxher apo punëtor në ndërmarrje?

Pyetje	Përgjigje	Tregues absolut	Tregues relativ
2. A jeni ju menaxher apo punëtor në ndërmarrje?	Menaxher	203	90,2%
	Punëtor	22	9,8%
	Përgjigje gjithsej:	225	100%

Në këtë pyetje, mbi 90% e të anketuarve janë menaxherë të ndërmarrjeve, kurse pjesa tjetër janë të punësuar, të cilët janë përgjigjur te kjo anketë, supozojmë me autorizim të menaxherëve/drejtorëve.

Tabela 3: Çfarë niveli të arsimimit keni?

Pyetje	Përgjigje	Tregues absolut	Tregues relativ
3. Çfarë niveli të arsimimit keni?	Arsim fillor	27	12,0%
	Arsim i mesëm	78	34,7%
	Arsim i lartë	120	53,3%
	Përgjigje gjithsej:	225	100%

Mbi 53% e të anketuarve kanë përfunduar arsimin e lartë, ndërsa rreth 35% kanë arsim të mesëm dhe 12% kanë arsim fillor.

Tabela 4: Sa vite përvojë pune keni?

Pyetje	Përgjigje	Tregues absolut	Tregues relativ
4. Sa vite përvojë pune keni?	Deri në 1 vit	30	13,3%
	Nga 1 deri në 10 vite	59	26,2%
	Nga 10 deri në 20 vite	62	27,5%
	Nga 20 deri në 30 vite	47	20,9%
	Nga 30 deri në 40 vite	27	12,0%
	Përgjigje gjithsej:	225	100%

Shumica e të anketuarve kanë përvojë pune deri në 20 vjet, por numri i atyre që kanë deri në 10 vjet përvojë pune është gjithashtu i madh dhe përgjigjet më të pakta janë për ata që punojnë për 30 deri në 40 vjet.

Tabela 5: A punon ndërmarrja juaj gjatë sezonit apo gjatë tërë vitit?

Pyetje	Përgjigje	Tregues absolut	Tregues relativ
5. A punon ndërmarrja juaj gjatë sezonit apo gjatë tërë vitit?	Gjatë sezonit	23	10,3%
	Gjatë tërë vitit	202	89,7%
	Përgjigje gjithsej:	225	100%

Vetëm 10% e të intervistuarve kanë thënë se punojnë vetëm gjatë sezonit dhe pothuajse 90% punojnë gjatë gjithë vitit, gjë që sipas mendimit tonë është një faktor i rëndësishëm për zhvillimin e ndërmarrjeve turistike në vend.

Tabela 6: Më shumë fokusoheni te:

Pyetje	Përgjigje	Tregues absolut	Tregues relativ
6. Më shumë fokusoheni te:	Turistë të vendit	206	46,0%
	Turistë të huaj	242	54,0%
	Përgjigje gjithsej:	448	100%

Nga përgjigjet mund të vërehet se subjektet që punojnë në këto destinacione kryesisht fokusohen te turistët e huaj, por kjo përqindje është paksa më e madhe kundrejt turistëve vendas. Por, këtu duhet të përmendim faktin se të anketuarit kanë pasur liri për tu përgjigjur të dy opsionet dhe mund të konkludojmë se të anketuarit janë të orientuar edhe drejt turistëve vendas dhe drejt atyre të huaj, por kryesisht kanë tendencë për turistët e huaj.

Tabela 7: A e dini së çfarë do të thotë etika dhe sjellje etike gjatë punës?

Pyetje	Përgjigje	Tregues absolut	Tregues relativ
7. A e dini së çfarë do të thotë etika dhe sjellje etike gjatë punës?	Po	209	92,8%
	Jo	16	7,2%
	Përgjigje gjithsej:	225	100%

Pothuajse 93% e të anketuarve e dinë se çfarë është etika dhe sjellje etike në punë dhe për këtë arsye ne e konsiderojmë si përqindje të lartë të njohurive ndaj këtij nocioni.

Nga të dhënat mund të vërehet se mbi 68% aplikojnë ose praktikojnë etikë të caktuar në punë,

Tabela 8: A zbatoni apo praktikoni etikë në punë?

Pyetje	Përgjigje	Tregues absolut	Tregues relativ
8. A zbatoni apo praktikoni etikë në punë?	Po	154	68,4%
	Jo	3	1,4%
	Nuk kam përgjigje	68	30,2%
	Përgjigje gjithsej:	225	100%

se mbi 30% nuk i janë përgjigjur kësaj pyetjeje, e cila, së bashku me ata që kanë reaguar negativisht në këtë pyetje, përbëjnë gati 1/3 e numrit të përgjithshëm të subjekteve të anketuara. Pritëm që numri i atyre subjekteve që aplikojnë etikën të jetë dukshëm më i madh ose pothuajse i barabartë me përgjigjet e pyetjes së mëparshme.

Tabela 9: Nëse zbatoni etikë dhe sjellje etike, a do të thotë që keni vendosur udhëzime etike (kod etik) në punë?

Pyetje	Përgjigje	Tregues absolut	Tregues relativ
9. Nëse zbatoni etikë dhe sjellje etike, a do të thotë që keni vendosur udhëzime etike (kod etik) në punë?	Po	189	84,0%
	Jo	36	16,0%
	Përgjigje gjithsej:	225	100%

Nga numri i përgjithshëm i të anketuarve, 84% kanë thënë se me zbatimin e etikës dhe sjelljes etike ata kanë vendosur udhëzime të caktuara etike ose kod të mirësjelljes, ndërsa 16% u përgjigjën negativisht.

Tabela 10: Etika në punën e ndërmarrjeve turistike më shumë zbatohet te këto fusha:

Pyetje	Përgjigje	Tregues absolut	Tregues relativ
10. Etika në punën e ndërmarrjeve turistike më shumë zbatohet te këto fusha:	Mbrojtja dhe ruajtja e vendit turistik	112	17,5%
	Mbrojtja e shëndetit dhe sigurisë së turistëve dhe mysafirëve	210	32,9%
	Mbrojtja e mjedisit jetësor	74	11,6%
	Avancimi i kulturës	157	24,7%
	Investime në zhvillimin e destinacionit	23	3,6%
	Përmirësimi i kushteve të punës	26	4,1%
	Tjetër	30	5,6%
	Përgjigje gjithsej:	638	100%

Pjesa më e madhe e përgjigjeve janë dhënë te opsioni për të mbrojtur shëndetin dhe sigurinë e turistëve gjatë qëndrimit të tyre dhe për këtë u përgjigjën pothuajse 33%, në vend të dytë është avancimi i kulturës si fushë ku më shumë zbatohet apo duhet të zbatohet etika në punë.

Tabela 11: Çka nevojitet që të përmirësohet qasja ndaj zbatimit të parimeve etike në punën e ndërmarrjeve turistike?

Pyetje	Përgjigje	Tregues absolut	Tregues relativ
11. Çka nevojitet që të përmirësohet qasja ndaj zbatimit të parimeve etike në punën e ndërmarrjeve turistike?	Ndryshim i sistemit të vlerave në drejtim pozitiv	185	23,4%
	Reforma në konceptin e sjelljes ndaj konsumatorit (turistit)	206	26,2%
	Investim në trajnime, kuadro dhe resurse të reja	145	18,4%
	Zbatim i detyrueshëm ligjor o kodit etik të sjelljes në punë	225	28,5%
	Tjetër	28	3,5%
	Përgjigje gjithsej:	789	100%

Sipas të dhënave, shumica e përgjigjeve iu janë dhënë zbatimit ligjor të Kodit të Etikës në punën dhe sjelljen ndaj palëve të tjera (28.5% e të anketuarve janë përgjigjur kështu), së dyti, mundësia e reformimit të konceptit të sjelljes ndaj turistëve (mbi 26%) dhe të ngjashme.

Tabela 12: A jepni ju si ndërmarrje kontribut për zhvillimin e normave dhe standarteve etike të sjelljes dhe të përgjegjësisë shoqërore?

Pyetje	Përgjigje	Tregues absolut	Tregues relativ
12. A jepni ju si ndërmarrje kontribut për zhvillimin e normave dhe standarteve etike të sjelljes dhe të përgjegjësisë shoqërore?	Po	173	76,9%
	Jo	1	0,4%
	Nuk kam përgjigje	51	22,7%
	Përgjigje gjithsej:	225	100%

A kontribuon ndërmarrja në zhvillimin e standardeve etike dhe standardeve të sjelljes dhe përgjegjësisë shoqërore, për këtë janë përgjigjur pozitivisht pothuajse 77% ose më shumë se 3/4 e të gjithë të anketuarve, kurse pothuajse 23% nuk kanë përgjigje në këtë pyetje, prandaj supozojmë se përgjigja e tyre është negative.

Tabela 13: A nënkuptojnë sjellja etike dhe përgjegjësia shoqërore avancim dhe zhvillim të destinacionit ku ju punoni si ndërmarrje?

Pyetje	Përgjigje	Tregues absolut	Tregues relativ
13. A nënkuptojnë sjellja etike dhe përgjegjësia shoqërore avancim dhe zhvillim të destinacionit ku ju punoni si ndërmarrje?	Po	214	95,1%
	Jo	1	0,4%
	Nuk kam përgjigje	10	4,5%
	Përgjigje gjithsej:	225	100%

Mbi 95% e të anketuarve konsiderojnë se sjellja etike dhe përgjegjësia sociale nënkuptojnë promovim dhe zhvillim të destinacionit në të cilin ata punojnë si kompani dhe vetëm 5% nuk kanë dhënë përgjigje ose janë përgjigjur negativisht për këtë çështje.

Tabela 14: A dini se çfarë do të thotë motivacioni?

Pyetje	Përgjigje	Tregues absolut	Tregues relativ
14. A dini se çfarë do të thotë motivacioni?	Po	225	100,0%
	Jo	0	0,0%
	Përgjigje gjithsej:	225	100%

Të gjithë të anketuarit janë përgjigjur se e dinë se çfarë do të thotë motivacioni në punë.

Tabela 15: A ekziston motivacion në punë te ndërmarrja juaj?

Pyetje	Përgjigje	Tregues absolut	Tregues relativ
15. A ekziston motivacion në punë te ndërmarrja juaj?	Po	188	83,5%
	Jo	37	16,5%
	Përgjigje gjithsej:	225	100%

Rreth 84% e numrit të përgjithshëm të të anketuarve u përgjigjën se te ndërmarrja e tyre ekziston motivacioni në punë.

Tabela 16: A keni qenë të motivuar ju personalisht në plotësimin e punëve të caktuara në ndërmarrjen tuaj?

Pyetje	Përgjigje	Tregues absolut	Tregues relativ
16. A keni qenë të motivuar ju personalisht në plotësimin e punëve të caktuara në ndërmarrjen tuaj?	Po	188	83,5%
	Jo	37	16,5%
	Përgjigje gjithsej:	225	100%

Edhe në këtë pyetje ka përgjigje identike me atë të mëparshmen, prandaj supozojmë se 84% janë të motivuar në punën e tyre dhe 16% nuk janë të motivuar. Supozojmë se ata që janë përgjigjur se kanë motivim në punë janë të njëjtët punonjës, të cilët u përgjigjën se ishin të motivuar personalisht.

Tabela 17: Nga pikëvështrimi juaj, çka nënkupton motivim i punëtorëve?

Pyetje	Përgjigje	Tregues absolut	Tregues relativ
17. Nga pikëvështrimi juaj, çka nënkupton motivim i punëtorëve?	Avancim në vend të rri të punës	225	24,0%
	Marrja e mirënjohjeve dhe lëvdateve	23	2,5%
	Respektimi i vendit të punës	99	10,5%
	Rrogë më të lartë dhe të ardhura të tjera	225	24,0%
	Kushte më të mira të punës	225	24,0%
	Pjesëmarrje në trajnime, arsimim dhe rikualifikim	41	4,4%
	Pjesëmarrje në ngjarje jashtë orarit të punës	88	9,4%
	Aspekte tjera të punës efikase	11	1,2%
	Përgjigje gjithsej:	937	100%

Të dhënat tregojnë se më shumë përgjigjeve, nga 24%, i jepen avancimit në vendin e punës, pagës më të lartë dhe kushteve më të mira të punës, që do të thotë se 72% e të gjithë të anketuarve motivimin e kuptojnë sipas atyre kategorive të motivimit. Nuk është numër i vogël i atyre që janë deklaruar për respektin në vendin e punës si një lloj motivimi për punë më të mirë (10%).

Tabela 18: A ndikon motivimi i punëtorëve në realizimin e rezultateve pozitive në ndërmarrje?

Pyetje	Përgjigje	Tregues absolut	Tregues relativ
18. A ndikon motivimi i punëtorëve në realizimin e rezultateve pozitive në ndërmarrje?	Po	199	88,4%
	Jo	26	11,6%
	Përgjigje gjithsej:	225	100%

Mbi 88% e të gjithë të anketuarve besojnë se motivimi ndikon në arritjen e rezultateve pozitive në punët e ndërmarrjes dhe pothuajse 12% nuk pajtohen me një deklaratë të tillë.

Tabela 19: Ju lutemi, nga 1 deri 5 (1 është shumë pak dhe 5 është më shumë), vlerësojeni motivacionin në punën e ndërmarrjes tuaj:

Pyetje	Përgjigje	Tregues absolut	Tregues relativ
19. Ju lutemi, nga 1 deri 5 (1 është shumë pak dhe 5 është më shumë), vlerësojeni motivacionin në punën e ndërmarrjes tuaj:	1	28	12,4%
	2	12	5,3%
	3	164	72,9%
	4	6	2,7%
	5	15	6,7%
	Përgjigje gjithsej:		225

Nga të dhënat mund të shihet se motivimi i të punësuarve, të anketuar, mund të vlerësohet me një rezultat apo notë “3” dhe për këtë janë deklaruar pothuajse 73% e tyre, vihet re më tej se vetëm disa e kanë vlerësuar motivacionin me nota të larta 4 dhe 5, por numri është i vogël i atyre që motivacionin e vlerësojnë me notat më të ulëta 1 dhe 2.

KONKLUZIONE

Në jetën e përditshme ne hasim një fenomen që është simbol i ekzistencës dhe veprimit të njeriut. Ky simbol është etika, lënda e një mendimi të veçantë filozofik. Mendimi mbi etikën dhe moralin shfaqet në mënyrë sistematike me Aristotelin, edhe pse një interpretim i tillë sistematik është rregulluar edhe më herët nga Sokrati.

Lidhur me përkufizimin e etikës si nocion, në punimin tonë kemi vendosur disa mendime të autorëve dhe shkencëtarëve të ndryshëm, ku mund të thuhet se etika është grup normash që i kthejnë idealet dhe vlerat në praktikë të përditshme, ndërsa vlerat pranohen si parime të një kolektivi për ta drejtuar ose për ta përcjellë gjykimin tonë për atë çka është e drejtë dhe e mirë dhe çka është e padrejtë dhe e gabuar.

Nga aspekti i raportit turizëm/motivim, ne besojmë se motivimi i punonjësve në turizëm merr një vend të rëndësishëm në zhvillimin e turizmit dhe ekonomisë në përgjithësi. Turizmi është një komponent i rëndësishëm në zhvillimin ekonomik, veçanërisht në zhvillimin e destinacioneve turistike, pasi turizmi mund të shfaqet si katalizator për zhvillim të qëndrueshëm.

Turizmi ykonisht është i varur ose i ndikuar nga mjedisi natyror, i cili duhet t’i tërheqë turistët. Megjithëse mund të paraqiten efekte dhe ndikime negative nga aspekti i problemeve ekonomike, sociale dhe mjedisore, mund të themi se turizmi mund të kontribuojë në zhvillimin e qëndrueshëm të komunitetit lokal.

Ajo që ne duam të arrijmë si gjendje e dëshirueshme në turizëm është se motivimi ka gjetur vendin e tij si princip, i cili do të mbështetet nga kultura organizative dhe nga vetë punonjësit, si individë, me vetëdijen e tyre për punë më të mirë dhe për zgjidhjen e problemeve.

Modeli që duam të krijojmë duhet të jetë modeli i një organizate ku në këtë drejtim, kompanitë duhet të zhvillojnë sistemin e disa masave dhe aktiviteteve për të fituar efekte nga zbatimi me sukses i etikës dhe motivimit në mjediset e tyre:

Ndarja dhe shpërndarja e një shembulli personal të sjelljes etike dhe motivimit nga të gjitha llojet e menaxhimit në ndërmarrje;

Ndërtimi dhe edukimi i një kulture të fortë etike dhe motivuese në përputhje me etikën individuale, organizative dhe shoqërore dhe me motivimin;

Formulimi dhe zbatimi i kodeve të etikës dhe motivimit në organizata me ndihmën e një kulture organizative të formuar;

Ngritja e vetëdijes së organizatës dhe punonjësve të saj mbi etikën dhe motivimin si standarde të përgjegjësishë shoqërore përmes trajnimeve dhe edukimit të vazhdueshëm;

Ndërtimi i një sistemi objektiv për shpërblim dhe sistem sanksionues për respektimin ose mosrespektimin e kodeve etike;

Edukimi i vazhdueshëm dhe informim mbi kontributet dhe përfitimet e sjelljes motivuese.

LITERATURA

Светски кодекс на етиката во туризам, Министерство за трговија и индустрија на Република Косово, 2015,

Пакевиќ Вуко, Основни на етиката, Рилиндја, Приштина, 1981 година,

Муминович Р., Етосот и човечкото битие: морално етичко разбистрување, Филозофски факултет на Тузла, Тузла, 1997,

Аристотел, Никомахова етика, БИГЗ, Белград, 1980,

Чеку Б., Рашиди Н., Маркетинг, Приштина, 2006 година,

Peter L.R., Integrating Cultural heritage into a Tourist Destination, Illustrated by the Lofotr Viking Museum in Borg, Norway, A Master's Dissertation in the University of Lugano, Switzerland, Faculty of Economics and Communication, May 2009,

Fennell D., Tourism Ethics: Aspects of Tourism, Channel View Publications, London, UK, 2006,

Kung & Kuschel, 1993, A Global Ethic: The Declaration of the Parliament of the World's Religions,

Norton (1991), Environmental Ethics and the Rights of Future Generations, ,

Eriksson R., On the Ethics of Environmental Economics as Seen from Textbooks, Ecological Economics, 2004,

Cooper, T., Handbook of Administrative Ethics, Marcell Decker, New York, 1994,

Benson J., Environmental Ethics, Routledge, London, UK, 2000,

Fennell D., Tourism Ethics: Aspects of Tourism, Channel View Publications, London, UK, 2006,

Employee Motivation: Theory and practice, Accel-Team, based on the West Coast of Cumbria, UK, ©2011 www.accel-team.com/motivation, Copyright Accel Team, 2006,

ПОТ, Општа психологија, ЗУНС, Белград,

Isaac Ferguson, Process Theories of Motivation, Jun 18 2000, ,

Д-р Шукери Лаци, Менаџмент, Тирана, 2008 година,
C. Dorman and P. Gaudiano: Motivation, Handbook of Brain Theory and Neural Networks,
M. Arbib (Ed.). Cambridge, MA: MIT Press. 1995.

NDIKIMI I MENAXHIMIT TË INTEGRUAR KUALITATIV (IQM) TE DESTINACIONET MË TË ZHVILLUARA TURISTIKE NË MAQEDONI

Dr. Armend PUSHKULE

Komuna e Strugës, Sektori për turizëm, zhvillim ekonomik lokal dhe bashkëpunim
ndërkombëtar
Sheshi "Nënë Tereza" p.n. Strugë, Republika e Maqedonisë

ABSTRAKTI

Përmirësimi i cilësisë produkteve dhe shërbimeve së destinacioneve turistike është nevojë themelore për çdo turist dhe kjo njëkohësisht do të kontribuojë në rritjen e konkurrencës së turizmit dhe ekonomisë në përgjithësi.

Menaxhmenti tradicional i turizmit më së shumti orientohet kah ndërmarrjet individuale turistike. Mirëpo, sot, destinacionet bashkëkohore turistike janë të "përbëra" nga më shumë pjesëmarrës dhe për këtë arsye turizmi në përgjithësi ka nevojë për "zinahir kualitativ" prej më shumë hallkave (turoperatorë, agjenci turistike dhe agjenci të udhëtimit, ndërmarrje transportuese, hotele, parqe zbavitëse, qendra tregtare dhe dhënës të ndryshëm të shërbimeve dhe produkteve turistike.

Për destinacionet turistike, menaxhimi i integruar kualitativ (IQM) mund të ndihmojë në zhvillimin ekonomik përmes përmirësimit të mjedisit afarist, plotësimin të nevojave shoqërore dhe mbrojtjes së ambientit jetësor. Prandaj nevojitet qasje e re dhe globale që do të fokusohet në përmbushjen e nevojave, kërkesave dhe dëshirave të turistëve, e bazuar në zhvillim të qëndrueshëm, e cila njihet si menaxhment i integruar kualitativ (Integrated Quality Management - IQM).

Menaxhimi i integruar kualitativ i destinacioneve turistike është koncept, i cili vazhdimisht përmirësohet dhe avancohet dhe në të njëjtën kohë nuk paraqet ndonjë formë e kapitalit në kuptimin e mjeteve financiare, por aktivitet dhe strategji që gjithmonë evolvon. Pikërisht, një destinacion turistik do të jetë i suksesshëm në kuptimin e satisfaksionit turistik nëse i merr parasysh komponentët e ndërvarur të konceptit të menaxhimit të integruar kualitativ: ndikimi i turistëve, ndikimi i ndërmarrjeve turistike, ndikimi i banorëve lokalë dhe ndikimi i mjedisit jetësor.

FJALË KYÇE: menaxhim, kualitet, destinacion, turistë, zhvillim i turizmit.

HYRJE

Menaxhimi i integruar kualitativ i destinacioneve turistike është koncept, i cili vazhdimisht përmirësohet dhe avancohet dhe në të njëjtën kohë nuk paraqet ndonjë formë e kapitalit në kuptimin e mjeteve financiare, por aktivitet dhe strategji që gjithmonë evolvon. Pikërisht,

një destinacion turistik do të jetë i suksesshëm në kuptimin e satisfaksionit turistik nëse i merr parasysh komponentët e ndërvarur të konceptit të menaxhimit të integruar kualitativ: ndikimi i turistëve, ndikimi i ndërmarrjeve turistike, ndikimi i banorëve lokalë dhe ndikimi i mjedisit jetësor.

Sot, destinacionet turistike përmbajnë më shumë elementë dallues: kombinim i aktiviteteve (pushim, sport, vizita, kuzhinë tradicionale) me pasuritë natyrore (male, lumenj, natyrë piktoreske etj.) në vende urbane dhe rurale, njëkohësisht banorët vendas me ngulm mundohen ta ruajnë identitetin dhe trashëgiminë e tyre kulturore dhe historike, mjedisin e jetesës dhe punës, të cilat çdo ditë po shkatërrohen nën ndikimin e zhvillimit të pakontrolluar të turizmit.

Pikërisht menaxhimi i integruar kualitativ (IQM) jep mundësi për të vepruar në disa fronte: zhvillim ekonomik, mbrojtje të mjedisit jetësor dhe ruajtje të identitetit lokal të destinacionit turistik.

Menaxhimi i integruar kualitativ (IQM) është nevojë sistematike për cilësi interne (vlerë, të cilën turisti e fiton përmes eksperiencës gjatë vizitës dhe qëndrimit të tij në një destinacion turistik nga momenti i inicimit të udhëtimit, të shfrytëzimi i produkteve dhe shërbimeve turistike e deri te vajtja nga destinacioni turistik) dhe për cilësi eksterne (nënkupton zhvillim dhe turizëm të qëndrueshëm me shfrytëzim racional të resurseve: territor, energji, ujësjellës, stili i jetës, trashëgimi kulturore, me qëllim parandalimin e problemeve afatgjate).

Në kuadër të tregut turistik global, nevoja për cilësi = çmimet e produkteve/shërbimeve = nivelin e satisfaksionit gjatë qëndrimit në një destinacion turistik, sidomos kur bëhet fjalë për faktorët e matshëm siç janë mikpritja, siguria, higjiena, transporti etj.

METODOLOGJIA E HULUMTIMIT

Ky punim shkencor më së shumti bazohet në hulumtimin në zyrë (desk research) duke i përdorur të dhënat empirike, kurse për realizimin e punimit dhe fitimin e rezultateve të sakta është krijuar pyetësor onlajn, i përbërë nga 21 pyetje të strukturuar (disa pyetje janë të tipit të mbyllur dhe për këtë duhet të jepen përgjigje duke zgjedhur një nga përgjigjet e dhëna, disa pyetje janë të tipit të listave ku përzgjidhet cilado qoftë përgjigje, disa pyetje janë të tipit të kategorizimit ku përzgjidhet një përgjigje “po/ jo”, si dhe pyetje me rangim).

Mostra e përzgjedhur në këtë hulumtim varet nga disponimi me të dhëna të mjaftueshme, popullimi në këtë hulumtim janë hotelet që funksionojnë në 4 (katër) destinacione më të njohura turistike në Maqedoni: Strugë, Ohër, Shkup dhe Mavrovë (destinacione liqenore, urbane dhe rurale) dhe për këtë qëllim janë përzgjedhur gjithsej 135 hotele.

Në këtë hulumtim përdoret mostra e rastësishme (probabile) e stratifikuar (stratifikimi i popullimit në pjesë – stratum) dhe si kriter për ndarje të popullimit është rajoni gjeografik i vendit. Në këtë mënyrë, sipas formulës matematikore për mostrën e stratifikuar, në hulumtim janë përfshirë 70 hotele, prej të cilëve 23 në destinacionin liqenor (Strugë), 39 në destinacionet urbane (Ohër dhe Shkup) dhe 8 hotele në destinacionin rural (Mavrovë).

Formula matematikore për mostrën e rastësishme të stratifikuar:

L, U, R - destinacioni liqenor, urban, rural turistik (stratum L, U, R)

n_{LUR} - mostra për destinacionin liqenor, urban, rural turistik

- N - popullimi i përgjithshëm
 N_{LUR} - popullimi i përgjithshëm për stratumin L, U, R
n - mostra e përgjithshme

$$nL = \left(\frac{NL}{N}\right) \times n \rightarrow nL = \left(\frac{44}{135}\right) \times 70 = 0.326 \times 70 = 22.8 \cong 23$$

(1)

$$nU = \left(\frac{NU}{N}\right) \times n \rightarrow nU = \left(\frac{76}{135}\right) \times 70 = 0.562 \times 70 = 39.4 \cong 39$$

(2)

$$nR = \left(\frac{NR}{N}\right) \times n \rightarrow nR = \left(\frac{15}{135}\right) \times 70 = 0.111 \times 70 = 7.7 \cong 8$$

(3)

Hulumtimi është bazuar në hipotezën bazë dhe në hipotezat ndihmëse:

H0: Menaxhimi i integruar kualitativ (IQM) kontribuon në rritjen e të ardhurave nga turizmi dhe është bazë për zhvillim dhe avancim të destinacioneve liqenore, urbane dhe rurale turistike,

H1: Te destinacionet turistike ku përdoret koncepti i menaxhimit të integruar kualitativ (IQM) ekziston mundësia për qasje dhe pjesëmarrje më të madhe te tregjet ndërkombëtare turistike,

H2: Zhvillimi i destinacionit turistik siguron të ardhura më të larta personale dhe cilësi jetese më të mirë për banorët lokalë

H3: Cilësia e produkteve dhe shërbimeve turistike është element shumë i rëndësishëm i ofertës turistike dhe për përmbushjen e perceptimeve dhe pritshmërisë së turistëve,

H4: Menaxhimi i integruar kualitativ (IQM) ndihmon në krijimin e lidhjeve mes subjekteve nga sektori publik dhe privat dhe midis organizatave, në të gjitha nivelet,

H5: Menaxhimi i integruar kualitativ (IQM) ndikon në mbrojtjen dhe përparimin e mjedisit jetësor te destinacioni i caktuar turistik.

ANALIZA EMPIRIKE

Koncepti i menaxhimit të integruar kualitativ (IQM) është iniciativë e Komisionit Evropian me qëllim inkurajimin dhe zbatimin e qëndrueshmërisë dhe cilësisë, kurse ky koncept është i drejtuar plotësisht kah konsumatori (plotësim i nevojave, kërkesave dhe pritshmërisë së tij).

Sipas Komisionit Evropian, menaxhimi i integruar kualitativ (IQM) definohet si strategji, e cila përfshin efekte pozitive nga raporti që del midis katër palëve (stakeholders) në një destinacion të caktuar turistik:

- profesionistët nga sfera e turizmit,
- banorët vendas,
- mjedisi jetësor dhe
- turistët,

Menaxhimi i integruar kualitativ (IQM) jep zgjidhje të problemeve që paraqiten te koncentrimi dhe sezonaliteti turistik te destinacionet turistike në kohë të caktuar të vitit, për organizatat turistike në nivel të ofertës turistike.

Menaxhimi i integruar kualitativ (IQM) si proces përbëhet nga 5 (pesë) faza:

1. Identifikimi i subjekteve (pjesëmarrësve),
2. Vendimmarrje për aktivitete përmes përpilimit të strategjive dhe politikave turistike,
3. Zbatimi i aktiviteteve,
4. Matja e efekteve duke përdorur set indikatorësh,
5. Evaluimi dhe adaptimi.

Me qëllim që të mund të monitorohen të gjitha nivelet e kualitetit në një destinacion të caktuar turistik, koncepti IQM plotësohet me Udhëzuesin i njohur si “Kualitet” (QUALITEST), i cili propozon disa indikatorë ndaj 4 elementëve të IQM-së.

Kualiteti është instrument i dizenuar për ta vlerësuar cilësinë e përgjithshme të një destinacioni turistik bashkë me produktet/shërbimet turistik, kurse destinacioni nënkuptohet si hapësirë e identifikuar dhe e promovuar për turistët dhe produkti/shërbimi turistik koordinohet nga ana e një apo më shumë pjesëmarrësve.

REZULTATET E HULUMTIMIT

Për realizimin e punimit dhe marrjen e rezultateve të sakta u përpilua pyetësor onlajn, i përbërë nga 21 pyetje të strukturuar (disa pyetje janë të tipit të mbyllur dhe për këtë duhet të jepen përgjigje duke zgjedhur një nga përgjigjet e dhëna, disa pyetje janë të tipit të listave ku përzgjidhet cilado qoftë përgjigje, disa pyetje janë të tipit të kategorizimit ku përzgjidhet një përgjigje “po/ jo”, si dhe pyetje me rangim).

Sipas formulës matematikore për mostrën e stratifikuar, në hulumtim janë përfshirë 70 hotele, prej të cilëve 23 në destinacionin liqenor (Strugë), 39 në destinacionet urbane (Ohër dhe Shkup) dhe 8 hotele në destinacionin rural (Mavrovë).

Tabela 1: Kompania juaj punon në:

1. Kompania juaj punon në:	Destinacion urban turistik	Destinacion liqenor turistik	Destinacion rural turistik	Gjithsej përgjigje
	39	23	8	70

Tabela 2: Numëroni pesë shtete prej ku vijnë më shumë turistë:

2. Numëroni pesë shtete prej ku vijnë më shumë turistë:		Destinacion urban turistik	Destinacion liqenor turistik	Destinacion rural turistik	Gjithsej përgjigje
	Maqedoni	23	39	8	70
	Shqipëri	21	33	6	60
	Greqi	13	23	5	41
	Bullgari	18	18	1	37
	Serbi	9	32	3	44
	Kosovë	15	18	3	36
	Turqi	15	36	5	56
	Holandë	14	30	2	46
	Shtete tjera evropiane	12	24	5	41
	Shtete tjera jo-evropiane	8	16	2	26
	Gjithsej përgjigje	148	269	40	457

Turistët e vendit janë ata që më së shumti i vizitojnë dhe qëndrojnë te destinacionet liqenore, urbane dhe rurale.

Tabela 3: Sa ditë zgjat mesatarisht qëndrimi i turistëve në destinacionin turistik?

3. Sa ditë zgjat mesatarisht qëndrimi i turistëve në destinacionin turistik?		Destinacion urban turistik	Destinacion liqenor turistik	Destinacion rural turistik	Gjithsej përgjigje
	1-2 ditë	4	15	6	25
	3-7 ditë	11	22	2	35
	8-10 ditë	5	2	0	7
	11-14 ditë	3	0	0	3
	mbi 14 ditë	0	0	0	0
Gjithsej përgjigje	23	39	8	70	

Më shumë se gjysma e të anketuarve theksojnë se turistët qëndrojnë midis 3-7 ditëve, por e lartë është përqindja edhe e atyre që mendojnë se turistët qëndrojnë 1-2 ditë.

Tabela 4: A përdor kompania Juaj sistem të menaxhimit të integruar kualitativ?

4. A përdor kompania Juaj sistem të menaxhimit të integruar kualitativ (IQM)?		Destinacion urban turistik	Destinacion liqenor turistik	Destinacion rural turistik	Gjithsej përgjigje
	Po	17	30	5	52
	Jo	6	9	3	18
Gjithsej përgjigje	23	39	8	70	

Sistem të menaxhimit të integruar kualitativ (IQM) zbatojnë 75% të subjekteve të anketuara, si parakusht për zhvillim, rritje të numrit të turistëve dhe rritje të të ardhurave nga turizmi.

Tabela 5: Duke e përdorur konceptin e IQM-së, Ju më shumë fokusoheni te:

5. Duke e përdorur konceptin e IQM-së, Ju më shumë fokusoheni te?		Destinacion urban turistik	Destinacion liqenor turistik	Destinacion rural turistik	Gjithsej përgjigje
	Turistët e vendit	10	10	1	21
	Turistët e huaj	13	29	7	49
Gjithsej përgjigje:	23	39	8	70	

Pothuajse 70% e hoteleve theksojnë se turistët e huaj janë në fokusin e tyre dhe se ata duhet të jenë mysafirët më të shpeshtë të hoteleve.

Tabela 6: Me përdorimin e IQM-së rriten mundësitë për qasje më të madhe në tregje turistike:

6. Me përdorimin e IQM-së rriten mundësitë për pjesëmarrje më të madhe në tregje turistike:		Destinacion urban turistik	Destinacion liqenor turistik	Destinacion rural turistik	Gjithsej përgjigje
	Po	16	21	4	41
	Jo	7	18	4	29
Gjithsej përgjigje:		23	39	8	70

Tabela 7: Sistemi i IQM-së mund të ndihmojë në pjesëmarrje më të madhe te tregjet turistike:

7. Sistemi i IQM-së mund të ndihmojë në pjesëmarrje më të madhe te tregjet turistike:		Destinacion urban turistik	Destinacion liqenor turistik	Destinacion rural turistik	Gjithsej përgjigje
	Po	14	20	5	39
	Jo	9	19	3	31
Gjithsej përgjigje		23	39	8	70

Mbi 55% e të anketuarve mendojnë se IQM mund të ndihmojë në pjesëmarrje më të madhe te tregjet turistike.

Tabela 8: Kur e përdorni IQM-në, te cilat segmente turistike kompania Juaj fokusohet më shumë:

8. Kur e përdorni IQM-në, te cilët segmentë turistikë kompania Juaj fokusohet më shumë:		Destinacion urban turistik	Destinacion liqenor turistik	Destinacion rural turistik	Gjithsej përgjigje
	Segmenti individual	17	39	8	64
	Segmenti familjar	23	32	6	61
	Grupet	19	27	8	54
	Kongrese/seminare	16	23	8	47
	Të rinj	12	10	3	25
	Segmentë të tjerë	8	8	0	16
	Gjithsej përgjigje		95	139	33

Kur zbatohet menaxhimi i integruar kualitativ (IQM), hotelet më shumë fokusohen te segmenti individual i turistëve, pastaj te segmenti familjar i turistëve.

Tabela 9: Sa mjete financiare ndani për menaxhim të integruar kualitativ (IQM)?

9. Sa mjete financiare ndani për menaxhim të integruar kualitativ (IQM)?		Destinacion urban turistik	Destinacion liqenor turistik	Destinacion rural turistik	Gjithsej përgjigje
	1-2%	13	28	7	48
	3-5%	7	10	1	18
	6-10%	3	1	0	4
	11-20%	0	0	0	0
	mbi 20%	0	0	0	0
Gjithsej përgjigje		23	39	8	70

Pothuajse 70% e hoteleve të anketuar janë përgjigjur se ndajnë 1-2% të buxhetit të tyre për IQM.

Tabela 10: A ndikon zbatimi i IQM-së në rritjen e të ardhurave të përgjithshme të kompanisë suaj?

10. A ndikon zbatimi i IQM-së në rritjen e të ardhurave të përgjithshme të kompanisë suaj?		Destinacion urban turistik	Destinacion liqenor turistik	Destinacion rural turistik	Gjithsej përgjigje
	Po	3	10	6	19
	Jo	4	10	2	16
	Nuk kam përgjigje	16	19	0	35
Gjithsej përgjigje		23	39	8	70

Zbatimi i IQM-së ka ndikuar në rritjen e të ardhurave, por 50% e të anketuarve nuk janë përgjigjur në këtë pyetje dhe kështu nuk mund të nxjerrim konkluzion të saktë, ndoshta sepse bëhet fjalë për të dhëna financiare të punës së hoteleve.

Tabela 11: Menaxhimi i integruar kualitativ (IQM) në destinacionit tuaj turistik mund të ndihmojë në përmirësimin e cilësisë së jetesës së banorëve vendorë nëse shfrytëzohet:

11. Menaxhimi i integruar kualitativ (IQM) në destinacionit tuaj turistik mund të ndihmojë në përmirësimin e cilësisë së jetesës së banorëve vendorë nëse shfrytëzohet:		Destinacion urban turistik	Destinacion liqenor turistik	Destinacion rural turistik	Gjithsej përgjigje
	Angazhimi i forcës punëtore lokale	23	39	8	70
	Çmimet e volitshme të produkteve dhe shërbimeve	19	36	6	61
	Manifestimet kulturore dhe turistike	14	31	6	51
	Kuzhina tradicionale lokale	13	24	7	44
	Mikpritja dhe folklori	13	17	6	36
	Pozita e volitshme gjeografike dhe kushtet klimatike	15	13	5	33
	Gjithsej përgjigje	97	160	38	295

Koncepti i IQM-së mund të ndihmojë në përmirësimin e cilësisë së jetesës së banorëve lokale nëse angazhohet forca lokale e punës dhe nëse shfrytëzohet çmimet e volitshme të produkteve dhe shërbimeve turistike.

Tabela 12: Me zbatimin e IQM-së rritet nevoja për angazhim të forcës të re/plotësuese lokale të punës:

12. Me zbatimin e IQM-së rritet nevoja për angazhim të forcës të re/plotësuese lokale të punës:		Destinacion urban turistik	Destinacion liqenor turistik	Destinacion rural turistik	Gjithsej përgjigje
	Po	6	9	6	21
	Jo	7	9	1	17
	Nuk kam përgjigje	10	21	1	32
	Gjithsej përgjigje	23	39	8	70

Hotelet theksojnë se forca plotësuese e punës është shumë e rëndësishme në destinacionin e caktuar turistik, por shumica e tyre nuk kanë dhënë përgjigje në këtë pyetje, prandaj nuk kemi përgjigje të qartë për këtë çështje.

Tabela 13: A përfshin koncepti i IQM-së në punën e kompanisë Tuaj standarde për kualitet të produkteve apo shërbimeve?

13. A përfshin koncepti i IQM-së në punën e kompanisë Tuaj standarde për kualitet të produkteve apo shërbimeve?		Destinacion urban turistik	Destinacion liqenor turistik	Destinacion rural turistik	Gjithsej përgjigje
	Po	16	22	6	44
	Jo	7	17	2	26
	Gjithsej përgjigje	23	39	8	70

Koncepti IQM në punën e hoteleve përfshin standarde të kualitetit të produkteve/shërbimeve dhe për këtë janë përgjigjur mbi 63% e të anketuarve (70% te destinacionet liqenore, 55% te destinacionet urbane dhe 75% te destinacionet rurale turistike).

Tabela 14: Sa ndikon cilësia e produkteve/shërbimeve te tërheqja e turistëve në kompaninë Tuaj?

14. Sa ndikon cilësia e produkteve/shërbimeve te tërheqja e turistëve në kompaninë Tuaj?	Destinacion urban turistik	Destinacion liqenor turistik	Destinacion rural turistik	Gjithsej përgjigje	
	Nuk ndikon	0	0	0	0
	Shumë pak	0	0	0	0
	Mesatarisht	0	2	1	3
	Ka ndikim	14	23	4	41
	Ndikon shumë	9	14	3	26
Gjithsej përgjigje	23	39	8	70	

Kualiteti i produkteve dhe shërbimeve ka ndikim të madh për tërheqjen e turistëve dhe për këtë janë përgjigjur mbi 95% e të anketuarve.

Tabela 15: Cilësia në punët e kompanisë Tuaj më së shumti reflektohet te:

15. Cilësia në punët e kompanisë Tuaj më së shumti reflektohet te:	Destinacion urban turistik	Destinacion liqenor turistik	Destinacion rural turistik	Gjithsej përgjigje	
	Produktet / shërbimet	10	14	4	28
	Çmimet	8	18	3	29
	Kanalet e distribuimit	2	1	0	3
	Promocioni	3	6	1	0
	Gjithsej përgjigje:	23	39	8	70

Cilësia e punës së hoteleve më shumë reflektohet te çmimi (i produkteve dhe shërbimeve) dhe te produktet/shërbimet, si faktorë që ndikojnë më shumë për të qenë konkurrent kundrejt hoteleve tjerë (për këtë janë përgjigjur 81% e të anketuarve), kurse më pak te kanalet e distribuimit dhe pak te promocioni, prandaj menaxherët e hoteleve duhet ta gjejnë kombinimin e vërtetë të 4P-ve.

Tabela 16: Në cilën mënyrë turistët e vlerësojnë kualitetin e produkteve/shërbimeve që ofrohen nga kompania Juaj (mund të zgjidhni më shumë se një përgjigje)?

16. Në cilën mënyrë turistët e vlerësojnë kualitetin e produkteve/shërbimeve që ofrohen nga kompania Juaj (mund të zgjidhni më shumë se një përgjigje)?	Destinacion urban turistik	Destinacion liqenor turistik	Destinacion rural turistik	Gjithsej përgjigje	
	Gojarisht kur largohen nga hoteli Juaj	23	39	8	70
	Me shkrim në "Librin e kujtimeve"	20	36	4	60
	Plotësojnë formular anonim të përgatitur paraprakisht	3	7	0	10
	Deklarojnë se përsëri do të kthehen prapa	14	20	5	39
	Cilësinë e produkteve/shërbimeve ua rekomandojnë të tjerëve	9	25	3	37
	Janë shumë të kënaqur, prandaj do të qëndrojnë edhe disa ditë shtesë	11	17	6	34
	Nuk japin asnjë vlerësim për kualitetin e produkteve/shërbimeve	9	9	4	22
	Gjithsej përgjigje	89	153	30	272

Kualitetin e produkteve dhe shërbimeve të hoteleve turistët më së shumti e vlerësojnë gojarisht kur largohen nga hoteli, pastaj duke u nënshkruar në "librin e kujtimeve", kurse më pak duke plotësuar formular anonim.

Tabela 17: A zbatoni sistem të matjes së kënaqësisë dhe pritshmërisë së turistëve gjatë qëndrimit në kompaninë Tuaj?

17. A zbatoni sistem të matjes së kënaqësisë dhe pritshmërisë së turistëve gjatë qëndrimit në kompaninë Tuaj?		Destinacion urban turistik	Destinacion liqenor turistik	Destinacion rural turistik	Gjithsej përgjigje
	Po	19	24	6	49
Jo	4	15	2	21	
Gjithsej përgjigje	23	39	8	70	

Zbatimi i sistemit të matjes së kënaqësisë dhe pritshmërisë së turistëve është përgjigje pozitive nga 72% e të anketuarve, kurse 28% e pjesës tjetër nuk zbatojnë sistem të tillë.

Tabela 18: Sa shumë bashkëpunon kompania Juaj me subjekte dhe/ose destinacione të tjera turistike?

18. Sa shumë bashkëpunon kompania Juaj me subjekte dhe/ose destinacione të tjera turistike?		Destinacion urban turistik	Destinacion liqenor turistik	Destinacion rural turistik	Gjithsej përgjigje
	Nuk bashkëpunojmë	0	0	0	0
Bashkëpunojmë pak	1	0	1	1	
Bashkëpunojmë	6	20	2	28	
Bashkëpunojmë shumë	16	19	5	40	
Gjithsej përgjigje	23	39	8	70	

Mbi 57% e të anketuarve theksojnë se ata bashkëpunojnë me subjektet dhe/ose destinacionet tjera dhe ky bashkëpunim është në nivel të lartë.

Tabela 19: A është organizuar qëndrimi i turistëve nga ana Juaj apo në bashkëpunim me subjektet tjera turistike?

19. A është organizuar qëndrimi i turistëve nga ana Juaj apo në bashkëpunim me subjektet tjera turistike?		Destinacion urban turistik	Destinacion liqenor turistik	Destinacion rural turistik	Gjithsej përgjigje
	Qëndrimi është organizuar nga ana jonë	10	14	2	26
Qëndrimi është organizuar nga ana e subjekteve tjera turistike	13	25	6	44	
Gjithsej përgjigje	23	39	8	70	

Qëndrimi i turistëve në hotele është organizuar nga ana e atyre hoteleve dhe për këtë janë përgjigjur 37% e të anketuarve, kurse 63% e hoteleve qëndrimin e turistëve ua lënë në organizim apo në bashkëpunim me subjektet tjera turistike.

Tabela 20: Me cilat organizata më shumë bashkëpunoni (mund të jepni më shumë përgjigje)?

20. Me cilat organizata më shumë bashkëpunoni (mund të jepni më shumë përgjigje)?		Destinacion urban turistik	Destinacion liqenor turistik	Destinacion rural turistik	Gjithsej përgjigje
	Agjenci turistike / udhëtimi	23	39	7	69
Turoperatorë	22	36	8	64	
Organizata dhe institucione lokale	16	29	4	48	
Prodhues vendorë	15	25	4	44	
Organizata dhe institucione qeveritare	16	32	5	53	
Organizata jopofitabile dhe shoqata nga sfera e turizmit	7	11	1	19	
Oda turistike (vendore dhe ndërkombëtare)	8	13	1	22	
Asociacione dhe unione	9	13	3	25	
Organizata tjera	8	10	1	19	
Gjithsej përgjigje	124	208	34	6	

Hotelet më shumë bashkëpunojnë me agjencitë turistike/të udhëtimit dhe me turoperatorët, kurse më pak me odat turistike, asociacionet, unionet dhe organizatat joprofitabile.

Tabela 21: Sa vëmendje i kushtoni mbrojtjes dhe ruajtjes së mjedisit jetësor të destinacionit turistik?

21. Sa vëmendje i kushtoni mbrojtjes dhe ruajtjes së mjedisit jetësor të destinacionit turistik?		Destinacion urban turistik	Destinacion liqenor turistik	Destinacion rural turistik	Gjithsej përgjigje
	Nuk kushtohet vëmendje	0	0	0	0
Shumë pak	1	0	0	1	2
Kushtohet vëmendje	12	22	22	2	36
Kushtohet më së shumti	10	17	17	5	32
Gjithsej përgjigje		23	39	8	70

Hotelet e anketuara në këtë hulumtim theksojnë se kushtojnë vëmendje të veçantë ndaj mjedisit jetësor dhe për këtë janë përgjigjur 91% e hoteleve.

KONKLUZIONE

Suksesi i një destinacioni të caktuar turistik, nga aspekti i realizimit apo përmbushjes së kërkesave dhe nevojave të turistëve, varet nga zbatimi i konceptit të menaxhimit të integruar kualitativ (IQM), i cili i merr parasysh ndikimin e turistëve, profesionistëve turistikë, banorët vendorë dhe mjedisit jetësor.

Koncepti i IQM-së jep kahje sa më efikas të jetë shfrytëzimi i resurseve turistike dhe për rritje të nivelit të satisfaksionit të të gjitha palëve të kyçura në këtë proces. Zbatimi i konceptit të IQM-së duhet të marrë parasysh pesë elementë: fokus ndaj konsumatorit (turistit), planifikim, menaxhment dhe marketing, avancim, pjesëmarrje totale.

Sipas hulumtimit të realizuar, mund të konkludojmë se 3/4 e subjekteve hoteliere zbatojnë sistem të caktuar të menaxhimit të integruar kualitativ, 70% e hoteleve janë të fokusuar te turistët e huaj, shumica e tyre mendojnë se IQM mund të ndihmojë në qasje më të madhe te tregjet turistike ndërkombëtare dhe në pjesëmarrje më të madhe te tregjet turistike, kurse hotelet më shumë fokusohen te segmenti individual i turistëve.

Pothuajse 3/4 e të anketuarve ndajnë 1-2% nga buxheti i tyre për zbatim të IQM-së, kjo ka ndikuar në rritjen e të ardhurave dhe mund të ndihmojë në përmirësimin e cilësisë së jetesës së banorëve lokale nëse angazhohet forca lokale e punës dhe nëse shfrytëzohen çmimet e volitshme të produkteve dhe shërbimeve turistike, kurse shumica e këtyre hoteleve përfshijnë standarde të kualitetit të produkteve/shërbimeve dhe pikërisht cilësia e produkteve dhe shërbimeve ka ndikim të madh për tërheqjen e turistëve te ato hotele.

Cilësia e punës së hoteleve më shumë reflektohet te çmimi dhe te produktet dhe më pak te promovimi dhe kanalet e distribuimit (4P), kurse këto hotele zbatojnë sistem të matjes së kënaqësisë dhe pritshmërisë së turistëve, më shumë se gjysma e hoteleve bashkëpunojnë me subjektet dhe/ose destinacionet tjera dhe qëndrimin e turistëve ua lënë në organizim apo në bashkëpunim me subjektet tjera turistike (agjencitë turistike/të udhëtimit dhe me turoperatorët) dhe në fund mbi 90% e tyre theksojnë se kushtojnë vëmendje të veçantë ndaj mjedisit jetësor.

REFERENCA

- Purcarea I., Ratiu M.P., *Service Quality Management as a Key for Delivering the Best Tourist Experience*, Management and Marketing, Romanian American University, Bucharest, 2009, Vol.4, No.4,
- Tigu G., Tuclea C.E., Applying the Concept of Integrated Quality Management in Romanian Coastal Tourism, Academy of Economic Studies of Bucharest, Faculty of Commerce, Bucharest, 2006,
- Sucic M., Public-Private Partnership – Postulate for Competitive Tourism Development, Polytechnics of Sibenik, Department of Management, Sibenik, Croatia, 2008,
- Ramboll Water & Environment, *A Manual for Evaluating the Quality Performance of Tourist Destinations and Services*, Enterprise DG Publications and European Communities, Denmark, 2003,
- Plesea D., Camarda A.L., *Models of Quality Management in the Tourism Field*, University of Brasov, Romania, 2008,
- Ambler G., *The Practice of Leadership: Getting the SMART Objectives*, A Review of the Practice of the Leadership, Thesis Word Press, Johannesburg, March, 2006,
- Draft R., *Organization Theory and Design*, Allyn and Bacon Inc., Second Edition, USA, 2000,
- Zivojinovic S., *Integrated Quality Management as a Subject in Higher Educational Curriculum*, *International Journal of Quality Research*, Short Scientific Paper, Vol.1, No.1, JP Elektroprivreda Srbije, Serbia, 2007,
- Anttila J., *Business-Integrated Quality Management-A Company Case*, Venture Knowledgist Quality Integration, Helsinki, 2008,
- David L., Toszer A., *Destination Management: Necessity and Tasks of Tourism Destination Management in Hungary*, 4th Aspects and Visions of Applied Economics and Informatics, Debrecen, Hungary, March 2009,
- Caporarello L., Baggio R., *Decision Support Systems in a Tourism Destination: Literature Survey and Model Building*, Second Conference of the Italian Chapter of AIS, Italy, Verona, Dec.2005,
- Peter L.R., *Integrating Cultural heritage into a Tourist Destination*, Illustrated by the Lofotr Viking Museum in Borg, Norway, A Master's Dissertation in the University of Lugano, Switzerland, Faculty of Economics and Communication, May 2009,
- Terzibasoglu E., *A practical Guide to Tourism Destination Management: Preface, A Report of World Tourism Organization*, Spain, Madrid, 2007,
- Hudson S., *Tourism and Hospitality Marketing: A Global Perspective*, SAGE Publications Ltd., London, 2008,
- Bowie D., Buttle F., *Hospitality Marketing: An Introduction*, Elsevier Butterworth-Heinemann, Oxford, 2004,

- Edgell D.L., Ruf K.M., Agarwal A., *Strategic Marketing Planning for the Tourism Industry*, Centre for Tourism of East Carolina University and Webster University of Kansas City, USA, 1999,
- Miller M.L., Auyong J., Hadley N.P., *Sustainable Coastal Tourism: Challenges for Management, Planning and Education*, University of Washington and Oregon State University, USA, 2002,
- European Commission, *Towards Quality Coastal Tourism: Integrated Quality Management (IQM) of Coastal Tourist Destination*, Enterprise Directorate-General Tourism Unit, Brussels, 2000.

**COMPARATIVE STUDY OF ENVIRONMENTAL STATE OF
LAKES IN ALBANIA
STUDIM KRAHASUES I GJENDJES MJEDISORE TË
LIQENEVE NË SHQIPËRI**

Belinda Hoxha, Anxhela Andoni, Frederik Cane

1 – “A.Xhuvani” University, Faculty of Natural Sciences, Department of Chemistry, Elbasan, Albania. Email: belindahoxha@hotmail.com, belinda.hoxha@uniel.edu.al

2 – “Gj. Pekmezi” High School, Pogradec, Albania. Email: anxhela.andoni@yahoo.com

3 - “A.Xhuvani” University, Faculty of Natural Sciences, Department of Chemistry, Elbasan, Albania. Email: canef956@gmail.com, frederik.cane@uniel.edu.al

ABSTRACT

Water quality is one of the major challenges of the humankind recently. There are a wide range of contaminants and chemicals going into the water systems as a consequence of anthropogenic activities. Agricultural activities and/or urban wastewaters are considered the main contributors of nutrient loadings in natural water bodies.

There are several cases in Albania where pollutant loadings have resulted in deterioration of water quality and environmental state in lakes. The paper aim is to present a comparison of some physico-chemical parameters that influence the environmental state in some lakes in Albania (Belshi Lake and Ohrid Lake), which have different origin and geographical positions. These lakes take a considerable amount of pollutants, including nutrients. Chemical parameters, such as dissolved oxygen, nutrients, and transparency are taken in consideration for comparison. These parameters are then compared with international standards for water quality.

The study evidences the important influence of the chemical factors with anthropogenic origin in water quality and suggests several ways for the amelioration of these natural beauties with high recreative values.

KEYWORDS: *environmental state, nutrient, water system, eutrophication*

HYRJJE

Uji është një burim natyror shumë i çmuar. Por për shkak të përdorimit të pakujdesshëm dhe intesiv, sot një sasi e konsiderueshme e ujit shkarkohet në mjedis në gjendje të ndotur. Një numër i konsiderueshëm ekosistemesh ujore, liqene, lumenj apo dete, konsiderohen të ndotur si rezultat i aktivitetit të njeriut. Këto mund të vijnë nga burime të ndryshme, si rrjedhjet nga tokat bujqësore, mbeturinat ujore të trajtuara pjesërisht ose të patrajuara, etj.

Cilësia e mirë e ujit në liqene është e rëndësishme për të ruajtur aftësinë rekreative dhe peshkimin, si dhe për sigurimin e ujit të pijshëm, atëherë kur është e nevojshme. Këto përdorime janë në kundërshtim me degradimin e cilësisë së ujit të shkaktuar nga bujqësia dhe nga shkarkimi i mbeturinave urbane dhe industriale (Thomas et.al. 1996). Mbetjet urbane dhe ato bujqësore ushqejnë liqenet me azot dhe fosfor duke shkaktuar edhe eutrofikimin, një tip të veçantë të ndotjes së ujrave (Hallengraeff 1995).

Dy burimet kryesore të plehrave të përdorura janë baltrat (nga njësitë e përqëndruara të bagëtive) dhe komponimet artificiale. Humbjet e azotit dhe fosforit në rrjedhjet sipërfaqësore nga tokat e plehëruara varen nga sasia e ujit të transporti, koha dhe sasia e plehrave (Klausner et.al. 1974). Për të marrë një prodhim të mirë përdoren plehërat azotike (Kashuta et.al. 1988). Aplikimi i tepruar i plehërave dhe praktikat e këqija menaxhuese rritin humbjen e nutrientëve dhe përbërësve të tjerë nga toka (Kilmer et.al. 1974). Studimet e ndryshme kanë treguar se më pak se 1% e fosforit të aplikuar në tokë si pleh, në formë të tretshme, largohet nga toka (Johnson et.al. 1976).

Në Shqipëri hasen raste të shumta të problemeve të cilësisë së ujit si rezultat i aktivitetit antropogjenik. Qëllimi i këtij studimi është krahasimi i disa parametrave fiziko-kimikë që influencojnë gjendjen mjedisore të liqeneve me origjinë dhe pozitë gjeografike të ndryshme në Shqipëri. Për këtë arsye, janë përzgjedhur liqeni i Belshit dhe liqeni i Ohrit. Liqeni i Belshit është ndër liqenet kryesore të zonës së Belshit me natyrë karstike. Ndërkohë që liqeni i Ohrit është ndër liqenet më të vjetër dhe më të thellë në Europë me natyrë tektonike. Pavarësisht nga kjo, në të dy rastet vërehet influenca e aktivitetit të njeriut, nëpërmjet shkarkimit të mbeturinave ujore të patrajuara ose pjesërisht të trajtuara, si dhe të mbetjeve/shkarkimeve me natyrë bujqësore. Në këtë studim janë përdorur të dhënat nga matjet e kryera në të dy sistemet ujore nga autorët.

KARAKTERISTIKA TË PËRGJITHSHME TË ZONAVE NË STUDIM

Zona e Dumresë bën pjesë në rrethin e Elbasanit. Qendra e kësaj zone është qyteza e Belshit, e cila shtrihet buzë liqenit me të njëjtin emër. Këtu gjenden rreth 85 liqene natyrore karstike me sipërfaqe të përgjithshme 770 ha. Këto përfaqësojnë grupin më të madh të liqeneve të këtij lloji në vendin tonë. Mbizotërojnë thellësitë deri në 10 m, kurse thellësinë më të madhe prej 61 m e ka Liqeni i Merhojës. Thellësia mesatare duke marrë parasysh liqenet kryesore është 7 m. Thellësinë më të madhe mesatare e ka liqeni i Merhojës 17,5 m me thellësinë maksimale 61 m në perëndim të tij (Kristo 2002, Kabo 1990, Gruda dhe Mato 2003).

Për liqenet e Dumresë furnizimi i tyre bëhet kryesisht nga reshjet atmosferike. Largimi i ujit nga liqenet e Dumresë ndodh nëpërmjet avullimit dhe nga largimi nëntokësor i ujit për vaditje (Kristo 2002).

Liqeni i Belshit ndodhet në qendër të qytezës së Belshit, rreth 148.6 m mbi nivelin e detit. Megjithatë, ajo mund të arrijë një thellësi maksimale prej 15 m. Ky liqen ka një sipërfaqe prej 30 ha (Poçi 2003). Ky liqen është i rrethuar nga zona të banuara, të cilat shkarkojnë mbeturinat e tyre ujore direkt në liqen, pa bërë ndonjë trajtim paraprak të tyre, si dhe nga toka bujqësore.

Sipërfaqja e Liqenit të Ohrit është 358 km². Vija e bregut të Liqenit të Ohrit është 87.5 km e gjatë. Thellësia maksimale është 289 m dhe thellësia mesatare është 164 m dhe konsiderohet si një ndër liqenet më të thellë dhe më të vjetër në Europë. Ky liqen ka një biodiversitet unik me rreth 200 lloje endemike dhe është zonë e mbrojtur nga UNESCO (Matzinger 2006a, Matzinger 2007).

Liqeni i Ohrit është një nga liqenet më të vjetër në botë, i formuar rreth 5 milion vite më parë (Albrecht dhe Wilke 2009, Korovchinsky dhe Petkovski 2014). Liqeni ushqehet kryesisht nga burime nëntokësore me rreth 25% të sasisë së përgjithshme nga reshjet dhe lumenjtë. Mbi 20% e ujit të liqenit vjen nga liqeni i Prespës. Uji largohet nga liqeni nëpërmjet avullimit dhe nga Drini i Zi (Spirkovski et al 2000, Matzinger 2006a, Matzinger 2006b).

Rreth 2600 ha e tokës përgjatë liqenit është e kultivuar në pjesën shqiptare të pellgut ujëmbledhës. Produktet më kryesorë bujqësorë janë gruri, misri dhe zarzavatet. Toka e vaditur është e drenazhuar për të larguar ujin e tepërt. Uji i drenazhuar derdhet direkt ose indirekt në liqen dhe konsiderohet të jetë një rrugë e rëndësishme e shkarkimeve për tretjen e lëndëve ushqyese, si dhe i kontaminimit të liqenit me pesticide.

Impakti i aktiviteteve të njeriut është veçanërisht i rëndësishëm përgjatë bregut të liqenit. Këtu mund të përmenden hapja e tokave bujqësore si edhe ndotja intensive në afërsi të kontribuesve kryesorë të liqenit (Matzinger 2007).

Aktivitetet industriale në qytetin e Pogradecit përfshijnë fabrika ushqimore, tekstile, metalike dhe druri dhe industri të tjera të lehta. Ujrat e ndotura nga tërë këto uzina derdhen pa u përpunuar, prandaj ato mund të jenë një burim i rëndësishëm i ndotjes së ujrave.

METODOLOGJIA E STUDIMIT

Oksigjeni i tretur, pH, konduktiviteti, transparenca, dhe nutrientët janë matur nga autorët për liqenin e Belshit dhe për liqenin e Ohrit. pH, temperatura, konduktiviteti janë matur në vendet e kampionimit me një pH metër portabël të tipit pH/Cond 3400i, kurse transparenca është matur duke përdorur diskun Secchi. Oksigjeni i tretur dhe parametrat e tjerë kimikë janë përcaktuar në laborator sipas metodave standarte për secilin prej tyre të përshkruara në literaturë (Clescerl et.al. 1998). Rezultatet e studimeve për secilin liqen janë krahasuar dhe me standartet ndërkombëtare, si dhe ndërmjet tyre për të evidentuar tiparet e përbashkëta të këtyre dy sistemeve të ndryshme ujore.

DISKUTIME

Oksigjeni është shumë i rëndësishëm për të gjithë format e jetës ujore, përfshirë këtu edhe ato organizma që janë përgjegjëse për proceset e vetë-purifikimit në ujrat natyrore. Frymëmarrja biologjike, përfshirë dhe proceset e dekompozimit, zvogëlojnë përqëndrimet e oksigjenit të tretur. Shkarkimet e mbeturinave me përmbajtje të lartë materiali organik dhe nutrientë mund të çojnë në zvogëlim të përqëndrimit të oksigjenit të tretur si rezultat i aktivitetit të rritur mikrobik. Përcaktimi i oksigjenit të tretur është një procedurë e rëndësishme në vlerësimin e cilësisë së ujit, sepse oksigjeni është i përfshirë në pothuaj të gjithë proceset kimike dhe biologjike në brendësi të një sistemi ujqor (Chapman dhe Kimstach 1996). Oksigjeni i tretur paraqitet në vlera të kënaqshme për të dy liqenet. Sikurse pritet, vlerat janë më të larta gjatë muajve të dimrit dhe më të ulta gjatë verës. Kështu, në liqenin e Belshit këto vlera variojnë nga 6.7 – 11 mg/l (me mesatare 9.8 mg/l), kurse në liqenin e Ohrit ato variojnë nga 7.5 – 12.6 mg/l (me mesatare 9.85 mg/l) (Tasevska 2017). Pavarësisht ndryshimeve në lartësinë mbi nivelin e detit, këto dy liqene i përkasin klasës së gjendjes mjedisore “të mirë” sipas klasifikimit të NIVA (Bratli 2000).

pH është një variabël shumë i rëndësishëm në vlerësimin e cilësisë së ujit, sepse ndikon në shumë procese biologjike dhe kimike në brendësi të sistemit ujqor dhe në të gjithë proceset që kanë të bëjnë më trajtimin dhe furnizimin me ujë. Ndryshimet e pH mund të tregojnë praninë e rrjedhjeve të caktuara. Variacionet ditore të pH mund të shkaktohen nga ciklet e fotosintezës dhe të frymëmarrjes së algave në ujrat eutrofikë (Chapman dhe Kimstach 1996). Të dy liqenet e marrë në studim paraqesin vlera mesatare të përafërta të pH, përkatësisht 8.13 (Belshi) dhe 7.8 (Ohri). Nëse gjendja mjedisore do të bazohej vetëm në vlerat e pH, këto dy liqene i përkasin klasës “shumë e mirë” sipas NIVA (Bratli 2000). Gjithashtu, ujrat e këtyre dy sistemeve ujore sipas vlerave të pH janë të përshtatshme për ciprinidët dhe salmonidët, sipas standartit të BE (BMZ 1995).

Konduktiviteti është një matje e aftësisë së ujit për të përcjellë rrymën elektrike. Konduktiviteti është i ndjeshëm ndaj variacioneve të lëndëve të tretura, kryesisht kripëra minerale. Në shumicën e ujrave të ëmbla varion nga 10 - 1000 $\mu\text{S}/\text{cm}$, por mund të kalojë 1000 $\mu\text{S}/\text{cm}$ në ujrat e ndotur ose në ato që marrin sasi të madhe rrjedhjesh nga toka. Konduktiviteti mund të përdoret për të përcaktuar ndotjen në një zonë të dhënë (Chapman dhe Kimstach 1996). Liqeni i Belshit dhe ai i Ohrit paraqesin vlera të përafërta të konduktivitetit (përkatësisht, 328.24 dhe 242.53 $\mu\text{S}/\text{cm}$). Vlerat pak më të larta të tij në liqenin e Belshit janë të lidhura me sasi të mëdha të ndotësve që merr ky sistem ujqor, të lidhura me përqëndrime më të larta të lëndëve të tretura në të.

Matja e transparencës nëpërmjet diskut Secchi është një tregues indirekt i cilësisë së ujit, sepse merr parasysh faktin që qartësia e ujit influencohet kryesisht nga rritja e algave në ujë, dhe këto të fundit influencohen nga prania e nutrientëve. Megjithatë, ka edhe faktorë të tjerë që mund të ndikojnë në transparencë, duke përfshirë sedimentet suspeze në ujë. Duke konsideruar këtë matje për liqenin e Belshit dhe të Ohrit, vihet re se këto i përkasin klasave mjedisore “shumë e keqe” (Belshi, 0.18 m mesatarisht) dhe “shumë e mirë” (Ohri, 12.7 m mesatarisht) sipas NIVA (Bratli 2000). Shkak për vlerën shumë të vogël të transparencës në liqenin e Belshit supozohet të jenë mbetjet e patrajtuara të shkarkuara në të.

Gjendja trofike e një sistemi ujor kuptohet si përgjigja biologjike ndaj faktorëve të tillë si nutrientët (Naumann 1919, 1929). Vlerësimi i gjendjes trofike të një liqeni mund të bëhet duke kryer matje kimike dhe biologjike specifike për kohën dhe vendin. Indikatorët kryesorë që duhet të maten për të vlerësuar cilësinë ekologjike të ujërave sipërfaqësore janë: indikatorët biologjikë, parametrat deskriptivë, përqendrimi i nutrientëve, si dhe prurja dhe niveli i ujit (Heinonen 2000). US EPA rekomandon përdorimin e kombinuar të parametrave shkakor, të përgjigjes dhe indeksit të gjendjes trofike që varen nga sasia e biomasës në mjedisin ujor (p.sh. indeksi Karlson) (Virginia Tech, 2007). Indeksi i gjendjes trofike Carlson (TSI) (Carlson 1977, Carlson & Simpson 1996) është ndër treguesit më të përdorshëm për vlerësimin e gjendjes trofike dhe kushteve ushqyese në liqenet.

Liqeni i Belshit i përket klasave hipereutrofik sipas transparencës, kurse ai i Ohrit i përket klasës oligotrof, bazuar në klasifikimin e OECD (1982). Llogaritja e indeksit trofik të bazuar në transparencë i klasifikon këto liqene përkatësisht si eutrof (Belshi, TSI(SD) = 83.9) dhe oligotrof (Ohri, TSI(SD) = 23.6) (OECD 1982).

PËRFUNDIME DHE REKOMANDIME

Liqeni i Belshit dhe ai i Ohrit ndodhen në pozita të ndryshme gjeografike dhe në lartësi të ndryshme mbi nivelin e detit. Këto sisteme ujore paraqesin potenciale të konsiderueshme përsa i përket vlerave të tyre rekreative. Megjithatë, influenza e aktiviteteve të ndryshme njerëzore shfaqet dukshëm në të dy rastet. Burimet kryesore të ndotjes në këto sisteme ujore janë bujqësia dhe shkarkimi i mbetjeve ujore.

Sikurse vihet re, këto sisteme ujore nuk janë problematikë përsa i përket përmbajtjes së oksigjenit, meqënëse vlerat e oksigjenit të tretur janë të përafërta duke i klasifikuar si gjendje mjedisore e kënaqshme. Vlerat e konduktivitetit janë të përafërta për të dy liqenet. Por gjendja trofike e tyre paraqitet e ndryshme. Sipas transparencës dhe indeksit trofik në transparencë, liqeni i Belshit është eutrof, kurse i Ohrit oligotrof. Megjithatë, ka studime të mjaftueshme shkencore që liqeni i Ohrit është tashmë eutrof si rezultat i shkarkimeve në të, pavarësisht se matjet e nutrientëve mund të jenë të ulta. Pasojat vihen re veçanërisht në pjesën litorale të tij (Schneider et al 2014).

Konsideruar sa u tha më lart, për të përmirësuar situatën mund të rekomandohet monitorim i vazhdueshëm i këtyre sistemeve ujore me rëndësi rekreative dhe turistike nëpërmjet parametrave kimikë, fizikë dhe biologjikë; kufizim i shkarkimeve bujqësore ose mbetjeve ujore direkt në to; krijimi i zonave buferike ndërmjet tokave bujqësore; përmirësim të praktikave bujqësore, etj.

REFERENCA

- Albrecht, C. dhe Wilke, T. 2009. Ancient Lake Ohrid: biodiversity and evolution; in Patterns and Processes of Speciation in Ancient Lakes, Developments in Hydrobiology, Springer Netherlands, pp 103 - 140
- BMZ (eds). 1995. Environmental Handbook: documentation on monitoring and evaluation impacts. CEE/CEEA/CE 78/659 "Quality of freshwaters supporting fish life" (vol I-III). Vieweg, Leverkusen

- Bratli, L.J. 2000. Classification of the Environmental Quality of Freshwater in Norway. Në: Hydrological and limnological aspects of lake monitoring. John Willey & Sons Ltd. f. 331-343
- Carlson, R. E. & Simpson, J. 1996. A Coordinator's Guide to Volunteer Lake Monitoring Methods. North American Lake Management Society. 99 pp
- Carlson, R.E. 1977. A trophic state index for lakes. *Limnology and Oceanography*. 22: 361-369.
- Chapman, D. dhe Kimstach, V. 1996. Selection of water quality variables. In: *Water Quality Assessments - A Guide to Use of Biota, Sediments and water in Environmental Monitoring - Second Edition*, D. Chapman (eds). Chapman & Hall, London
- Clescerl, L. S., Greenberg, A.E. and Eaton, A. D. (eds). 1998: *Standard Methods for the Examination of Water and Wastewater*, 20th edition. - American Public Health Association, Washington, pp: 1216
- Gruda, Gj. dhe Mato, M. 2003. *Gjeomorfologjia*. SHBLU, Tiranë, 397 p
- Hallegraef, G.M. 1995. Harmful algal blooms: a global overview. In: *Manual on Harmful Marine Microalgae*, Hallegraef, G.M., Anderson, D. M. & Cembella, A. D. (eds.). IOC Manuals dhe Guides No 33, UNESCO, Paris, 1-22, 551 p.
- Johnson, A.H., Bouldin, D.R., Goyette, E.A. and Hedges, A.M. 1976. Phosphorous loss by stream transport from rural watershed: Quantities, processes and sources. *Journal of Environmental Quality*, 5(2), 148-157
- Kabo, M. 1990. *Gjeografia Fizike e Shqipërisë, Vol I dhe II*. Academia Shqiptare e Shkencave, Qendra e Studimeve Gjeografike, Tirana. pp: 400 (vol I), 592 (vol II)
- Kashuta, V., Dabulla, A, Belalla, S. 1988. *Agrokimia. Shtëpia botuese e librit shkollor*. Tirane
- Kilmer, V.J., Eklund, C.D., Gilliam, J.W., Joyce, R.T., and Lutz, J.F. 1974. Nutrient losses form fertilized grassed watersheds. Western North Caroline. *Journal of Environmental Quality*, 3(3), 214-219
- Klausner, S.D., Ellis, D.F., and Zwerman, P.J. 1974. Surface runoff of soluble nitrogen and phosphorous under tëo systems of soil management. *Journal of Environmental Quality*, 3(1), 42-46.
- Korovchinsky, N.M. and Petkovski, T. K. 2014. The ancient Balkan lakes harbour a new endemic species of Diaphanosoma, Fischer, 1850 (Crustacea, Branchiopoda, Cladocera). *Zootaxa*. Magnolia Press. 3784 (5): 539 – 549
- Kristo, V. 2002. *Veçoritë fiziko-gjeografike të pllajës së Dumre-Darsisë*. Tiranë: 5-74
- Matzinger, A., Jordanoski, M., Veljanoska-Sarafiloska, E., Sturm, M., Müller, B. and Wüest, A. 2006b. Is Lake Prespa jeopardizing the ecosystem of ancient Lake Ohrid? *Hydrobiologia*, 553: 89–109
- Matzinger, A., Schmid, M., Veljanoska-Sarafiloska, E., Patceva, S., Guseska, D., Wagner, B., Müller, B., Sturm, M. and Eüest, A. 2007. Eutrophication of ancient

Lake Ohrid: Global warming amplifies detrimental effects of increased nutrient inputs. *Limnology and Oceanography*, 52: 338–353

- Matzinger, A., Spirkovski, Z., Patceva, S. and Wüest, A. 2006a. Sensitivity of ancient Lake Ohrid to local anthropogenic impacts and global warming. *Journal of Great Lakes Research*, 32: 158–179
- Naumann, E. 1919. Nagra synpunkter angående limnoplanktons ekologi med särskild hänsyn till fytoplankton. *Sv. Bot. tidskr.* 13. 129-163.
- Naumann, E. 1929. The scope and chief problems of regional limnology. *Int. Revue ges. Hydrobiol.* 21.: 243.
- OECD. 1982. Eutrophication of waters: monitoring, assessment and control. Organisation for Economic Co-operation and Development. Paris: 154 pp
- Poçi, K. 2003. Pasuria ujore e rrethit të Elbasanit. *Buletini i Universitetit, Elbasan.* pp: 85-99
- Schneider, S.C., Cara, M., Eriksen, T.E., Budzakoska Goreska, B., Imeri, A., Kupe, L., Lokoska, T., Patceva, S., Trajanovska, S., Trajanovski, S., Talevska, M. and Veljanoska-Sarafiloska E. 2014. Eutrophication impacts littoral biota in Lake Ohrid while water phosphorus concentrations are low. *Limnologica*, 44: 90-97. doi:10.1016/j.limno.2013.09.002
- Spirkovski, Z., Krstanovski, Z., Selfo, L., Sanxhaku, M., and Puka, V.I. 2000. The Monitoring Programme of the Lake Ohrid Conservation Project, in *Transboundary Water Resources in the Balkans: Initiating a Sustainable Co-Operative Network*, ed. Jacques Ganoulis, I L Murphy, Mitja Brilly (Springer, 2000)
- Tasevska, O., Špoljar, M., Gušeska, D., Kostoski, G., Patcheva, S., Elizabeta Sarafiloska, V. 2017. Zooplankton in ancient and oligotrophic Lake Ohrid (Europe) in association with environmental variables. *Croatian Journal of Fisheries*, 75, 95-103.
- Thomas, R., Meybeck, M. & Beim, A. 1996. Lakes. In: *Water Quality Assessment – A guide to use of biota, sediments and water in Environmental Monitoring*, 2nd edition. D. Chapman (eds). Chapman & Hall, London.
- Virginia Tech. 2007. Nutrients in lakes and reservoirs – a literature review for use in nutrient criteria development. Special Report, Virginia Water Resources Research Center, Virginia Polytechnic Institute and State University, Blacksburg, Virginia

PLANIFIKIMI DHE ORGANIZIMI I MARKETINGUT NË NDERMARRJEN N.P. "VICTORIA INVEST INTERNATIONAL GROUP"

PHD Betim SPAHIU

HYRJA

Zhvillimi i marketingut

Marketingu- si një fushë e hetimit është ndërtuar nga meshkujt e interesuar kryesisht në informacionet parashikuese për zgjidhjen e problemeve praktike. Marketingu në fillim për dijetarët ishte shqetësim dhe sipas tyre, është vepruar në mënyrë të ngutshme sa i përket çështjeve sociale, se sa që e shihnin të nevojshme dhe si arsye urgjente e biznesit. Por ka qenë gjithmonë një shqetësim për gjenerimin e të dobishmes "Si t'a bëjmë këtë " [Bartels 1976].

Çdo gjë tjetër që mund të ketë qenë, teoria ekzistuese ishte e papërshtatshme për shkak se "faktet ekonomike të jetës", ishin më larg nga teoritë, të cilat ishin hartuar për të shpjeguar aktivitetin ekonomik dhe për të udhëzuar sipërmarrësit dhe autoritetet qeveritare në sjelljen dhe në lidhje me tregun "[Bartels 1965, f. 69].

Marketingu

Ajo çka marketingu paraqet është filozofia e menaxhimit sipas së cilit qëllimet e një firmë, mund të arrihen më së miri, përmes identifikimit dhe plotësimit të nevojave të klientëve, si dhe dëshirave të deklaruara dhe të papërcaktuara.

Marketingu është i bazuar në të menduarit në lidhje me biznesin në aspektin e nevojave të klientit dhe kënaqësinë e tyre. Marketingu ndryshon nga shitja.

Menaxhimi i Marketingut

Procesi i menaxhimit përmes të cilit mallrat dhe shërbimet lëvizin nga koncepti tek konsumatori.

Tek menaxhimi i marketingut përfshihet, koordinimi i katër elementeve të quajtura 4P-të e marketingut:

- (1) Identifikimin, përzgjedhjen dhe zhvillimin e një produkti,
- (2) Përcaktimi i çmimit të saj,
- (3) Zgjedhja e një kanali të shpërndarjes për të arritur vendin e konsumatorit, dhe
- (4) Zhvillimi dhe zbatimi i një strategjie promovuese.

Për shembull: Produkte të reja të Apple janë zhvilluar për të përfshirë aplikacione dhe sisteme të përmirësuara, janë vendosur me çmime të ndryshme në varësi të aftësive se sa dëshirat e konsumatorëve, dhe janë shitur në vendet ku produktet të tjera të Apple janë shitur. Për të promovuar pajisjen, kompania paraqiti debutimin e saj në ngjarjet e teknologjisë dhe është shpallur mjaft shumë në internet dhe në televizion.

Qëllimi i marketingut

Shitja përbën vetvetiu truket dhe teknikat e gjetjes së njerëzve, për të shkëmbyer të hollat e tyre për produktin tuaj. Kjo nuk ka të bëjë asgjë me vlerat e këmbimit ngase për marketingun kjo është e pandryshueshme. Me fjalë të tjera, marketingu nuk ka shume të bëjë me marrjen e konsumatorëve për të paguar për produktin tuaj, ajo më tepër është e fokusuar në zhvillimin e një kërkesë për këtë produkt dhe përmbushjen e nevojave të konsumatorit.

Qëllimi kryesor i marketingut është të paraqet një produkt të ri, që do t'ju lejojë dhe t'u ofroje në duartë, e sa më shumë konsumatorëve, në një menyrë më të shpejtë

Hulumtim marketingu

Metodat shkencore - ky zbulim aplikuar për marrjen e vendimeve të marketingut. Ajo në përgjithësi përbëhet nga

(1) Studim tregu: identifikimin e një tregu të caktuar dhe matjen e madhësisë së tij dhe karakteristikat e tjera.

(2) Hulumtimi i produktit: identifikimi i një nevojë ose të dëshire dhe karakteristika e mirë ose shërbim që do të kënaqë klientin.

(3) Hulumtimi i Konsumatorit: identifikimi i preferencave, motivet, dhe blerjen e sjelljen e konsumatorit të synuar.

Informacioni për hulumtim marketingu është mbledhur nga vëzhgimi i drejtpërdrejtë i konsumatorëve (si në dyqane me pakicë), anketat me e-mail, telefon ose intervista të drejtpërdrejta, dhe nga burime të botuara (të tilla si të dhënat demografike etj...). Objektivi kryesor është për të gjetur nevojat e vërteta dhe të përmbushën ato në një mënyrë më kosto efektive dhe në kohë. Kjo formë është quajtur edhe hulumtim i tregut.

Marketingu shkencor

Aplikimi i testimit analitik dhe metodave statistikore në mbledhjen dhe interpretimin e informacionit të tregut.

Mashtrim marketingu

Akti i qëllimshëm mashtrues ose mashtrimi i publikut, në mënyrë për të gjeneruar më shumë interes ose pranimin përnjë produkt. Disa shembuj të mashtrimit të marketingut janë reklammat e rreme, zmadhimet e pavërteta, pretendimet ose shtrembërimet e karakteristikave të produktit në reklama.

Reklammat

Reklammat e produkteve për konsum personal direkt të përdoruesit, largimi i ndërmjetësuesve apo bizneseve. Duke përdorur taktika të ndryshme si ato të mallrave industriale të marketingut. Hulumtimi duket në faktorë të tillë, si zakone personale të tregut (për shembull, duke blerë impulsa), llojet e produkteve të blera, vendndodhjen e klienteve

dhe natyrën e kërkesës. Shpenzimet e kërkimeve dhe shpërndarja e informatave për të promovuar produktet, në audiencë të synuar zakonisht i kalon planifikimet e përdoruesve në çmimin e produktit.

Produktet

1. Një ide e mirë: Metoda, informacioni, objekti ose shërbimi i krijuar si rezultat i një procesi dhe që i shërben një nevojë apo plotëson një dëshirë të klientit. Ajo ka një kombinim të attributeve të prekshme dhe të paprekshme (përfitime, artikuj, funksionet, përdorime) që një shitës i ofron një blerësi.

Për shembull: Një shitës i një furçë dhëmbësh, jo vetëm që ofron produktin fizik, por edhe idenë se konsumatori do të përmirësonte shëndetin e dhëmbëve të tyre.

2. Ligjore: Një e mirë komerciale që shpërndahet është

- (1) pasuri e prekshme personale,
- (2) prodhimi apo rezultat i një fabrikimi, prodhimi, apo procesi të prodhimit, dhe
- (3) kalon nëpër një kanal të shpërndarjes para se të konsumohen ose të përdoren.

3. Marketing: Një e mirë ose shërbim që më për së afërmi i plotëson kërkesat e një tregu të caktuar dhe jep fitim të mjaftueshëm, për të justifikuar ekzistencën e tij të vazhdueshme. Për aq kohë sa makinat janë prodhuar, kompani të tilla si Michelin që prodhojnë goma e plotësojnë nevojën e tregut dhe vazhdojnë të jenë fitimprurëse.

PËRSHKRIMI I KOMPANISE DHE STRUKTURA E ORGANIZIMIT

KRONOLOGJIA E SË KALUARES DHE E SË TASHMES TË N.P. “ VICTORIA INVEST INTERNATIONAL GROUP”

Fillet e zhvillimit të ndërmarrjes janë të hershme, që nga viti 1937. E themeluar si ndërmarrjes transporti me emrin “ Miri” Itd, ishte një ndër ndërmarrjet e para private të themeluara në Shqipëri dhe bartë vulën e Z. Teodor Bella. Ndërmarrja ka operuar në Shqipëri, Greqi dhe Maqedoni.

Lufta e dytë Botërore i shkaktoi dëme ndërmarrjes, por vazhdoi të funksionojë deri me 1946 kur biznesi privat u ndërpre dhe u ndalua nga ligjet e regjimit komunist në Shqipëri. Gjatë asaj kohe, 6 makina të mëdha për udhëtarë dhe transport të mallrave janë konfiskuar. Por z.Bella dhe djemtë e tij vazhduan me traditën e të punuarit në ndërmarrjet shoqërore deri në vitin 1992.

Fig.1. Dinamikat organizative- Forcat e jashtme

Dinamikat Organizative – Forcat e jashtme

- Çdo organizatë në mënyrë të vazhdueshme ndërvepron me forcat e jashtme, siç janë konkuresit dhe furnizuesit e mallrave të papërpunuara (lëndës së parë), por edhe forcat (fuçitë) ekonomike locale, nacionale dhe ndërkombëtare.

Në vitin 1992 nipërit e z. Teodor Bella, Fatmir Kuqi dhe Endri Kuqi

themeluan ndërmarrjen e transportit “Miri” ITD në njërin anë dhe Genc Bella themeloi “Bella” ITD në anën tjetër. Të dy ndërmarrjet bashkuan kapitalin e tyre duke themeluar një ndër ndërmarrjet më të fuqishme të transportit në Shqipëri.

Në mesin mjeteve të tjera të transportit, ndërmarrja në vitin 1997, po ashtu zotëronte anijen “Genc Bella” me kapacitet prej 2250 tonesh për transport ujor.

Menjëherë pas luftës në Kosovë, në vitin 1999, investimet në Kosovë kanë qenë të caktuara si prioritete për ndërmarrjen.

Me fuqizimin dhe funksionalizimin e sipërmarrjes “Hidroterm” ndërmarrja filloi aktivitetin tregtar, duke u bërë furnizuesi kryesor i materialeve ndërtimore në Kosovë.

Fig.2. Pasqyrimi skematik i organizimit funksional te ndermarrjes.

Së fundi, në vitin 2001 është themeluar ndërmarrja “Victoria Invest International Group” ITD, duke i konsoliduar të gjitha aktivitetet dhe sektorët tjerë të vegjël të cilët kanë operuar si të ndarë deri në datën e lartëpërmendur.

Prej vitit 2004, kur filloi procesi i privatizimit në Kosovë, VIIG ka marrë pjesë në mënyrë aktive në privatizimin e shumë ndërmarrjeve shoqërore siç janë : New Co”, “ Mirusha Energy”, ITD, New Co “ Farmakos Austrian House ”, New Co “ Lavërtari – Blegtori”, investim prej më shumë se 3 milion euro.

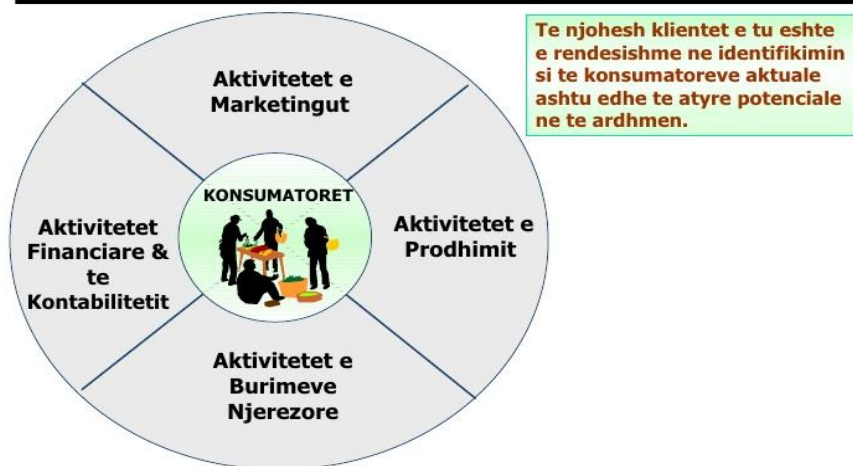
Sot N. P. “Victoria Invest International Group” ITD është një nga ndërmarrjet me kompetitive në tregun e Kosovës, duke vepruar në ndërtimtari, tregti, prodhim transport dhe dizajn të produkteve.

Konsumatorët

Nëse kompanitë kanë informacione se cilët janë faktorët që ndikojnë në sjelljet e konsumatorëve dhe si ndikojnë ato, atëherë ato mund t’i përshtasin produktet dhe shërbimet më mirë konsumatorëve. Kjo shërben si hap i parë për hartimin e politikave dhe marrjen e vendimeve të duhura në marketing.

Fig.3. Konsumatorët dhe aktivitetet

Konsumatorët janë në qendër të të gjithë aktivitetëve të biznesit!

Produkti ose shërbimi i cili tregtohet nga një biznes duhet të ngjalle kërkese të klienti në mënyrë që ai biznes të ketë sukses.

Fuqizimi i konsumatorit duke krijuar një treg më transparent që u ofron konsumatorëve mundësi zgjedhjeje sa i përket çmimeve dhe cilësisë, të sigurojë informacion të saktë dhe besimin që lind nga mbrojtja efektive e të drejtave të konsumatorit);

Fig.4. Rendesia e konsumatorit.

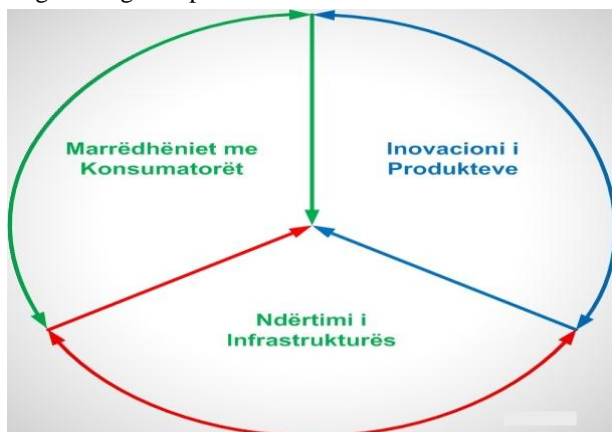
Fokusi te konsumatorit eshte **DOMOSDOSHMERI!**

- Ne tregun e lire, konsumatori eshte Mbret
- Viheni veten tuaj ne pozicionin e konsumatorit
- Shisni bazuar ne nevojat e konsumatorit, dhe jo ne vecorite e produktit tuaj
- Kenaqesia vjen si rezultat i plotesimit te nevojave

Ne kuader te Ministrise se Tregtise dhe Industrise ekziston Këshilli per mbrojtjen e Konsumatorit, i cili kryesohet nga përfaqësuesit i MTI-së dhe përbëhet nga përfaqësues të MTI-së, ekspertë të pavarur, përfaqësues të shoqatave të konsumatorëve dhe të asociacioneve të biznesit.

Këshilli është instrument i rëndësishëm për rregullimin e tregut, mbrojtjen e konsumatorit dhe evitimin e defekteve gjatë shkëmbimit të mallrave në raportin prodhues-tregtar-konsumator.

Fig.5. Diagrami per bizneset.

Konkurrenca

Përcaktimi i tregut përkatës synon zbatimin e rregullave të konkurrencës në mbështetje të Ligjit në lidhje me:

- a- Marrëveshjet e Ndaluar;
- b- Abuzimi me Pozitën Dominuese;
- c- Kontrollin e Përqëndrimeve.

Përcaktimi i tregut përkatës, si në atë të produktit dhe në atë gjeografik, ka një ndikim vendimtar në vlerësimin e konkurrencës. Duke bërë publike procedurat që Autoriteti ndjek kur e përcakton Tregun Përkatës dhe duke treguar kriteret dhe evidencat, synohet të rritet transparenca dhe vendim – marrja

INSTRUMENTET E MARKETINGUT- PERSHKRIMI I 5P

Prodhimi dhe distribuimi

Duke pasur parasysh fushën e punimeve të mbikeqyrura nga sektori i ndertimtarisë dhe hapësirave të tregut të lire për materialet ndertimore vendore gjatë viteve ndermarrja e ka orientuar vëmendjen në linjen e prodhimit.

Ndermarrja posedon dy fabrika të prodhimit të asfaltit.

E para fabrike e prodhimit të asfaltit ndodhet në fshatin Voljake, Komuna e Klina dhe është themeluar në vitin 2002. Kjo fabrike ka kapacitet prej 120 tonesh për orë. Ajo prodhon të gjitha llojet dhe madhësitë e asfaltit AB08, AB011, AB16, BA22, BA31. Ka 8 punëtorë me eksperiencë.

Fig.6. Fabrika statike e asfalto-betonit- Kline.

E dyta fabrike e prodhimit te asfaltit ndodhet ne Elbasan, Shqiperi dhe eshte themeluar ne vitin 2004. Fabrika ka kapacitet prej 80 tonesh ne ore. Kjo fabrike prodhon te gjitha madhesite e asfalteve AB08, AB011, AB16, BA22, BA31. Ka 10 punetore me pervoje. Te dyja fabrikat ndodhen buze rruges kryesore ne dy lokacionet e tyre qe e bejne me te lehte pertu gjetur apo edhe per te ulur cmimet e transportit.

Fig. 7. Gurethyesi ne Elbasan.

Gjithashtu, ka ne posedim 2 gurethyes statike (nje ne Kline, Kosove, dhe nje ne Elbasan, Shqiperi) si dhe 2 gurethyes mobile ne Elbasan, Shqiperi.

FABRIKE PER PRODHIMIN E MATERIALIT PER BETON

"Victoria Invest International Group" ltd ka gjithashtu ne pronesi dy fabrika te materialit te betonit (uzina gurthyese).

Fabrika e prodhimit te materialit per beton "Gurthyesi CMA" ndodhet ne Voljake, Komuna e Klina. Ajo ka nje kapacitet te larte te prodhimit me me shume se 120 m³ per ore. Te gjitha madhesite e materialeve per beton jane te prodhuara ne kete fabrike , prej 0 deri ne 60 mm. Duke perfshire investimet e fundit, fabrika eshte pajisur me teknologjine me te avancuar te prodhimit ne respekt te ambientit. Fabrika e dyte e prodhimit te betonit eshte e llojit levizes dhe perdoret per prodhimin e betonit ne punimet e ndertimitarise ne distance. Si fabrike levizese ajo ka kapacitet me te vogel prodhimi prej 60 m³ ne ore. Ajo ka gjithashtu kapacitetin per prodhim te te gjitha pjeseve materiale te betonit.

NewCo Mirusha Energy LLC

Kompania ndjek trendin në teknologjinë e prodhimit dhe është e interesuar në mënyrë të vazhdueshme në avancimin e teknologjisë me të përparuar e cila padyshim mundëson një konkurrencë të suksesshme në tregun e lirë. Kompania është duke u përpjekur të zgjerojë shitjet e produkteve në tregun e shteteve fqinje.

Fig.8. Fabrika per prodhimin e materialeve ndertuese.

Gjithashtu kompania ka krijuar dy fabrika prodhimi të betonit me një kapacitet prej 200 ton në orë. Duke pasur parasysh kërkesën e lartë për llogari të vet kompania prodhon kryesisht për nevojat e veta, por gjithashtu nuk përjashton shitje të prodhimit edhe për tregun lokal. Pas privatizimit të kompanisë New CO "Mirusha" kjo e fundit prodhon shtyllat elektrike prej betoni të të gjitha dimensionet dhe pjesë plotesuese. Brenda NewCO "Mirusha Energy" është përfshirë edhe fabrika e prodhimit të materialeve prej betoni. NP "Victoria Invest International Group" Sh.p.k ka gjithashtu një fabrikë për prodhimin e materialeve inerte (fabrike gurore), që prodhon të gjitha dimensionet e gureve për përdorim në punë të ndryshme ndertimi. Prodhimi i shtyllave të betonit me tension të lartë, mesatare dhe të ulët, shtylla elektrike, dhe të gjitha llojet e konzollave të betonit, duke përdorur teknologjinë moderne të Pfeiffer nga Gjermania, me metodën centrifugale, me shpejtësinë me të madhe të prodhimit të ndonjë teknologjie tjetër të këtij lloji me rreth 700 rrotullime për minutë.

Çmimet dhe projektet e realizuara

Ne tabelën në vijim po japim të listuara disa nga projektet e realizuara nga Victoria Invest International sh.p.k. në Republikën e Kosovës dhe Shqipërisë

Fig. 9. Disa nga projektet e realizuara në Kosovë.

NR	EMRI I KONTRATËS	VLERA	REALIZIM 1%	REFERENCA	VITI I REALIZIMIT	INVESTITORI
1	Ndërtimi i qendrës, Fshati Korenic, Komuna e Gjakovës,	134500.49	100	Po	2001	CDF
2	Ndërtimi i rrjetit të ujësjesit, Fshati Mollan, Komuna Suhareke	75173.66	100	Po	2002	CDF
3	Asfaltimi i rrugës "Ulqini" në Prizren, me aneks kontratat tjera	230638.9	100	Po	2003	K.K. Prizren
4	Rehabilitimi i Pendës në Lumi i Bardhe - Deqan, nr.#L.B/WR/D1-2/033	478239.98	100	Po	2003	DHV
5	Rehabilitimi i kanalit kryesor Lumi i Bardhe -Deqan, nr.#L.B/WR/D2-1/012-02	521044.22	100	Po	2003	DHV
6	Rehabilitimi i kanalit në Isniq, nr.#L.B/WR/D3-1/028	68854.00	100	Po	2003	DHV
7	Rehabilitimi i sistemit të ujitjes G1 - Prizren, nr. F3-1	454970.40	100	Po	2003	DHV
8	Mirëmbajtja dimerore e rrugëve Magjistrale dhe Regionale të Kosovës-2003/2004, nr.MD-03/08	228694.75	100	Po	2003/2004	MTPI
9	Rikonstruimi i rrugës Krasniqe e Ulet-Krasniqe e Mesme, nr.NDI/2003/03	213952.50	100	Po	2004	MTPI
10	Rikonstruimi i rrugës në fsh. Janosh,	162495.00	100	Po	2004	MTPI

Fig. 10. Disa nga projektet e realizuara ne Shqiperi.

1	Ndërtim Rruga Kukës – Morinë LOT 3 + Vendimi I gjykates (ne leke shqiptare)	583952945 + 440590213= 994 917 775 LEK ose 7 602 336. EURO	100	po	2006- 30.06.2009	D.P. e Rrugeve Tirane
2	Ndërtim Rruga Kukës – Morinë LOT 3 (dublimi dhe plotesimi)	560 363 308 LEK ose 4 065 302 Euro	100	po	2008- 30.10.2009	D.P. e Rrugeve Tirane D.P. e Rrugeve Tirane
3	Sistemim asfaltim Librazhd Qafe Stude Lot 2 (nr.9808/6 prot dt.29.12.2008)	439 911 528 leke ose 3 142 000 euro	100	po	2009-gusht 2012	D.P. e Rrugeve Tirane
4	Sistemim asfaltim Kuçove-Belsh- Cerrik (nr.10356/8 prot dt.29.12.2008)	577 962 329 leke ose 4 128 000 euro	100	po	2009-gusht 2012	D.P. e Rrugeve Tirane
5	Sistemim asfaltim Librazhd Qafe Stude Lot 3 (nr.1779/5 prot dt.06.05.2011)	2,271,903,530 leke ose 16 228 000 euro	90	jo		D.P. e Rrugeve Tirane
6	Reconstruction of road Drize Poroçan Rec 42	330 199 815 leke ose 2 358 000 euro	85	jo		Fondi Shqiptar i Zhvillimit

Promocion

Gjate kesaj periudhe, zbatoi me sukses nje sere kontratash me Investitore : Institucione dhe Organizma te Huaja, Komuna, Ministrine e Transportit etj. Keto kontrata kishin per objekt ndertimin e rrugeve magjistrale, ndertim dige, rehabilitime kanalesh, ndertim objekte civile etj.

Ne vitin 2006, “VICTORIA INVEST INTERNATIONAL” sh.p.k. filloi angazhimin ne fushen e ndertimeve ne Republiken e Shqiperise, duke realizuar nje mori projektesh me rendesi, duke perfshire ketu edhe ndertimin e LOT 3 te Autostrades Durres – Morine, dy kontrata me vlere afersisht 7.6 milion euro dhe 4 milion euro.

Selia e “VICTORIA INVEST INTERNATIONAL” sh.p.k. ne Republiken e Shqiperise eshte ne Elbasan. Ne pronesi te veten ka edhe ndermarjen Victoria Invest sh.p.k. me NIPT K32712206U, qe aktualisht merret me ndertimin e rrugeve dhe sherbimet e pastrimit te Qytetit te Elbasanit dhe Zones Lindore te qytetit te Tiranes.

Fondin Shqiptar te Zhvillimit me objekt : “Ndertimi i rruges Grekan-Deshiran-Vlashuk (Kozare)” me afat perfundimi 17 muaj dhe vlere rreth 3.3 milion euro dhe “Ndertimi i rruges Librazhd-Diber Lot 1” me afat perfundimi 4 muaj dhe vlere rreth 1.3 milion euro , te dyja keto objekte ne qarkun Elbasan

Personeli

Per realizimin e te gjitha llojeve te puneve te ndertimit “VICTORIA INVEST INTERNATIONAL” sh.p.k. ka staf profesional te kualifikuar, i cili eshte i punesuar ne shoqeri qe prej themelimit te saj si psh. Ing Ndertimi, Ing Hidro, Ing Gjeodet, Ing Mekanik etj.

Victoria Invest është certifikuar me ISO 9001:2008 në Cat.OG1 (ndërtime civile), OG2 (restaurime të ndërtesave të vjetra), OG3 (ndërtime Industriale) OS21 (struktura të veçanta

punimesh). ISO 14001:2004 Sistem i Menaxhimit te Hapesirav. OHSAS 18001:2007 Sistem i Sigurise dhe Shendetit.

PËRFUNDIMI

Ekzistenca e një ekonomie të madhe joformale është një nga sfidat kryesore të zhvillimit ekonomik.

Spektori joformal në Kosovë vlerësohet të jetë midis 39% - 50%, duke përdorur treguesit siç janë numri i punonjësve në ekonominë formale dhe joformale, ose numri i ndërmarrjeve që mbulojnë fushat formale dhe joformale

Papunësia është në shkallë tronditëse prej 30-40%, e cila, duke marrë në konsiderim popullatën e re të vendit, ka ndikim tek njerëzit e rinj (të kualifikuar të pakualifikuar) në mënyrë shpërpjesëtuar. BPV-ja për kokë banori është më e ulëta në rajon, dhe rezulton me shkallë të lartë të varfërisë.

Kriza e fundit globale ka pasur ndikim në financat e Kosovës jo vetëm për shkak të ardhurave të zvogëluara nga eksporti. Ajo gjithashtu ka zvogëluar kapitalin e jashtëm dhe të brendshëm në dispozicion.

Kapitali nga financuesit është bërë i pamjaftueshëm, përderisa të hyrat nga investimet e huaja (jo-domethënëse për të nisur diçka) janë ngadalësuar dhe dërgimi i parave nga Diaspora Kosovare, që ka qenë esenciale për ekonominë që nga luftërat Ballkanike, gjithashtu kanë përjetuar një rënie të madhe.

Strategjitë zhvillimore të ndërmarrjeve ekzistojnë, dhe disa programe kanë treguar rezultate, por ato nuk i përfshijnë iniciativat për ndërmarrje shoqërore në mënyrë të ndërgjegjshme – ndonëse kjo do të ndryshoj me strategjinë e re dhe mbështetjen për biznese përfituese ose në pronësi të grupeve të margjinalizuara. Në këtë moment nuk ka nevojë të miratohet legjislacioni i ri.

Në vend të kësaj, fokusi duhet të jetë në respektimin e rregulloreve ekzistuese (në të gjitha nivelet, komunitat, kompanitë, dhe institucionet publike). Qeveria duhet të forcoj zbatimin e rregulloreve ekzistuese dhe të vazhdoj dialogun me sektorin privat dhe akterët e shoqërisë civile.

Zhvillimi i marketingut është i lidhur me zhvillimin e prodhimit, që paraqet bazën për paraqitjen e këtij koncepti të punës. Zhvillimi i forcave prodhuese nxitë prodhimtari masive të prodhimeve me karakteristika të ngjashme, gjegjësisht prodhime të cilat kënaqin nevojat të ngjashme.

Kur ka prodhimtari të zhvillimit të lartë dhe procese përparimtare teknologjike, mund të realizohet prodhimtari të çdo lloji të prodhimeve, gjegjësisht theksohen nevojat për plasman të këtyre prodhimeve.

LITERATURA

1. Raymond Benton, Jr, The Practical Domain of Marketing: The Notion of a 'Free' Enterprise Market Economy as a Guise for Institutionalized Marketing Power

2. <http://www.businessdictionary.com/definition/marketing-research.html#ixzz3foRe4Znf>
3. <http://www.victoriainvest.al>
4. <http://www.state.gov>
5. <http://www.e-ucebnici.mon.gov.mk/>
6. <http://www.caa.gov.al/>

THE FAILURE OF THE DOHA ROUND OF NEGOTIATIONS: CONSEQUENCES AND RISKS FOR THE WORLD TRADING SYSTEM

Biljana Ciglovska

International University of Struga, Nas.Ezerski Lozja No.1 Struga, Macedonia

b.ciglovska@eust.edu.mk

ABSTRACT

Intensive negotiations within the Doha Round that began at the fourth WTO Ministerial Conference in Doha, Qatar 2001 have not yet been completed, which is evidence of the complexity and vulnerability of all issues subject of negotiations and the inability to reach an agreement between member countries. When the Doha Round was launched, ministers placed development at its centre. They said “We seek to place developing countries’ needs and interests at the heart of the Work Programme adopted in the Declaration. We shall continue to make positive efforts designed to ensure that developing countries, and especially the least-developed among them, secure a share in the growth of world trade commensurate with the needs of their economic development”.

But, unfortunately, these negotiations are characterized by a constant opposition between the United States, the EU and developing countries on major issues such as agriculture, tariffs for industrial products, non-tariff barriers, services and trade measures. Countries had hoped that this Round would substantially lower trade barriers, contribute to development in poor nations and tackle difficult issues like agricultural subsidies that were not resolved in earlier pacts and agreements such as GATT. Up to now, the most lasting Round of negotiations (almost 17 years), failed to achieve these ambitious goals and therefore has undermined the credibility of the multilateral trading system and hurt the least developed countries.

Many countries are frustrated by the Doha stalemate, so they are negotiating bilateral and regional trade agreements, which threaten to segregate the world into overlapping trading blocs with different rules in different areas. These blocs will further marginalize small and poor countries and they threaten to impose new and difficult rules on these underdeveloped economies.

Key words: Doha Round, world trading system, WTO, trading blocs, developing countries.

INTRODUCTION

The role of the WTO in the spread of free-trade liberalization is both enormous and complex. As the only international organization specifically concerned with the regulation of international trade, the WTO exerts enormous political influence, facilitating as a forum

for trade negotiations between member countries, as well as ensuring that countries abide by the rules of trade that are agreed upon through its various negotiation rounds. Since its formal establishment in 1995, the organization's principle mandates have been to ensure trade without discrimination, to ensure freer trade via negotiation rounds and the gradual removals of trade barriers, to allow for greater transparency and predictability of trade, to promote fair competition as well as encourage economic development and reform. Now, after 23 years of existence the WTO is clenched between developed and developing countries' disagreements within the Doha Round of negotiations regarding several trade issues. Since the last WTO ministerial meetings in Nairobi in 2015 and Buenos Aires 2017, the future of both the Doha Round and the WTO's multilateral negotiating pillar are more uncertain than ever. Deadlock by the imperative to find consensus, WTO member states have not been able to successfully conclude the last round of negotiations – after almost 17 years.

1. THE AMBITIOUS BEGINNING OF THE LONGEST ROUND OF NEGOTIATIONS WITHIN THE WTO

The Doha Development Agenda (DDA) was launched in November (9-13), 2001 at the 4-th WTO ministerial conference in Doha, Qatar, on the basis of the agreement concluded during the Uruguay Round. Although this Agreement has made the biggest step forward with the involvement of agriculture for the first time in the negotiations, it has nevertheless done little to liberalize trade in agricultural products and to open up markets in developing countries.

Due to the key importance for all members, the adjustments for agriculture are considered as a solution to the overall package of negotiations. At the heart of the negotiations are "three core pillars" (DDA, Ministry of Economy, Macedonia, 2006, p.8):

- Market approach: reduction of tariff rates, extension of tariff quotas and their flexibility.
- Export subsidies: ("export competition"): elimination and control over export credits, food aid and control over state-owned enterprises in order to abolish hidden export subsidies.
- Domestic support: reducing support that distorts trade (by encouraging overproduction and artificially increasing or decreasing prices) and controlling modes of support that could impede trade.

Negotiations other than these areas include other issues, such as the special treatment for developing countries and non-trade issues (environmental protection, food security, rural development, etc.). The Agreement negotiated 21 main points, but they can be grouped into 10 categories (<https://www.thebalance.com/what-is-the-doha-round-of-trade-talks-3306365>):

1. Agriculture - Reduce subsidies to 2.5% of the value of production for developed countries. That would only be 6.7% for developing countries. Reduce tariffs on food imports. End subsidies for exports.
2. Non-agricultural market access (NAMA) - Reduce tariffs for non-food imports.

3. Services – Clarify rules and regulations on foreign-provided services. Developed countries want to export financial services, telecoms, energy services, express delivery and distribution services. Developing countries want to export tourism, healthcare, and professional service. Countries can decide which services they want to allow. They can also decide whether to allow foreign ownership.
4. Rules - Tighten the rules on anti-dumping. Strengthen prohibitions against launching subsidies to retaliate against another country's subsidies. Focus on commercial vessels, regional aircraft, large civil aircraft, and cotton. Reduce fishery subsidies to cut down on overfishing.
5. Intellectual property - Create a register to control country-of-origin for wine and liquor. Protect product names, such as Champagne, Tequila or Roquefort, that are only authentic if they come from that region. Inventors must reveal the country of origin for any genetic material used.
6. Trade and environment - Coordinate trade rules with other agreements to protect natural resources in developing countries.
7. Trade facilitation - Clarify and improve custom fees, documentation, and regulations. That will cut bureaucracy and corruption in customs procedures.
8. Special and differential treatment - Give special treatment to help developing countries. That includes longer time periods for implementing agreements. It requires that all WTO countries safeguard the trade interests of developing countries. It also provides financial support to developing countries to build the infrastructure needed to handle disputes and implement technical standards.
9. Dispute settlement - Install recommendations to better settle trade disputes.
10. E-commerce - Countries won't impose customs duties or taxes on internet products or services.

During the negotiations, the DDA determined the special and differential treatment for developing countries as an indispensable part of the new obligations of the countries in all relevant new or revised rules and controls. According to DDA, the final result should be effective in practice and should enable developing countries to meet their needs, in particular in providing food and rural development. The WTO member states have begun the negotiating round with the only belief that global trade is the main driver of economic growth and development and that it should enable better and faster development of the poorest economies and distribution of the free trade benefits between developing and least developed countries. But the round has offered limited benefits to developing countries, which are much smaller than previously determined.

Within the GATT / WTO negotiation process, the main characteristics for developing countries is that, in order to realize some benefit from any round of negotiations, these countries should first implement reforms in their national and trade policies and provide the basis for the development and improvement of their agricultural sector. Namely, in exchange for achieving limited benefits in agriculture and low technology production, countries will have to renounce the right to use the numerous instruments and policies that, until then have shown success in their development and advancement.

As a result of the many disagreements and disputes over the DDA negotiations, developing countries are becoming aware that there are deviations from those promises

given at the start of the negotiations, and as a result, these negotiations are experiencing a collapse in 2003 in Cancun, Mexico. But the package of measures carried out in July 2008 gives a new hope for resumption of talks and hope for the developing countries that, however, there will be some kind of favorable solution for them. The Ministerial Conference in July 2008 was supposed to bring together and unify the three areas of negotiations, among which the key ones were the identification of agricultural modalities and non-agricultural market access (NAMA). The proposed package of measures at this conference was not accepted by the G-33 group which was joined by China and India, due to the proposed mechanism for Special Measures of Agricultural Security for developing countries and negotiations on NAMA. The developed member countries were against this proposal, which allows developing countries to temporarily increase their tariffs in order to cope with the increased pressure from imports and falling prices on the domestic market. If developing countries want to get this package of measures, they should in turn give some withdrawals. For example, the US in turn requires a new market access in the field of services and better protection of intellectual property rights. The EU and Switzerland demand greater protection of the geographical features of foodstuffs (Wolfe, 2009, p.16).

The subject of negotiations is also the issue of facilitation and simplification of trade. In doing so, the question arises, why developing countries cannot fully benefit from the trade liberalization? The reason for this is the existing administrative bureaucratic and physical obstacles through their import and export channels. For that purpose, developing countries should take measures to simplify trade facilitation procedures, reduce the number of required documents for the execution of commercial transactions, and the like. In addition, the implementation of trade liberalization reforms is more significant than the reduction of customs rates, which means that countries should not be based solely on the results of the Doha negotiations, but should undertake measures for trade liberalization by themselves, as it is in their interest. Today's success of the largest developing countries is due precisely to the policy adopted by these countries, the unilateral liberalization of their foreign trade, which has accelerated and promoted their economic development.

WTO efforts for further trade liberalization and the advancement of world trade, during 2009, have been hampered by the global economic crisis. The sharp decline in the world economy that began in 2008 and continued in 2009 has had a major impact on international trade and investment. As a result, the volume of world trade in 2009 is reduced by 10%, while the volume of investments is reduced by about 30-40% (Report on G20, WTO, 2009, p.6). These developments should not be an intimidation for WTO members and a danger to world trade, because precisely in times of crisis, trade and investment are the activities that need to be promoted and developed to successfully overcome the crisis.

With the emergence of the crisis, there was fear and suspicion among WTO leaders that now, many member states in response to the crisis, and in order to protect the national economies, will reach a series of measures that will limit trade flows and will greatly reduce investment flows.

But the G20 report of September 14, 2009, notes that, however, most WTO members have successfully retained the pressure to introduce safeguards and restrictions on international trade and international investment flows. Only some G20 member states have

increased levels of customs protection and introduced new non-tariff measures to protect domestic production in certain industrial sectors. Two G20 countries (US and EU) have introduced new agricultural export subsidies in the dairy sector, measures that have the most disruptive impact on international trade (Guuria, Lamy, Panichpakdi, Report on G 20, WTO, 2009, p.7-8). The success of the round depends on the commitment of all participants to hold multiple meetings and consultations on a horizontal level, where the main players should be negotiating groups and transnational corporations as bearers of development. The delay in completing the Doha negotiations is not in favor of any of the participants.

2. UP TO NOW RESULTS OF THE LONG ROUND OF NEGOTIATIONS

The intensive negotiations within the framework of the Doha Round that began at the fourth WTO Ministerial Conference in Doha, Qatar 2001 have not yet been completed, which is evidence of the complexity of all issues that are the subject of negotiations and the inability to reach agreement between member states. They are characterized by constant opposition between the United States, the EU and developing countries on major issues such as agriculture, customs for industrial products, non-tariff barriers, services and trade measures. The trade negotiations after the several failures of the ministerial conference in Cancun 2003, Hong Kong 2005, Geneva 2009 and 2011, Bali 2013, Nairobi 2015 and Buenos Aires 2017, are far from reaching agreement and solution. The failure to achieve the ambitious agenda has undermined the credibility of the multilateral trading system and hurt the least-developed countries. The following results of the negotiations are briefly outlined (https://www.wto.org/english/tratop_e/dda_e/dda_e.htm):

- 1996–2000: Talks start in agriculture, services, and intellectual property
- 11/2001: Doha Development Agenda launched
- 09/2003: Cancún Ministerial Conference: no agreement on US-EU agricultural proposal
- 07/2004: “Framework” agreed on opening global trade
- 12/2005: Further agreements in Hong Kong Ministerial Conference
- 07/2008: The July 2008 package: attempt to agree modalities in agriculture and NAMA. Negotiations break down.
- 12/2013: Bali Ministerial Conference produce the ‘Bali Package’ for trade facilitation
- 12/2015: WTO members secure “historic” Nairobi Package for Africa and commitment by developed countries to finally eliminate export subsidies
- 12/2017: Buenos Aires - not meet the deadline on public stockholding; decision on fisheries subsidies

According to the prior Director-General of WTO, Pascal Lami, “The hard work that governments have put into this round during the past nine years of negotiations has resulted in some remarkable achievements. Implementation of the gains already achieved would deliver a trading system that is more equitable, more efficient and more effective”.

Since the establishment of GATT, the average applied tariffs in international trade, particularly on manufacturing goods, have been reduced via trade liberalization in the multilateral framework, as well as in a regional setting, or unilaterally. According to UNCTAD (2015a), and as shown in Figure 1, the simple average of the world MFN-applied tariff in 2014 was around 6% for manufacturing goods and just below 3% for natural resources. For agricultural products, the average tariff remained relatively high at around 15%, although the rate had declined by 2% points since 2008 (UNCTAD Key Statistics and Trends in Trade Policy, 2015). In both cases, the average tariffs declined since 2008 under both multilateral and preferential liberalization.

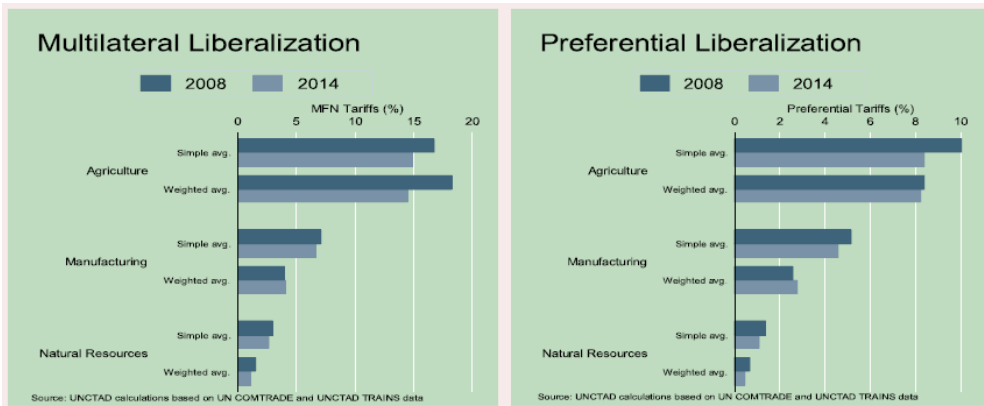

Figure 1. Worldwide average tariff: (a) MFN – applied and (b) preferential, by major sectors

Also, there is a shift in the composition of traded goods under preferential schemes from products facing tariffs to those facing high tariffs. Over 60 per cent of agricultural trade in 2014 was duty-free, with 20 per cent of this accounting for duty-free on the MFN basis and the rest under preferential tariffs (figure 2).

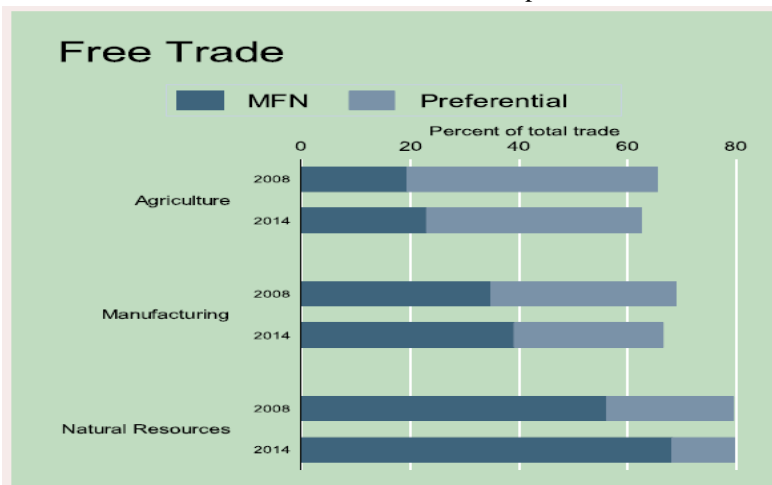

Figure 2. Share of products traded duty-free

Another achievement of the longest round of negotiations is the change in Merchandise Export of Developing and Developed countries. As we can see in Figure 3, the share of Developing countries in the World Merchandise Export from 28% in 1995 has increased to 48% in 2012 (https://www.wto.org/english/res_e/booksp_e/wtr14-2b_e.pdf), which is due to the special and differential treatment attributed to the Developing countries and the improved market access on the Developed countries markets.

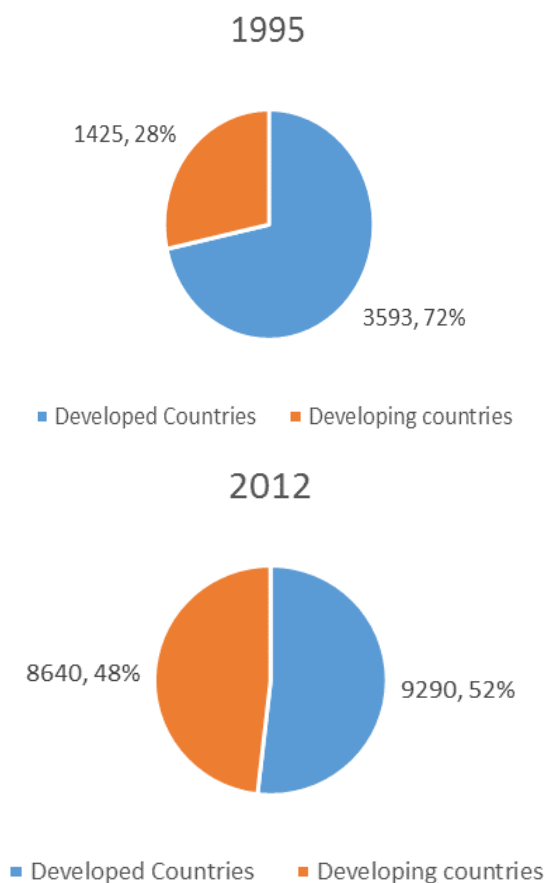

Figure 3. Developed and Developing Countries Merchandise Export Comparisons (US\$ Billions)

As far as the Least Developed Countries are concerned, there are also changes in their share in the global trade. As shown in Figure 4 (UNCTAD Stat.), starting from 1994 there is modest, but constant increase of the LDCs share in the world trade, both on the export and import side, due to the special treatment that these countries have within the WTO and the modestly improved market access for their products.

Figure 4. Changes in the share of LDCs export in global trade

Regarding the most vulnerable issue on this round of negotiations, the export subsidies in agricultural sector, there are some positive trends in the process of reducing and eliminating the export subsidies by their main users, but there is still place and need for further reduction and elimination of the distorting subsidies. As shown in Figure 5 (IDB/INTAL based on WTO data), the subsidies to Agricultural Export have been significantly reduced in the last 18 years and had effectively become non-existent for the USA by 2002 and for the European Union by 2007. Furthermore, the reduction in export subsidies over the last decade correlates to a certain degree with the general increase in commodity prices in the same period, which had reduced the need to protect certain activities.

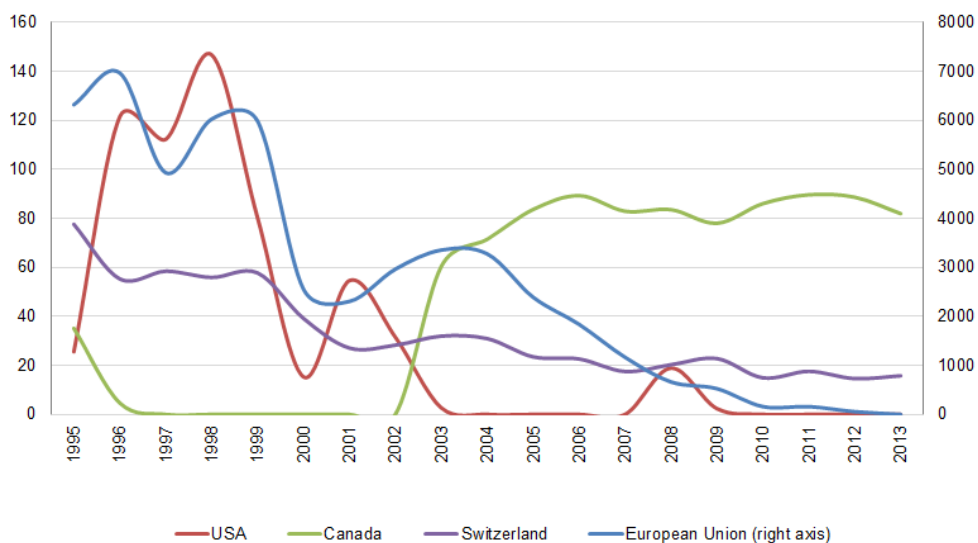

Figure 5. Evolution of Subsidies to Agricultural Exports Notified to the WTO by the Main Developed Countries (In millions of US\$)

3. WHY THE DOHA ROUND COLLAPSED SEVERAL TIMES? WHAT WENT WRONG WITH DOHA?

The Doha Round has been characterized by series of failures, compromises and missed deadlines for finishing the most lasting round of negotiations in the history of the WTO. Current scholarly works have identified several factors that have contributed to the Doha's deadlock (Keating, 2015, p.41):

- 1) Differing opinions and anticipations for the Doha Round have greatly undermined the Negotiation process and directly led to the demise of the Cancun and Geneva Conferences.
- 2) The ascension of larger developing economies such as Brazil, Russia, India, China and Korea (BRICK) has offset the traditional balance of power between the Global North and Global South.
- 3) The global trade landscape has shifted away from WTO multilateral trade agreements towards regional and bilateral agreements between countries.

Developed countries such as the US, EU and Australia repeatedly sought to utilize the Doha negotiation process as a means of pursuing their own commercial interests and a gain increased market access from larger developing countries. This was evident at the Cancun and Hong Kong Ministerial Conferences, when both the US and EU used their enormous agricultural protections as bargaining chips in exchange for improved market access (Cho, 2010).

The massive growth of Emerging countries led to a radical shift in the WTO structure, where these countries gain a real countervailing power to the EU and the US. The increased share of world trade of developing countries is very significant trend, where three decades of constant growth and FDI in Chinese manufacturing turned China into the "manufacturing workshop of the world". Business lobbies and US strategists began to fear the continuing growth of China's manufacturing prowess, which resulted with implementing protectionist measures (<https://theconversation.com/why-theres-an-urgent-need-to-revive-the-doha-round-of-trade-talks-66286>).

The third and perhaps one of the most daunting challenges to the Doha Round and the WTO as a whole is the growth of bi-lateral and regional trade agreements (RTAs) during the 21st century. Many countries are frustrated by the Doha stalemate, so they are negotiating bilateral and regional trade agreements. By the year 2006 there were 214 RTAs in force, and by 2018 that number doubled to over 400 RTAs. RTAs threaten to segregate the world into overlapping trading blocs with different rules in different areas. These blocs will further marginalize small and poor countries and they threaten to impose new and difficult rules on these underdeveloped economies.

4. CONSEQUENCES AND RISKS FOR THE WORLD TRADING SYSTEM

The growing trend of the RTAs is a repercussion of the WTO's failings and frustrations of the member countries caused by the lack of progress from the Doha Round's single undertaking approach. Therefore, countries are utilizing the RTAs to suit their economic and development needs and they are going beyond the trade scope of the WTO to incorporate other dimensions including labor and environmental concerns (Keating, 2015, p.44). This trend has spurred debate around whether regional agreements are substitutes or complements for the Doha Round. The supporters of this trend explain that, as more countries liberalize their trade policies at regional levels, it will become easier to have a multilateral agreement. The opponents on the other hand explain that, RTAs have the potential to create trade blocks and close the door to a wider agreement. These agreements may also indicate that a phase of pushing for position in a new world trading order is under way. On the Figure 6 are presented the current "mega-regional" trade agreements, which are informally distinguished from other RTAs by features such as their geographical scope, the importance of the participants in global trade terms, and the depth of integration aimed at.

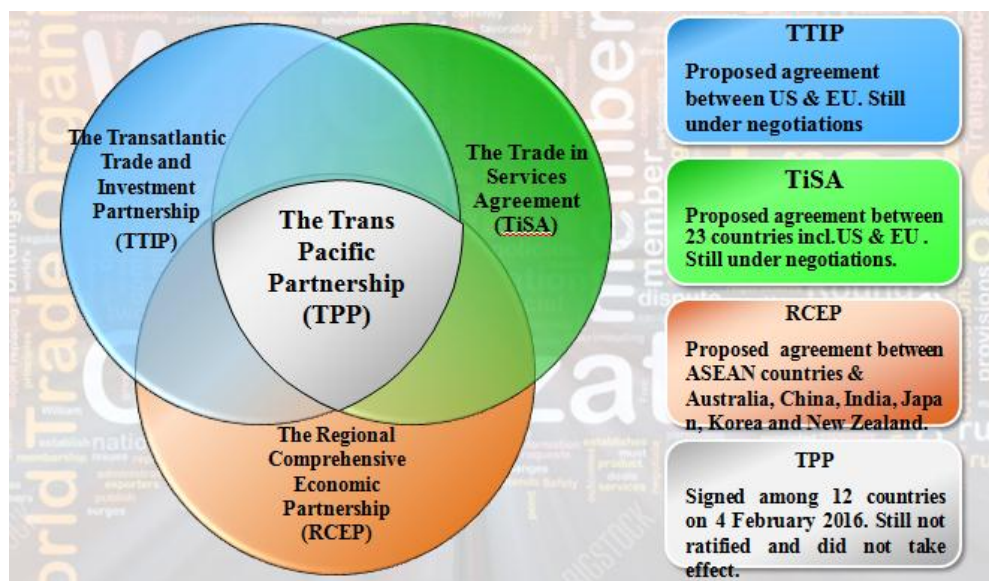

Figure 6. "Mega – Regional" Trade Agreements

The TPP is by far the most advanced agreement in terms of process. Negotiations among the 12 Pacific Rim participating countries concluded in February 2016. According to the White House, "With the TPP, we can rewrite the rules of trade to benefit America's middle class. Because, if we don't competitors who don't share our values like China, will step in to fill that void." (<https://www.whitehouse.gov/issues/economy/trade>).

The TTIP is proving to be highly controversial, particularly in Europe. Again, the public mood has shifted against globalization. The deal is seen in some quarters as favoring corporate elites. The French trade minister has recently said that “there is no political support from France for those negotiations...the Americans give nothing, or just crumbs ... we need a clear and definitive stop to these negotiations to start again on good bases.” (Financial Times, 30 August 2016).

The TiSA talks formally started in 2013 and currently include 23 participants. The original impetus arose from understandable frustration over the lack of progress in services negotiations in the WTO. The putative agreement aims for a high standard both in terms of market access and updated rules. Significant progress has been made but negotiators now face both time pressure and political opposition.

The RCEP talks were launched in 2012. RCEP is an ASEAN-centered proposal for a regional free trade area, which would initially include the ten ASEAN member states and those countries which have existing free trade agreements with ASEAN – Australia, China, India, Japan, Republic of Korea and New Zealand. The project is vast in terms of geographical and demographic scope. The 16 participating countries account for almost half of the world’s population, almost 30 per cent of global GDP and over a quarter of world exports.

CONCLUSION

It seems that WTO slowly loses its goal for which it is established and creates doubt in the entire World Trading System. The “single undertaking” approach may be the main reason for the Doha’s constant failures, despite its significance as a tool for ensuring everyone is satisfied with the results. The loss of this rule has opened a door for developed countries to take what they want, such as trade facilitation and investments, while developing countries still wait for market access for their agricultural products. Currently, we are witnessing new types of negotiations outside the WTO, due to which the current atmosphere of global trade can be described as one of uncertainty and fragmentation. Members have been excessively focused on Doha for too long, and it is about time that they deliberated deeply on possible institutional improvements. Therefore, new guiding principles and commitments are needed such as:

- Consistent advocacy of gradual, progressive and results-based trade liberalization;
- Re-energize the work of the WTO’s regular councils and committees;
- Active and responsible participation in the dispute settlement system;
- Broad support for efforts to update the WTO’s rule book;
- Understanding the power and the new role of the emerging countries in the world trading system.

REFERENCES:

1. Doha Development Agenda, Negotiations, Implementation and development, Macedonian Ministry of Economy, December 2006
2. R.Wolfe, Sprinting during a marathon: „Why The WTO Ministerial failed in July 2008“, Sciences Po, GEM, Working paper, April 2009
3. Report on G20, Trade and investment measures, WTO, 14 September, 2009, <http://www.pittsburghsummit.gov/documents/organization/129863.pdf>
4. A.Guuria, P.Lamy, S.Panichpakdi, Report on G 20, Trade and investment measures, 14 september 2009
5. UNCTAD Key Statistics and Trends in Trade Policy 2015 (UNCTAD, 2015a)
6. W.E.Keating, The Doha Round and Globalization: A Failure of World Economic Development? (2015), CUNY Academic Works, http://academicworks.cuny.edu/hc_sas_etds/7
7. Cho, S. 2010. The Demise of Development in the Doha Round Negotiations. Texas International Law Journal 31.
8. Financial Times, 30 August 2016

Web site resources:

<https://www.thebalance.com/what-is-the-doha-round-of-trade-talks-3306365>

https://www.wto.org/english/tratop_e/dda_e/dda_e.htm

https://www.wto.org/english/res_e/booksp_e/wtr14-2b_e.pdf

<https://theconversation.com/why-theres-an-urgent-need-to-revive-the-doha-round-of-trade-talks-66286>

<https://www.whitehouse.gov/issues/economy/trade>

RËNDËSIA E MOTIVIMIT NË ZHVILLIMIN E BURIMEVE NJERËZORE

ERDETA BRESHANAJ , ELOINA TOZAJ

HARIKLA BEDULI

Universiteti “Ismail Qemali” Vlorë

L. Pavarësia, Rr. Kosova 9400 ,Vlorë, Shqipëri

ebreshani11@gmail.com, tozaj2011@gmail.com, ikla82@yahoo.it

ABSTRACT

Motivimi është një nga konceptet më të rëndësishme në zhvillimin e burimeve njerëzore. Në shumë institucione shpesh herë dëgjojmë që një punonjës i veçantë nuk është i motivuar dhe në të kundërt performanca e tij lë shumë për të dëshiruar. Kjo është arsyeja që shumë institucione investojnë shuma të mëdha për trajnimin e stafit të tyre. Motivimi mund të kuptohet si dëshira ose vullneti që një individ ka bërë mirë punën që i është ngarkuar. Kur jepet një detyrë personat e motivuar janë më të aftë për realizimin e saj sesa punonjësit pak ose aspak të motivuar. Mungesa e motivimit përkthehet performancë e ulët ose e dobët dhe si rrjedhojë është humbje për institucionin.

Punonjësit e motivuar japin produktivitet të lartë. Një punonjës i motivuar jep më të mirën e tij në institucion dhe qendron besnik ndaj institucionit.

Motivimi dhe faktorët motivues ndikojnë pozitivisht në performancë e individit. Detyra më e rëndësishme e manaxhimit të burimeve njerëzore mbetet tërheqja dhe mbajtja e një fuqie punëtore të kualifikuar. Motivimi përbën çelësin kryesor për motivimin e punonjësve të tyre. Motivimi është art i cili shtyn njerëzit të bëjnë veprime të caktuara për shkak të dëshirës së tyre. Motivimi ka të bëjë me krijimin e një mjedisi ku njerëzit janë të përfshirë në planifikim, performim dhe arritje të qëllimeve për veten dhe institucionin. Studimi i motivimit të burimeve njerëzore ka të bëjë me natyrën dhe rregullimin e marrëdhënies së punësimit. Një personel i aftë dhe i motivuar është vlerë për zhvillimin dhe mirëfunksionimin e institucionit.

Motivimi është një shtysë që i bën njerëzit të punojnë për arritjen e objektivave personale dhe institucionet e përdorin për arritjen e objektivave të tyre. Punonjësit janë të ndryshëm nga njëri-tjetri ashtu edhe objektivat e tyre personale. Ndaj duhet që punonjësve tu plotësohen gjithëcka duan nga institucioni. Motivimi përdoret për të evidentuar sjelljen, ai fillon me identifikimin e nevojave të individit.

Key words: Motivim, Performancë, Institucion, Teoria X dhe Teoria Y

HYRJE

Termi i “burime njerëzore” është përcaktuar si fuqi punëtore dhe është radhitur midis katër faktorëve kryesorë të prodhimit: toka, fuqia punëtore, kapitali dhe kostot. Ky trajtim i punonjësve si një burim, ashtu si burimet financiare apo ato fizike e ka zanafillën tek politikat e punonjësve gjatë revolucionit industrial. Menaxhimi i burimeve njerëzore erdhi si pasojë e faktit që organizatat i kërkonin punonjësve të punonin dhe të prodhonin më shumë seç shpërbleheshin (Appelbaum, E, Bailey, T, 2000). Kuptimi i burimeve njerëzore ndryshoi me kalimin e viteve për shkak se koncepti i organizatave u zgjerua dhe punonjësit filluan të trajtoheshin më tepër si qenie njerëzore dhe jo si materiale të gjalla apo sisteme organizacionale (Fisher, D. 1989). Burimet njerëzore filluan të shiheshin si burime fleksible dhe dinamike, kështu që organizatat filluan të kërkonin mënyra të ndryshme me qëllim që t’i motivonin ato dhe t’i rrisnin performancën kjo bëri që të rriteshin kërkimet në fushën e burimeve njerëzore dhe kohët e fundit merren informacione dhe nga shkencat e psikologjisë, ekonomisë dhe ekonomisë politike. (Fisher, D. 1989) Koncepti i burimeve njerëzore është zgjeruar nga termi menaxhim i burimeve njerëzore në zhvillim të burimeve njerëzore, i cili ka të bëjë me mbështetjen dhe aftësitë që u jepen punonjësve jo vetëm për të realizuar punën e tyre, por edhe për t’u përgatitur për rritjen e karrierës së tyre. Menaxhimi i burimeve njerëzore ka kaluar nëpër një proces të gjatë zhvillimi derisa ka arritur në statusin që ka fituar sot, një nga funksionet më të rëndësishme të menaxhimit në një organizatë (Koli.Z, Llaci.Sh, 2005).

1. Çfarë është motivimi?

Profesorët hapin dyert .Ju hyni vetë. (Proverbë kineze)

Motivimi është gadishmëria e një individi që përpiket për arritjen e objektivave të organizatës duke vënë në përdorim një sasi të madhe energjie dhe përpjekjesh, me kusht që këto përpjekje të sjellin plotësimin e objektivave. E thënë më thjeshtë motivimi është shtysa që i ben njerzit që të punojnë për arritjen e objektivave personale dhe organizatat e përdorin ate për arritjen e objektivave të tyre. Motivimi është përkufizuar si proces psikologjik që drejton sjelljet (Kreitner, 1995); një predispozitë për tu sjellur në një mënyrë të qëllimshme për të arritur nevojat specifike dhe të paplotësuara (Buford, Bedeian, & Lindner, 1995).

Punonjësit janë shumë të ndryshëm nga njëri-tjetri edhe objektivat e tyre personale, apo e thënë ndryshe ajo çka duan ata të arrijnë nga qenia dhe puna e tyre në organizatë është e shumëllojshme. Është detyrë e manaxherit që të identifikojë dhe kuptojë dallimet individuale dhe t’i ndihmojë punonjësit që të plotësojnë gjithë atë çka duan nga organizata.

Procesi i motivimit fillon me identifikimin e nevojave të personit. Nevoja është një mungesë e perceptuar që shkaton një sjellje, e cila synon ta largojë këtë mungesë. Mungesat mund të jenë fiziologjike, psikologjike ose sociale.

1.1 Teoria X dhe Teoria Y

Ekzistojnë disa teori të motivimit, ne jemi përqëndruar në studimin tonë vetëm tek Teoria X dhe Teoria Y. Sipas kësaj teorie të formuluar nga Douglas McGregor, pikpamjet për natyrën e punonjësve mund t’i grupojmë në dy kategori bazë. Në njërën mund të futen pikpamjet sipas të cilave menaxherët vleresojnë punonjësit e tyre. Këtë ai e quan Teoria X dhe përmbledh këto supozime (McGregor, D., 1960):

Punonjësit nuk e pëlqejnë punën dhe sa herë që mundën e shmangin atë .

Meqënëse punonjësit s'e duan punën, duhen forcuar, kontrolluar, kërcënuar me ndëshkim për të arritur qëllimet e dëshiruara.

Punonjësit preferojnë drejtimin formal.

Shumica e punonjësve vendosin sigurinë mbi gjithë faktorët e tjerë të punës dhe nuk janë ambiciozë.

Në dallim me këto pikpamje negative për natyrën e qënieve njerëzore, McGregor bën 4 supozime që ai i quan Teoria Y:

1. Punonjësit mund ta konsiderojnë punën po aq të natyrshme sa edhe pushimin ose zbavitjen.
2. Një person mund të ushtrojë vetëkontroll në qoftë se ai është i qartë dhe i pranon objektivat.
3. Një person i zakonshëm mund të mësohet të pranojë e bile të kërkojë përgjegjësi.
4. Krijueshmëria në marrjen e vendimeve është një karakteristikë që e kanë shumë njerëz, jo vetëm menaxherët.

Teoria X supozon se individët dominohen nga nevoja të nivelit të ulët. Ndërsa teoria Y sugjeron se janë nevoja të nivelit të lartë ato që sundojnë individët. McGregor duke konsideruar teorinë Y si më realiste, propozon disa ide që po të zbatohen mund të rrisin kënaqësinë në punë të punonjësve si psh.: pjesëmarrja në marrjen e vendimeve, krijimi i punëve sfidante dhe me përgjegjësi etj.

PERFUNDIME DHE REKOMANDIME

Teoritë e motivimit sugjerojnë mënyra të shumta për të mbajtur punonjësit e motivuar në atë punë që bëjnë ata.

Edhe pse një menaxher nuk është e nevojshme për të mësuar të gjitha teoritë e motivimi, duke pasur një ide të teorive të caktuara krijon një avantazh për të përmirësuar aktivitetet.

Për të qenë efektiv, menaxherët duhet të kuptojnë se çfarë i motivon punonjësit brenda kontekstit të roleve që ata kryejnë. Nga të gjitha funksionet që një menaxher kryen, motivimi i punonjësve është ndoshta më e ndërlikuar.

Shqyrtimet e shpërblimeve mund të jenë një mënyrë e shkëlqyeshme për t'i motivuar nëpunësit. Megjithatë, mund të dështojnë nëse nuk është ndërmarrë kujdesi i duhur. Mund të jetë shkak për konflikte nëse nëpunësit zbulojnë se disave iu është dhënë shpërblim më i madh se të tjerëve.

Shpërblimet duhet të jenë të drejta dhe të gjithë punonjësit duhet të trajtohet në mënyrë të njëjtë. Duhet të kenë kujdes të veçantë që shpërblimet të mos jenë diskriminuese ndaj punonjësve të veçantë.

Menaxhimi i burimeve njerëzore ka të bëjë me natyrën dhe rregullimin e marrëdhënies së punësimit dhe është një fushë në të cilën kontribuojnë një shumëllojshmëri disiplinash.

Një sistem i strukturuar i vlerësimit mund të ndihmojë që nëpunësit të ndiejnë se puna e mirë e tyre është parë dhe se do të vlerësohet.

Menaxhimi i Burimeve Njerëzore luan një rol thelbësor në zhvillimin e një vendi dhe, në veçanti, në zbatimin e aktiviteteve të rëndësishme strategjike të administratës publike.

Në administratën publike duhet të përmirësohen praktikat aktuale të menaxhimit të performancës duke ndryshuar filozofinë e procesit, duke rritur objektivitetin e vlerësimit të rezultateve dhe duke krijuar stimuj për ata që kanë performancë të mirë në administratë. Stimujt, përveç atyre në të holla, mund të përfshijnë ndërhyrjet jo monetare, p.sh. aplikimi i një shkalle të gjerë të delegimit të kompetencave.

Në administratën shtetërore ekziston ligji i nëpunësit civil që përcakton rregulla të njëjta për kushtet dhe procedurat e pranimit në shërbimin civil, për mënyrën e fillimit dhe mbarimit të marrëdhënieve të punës, për zhvillimin e karrierës, për garantimin e të drejtave dhe përcaktimin e detyrimeve të nëpunësve civilë, me synim krijimin e një shërbimi civil të qëndrueshëm, profesional dhe eficient.

REFERENCES

“Human Resource Management” 2011, Laura Dias

Menaxhimi Burimeve Njerëzore “, 2005, Koli Z., Llaci Sh

“Menaxhimi Burimeve Njerëzore- Raste studime, Ushtrime”, 2015, I. Lipi.

Lipi I.(2009) Menaxhimi i Burimeve Njerëzore-Raste Studimi, Ushtrime

"Benefits of Human Capital Management". Emprtrust. Retrieved 8 August 2017.

Johnason, P. (2009). HRM in changing organizational contexts. In D. G. Collings & G. Wood (Eds.), Human resource management: A critical approach (pp. 19-37). London: Routledge.

Collings, D. G., & Wood, G. (2009). Human resource management: A critical approach. In D. G. Collings & G. Wood (Eds.), Human resource management: A critical approach (pp. 1-16). London: Routledge.

ZHVILLIMI I SISTEMIT BANKAR NË KOSOVË KËRKON PËRQASJE ME PRAKTIKAT MË TË MIRA TË VENDEVE TË ZHVILLUARA ME QËLLIM MANAXHIMIN E RISQEVE DHE RITJEN E EKONOMISË SË KOSOVËS

Fitim MEXHUANI Phd Candidate,

Artur RIBAJ Prof. Asoc. Dr.

ABSTRAKT

Organizimi dhe udhëheqja efektive e bankave luan një rol kyç në aktivitetin ekonomik, por edhe në mirëqenien sociale të Kosovës. Pra, bankat, duke respektuar parimet e ekonomisë së lirë të tregut por edhe të Bankës Qëndrore të Kosovës, arrijnë të bëjnë një menaxhim funksional dhe stabilitet të industrisë bankare dhe në të njëjtën kohë plotësimin e nevojave të ekonomisë me sasi të mjaftueshme të parasë dhe të kredisë, duke aplikuar strategji të përshtatshme të menaxhimit të riskut. Në kohën kur po manifestohen gjithnjë e më tepër vlerat e larta kualitative dhe kur konkurrenca po vjen duke u ashpërsuar gjithnjë e më tepër, në njërën anë (Luboteni, 2008), dhe njëkohësisht duke u rritur rëndësia e tyre për ekonominë e çdo vendi, në anën tjetër, menaxhimi bankar vlerësohet si një ndër faktorët kryesorë në stimulimin e zhvillimit ekonomik. Në funksion të efektivitetit të veprimtarisë bankare, merr rëndësi prioritare implementimi i Sistemit të Pikësimit të Kreditit në Kosovë.

Në industrinë bankare të vendeve të Evropës Jugë-Lindore (EJL-së) përpjekjet e koordinuara për të mbështetur zgjidhjen e kredive joperformuese do të jenë çështje kyçe për rivendosjen e perspektivave të rimëkëmbjes në ekonomi dhe në industrinë bankare në këtë pjesë të Evropës. Tendenca për të zvogëluar kreditë e këqija në bilanci të bankave është një pengesë për rritjen e rolit të banka në ekonomi dhe prandaj kërkohet përdorimi i mjeteve të mundshme për zgjidhje.

Niveli i lartë i kredive joperformuese në të gjitha vendet e rajonit ka bërë që organet rregullatore të ndërmarrin masa për ngadalësimin e zgjerimit të tyre nëpërmjet ngritjes së kërkesave për rikapitalizimin e bankave. Pavarsisht se në krahasim me vendet e rajonit, kreditë joperformuese në Kosovë janë në nivel më të ulët, kjo kërkon që Kosova të vijojë me marrjen dhe aplikimin e praktikave më të mira nga vendet e zhvilluara të tillë si Sistemi i Pikësimit të Kreditit, me qëllim ngritjen e infrastrukturës për manaxhimin e risqeve në kohë.

Shqipëria dhe vendet e tjera të EJL-së krahasuar me Kosovën, duke qënë se kanë një histori më të vjetër kreditimi, volume më të mëdha por edhe mungesë të Sistemit të Pikësimit të Kreditit, kanë disa vite që përballen me fenomenin e normave shumë të larta të kredive me probleme gjë e cila po ndëshkon kreditimin dhe rritjen ekonomike të Shqipërisë dhe vendeve të tjera të EJL-së. Kosova duhet të shfrytëzojë gabimet e bëra në rajon për të vendosë në

axhendën e saj pa humbur kohë të punojë për krijimin e Sistemit të Pikësimit të Kreditit të Kosovës.

Fjalët kyçe: Industria financiare, konsumator, banka, pikësimi i kreditit

PREZANTIM I SHKURTËR PËR EKONOMINË E KOSOVËS

Ekonomia e Kosovës është një ekonomi në tranzicion. Kosova ishte provinca më e varfër e ish-Jugosllavisë me një ekonomi moderne të krijuar vetëm pas një sërë subvencionesh të zhvillimit federal në vitet 1960 dhe 1970. Gjatë viteve 1990 heqja e institucioneve autonome të provincës, e ndjekur nga politika të dobëta ekonomike, sanksionet ndërkombëtare, qasja e pakët në tregtinë dhe financat e jashtme, dhe konflikti etnik, dëmtoan rëndë ekonominë tashmë të dobët. Që nga shpallja e pavarësisë në vitin 2008 ekonomia e Kosovës është rritur çdo vit, me efekte relativisht të ulëta nga kriza financiare globale, por që ende Kosova mbetet një nga zonat më të varfëra të Evropës, sipas raportit të Bankës Botërore.

Një numër i konsiderueshëm i hulumtuesve dhe ekonomistëve, pas krizës financiare të vitit 2008, janë të shqetësuar sa i përket llojeve të risqeve me të cilat ballafaqohet industria bankare, si në vendet e zhvilluara ashtu edhe në vendet në zhvillim. Hulumtimet e deritanishme të industrisë bankare në vendet e EJL-së lidhur me marrjen përsipër të riskut dhe strategjitë të cilat i përdorin për menaxhimin e riskut janë të pakta. Sistemi financiar i Kosovës ka vazhduar zhvillimin dhe zgjerimin e aktivitetit të tij në mënyrë të qëndrueshme. Në tranzicionin e saj si një prej shteteve të fundit në Evropë, Kosova kaloi nëpër sfida të shumta ekonomike, që kanë të bëjnë me rindërtimin, ringjalljen, ndërtimin e institucioneve dhe krijimin e infrastrukturës themelore për ekonominë e tregut.

Kosova është një ekonomi e vogël dhe e hapur ndaj tregut të jashtëm. Lokacioni gjeografik, investimet e vazhdueshme në infrastrukturë, moshja e re e popullsisë dhe pasuritë e saj natyrore përfaqësojnë karakteristikat themelore të ekonomisë së Kosovës. Të gjitha këto janë të rëndësishme për joshjen e investimeve të huaja direkte.

Në industrinë bankare të EJL-së përpjekjet e koordinuara për të mbështetur zgjidhjen e kredive joperformuese do të jenë çështje kyçe për rivendosjen e perspektivave të rimëkëmbjes në ekonomi dhe në industrinë bankare në këtë pjesë të Evropës. Tendenca për të zvogëluar kreditë e këqija në bilanc është një pengesë për rritjen e perspektivës në këto banka dhe prandaj kërkohet përdorimi i mjeteve të mundshme për zgjidhje. Niveli i lartë i kredive joperformuese në të gjitha vendet e rajonit ka bërë që organet rregullatore të ndërmarrin masa për ngadalësimin e zgjerimit të tyre nëpërmjet ngritjes së kërkesave për rikapitalizimin e bankave dhe gjithashtu bankave iu është kërkuar që të zvogëlojnë borxhet në bilancet e tyre. Pavarsisht se në krahasim me vendet e rajonit, kreditë joperformuese në Kosovë janë në nivel më të ulët, kjo kërkon që Kosova të vijojë me marrjen dhe aplikimin e

praktikave më të mira nga vendet e zhvilluara të tillë si Sistemi i Pikësimit të Kreditit, me qëllim ngritjen e infrastrukturës për manaxhimin e risqeve në kohë.

Shqipëria dhe vendet e tjera të EJL-së duke qënë se kanë një histori më të vjetër kreditimi, volume më të mëdha por edhe mungesë të Sistemit të Pikësimit të Kreditit, kanë disa vite që përballen me fenomenin e normave shumë të larta të kredive me probleme gjë e cila po ndëshkon kreditimin dhe rritjen ekonomike të Shqipërisë dhe vendeve të tjera të EJL-së. Kosova ka humbur kohë por është ende në kohë të filloj menjëherë të punoj për krijimin e Sistemit të Pikësimit të Kreditit të Kosovës.

RKK DHE NEVOJA PËR SISTEMIN E PIKËSIMIT TË KREDITIT

Qëllimi i RKK (regjistrimit të kredive të Kosovës) është mbështetja me informacion gjatë analizës së riskut që kryejnë bankat, institucionet financiare jo-bankare dhe kompanitë e sigurimeve për klientët e tyre potencial duke ndikuar në vendimarrjen e tyre. Sistemi i RKK monitorohet nga BQK-ja si rregullator i industrisë financiare dhe ka kuadrin e vet ligjor dhe rregullator. Institucionet financiare në Kosovë kanë qasje të drejtpërdrejtë në sistemin e RKK-së. Ata duhet të regjistrojnë në sistem të dhëna në lidhje me kreditë për individët, subjektet fizike dhe juridike, si dhe mund të marrin nga sistemi raportet kreditore të aplikantëve për kredi. Raportimi i kryer në RKK dhe si rrjedhim edhe raporti që merret prej RKK përmban të dhëna lidhur me shumën e kredive, personat, kolaterat dhe statusin. A është i mjaftueshëm informacioni i marrë nga RKK për manaxhimin e risqeve dhe një vlerësim më të drejtë për konsumatorët? Përgjigj nga hulumtimi është JO. Kjo do të evidentohet edhe në vijim të këtij punimi.

Proçesi i vendimarrjes për dhënien e kredive konsiderohet si një proçes i vazhdueshëm. Kompanitë apo individët kërkojnë kredi dhe pasi kredia miratohet, pasohet nga firmosja e kontratës dhe disbursimi i kredisë. Kredia është shërbimi më tradicional i ofruar nga bankat për klientët e tyre, është bërthama e aktivitetit bankar. Ato çfarë evidentohen edhe nga të intervistuarit për këtë punim janë se: “Kreditë kontrollojnë jetën tonë sot”, “Kufizojnë ose zgjerojnë stabilitetin tonë financiar.”; “Rrit apo ul cilësinë e jetës.”; “Hap apo mbyll dyert për mundësi punësimit dhe promovimit, duke ndikuar në të ardhurat tona.”; “Kufizojnë ose zgjerojnë fuqinë blerëse.”.

Me zhvillimin e vazhdueshëm dhe ndryshimet në industrinë e kredive, produktet e kreditit po luajnë një rol gjithnjë e më të rëndësishëm në ekonomi. Globalizimi ekonomik dhe kanalet e reja të shërbimit të sapo krijuara të internetit ofrojnë mundësi për konsumatorët për të kërkuar dhe zgjidhur problemet e tyre kredituese pa kufizime rajonale dhe limite kohore. Për shkak të këtij trendi, kredidhënisi duhet të jetë tani gati, i vullnetshëm dhe në gjendje që të japë kredi për bizneset në vende të tjera në mbarë botën. Institucionet e kreditit po përballen me një konkurrencë drastike në të gjithë botën.

Kërkesa e rritur dhe konkurrenca në rritje që rezultojnë nga një mjedis i ri ekonomik ofrojnë mundësi të reja por edhe vënë përpara kërkesa të reja për kredidhënien e institucioneve. Roli

i teknologjisë është shumë i rëndësishëm në menaxhimin e kredive. Me rritjen e volumit të kredive numri i kredive jo të mira ka një tendencë rritjeje.

Institucionet financiare duhet të investojnë burime të konsiderueshme për të zhvilluar mjete efikase dhe të sofistikuar për të vlerësuar dhe kontrolluar rreziqet e kreditit. Modeli i Pikësimit të Kreditit bazuar në teknologji përfshin teknika që janë quajtur sot teknikat e data mining referuar zhvillimit të teknologjisë. Metodat statistikore të tilla si regresionet linear dhe logjistikë, programimi linear, dhe pema e vendimit, janë përdorur për zhvillimin e sistemeve të pikësimit të kreditit shume te nevojshme per nxitjen ekonomike dhe perfitime edhe per konsumatoret e besueshem por pa zoterimin e nje kolaterali.

Shumë ekonomi janë dëshmitare për rritjen e madhe në mbulimin e informacionit të kreditit, duke përfshirë edhe ndërgjegjësimin në rritje të domosdoshmërisë së shkëmbimit të informacionit midis huadhënësve të shumtë. Sistemet e informacionit të kreditit, janë të përkushtuar për të ofruar të mira për raportimin e kreditit, menaxhimin e vlerësimit dhe zbutjen e rrezikut të kreditimit të produkteve. Sistemi i informacionit të kreditit mbledh informacion nga burime të ndryshme dhe jep informacion të pikësimit të kreditit për çdo konsumator për një shumëllojshmëri përdorimi. Informacione si ecuritë e mëparshme të kredisë së një personi janë një mjet i fuqishëm për të parashikuar sjelljen e tij të ardhshme. Institucione të tilla informacioni rreth kredive zvogëlojnë efektin e informacionit asimetric midis huamarrësve dhe huadhënësve, për të lehtësuar problemet e përzgjedhjes së pafavorshme dhe rrezikut moral.

Për shembull, informacioni i mjaftueshëm i kreditit mund të lehtësojë huadhënësit në shfaqjen dhe monitorimin e huamarrësit, duke shmangur dhënien e kredive për individët me rrezik të lartë. Kjo ndihmon huadhënësit të vlerësojnë meritat e kreditit, aftësinë për të paguar përsëri një kredi, dhe ndikimin në normën e interesit dhe kushtet e tjera të kredisë. Normat e interesit nuk janë të njëjta për të gjithë, pasi bazohen në rrezikun e çmimeve, një formë e diskriminimit të çmimeve bazuar në rreziqet e ndryshme të pritshme të huamarrësve të ndryshëm, siç është përcaktuar në vlerësimin e tyre të kreditit.

Konsumatorët me një histori në mospagimet në kohë të kredisë apo detyrime borxhesh në tatime etj, do të gjykohen me një normë më të lartë interesi vjetor se konsumatorët të cilët nuk kanë këta faktorë. Përveç kësaj, vendimmarrësit në fusha që nuk lidhen me kredinë, duke përfshirë edhe shfaqjen e punësimit dhe sigurimin e pronës dhe sigurime të produkteve të tjera, gjithnjë e më shumë varen nga të dhënat e kreditit, ashtu si studimet kanë treguar se këto të dhëna të tilla kanë vlerë parashikuese.

Në të njëjtën kohë, konsumatorët gjithashtu përfitojnë sepse sistemet e informacionit të kreditit, reduktojnë efektin e monopolit të kredive nga bankat, dhe ofrojnë stimuj për huamarrësit për të shlyer kreditë e tyre në kohë. Sistemi i informacionit të kredisë mbledh informacionin personal për individë, të dhënat e tyre financiare, dhe të dhënat alternative në individë nga një shumëllojshmëri e burimeve të quajtura furnizuesit e të dhënave me të cilat ka vendosur marrëdhëniet.

Furnizuesit e të dhënave janë zakonisht kreditorë, huadhënësit, shërbimet komunale, agjencitë e mbledhjes së borxheve dhe gjykatat (dmth rekorde publike) si një konsumator ka pasur një marrëdhënie ose përvojë me këto rekorde publike. Furnizuesit e të dhënave

raportojnë përvojën e tyre të pagesave me konsumatorin në sistemet e informacionit të kreditit.

Të dhënat e ofruara nga furnizuesite të dhënave, si dhe të mbledhura agregohen pastaj në depon e sistemit të informacionit të kredisë. Duke pasur parasysh numrin e madh të huamarrësve, këto pikësime krediti prirën të jenë mekanike. Për të lehtësuar procesin analitik për klientët e tyre, mund të aplikojë një algoritëm matematikor për të siguruar që një pikësim i kreditit mund të gjenerojë (një numër tre-shifror) i cili përdoret për të vlerësuar mundësinë që një individ do të shlyejë borxhin në kohë. Shumica këshillojnë individët për të rishikuar raportet e tyre të kreditit të paktën një herë në vit për të siguruar që ato jenë të sakta. Përveç sigurimit të informacionit të kredive, këto shërbime janë bërë burime autoritare të informacionit të identitetit kundrejt të cilave njerëzit mund të verifikohen nëpërmjet një shërbimi.

Rëndësia e përdorimit të sistemeve të pikësimit të kreditit

- Redukton asimetrinë e informacionit mes huadhënësve dhe huamarrësve;
- I jep mundësinë huadhënësve të vlerësojnë në mënyrë më të kujdesshme rrezikun e çdo kredimarrësi dhe të rrisin cilësinë e portofolit të tyre;
- Minimizon problemin e “përzgjedhjes së kredimarrësve të gabuar” dhe mund të ulë koston e kreditimit për një kreditor të mirë;
- Rrit aksesin e personave të ndryshëm fizikë apo juridikë në kredimarrje dhe për rrjedhojë rrit nivelin e kredive të subjektit/bankës;
- Duke e ndërthurur informacionin nga regjistri në vlerësimin me pikë të çdo kredimarrësi, ndikon në uljen e kostove operacionale dhe për rrjedhojë rritjen e përfitueshmërisë.

Besimi, kërkesë thelbësore e ekzistencës së bankave, përcakton zhvillimin e bankave të veçanta dhe sistemit bankar në tërësi. Besimi i konsumatorëve për çdo bankë ndryshon dhe është e kombinuar me ndryshimin e njohurive të njerëzve për të ardhmen e pasigurt.

Banka Qëndrore e Kosovës ka ndër përgjegjësit e saj të trajtojë problemet aktuale ose potenciale në sistemin bankar që ajo mbikëqyr dhe kjo në bashkëpunim me bankat e nivelit të dytë si dhe aktorët e tjerë potencialë. Funksione të tjera të Bankës Qëndrore janë për të rritur besimin e njerëzve në sistemin bankar dhe stabilitetin financiar. Për të arritur këtë propozohet një qasje multi-nivelesh duke u fokusuar në:

1. Edukimin e konsumatorit në lidhje me rolin e pikësimit të kreditit, në zonat gjithëpërfshirëse;
2. Avancimin e zgjidhjeve të industrisë që përdorin të dhëna alternative financiare për të reduktuar efektet e pajustificuar të dosjeve të kreditit “ të paplota/me pak të dhëna” për qasje më të favorshme;
3. Shtimi i bazës konsumatore huamarrëse.
4. Shqyrtimi i masave ligjore për të parandaluar përdorimin e papërshtatshëm të pikësimit të kreditit për të kufizuar aksesin e komuniteteve të papërfshira financiarisht.

Së pari, në drejtim të edukimit të konsumatorit në lidhje me rolin e PK, inkurajon zhvillimin e programeve në terren dhe materialeve arsimore për të informuar individët me dosje “ të

paplota/me pak të dhëna” aplikimi për kredi, veçanërisht ata me të ardhurat të ulta në lidhje me PK. Përdorimin e PK në zonat gjithëpërfshirëse për të ndërtuar rezultatet e pikësimit të kreditit, ofron mundësinë në shumë komunitete që individët të informohen dhe mund të jenë gati për të filluar procesin e zhvillimit të pikësimit të kreditit. Ndërgjegjësimi mbi këto çështje lejon individët të bëjnë zgjedhje të informuara të tregut, si nga punëdhënësit, bankierët, kompanitë e sigurimeve, e të tjerë që të mos i paragjykojnë ata përmes konceptit të dosjeve “ të paplota/me pak të dhëna” të aplikimit për kredi kur nuk kanë një historik krediti.

Së dyti, në nivelin e industrisë private, ka përpjekje aktuale për zhvillimin jo-traditional të PK me formulat dhe metodat e matjes për historinë e konsumatoreve me dosje “ të paplota/me pak të dhëna” të aplikimit për kredi. Një numër i ofruesve kanë filluar eksperimente me qasje që do të masin rezultatet e kreditit duke iu referuar performancës së kreditimit tradicional dhe tregjeve të kredive, por edhe bazuar në faktorë të tillë si historitë e pagesave për kompanitë e shërbimeve utilitare. Kjo tregon se përdorimi i mjeteve matëse të tilla, do të rritet më tepër se kufizimi i aksesit në personat me dosje “ të paplota/me pak të dhëna” aplikimi për kredi. Është shumë i nevojshëm bashkëpunimi mes bankave, kompanive të mëdha të shërbimeve utilitare, ofruesve më të mëdhej të strehimit, si dhe palëve të interesuara të ngjashme në tregjet e kreditit për të zhvilluar një paketë të mjeteve matëse alternative që reflektojnë pagesat jashtë kreditimit tradicional dhe tregjeve të kreditit në shërbim të PK për gjithë Kosovën.

Së treti, në nivel legjislativ dhe rregullator, inkurajohen të merren në konsideratë nga institucionet shtetërore plotësimi i kuadrit rregullator për përdorimin e PK brenda dhe jashtë tregjeve financiare në Kosovë. Individët apo bizneset me historitë e kreditit të “ të paplota/me pak të dhëna” nuk marrin normat e interesit dhe kushtet për kredit, policat e sigurimit, dhe shërbimet të tjera me të njëjtin trajtim si ata që kanë rezultate pozitive të qëndrueshme të pikësimit të kreditit.

PIKËSIMI I KREDITIT SI PRODUKT

Raporti i pikësimit të kreditit jep informacionin e raportit të kreditit për përdoruesit në formate të standardizuara elektronike në mënyrë që huadhënësit të përdorin raportet dhe në mënyrë që modelet analitike të rrezikut të kredisë të përdorura nga huadhënësit mund të identifikojnë dhe të marrin një pjesë të rëndësishme të informacionit. Një sistem informacioni kreditit gjithashtu do të japë një pikësim krediti llogaritur nga të dhënat në një raport të kredisë së bashku me variablat që rrjedhin nga ky raport i kredisë (shpesh të quajtura attribute). Huadhënësit do të paguajnë një tarifë për informacionin e raportit të kredisë dhe një shumë shtesë për pikësimin. Huadhënësit përdorin sistemet e pikësimit të kreditit për të vlerësuar rrezikun relativ të konsumatorëve për vonesat e shfaqura në pagesat e kredisë. Për shumicën e modeleve të pikësimit të kreditit, sa më e lartë vlera numerike e një pikësimi krediti, më e ulët është rreziku i kredisë së këtij huammarrësi. Konsumatorët me pikësime krediti shumë të larta marrin normat më të favorshme të interesit dhe kushtet më të favorshme të kredisë. Në të kundërt, konsumatorët me pikësim krediti më të ulëta

numerike paraqesin rreziqe më të larta në parazgjedhjen dhe janë në gjendje për të marrë kredi me norma interesi më të larta ose kushte të tjera më pak të favorshme, nëse huadhënësit bien dakord tu ofrojnë shërbimin e kredisë. Ka një shumëllojshmëri të gjerë të mënyrës së ofrimit të pikësimit të kreditit që ndryshojnë nga modeli, dhe nga industria e synuar. Pavarësisht nga versioni, modelet e pikësimit të kredisë kanë tendencë për të ndarë "atributet" e përbashkëta që rrjedhin nga raportet e kreditit, si pagesat e faturave, historinë e një konsumatori (p.sh., në kohën e duhur, vonesat), numrin dhe llojin e llogarise së kreditit të një konsumatori (p.sh., karta bankare, kartat e kreditit, kredi me këste), shuma e kredisë në dispozicion që një konsumator është duke përdorur, sa kohë një konsumator ka pasur një llogari të kredisë, dhe veprimtaria e fundit e kreditit, duke përfshirë edhe hetimet përkatëse. Kreditorët përdorin pikësimin e kreditit për të rritur efikasitetin dhe qëndrueshmërinë e vendimmarrjes për kredinë. Pikësimi i kreditit mund të zvogëlojë mundësinë e vendimmarrjes subjektive nga huadhënësit bazuar në faktorët e palejueshëm, si statusin martesor, mosha ose origjina kombëtare.

Në një studim të Rezerves Federale të SHBA-së në vitin 2007 theksohet mbi pikësimin e kreditit "Duke ofruar një kosto të ulët, të saktë, dhe metrikë të standardizuar për rrezikun e kredisë për një numër të madh të kredive, ka zgjeruar qasjen e kreditorëve për tregjet e kapitalit, duke reduktuar kostot e financimit, dhe forcuar shqyrtimin publik dhe privat të aktiviteteve të huadhënies."

KONKLuzionet E REKOMANDIME

Performanca e institucioneve financiare në kredihënie ndikon në ritmin e rritjes ekonomike, qoftë drejtpërdrejt, siç sugjerohet nga teoria e Keynes, qoftë përmes rritjes së produktivitetit, siç sugjerohet nga teoria e zakonshme (Galeano, Feijo, 2012). Literatura tregon se studiues të shumtë konkludojnë se institucionet e kreditit përmes ndërmjetësimit që kryejnë stimulojnë rritjen ekonomike, duke i huazuar mjetet në sektorë të cilët luajnë një rol vital në ekonomi, siç janë sektori i prodhimit, i qarkullimit dhe i shërbimeve të ndryshme.

Kosova dhe vendet e EJL-së konsiderohen se kanë kërkesa të kolateralit dhe normave të interesit të kredive shumë të larta. Kërkesat e larta për kolateral dhe norma interesi kredie janë pikërisht për shkak se bankat kanë mungesë të informacioneve për klientët. Kjo mungesë e informacioneve për bankat do të shoqërohet me rritjen e kostos, për shkak të monitorimit të klientëve derisa kredia të kthehet. Mirëpo, që bankat të kenë më shumë informacion që në fillim para se ta kreditojnë konsumatorin, si edhe të reduktojnë kërkesat e tyre për kolaterale të mëdha dhe norma interesi më të drejta për çdo individ, apo biznes, autori sugjeron që institucionet financiare dhe utilitare në Kosovë të bashkëpunojnë për ngritjen e sistemit të pikësimit të kreditit.

Shërbimet e sistemeve të informacionit të kredive ndihmojnë në uljen e incidencës së kredive me probleme. Kjo është bërë e mundur nëpërmjet faktorëve të kostove të transaksionit, shkëmbimit të informacionit konkurrues, humbjes së kredisë dhe vonesave në

pagimin e kredise, praktikat e vlerësimit të kreditit të cilat janë të zgjeruara, kur shërbimet e sistemit të pikësimit të kreditit janë përdorur.

Zbatimi i sistemit të pikësimit të kreditit redukton kostot e transaksioneve dhe sigurisht kostot e huamarrjes për konsumatorët. Institucionet e kreditimit në Kosovë kanë nevojë për shërbimet sistemit të pikësimit të kreditit sepse rrisin përfitimin e tyre duke ulur kostot e transaksionit te përfshi në identifikimin e klientëve të përshtatshëm që banka mund të jap kredi.

RKK është i nevojshëm por i pamjaftueshëm pasi krijimi i RKK solli një përmirësim të cilësisë së kredidhënies në Kosove, por është e pamjaftueshme që vetëm RKK të rrisë performacën e tregut të kredisë. Sektori bankar kosovar, bazuar në të dhënat dhe analizat e kryera gjatë punimit, konkludoj se ka pasë një zhvillim më pozitiv sesa sektorët e tjerë të ekonomisë por rezulton me mangësi në rritje përse i përket menaxhimit efektiv të riskut të kredisë. Rëndësia e krijimit të një agjencie të grumbullimit të të dhënave është shumë e rëndësishme për të prodhuar pikësimin e kreditit.

REFERENCA

[1] Mark Schreiner (Microfinance Risk Management) and Dellien, Hans (Women's World Banking). "Credit score, Banks, and Microfinance: Balancing High-Tech with High-Touch. December 18, 2005.

[2] Valbona ÇINAJ, Bashkim RUSETI "Credit Information System in Albania" International computer science and communication engineering, November 2015

[3] Lumnije Thaçi, "Aspekte të menaxhimit të afarizmit bankar – tregu i kredidhënies si një ndër instrumentët e sigurimit të një rritjeje të qëndrueshme ekonomike në Kosovë"

[4] "A Handbook for Developing Credit Score Systems in a Microfinance Context". Prepared by DAI Washington for USAID. October 2006.

[5] http://www.microlinks.org/ev_en.php

[6] <https://www.bqk-kos.org/>

KËRKIMI ONLINE DHE INDUSTRIA E KËRKIMIT MARKETING

Fjorela Llupo, Harikla Beduli, Besiana Llupo

Universiteti "Ismail Qemali" Vlorë
L. "Pavarësia", Rr. "Kosova" 9400, Vlorë, Shqipëri
fjorela.llupo87@gmail.com; ikla82@yahoo.it; besiana.llupo@gmail.com

ABSTRAKT

Rrjetet kompjuterike, veçanërisht interneti kanë sjellë shumë ndryshime, jo vetëm në termat se si njerëzit blejnë, mësojnë dhe komunikojnë, por edhe si operojnë bizneset. Rrjetet kompjuterike kanë ndikuar në tregtinë biznes me biznes (B2B) dhe biznes me konsumator (B2K). Ato kanë prekur virtualisht çdo tip të biznesit në mbarë botën. Kërkimi marketing nuk bën përjashtim. Në kërkimin marketing online, ardhja e ëeb-it solli një revolucion në kërkim. Teknologjia e ëeb-it ka reduktuar në mënyre astronomike koston e kryerjes së llojeve të shumta të kërkimit shkencor dhe njëkohësisht mundëson zbatimin e shumë planeve studimore të komplikua dhe rigoroze. Revolucionin e krijuar nga kërkimi marketing online ka mundësi të bëhet një element i përhershëm i strukturës së kërkimit marketing në të ardhmen. Megjithatë, vlera e ndryshimeve teknologjike do të vazhdojë të prek kërkimin online dhe si pasojë do të ndryshojë edhe në të ardhmen.

Interneti po ndryshon mënyrën për të arritur konsumatorët, duke provuar stimulimin e kërkimit dhe shpërndarë rezultatet e studimit. Krijimi i njohurive vepruese është një fitim i procesit të kërkimit. Kjo është shumë më tepër se analizat statistikore të të dhënave. Ka një ndryshueshmëri të madhe në projektet e kërkim-marketing. Disa studime janë të kufizuara në një përmbledhje të të dhënave dytësore, të tjera kërkojnë dizenjime komplekse që kanë të bëjnë në shkallë të gjerë me mbledhjen e të dhënave primare.

Interneti po nxjerr në pah atë i cili është i aftë të bëjë më të mirën për biznesin e tij duke përdorur në mënyrën e duhur çdo përfitim që dhuron realiteti online. Numri i lartë i përdoruesve të internetit në ditët e sotme bën që rëndësia të jetë e lartë. Një arsye tjetër është ulja e kostove duke bërë marketing në një formë shumë efikase dhe në një kohë relativisht jo të gjatë.

FJALËT KYÇE: Marketing online, rrjetet kompjuterike, internet, revolucion, evolucion

HYRJE

Shumë njerëz kanë një ide të gabuar mbi kërkimin marketing. Ata besojnë se ai është thjesht të pyeturit e konsumatorëve se çfarë ata mendojnë apo ndiejnë për një produkt, reklame apo në lidhje me një çështje. Edhe pse kërkimi marketing e përdor vëzhgimin konsumator, ai përfshin më shumë se kaq.

Kompanitë me vizion bashkëkohor i mbështesin strategjitë për zhvillimin e tyre mbi rezultatet që japin kërkimet e marketingut, nëpërmjet të cilave një biznes mund të mbledhë informacione shumë të rëndësishme që e ndihmojnë atë në rrugën e suksesit.

Kërkimi marketing u përgjigjet një seri pyetjeve të vendimit rreth teknikave që do të përdoren për të zgjidhur një problem kërkimi. Vendimet e marra në një stad të procesit të kërkimit kanë pasoja për stadet e tjera. Manaxherët duhet të vlerësojnë bashkëveprimet midis pjesëve të procesit të kërkimit që të jenë konfident me një rezultat të veçantë të kërkimit. Po ashtu edhe kërkuesit duhet të vlerësojnë bashkëveprimin midis pjesëve.

Për zhvillimin e një studimi të kërkimit marketing përdoren metoda nga më tradicionalet e deri tek metodat më bashkëkohore.

Një nga metodat më të reja dhe më bashkëkohore është dhe kërkimi marketing që zhvillohet në mënyre online. Kërkimi marketing online kalon në të njëjtat faza si kërkimi tradicional, por ka specifikat e veta që e bëjnë atë të dallueshëm dhe të ketë më përparësi në krahasim me metodat tradicionale të kërkimit marketing, duke qënë se edhe përdorimi i internetit po vazhdon të rritet gjithmonë e më shumë, duke u bërë pjesë e jetës së përditshme.

Prandaj dhe unë kam zgjedhur këtë temë, pasi, mendoj se është një temë bashkëkohore, e bukur dhe tërheqëse. Kam folur për specifikat e kërkimit marketing online, ndërsa përlllogaritja e rezultateve të mbledhjes së të dhënave bëhet në të njëjtën mënyrë si kërkimi marketing tradicional, bazuar në përlllogaritjet statistikore.

INDUSTRIA E KËRKIMIT MARKETING

Industria e kërkimit të marketingut/reklamës/opsionit publik ka përfituar shumë nga kërkimet e bëra të mundura nga përparimet teknologjike gjithnjë në rritje. Kompjuterat të fuqishëm që levizin blloqe të mëdha të dhënash dhe një infrastrukturë bazë teknologjike na lejojnë të marrim të dhëna në pikën e blerjes.

Kjo ka hapur mënyra të reja për të gjetur blerjet e preferuara konsumatore. Dhe me paraqitjen e kartave të preferuara konsumatore, këto të dhëna mund të lidhen me familje specifike, për t'i hapur derën analizave më prodhuese të të dhënave të gjetura siç janë matja e reagimit konsumator te sjellja. Kërkimi online është gjithashtu duke ndikuar në aftësinë e industrisë për monitorimin e medias.

Tani Arbitron PPM (matës personal i njerëzve) është duke bërë të mundur një përmirësim të madh në matjen madhësisë dhe sjelljes së audiencës së TV, radios, rrjeteve kablore. Në pajisje në miniaturë ka bërë të mundur një kompjuter të vogël që peshon rreth 2 ounces që të intervistuarit veshin dhe është në gjendje të regjistrojë çdo sinjal të transmetuar brenda zonës së tyre të degjimit.

Një fushë e kërkimit shkencor online, sondazhi kërkimor online, është duke ndikuar në mënyrë të konsiderueshme industrinë e kërkimit sot. Bërë e mundshme nga ana e internetit, sondazhi i kërkimit online ka avantazhet e kthimit të shpejtësisë së projekteve, i mostrave

shumë më të mëdha, dhe aftësinë për të ekspozuar të intervistuarit ndaj stimujve vizual. Dhe kjo është vetëm një arsye se pse të intervistuarit nëpërmjet internetit janë përdorur gjerësisht për testimin e konceptimit/produktit tani. Ka patur shumë prova dhe gabime se si anëtarët e kërkimit përpiqen të shfrytëzojnë potencialin e anketës kërkimore online dhe për të kapërcyer disa prej disavantazheve. Por, nuk ka dyshim, sondazhi i kërkimit online është novacioni më i madh që është këtu për të qëndruar. Teknologjia vazhdon të ndryshojë industrinë kërkimore.

EPOKA E GLOBALIZIMIT ONLINE

Koha që nga viti 1990 quhet epoka e globalizimit online që kur 2 faktorë kryesorë kanë ndikuar në industrinë e kërkimit marketing. Së pari, kompanitë e kërkimit marketing u bënë shumë më globale gjatë kësaj periudhe. Pasi firmat e biznesit u rritën në operacionet shumëkombëshe, kishte një nevojë që shërbimet e tyre të kërkimit të jenë të mundshme në tregjet e tjera të botës gjithashtu. Industria e kërkimit, nëpërmjet blerjes, bashkimit, dhe zgjerimit, hyri në tregun ndërkombëtar me një ritëm të paparë. Disa nga firmat më të mëdha të botës, të tilla si Procter & Gamble, Gillette, dhe Coca-Cola, HJ Heinz, dhe Johnson & Johnson; kanë marrë më shumë se gjysma e fitimeve të tyre nga operacionet jashtë vendit të tyre. Firmat e kërkimit që plotësojnë nevojat e informacionit të këtyre të ardhurave shumëkombëshe duhet t'u shërbejnë atyre në të gjithë botën, dhe kjo shpjegon forcën pas globalizimit të industrisë së kërkimit.

Influenca jonë e dytë gjatë periudhës kohore nga viti 1990 deri në të tashmen do të duhet të jetë kërkimi online. Ka patur shumë forca që kanë krijuar rritjen në kërkimin online. Teknologjia, bazuar në epokën e teknologjisë së PC në vitet tetëdhjetë, vazhdoi të zhvillohej dhe të krijojë edhe më shumë makineri të fuqishme dhe software aplikimi. Globalizimi do të thotë se nuk ishin vetëm firmat që ndodhen larg blerësve të tyre, por edhe menaxherët ishin vendosur larg nga njëri-tjetri. Nevoja për komunikim asnjëherë nuk ka qënë më e madhe. Çështja e privatësisë së konsumatorëve i bëri studiuesit më të kujdeshëm rreth zbatimeve të adhsme të metodave tradicionale të mbledhjes së të dhënave. Hapja e Internetit për publikun krijoi trotuarin e nevojshëm për autostradën e informacionit.

Të gjitha këto forca udhëheqin firmat në industrinë e marketingut për të praktikuar kërkimin online. Mendoj se kërkimi do të vazhdojë të zhvillohet, dhe do të jetë një pjesë e rëndësishme e viteve të industrisë që vjen.

RRITJA E PËRDORIMIT TE KËRKIMIT ONLINE

Nuk ka vlerësime për përmasat e sakta të kërkimit online. Megjithatë, ne duhet të jemi të sigurt kur themi se kërkimi online ka dyfishuar vlerat e rritjes dhe ka mundësi të vazhdojë ta bëjë këtë edhe në vitet në vazhdim. Siç kemi deklaruar, pothuajse çdo ditë, inovacionet e reja online arrijnë të lehtësojnë procesin e kërkimit marketing. Fatmiresisht, ka personalitete të industrisë që vlerësojnë rritjen e sondazheve kërkimore online, një tendencë e kërkimit

online. Allen Hogg, manaxher marketingu për "Burke Interactive", thekson se përdorimi i internetit nga kërkuesit marketing po "shpërthen".

Gjithashtu, z.Hogg tregon se personalitetet e industrisë mund të jenë vlerësues shumë konservativ. Pse? Vlerësimi i shpenzimeve të industrisë llogarit vetëm kërkimin që është raportuar nga vetë firma e kërkimit marketing. Arsyeja që llogarit këtë shumë të shpenzuar në kërkim është se firmat e kërkimit jomarketing (dmth, Apple, Kodak, Time, AT&T) gjithashtu bëjnë kërkimin e vet "në shtëpi". General Mills sapo ka krijuar një firmë të quajtur InsightTools të bëjë kërkimet e saj online. Sasia e kërkimit online që keto firma drejtojnë nuk është llogaritur në vlerësimet e industrisë, dhe IMRO (Organizata e Kërkimit Marketing Ndërveprues) vlerëson se, nëqoftëse shtojmë kërkimin online "në shtëpi" ne mund të kemi shumë lehtë tre apo katër herë më shumë kërkim online në vazhdim siç është raportuar nga firmat e kërkimit marketing.

Arsyeja kryesore e rritjes së popullaritetit të kërkimit online është e njëjtë me arsyen që kompjuteri dhe teknologjia e internetit janë popullor: efektiv dhe eficient. Aplikimet online jo vetëm që bëjnë punën por gjithashtu i përmbushin detyrat më shpejt dhe më lirë se metodat tradicionale. Me aftësitë online, kërkuesit mund të përdorin një website për projektimin, rregullimin, dhe për të marrë mostrën online (në formate të ndryshme) në pak minuta. Marrim një shembull tjetër. Një firmë dëshiron të hartojë një sondazh dhe të marrë një përgjigje nga rreth 300 persona të Shteteve të Bashkuara të Amerikës. Ndonëse në të kaluarën kjo mund të ketë marrë disa javë, i gjithë procesi tani mund të realizohet në një çështje ditësh falë kërkimit online. Në fund të fundit, kompjuteri/teknologjia online ndikon kërkimin marketing online ashtu siç bën shumë perpjekje të tjera.

Rezultati është se puna kryhet (efektivisht) me një minimum kohe dhe kosto (efiçence). Përveç kësaj, ka përfitime të tjera në varësi të aplikimit. Kryerja e sondazheve në internet, për shembull, mund t'u lejojë kërkuesve për të parë si janë futur të dhënat, paragjykimi i intervistuesit eliminohet, dhe studimet tregojnë se ë anketuarit në fakt preferojnë anketimin online kundrejt telefonit, postës, ose intervistave ballë për ballë. Gayle Fugitt, zv.president i studimit të konsumatorit, i General Mills, ka deklaruar se ai beson se konsumatorët janë më të hapur dhe të ndershem kur ata përgjigjen nëpërmjet internetit. Ai mendon se në këtë mënyrë konsumatorët zgjedhin vetë kur, ku, dhe si ato të japin informacion, dhe kjo i lejon ata të jenë më të dobishëm. Kështu, kërkimi online është ne rritje për shkak se:

Ka aplikime gjatë gjithë procesit të kërkimit marketing.

Është i përshtatshëm për të dyja llojet e kërkimit: sasior dhe cilësor.

Është i përshtatshëm për të dyja llojet e kërkimit: të qëndrimit (anketa) dhe sjelljes (vëzhgimi dhe ndjekja e asaj që bëjnë njerëzit në internet).

I lejon të anketuarve për të parë dhe manipuluar stimuj të tilla si video, reklama, prototipe produkti, e kështu me radhë, në komoditetin e shtëpisë së tyre.

I lejon klientët/ kërkuesit për të parë të dhëna në kohë reale.

Është më i shpejtë se metodat tradicionale kërkimore.

Është kosto-efektiv.

Mund të vërtetohet të jetë metoda alternative më e dëshirueshme e mbledhjes së të dhënave se sa telefoni, posta, dhe intervistat në dyqanet e mëdha që gjen rezistencë midis të anketuarve potencial.

KËRKIMI MARKETING ONLINE NE REALITETIN SHQIPTAR

Në Shqipëri marketingu online është një risi. Ai nisi të aplikohet së pari si një formë për të thirrur në tregun shqiptar të huajt. Analizat e marketingut online tregojnë se ende sot fjalë-kërkimet që lidhen me Shqipërinë më së shumti pikëzohen në "Travel Albania" dhe "Accomodation Albania", pra udhëtime për në Shqipëri dhe akomodimi hotelier atje. Më pak këto kërkime janë të orientuara për klimën "weather Albania", ndërsa kërkimet e njëmendëta të tregut janë ende shumë larg. Kjo pikë së pari sepse oferta e tregut shqiptar, të ngritur kryesisht mbi importe, nuk paraqet ndonjë interes. Shumë pak prodhues kanë përmiresuar imazhin e tyre në rrjetin botëror të informacionit këto vitet e fundit, ndërsa shumica e biznesmenëve shqiptarë edhe kur përdorin postën elektronike, pavarësisht se kanë internet faqet e kompanive të tyre, përdorin adresa që merren falas në Internet si Hotmail, Yahoo, etj, duke humbur maksimalisht besueshmërinë. Këto adresa sot përdoren kryesisht nga individë të dëshpëruar në vendet aziatike që kërkojnë me ngulm të emigrojnë drejt Perëndimit duke u paraqitur pa sukses si siper marrës me përvojë, sa për të garantuar një ftesë nga një kompani europiane, qoftë edhe shqiptare.

Në databazat kryesore të shkëmbimeve tregëtare në internet kompanitë shqiptare numërohen me gishtat e njërës dorë. Pasi numri i kompanive të regjistruara nga Shqipëria kaloi 6-tën, portali "Go4worldbusiness.com" hodhi në rrjet ndër-faqen e saj "Go4albanianbusiness .com", e cila për ironi brenda dy javësh u popullua me "kompani" dhe "oferta" nga India, Pakistani dhe Nigeria.

Kompanitë shqiptare megjithatë kanë filluar ta kuptojnë rëndësinë e internetit falë takimeve shumë më intensive me partnerë apo klientë nga Europa perëndimore. Për këtë shkak, numri i atyre që kërkojnë të kenë një faqe interneti të ofertës është gjithnjë në rritje.

Problemi i Shqipërisë është mungesa totale e një sistemi kërkimi dhe databaze. Është edhe një nga problemet që hasin agjentët e marketingut në Shqipëri. Nuk ka asnjë kërkim tregu, pra si mund të pretendosh të kesh sukses? Kur nuk njeh as konsumatorin, as lëvizjet në shitje-blerje, nuk mund të krijosh një qëllim të marketingut. Biznesi shpesh stepet ta përdore masivisht këtë formë pasi përdoruesit e internetit në Shqipëri ende nuk janë në nivelet e vendeve të tjera perëndimore. Biznesi që tërhiqet më shumë nga marketingu dhe kërkimi marketing 'on line', janë agjencitë e udhëtimit, bankat, apo edhe kompanitë e shërbimeve.

SHEMBUJ TE KËRKIMIT MARKETING ONLINE NE SHQIPËRI

Rrjetet e telefonisë celulare në Shqipëri kanë hapur faqet e tyre të internetit, ku çdokush mund të futet për të patur një lidhje kontakti me këto kompani për çfarëdolloj arsye qoftë. Duhet të përmendim dhe mundësitë për kontakt me klientët ose jo-klientët që këto kompani ofrojnë, që përbëjnë dhe një lloj të kërkimit marketing online në lidhje me kompaninë apo ato çka ajo ofron. Pra, siç mund të shohim këto kompani paraqesin mënyrat e tyre të kontaktit me konsumatorët në faqet e tyre në internet.

Një mënyrë kontaktimi është adresa e email-t që e disponon çdo kompani, institucion apo biznes që zotëron një faqe interneti. Për çfarëdolloj përshtypje, sugjerimi dhe ankese konsumatorët duhet të komunikojnë me e-mail-in e vënë në dispozicion nga këto kompani në faqet e tyre ose duhet të plotësojnë tabelën me informacionet përkatëse dhe në fund, komentën në lidhje me atë çka u ka bërë përshtypje, për sugjerime apo për ankese.

Në këtë mënyrë, këto kompani arrijnë të marrin një lloj feedback-u në lidhje me produktet dhe shërbimet që ato ofrojnë dhe të kuptojnë nëse kanë patur sukses, ku kanë patur sukses, po mangësi, çfarë duhet të përmirësojnë në produktet dhe shërbimet që ofrojnë, etj. Por, të mos harrojmë se nga tabela mund të nxirren të dhënat për të krijuar bazën e të dhënave nga e cila mund të merren përgjigje dhe përfundime në lidhje me çfarëdo pyetje apo çështje në çfarëdo kohe që dëshiron kompania, për të parë dhe analizuar rezultatet, për të krijuar raportet e dëshiruara.

Keshtu, AMC dhe VODAFON ofrojnë tabela të formës së mëposhtme, pikërisht për arsyet e sipërpërmendura.

Tabela 1. Tabela online që duhet plotësuar në lidhje me përshtypjet, sugjerimet dhe ankesat ndaj kompanisë **AMC**.

*Surname:	<input type="text"/>	*First name:	<input type="text"/>
Address:	<input type="text"/>	Zip code:	<input type="text"/>
City:	<input type="text"/>	*e-mail:	<input type="text"/>
Telephone num.:	<input type="text"/>	Mobile num.:	<input type="text"/>
Company:	<input type="text"/>	Profession:	<input type="text"/>
Comments:	<input type="text"/>		

*required fields.

Mr. Mrs.

Emri

Mbiemri

Qyteti

Telefon

E-Mail

Subjekti

Tabela 2. Tabela online që duhet plotësuar në lidhje me përshtypjet, sugjerimet dhe ankesat ndaj kompanisë **VODAFON.**

Koment*

Dërgo

Pastro

Bankat, gjithashtu, kanë faqet e tyre në internet. Në të gjitha këto faqe ne mund të gjejmë opsionin e kontaktimit për përshtypje, sugjerime dhe ankesa. Madje ato ofrojnë dhe mundësinë e punësimit duke plotësuar një formular online, që ka formën e një CV, e cila gjithashtu mund të përdoret për të marrë të dhëna për personat që kërkojnë punë, çfarë moshe, arsimit apo çfarë kriteresh kanë personat që plotësojnë këtë formular, që punësohen ose jo. Kushdo mund të hyjë në site-n e BKT dhe të shikojë këto forma aplikimi si mënyrë fillestare për kërkim dhe studime marketingu online.

Agjensitë turistike apo të udhëtimeve ofrojnë opsione dhe mundësi kontaktimi të ngjashme për përshtypje, sugjerime, ankesa dhe prenotime. Ato përdorin pak a shumë të njëjtin format të tabelës që duhet plotësuar si të sipërpërmendurat.

Forumet janë një lloj kërkimi online. Ato që trajtojnë tema marketingu përbëjnë pikërisht forma të kërkimit marketing online. Madje, unë vet kam hasur në një forum, në të cilin trajtohej një temë rreth reklamave që transmetoheshin në media, për nivelin e tyre të cilësisë, për ndikimin të konsumatori, çfarë duhet bërë për të rritur nivelin e cilësisë dhe të efektshmërisë, pikërisht kur kam kërkuar në internet për temën që kam trajtuar. Forumet mund t'i konsiderojmë një mënyrë të mirëfilltë të kërkimit online, pavarësisht se nuk ka një formë më të strukturuar dhe me pyetje që kërkojnë përgjigje me fund të mbyllur.

Një shembull tjetër është Agjencia Telegrafike Shqipëtare që realizon programin WEB-DEP. Forumi WEB.DEP i ka fillimet e tij në demokraci. Qëllimi është pjesëmarrja elektronike: përdorimi i internetit në përfshirjen e njerëzve dhe ndikimi në detyrat dhe vendimet e atyre që janë në pushtet. Ky forum është për ata njerëz të cilët dëshirojnë të punojnë së bashku në ndërtimin e një shoqërie të fortë. Forumi mbulon tema të ndryshme që i drejtohen kategorive të mëposhtme:

Art& Kulture, Ekonomi & Biznes, Edukimi, Mjedisi, Te drejtat e njeriut, Puna, Menyra e Jetesës, Zhvillimi rajonal, Teknologji& Shkence, Problemet Sociale.

Për të marrë pjesë në çfarëdo forumi më parë duhet të rregjistrohesh.

S' mund të lihet pa përmendur dhe **Universiteti "Ismail Qemali" Vlorë** i cili në faqen e tij në internet i ofron mundësinë çdo studenti për të marrë pjesë në anketat online në lidhje me

pedagogët, cilësinë e mësimdhënies së tyre, etj. Kjo është një mënyrë shumë e mirë për të testuar në mënyrë të vazhdueshme se sa i kënaqur është studenti nga ajo çka i ofrohet në këtë universitet, se sa i suksesshëm është ky universitet në realizimin e misionit, qëllimit dhe objektivave të veta, çfarë duhet të ndryshojë apo të përmirësojë ky universitet për të arritur të gjitha këto. Ky përbën një kërkim marketingu të mirëfilltë edhe pse është ende në hapat e para për të realizuar gjithë të siperpermendurat. Këtë e ka arritur nëpërmjet strategjisë së vet marketing.

Megjithëse përmenda disa shembuj për kërkim marketingu online në Shqipëri, nuk mund të themi që ai është në ato nivele si në vendet perëndimore apo Amerikë, për të mos thënë që nuk është fare i zhvilluar. Këto janë vetem shenjat e para të këtyre lloj studimesh apo që mund të shërbejnë si informacion për të krijuar një bazë të dhënash që mund të shërbejë në çdo kohë, por vetëm kaq. Këto tregojnë vetëm dëshirën e madhe për zhvillim, pasi dhe vetë numri i përdoruesve të internetit, megjithëse kohët e fundit është rritur, ai mbetet ende në shifra shumë të vogla krahasuar me numrin e përgjithshëm të popullsisë.

Madje, në Shqipëri, as vetë marketingu nuk është në nivelet e duhura, e jo më kërkimi marketing e aq më tepër kërkimi marketing online. Në Shqipëri nuk ka asnjë agjensi të mirëfilltë marketingu në mënyrë që të zhvilloheshin dhe studime mbi baza të kërkimit marketing. Çdo kompani mundohet që brenda-për-brenda të ketë departamentin e vet të marketingut, megjithëse nuk kanë një strategji marketing për ta vënë në zbatim. Duhet aftësi, vullnet, dëshirë, mundësi dhe shumë punë për të ecur përpara me zhvillimin dhe shfrytëzimin e oportuniteteve që na ofron teknologjia dhe rrjeti kompjuterik.

PËRFUNDIME

Mjedisi online kërkon që vendimmarrësit marketing të levizin më shpejt. Me përdorimin e internetit, manaxhimi i marketingut mix, i cili kërkonte muaj, tani mund të drejtohet në pak sekonda nëpërmjet teknologjisë së e-tregtisë. Meanaxherët e aftëe marketing po përfitojnë avantazhe nga mjedisi online për të përmirësuar vendimmarrjen, aq mirë sa vendimmarrja nga përdoruesit e informacionit kudo në organizatë.

Menaxherët e marketingut po përpunojnë të përcaktojnë sasinë e ndikimit të reklamave online, kur të marrin vendime për vendin e tyre në promocionin mix. Kompanitë që drejtojnë kërkimin online kanë zbuluar se aftësia për të lëvizur shpejt dhe të jesh i pari në industrinë e vet për të njohur dhe vepruar në një mundësi që u jep atyre avantazhe konkurruese.

Kërkimi online nuk duhet të përdoret si metoda e vetme anketuese kur individët që do t'i përgjigjen nëpërmjet internetit nuk do të përfaqësojnë të gjithë popullsinë që do të studiohet. Rregullat bazë të dizajnimit të një sondazhi të mirë nuk ndryshon shumë në mjedisin online. Aspektet teknike të projektimit të kërkimit janë të gjitha si të vlefshme si online dhe offline. Disa kompani kanë zhvilluar softwarët kompjuterik që shërbejnë si urë lidhëse mes të kompozuarit të pyetjeve mbi një përpunues teksti dhe gjenerimit final, të versionit të plotë dhe të rafinuar me kuti, rrathëe, dhe pyetje të koduara. Software i raportimit online është në dispozicion për të ndihmuar studjuesit në shpërndarjen e raporteve të tyre të kërkimit.

Në Shqipëri marketingu online është një risi. Ai nisi të aplikohet së pari si një formë për të thirrur në tregun shqiptar të huajt. Kjo pikë së pari sepse oferta e tregut shqiptar, të ngritur kryesisht mbi importe, nuk paraqet ndonjë interes.

Problemi i Shqipërisë është mungesa totale e një sistemi kërkimi dhe databaze. Është edhe një nga problemet që hasin agjentët e marketingut në Shqipëri. Nuk ka asnjë kërkim tregu, pra si mund të pretendosh të kesh sukses? Kur nuk njeherë as konsumatorin, as lëvizjet në shitje-blerje, nuk mund të krijosh një qëllim të marketingut.

Biznesi shpesh stepet ta përdore masivisht këtë formë pasi përdoruesit e internetit në Shqipëri ende nuk janë në nivelet e vendeve të tjera perëndimore. Biznesi që tërhiqet më shumë nga marketingu dhe kërkimi marketing 'online', janë agjencitë e udhëtimit, bankat, apo edhe kompanitë e shërbimeve.

Sipas përfaqësuesve të agjencive që ofrojnë shërbime 'hosting', në Shqipëri ka një mungesë të theksuar nga njerëzit e biznesit në njohjen e koncepteve bazë dhe në tërësi të fushës së marketingut. Pak më tepër ekziston kjo mosnjohje për marketingun 'online'.

Numri i përdoruesve të internetit në Shqipëri po rritet nga dita në ditë, çka do të thotë që faqet 'web' që do të thithin numrin më të madh të vizitorëve kanë për të qënë një mjet i rëndësishëm marketingu në të ardhmen, përkrah televizioneve dhe gazetave.

REKOMANDIME

▶ Do të ishte mirë që në Shqipëri të hapeshin shkolla të specializuara e me nivele bashkëkohore për të siguruar studiues marketingu të aftë që të ecin me "shpejtësinë e internetit".

▶ Edhe pse është rritur numri i përdoruesve në Shqipëri, duhen bërë përpjekje për sensibilizimin e konsumatorëve për internetin, duke qënë se pa ta nuk ka tregti, as marketing dhe as kërkim marketingu.

▶ Kompanitë duhet të ndërjegjësohen për rëndësinë që kanë rrjetet kompjuterike dhe për avantazhet që sjell përdorimi i tyre në kërkimin marketing dhe në vetë marketingun që nga kostoja e tyre më e ulët, shpejtësia në shpërndarje dhe në kthimin e feedback-ut.

▶ Mund të zhvillohen sondazhe online, të cilat janë një mënyrë shumë e mire për një kërkim marketingu online. Ato mund të dërgohen dhe me e-mail në adresat e konsumatorëve që t'i plotësojnë këto sondazhe ku dhe kur të dëshirojnë. Sondazhi online duhet të jetë i ngrohtë, në termat e një ftese; i mirëmenduar dhe i mirëendërtuar; i ndjeshëm ndaj punës dhe kohës që nevojitet dhe që u kërkohet të anketuarve; i përshtatshëm (të jetë me interes) për të anketuarit.

▶ Përcaktimi i karakteristikave demografike të audiencës, si profesioni, industria, të ardhurat, madhësia e kompanisë ku punon etj., janë hapi i parë për ta kuptuar më mirë atë. Kjo të lejon të zgjedhësh faqet e duhura të Internetit, si dhe të krijosh një program specifik, i cili t'u përshtatet sa më mirë karakteristikave demografike që përmendëm.

▶ Një mënyrë e mirë e kërkimit marketing online, është dhënia e ideve online. Teknika mund të përdoret për të dialoguar me konsumatorët mbi periudha të zgjata të kohës, që është diçka që zakonisht është e pamundur off-line (jashtë-linje). Dhënia e ideve online (brainstorming online) mund të jetë një mjet i vlefshëm kur kryen testim produkti, qëndrimi dhe të përdorimit, studime blerjeje afat-gjata.

▶ Një mënyrë tjetër tepër inovative mund të jetë lejimi i konsumatorëve për të projektuar produktet e reja online. Klientët mund të përcaktojnë karakteristikat që bëjnë një produkt, pëer shembull, kapakun, grykën dhe etiketimin në shishen e sodës (pije). Pastaj nxirren shumë variante të produktit për çdo karakteristikë dhe i lejon konsumatorët të vlerësojnë karakteristikat e ndryshme online. Pasi konsumatorët kanë vlerësuar karakteristikat, imazhi zhvillohet dhe ndryshon për të pasqyruar produktin e ri më të mirë që përputhet me preferencat e konsumatorit. Kjo do të ishte ideale për produktet që i drejtohen një audience në moshë të re, duke qënë se në Shqipëri, moshja e frekuentuesve dhe përdoruesve të internetit është e re.

▶ Të jesh në rrjet me emrin e firmës apo produktit nuk mjafton. Sepse shikueshmëria nuk varet nga prania, por nga shkalla e promovimit. Dhe për këtë shërben marketingu ‘online’. Prej disa vitesh në Shqipëri një numër faqesh interneti dhe operatorësh promovojnë shikueshmërinë e tyre të lartë dhe ftojnë kompanitë t’i përdorin këto faqe si rrugë për marketingun e tyre. Sigurisht, çka kompanitë ndërtojnë së pari përmes rrjetit botëror është imazhi serioz dhe garancitë e bashkëpunimit. Këto janë elementët e parë të një çertifikate për sukses, ndërsa ekonomia është globale dhe marrëdhënia kombëtare.

LISTA E FIGURAVE DHE TABELAVE

Tabela 1. Tabela online që duhet plotësuar në lidhje me përshtypjet, sugjerimet dhe ankesat ndaj kompanisë AMC.

Tabela 2. Tabela online që duhet plotësuar në lidhje me përshtypjet, sugjerimet dhe ankesat ndaj kompanisë VODAFON.

REFERENCAT:

- Alvin C. Burns and Ronald F. Bush, “**Marketing Research: Online Research Application**”, 4-edition, SPSS 11.0.
- BLUE RIBBON PANEL on [Online Research]: Allen Hogg, George Harmon, George Terhanian, Keith Price, Lee Smith, Doss Struse, Bill MacElroy.
- Liljana Elmazi, ” Kërkimi Marketing”, 2007
- www.google.com
- www.amc.al
- www.vodafone.al
- www.prenhall.com/burnsbush
- www.marketingpower.com
- www.mra-net.org
- www.HarrisInteractive.com
- www.marketingtools.com
- www.survey.sesrc.wsu.edu/dillman
- www.intersurvey.com/about/about.html
- www.instat.org

SUSTAINABLE NUTRITION

Ph.D Lejda Abazi

University Roma Tre – Italy

E – mail: lejda.abazi@gmail.com

ABSTRACT

Our food system is unbalanced and unable to respond to the current food and nutritional needs: on the one hand 1 billion people in the world still suffer from hunger also, more than a total of 2 billion people are malnourished, many are overweight or obese. The Mediterranean diet, in this context, is one of the more sustainable eating habits for the environment and human health from revealing adequate nutritional point of view, and efficient use of natural and human resources. A sustainable diet, finally, is also a careful diet to food waste that to day reach un believable levels: over 1/3 of the food produced is wasted and 80% of it would still be consumable. The waste also affects the land, water, fertilizers, greenhouse gas emissions used for the production of food intended to be thrown.

Follow a healthy and sustainable diet means giving priority to fresh food from local producers, while respecting food biodiversity and available resources, with a low environmental footprint and little processed from the industrial point of view. The criterion and speed with which natural resources are exploited are rapidly eroding the planet's ability to regenerate the environmental capital that depends on the well-being of all its inhabitants. According to the recent Millennium Ecosystem Assessment report, over the last 50 years, humans have altered ecosystems in the fastest and most massive way of the entire human history, mainly in an attempt to meet the growing demand for food, drinking water, timber, fiber and fuel. The great challenge facing contemporary societies is to reconcile socio-economic and environmental sustainability with socio-economic growth and well-being, breaking the link between economic development and environmental degradation and doing more with less, in order to improve or preserve the current level of well-being with less resources. Global and complex interventions are needed to create sustainable consumption and production models, capable of reconciling respect for the planet with the well-being of its inhabitants. Governments and institutions have a strong responsibility in remedying these three paradoxes, recognizing the simple truth that hunger for humans should have precedence over hunger for un bridled growth. All these paradoxes pose a threat to human rights to food and cause serious social and environmental damage.

Keywords: alimentation, double pyramid, sustainablediet, health, environment.

TË DHËNA DHE FAKTE

AXHENDA 2030 PËR ZHVILLIMIN E QËNDRUESHËM

Më 25 shtator 2015, Kombet e Bashkuara miratuan Axhendën Globale për Zhvillim të Qëndrueshëm dhe 17 Objektivat e saj të Zhvillimit të Qëndrueshëm (SDGs në akronimin anglisht), artikuluar në 169 detyra që do të arrihen deri në vitin 2030. Kjo është një ngjarje historike, nga këndvështrime të ndryshme. Në fakt:

- Një gjykim i qartë u shpreh mbi paqëndrueshmërinë e modelit aktual të zhvillimit, jo vetëm në nivel mjedisor, por edhe në atë ekonomik dhe shoqëror. Në këtë mënyrë, dhe kjo është karakteristika mjaft inovatore e Axhendës, ideja se qëndrueshmëria është vetëm një çështje mjedisore është tejkaluar përfundimisht dhe konfirmohet vizioni i integruar i dimensioneve të ndryshme të zhvillimit;
- Të gjitha vendet janë të thirrura për të kontribuar në përpjekjet për ta sjellë botën në një rrugë të qëndrueshme, pa ndonjë dallim ndërmjet vendeve të zhvilluara, atyre në zhvillim, edhe pse natyrisht që problemet mund të jenë të ndryshme në varësi të nivelit të zhvillimit të arritur. Kjo do të thotë se çdo vend duhet të angazhohet për të përcaktuar strategjinë e vet të zhvillimit të qëndrueshëm që lejon të arrijë SDG-të, duke raportuar mbi rezultatet e arritura në një proces të koordinuar nga OKB;
- Zbatimi i Axhendës kërkon një përfshirje të fortë të të gjithë komponentëve të shoqërisë, nga kompanitë në sektorin publik, nga shoqëria, universitetet, qendrat kërkimore deri tek operatorët e informacionit dhe kulturës.

"Axhenda e re është një premtim nga vetë udhëheqësit për të gjithë njerëzit kudo ne Botë. Është një agjendë për njerëzit, për t'i dhënë fund varfërisë dhe format e saj - një axhendë për planetin, shtëpinë tonë të përbashkët "(Ban Ki-moon, Sekretari i Përgjithshëm i Kombeve të Bashkuara)

Procesi i ndryshimit të modelit të zhvillimit do të monitorohet përmes një sistemi kompleks i bazuar në 17 Objektiva, 169 Synime dhe mbi 240 tregues. Do të jetë në lidhje me këto parametra që çdo shtet do të vlerësohet në mënyrë periodike nga OKB dhe nga opinionet kombëtare dhe ndërkombëtare.

Fig.1: Axhenda 2030 “Për zhvillim të Qëndrueshëm

Për garantimin e ushqimit të qëndrueshëm, shikojmë se ç`farë thotë Axhenda 2030 në objektivin nr. 2 të saj: 0 Uri.

OBJEKTIVI N.2 ZERO HUNGER

2.1 Deri në vitin 2030, të eliminojmë urinë dhe t`ju sigurojmë që të gjithë njerëzve, veçanërisht të varfërve dhe atyre në situata të cënueshme, duke përfshirë fëmijët, ushqim të sigurt, cilësor dhe të mjaftueshëm për gjithë vitin.

2.2 Deri në vitin 2030, të eliminohen të gjitha format e kequshqyerjes, duke realizuar brenda vitit 2025, objektivat në nivel ndërkombëtar për arrestimin e rritjes dhe kequshqyerja e fëmijëve nën moshën pesë vjeç, dhe të përmbushen nevojat ushqyese të adoleshentëve, të grave shtatzëna dhe të moshuarve.

2.3 Deri në vitin 2030, të dyfishohet produktiviteti bujqësor dhe të ardhurat e prodhuesve bujqësor të vegjël, veçanërisht për gratë, njerëzit indigjene, fermerët familjar, barinj të peshkatarët, përmes qasjes së sigurt dhe të drejtën e tokës, përmes dhënies së fondeve dhe investimeve për burime të tjera prodhuese, njohuri, shërbime financiare, tregje dhe krijimin e punësimit jo bujqësor.

2.4 Deri në vitin 2030, të sigurohen sisteme të qëndrueshme të prodhimit bujqësor dhe të aplikohen praktika bujqësore rezilente (rezistuese) që rrisin produktivitetin e prodhimit, që ndihmojnë në ruajtjen e ekosistemeve, që forcojnë aftësinë për tu përshtatur me ndryshimet e klimës, motin ekstrem, thatësinë, përmytjet dhe fatkeqësitë e tjera natyrore, duke përmirësuar në mënyrë graduale cilësisë e tokës.

2.5 Deri në vitin 2020, të sigurohen diversiteti gjenetik i farërave , kulturave bimore, kafshët e fermave, kafshët shtëpiake dhe speciet e egra, duke përfshirë angazhimin e bankave të farërave dhe bimëve të larmishme të menaxhuara në nivele kombëtare, rajonale dhe ndërkombëtare, si dhe promovimin e qasjes dhe ndarjen e drejtë dhe të barabartë të përfitimeve që lindin nga përdorimi i burimeve gjenetike dhe njohurive tradicionale të lidhura, siç është rënë dakord në nivel ndërkombëtar.

2. a Rritja e investimeve, duke përfshirë edhe bashkëpunimin e mirë ndërkombëtar në infrastrukturën rurale, kërkimin dhe zgjerimin e bujqësisë, zhvillimin teknologjik dhe bankave gjenetike të bimëve dhe blegtorale, me qëllim përmirësimin e kapacitetit të prodhimit bujqësor si në vendet në zhvillim ashtu dhe në vendet më pak të zhvilluara.

2. b Të korrigjohen dhe të parandalohen kufizimet tregtare dhe shtrembërime në tregjet bujqësore të botës, duke përfshirë edhe eliminimin paralel të të gjitha formave të subvencioneve të eksportit bujqësor dhe të gjitha masat e eksportit me efekt ekuivalent, në pajtim me mandatin “Doha Development Round”.

2. c Të merren masa për të siguruar funksionimin e duhur të tregjeve për mallrat ushqimore dhe derivatat e tyre dhe lehtësimin e aksesit ë kohë të informatave të tregut në lidhje me furnizimin me ushqime, në mënyrë që të kufizohet paqëndrueshmëria ekstreme e çmimeve të ushqimeve ne treg.

Piramida e Dyfishtë

Një dietë që ofron shëndet për njerëzit dhe qëndrueshmëri për Planetin

Piramida e ushqimit shndërrohet në piramid të dyfishtë: ushqimore dhe mjedisore.

Modeli i piramidës së dyfishtë ushqimore dhe mjedisore e zhvilluar nga Fondacioni Barilla Center for Food and Nutrition (BCFN) rrjedh nga studimi dhe evolucioni i piramidës ushqimore, në të cilën bazohet dieta mesdhetare.

Piramida e dyfishtë ushqimore dhe mjedisore tregon një marrëdhënie shumë të ngushtë midis dy aspekteve të çdo ushqimi: vlerën ushqyese dhe ndikimin mjedisor të gjeneruar në fazat e prodhimit dhe konsumit. Ushqimet me ndikim më të ulët mjedisor janë gjithashtu të rekomanduara nga dietologët për shëndetin tonë, ashtu si ushqimet me gjurmë të lartë mjedisore duhet të konsumohen me moderim për efektet shëndetësore që japin.

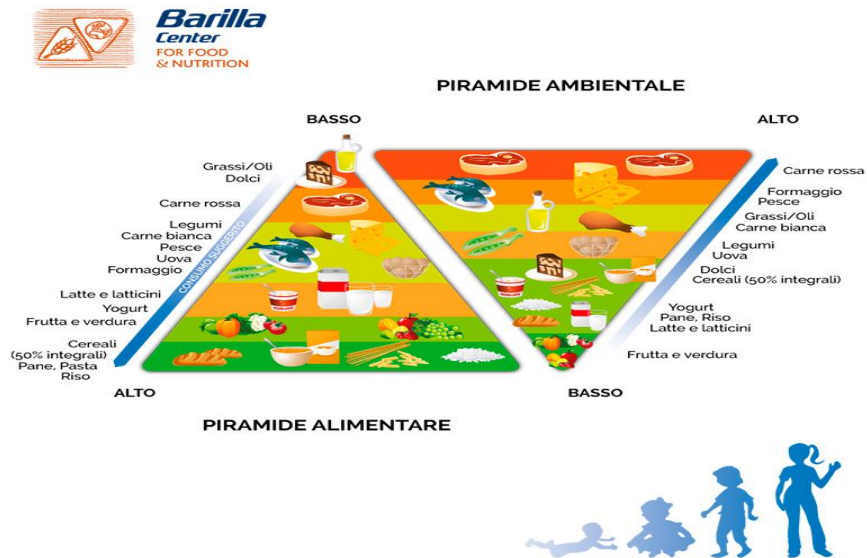
Piramida e dyfishtë në ushqyerjen e fëmijëve

Studimet tregojnë se një dietë e ekuilibruar gjatë fëmijërisë është premisa themelore për rritje të shëndetshme e cila redukton predispozicionin ndaj mbipeshës dhe sëmundjeve të lidhura me to.

Vetëm 1% e fëmijëve të moshave 6 -10 vjeç kanë sjelljet e duhura në të ushqyer, në përputhje me piramidën ushqimore. Shpesh dieta e fëmijëve përfshin një konsum kalorish që tejkalon nevojat e tyre, me një prezencë të tepruar të yndyrave dhe sheqernave dhe pak fruta e perime.

Piramida e dyfishtë sugjeron për fëmijët një dietë të bazuar në ushqime me origjinë bimore si: drithëra (sidomos gruri integral, përbërësit e pasur me fibra dhe ato mbrojtëse), fruta dhe perime. Sipër tyre janë bishtajoret, qumështi, veza, mishi i dërrit dhe peshku. Ushqimet me nivel të lartë yndyrë dhe sheqeri duhet të jetë i kufizuar për fëmijët.

Fig. 2: Piramida e dyfishtë ushqimore-mjedisore tek fëmijët

Piramida e dyfishtë në të ushqyerit e të rriturve

Në moshën e rritur, piramida e dyfishtë tregon se dieta mesdhetare mundëson një dietë të qëndrueshme, duke ndjekur rekomandimet e dietologëve dhe duke shmangur ndikimet negative mjedisore dhe ekonomike. Piramida e ushqimit është koherente me piramidën ekologjike dhe na fton për të konsumuar fruta dhe perime, për tu orientuar pastaj drejt drithërave, bishtajore, vajit ulliri ekstra të virgjër dhe produkteve të qumështit. Në krye të piramidës gjenden djathrat, mishrat e bardhë, peshqit, vezët dhe biskotat. Këto janë produkte ushqimore për të cilat, reduktimi i konsumimit të tyre është me rëndësi: ato ofrojnë vlera ushqyese të rëndësishme, por sasia e tyre duhet mbajtur nën kontroll për të shmangur ndikimet negative në shëndetin tonë dhe mjedisin.

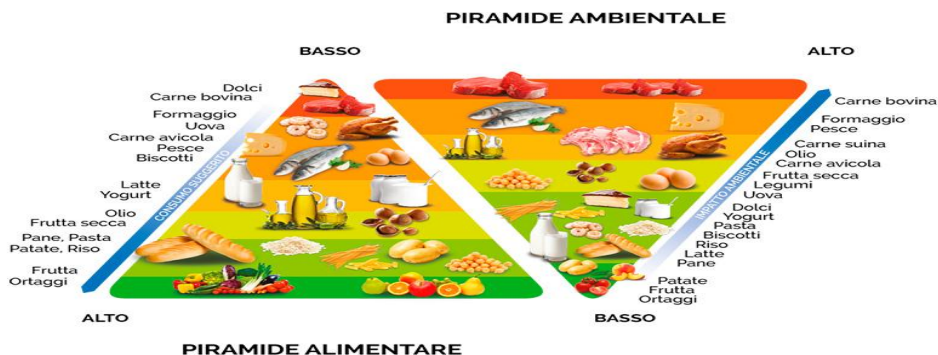

Fig. 3: Piramida e dyfishtë tek të rriturit.

QËNDRUESHMËRIA E USHQIMIT DHE MJEDISIT

Siç paraqitet nga piramida e dyfishtë, ndikimi mjedisor i dietës tonë ndryshon sipas produkteve ushqimore që vendosim në pjatë. Për të thelluar këtë koncept, Fondacioni BCFN ka analizuar ndikimet e tre menuve javore, të balancuara nga pikëpamja ushqyese dhe me një përmbajtje kalorike ekuivalente.

1. Menuja e Qëndrueshme: përfshin si mishin (duke preferuar atë të bardhë) ashtu edhe peshkun, duke i kushtuar vëmendje balancës së duhur midis proteinave me origjinë bimore dhe shtazore.
2. Menuja Vegjetariane: përjashton totalisht mishin, peshkun dhe pranon vetëm burimet e proteinave me origjinë bimore (bishtajore) dhe mungesa e proteinave me origjinë shtazore zëvendësohen nga djathi, produktet e qumështit në përgjithësi dhe vezët.
3. Menuja e Mishit: parashikon një konsum të lartë të proteinave me origjinë shtazore.

Menuja ushqimore e qëndrueshme sipas Fondacionit BCFN është ajo vegjetariane pasi përbën ndikime më të vogla mjedisore në krahasim me menun e mishit. Në mënyrë të veçantë, nëse një person shmang konsumimin e mishit dy ditë në javë brenda një viti, ai do të kursejë rreth 310 kg CO₂ në vit. Edhe nëse të gjithë qytetarët italianë për shembull, nuk ushqehen me mish për një ditë të vetme në javë, do të kishte një kursim total prej 198 mijë ton CO₂, të barabartë me konsumin vjetor prej gati 105 mijë familjeve ose 1.5 miliardë kilometra me makinë. Në thelb, një pjatë me mish në më pak se një javë do të sillte të njëjtat përfitime sikur tre milion makina më pak të qarkullonin në rrugë në një vit.

Rast studimi Italian

Projekti GLAMURS (Green Lifestyles, Alternative Models and Upscaling Regional Sustainability), i financuar nga Programi Kuadër 7 për Kërkim dhe Zhvillim të Komisionit

Evropian, i cili u zhvillua në mes të janarit 2014 dhe dhjetorit 2016, me qëllim ofrimin e mbështetjes për politikat mjedisore për politikëbërësit, qytetarët dhe bizneset, për të promovuar tranzicionin në një të ardhme të qëndrueshme në Evropë.

Projekti "GLAMURS" i koordinuar nga Universiteti de la Corunna (Spanjë), ka studiuar qëndrimet e njerëzve dhe stilet e jetesës së tyre në shtatë rajone të Evropës (Gjermani, Spanjë, Itali, Rumani, Holland, Austri dhe Britani e Madhe), për të kuptuar më mirë mënyrat e ndryshme të stileve të jetesës, aspiratat e njerëzve dhe dëshirat e tyre për të ardhmen.

Në disa prej rajoneve evropiane, dhe në komunitetet e vogla brenda tyre, GLAMURS studioi rolin vendimtar të qytetarëve të thjeshtë dhe grupeve "pioniere" në tranzicionin drejt një zhvillimi të qëndrueshëm dhe për të zgjeruar politikat e ekonomisë së gjelbër përtej niveleve rajonale.

Në Itali ekzistojnë iniciativa aktive të ndryshme, të pranishme në komunitetin lokal, të cilat propozojnë aktivitete ekonomike dhe të konsumit inovativ dhe që punojnë në rrjetë dhe përmes veprimtarisë së tyre të përditshme promovojnë ndryshimin drejt qëndrueshmërisë.

Në veçanti, projekti GLAMURS për studimin e rastit italian, u përqendrua në kooperativën bujqësore Co.R.Ag.Gio (Cooperativa Romana Agricoltura Giovani – Kooperativa Romane Buqësore Rinore), e cila operon në periferin veriore të Romës. Kjo kooperativë bashkon gra dhe burra të rinj të profesioneve të ndryshme si (fermerë, agronom, kuzhinierë, arkitektë, punëtorë, antropologë, edukatorë) me një pasion për bujqësinë e qëndrueshme, prodhimin e ushqimit të shëndetshëm, ruajtjen e mjedisit dhe mbrojtjen e peizazhit.

Kooperativa "CoRAGio" angazhohet për zhvillimin e një modeli bujqësor urban të shëndetshëm, organik dhe multifunksional, me qëllim reduktimin dhe kufizimin e ndërtimeve dhe të betonizimit të territoreve natyrore të lira, duke i zëvendësuar me mënyra të reja jetese bazuar në vëmendjen ndaj mjedisit, respektin për punën, për vlerën dhe rëndësinë sociale të bujqësisë.

Në përfundim të dy viteve të projektit GLAMURS u bë e mundur identifikimi i disa objektivave kryesore për kalimin në stilet e jetesës së qëndrueshme:

- Nxitja e prodhimit dhe konsumit ushqimor të qëndrueshëm si (ushqim lokal, Km 0, organik, i shëndetshëm) dhe konsumi i produkteve me ndikim të ulët mjedisor.
- Promovimi dhe aplikimi i lëvizshmërisë dhe frekuentimi i transportit publik i qëndrueshëm (p.sh. biçikleta, transporti elektrik, etj).
- Leje dhe përdorim i zonave urbane dhe periurbane publike të gjelbërta, për të reduktuar stresin dhe për të përmirësuar mirëqenien fizike dhe psiko-sociale të komunitetit.

KONKLUZIONE

Stilet e sotme të jetës karakterizohen nga një konsumim material i tepruar të cilat janë të dëmshme për ekosistemin tonë global, dhe besimi se mirëqenia ekonomike dhe materiale sjell lumturinë, duke përmbushur dhe kënaqur nevojat individuale ka dështuar. Ndërsa

pasuria jonë e përgjithshme materiale dhe gjurmët ekologjike janë gjithnjë në rritje, qytetarët evropianë gjithmon e më tepër e ndiejnë presionin e kohës duke përjetuar më pak mirëqenie psiko-sociale.

Ndryshe nga qasjet standarde, mënyrat e jetesës konsiderohen si modalitete të përdorimit të kohës në fusha dhe kontekste të ndryshme të jetës së përditshme, dhe kanë të bëjnë me modele si për shembull, konsumi, sesa shuma sjelljesh të thjeshta të pavarura ose zgjedhje në konsum.

Menyra sesi e strukturojnë njerëzit jetët e tyre të përditshme, cilat vendime marrin për punën, si e menaxhojnë kohën në shtëpi dhe kohën e lirë, dhe gjithçka tjetër që i sjell lumturi dhe mirëqenie individit, kanë pasoja të rëndësishme për mënyrën e jetesës së qëndrueshme.

Tranzicioni drejt një jetese të qëndrueshme dhe drejt një ekonomie të gjelbër mbeten disa nga sfidat më të rëndësishme të kohës sonë dhe përbëjnë një hap thelbësor në trajtimin e ndryshimeve globale të klimës. Stilet e jetesës së qëndrueshme jo domosdoshmërisht janë në kundërshtim me ndjekjen e mirëqenies individuale, pasurisë materiale e shoqërore dhe rritjes së gjelbër ekonomike. Përkundrazi, është zbuluar se si njerëzit e përkushtuar ndaj qëndrueshmërisë raportojnë një rritje të mirëqenies afatgjatë, se si njerëzit shprehin dëshirën për të ndryshuar jetën e tyre në një drejtim më të qëndrueshëm dhe se këto dëshira kërkojnë mbështetjen e institucioneve dhe autoriteteve në nivel lokal, kombëtar dhe evropian për t'u transformuar nga aspirata të thjeshta në zakone të mirëfillta dhe norma sjelljesh të përbashkëta në një shoqëri më të gjerë.

Njerëzit shpesh e kanë të vështirë të heqin dorë nga zakonet e paqëndrueshme në favor të alternativave më të qëndrueshme dhe mund ta kenë ende më të vështirë të mbajnë qëndrime të reja të fituara rishtazi. Në përgjithësi, njerëzit mund t'i konsiderojnë mundësitë e qëndrueshme të tilla që harxhojnë kohë, të vështira për t'u adoptuar, shqetësuese, joefektive, tepër të shtrenjta ose aspak përfituese. Për më tepër, kur sjelljet e paqëndrueshme janë më të lehta, më të arritshme dhe më pak të kushtueshme në nivelin konjitiv, ato mund të aplikohen automatikisht dhe për këtë arsye kalojnë jo domosdoshmërisht në vetëdijen, intencionalitetin dhe kontrollin e individit.

Përvoja e presionit të kohës dhe perceptimi i mungesës së kohës janë pengesa të rëndësishme në zgjedhjen e stileve jetësore të qëndrueshme.

Nga studimi i rastit italian pjesë e projektit evropian GLAMURS, rezultoi se: dhënia e terreneve publike nga bashkitë, organizatave OJQ, OJF që kanë si mision mbrojtjen e mjedisit urban e të rrethinave, ruajtjen e zonave të gjelbërta, kthimin e terreneve në toka bujqësore, punësimin e të rinjve të papunë të qytetit, rritjen e kulturave bujqësore, promovimin e farave të origjinës, ofrimin e produkteve bujqësore organike, lokale, të shëndetshme për popullatën e qyteteve, duhet të shërbejnë si praktikë shumë e mirë për t'u ndjekur dhe realizuar në çdo qytet tjetër të çdo shteti.

REFERENCAT

- www.alimentazioneostenibile.org
- www.barillacfn.com

- www.greenstyle.it
- www.glamurs.eu
- www.minambiente.it
- www.oneplanetfood.info
- www.rinnovabili.it
- [www. Uniric.org/agenda 2030.](http://www.Uniric.org/agenda%202030)

INLAND SHIPPING IN POLAND AS AN ALTERNATIVE FOR TRUCK AND TRAIN TRANSPORTATION

Maciej Czaplewski

University of Szczecin, Poland

Faculty of Management and Economics of Services

Corresponding author's mail: maciej.czaplewski@wzieu.pl

ABSTRACT

One of the main recommendations of transport policy is the creation of multi-branch transport systems that allow the use of diverse characteristics of individual branches and thus ensure:

high flexibility of transport services,

broad consideration of customers requirements,

rationalization of costs related to energy consumption and environmental pollution.

Acting in conditions of limited financial and material resources as well as in the lack of skilled work, nowadays in many countries the most important role is attributed to the truck and rail transportation. This approach is also observed in Poland, where inland waterway transport is usually not considered as a priority.

This state of matters is a source of dissatisfaction among supporters of a comprehensive and balanced approach to the development of the transportation system, taking into account the important role of the inland shipping. Supporters of strengthening this kind of transportation emphasize in particular the following advantages:

unlike other branches, inland shipping has a relatively small degree of negative impact on the environment (characterized by low CO₂ emissions as well as low noise level),

inland shipping consumes relatively little energy per kilometer and ton kilometer, resulting as the most economically mean of transportation,

inland shipping has free transport potential.

However, ensuring a strong position of inland shipping in the whole transport system requires investments ensuring both, the development of linear and point infrastructure as well as the growth of suprastructure (inland fleet).

The current financial situation of many European states, even strong EU economies, does not indicate the possibility of undertaking large investment projects in the area of the inland shipping. In the article, it is emphasized that under these conditions, we should focus on finding ways to make the best use of the existing inland shipping potential.

In the case of Polish inland shipping, it means above all, the need to develop this kind of transportation on the most promising markets, exemplified by the Szczecin-Berlin waterway area and the best use of its advantages, including labor costs and market flexibility.

Keywords: inland shipping; sustainable development; transportation.

1. INTRODUCTION

Today's economies are characterized by progressive liberalization and deregulation. On one hand these processes promote economic growth and development and on the other hand trigger economic contacts made at the national and international level.

This influences, amongst other, the increase in the volume of transported goods and in consequence leads also to a general development of transport service. Due to this facts one of the main recommendations of transport policy is the creation of multi-branch transport systems that allow the use of diverse characteristics of individual branches and thus ensure:

high flexibility of transport services,

broad consideration of customers requirements,

rationalization of costs related to energy consumption and environmental pollution.

2. METHODOLOGY

The aim of the article is to show the advantages of inland shipping (IS) and to identify how Poland can strengthen the role of this branch within the whole transportation system.

In relation to this the following research questions should be scrutinized and eventually answered:

what opportunities offers this kind of transportation?

why is the IS used only to a limited extent in Poland?

what are the development possibilities of IS in Poland?

In order to answer the raised questions several research methods are used. Most of all induction and deduction as well as comparisons with other transportation branches on a national and international level.

In addition various literature resources with a strong emphasis on publication concerning the IS development in Poland and border regions were used.

Identification of the mentioned issues and improvement of knowledge in this area should support the development of IS, which may be a part of a sustainable development for the whole country. In this regard, we can speak about many profits on the microeconomic and macroeconomic level.

3. PROBLEM IDENTIFICATION AND BASIC PRINCIPLE

Functioning of a multi-branch transport system is also connected with relative high costs, especially with the creation and development of line and point infrastructure necessary for every branch. This requires high capital intensity as well as considerable time consumption, mainly because of:

the amount of expenditures needed to create an infrastructure that meets modern requirements,

a long time to build such infrastructure.

Acting in conditions of limited financial and material resources as well as in the lack of skilled work, nowadays in many countries¹ the most important role is attributed to the truck and rail transport. This approach is also observed in Poland, where IS is usually not considered as a priority.

The chances of changing this approach are limited by the following issues:

financial resources allocated to the development of the transport system,

relatively fragile state of infrastructure of prioritized branches like car and railway transport and concentration on the infrastructure development within these branches,

significant expenditures necessary for the modernization of Polish inland waterways.

4. ATTEMPTS TO HIGHLIGHT THE IMPORTANCE OF INLAND NAVIGATION IN THE TRANSPORT SYSTEM

This state of matters is a source of dissatisfaction among supporters of a comprehensive and balanced approach to the development of the transportation system, taking into account the important role of the inland shipping. Supporters of strengthening this kind of transportation emphasize in particular the following advantages²:

unlike other branches, inland shipping has a relatively small degree of negative impact on the environment (characterized by low CO₂ emissions as well as low noise level),

inland shipping consumes relatively little energy per kilometer (km) and tonne-kilometre (tkm), resulting as the most economically mean of transportation,

inland shipping has free transport potential.

This information is highlighted by the presentation of specific data presenting the advantage of IS over other transport sectors. Exemplary comparisons of IS, road and rail transport in terms of energy consumption and CO₂ emissions, presented by the German shipping association Wasser- und Schifffahrtsverwaltung des Bundes, show figures 1 and 2.

¹ In Europe, only a few countries attribute an important role to IS in the whole transport system. This applies in particular to the Netherlands and Belgium, which have good natural conditions for inland waterway transport, as well as a good connection of their own waterways with large seaports (Amsterdam, Rotterdam, Antwerp) and the well-developed Rhine and Danube rivers. The significant role of the IS in the Netherlands and Belgium indicates, among others E. Załoga [18, p. 157] as well as K. Wojewódzka-Król and R. Rolbiecki [17, p. 251].

² See e.g.: [2, pp. 2-3]; [7, p. 15]; [1, p. 19].

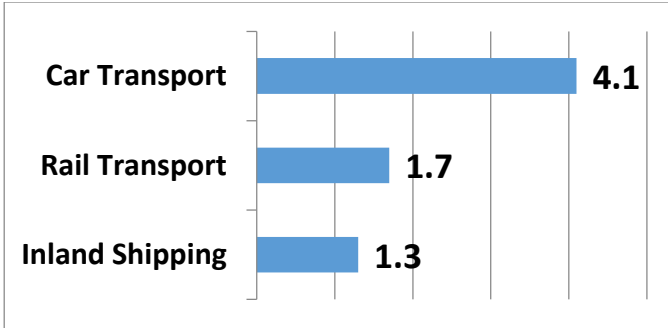

Fig. 1 Energy consumption in goods transported by IS, rail and road transport (in liters of diesel / 100 tkm)

Source: [3, p. 1].

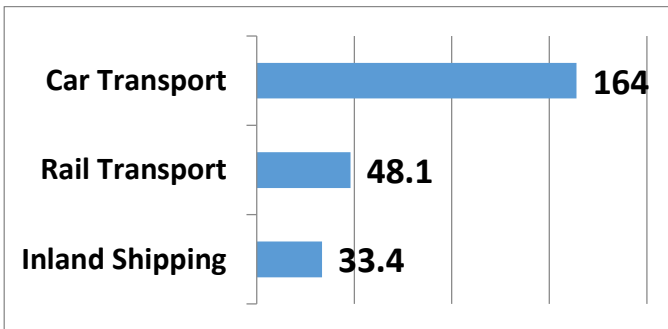

Fig. 2 CO2 emissions associated with the use of a means of IS transport, road and rail transport (in g / tkm)

Source: [3, p. 2].

According to surveys, in Poland the distance at which you can carry a ton of cargo at the same energy intake is much higher in case of IS use. The concrete results are demonstrated by Figure 3.

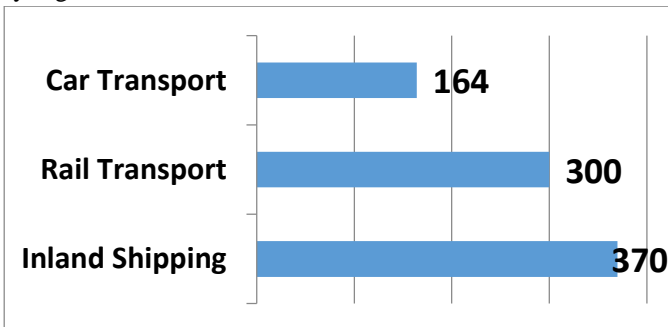

Fig. 3 The distance at which you can carry a ton of cargo in Poland at the same energy intake (in km)

Source: [19, p. 5].

This translates general into lower cost of transport with the use of IS in comparison to the use of rail and road transport. Average financial transport cost of above mentioned three transport modes for selected bulk freight routes presents figure no 1.

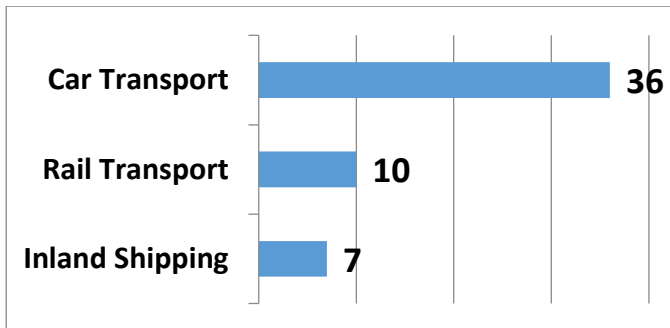

Fig. 4 Financial transport cost of different transport modes (in Euro per Ton)

Source: [19, p. 36].

Despite the fact that calculated costs for railways and inland shipping include the cost of collection responsible distribution of containers by road, direct road transport is more expensive than for railway or waterway.

The demonstrated advantages of the IS in connection with the existing reserves of the IS potential are the basis for raising the postulates of the need to support a balanced transport system, its role in sustainable development and improvement of inland waterways [9] [5, p. 4].

There are quite big plans on the Polish national as well as on the international European Union level regarding the development of IS. According to the accepted by the Polish government in June 2016 plan for the development of inland waterways in Poland [15] the IS should be modernized until the 2020.

This plans are mainly connected with the development of the E-30, E-40 and E-70 routes (in Poland)³ and with the creation of a trans-European transport network (TEN-T) (within the whole Europe).

Naturally, the waterways E-30, E-40 and E-70 should eventually become part of the transport corridors of the TEN-T (Baltic-Adriatic and North Sea-Baltic) shipping network.

Unfortunately, most of these plans stay only in a pre-planning phase and are not implemented or are introduced only to a narrower extent. On the Polish level, even the mentioned document regarding development of inland waterways in Poland is only available as a working paper.

³ E-30 - connecting the Baltic Sea with the Danube in Bratislava, embracing in Poland Oder river, from Świnoujście to the border with the Czech Republic; E-40 - connecting the Baltic Sea in Gdansk with Dniepr in the Chernobyl area and beyond Kiev and Nowa Kachovka with the Black Sea, covering the area of Polish river Vistula from Gdansk to Warsaw, Narew River and Bug River to Brest; E-70 - connecting the Netherlands with Russia and Lithuania, and at the territory of Poland covering the Odra River from the estuary Oder-Havel Canal to Warta River in Kostrzyń.

On the European level, despite some successes of the international IS organizations in gaining EU funds to support this transport sector, the acquisition of funds for the construction of the trans-European waterway network has been so far also unsuccessful. These reasons can be traced especially at the enormous cost that this undertaking would require⁴. There are also some doubts about the correctness of some calculations presented by IS organizations, indicating a clear advantage over other branches of transport.⁵ Beside the mentioned issues, the unsatisfactory state of matters results also from the fact that IS has some shortcomings.

5. BASIC LIMITATIONS OF STRENGTHENING THE MARKET ROLE OF INLAND WATERWAY TRANSPORT IN POLAND

As every branch of transport, IS has also certain limitations. Among them, in particular, we can distinguish [2, p. 3] [6]:

low speed of movement and consequently a relatively long transportation time,
limited maneuverability of inland vessels,
high reloading costs,
small density of inland waterways.

Taking into account the economic aspect, the market opportunities connected with IS require:

infrastructure to offer transport services at competitive prices,
significant masses of cargo.

With regard to the IS infrastructure investments in this area are at best stagnant [1, p. 21], because of the high costs and the need to take into account certain ecological requirements, which even more increase the costs. This is also a consequence of the limited interest of shipping operators using the IS⁶.

In Poland, the state of linear and point infrastructure for conducting IS is hardly satisfactory [17, p. 252], in particular due to [13, pp. 31-32] [8, p. 2]:

modest river water resources (eg. Oder carries only 25% of the Rhine water and 10% of the Danube water);

⁴ According to N. Ion, the cost of constructing the trans-European waterway system is estimated at 220 billion Euros [10].

⁵ Some authors point out that the information presented by the German Inland Navigation Union about the advantages of IS over other branches in terms of energy consumption are not unequivocally documented. Detailed analyzes carried out in the years 1996-1997 by the German Institute of Commerce DIW gave the following results of energy intensity of the main transport sectors measured in kJ / tkm: car transport - 1362, rail transport - 210, IS – 351 [14, pp. 122-124]. A list of conducted research studies on the level of CO₂ emission by IS and the results of the research is presented by the Zentral Kommission für die Rheinschifffahrt [20].

⁶ To some extent it is due to the fact, that in these economies we see a dominance of small and medium enterprises. For such entities the parameters offered by IS are not so useful and many companies are neither willing nor financially able to adapt to the IS services [12].

occurrence of relatively long periods of drought and freezing, limited night navigation options, associated with water gates closure and lack of proper marking.

These constraints mean that only 5% of the length of Polish inland waterways meets the parameters of class IV and V roads.⁷

Some Authors indicate that also the IS suprastructure (inland fleet) needs modernization [17] [18].

Poland looks also weak in terms of the share of the shipment mass transported by inland navigation in the entire shipping mass. In this respect, the average for the EU is 7.1%, and in Poland this indicator is 14 times lower [4]. This is the result of the low interest of economic entities in Poland in the use of IS to transport goods⁸.

Also, companies from Eastern part of Germany (bordering Poland) are showing a decreasing interest in the use of the services provided by the IS, despite access to significantly better inland waterway infrastructure⁹. This tendency persists despite practically continuous improvement of the IS infrastructure in Germany, including improvements made in the eastern regions.

Observed limited and often decreasing interest of customers in the IS services is not a good predictor for this branch. A change of this situation would require significant expenditure on:

improvement of linear and point infrastructure, taking into account the requirements of water management, including flood and environmental protection,

support for the modernization of the inland fleet,

promotion of intermodal transport with the participation of the IS and logistical concepts supporting the development of this transport.

However, this is not a realistic scenario for two reasons. First of all, even the implementation of the aforementioned actions does not guarantee a clear strengthening of the role of the IS in the transport system. Secondly, in the era of liberalization of markets and the relatively difficult financial situation of the EU Member States, the chances of obtaining significant financial resources from the EU are rather low¹⁰.

⁷ In France this indicator amounts to 29%, in Belgium – 55%, in Netherland – 50%, and in Germany 70% [4].

⁸ In German publications it is noted that even coal from Silesia is mainly exported by rail [11, p. 5].

⁹ For example, the chemical fertilizer plant in Piesteritz, taking into account the requirements of its customers, exports only 5% of its output via IS. The Barby gravel site located directly above Elba, which has been used so far mainly with the IS, plans to build a railway siding and a broader use of rail transport. The steelworks in Peine-Salzguetter, with excellent access to the Elbe canal, have chosen to use only rail transport [6].

¹⁰ Due to the given reasons we can expect limitations in financing the development of the IS among the leading EU countries, and even bigger limitations in the less prosperous countries. In the recent years there was almost no IS financial support in Poland, because of the difficult situation of the central budget, During recent years Poland had an annual deficit (eg. in 2011 over 7%), exceeding the EU-wide deficit, set at 3% of GDP. In addition,

However, taking into account the fact that in the interest of the EU, including Poland, is to have an efficient, effective and balanced transport system corresponding to the expectations of the market and with less impact on the environment, it would be good to have proposals to strengthen the role of inland navigation in Poland.

6. THE PROPOSAL TO STRENGTHEN THE ROLE OF INLAND NAVIGATION IN POLISH TRANSPORTATION SYSTEM

In the existing conditions it is possible to expect to implement a scenario at best with the aim of maintaining the existing condition of this branch of transport in Poland with good connections to the better developed German IS system.

In this regard, from the perspective of the Central and Eastern European countries, including the Polish perspective, particular potential should be recognized in the development of two inland waterway axes:

latitudinal, by creating a main waterway Duisburg-Stettin,
meridional by joining via Elbe the Oder River to Danube.

These are powerful investment plans, whose implementation - especially the projected Danube-Oder-Elbe Canal - would require a long period of time and significant capital expenditures. It would also require a good cooperation and a strong involvement of many actors who are interested in these projects.

Cooperation of countries directly involved in these projects and joint operations of those countries to support these investments by the EU is a matter of key significance. It is important not only for strengthening opportunities to push these projects into realization phase, but also for building strong long-term economic ties between the countries.

Currently, the economic situation in the world, including the EU, is not conducive to start such projects. However, taking into account the long-term nature of this type of projects, actions supporting them should be taken as quickly as possible.

In the case of Polish inland shipping, it means above all, the need to develop this kind of transportation on the most promising markets, exemplified by the Szczecin-Berlin waterway area (which is a part of the longer Szczecin-Duisburg connection) and the best use of its advantages, including labour costs and market flexibility.

In the present circumstances, these opportunities are related to:

opening of the EU market for the EU carriers,
good condition of the waterway between Szczecin and Berlin,
expansion of Berlin and its surroundings, arousing demand, among others, for mass goods, for which the inland shipping carriage is predisposed,
growing German demand for imported coal, shipped i.e. by maritime transport, which creates some opportunities for using the potential of the Szczecin-Świnoujście Maritime Ports Group and the Polish IS.

Such actions would allow to:

the level of public debt was not satisfactory, which, thanks to many complicated accounting measures taken by the government, remained close to 55%, fulfilling the EU benchmark of 60% of GDP.

open the inland navigation in new economic areas,
attract new load weight streams to this branch,
create conditions for the possibility of greater transport chains use with the dominant role of inland waterways.

7. CONCLUSIONS

Ensuring a strong position of inland shipping in the whole transport system requires investments ensuring the development of linear and point infrastructure as well as the growth of inland fleet.

The current financial situation of many European states, even strong EU economies, does not indicate the possibility of undertaking large investment projects in the area of the IS. In this circumstances we should not count on a marketing approach and only on showing the benefits of IS, but we should focus on finding ways to make the best use of the existing inland waterways potential.

In the case of Polish inland shipping, it means above all, the need to develop this kind of transportation on the most promising markets, exemplified by the Szczecin-Berlin waterway area and the best use of its advantages, including labour costs and market flexibility¹¹.

Taking into account a strong competition from the side of other market players from other countries, as well as from the side of players from other branches – especially rail transport – market successes of IS will be possible mainly in the case of:

the use of offensive market strategies,

applying flexible pricing policies taking into account the existing demand and supply for the services of the IS,

engaging the IS in the so-called combined transport processes involving other industries, e.g. by sea transport and seaports.

REFERENCES

[1] Bericht: Neuer institutioneller Rahmen für die Europäische Binnenschifffahrt. EFIN-GRUPPE. European Framework for Inland Navigation. Oktober 2004.

[2] Binnenschifffahrt: Karriereportal der Logistik mit Logistik-Karriere, Logistik-Jobs, Logistik-S-Windows Internet Explorer, p. 2/3 http://www.gate4logistics.de/logistik-branche/gueterverkehr/binnenschiff_fahrt.html (access 29.03.17).

[3] Binnenschiff und Umwelt. Wasser- und Schifffahrtsverwaltung der Bundes, http://www.wsv.de/Schifffahrt/Binnenschiff_und_Umwelt/index.html (access 29.03.2017).

[4] Die Binnenschifffahrt in Polen http://kanaly.info/de_contentnews=31 (access 29.09.16).

¹¹ On the high elasticity of Polish companies indicates the fact that, during the period of the validity of the agreement from 19.04.1993, recommending that freight traffic between Poland and Germany should be handled by Polish and German ships, in 2000 the Polish shipments were 91.54% and German ships were 8.46% of the total weight of shipped goods [16, p. 14].

- [5] Blick in die Zukunft. In: Binnenschiffahrt Report. März 2001, Nr. 1.
- [6] Doerfler E.P., Canale Saale? Argumente gegen den Saalekanal. Bund-Elbeprojekt, <http://www.diesaaale.de/themen/Flussausbau/canale.pdf> (access 26.03.17).
- [7] Frydecki J., Bezpieczeństwo żegluga na Odrzańskiej Drodze Wodnej. Zeszyty Naukowe Akademii Morskiej w Szczecinie. Szczecin 2008, 13(85).
- [8] Gawlik R., Smolnicki K., Odra 2006 – niedorzeczny program, http://www.eko.org.pl/lkp/ekoregion_warta/4/4_gawlik.html [access 6.04.17];
- [9] Hacksteiner T., Zukünftige Entwicklungen. In: OWSV Symposium „Die Rolle der Binnenschiffahrt im Rahmen der europäischen Verkehrspolitik“ (Slais not numbered) <http://www.wko.at/wknoe/verkehr/oewsv/symposium2010/hacksteiner.pdf> (access 14.04.17).
- [10] Ion N., What perspectives for the Trans-European Transport Networks (TEN)? (Slais not numbered). International Conference: Rivers In Central and Eastern Europe – Ecological Perspectives for the Trans-European Transport Network?. Potsdam 6-7 November 2003.
- [11] Kanalisierung der Flüsse. Wohin fließt unser Steuergeld? s. 5. http://www2.michael-cramer.de/uploads/2006_11_30_binnenwasserstrassen.pdf (access 26.11.16).
- [12] Komunikat komisji z 17 stycznia 2006 r. o wspieraniu żegluga śródlądowej „NAIADES” [KOM(2006) 6 wersja ostateczna – nie publikowana]. After: Förderung des Binnenschiffsverkehrs „NAIADES”, p. 1/3 http://europa.eu/legislation_summaries/environment/tackling_climate_change/124450 (access 29.03.17).
- [13] Moś T., Program Rozwoju Infrastruktury Transportowej i Komunikacji dla Województwa Dolnośląskiego. Część VII. Żegluga Śródlądowa (diagnoza). OBET. Warszawa, Wrocław, maj 2006.
- [14] Petschow U., Włodarski W., Stand und Potenziale der Elbe-Binnenschiffahrt und deren wirtschaftliche Wirkungen auf die Elbe-Region. Schriftenreihe des IOW 194/09. Berlin, November 2009.
- [15] Statement of Ministry of Maritime Economy and Inland Navigation regarding the acceptance of the plan for the development of inland waterways in Poland. <https://www.mgm.gov.pl/232-rzad-zaakceptowal-plan-strategii-rozwoju-srodladowych-drog-wodnych-w-polsce> (access 18.04.2017).
- [16] Trauriges Ergebnis: 8,46 Prozent im Polenverkehr. Binnenschiffahrts Report. März 2001, Nr. 1.
- [17] Wojewódzka-Król K., Rolbiecki R., Transport wodny-śródlądowy. In: Uwarunkowania rozwoju systemu transportowego Polski. B. Liberadzkiego, L. Mindura (Ed.). Warszawa-Radom 2007.
- [18] Załoga E., Uwarunkowania rozwoju podaży usług żegluga śródlądowej w Unii Europejskiej. In: Żegluga i porty morskie w procesie integracji europejskiej. H. Salmonowicza (Ed.). Uniwersytet Szczeciński. Zeszyty Naukowe Nr 452. Ekonomiczne Problemy Usług Nr 7. Szczecin 2007.
- [19] Założenia do planów rozwoju śródlądowych dróg wodnych w Polsce na lata 2016-2020 z perspektywą do roku 2030, Ministerstwo Gospodarki Morskiej i Żegluga Śródlądowej, 14.06.2016.

[20] Zentral Kommission für die Rheinschifffahrt (Bestimmung des „Carbon footprint und der spezifischen CO₂-Emissionen (CO₂-Intensität) der Binnenschifffahrt – Studien, in denen Werte für die CO₂-Intensität (CO₂-Emissionsfaktoren) für die Binnenschifffahrt bestimmt werden http://www.ccr-zkr.org/Files/wrshp120411/Etudes/vebersich_Studie_de.pdf).

DESTINATION ATTRACTIVENESS AS A FUNCTION OF SUPPLY AND DEMAND INTERACTION - CASE STUDY ALBANIA

PhDc. Marinela Selmanaj, PhD Merita Murati

Regional Directorate of the Fund of Health Care Insurance/ Pavaresia University
College, Chamber of Commerce

Vlore, Albania

marinelaselmanaj@gmail.com; meri.murati@gmail.com

ABSTRACT

The driving force of the tourism industry is represented by the attractions at destination. Travelers have no reason to visit destinations that have nothing to offer. Tourism research has demonstrated that attraction studies are necessary in the understanding of the elements that encourage people to travel. Achieving the goal of measuring destination attractiveness requires the understanding of its components and their relationships. There are two ways of examining attractiveness: by studying the attractions or by exploring the attractiveness perceptions of those who are attracted by them. As competition among tourism destinations increases and tourist funding decreases, it is of vital importance to understand how the inventory of existing attractions at destination relates to the perceptions that travelers have of those attractions.

Tourism literature provides only a limited number of studies addressing destination attractiveness. Those studies focus exclusively on the measurement aspect of attractiveness and ignore the analysis of its components. The purpose of this study was to generate a new measurement tool for destination attractiveness and to examine the relationship between its elements. The principles of regional analysis, tourism planning, and tourism attraction research provided the foundation for a measurement and hypothesis testing model. This model is based on the assumption that tourism is a system, which is a function of supply and demand interaction. Four attraction dimensions—tourism services and facilities, cultural/historical, rural lodging, and outdoor recreation—were found to represent the attractiveness portfolio of the destination. According to the findings, no correlations were found between demand and supply importance of the four dimensions. Among demand representatives, market segments perceive and value attractions in different ways. The study explored the attractiveness evaluation of Albania region and discovered correlations between demand and supply indicators. Additionally, it was established that the overall regional measures of demand and supply destination attractiveness explain the economic benefits of tourism in the same region. Among the contributions of this study is the development of a model that allows the simultaneous empirical assessment of demand and supply indicators of destination attractiveness. The findings of this study provided important

implications for the development of robust tourism plans, promotional strategies, and resource allocation policies.

KEYWORDS: destination attractiveness, measurement, regional analysis, tourist; attraction

INTRODUCTION

The proposed research presents a model to explain and empirically test the determinants of tourist attractiveness of a destination. Traditionally researchers tended to evaluate destination attractiveness from a supply side or a demand side perspective. The supply perspective is based on the number and quality of available attractions at destination. The demand perspective depends upon the perceptions and interests of travelers in the area.

A few studies have been conducted to examine tourism attractiveness. The most important contributions in this field of inquiry date back to the 1960s and 1970s. No study has developed an integrative model capable of investigating the attractiveness of an area by examining the relationships between supply and demand indicators. The guiding principle of this study is that the overall tourist attractiveness of a destination is dependent upon the relationship between existing resources (natural, cultural, historical, etc.) and the perceived value of such resources.

This chapter provides a review and examination of the major concepts relevant to the study of destination attractiveness. In particular, from the research questions the investigation extends to the variables and dimensions used, the analytical models developed, and the measurement tools applied to study tourism attractiveness. The tourism phenomenon consists of two essential components: an origin and a destination (Uysal, 1998). The first is labeled as tourism demand (representing the tourists) and the second is described as tourism supply and includes elements such as natural resources, cultural attractions, and historical monuments. In the past, tourism demand has been considered the sole variable of importance by local and national governments. Indeed, tourism policy makers determined visitation trends and studied tourist behavior to measure the contribution of tourism to the economy and to formulate and implement resource allocation plans. The economic benefits of tourism development have been recognized for decades in terms of revenues, taxation, and employment. The economic outcomes of tourism demand have long been the origin of mass tourism promotion and development, especially in developing countries.

The analysis of tourism supply has gained momentum since the erosion of tourist resources caused by mass visitations. Since then tourism has been defined as a landscape industry, and regarded as fully integrated with its environment. This new perspective has served as a catalyst for change in long-term planning and policy making.

The tourist product is comprised of elements such as attractions, services, and infrastructures. Together, these elements comprise the total appeal of natural and manmade characteristics that may exist in the area. Because they differ in nature, researchers have found it difficult to develop a measurement that is capable of examining, evaluating, and comparing many diverse resources, such as theme parks and historical monuments. For example, the intrinsic characteristics, such as use, contribution, and appeal of a lake differ from those of a museum. Each museum or lake is unique in its features and appeal and

cannot be appraised as identical to other tourism resources labeled with the same name. Despite this, a universal way of measuring the various tourism elements is crucial if the attractiveness of a given area is to be evaluated.

Tourism literature offers a wide range of approaches that have been used to determine the magnitude of the appeal of a given destination. The nature of destination attractiveness studies may be supply or demand oriented, and/or supply and demand based. There are two typologies of demand studies. The first is represented by the investigation of the actual visitation patterns; it is objective and uses secondary data. The second measures the perceived attraction generated by a single resource or by a region or destination. The studies related to the second typology investigate perceptions, are more subjective in nature and use primary data. The most popular demand measures for determining the attractive power of a region or destination include:

- number of visitor arrivals or number of participants;
- tourism expenditures or receipts;
- length of stay or tourist nights spent at the destination site;
- travel propensity indexes; and
- tourist preferences.

Generally, demand indicators are easily available and very simple to use in terms of comparability and homogeneity. Demand measures are often used to demonstrate that one region is more attractive than others because it receives more visitors, generates more tourism receipts, or encourages visitors to stay longer. This approach is based on the belief that visitation or consumption characteristics are relative to the attractiveness of the area (Oppermann, 1994). In short, the conjecture is that the greater the attraction power of a destination, the higher the number of tourists (and/or the length of stay or the generated tourist receipts). Nonetheless, visitation might be influenced by variables other than simply the attractiveness of the destination. Among the various sources of measuring attractiveness from a demand perspective, tourist preferences appear more accurate than actual visitation or tourism receipts. In fact, tourists are the ultimate judges in determining the level of attractiveness of a region.

Their perceptions about a given area determine its success or failure as a tourist destination. Since perceptions are reality in the traveler's mind, it does not matter how many tourism resources are available in a given area when its overall attractiveness has already been defined (Echtner and Ritchie, 1993; Leyele, 1996). However, the limitation of tourist preferences as attraction measures is that human perceptions are based on personal and cultural beliefs and are influenced by promotional activities and previous experiences (Milman and Pizam, 1995). In addition, factors like particularly bad weather or a special event may create a distorted perception of a tourist destination.

The supply approaches to tourism attractiveness investigate and measure tourism resources and their spatial distribution. Generally, attraction measures based on supply indicators are quantitative in nature. The supply perspective determines the overall attractiveness of the area by performing an accurate inventory of existing tourism resources. The existence of tourism resources in a region is a necessary element of tourism attractiveness but it cannot predict the magnitude of the attraction of that region. The pulling force of a region depends

not only on the number of tourist resources located in a given area but also on how these resources are valued and perceived by tourists.

The inventory of attractions existing in a given area and their subsequent evaluation does not guarantee a comprehensive measurement of tourism attractiveness. The attraction power of tourism resources not only depends on their objective value, but also on the favorable/unfavorable perceptions of a given area. It is therefore necessary to determine destination attractiveness from both an objective (supply) and a subjective (demand) perspective. The present study proposes a tourism attractiveness model that builds on the existing literature and implements innovative theoretical and analytical tools. This study is distinguished by its novel approach of combining tourism resources and destination attractiveness research. The proposed model utilizes established analytical tools to identify tourism attraction dimensions, determine tourism regions, and simultaneously measure and compare attractiveness from a demand and supply perspective.

RESEARCH QUESTIONS

Tourism, as a socio-economic activity, does not occur randomly. Some regions, destinations, or sites appear to be more successful than others in offering tourism activities and in attracting travelers. The identification and analysis of existing patterns of tourism resources are critical steps in assessing the potential for attracting tourists to a given area. Because of the dramatic development of technology and transportation, the variety of destinations competing for domestic and international travelers is now much broader than in the past. The pressure exerted by competition is compelling international, national, state, and local governments to re-evaluate the existing tourism resources and to capitalize on them in order to attract more visitors. In a highly competitive tourism market, it is increasingly important to understand the relationships between supply and demand measures of destination attractiveness. A systematic and complete inventory of all tourist assets, their location, measurement, and potential from both perspectives represents a basic condition for any tourist area.

McIntosh, Goeldner, and Ritchie (1995) and Inskip (1994) contend that the understanding and accurate evaluation of destination attractions can result in substantial economic and socio-cultural benefits. Such benefits may include:

Identification of a base to increase the quality of life of residents;

Encouragement of the development of infrastructure, recreation, and leisure facilities used by both residents and visitors;

Influencing the development of tourism facilities and services that match with the characteristics of the area and the cultural, social and political profile of the residents;

The development of tourism in such a way that all the resources of the area will be preserved for present and future use;

The integration of tourism policies with other policies developed in the area;
The creation of a solid base for decision making and coordination between the private and the public sectors;
An increase of the overall satisfaction of visitors;
The provision of effective instrument capable of monitoring the changes in tourism attractiveness and of determining the appropriate actions to take.

Despite Inskeep's emphasis on objective supply indicators, destination attractiveness is derived from the subjective evaluation of resources by travelers. Every characteristic that has been classified as a tourism resource would not be considered as such if it were not expected to fill a need, interest or desire.

This study investigates the relationships between the supply and demand elements which contribute to the overall evaluation of destination attractiveness in a specific area. In particular, the questions this research seeks to answer are:

Is there an association between supply and demand importance of attractions dimensions?

Is there a correlation between the regional availability of attraction dimensions and the perceived availability of the same dimensions?

Do traveler segments place a different importance on selected attraction dimensions?

Is there a direct relationship between the supply and demand attractiveness of a region and its tourism economic benefits?

OBJECTIVES

This dissertation intends to develop a model to determine the tourist attractiveness of Albania region and test the relationships between the demand and supply measures of attractiveness. The research objectives are the following:

create a quantitative measurement tool by which the overall attractiveness of regions and/or destinations can be determined;

determine the differences and similarities between supply and demand importance of attraction dimensions;

identify regional variations in the availability of attractions among regions from a supply and a demand perspective;

explain variation between market segments in the perceived importance of attractiveness dimensions;

examine the relationships between regional tourist attractiveness and regional economic benefits of tourism.

METHODOLOGY

The present study uses different methodological techniques to develop a robust and comprehensive measurement of tourism attractiveness and to test the relationships between its components to complement the existing body of knowledge. A quantitative statistical approach was selected as the appropriate means of investigation to define and measure the construct of tourism attractiveness. The research employs secondary and primary data collection and analysis.

CONCEPTUAL AND ANALYTICAL MODELS OF THE STUDY

Some scholars consider attractiveness from a supply perspective (Romsa), whereas others consider it from a demand perspective (Muller, 1991). The studies that have measured attractiveness from both perspectives (Ferrario, 1979 and Piperoglou, 1966) utilized complicated procedures and obsolete methodologies.

The model in Figure 1 illustrates the logical sequence of the theoretical components that are critical to the determination of tourism attractiveness. This theoretical model proposes that the overall attractiveness of a region or destination is determined by a supply and demand weighted evaluation of the existing attractions. It is the interaction between the two components that ultimately determines the attractiveness of a region or destination.

The theoretical model in Figure 1 begins with attractions, which are considered the foundation of the tourism phenomenon (Gunn, 1997). The centrality and the evaluation components of the model explore the attraction dimensions and tourist regions from different angles. The centrality approach is based on the relative importance of one dimension as compared to another. It weights every attraction dimension and determines its magnitude in relation to that of other attraction dimensions. The evaluation component analyzes the availability of the attractions. This component is dependent on a specific region and measures the availability of attractions in that area. Finally, the model suggests that destination attractiveness is the result of weights (centrality) and scores (evaluation) obtained from objective (supply) and subjective (demand) indicators.

The analytical measurement model (Figure 2) provides a structure for empirically investigating relationships between supply and demand measures and providing a measure of overall attractiveness. The model includes attraction variables and economic indicators, constructs (attraction dimensions, travel segments, and tourist regions), and measurement tools (attraction dimensions importance and regional attractiveness evaluations).

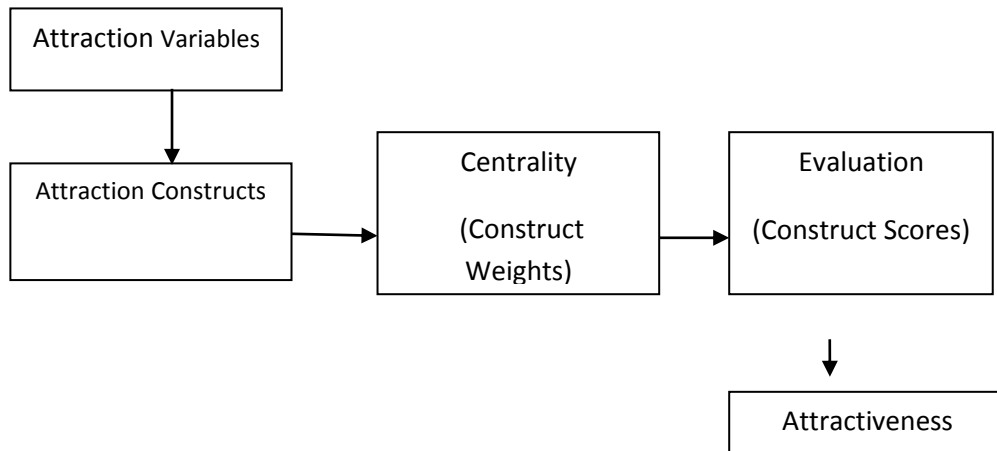

Fig. 1 Theoretical Model of Destination Attractiveness

TOURISM AS A SYSTEM

The two essential components of a tourism system are an origin and a destination (Uysal, 1998). The origin is made of potential and actual visitors and refers to their residential areas. Literature refers to the origin as tourist demand. The destination is the area that is visited by travelers because of the attraction generated by its resources. Another critical element of the tourism system is the linkage, which includes transportation services, promotional activities, and information. Despite their complementary role within the tourism system, the linkage components are critical in the destination selection process and influence the entire vacation experience (Fesenmaier and Uysal 1990). Literature on tourism as a system can be classified in four groups (Uysal, 1998).

They are the following:

The early explicit models. These models focus on the linkage component of travel.

Origin-destination models. The underlying assumption of this school of thought is that the same area can serve as an origin and a destination.

Structural models. These propose that the interaction of supply and demand is dependent on the economic and technological development of the generating areas. The foundation of these models is given by the control of the international transportation services that exist in the metropolitan areas of developed countries. This, in turn, influences tourist movement from the origin to the destination.

Evolutionary models. Tourism as a phenomenon is in constant flux. Using evolutionary models it is possible to monitor these changes from a supply and a demand perspective and investigate the relative effects (Plog, 1974).

The theoretical model that best represents the demand-supply interaction within the tourism system is the functional approach (Leiper, 1990). Two core dimensions are considered by the functional approach: space and traveler behavior. The first is accountable for the spatial variance of travel flows and tourist attendance. Space allows for the measurement and comparison of unevenly distributed resources (Hoover and Giarratani, 1984). The space dimension is readily quantifiable and relatively easy to measure. The behavioral dimension of attractiveness explores the perceived value that is assigned to a destination by the traveler. Indeed, every individual has a perceived image of the destination and of the resources that are available there. Dann (1996) claims that travelers' perceptions of a destination are especially dependent on marketing activities promoted by the destination. These activities encourage certain expectations about the destination and thereby influences tourist demand. The tourism system springs from the resources at destination. The variety and blend of resources in terms of physical distribution, importance, and value, determine the attraction power and uniqueness of a destination. However, visitors' awareness and knowledge of the resources at destination influence destination attractiveness, too (Pearce, 1987). In order to learn more about visitors' desires, the supply side (i.e., hoteliers, restaurateurs, transportation carriers, and entertainment professionals) collaborate with the marketing travel link, often represented by travel agencies and tour operators. Their goal is to fulfill the needs of the prospective visitors. Crompton (1979) points out that travelers' needs generate from a lack of socio-psychological equilibrium. From a demand perspective, the main task of the resources at destination is twofold: to deliver the experience that was promoted and to compensate for that disequilibrium by offering an opportunity for relaxation, escape, adventure, or change (Fesenmaier and Uysal, 1990).

In conclusion, a systematic approach is essential to the understanding of tourism and the attractiveness power of tourist destinations. This approach is based on the fact that the very existence of tourism depends upon the availability of destination resources and upon the perception that visitors have of these resources. The literature is rich with models explaining the tourism system (Gunn 1988; Leiper 1994). Regardless of the nature and model used in each tourism system model, the interaction between demand and supply is the principle on which this study is based.

Tourist Supply and its Elements

Tourism planning integrates all components of supply and their interaction. These components represent the drawing forces generating tourist demand. Lodging and other service facilities function as supporting units and should not be considered as prime motivations to travel (Gunn, 1994). Tourism supply is comprised of attractions, transportation, accommodation, other support services, and infrastructure.

Attractions. This is an indispensable ingredient of tourism supply. In fact, all the other components of supply depend upon major tourist attractions. Attractions may be classified by ownership, another classification is defined by the tourists' length of stay. The most widely used classification related to tourism attractions is based on the resource foundation criteria. This separates natural features—from manmade structures. Many intangible socio-cultural elements should be considered in classifying attractions, such as language, music, traditional cuisine, etc.

Transportation. This component of supply is critical in predicting tourism trends and development of tourism destinations. In the post World War II era mass tourism depended on the development of a railway network. Most early tourist attractions, amusement parks, beach resorts, and spas, were located in the areas surrounding railway stations. The post World War II rise in automobile travel and the most recent increase in air transportation have heavily affected the patterns of tourism flows as well as destinations planning and development.

Accommodation. Pearce (1981) classified accommodations in three major components. First, the commercial sector, which is mostly represented by hotels, motels, and vacation villages. There is also the private sector, which includes second homes, time-sharing properties, and residential buildings used to host family members and friends. Last, there is a hybrid classification, defined by camping and caravanning activities, where private tents and campers or caravans are situated in areas—campsites— managed by business firms.

Other Support Services. Tourists need not only a place to sleep but also a wide range of services that ensure a pleasant stay. These services have been classified by Defert (1967) as: basic (groceries), trade (communications), comfort (clothing), security (health care), and luxury (jewelry).

Infrastructure. The tourism phenomenon relies heavily on public utilities and infrastructural support. Without roads, airports, harbors, electricity, sewage, and potable water tourism planning and development would not be possible. Generally, infrastructures developed only for residents need to be expanded to serve travelers. From a profitability perspective, infrastructure differs from attractions, transportation, and accommodation because it does not generate revenues directly.

In literature, the constructs of “attraction” and that of “resource” have been loosely interpreted and used interchangeably. Indeed, in operationalizing tourist resources and measuring the overall attractiveness of tourist regions, researchers have consistently included the four attraction elements—attraction, transportation, accommodation, and other supporting services—as tourist attractions.

TOURIST ATTRACTIONS AS DISCUSSED BY LITERATURE

The tourism industry has the challenging task of transforming natural and cultural resources into packaged tourist products. This is achieved when we identify and quantify the factors that make a country attractive to tourists. What is it that constitutes a tourism attraction? Lew (1986, p. 3) defines attractions as “things to see, activities to do, and experiences to be remembered.” He suggests that all the elements and conditions that are not available at home and motivate tourists to temporarily move outside of their residential area should be considered as attractions. The principal components of a tourism attraction are those that entice individuals to travel, to engage in something to see or to do. Attractions, whether natural or man-made, make it possible.

The elements that contribute to the success of a tourism destination have little in common.. Jafari (1982, 1983) detected three tourism supply typologies that are interconnected and likely to compose the tourism attractiveness of a region: tourism-oriented products, resident-oriented products, and background tourism elements. The first typology is strictly related to

tourist needs and includes hotels and motels, transportation services, recreation and entertainment, food services, etc. The resident-oriented products (pharmacies, gyms, bookstores, etc.) are generally marketed to the community. However, they are increasingly used by tourists as they extend their stay at destination. The background tourism elements are the core tourism attractions, such as the natural, cultural, and man-made resources.

So, what makes an element an attraction? There is no clear threshold between attractions and non-attractions. Ferrario (1979) states that there are a number of factors that cannot be defined as attractions but influence the attractiveness power of a given area. Among these elements, there are: economic factors (exchange rates and cost of living); natural factors (climate and natural disasters); socio-cultural factors (welcoming residents and friendly police officers); and infrastructures.

Richtie and Zins (1978) identify a number of factors influencing the attractiveness of a tourism destination. They are natural beauty and climate, culture and social characteristics, sport, recreation, and education facilities; shopping and commercial facilities; infrastructures; cost of living; attitudes towards tourists; and accessibility of the country. The services that develop around the attraction often become attractions themselves. Lodging facilities are perceived as the core attractions if famous people have lived there or when they offer continuing entertainment (i.e., Club Med). Last, but not least, people—both residents and tourists—often become a tourist attraction.

ATTRACTION INVENTORY

Tourism encompasses a number of industries which produce a large amount of goods and services that appeal to visitors' desires and tastes. The difficulty of defining tourism has contributed to a lack of understanding of what should and should not be included. In his effort to define tourism from a supply perspective and to demonstrate that tourism is an industry with a measurable impact, Smith (1988) grouped tourism products into goods and services, accommodation, transportation, travel services, foodservices, recreation/ culture/entertainment, and retail goods. Smith's (1988) definition of the supply to define tourism from a supply perspective and to demonstrate that tourism is an industry with a measurable impact, Smith (1988) grouped tourism products into goods and services, accommodation, transportation, travel services, foodservices, recreation/ culture/entertainment, and retail goods. Smith's (1988) definition of the supply side of tourism is: "the aggregate of all retail businesses that produce commodities for the traveler, regardless of his motivations or other personal characteristics" (p.190). This definition does not take into account the intangible and non-economic measures that are a major component of the supply-side of tourism.

Natural beauty, cultural resources, leisure and recreational facilities, hospitality services, and other tourism supporting services need to be considered when determining the attraction inventory of a given region. For many decades, tourism researchers have tried to find an objective, comprehensive way of analyzing, classifying, and measuring tourist attractions. In fact, the attractions' diverse function and complex nature make this goal almost unattainable. The objective of most tourist regional attractions studies is to find a procedure or index by which the single attributes can be generalized and compared in some manner.

How can we accurately measure the comparison between a festival versus a landscape? Most researchers agree that the core resources that attract visitors to a destination are environmentally and culturally based (Alhemoud and Armstrong, 1996; Faulkner, Oppermann, and Fredline, 1988). However, there is little agreement regarding the terminology to define the core components of the supply side. Lew (1986), Pearce (1981), and Leiper (1979) call them attractions while Ferrario (1976), Jafari (1982), and Smith (1987) use the term resources. Gunn (1994, p. 57) defined attractions as: "the energizing power-unit of the tourism system." He analyzed resources in a different section of his book "Tourism Planning" but eventually stated that attractions are represented by natural and cultural resources. Because of the similar use of the terms "resources" and "attractions," in the present study they are used interchangeably.

Some scholars have preferred to mix attribute categories. Hu and Ritchie (1993) listed resource dimensions such as cultural attractions and recreational opportunities, with single resources, like festivals, climate and food. Ferrario (1979) listed casinos, Spa resorts, and zoos with "Technology and progress," "Participation in local life," and "Scenery and landscape."

One of the most comprehensive resource inventories was offered by Gearing et al. (1974) in determining the attractiveness of Turkey as a tourist destination. The following is the list of attribute groups that was formulated by Gearing et al. (1974):

Natural factors. They include general topography; flora and fauna; proximity to lakes, rivers, sea; islands and islets; hot and mineral water springs; caverns and waterfalls; amount of sunshine; temperature; winds and precipitation; and a discomfort index.

Social factors. They include local architectures, mosques, monuments, art museums, music and dance festivals, sport events and competitions, folk music and dances, local cuisine, handicrafts, specialized products, fairs and exhibits, and local congeniality/treatment of tourists.

Historical factors. The existence, condition, and accessibility of ancient ruins; the religious importance in terms of present religious observance and practices; the extent to which a site may be well known because of important historical events.

Recreational and shopping facilities. The offering of hunting, fishing, swimming, skiing, sailing, golfing, horseback riding facilities. Archaeological and ethnographic museums, zoos, botanical gardens, aquariums. Mineral and hot water spas, hiking trails, and picnic grounds. Gambling casinos, discos, theaters, cinemas. Souvenir and gift shops, handicraft shops, auto service facilities, groceries and necessities.

Infrastructure, food and shelter. Highways and roads; water, electricity and gas; safety services; health services; communications; public transportation facilities. Hotels, restaurants, vacation villages, bungalows, motels, camping facilities.

This list and the grouping of attraction has been used in other studies and replicated for different destinations (Hu and Ritchie, 1993; Liu, 1988; Ritchie and Zins: However, the availability of the single attractiveness components at destination was not measured and their pertinence to one attraction dimension was the result of a logical assessment other than a statistical analysis. This study defines the availability of attraction resources by county, independent city, and tourist regions. In also groups them in dimensions with the help of factor analysis.

CLASSIFICATION OF TOURIST ATTRACTIONS

When analyzing regional resources it is necessary to use objective measurement and to determine their potential in attracting visitors. Kaiser and Helber (1978) note that a beach by itself is not sufficient to attract visitors. Some attractions, such as coastal areas, are more likely to attract visitors from contiguous areas whereas major special events are not particularly dependent on space and time factors. In truth, many more factors influence domestic and international travelers' destination choices. This is the essential reason why a universal measurement of destination attractiveness has yet to be found.

Kaiser and Helber (1978) framed tourism resources in two groups. The first, comprised of cultural/historical, environmental, recreational, entertainment, shopping and dining, architectural, and natural attributes, relates to the marketed image of the destination. The second, which includes transportation, support industries, land, labor force, capital, and governmental attitudes, pertains to the infrastructure within the destination. This classification assists in the understanding of the interplay between the different elements of tourist resources at destination. Despite their supply approach, Kaiser and Helber (1978) were aware of the fact that when investigating the tourism system, tourists' awareness of supply resources needs to be considered. In fact, they acknowledged that some resource typologies exert a stronger attraction force than others and need to be marketed in order to create tourist demand. The infrastructural resources are an integral part of the tourist experience but are not likely to enhance the promotional image of the destination.

Leiper (1990, p. 371) states that attractions exist only when "the three elements—demand, supply, and linkage—are connected." Because of the complexity of measuring such a subjective relationship between the market area, the resources at the destination, and the accessibility, the authors do not offer any methodological model for evaluation. However, one of the most commonly accepted attraction divides touring and destination attractions (Lew, 1987). Because "the physical factors for tourism do not have equal influence upon potential development" Gunn (1979, p. 272) suggests that touring and destination tourism criteria can be used to measure the different degrees of tourism attractiveness of the same region. In fact, access and mobility are critical variables for touring tourism whereas attraction variety and entertainment are essential elements of destination tourism.

To facilitate the understanding and categorization of tourism supply elements, Jafari (1982) calls them "The tourism market basket of goods and services." He then divides them into three groups:

Tourism-oriented products. These are the elements that make tourism possible and cater to the immediate needs of the travelers, such as lodging, food-service, and travel services.

Resident-oriented products. As is contrasted with the tourism-oriented products, this group of goods and services is aimed at the residents first. Hospitals, groceries, bookstores, cleaning services are some of the resident-oriented products. Tourists tend to make a more extensive use of these products as their length of stay at destination increases.

Background tourism elements. Tourists experience the background tourism elements without expressly looking for them. They are exposed to vistas, monuments, and new

cultures, which represent the natural, sociocultural, and manmade attractions constituting visitors' main reasons for travel.

The combination of the elements composing the tourism market basket of goods and services determines the overall tourism experience (Pyo, Uysal and McLellan, 1991). As a result, the complementary nature of tourist resources results in a higher degree of attractiveness (Uysal, 1998).

ATTRACTIVENESS AND ITS MEASUREMENT

This section of the review of literature focuses on destination attractiveness. There are two basic approaches to measure tourism attractiveness: demand and supply. The first is based on the assumption that "the travel destination reflects the feelings, beliefs, and opinions that an individual has about a destination's perceived ability to provide satisfaction in relation to his or her special vacation needs" (Hu and Ritchie, 1993, p. 25). Similarly, Mayo and Jarvis (1981) argue that tourism attractiveness is dependent on the personal benefits of travelers and on the perceived delivery of those benefits. The last, the supply approach, is best defined by Kaur (1981). He considers tourism attractiveness as the drawing force generated by the overall attractions existing in a given place at a certain time.

Nyberg (1995) claims that, in addition to the supply and demand approaches, the entire tourism system—visitors, destination, and the linkage between the two—needs to include a definition of attractiveness. The current body of knowledge in tourism attractiveness suggests that the main concern of scholars, researchers, and practitioners is not related to the theoretical investigation of the attractiveness concept itself but to the possibility of finding a universal method for its measurement. Some authors are more interested in the differences among visitors' perception of attractiveness of a region, destination, or site (Embacher and Buttle, 1989; Philipp 1993) and ignore an analysis of the actual supply resource base. Others (Ferrario, 1979; Piperoglou, 1967) are more interested in the evaluation—by experts and actual or prospective visitors—of the resources that are available at destination.

Overall, most of the literature on destination attractiveness recommends the formulation and implementation of the following procedure (Nyberg, 1995; Pearce, 1981):

- Define the region under investigation
- Measure the unit area
- Inventory the resources of the region
- Group the resources into attraction factors or categories
- Evaluate the attractions
- Present the results in a geographical fashion

DEFINE THE REGION UNDER INVESTIGATION

The procedural analysis of destination attractiveness generally begins with selecting a specific area for attraction analysis. A variety of methods are available to determine the resource base of a region. Most of the studies relate to administrative territories, such as:

- a cluster of tourist sites (Anderson, 1986; Gearing and Var, 1977; Georgulas,

- 1970),
- a single site (Butler, 1991),
 - a province (Smith, 1987),
 - a planning district (Var et al., 1977),
 - a region within a state (Gunn, 1979),
 - a state (Brayley, 1990),
 - a country (Ferrario, 1979; Gearing et al., 1974; Crompton, 1979; Pearce, 1982; Potter and Coshall, 1988), or
 - a number of countries (Hu and Ritchie, 1993; Embacher and Buttle, 1989).

Usually, the more extended the area, the more important the detection and classification of the sub-areas that have the highest attractiveness potential (Lawson and Baud-Bovy, 1977). For the purpose of this study the region under investigation is the state of Albania.

Evaluate and Weigh the Attractions

Tourist attractions can be analyzed by the researchers, a team of experts, actual and/or potential tourists, and visitors and experts.

Attraction Evaluation and Weighting by the Researcher

The major weakness of this method (Gunn, 1979) is the lack of objectivity due to the limited and often biased opinion of the researcher about a given destination. Arbitrary and subjective evaluations are likely to result from the application of this method.

Attraction Evaluation and Weighting by a Team of Experts

This is the most common evaluation method (Liu, 1988; Var et al., 1977; Gearing et al., 1974; Ritchie and Zins, 1978). Generally, experts are selected based on: (a) purpose and implications of the study, (b) area distribution of the region, and (c) professional background.

- (a) Attractiveness measurements focusing on more effective marketing and promotional strategies use experts directly or indirectly involved with tourism marketing, such as Convention and Visitors Bureaus' managers, advertising professionals, marketing consultants, opinion leaders, public relations experts, and media executives (Liu, 1988). Pure tourism planning studies, however, are likely to use extension specialists and urban planners as experts.
- (b) Regions including scattered or heterogeneous areas (i.e., Hawaii) are best evaluated by experts that are representative of and indigenous to each clustered area (Liu, 1988).
- (c) The more heterogeneous the group of experts, the more comprehensive and objective the assessment. Hoteliers, tour experts, government professionals, transportation executives, academicians, attraction managers, tourism planners and developers, and cultural/historical experts are often chosen for representative purposes (Gearing et al., 1974; Ferrario, 1979; Var et al., 1977). Because the experts are generally asked to weigh the importance of the single dimensions selected to represent the entire tourism attractiveness, a truly representative group is paramount for the success of the study. If, for example, experts coming from the lodging sector are over-represented it is likely that the lodging dimension will have an attractiveness weight greater than expected. Likewise, a disproportionate number of

museum directors and archaeologists can result in the over-rating of the cultural-historical dimension.

Attraction Evaluation and Weighting by Actual and/or Potential Tourists.

Ultimately, the travelers evaluate the attractiveness of a site, destination, or region. The studies that measure attractiveness from a demand perspective only (Anderson, 1986; Philipp, 1991; Hu and Ritchie, 1993, Muller, 1991; Tan and Rochananond, 1990) have a high degree of variance in terms of methods and variables used.

Without a consistent, methodologically sound, and validated analysis, the measurement of attractiveness from a demand standpoint has a relatively modest impact upon the existing body of knowledge. Overall, a subjective measurement of destination attractiveness is best performed by using a contextual approach. Hu and Ritchie (1993) used this approach in a western Canadian urban area. Their study was limited to the investigation of two situations. The first was a recreational vacation and involved activities that would lead to mental and physical stimulation. The second was an educational vacation and included socio-cultural learning activities. The attractiveness scale used was derived from Gearing et al. (1974) and Ritchie and Zins' (1978) studies. The destinations were Australia, China, France, Greece, and Hawaii. The results show that the difference in travelers' perceptions of different countries to provide satisfaction from a recreational and an educational vacation experience was statistically significant. Finally, the impact of a previous visitation experience on the perceived attractiveness of the five countries demonstrated that, normally, respondents have a positive image of a country that has already been visited.

Attraction Evaluation and Weighting by Tourists and Experts

Some authors claim that studies including both experts' evaluations and visitors' surveys have the highest degree of accuracy (Nyberg, 1995). The only case available from literature that included both criteria is Ferrario's study (1979). He inventoried the South African resources using tourist guides, then asked visitors about their preference and interest in each attraction. He also employed experts to determine the degree of availability and utilization of tourist attractions. Specifically, the experts were asked to investigate the accessibility of specific attractions in terms of seasonality, conservation, and popularity. Interestingly enough, in Ferrario's (1979) study the task assigned to the experts was different from that presented in other destination attractiveness studies (Gearing et al., 1974; Liu, 1988; Var et al., 1977). In fact, the common task of expert teams involved with destination attractiveness analyses is to accurately weigh the magnitude of different attraction dimensions. By contrast, Ferrario (1979) accomplished this task by measuring the frequency with which every attraction was mentioned in the South African guidebooks. Those attractions that resulted being mentioned more often received the greatest weight.

Visitors' Perception Vs. Experts' Opinions

Researchers who emphasize the demand side of tourism attractiveness claim that without a direct investigation of visitors' perceptions an accurate measure of attractiveness is impossible (Pearce, 1981). The basic assumption of this school of thought is that supply elements are meaningful from a tourism perspective only when are perceived and valued by demand (Uysal, 2000).

One of the reasons offered to support the demand approach is that visitors can easily

discriminate between well established and unfamiliar attractions or regions (Nyberg, 1995). However, as stated earlier in this section, visitor opinions are heavily dependent on contextual situations such as familiarity and vacation experiences. In addition, visitors' attractiveness assessment is mostly based on the promotional and overall marketing efforts of the destination. The travel experts not only know visitors' perceptions and preferences of tourist destinations but also influence them with their promotional campaign and travel advice.

In comparing the two methods, Liu (1988) claims that the use of experts to measure destination attractiveness has several advantages over the investigation of visitors' opinion. First, expert opinions are based on years of observations and a consistent interaction with visitors and are therefore more reliable. Second, they are more efficient than investigating visitors' opinion since experts can be surveyed in a relatively brief period of time whereas a large-scale sample is needed to conduct opinion surveys. Ferrario (1979), for example, in order to avoid skewed results caused by seasonal variations of inflow travelers, took one year to collect 5,053 responses.

Finally, the temporary visitation of tourists offers a limited knowledge of the attractions existing in a region. As a consequence, alternative or unfamiliar attractions are likely to be excluded from visitors' attractiveness evaluations. In contrast, because of their professional involvement and permanent presence at destination, experts have a solid knowledge of the entire portfolio of existing attractions. For these reasons, the present study makes use of tourism experts to determine the demand side of attractiveness weights and attraction evaluations. In addition, it presents with supply evaluation and weighting measures.

ALBANIA AS A TOURIST DESTINATION. ATTRACTIONS

Albania is included in the list of countries with great natural, historic and cultural heritage potential. In Albania there are 15 National Parks and a large number of natural attractions such as protected areas etc. Here we can mention the Divjaka National Park, Prespa, Dajti, Karaburun - Sazani, Kune - Vain - Tale lagoon, etc. Also in Albania there are a large number of cultural monuments, about 2000 such as three of them, Berat, Gjirokastra, Butrint, are part of the world heritage and protected by UNESCO. Even archaeological parks such as Apollonia, Bylis, Amantia, etc., represent a significant potential of the tourist offer, they are not a priority for foreign visitors visiting our country. It is important to increase the number of tourists who have the primary purpose of coming to our country for these cultural attractions. The number of visitors to these attractions clearly reflects the insufficient use of current capacities that provide cultural inputs for tourism development in the country. The table below gives an overview of local and foreign visitors to cultural attractions.

Table 1: Visitors in culture attraction 2008-2015

Visitors	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Domestic	94,142	253,002	291,542	265,103	1,301,479	245,703	198,536	148,669

Foreign	65,347	81,991	93,716	107,836	131,254	109,771	156,446	238,187
Total	159,489	334,993	385,258	372,939	1,432,733	355,474	354,982	386,856

Source: Ministry of Culture

In the context of competition, the creation of "brand" is essential for the development of tourism. Pike (2009) emphasizes that both providers and researchers make their contribution to the creation of competitive advantages through differentiation. Differentiation is accomplished by creating destinations to which customers are loyal, reducing costs, etc.

ALBANIAN TOURISM PRODUCT

A successful tourist product should be based on existing attractions and resources, but also take into account the essential infrastructure, facilities and services needed to sell it and deliver it to users. Albania has more than 2000 known tourist spots and objects considered as cultural monuments. Four of these: Butrint, Berat, Gjirokastra and the Ohrid-Prespa Biosphere Transboundary Reserve (as part of the UNESCO World Biosphere Reserve Network)- have been declared World Heritage Sites and protected by UNESCO. Albania also has a favorable climate, a wealth of attractions capable of preserving a diversified tourism sector and a long coastline that has attracted most tourists in the past years. The typical Albanian tourism product is a generic product that encourages visitors to discover the many areas of Albania's culture and nature. Specialized tourism products are developed under this overall umbrella, expanding the variety of opportunities for the main tourism market and other specialty markets.

SUGGESTIONS FOR FUTURE RESEARCH

This study is experimental in nature and additional research is needed to measure destination attractiveness to assess the interrelationship between demand and supply measures. Future research should test the attractiveness model presented here in other destinations, states, and/or countries. A different setting will require different attraction variables and it is likely that additional dimensions will be identified. However, the connection between demand and supply indicators can be always tested using the model offered in this study, regardless of the setting.

There were no significant correlations between the weights assigned by experts to the attraction dimensions and those indicated by the variance of factor analysis. Future research may expand the model by developing an alternative supply weighting procedure which will be able to generate multiple weighting observations. Such a procedure would allow the researcher to compare equal sets of supply and demand observations through correlation analysis.

Significant correlations were found in the evaluation of tourist regions based on "Tourism Services and Facilities" and "Cultural/Historical" dimensions. More research is needed to shed light on the associations between supply and demand of those two important dimensions and perhaps validate their interrelationship. Earlier in this chapter it was

suggested that the stronger supply-demand evaluation correlations occurred in association with the dimensions that obtained the highest weights. A future study should extend and test the present model and explore the relationships between weights and evaluations. For example, it may be hypothesized that the importance assigned to a given attraction dimension positively affects the correlations between supply and demand evaluations based on such dimension. Thus, the more important the dimension the more correlated the evaluations of tourist regions based on the same dimension.

The number of variables representing destination attractiveness that were included in this study was limited. Other variables should be considered in future destination attractiveness studies, among which are theme and natural parks, rivers and lakes, beaches, and weather variables. It is likely that the increased number of variables will generate additional attraction dimensions which, in turn, will explain a greater amount of attractiveness variance.

Future research should also investigate the possible limitations of the demand sample. Additional studies are needed to determine how appropriate and accurate it is to use the opinions of tourism experts as substitutes for tourists. It is recommended that a comparison be made of experts' regional evaluations and dimension weights to those of actual and/or potential visitors to verify their degree of accuracy and representation.

CONCLUSION

Albania as a tourist destination, although there are many opportunities to be part of the international tourism market, is currently ranked in the last places WEF, 2015 (World Economic Forum, 2015). This tourism competitiveness report places Albania at 106th place in the world, or the last in Europe. One of the indicators that makes Albania a non-competitive country is the low natural resource index. But the report makes it clear that this indicator does not indicate the real existence of cultural and natural assets that has a place, but reflects how much these assets are promoted and marketed in the global tourism market, which means that the attractions/tourist resources of a destination should not be considered as automatic generators of higher and higher incomes, but it is their marketing that will turn them into determining factors.

The results of this study provided guidance in the measurement of destination attractiveness and exploration of the interplay of its components. The analysis shed light on the relationships existing between supply and demand measures of destination attractiveness by building on previous research pertaining to regional analysis of tourism resources, tourism planning, and tourism resources. This study established the theoretical and empirical bases for exploring not only the interactive nature of supply and demand, but also the association between the overall attractiveness of a region and the economic benefits generated by tourism. Directions for future research in the destination attractiveness paradigm were presented.

The measurement framework and the findings of this study offer important implications for improving destination marketing and development strategies. The implementation of the study can be beneficial in determining the potential for regional tourism development; assessing the resources that best contribute to the identification of the destination image;

developing marketing, promotional and segmentation plans; determining supply and demand attraction strengths and weaknesses of competing destinations; and formulating effective allocation resource strategies based on the attractiveness profile of the area.

REFERENCES

- Alhemoud, A.M. and Armstrong, E.G. (1996), "Image of Tourism Attractions in Kuwait," *Journal of Travel Research*, (Spring), 76-80.
- Altheide, D.L. (1987). "Ethnographic Content Analysis." *Qualitative Sociology*, 10(1): 65-77.
- Anderson, C. L. (1986). Attractiveness and identification measures for tourist sites in Northeastern Minnesota. Working paper, Bureau of Business and Economic Research, University of Minnesota, Duluth.
- Backman, S., Uysal, M. and K. Backman. (1991), "Regional Analysis of Tourism Resources," *Annals of Tourism Research*, 8(1): 323-327.
- Bagozzi, R. (1980). *Causal Models in Marketing*. NY: John Wiley & Sons
- Baloglu, S. and Uysal, M. (1996), "Market Segments of Push and Pull Motivations: A Canonical Correlation Approach," *International Journal of Contemporary Hospitality Management*," 8(3): 32-38.
- Blank, U. (1989). *The Community Tourism Industry Imperative*. State College, PA: Venture Publishing, Inc.
- Boyer, R. and Savageau, D. (1985). *Places Rated Almanac*. Rand McNally, Chicago.
- Brayley, R. E. (1990). "An analysis of destination attractiveness and the use of psychographics and demographics in segmentation of the within-state tourism market." Unpublished Ph.D. Dissertation. Texas A&M University, College Station, Texas.
- Brunch, M.C. (1985). *Comprehensive City Planning; Introduction & Explanation*. Washington, DC: American Planning Association, Planners Press.
- Butler, R.W. (1991), "West Edmonton Mall as a tourist attraction," *The Canadian Geographer*, 35(3): 287-296.
- Carlson, A.S. (1938). "Recreation industry of New Hampshire," *Economic Geography*.14, 255-270.
- Cesario, F.J. (1969), "Operations Research in Outdoor Recreation," *Journal Of Leisure Research*," 1(1): 33-51
- Cha, S. and Uysal, M. (1994), "Regional Analysis of Tourism Resources: A Case Study of Korea," *Journal of Hospitality & Leisure Marketing*, 2(3): 61-74.
- Cheung, H.K. (1972), "A day-Use Park Visitation Model," *Journal of Leisure Research*, 4 (Spring), 139-156.
- Crask, M.R. (1981), "Segmenting the Vacationer Market: Identifying the VacationPreferences, Demographics, and Magazine Readership of Each Group," *Journal of Travel Research*, 20(2): 29-34.

- Crompton, J.L. (1979), "An Assessment of the Image of Mexico as a Vacation Destination and the Influence of Geographical Location Upon That Image," *Journal of Travel Research*, 17 (Spring): 18-23.
- Crompton, J.L. (1990), "Claiming our Share of the Tourism Dollar," *Parks and Recreation*, (March), 42.
- Court, B. and Lupton, R.A. (1997), "Customer Portfolio Development: Modeling Destination Adopters, Inactives, and Rejecters," *Journal of Travel Research*, 36(1): 35-43.
- Dale, F. (1990), "Consumer Perceptions of Tourist Attractions," *Journal of Travel Research*, 28(4): 3-10.
- Dann, G.M.S. (1996), "Tourists Image of a Destination: An Alternative Analysis." In *Recent Advances in Tourism Marketing Research*, edited by D.R. Fesenmaier, J.T. O'Leary and M. Uysal. New York: The Haworth Press, pp. 41-55.

SPIN-OFF-I SPECIAL, DËSHTIMI I TRANZICIONIT EKONOMIK NË KOSOVË

Anastas Angjeli, Academician
Mediterranean University of Albania, Republic of Albania,
anastasangjeli@gmail.com

Mustafë Kadriaj, PHD(C)
International University of Struga, Republic of Kosovo, mustafkadriaj@live.com

ABSTRAKTI

Kosova si vend kishte të njëjtën mënyrë të qeverisjes si të gjitha vendet e Ballkanit me një qeveri dhe ekonomi të centralizuar. Për dallim nga vendet e tjera, Kosova tranzicionin politik dhe ekonomik e filloi mbas luftës në fund të shekullit të kaluar ku lufta la pasojë si në njerëz dhe në ekonomi ku ende vuan shoqëria kosovare. Është e natyrshme që si vend nuk mund t'i ndalim proceset globale që sipas ekonomisë së tregut, por edhe biznesi duhet që të ketë pronarin dhe titullarin e vet. Administrata e UNMIK-ut themeloi Agjencinë e Mirëbesimit, duke i dhënë mandatin që të privatizojë ishndërmarrjet publike. Parimisht ishte një proces i mirëpritur për ekonominë dhe qytetarin, por praktika tregoi që pikërisht aty filloi dukuria e korrupsionit duke favorizuar njerëzit e afërt me politikën. Dukuria e korrupsionit vetëm sa u rrit edhe mbas pavarësisë nën menaxhimin e Agjencisë Kosovare të Privatizimit. Ndërmarrjet e vlerësuara me kapital jo të madh privatizoheshin përmes likuidimit dhe mbi bazën e çmimit më të lartë të ofruar, për dallim privatizimi përmes " Spin-offit special", përveç çmimit më të lartë kishte edhe kushtin që mos të devijojë veprimtaria dhe duke ruajtur vendin e punës së punëtorëve. Pikërisht dështimi më i madh ndodhi te "Spin offi special", duke mos iu përmbajtur kushteve të kontratës, duke larguar punëtorët, duke ndryshuar destinimin e prodhimit dhe aktivitetin e veprimtarisë dhe më e rënda duke i dhënë hapësirat për qendra tregtare. Çdo aktivitet biznesor që sjell përfitime është i mirëseardhur, por qëllimi i çdo qeverie është prodhimi si prioritet për fat jo të mirë tani në Kosovë është bërë tregtia.

Fjalët kyçe: tranzicioni ekonomik, privatizimi, Spin-off-i special, dështimi

PREZANTIMI

Tanimë privatizimi në Kosovë ka hyrë në fazën përfundimtare. Megjithatë ky proces ka qenë i shoqëruar me shumë dilema para se të fillojë të cilat kanë vazhduar edhe pas raundit të parë në korrik të vitit 2003, kur për një kohë edhe u ndërpre. Duke rifilluar përsëri me 2004 gjatë tri viteve vijuese ai pati një dinamikë të lakmueshme kështu deri tani janë shpallur tenderë për 313 NSH, përkatësisht 515 të rikrijuara nga këto të parat sipas metodës se ashtuquajtur spin off. Megjithatë deri tani vetëm për 347 raste ka përfunduar nënshkrimi i kontratave. Fondet e akumuluar nga shitja e asetëve kanë arritur shumën prej 383 milion Eurosh dhe tanimë përbëjnë rreth 11.5 % të GDP. Fatkeqësisht këto fonde vazhdojnë ende të mbahen të bllokuara në fondin e mirëbesimit të tërhequra nga rrjedhat e aktiviteteve ekonomike të vendit. Megjithatë, përkundër një numri të konsiderueshëm të NSH të privatizuara gjatë tri viteve të fundit nuk ka pasur një studim që do të pasqyronte në mënyrë më gjithëpërfshirëse performancën e ndërmarrjeve të privatizuara, efektet e tyre në ekonomi, aspektet sociale e edhe ndikimin e mjedisit biznesor në punën e këtyre ndërmarrjeve. Informacioni se çfarë po ngjet me ndërmarrjet e privatizuara ka qenë shumë i fragmentuar dhe në të shumtën e rasteve i lidhur për ndërmarrje të caktuara dhe në rastet kur janë paraqitur probleme rreth transformimit dhe aktivitetit të tyre. (file:///C:/Users/User/Desktop/doktoratura/abstraktet%20per%20konferencen%20ne%20struge/shqip1476702103.pdf). Privatizimi në Kosovë është rishpërndarja e pasurive shoqërore tek individët privatë apo ndërmarrjet. Është proces ligjor i ndërlikuar dhe politikisht i ngarkuar, i cili do të ketë ndikim afatgjatë në ekonomi. Privatizimi gjithashtu ngrit çështje emocionale nga e kaluara: konfiskimet, racionalizimet, krijimi i pronës shoqërore dhe më vonë transformimi i bizneseve. Kur privatizohet prona shoqërore, mund të ketë padi pronësore nga individët apo pasardhësit e tyre, të cilët kanë qenë pronarë të pronave para se të konfiskohen apo pas transformimit të tyre. Situata në Kosovë komplikohet edhe më tej sepse shumë regjistra të pronës janë zhdukur si rezultat i konfliktit të vitit 1999. Rëndësia e procesit të privatizimit është pasqyruar në atë që Përfaqësuesi Special i Sekretarit të Përgjithshëm mbante kompetencën ekskluzive për administrim të ndërmarrjeve dhe pronave. Procesi i privatizimit i është deleguar Agjencisë së Mirëbesimit dhe kontestet zakonisht parashtrihen pranë Dhomës së Veçantë. (<https://www.osce.org/sq/kosovo/32013?download=true>)

DEFINIMI SHKENCOR I TRANZICIONIT EKONOMIK

Tranzicioni ekonomik definohet si kalim nga ekonomia komanduese (socialiste, vertikale, e tipit të mbyllur) drejt ekonomisë së tregut të lire (ekonomia liberale). Ky kalim zakonisht ka filluar me tranzicionin politik të vendeve ish-socialiste në fund të viteve '80-ta. (SKENDERI, 2010, p. 253)

Sistemi komunist bazohej në një teori ekonomike e sociale, të zhvilluar nga Karl Marksi në shekullin e nëntëmbdhjetë, e cila u bente thirrje punëtorëve të merrnin në dorë shtetin. Kjo "diktaturë e Proletariatit" – mendonte Marksi – do të mund t'i shtronte udhën socializmit të vërtetë, në të cilin dhimbjet e padrejtësitë e kapitalizmit do të zëvendësoheshin prej

komunizmit, një sistem ekonomik, ku jeta organizohet në bazë të parimit: “nga secili sipas aftësive, secilit sipas nevojave”. Në vend që të liheshin tregjet të marrin vendimet kryesore ekonomike, një ekonomi komuniste e lë një vendimarrje të tillë në duart e qeverisë, me shpresën se kështu do të krijohet një shoqëri “komunale” e barazisë. Rënia e Bashkimit Sovjetik në fillim të viteve 1990 u dha mundësinë vendeve të tjera komuniste të rivleresonin përfitimet e komunizmit. Shumica e vendeve të Europës Qendrore e Lindore vendosën të braktisin filozofinë marksiste dhe lëvizën shpejt drejt ekonomive perëndimore të tregut. Në vitin 2000, mbetën vetëm katër vende komuniste: Vietnami, Kuba, Korea e Veriut dhe Kina. (EPPING, 2007, pp. 148,149). Kur vendet komuniste të bllokut sovjetik vendosën të braktisin më shumë se pesdhjet vite socializëm dhe t’I bashkoheshin perëndimit kapitalist, skenarët më të qinjë filluan të shiheshin të lidhur me ekonominë, e jo me politikën. Një prej maktheve më të frikshëm të tyre kishte të bënte me faktin, që ristrukturimi ekonomik I dhimbshëm do të çonte në trazira sociale. Ndërsa transformimin ekonomik të tyre gjatë viteve 1990, vendet e Europës Qendrore e Lindore kishin veç një gjë në mendje: t’I qaseshin Bashkimit Europian. Në shumicën e këtyre vendeve, planifikimi nga qendra shpejt I la vendin “ekonomive në tranzicion”, Ra perdja e hekurt nga Polonia deri në Slloveni, dhe dolën në shesh më shumë se një duzinë vendesh të etura për t’iu bashkuar fqinjëve të tyre perëndimorë, ku ekonomia funksiononte sipas logjikës së tregut të lirë. Megjithatë, tranzicioni shpesh u pengua prej infrastrukturës së shkatërruar dhe prej papunësisë skajshmërisht të lartë, që vinte prej mbylljes së industrive jo efektive, të cilat kishin qënë prone shtetërore. (EPPING, 2007, pp. 151,152). Duke qënë gjithnjë në koherencë me ndryshimet e mëdha shoqërore në Europën Qendrore dhe Lindore, literature ekonomike është në ndryshim të vazhdueshëm. Kjo, edhe sepse vende të ndryshme, zhvilluan modele të ndryshme ekonomike nga njëri-tjetri. Në fillim, shumë prej reformave ekonomiketë vendeve të ndryshme u diskutuan dhe u pranua gjerësisht, se modelet e tyre ishin në shumë pika, të njejta. Me kalimin e kohës, vendet e Europës Qendrore dhe Lindore, filluan të zhvillonin, secila modelin e saj ekonomik; të përbashkët mbetën shumë pak, ndërkohë që thelloheshin diferencat mes modeleve. Nuk ishte shumë e vështirë të identifikohehin vendet e zhvilluara dhe ato më pak të zhvilluara. Sakaq, literature ekonomike që diskutonte dhe analizonte sfidat dhe kushtet e njohura e të panjohura të tranzicionit, sa vinte dhe zgjerohej. (MINXHOZI,MALAJ,XHEPA, 2015, p. 3). Implementimi I nxitur, gjysmë masat, si dhe ngadalësimi I reformës ekonomike janë baraz me “armik”... (MINXHOZI,MALAJ,XHEPA, 2015, p. 122). Nocioni I “tranzicionit demokratik” ka qënë vazhdimisht objekt I gjerë diskutimesh, por duke arritur në konkluzionin se ai është para së gjithash një process politik që karakterizohet nga kalimiprogresiv nga një regjim I tipit “dikaturë” në një regjim të tipit “demokraci”. Duke shmangur debatet e natyrës së mirfilltë terminologjike, autorë të ndryshëm e kanë përcaktuar tranzicinin në një mënyrë më minimaliste: si “periudhën e ndryshimit të regjimit, si kohën e kalimit nga dikatatura në demokraci, si një periudhë ndryshimesh institucionale në të cilën normat demokratike imponohen si kriter legjitimues I sjelljes së aktorëve kryesorë të shoqërisë. Në momentin që gjykohet se shoqëria I ka ndërtuar dhe po I zbaton këto forma e institucione demokratike, tranzicioni, nga kuptimi I tij I përgjithshëm “demokratik”, specifikohet në tranzicion ekonomik, financiar, politik, demografik, etj., duke u bërë kështu pjesë e”trnsformimit të vazhdueshëm të shoqërisë drejt progresit dhe zhvillimit”. (CIVICI , 2014, p. 105).

Tranzicioni funksional, që filloi në vitin 1989, I zhyti vendet ish-socialiste në një krizë të forte adaptimi në raport me sistemin e ri. Politkat makroekonomike të fazës së parë të tranzicionit (stabiliteti monetar, liberalizimi I tregtisë së jashtme, etj.) që çuan veç të tjera tjerave dhe në një shtrëngim të fort buxhetor, I prekën drejtpërdrejt të gjithë agjentët ekonomikë dhe veqanërisht ata që operonin në sektorin bujqësor. (CIVICI , 2014, p. 191)

PROBLEMET LEGJISLATIVE ME KORNIZËN LIGJORE MBI AGJENCINË KOSOVARE TË MIRËBESIMIT

Pozicioni i Agjencisë së Mirëbesimit dhe i Drejtorëve të saj

1) Përgjegjësitë e kufizuara të Agjencisë të Mirëbesimit dhe juridiksioni ekskluziv i Dhomës së Veçantë Përgjegjësie e Agjencisë të Mirëbesimit në mënyrë strikte është e kufizuar në mjetet e Agjencisë të Mirëbesimit, plus pjesës së papaguar të kapitalit të saj të atribuuar Agjencia nuk është përgjegjëse për kurrfarë borxhi, veprimi ose mosveprimi që i atribuohet ndërmarrjeve dhe drejtorëve të tyre. Më tepër, Agjencia është përgjegjëse vetëm për veprimet dhe mosveprimet që janë jashtë autoritetit të saj, që paraqet keqpërdorim të pozitës zyrtare, ose paraqet shkeljen e obligimeve kontraktuese të shkaktuar nga Agjencia e Mirëbesimit. Andaj, çdo përgjegjësi e tillë e Agjencisë së Mirëbesimit është e kufizuar për personat që vuajnë humbje financiare si rezultat i drejtpërdrejt të veprimit ose mosveprimit të Agjencisë së Mirëbesimit. Agjencia në asnjë rast nuk përgjigjet për dëmet që janë bërë si rrjedhim i tërthortë ose si pasojë e masave ndëshkuese. Palët të cilat parashtrajnë ankesë kundër Agjencisë së Mirëbesimit, mund ta bëjnë atë vetëm në Dhomën e Veçantë. Dhoma e Veçantë ka juridiksion ekskluziv për të gjitha paditë kundër Agjencisë së Mirëbesimit dhe kërkohet njoftim paraprak në afat prej 60 ditëve për Agjencinë e Mirëbesimit.

2) Përgjegjësia e Bordit dhe e personelit të Agjencisë të Mirëbesimit Bordi, udhëheqësia dhe personeli i Agjencisë të Mirëbesimit nuk janë përgjegjëse ndaj asnjë pale përveç Agjencisë të Mirëbesimit për çdo veprim në emër të Agjencisë të Mirëbesimit brenda shtrirjes së autoritetit të tyre. (<https://www.osce.org/sq/kosovo/32013?download=true>)

Legjislacioni i cili e udhëheqë Agjencinë e Mirëbesimit dhe procesin e privatizimit është i ndërlikuar dhe përfshihet në instrumente të ndryshme. Ja edhe disa shembuj:

- Likuidimi vullnetar i NSh-ve bazohet në Rregulloren e UNMIK-ut nr. 2005/18, për ndryshimin e Rregullores së UNMIK-ut nr. 2002/12 për themelimin e Agjencisë Kosovare të Mirëbesimit nenin 9. Ky nen i referohet “procedurës së krijuar sipas Rregullores për Shoqëritë Tregtare”. Për më tepër, neni 43.4 i Rregullores së UNMIK-ut nr. 2005/48 për Riorganizimin dhe Likuidimin e Ndërmarrjeve dhe Aseteve të tyre siguron që likuidimet vullnetare duhet të bëhen në përputhje me dispozitat për likuidimet e urdhëruara nga gjykata të asaj rregulloreje. Urdhëresa Administrative nr. 2007/1 veçon disa çështje që janë të rëndësishme në likuidimet dhe kjo urdhëresë ka krijuar komisione shqyrtuese. Urdhëresa Administrative nr. 2006/17 përshkruan procedurat për riorganizim dhe likuidim dhe për shqyrtim të vendimeve të komisioneve për likuidim pranë Dhomës së Veçantë.

- Krijimi i qiradhënies për toka është bazuar në Rregulloren e UNMIK-ut nr. 2003/13 e cila është ndryshuar me Rregulloren e UNMIK-ut nr. 2004/45 dhe zbatuar me Urdhëresën Administrative nr. 2005/12.

- E drejta e punonjësve për 20% nga mjetet e shitjes është shkruar në Rregulloren e UNMIK-ut nr. 2003/13 dhe në ndryshimet e saja. Urdhëresa Administrative nr. 2006/17 i përshkruan procedurat për ankesa në lidhje me listat para Dhomës së Veçantë. Ligji kundër diskriminimit është relevant për ankesat e bazuara në diskriminim. (<https://www.osce.org/sq/kosovo/32013?download=true>)

Procesi i pafund i privatizimit në Kosovë - Që nga fillimi i procesit të privatizimit në Kosovë, rreth 15 vjet më parë janë privatizuar 1480 asete të ndërmarrjeve shoqërore, kurse vetëm gjatë vitit 2017 nga ky proces janë nënshkruar 220 kontrata të reja me një vlerë financiare prej 27 milionë eurosh, thonë udhëheqës të Agjencisë Kosovare të Privatizimit (AKP). Sa i përket këtij procesi, zyrtarë të AKP-së, vitin e kaluar e konsiderojnë të suksesshëm, pa anashkaluar edhe disa sfida që e kanë përcjell, kurse përfaqësues të punëtorëve procesin e privatizimit e vlerësojnë të dështuar. Ekrem Hajdari, drejtor menaxhues në Agjencinë Kosovare të Privatizimit, ka treguar, se shumica e përgjithshme e mjeteve të grumbulluara ka arritur në mbi 681 milionë euro, prej të cilave 210 milionë euro u janë dhënë kreditorëve dhe u janë transferuar punëtorëve të ish-ndërmarrjeve shoqërore. “Përderisa në vitin 2012 kemi pasur një vit rekord prej 160 kontratave të lidhura brenda vitit, vitin që lam pas, kemi finalizuar 220 kontrata, pra është vit rekord. Interesante është se në kuadër të këtyre 11 valëve që kemi pasur çdo muaj, ne kemi marrë 2000 oferta përmes tenderit publik. Kjo dëshmon se edhe në këtë vit është kthyer besimi i investitorëve potencialë, të cilët kanë filluar të mos hezitojnë dhe të vijnë me oferta që janë atraktive”. Shumica e ndërmarrjeve të shituara në Kosovë janë privatizuar me metodën e quajtur spin-off i rregullt, kurse ndërmarrjet që janë konsideruar më të mëdha, janë privatizuar me metodën spin-off special. Te këto të fundit, privatizimi nuk lejon ndërrimin e destinimit të ndërmarrjes. Në anën tjetër, përfaqësues të punëtorëve e konsiderojnë se procesi i privatizimit në Kosovë ka shënuar regres në zhvillimin ekonomik të vendit. Avni Ajdini, kryetar i Bashkimit të Sindikatave të Pavarura të Kosovës, (BSPK) thotë se procesi i privatizimit ka qenë i egër dhe pa ndonjë analizë të mirëfilltë, që do kishte ndikim pozitiv në zhvillimin e përgjithshëm ekonomik. “Si mund të quaj një progres, këtu është një regres i zhvillimit ekonomik sepse mbi 50 për qind të qytetarëve të Kosovës janë të papunë. Asnjëherë nuk kemi pasur shkallë më të lartë të papunësisë”. Ajdini ndërkaq pohon se vetë zgjatja e procesit të privatizimit krijon dyshime për përfitime të grupeve të caktuara të interesit. Ky proces, sipas tij, duhet të përmbyllet sa më parë që është e mundur. “Ky proces është bërë i ‘pavdekshëm’. Në pa kufi do të zgjasin për interesa të individëve të caktuar. Sikurse çështja e tokave, pronave, që kanë marrë për 99 vite me një çmim simbolik, kurse janë shitur me çmime të larta”. Por, zyrtarë të AKP-së thonë se nevojiten edhe shtatë vjet për të privatizuar të gjitha asetet e ndërmarrjeve shoqërore. Ekrem Hajdari shprehet se pas kësaj periudhe pritjet të shuhet agjencia dhe të funksionojë vetëm një zyre në kuadër të ndonjërit nga ministritë e Qeverisë së Kosovës. “Procesi i privatizimit, në stadin e tanishëm ku jemi është tek gjysma. Që nga themelimi i AKP-së, që 15 vite deri më sot, është përfunduar

gjysma e punës. Kure ne mendojmë që këtë gjysmën tjetër, mendojmë të finalizojmë për shtatë vite të ardhshme. Është përgatitur edhe një dokument i cili do përcaktojë këtë orar të procesit të privatizimi, që është menduar për shtatë vite të finalizohet”. Ndryshe, edhe zyrtarë të Qeverisë më herët kanë deklaruar se shumë nga ndërmarrjet shoqërore të privatizuara nga Agjencia Kosovare e Privatizimit, nuk kanë arritur të funksionalizohen. (<http://indeksonline.net/procesi-i-pafund-i-privatizimit-ne-kosove/>)

Çfarë është procesi Spin-Off dhe si vendoset se çfarë do të përfshihet në Spin-Off? - Procesi Spin-Off është një proces i preferuar nga AKM-ja për privatizimin e NSH-ve të cilat kanë biznes të qëndrueshëm. Funksionon duke i transferuar pasuritë dhe përgjegjësitë e kufizuara të një ndërmarrjeje në një degë të sapo themeluar të një NSH-je (“NewCo”). Kjo NewCo (kompani e re) më pas do t’i shitet një investuesi. Të ardhurat nga kjo shitje më pas vendosen në një llogari në mirëbesim dhe do të përdoren për të përbushur përgjegjësitë që i mbeten NSH-së së bashku me çdo pretendim tjetër, duke përfshirë pretendimet pronësore. NSH-të që mbeten më pas do të likuidohen ose kalojnë në falimentim. Si vlerësohet që një NSH ka biznes të qëndrueshëm ose jo? Një NSH ka biznes të qëndrueshëm në rast se mund t’i paguajë borxhet e veta dhe të ketë akoma kapital punues të mjaftueshëm për të operuar në mënyrë të efektshme me aktivitetet e saj të biznesit. **Si do të përcaktohet përparësia e NSH-ve për privatizim?** - AKM-ja do të bëjë listë me prioritete për NSH-të që do të privatizohen. Kriteret që do të përdoren për këtë listë janë si më poshtë: • NSH-të me pasuri tërheqëse, për të cilat investuesit kanë shprehur interes; • NSH-të ku AKM-së i është thënë që privatizimi është i mirëpritur nga ana e punonjësve të NSH-së dhe/ose drejtuesit; • Pronësia shoqërore e mbetur në kompanitë ekzistuese aksionere ku pronësia shoqërore ka shumicën. **Si do të përcaktohen pasuritë e NSH-së?** - Vendimi në lidhje me pasuritë e NSH-së të cilat do të transferohen në NewCo (kompaninë e re) do të merret rast pas rasti. Udhëzimet në lidhje me transferimin e pasurive janë kryesisht për të arritur objektivin për maksimizimin e vlefshmërisë komerciale të NewCo-së (kompanisë së re) p.sh. për ta bërë më tërheqëse për një investues për t’u blerë. Në disa raste pasuritë nga një NSH e vetme mund të ndahen ndërmjet disa NewCo-ve (kompanive të reja). **Si do të zgjidhen përgjegjësitë?** - AKM-ja do të përgatisë një listë me përgjegjësitë e NSH-ve të cilat do të transferohen tek NewCo-të (kompanitë e reja). Për të maksimizuar interesin e investuesit për të blerë NSH-në, në këtë rast do të transferohet shuma minimale e përgjegjësive. A do t’u thuhet NSH-ve që ato do të privatizohen? Të paktën 10 ditë përpara shpalljes së njoftimit për tender për shitjen e pasurive të NSH-së, përmes procesit spin-off, përmes likuidimit apo formave të tjera, AKM-ja do të njoftojë punonjësit e NSH-së si dhe administratën komunale përkatëse. (<http://www.kta-kosovo.org/ktareg/What%20is%20Spin%20Off%20ALB.pdf>)

“Spin-off”-i special duhet të garantonte vendet e punës

Privatizimi i ndërmarrjeve shoqërore me spin-off special, përparësitë dhe mangësitë” ishte tema për të cilën u diskutua dje në konferencën njëditore të organizuar nga BSPK-ja, në prag të privatizimit edhe të katër ndërmarrjeve tjera shoqërore në Kosovë. Konferenca kishte për qëllim të diskutojë hapur rreth metodës së Spin-offit special, sidomos me përfaqësuesit e ndërmarrjeve të cilat kanë shprehur disa vërejtje rreth kësaj metode të privatizimit, është shprehur kryetar i BSPK-së Bahri Shabani. Në konferencë përveç përfaqësuesve të

sindikatave, morën pjesë edhe përfaqësues të institucioneve vendore dhe të atyre ndërkombëtare. "Me gjithë faktin se ende nuk e dijmë se me cilat kritere duhet të bëhet ky privatizim, qëndrimi i BSPK-së është që ndërmarrjet tona shoqërore duhet të shiten me spin-offin special, pasi që jemi të interesuar që të kemi një punësim sa më të madh të mundshëm dhe nuk mendojmë se ka një kushtëzim për investitorët", tha kryetari i BSPK-së Bahri Shabani. Megjithatë, përfaqësuesit e katër ndërmarrjeve të parapara që do të privatizohen me spin-offin special, Fabrika e Birrës – në Pejë, Fabrika e Lllamarinës "Llamkos" në Vushtrri, "Ballkan" në Therandë dhe Kompania Hoteliere -Turistike "Kosova" në Prishtinë, shprehën qëndrime të ndryshme rreth privatizimit. Agim Elshani, drejtori i Fabrikës së Birrës në Pejë, tha se kjo ndërmarrje me 2 mijë punëtorët që i ka, funksionon mjaft mirë. Prandaj, ai kërkoi që procesi i privatizimit për këtë ndërmarrje të shtyhet: "Arsye kryesore është se privatizimi ka shumë të meta dhe ne besojmë se pas zgjedhjeve Qeveria e Kosovës do të dalë më e fortë dhe do të marrë përsipër edhe procesin e privatizimit". Xhon Xhonsion, drejtori i privatizimit në Kosovë, tha se disa ndërmarrje kanë një perspektivë më të madhe për tërheqjen e investimeve, andaj atyre i kemi preferuar metodën e spin-offit special: "Me këtë metodë kemi një minimum të investimeve të parapara poashtu edhe një minimum të fuqisë punëtore që blerësi i ri ka për detyrë ta mbajë". Në fund Xhohson ftoi BSPK-në që të organizojë një konferencë të ngjashme ku përfaqësuesit e ministrisë së financave dhe të doganave do të spjegonin sistemin tatimor, tarifat dhe ngarkesat e doganave me të cilat duhet të përballen ndërmarrësit. (<http://www.eciks.org/sq/lajme-evente/747>)

Privatizimi me kopje të dokumentave - Agjencia Kosovare e Privatizimit edhe pas katër vjetësh funksionon me kopje të dokumenteve të privatizimit të ndërmarrjeve shoqërore, me metodën e spin off-it special, pasi origjinalet në vitin 2008 ishin humbur, bëjnë të ditur zyrtarë të kësaj agjencie. Ylli Kaloshi, zëdhënës në AKP, thotë se nga ajo kohë, dokumentet origjinale nuk janë gjetur, edhe pse një gjë e tillë është kërkuar nga organet kompetente. "Ndërsa mungojnë dhe kanë munguar që nga ajo kohë vlerësimet e ndërmarrjeve të privatizuara me spin-off special dhe të komercializuara. Agjencia ka kontaktuar edhe auditorët që kanë bërë vlerësimet e ndërmarrjeve të privatizuara me spin-off special. Por, autoriteti i auditorëve të angazhuar nga agjencia e mëhershme, ka deklaruar se AKP-ja e themeluar pas shpalljes së pavarësisë së Kosovës nuk është palë për ta, pasi palë përgjegjëse ka qenë një institucion tjetër, që është agjencia e mëhershme", thekson Kaloshi për Evropën e Lirë. Në vitin 2008, pas shpalljes së pavarësisë, kur Agjencia Kosovare e Privatizimit mori nën menaxhim privatizimin, është thënë se shtylla e katërt e UNMIK-ut dhe Agjencia Kosovare e Mirëbesimit, me përfundimin e mandatit kanë djegur të gjitha dokumentet e procesit të privatizimit, gjë kjo që ishte mohuar nga të dyja palët. Ndryshe, tashmë pas katër vjetësh, të kontaktuar nga Radio Evropa e Lirë, zyrtarë të Bashkimit Evropian, EULEX dhe ata të Policisë së Kosovës, nëpërmes telefonit kanë thënë se nuk kanë asnjë informacion rreth rastit në fjalë. Por, njohës të çështjeve ekonomike e quajnë të çuditshëm faktin pse deri më tani autoritetet kompetente nuk ka zhvilluar hetime të mirëfillta. Lumir Abdixhiku, drejtor ekzekutiv në institutin "Riinvest" thekson se humbja e dokumenteve për të fshehur fakte është krim. Mungesa e këtyre dokumenteve ka vështirësuar punën e Agjencisë

Kosovare të Privatizimit, pasi është dashur që të bëhet rivlerësimi i ndërmarrjeve të privatizuara me metodën e spin off-it special, bën të ditur Yll Kaloshi. **“Agjencia ka bërë auditimin e këtyre ndërmarrjeve, dhe tashmë e ka gjendjen e qartë të ndërmarrjeve të privatizuara me spin off special dhe ndërmarrjeve të komercializuara prej auditimeve që ka angazhuar përmes procesit tenderues të hapur dhe transparent”**, thotë Kaloshi. Sidoqoftë, në gusht të vitit 2008, me fillimin e punës së Agjencisë Kosovare të Privatizimit, nga zyrtarët e saj, është thënë se në oborrin e ndërtesës së ish Agjencisë Kosovare të Mirëbesimit, janë gjetur dokumente të djegura, ndërsa në zyre nuk ka pasur asnjë dokument dhe as pajisje teknike. (<https://www.evropaelire.org/a/24647568.html>)

“Spin-Offi” special, i dështuar - Privatizimi i disa ndërmarrjeve shoqërore përmes metodës me “Spin-off” special, ka dalë i dështuar, pasi që shumica prej tyre do të ritenderohen. Ekspertë të ekonomisë thonë se ideja për privatizimin e tyre me këtë metodë nuk ka qenë e preferuar. Sepse sektorit privat nuk mund t’i imponohet se sa punëtorë do të mbajë në punë dhe sa para do të duhet të investojnë në ndërmarrje. Sipas, gazetës “Lajm”, ndër ndërmarrjet të cilat do të ritenderohen janë Hoteli “Garand”, Fabrika e Duhanit në Gjilan. Minierat në Strezovc dhe Golesh. (<https://telegrafi.com/spin-offi-special-i-deshtuar/>)

Ngecin ndërmarrjet e “spin-off”-it - Pesë ndërmarrjet e privatizuar gjatë viteve 2007-08 me spin-off special nga Agjencia e Kosovare e Mirëbesimit (AKM), tanimë trashëgimtare e secilës është Agjencia Kosovare e Privatizimit (AKP) ende nuk i kanë përmbushur zotimet. Këto ndërmarrje madje ende as nuk kanë arritur t’i përmbushin kriteret e kërkuara edhe pse afatet kohore i kanë pasur deri në vitin 2009, shkruan gazeta Tribuna. Disa nga to deri tani kanë marrë vetëm disa gjoha. “Agrokosova Holding”, “Miniera dhe Industria e Magnezit në Golesh”, “XIM Strezovc”, “Hotel Grand” dhe “IDGJ Tobacco” momentalisht janë duke u monitoruar nga AKP-ja. Mospërpushjen e kriterëve të këtyre ndërmarrjeve e pranojnë edhe në Agjencinë Kosovare të Privatizimit, por nuk tregojnë se çfarë hapa do të ndërmarrin në të ardhmen. E, gazeta ka arritur ta sigurojë një raport të zgjeruar për të gjitha këto ndërmarrje. Në këtë dokument gjashtëfaqësh tregohen në detaje ngeçjet e këtyre ndërmarrjeve të privatizuara. (<https://telegrafi.com/ngecin-ndermarrjet-e-spin-off-it/>)

GJENDJA AKTUALE E PRIVATIZIMIT TE NSH-TË E KOSOVES

Gjer me tani, procesi i privatizimit në Kosovë kishte fillim të vështirësuar të shoqëruar me hezitim dhe vonesa duke treguar përparime dhe ngeçje në zhvillimin e tij. Që nga fillimi në qershor 2002, kanë ardhur në shprehje dy ndërprerje, e para gjatë kuartalit të katërt të 2003 dhe 2004 dhe më pas kishin rrjedhë të mirë gjatë vitit 2005, 2006 dhe para 2007, do të ndërpritet prapë gjatë 2008. Me aktivizimin e bordit të AKP, procesi duhet të vazhdojë me përfshirje të NSH të pa privatizuara nga të cilat më të rëndësishme janë pjesët e Trepçës, Qendra skitare Brezovica, çështjet e pazgjidhura me NSH të Gjakovës. Shumica e NSH të mbetura pritet të vihen nën procedurat e likuidimit. Procesi i privatizimit në Kosovë ka targetuar rreth 500 ndërmarrje shoqërore, nga të cilat pas luftës operonin vetëm 30 %, me 60,000 punëtorë. Nga ky numër i punëtorëve, vetëm 16,000 gjeneronin të ardhura. Në këto ndërmarrje gjatë viteve të 80–ta ishin të koncentruar asete të rëndësishme teknologjike dhe

humane. Duke pasur parasysh qeverisjen e dhunshme nga Qeveria e Serbisë, vjetërsinë e asteve teknologjike dhe ndryshimet në mjedisin biznesor të tregut rajonal dhe ndërkombëtar, shumica e këtyre ndërmarrjeve kanë operuar në mënyrë joefektive dhe nën kapacitetet e tyre. Me qëllim të institucionalizimit të procesit të privatizimit në Kosovë, administrata ndërkombëtare kishte krijuar kornizën ligjore speciale të përberë nga:

- Rregullorja për qeverisje dhe operacionet e AKM-së,
- Rregullorja mbi qeverisjen e përdorimit të tokës,
- Rregullorja mbi Odën Speciale në Gjyqin Suprem,
- Politikat operacionale të AKM-së,
- Rregullat e tenderimit dhe të procedurave.

Në përgjithësi ky legjislacion ka aftësuar dhe lehtësuar shitjet direkte të ndërmarrjeve nëpërmjet spinn off-it të rregullt dhe special. Më vonë ky proces ishte shoqëruar me obligime investuese dhe të punësimit të bëra nga blerësit.

Pasqyra e implementimit të programit të privatizimit në Kosovë, tregon:

- Vlerësohet se rreth 300 NSH janë privatizuar apo likuiduar. Deri në qershor, 2008, 313 NSH janë tenderuar në formë të 551 kompanive të reja (NewCos). Rreth 114 nga keto ndërmarrje të vjetra, tanimë janë në likuidim.
- Pesë vite pas fillimit të privatizimit, 393 nga këto kompani të reja janë në fazën e kompletimit të kontraktimit, se bashku me 24 me spin off special që kanë përfunduar kompletimin e kontraktimit. 78 kontratat për shitje të kompanive të reja do të kalojnë në AKP. (51 tenderët e kompanive të reja nuk e kanë arritur fazën e kompletimit).
- Mjetet e tërësishme nga privatizimi kapin shumë prej Euro 371 milion.
- Obligimet shtesë të investimeve për spinn off special (vetëm 23 kompani) kapin shumë prej Euro 196 milion, përderisa mesatarja e investimeve për spinn off special është 420.000 Euros për dy vitet e para,
- Obligimet për punësim për spin off special janë 8,114 vende të punës. Në përgjithësi, numri i total i kompanive të privatizuara që nga fillimi është 495 (10% ende presin kompletimin e kontraktimit). Këto kompani të reja janë krijuar nga asetet e 313 NSH-ve. AKM kishte përfunduar punën duke u transformuar në Agjencionin Kosovar të Privatizimit (AKP) i cili ka filluar se funksionuar që nga shtatori 2008. Mjetet e akumuluar nga shitja e aseteve të ndërmarrjeve shoqërore arrin në mbi €383 milion, apo rreth 11.5% të BPV-së. Megjithatë, këto mjete ende mbahen të ngrira nga ana e AKM dhe jashtë aktivitetit ekonomik të vendit. Obligimet për investime nga spinn off-i special arrin në Euro 191.3 milion, ndërsa obligimet për punësim arrijnë në mbi 8,000 vende të punës.. Nëse realizohen të gjitha obligimet nga privatizimi (tenderët, likuidimi, shitjet dhe investimet) më shumë se

gjysmë miliard Euro do të akumulohen nëpërmjet privatizimit. (file:///C:/Users/User/Desktop/doktoratura/abstraktet%20per%20konferencen%20ne%20struge/shqip1476702103.pdf)

Ristrukturimi i Ndërmarrjeve - Termi restrukturimi i ndërmarrjeve përfshinë tërë procesin e bërë nga ndërmarrjet drejt adoptimit të sjelljeve të tyre për të mbijetuar dhe për të pasur sukses në ekonomi të tregut. Opinioni gjeneral është se procesi i privatizimit ka qenë i asociuar me restrukturimin e mëparshëm të Ndërmarrjeve Shoqërore (NSH-të) dhe që ka rezultuar në përmirësime të efikasitetit, produktivitetit, profitabilitetit, inovacionit dhe nivelit të investime në NSH-të. Për të përcaktuar nivelin e restrukturimit në kompanitë e privatizuara ne kemi konsideruar fillimisht faktorë të ndryshëm, hapat e restrukturimit të ndërmarrja pas privatizimit dhe më pas masat e adoptuara vitin e fundit.. (file:///C:/Users/User/Desktop/doktoratura/abstraktet%20per%20konferencen%20ne%20struge/shqip1476702103.pdf) **AKP, ultimatium 4 NSH-ve të privatizuara me spinoff special** - Bordi i Drejtorëve të Agjencisë mbajti takimin e 19 të radhës ku edhe u shqyrtua opsioni i tërheqjes së aksioneve për 4 ndërmarrje të privatizuara më parë me metodën spin-off special (Hotel Grandi, IDG Tabako, Miniera dhe Industria e Magnezitit-Golesh, dhe Miniera dhe Industria e Magnezitit-Strezovc), për shkak të përmbushjes jo të kënaqshme të zotimeve për investime dhe punësim.

PËRFUNDIMET DHE REKOMANDIMET

Shumë nga ndërmarrjet shoqërore të Kosovës, të cilat ishin privatizuar nga Agjencia Kosovare e Privatizimit, nuk kanë arritur të funksionalizohen dhe konsiderohen si të dështuara nga ekspertë të çështjeve të ekonomisë dhe përfaqësues të Qeverisë së Kosovës. Privatizimi i ndërmarrjeve shoqërore nuk ka mundur të arrijë objektivat e vet ekonomikë. Numër i madh i ndërmarrjeve shoqërore të privatizuara nuk kanë arritur të funksionalizohen. Në Kosovë janë privatizuar shumë asete të rëndësishme, të cilat shpesh kanë përfunduar në duart e njerëzve, të cilët kanë pasur kapital që t'i blejnë si asete, por që nuk kanë pasur projekte apo vizion për t'i funksionalizuar ato fabrika apo asete.

Duke pasur parasysh brengat e investitorëve dhe pronarëve të rinj të ndërmarrjeve të privatizuara i sugjerohet qeverisë që sa më shpejtë të bëjë përmirësime në politikat ekonomike për t'i bërë ato më të favorshme për investitorët. Veçanërisht sugjerohet që: (a) të lirohen nga pagesa e tarifave doganore dhe tu mundësohet një kreditim afatgjatë për pagesën e TVSH për pajisjet e importuara për investimet kapitale (b) përmirësohet qasja në kredi duke rritur ofertën kreditore dhe përmirësuar kushtet e kreditimit (për shembull me vija të veçanta kreditimi) për prodhim , eksport e të ngjashme. Duke pasur parasysh brengat e investitorëve dhe pronarëve të rinj të ndërmarrjeve të privatizuara i sugjerohet qeverisë që sa më shpejtë të bëjë përmirësime në politikat ekonomike për t'i bërë ato më të favorshme për investitorët.

SPIN-OFF-I SPECIAL, DËSHTIMI I TRANZICIONIT EKONOMIK NË KOSOVË

Anastas Angjeli, Academician

Mediterranean University of Albania, Republic of Albania,
anastasangjeli@gmail.com

Mustafë Kadriaj, PHD(C)

International University of Struga, Republic of Kosovo, mustafkadriaj@live.com

ABSTRAKTI

Kosova si vend kishte të njëjtën mënyrë të qeverisjes si të gjitha vendet e Ballkanit me një qeveri dhe ekonomi të centralizuar. Për dallim nga vendet e tjera, Kosova tranzicionin politik dhe ekonomik e filloi mbas luftës në fund të shekullit të kaluar ku lufta la pasoja si në njerëz dhe në ekonomi ku ende vuan shoqëria kosovare. Është e natyrshme që si vend nuk mund t'i ndalim proceset globale që sipas ekonomisë së tregut, por edhe biznesi duhet që të ketë pronarin dhe titullarin e vet. Administrata e UNMIK-ut themeloi Agjencinë e Mirëbesimit, duke i dhënë mandatin që të privatizojë ishndërmarrjet publike. Parimisht ishte një proces i mirëpritur për ekonominë dhe qytetarin, por praktika tregoi që pikërisht aty filloi dukuria e korrupsionit duke favorizuar njerëzit e afërt me politikën. Dukuria e korrupsionit vetëm sa u rrit edhe mbas pavarësisë nën menaxhimin e Agjencisë Kosovare të Privatizimit. Ndërmarrjet e vlerësuara me kapital jo të madh privatizoheshin përmes likuidimit dhe mbi bazën e çmimit më të lartë të ofruar, për dallim privatizimi përmes " Spin-offit special", përveç çmimit më të lartë kishte edhe kushtin që mos të devijojë veprimtaria dhe duke ruajtur vendin e punës së punëtorëve. Pikërisht dështimi më i madh ndodhi te "Spin offi special", duke mos iu përmbajtur kushteve të kontratës, duke larguar punëtorët, duke ndryshuar destinimin e prodhimit dhe aktivitetin e veprimtarisë dhe më e rënda duke i dhënë hapësirat për qendra tregtare. Çdo aktivitet biznesor që sjell përfitime është i mirëseardhur, por qëllimi i çdo qeverie është prodhimi si prioritet për fat jo të mir tani në Kosovë është bërë tregtia.

Fjalët kyqe: tranzicioni ekonomik, privatizimi, Spin-off-i special, dështimi

PREZANTIMI

Tanimë privatizimi në Kosovë ka hyrë në fazën përfundimtare. Megjithatë ky proces ka qenë i shoqëruar me shumë dilema para se të fillojë te cilat kanë vazhduar edhe pas raundit të parë në korrik të vitit 2003, kur për një kohë edhe u ndërpre. Duke rifilluar përsëri me 2004 gjatë tri viteve vijuese ai pati një dinamikë të lakmueshme kështu deri tani janë shpallur tenderë për 313 NSH, përkatësisht 515 të rikrijuara nga këto të parat sipas metodës

se ashtuquajtur spin off. Megjithatë deri tani vetëm për 347 raste ka përfunduar nënshkrimi i kontratave. Fondet e akumuluar nga shitja e asetëve kanë arritur shumë prej 383 milion Eurosh dhe tani përbëjnë rreth 11.5 % të GDP. Fatkeqësisht këto fonde vazhdojnë ende të mbahen të bllokuara në fondin e mirëbesimit të tërhequra nga rrjedhat e aktiviteteve ekonomike të vendit. Megjithatë, përkundër një numri të konsiderueshëm të NSH të privatizuara gjatë tri viteve të fundit nuk ka pasur një studim që do të pasqyroste në mënyrë më gjithëpërfshirëse performancën e ndërmarrjeve të privatizuara, efektet e tyre në ekonomi, aspektet sociale e edhe ndikimin e mjedisit biznesor në punën e këtyre ndërmarrjeve. Informacioni se çfarë po ngjet me ndërmarrjet e privatizuara ka qenë shumë i fragmentuar dhe në të shumtën e rasteve i lidhur për ndërmarrje të caktuara dhe në rastet kur janë paraqitur probleme rreth transformimit dhe aktivitetit të tyre. (file:///C:/Users/User/Desktop/doktoratura/abstraktet%20per%20konferencen%20ne%20struge/shqip1476702103.pdf). Privatizimi në Kosovë është rishpërndarja e pasurive shoqërore tek individët privatë apo ndërmarrjet. Është proces ligjor i ndërlikuar dhe politikisht i ngarkuar, i cili do të ketë ndikim afatgjatë në ekonomi. Privatizimi gjithashtu ngrit çështje emocionale nga e kaluara: konfiskimet, racionalizimet, krijimi i pronës shoqërore dhe më vonë transformimi i bizneseve. Kur privatizohet prona shoqërore, mund të ketë padi pronësore nga individët apo pasardhësit e tyre, të cilët kanë qenë pronarë të pronave para se të konfiskohen apo pas transformimit të tyre. Situata në Kosovë komplikohet edhe më tej sepse shumë regjistra të pronës janë zhdukur si rezultat i konfliktit të vitit 1999. Rëndësia e procesit të privatizimit është pasqyruar në atë që Përfaqësuesi Special i Sekretarit të Përgjithshëm mbante kompetencën ekskluzive për administrim të ndërmarrjeve dhe pronave. Procesi i privatizimit i është deleguar Agjencisë së Mirëbesimit dhe kontestet zakonisht parashtrihen pranë Dhomës së Veçantë. (<https://www.osce.org/sq/kosovo/32013?download=true>)

DEFINIMI SHKENCOR I TRNZACIONIT EKONOMIK

Tranzicioni ekonomik definohet si kalim nga ekonomia komanduese (socialiste, vertikale, e tipit të mbyllur) drejt ekonomisë së tregut të lire (ekonomia liberale). Ky kalim zakonisht ka filluar me tranzicionin politik të vendeve ish-socialiste në fund të viteve '80-ta. (SKENDERI , 2010, p. 253)

Sistemi komunist bazohej në një teori ekonomike e sociale, të zhvilluar nga Karl Marksi në shekullin e nëntëmbdhjetë, e cila u bente thirrje punëtorëve të merrnin në dorë shtetin. Kjo “diktaturë e Proletariatit” – mendonte Marksi – do të mund t’i shtronte udhën socializmit të vërtetë, në të cilin dhimbjet e padrejtësitë e kapitalizmit do të zëvendësoheshin prej komunizmit, një sistem ekonomik, ku jeta organizohet në bazë të parimit: “nga secili sipas aftësive, secilit sipas nevojave”. Në vend që të lireshin tregjet të marrin vendimet kryesore ekonomike, një ekonomi komuniste e lë një vendimarrje të tillë në duart e qeverisë, me shpresën se kështu do të krijohet një shoqëri “komunale” e barazisë. Rënia e Bashkimit Sovjetik në fillim të viteve 1990 u dha mundësinë vendeve të tjera komuniste të rivlerësonin përfitimet e komunizmit. Shumica e vendeve të Europës Qendrore e Lindore vendosën të

braktisin filozofinë marksiste dhe lëvizën shpejt drejt ekonomive perëndimore të tregut. Në vitin 2000, mbetën vetëm katër vende komuniste: Vietnami, Kuba, Korea e Veriut dhe Kina. (EPPING, 2007, pp. 148,149). Kur vendet komuniste të bllokut sovjetik vendosën të braktisin më shumë se pesdhjet vite socializëm dhe t'i bashkoheshin perëndimit kapitalist, skenarët më të qinjë filluan të shiheshin të lidhur me ekonominë, e jo me politikën. Një prej maktheve më të frikshëm të tyre kishte të bënte me faktin, që ristrukturimi ekonomik i dhimbshëm do të çonte në trazira sociale. Ndërsa transformimin ekonomik të tyre gjatë viteve 1990, vendet e Europës Qendrore e Lindore kishin veç një gjë në mendje: t'i qaseshin Bashkimit Europian. Në shumicën e këtyre vendeve, planifikimi nga qendra shpejt i la vendin “ekonomive në tranzicion”, Ra perdia e hekurt nga Polonia deri në Slloveni, dhe dolën në shesh më shumë se një duzinë vendesh të etura për t'iu bashkuar fqinjëve të tyre perëndimorë, ku ekonomia funksiononte sipas logjikës së tregut të lirë. Megjithatë, tranzicioni shpesh u pengua prej infrastrukturës së shkatërruar dhe prej papunësisë skajshmërisht të lartë, që vinte prej mbylljes së industrive jo efektive, të cilat kishin qënë prone shtetërore. (EPPING, 2007, pp. 151,152). Duke qenë gjithnjë në koherencë me ndryshimet e mëdha shoqërore në Europën Qendrore dhe Lindore, literature ekonomike është në ndryshim të vazhdueshëm. Kjo, edhe sepse vende të ndryshme, zhvilluan modele të ndryshme ekonomike nga njëri-tjetri. Në fillim, shumë prej reformave ekonomiketë vendeve të ndryshme u diskutuan dhe u pranua gjerësisht, se modelet e tyre ishin në shumë pika, të nejtja. Me kalimin e kohës, vendet e Europës Qendrore dhe Lindore, filluan të zhvillonin, secila modelin e saj ekonomik; të përbashkët mbetën shumë pak, ndërkohë që thelloheshin diferencat mes modeleve. Nuk ishte shumë e vështirë të identifikoheshin vendet e zhvilluara dhe ato më pak të zhvilluara. Sakaq, literature ekonomike që diskutonte dhe analizonte sfidat dhe kushtet e njohura e të panjohura të tranzicionit, sa vinte dhe zgjerohej. (MINXHOZI,MALAJ,XHEPA, 2015, p. 3). Implementimi i nxitur, gjysmë masat, si dhe ngadalësimi i reformës ekonomike janë baraz me “armik”... (MINXHOZI,MALAJ,XHEPA, 2015, p. 122). Nocioni i “tranzicionit demokratik” ka qenë vazhdimisht objekt i gjerë diskutimesh, por duke arritur në konkluzionin se ai është para së gjithash një proces politik që karakterizohet nga kalimiprogresiv nga një regjim i tipit “dikaturë” në një regjim të tipit “demokraci”. Duke shmangur debatet e natyrës së mirfilltë terminologjike, autorë të ndryshëm e kanë përcaktuar tranzicinin në një mënyrë më minimaliste: si “periudhën e ndryshimit të regjimit, si kohën e kalimit nga dikatura në demokraci, si një periudhë ndryshimesh institucionale në të cilën normat demokratike imponohen si kriter legjitimues i sjelljes së aktorëve kryesorë të shoqërisë. Në momentin që gjykohet se shoqëria i ka ndërtuar dhe po i zbaton këto forma e institucione demokratike, tranzicioni, nga kuptimi i tij i përgjithshëm “demokratik”, specifikohet në tranzicion ekonomik, financiar, politik, demografik, etj., duke u bërë kështu pjesë e”transformimit të vazhdueshëm të shoqërisë drejt progresit dhe zhvillimit”. (CIVICI , 2014, p. 105). Tranzicioni funksional, që filloi në vitin 1989, i zhyti vendet ish-socialiste në një krizë të forte adaptimi në raport me sistemin e ri. Politikat makroekonomike të fazës së parë të tranzicionit (stabiliteti monetar, liberalizimi i tregtisë së jashtme, etj.) që çuan veç të tjera tjerave dhe në një shtërngim të fort buxhetor, i prekën drejtpërdrejt të gjithë agjentët ekonomikë dhe veqanërisht ata që operonin në sektorin bujqësor. (CIVICI , 2014, p. 191)

PROBLEMET LEGJISLATIVE ME KORNIZËN LIGJORE MBI AGJENCINË KOSOVARE TË MIRËBESIMIT

Pozicioni i Agjencisë së Mirëbesimit dhe i Drejtorëve të saj

1) Përgjegjësitë e kufizuara të Agjencisë të Mirëbesimit dhe juridiksioni ekskluziv i Dhomës së Veçantë Përgjegjësie e Agjencisë të Mirëbesimit në mënyrë strikte është e kufizuar në mjetet e Agjencisë të Mirëbesimit, plus pjesës së papaguar të kapitalit të saj të atribuuar Agjencia nuk është përgjegjëse për kurrfarë borxhi, veprimi ose mosveprimi që i atribuohet ndërmarrjeve dhe drejtorëve të tyre. Më tepër, Agjencia është përgjegjëse vetëm për veprimet dhe mosveprimet që janë jashtë autoritetit të saj, që paraqet keqpërdorim të pozitës zyrtare, ose paraqet shkeljen e obligimeve kontraktuese të shkaktuar nga Agjencia e Mirëbesimit. Andaj, çdo përgjegjësi e tillë e Agjencisë së Mirëbesimit është e kufizuar për personat që vuajnë humbje financiare si rezultat i drejtpërdrejt të veprimit ose mosveprimit të Agjencisë së Mirëbesimit. Agjencia në asnjë rast nuk përgjigjet për dëmet që janë bërë si rrjedhim i tërthortë ose si pasojë e masave ndëshkuese. Palët të cilat parashtrajnë ankesë kundër Agjencisë së Mirëbesimit, mund ta bëjnë atë vetëm në Dhomën e Veçantë. Dhoma e Veçantë ka juridiksion ekskluziv për të gjitha paditë kundër Agjencisë së Mirëbesimit dhe kërkohet njoftim paraprak në afat prej 60 ditëve për Agjencinë e Mirëbesimit.

2) Përgjegjësia e Bordit dhe e personelit të Agjencisë të Mirëbesimit Bordi, udhëheqësia dhe personeli i Agjencisë të Mirëbesimit nuk janë përgjegjëse ndaj asnjë pale përveç Agjencisë të Mirëbesimit për çdo veprim në emër të Agjencisë të Mirëbesimit brenda shtrirjes së autoritetit të tyre. (<https://www.osce.org/sq/kosovo/32013?download=true>)

Legjislacioni i cili e udhëheqë Agjencinë e Mirëbesimit dhe procesin e privatizimit është i ndërlikuar dhe përfshihet në instrumente të ndryshme. Ja edhe disa shembuj:

- Likuidimi vullnetar i NSh-ve bazohet në Rregulloren e UNMIK-ut nr. 2005/18, për ndryshimin e Rregullores së UNMIK-ut nr. 2002/12 për themelimin e Agjencisë Kosovare të Mirëbesimit nenin 9. Ky nen i referohet “procedurës së krijuar sipas Rregullores për Shoqëritë Tregtare”. Për më tepër, neni 43.4 i Rregullores së UNMIK-ut nr. 2005/48 për Riorganizimin dhe Likuidimin e Ndërmarrjeve dhe Aseteve të tyre siguron që likuidimet vullnetare duhet të bëhen në përputhje me dispozitat për likuidimet e urdhëruara nga gjykata të asaj rregulloreje. Urdhëresa Administrative nr. 2007/1 veçon disa çështje që janë të rëndësishme në likuidimet dhe kjo urdhëresë ka krijuar komisione shqyrtuese. Urdhëresa Administrative nr. 2006/17 përshkruan procedurat për riorganizim dhe likuidim dhe për shqyrtim të vendimeve të komisioneve për likuidim pranë Dhomës së Veçantë.

- Krijimi i qiradhënies për toka është bazuar në Rregulloren e UNMIK-ut nr. 2003/13 e cila është ndryshuar me Rregulloren e UNMIK-ut nr. 2004/45 dhe zbatuar me Urdhëresën Administrative nr. 2005/12.

- E drejta e punonjësve për 20% nga mjetet e shitjes është shkruar në Rregulloren e UNMIK-ut nr. 2003/13 dhe në ndryshimet e saja. Urdhëresa Administrative nr. 2006/17 i përshkruan procedurat për ankesa në lidhje me listat para Dhomës së Veçantë. Ligji kundër diskriminimit është relevant për ankesat e bazuara në diskriminim. (<https://www.osce.org/sq/kosovo/32013?download=true>)

Procesi i pafund i privatizimit në Kosovë - Që nga fillimi i procesit të privatizimit në Kosovë, rreth 15 vjet më parë janë privatizuar 1480 asete të ndërmarrjeve shoqërore, kurse vetëm gjatë vitit 2017 nga ky proces janë nënshkruar 220 kontrata të reja me një vlerë financiare prej 27 milionë eurosh, thonë udhëheqës të Agjencisë Kosovare të Privatizimit (AKP). Sa i përket këtij procesi, zyrtarë të AKP-së, vitin e kaluar e konsiderojnë të suksesshëm, pa anashkaluar edhe disa sfida që e kanë përcjell, kurse përfaqësues të punëtorëve procesin e privatizimit e vlerësojnë të dështuar. Ekrem Hajdari, drejtor menaxhues në Agjencinë Kosovare të Privatizimit, ka treguar, se shumica e përgjithshme e mjeteve të grumbulluara ka arritur në mbi 681 milionë euro, prej të cilave 210 milionë euro u janë dhënë kreditorëve dhe u janë transferuar punëtorëve të ish-ndërmarrjeve shoqërore. “Përderisa në vitin 2012 kemi pasur një vit rekord prej 160 kontratave të lidhura brenda vitit, vitin që lam pas, kemi finalizuar 220 kontrata, pra është vit rekord. Interesante është se në kuadër të këtyre 11 valëve që kemi pasur çdo muaj, ne kemi marrë 2000 oferta përmes tenderit publik. Kjo dëshmon se edhe në këtë vit është kthyer besimi i investitorëve potencialë, të cilët kanë filluar të mos hezitojnë dhe të vijnë me oferta që janë atraktive”. Shumica e ndërmarrjeve të shituara në Kosovë janë privatizuar me metodën e quajtur spin-off i rregullt, kurse ndërmarrjet që janë konsideruar më të mëdha, janë privatizuar me metodën spin-off special. Te këto të fundit, privatizimi nuk lejon ndërrimin e destinimit të ndërmarrjes. Në anën tjetër, përfaqësues të punëtorëve e konsiderojnë se procesi i privatizimit në Kosovë ka shënuar regres në zhvillimin ekonomik të vendit. Avni Ajdini, kryetar i Bashkimit të Sindikatave të Pavarura të Kosovës, (BSPK) thotë se procesi i privatizimit ka qenë i egër dhe pa ndonjë analizë të mirëfilltë, që do kishte ndikim pozitiv në zhvillimin e përgjithshëm ekonomik. “Si mund të quaj një progres, këtu është një regres i zhvillimit ekonomik sepse mbi 50 për qind të qytetarëve të Kosovës janë të papunë. Asnjëherë nuk kemi pasur shkallë më të lartë të papunësisë”. Ajdini ndërkaq pohon se vetë zgjatja e procesit të privatizimit krijon dyshime për përfitime të grupeve të caktuara të interesit. Ky proces, sipas tij, duhet të përmbyllet sa më parë që është e mundur. “Ky proces është bërë i ‘pavdekshëm’. Në pa kufi do të zgjasin për interesa të individëve të caktuar. Sikurse çështja e tokave, pronave, që kanë marrë për 99 vite me një çmim simbolik, kurse janë shitur me çmime të larta”. Por, zyrtarë të AKP-së thonë se nevojiten edhe shtatë vjet për të privatizuar të gjitha asetet e ndërmarrjeve shoqërore. Ekrem Hajdari shprehet se pas kësaj periudhe pritet të shuhet agjencia dhe të funksionojë vetëm një zyre në kuadër të ndonjëris nga ministrinë e Qeverisë së Kosovës. “Procesi i privatizimit, në stadin e tanishëm ku jemi është tek gjysma. Që nga themelimi i AKP-së, që 15 vite deri më sot, është përfunduar gjysma e punës. Kure ne mendojmë që këtë gjysmën tjetër, mendojmë të finalizojmë për shtatë vite të ardhshme. Është përgatitur edhe një dokument i cili do përcaktojë këtë orar të procesit të privatizimit, që është menduar për shtatë vite të finalizohet”. Ndryshe, edhe zyrtarë të Qeverisë më herët kanë deklaruar se shumë nga ndërmarrjet shoqërore të

privatizuara nga Agjencia Kosovare e Privatizimit, nuk kanë arritur të funksionalizohen. (<http://indeksonline.net/procesi-i-pafund-i-privatizimit-ne-kosove/>)

Çfarë është procesi Spin-Off dhe si vendoset se çfarë do të përfshihet në Spin-Off? - Procesi Spin-Off është një proces i preferuar nga AKM-ja për privatizimin e NSH-ve të cilat kanë biznes të qëndrueshëm. Funksionon duke i transferuar pasuritë dhe përgjegjësitë e kufizuara të një ndërmarrjeje në një degë të sapo themeluar të një NSH-je ("NewCo"). Kjo NewCo (kompani e re) më pas do t'i shitet një investuesi. Të ardhurat nga kjo shitje më pas vendosen në një llogari në mirëbesim dhe do të përdoren për të përmbushur përgjegjësitë që i mbeten NSH-së së bashku me çdo pretendim tjetër, duke përfshirë pretendimet pronësore. NSH-të që mbeten më pas do të likuidohen ose kalojnë në falimentim. Si vlerësohet që një NSH ka biznes të qëndrueshëm ose jo? Një NSH ka biznes të qëndrueshëm në rast se mund t'i paguajë borxhet e veta dhe të ketë akoma kapital punues të mjaftueshëm për të operuar në mënyrë të efektshme me aktivitetet e saj të biznesit. Si do të përcaktohet përparësia e NSH-ve për privatizim? - AKM-ja do të bëjë listë me prioritete për NSH-të që do të privatizohen. Kriteret që do të përdoren për këtë listë janë si më poshtë: • NSH-të me pasuri tërheqëse, për të cilat investuesit kanë shprehur interes; • NSH-të ku AKM-së i është thënë që privatizimi është i mirëpritur nga ana e punonjësve të NSHsë dhe/ose drejtuesit; • Pronësia shoqërore e mbetur në kompanitë ekzistuese aksionere ku pronësia shoqërore ka shumicën. Si do të përcaktohen pasuritë e NSH-së? - Vendimi në lidhje me pasuritë e NSH-së të cilat do të transferohen në NewCo (kompaninë e re) do të merret rast pas rasti. Udhëzimet në lidhje me transferimin e pasurive janë kryesisht për të arritur objektivin për maksimizimin e vlefshmërisë komerciale të NewCo-së (kompanisë së re) p.sh. për ta bërë më tërheqëse për një investues për t'u blerë. Në disa raste pasuritë nga një NSH e vetme mund të ndahen ndërmjet disa NewCo-ve (kompanive të reja). Si do të zgjidhen përgjegjësitë? - AKM-ja do të përgatisë një listë me përgjegjësitë e NSH-ve të cilat do të transferohen tek NewCo-të (kompanitë e reja). Për të maksimizuar interesin e investuesit për të blerë NSH-në, në këtë rast do të transferohet shuma minimale e përgjegjësisë. A do t'u thuhet NSH-ve që ato do të privatizohen? Të paktën 10 ditë përpara shpalljes së njoftimit për tender për shitjen e pasurive të NSH-së, përmes procesit spin-off, përmes likuidimit apo formave të tjera, AKM-ja do të njoftojë punonjësit e NSH-së si dhe administratën komunale përkatëse. (<http://www.kta-kosovo.org/ktareg/What%20is%20Spin%20Off%20ALB.pdf>)

“SPIN-OFF”-I SPECIAL DUHET TË GARANTONTE VENDET E PUNËS

Privatizimi i ndërmarrjeve shoqërore me spin-off special, përparësitë dhe mangësitë" ishte tema për të cilën u diskutua dje në konferencën njëditore të organizuar nga BSPK-ja, në prag të privatizimit edhe të katër ndërmarrjeve tjera shoqërore në Kosovë. Konferenca kishte për qëllim të diskutojë hapur rreth metodës së Spin-offit special, sidomos me përfaqësuesit e ndërmarrjeve të cilat kanë shprehur disa vërejtje rreth kësaj metode të privatizimit, është shprehur kryetar i BSPK-së Bahri Shabani. Në konferencë përveç përfaqësuesve të sindikatave, morën pjesë edhe përfaqësues të institucioneve vendore dhe të atyre ndërkombëtare. "Me gjithë faktin se ende nuk e dijmë se me cilat kritere duhet të bëhet ky privatizim, qëndrimi i BSPK-së është që ndërmarrjet tona shoqërore duhet të shiten me spin-

offin special, pasi që jemi të interesuar që të kemi një punësim sa më të madh të mundshëm dhe nuk mendojmë se ka një kushtëzim për investitorët", tha kryetari i BSPK-së Bahri Shabani. Megjithatë, përfaqësuesit e katër ndërmarrjeve të parapara që do të privatizohen me spin-offin special, Fabrika e Birrës – në Pejë, Fabrika e Lllamarinës "Llamkos" në Vushtrri, "Ballkan" në Therandë dhe Kompania Hoteliere -Turistike "Kosova" në Prishtinë, shprehën qëndrime të ndryshme rreth privatizimit. Agim Elshani, drejtori i Fabrikës së Birrës në Pejë, tha se kjo ndërmarrje me 2 mijë punëtorët që i ka, funksionon mjaft mirë. Prandaj, ai kërkoi që procesi i privatizimit për këtë ndërmarrje të shtyhet: "Arsye kryesore është se privatizimi ka shumë të meta dhe ne besojmë se pas zgjedhjeve Qeveria e Kosovës do të dalë më e fortë dhe do të marrë përsipër edhe procesin e privatizimit". Xhon Xhonsion, drejtori i privatizimit në Kosovë, tha se disa ndërmarrje kanë një perspektivë më të madhe për tërheqjen e investimeve, andaj atyre i kemi preferuar metodën e spin-offit special: "Me këtë metodë kemi një minimum të investimeve të parapara poashtu edhe një minimum të fuqisë punëtore që blerësi i ri ka për detyrë ta mbajë". Në fund Xhohson ftoi BSPK-në që të organizojë një konferencë të ngjashme ku përfaqësuesit e ministrisë së financave dhe të doganave do të shpjegojnë sistemin tatimor, tarifave dhe ngarkesat e doganave me të cilat duhet të përballen ndërmarrësit. (<http://www.eciks.org/sq/lajme-evente/747>)

Privatizimi me kopje të dokumentave - Agjencia Kosovare e Privatizimit edhe pas katër vjetësh funksionon me kopje të dokumenteve të privatizimit të ndërmarrjeve shoqërore, me metodën e spin off-it special, pasi origjinalet në vitin 2008 ishin humbur, bëjnë të ditur zyrtarë të kësaj agjencie. Ylli Kaloshi, zëdhënës në AKP, thotë se nga ajo kohë, dokumentet origjinale nuk janë gjetur, edhe pse një gjë e tillë është kërkuar nga organet kompetente. "Ndërsa mungojnë dhe kanë munguar që nga ajo kohë vlerësimet e ndërmarrjeve të privatizuara me spin-off special dhe të komercializuara. Agjencia ka kontaktuar edhe auditorët që kanë bërë vlerësimet e ndërmarrjeve të privatizuara me spin-off special. Por, autoriteti i auditorëve të angazhuar nga agjencia e mëhershme, ka deklaruar se AKP-ja e themeluar pas shpalljes së pavarësisë së Kosovës nuk është palë për ta, pasi palë përgjegjëse ka qenë një institucion tjetër, që është agjencia e mëhershme", thekson Kaloshi për Evropën e Lirë. Në vitin 2008, pas shpalljes së pavarësisë, kur Agjencia Kosovare e Privatizimit mori nën menaxhim privatizimin, është thënë se shtylla e katërt e UNMIK-ut dhe Agjencia Kosovare e Mirëbesimit, me përfundimin e mandatit kanë djegur të gjitha dokumentet e procesit të privatizimit, gjë kjo që ishte mohuar nga të dyja palët. Ndryshe, tashmë pas katër vjetësh, të kontaktuar nga Radio Evropa e Lirë, zyrtarë të Bashkimit Evropian, EULEX dhe ata të Policisë së Kosovës, nëpërmes telefonit kanë thënë se nuk kanë asnjë informacion rreth rastit në fjalë. Por, njohës të çështjeve ekonomike e quajnë të çuditshëm faktin pse deri më tani autoritetet kompetente nuk ka zhvilluar hetime të mirëfillta. Lumir Abdixhiku, drejtor ekzekutiv në institutin "Riinvest" thekson se humbja e dokumenteve për të fshehur fakte është krim. Mungesa e këtyre dokumenteve ka vështirësuar punën e Agjencisë Kosovare të Privatizimit, pasi është dashur që të bëhet rivlerësimi i ndërmarrjeve të privatizuara me metodën e spin off-it special, bën të ditur Yll Kaloshi. "Agjencia ka bërë auditimin e këtyre ndërmarrjeve, dhe tashmë e ka gjendjen e qartë të ndërmarrjeve të privatizuara me spin off special dhe ndërmarrjeve të komercializuara prej auditimeve që ka angazhuar përmes procesit tenderues të hapur dhe transparent", thotë Kaloshi. Sidoqoftë, në

gusht të vitit 2008, me fillimin e punës së Agjencisë Kosovare të Privatizimit, nga zyrtarët e saj, është thënë se në oborrin e ndërtesës së ish Agjencisë Kosovare të Mirëbesimit, janë gjetur dokumente të djegura, ndërsa në zyre nuk ka pasur asnjë dokument dhe as pajisje teknike. (<https://www.evropaelire.org/a/24647568.html>)

“Spin-Offi” special, i dështuar - Privatizimi i disa ndërmarrjeve shoqërore përmes metodës me “Spin-off” special, ka dalë i dështuar, pasi që shumica prej tyre do të ritenderohen. Ekspertë të ekonomisë thonë se ideja për privatizimin e tyre me këtë metodë nuk ka qenë e preferuar. Sepse sektorit privat nuk mund t’i imponohet se sa punëtorë do të mbajë në punë dhe sa para do të duhet të investojnë në ndërmarrje. Sipas, gazetës “Lajm”, ndër ndërmarrjet të cilat do të ritenderohen janë Hoteli “Garand”, Fabrika e Duhanit në Gjilan. Minierat në Strezovc dhe Golesh. (<https://telegrafi.com/spin-offi-special-i-deshtuar/>)

Ngecin ndërmarrjet e “spin-off”-it - Pesë ndërmarrjet e privatizuara gjatë viteve 2007-08 me spin-off special nga Agjencia e Kosovare e Mirëbesimit (AKM), tanimë trashëgimtare e secilës është Agjencia Kosovare e Privatizimit (AKP) ende nuk i kanë përmbushur zotimet. Këto ndërmarrje madje ende as nuk kanë arritur t’i përmbushin kriteret e kërkuara edhe pse afatet kohore i kanë pasur deri në vitin 2009, shkruan gazeta Tribuna. Disa nga to deri tani kanë marrë vetëm disa gjoha. “Agrokosova Holding”, “Miniera dhe Industria e Magnezit në Golesh”, “XIM Strezovc”, “Hotel Grand” dhe “IDGJ Tobacco” momentalisht janë duke u monitoruar nga AKP-ja. Mospërpushjen e kriterëve të këtyre ndërmarrjeve e pranojnë edhe në Agjencinë Kosovare të Privatizimit, por nuk tregojnë se çfarë hapa do të ndërmarrin në të ardhmen. E, gazeta ka arritur ta sigurojë një raport të zgjeruar për të gjitha këto ndërmarrje. Në këtë dokument gjashtëfaqësh tregohen në detaje ngecjet e këtyre ndërmarrjeve të privatizuara. (<https://telegrafi.com/ngecin-ndermarrjet-e-spin-off-it/>)

GJENDJA AKTUALE E PRIVATIZIMIT TE NSH-TË E KOSOVES

Gjer me tani, procesi i privatizimit në Kosovë kishte fillim të vështirësuar të shoqëruar me hezitim dhe vonesa duke treguar përparime dhe ngecje në zhvillimin e tij. Që nga fillimi në qershor 2002, kanë ardhur në shprehje dy ndërprerje, e para gjatë kuartalit të katërt të 2003 dhe 2004 dhe më pas kishin rrjedhë të mirë gjatë vitit 2005, 2006 dhe para 2007, do të ndërpritet prapë gjatë 2008. Me aktivizimin e bordit të AKP, procesi duhet të vazhdojë me përfshirje të NSH të pa privatizuara nga të cilat më të rëndësishme janë pjesët e Trepçës, Qendra skitare Brezovica, çështjet e pazgjidhura me NSH të Gjakovës. Shumica e NSH të mbetura pritet të vihen nën procedurat e likuidimit. Procesi i privatizimit në Kosovë ka targetuar rreth 500 ndërmarrje shoqërore, nga të cilat pas luftës operonin vetëm 30 %, me 60,000 punëtorë. Nga ky numër i punëtorëve, vetëm 16,000 gjeneronin të ardhura. Në këto ndërmarrje gjatë viteve të 80-ta ishin të koncentruar asete të rëndësishme teknologjike dhe humane. Duke pasur parasysh qeverisjen e dhunshme nga Qeveria e Serbisë, vjetërsinë e asteve teknologjike dhe ndryshimet në mjedisin biznesor të tregut rajonal dhe ndërkombëtar, shumica e këtyre ndërmarrjeve kanë operuar në mënyrë joefektive dhe nën kapacitetet e tyre. Me qëllim të institucionalizimit të procesit të privatizimit në Kosovë, administrata ndërkombëtare kishte krijuar kornizën ligjore speciale të përberë nga:

- Rregullorja për qeverisje dhe operacionet e AKM-së,
- Rregullorja mbi qeverisjen e përdorimit të tokës,
- Rregullorja mbi Odën Speciale në Gjyqin Suprem,
- Politikat operacionale të AKM-së,
- Rregullat e tenderimit dhe të procedurave.

Në përgjithësi ky legjislacion ka aftësuar dhe lehtësuar shitjet direkte të ndërmarrjeve nëpërmjet spinn off-it të rregullt dhe special. Më vonë ky proces ishte shoqëruar me obligime investuese dhe të punësimit të bëra nga blerësit.

Pasqyra e implementimit të programit të privatizimit në Kosovë, tregon:

- Vlerësohet se rreth 300 NSH janë privatizuar apo likuiduar. Deri në qershor, 2008, 313 NSH janë tenderuar në formë të 551 kompanive të reja (NewCos). Rreth 114 nga këto ndërmarrje të vjetra, tanimë janë në likuidim.
- Pesë vite pas fillimit të privatizimit, 393 nga këto kompani të reja janë në fazën e kompletimit të kontraktimit, se bashku me 24 me spin off special që kanë përfunduar kompletimin e kontraktimit. 78 kontratat për shitje të kompanive të reja do të kalojnë në AKP. (51 tenderët e kompanive të reja nuk e kanë arritur fazën e kompletimit).
- Mjetet e tërësishme nga privatizimi kapin shumë prej Euro 371 milion.
- Obligimet shtesë të investimeve për spinn off special (vetëm 23 kompani) kapin shumë prej Euro 196 milion, përderisa mesatarja e investimeve për spinn off special është 420.000 Euros për dy vitet e para,
- Obligimet për punësim për spin off special janë 8,114 vende të punës. Në përgjithësi, numri i total i kompanive të privatizuara që nga fillimi është 495 (10% ende presin kompletimin e kontraktimit). Këto kompani të reja janë krijuar nga asetet e 313 NSH-ve. AKM kishte përfunduar punën duke u transformuar në Agjencionin Kosovar të Privatizimit (AKP) i cili ka filluar se funksionuar që nga shtatori 2008. Mjetet e akumuluar nga shitja e asetëve të ndërmarrjeve shoqërore arrin në mbi €383 milion, apo rreth 11.5% të BPV-së. Megjithatë, këto mjete ende mbahen të ngrira nga ana e AKM dhe jashtë aktivitetit ekonomik të vendit. Obligimet për investime nga spinn off-i special arrin në Euro 191.3 milion, ndërsa obligimet për punësim arrijnë në mbi 8,000 vende të punës.. Nëse realizohen të gjitha obligimet nga privatizimi (tenderët, likuidimi, shitjet dhe investimet) më shumë se gjysmë miliard Euro do të akumulohen nëpërmjet privatizimit. (file:///C:/Users/User/Desktop/doktoratura/abstraktet%20per%20konferencen%20ne%20struge/shqip1476702103.pdf)

Ristrukturimi i Ndërmarrjeve - Termi ristrukturimi i ndërmarrjeve përfshinë tërë procesin e bërë nga ndërmarrjet drejt adoptimit të sjelljeve të tyre për të mbijetuar dhe për të pasur

sukses në ekonomi të tregut. Opinioni gjeneral është se procesi i privatizimit ka qenë i asociuar me ristrukturimin e mëparshëm të Ndërmarrjeve Shoqërore (NSH-të) dhe që ka rezultuar në përmirësime të efikasitetit, produktivitetit, profitabilitetit, inovacionit dhe nivelit të investime në NSH-të. Për të përcaktuar nivelin e ristrukturimit në kompanitë e privatizuara ne kemi konsideruar fillimisht faktorë të ndryshëm, hapat e ristrukturimit të ndërmarra pas privatizimit dhe më pas masat e adoptuara vitin e fundit.. (file:///C:/Users/User/Desktop/doktoratura/abstraktet%20per%20konferencen%20ne%20struge/shqip1476702103.pdf) AKP, ultimatum 4 NSH-ve të privatizuara me spinoff special - Bordi i Drejtorëve të Agjencisë mbajti takimin e 19 të radhës ku edhe u shqyrtua opsioni i tërheqjes së aksioneve për 4 ndërmarje të privatizuara më parë me metodën spin-off special (Hotel Grandi, IDG Tabako, Miniera dhe Industria e Magnezitit-Golesh, dhe Miniera dhe Industria e Magnezitit-Strezovc), për shkak të përmbushjes jo të kënaqshme të zotimeve për investime dhe punësim.

PËRFUNDIMET DHE REKOMANDIMET

Shumë nga ndërmarjet shoqërore të Kosovës, të cilat ishin privatizuar nga Agjencia Kosovare e Privatizimit, nuk kanë arritur të funksionalizohen dhe konsiderohen si të dështuara nga ekspertë të çështjeve të ekonomisë dhe përfaqësues të Qeverisë së Kosovës. Privatizimi i ndërmarjeve shoqërore nuk ka mundur të arrijë objektivat e vet ekonomikë. Numër i madh i ndërmarjeve shoqërore të privatizuara nuk kanë arritur të funksionalizohen. Në Kosovë janë privatizuar shumë asete të rëndësishme, të cilat shpesh kanë përfunduar në duart e njerëzve, të cilët kanë pasur kapital që t'i blejnë si asete, por që nuk kanë pasur projekte apo vizion për t'i funksionalizuar ato fabrika apo asete.

Duke pasur parasysh brengat e investitorëve dhe pronarëve të rinj të ndërmarjeve të privatizuara i sugjerohet qeverisë që sa më shpejtë të bëjë përmirësime në politikat ekonomike për t'i bërë ato më të favorshme për investitorët. Veçanërisht sugjerohet që: (a) të lirohen nga pagesa e tarifave doganore dhe tu mundësohet një kreditim afatgjatë për pagesën e TVSH për pajisjet e importuara për investimet kapitale (b) përmirësohet qasja në kredi duke rritur ofertën kreditore dhe përmirësuar kushtet e kreditimit (për shembull me vija të veçanta kreditimi) për prodhim , eksport e të ngjashme. Duke pasur parasysh brengat e investitorëve dhe pronarëve të rinj të ndërmarjeve të privatizuara i sugjerohet qeverisë që sa më shpejtë të bëjë përmirësime në politikat ekonomike për t'i bërë ato më të favorshme për investitorët.

REFERENCAT

- (n.d.).
- CIVICI , A. (2014). Transformimi i madh, Nga plani drejt tregut. Tiranë: UET Press.

- EPPING, R. C. (2007). NJË GUIDË E EKONOMISË BOTËRORE. Tiranë: Instituti i Dialogut & Kominikimit.
- (n.d.).
file:///C:/Users/User/Desktop/doktoratura/abstraktet%20per%20konferencen%20ne%20struge/shqip1476702103.pdf.
- (n.d.).
file:///C:/Users/User/Desktop/doktoratura/abstraktet%20per%20konferencen%20ne%20struge/shqip1476702103.pdf.
- <http://indeksonline.net/procesi-i-pafund-i-privatizimit-ne-kosove/>. (n.d.).
- <http://www.eciks.org/sq/lajme-evente/747>. (n.d.).
- <http://www.ekonomiaonline.com/ekonomi/biznes/privatizimi-ne-kosove-proces-deshtuar/>. (n.d.).
- <http://www.kta-kosovo.org/ktareg/What%20is%20Spin%20Off%20ALB.pdf>. (n.d.).
- <https://telegrafi.com/ngecin-ndermarrjet-e-spin-off-it/>. (n.d.).
- <https://telegrafi.com/spin-offi-special-i-deshtuar/>. (n.d.).
- <https://www.evropaelire.org/a/24647568.html>. (n.d.).
- (n.d.). <https://www.osce.org/sq/kosovo/32013?download=true>.
- MINXHOZI, MALAJ, XHEPA, L. (2015). TRANZICIONI EKONOMIK, NJË RRUGTIM PA MBARIM. TIRANË: UET PRESS.
- SKENDERI , N. (2010). FJALOR EKONOMIKO-SOCIAL. Prishtinë: Aleanca Kosovare e Bizneseve.

SHQIPRIA DHE KOSOVA DREJT BARRIERAVE, MARRVESHJET VETËM NË LETËR

PHD(C) Mustafë Kadriaj

International University of Struga,

Republic of Kosovo,

mustafkadriaj@live.com

Academician Anastas Angjeli,

Mediterranean University of Albania,

Republic of Albania,

anastasangjeli@gmail.com

ABSTRAKT

Nga klasikët e teorive ekonomike e deri më sot në përgjithsi janë promovuar bashkpunimet tregtare si një mundësi për rritjen ekonomike të shteteve. Bashkpunimi tregtar i ka të gjitha anët pozitive, ndikon në rritjen e prodhimit vendor, rritjen e punsimit dhe mirqenien e qytetarëve dhe kjo rezulton në rritjen e ekonomike, rritjen e buxhetit të cilët reflektojnë në investime afatgjata duke rritur konkurrencën në mes shteteve. Bashkpunimi tregtar ka dhënë rezultate të prekshme në shtetet e zhvilluara dhe shtet në zhvillim duke reflektuar në rritjen e sasisë dhe cilësisë së prodktivitetit, rritjen e mirqenies së qytetarëve. Shtetet e Ballkanit si rezultat që ishin nën sistemin e bllokut socialist me ekonomi të centralizuar ishin të privuara në bashkpunimin tregtar në nivel rajonal dhe më gjerë, pra bashkpunimi tregtar diktohej nga politika qendrore që reflektonte negativisht në ekonomi. Nga pas lufta Kosova ishte e intersuar që të ketë marrveshje për bashkpunim me të gjitha shtetet e rajonit në këtë rast edhe me Shqipërinë me qëllim që të rrit mirqenien dhe faktorizimin si shtet dhe gjithnjë duke hapur mundësi për bashkpunim. Për dallim me vendet tjera Kosova nënshkroi marrveshje me shtetin Shqiptar poashtu edhe katër takimet në mes të dy qeverive më qëllim të bashkpunimit në mes të dy vendeve.

Përkunder marrveshjeve dhe takimeve shteti Shqiptar në vazhdimsi ka vendos barrierë dhe kuota për produktet kosovare përderisa Kosova ishte shumë e hapur ndaj produkteve shqiptare. Si rezultat i presionit të shoqatave të biznesit në Kosovë kanë shtyrë

Ministrinë Tregtisë dhe Industrisë që të paralajmron shtetin Shqiptar që nëse nuk reflekton lehtësim për produktet kosovare do të ndërmerr masa reciprociteti.

FJALËT KYQE: bashkpunimi tregtar, barrierat, efekti ekonomik, produktiviteti, mirqenia.

PREZANTIMI

Si Kosova ashtu edhe Shqipëria, për shkak të potencialit të ulët ekonomik, nuk është se kanë një rol të rëndësishëm në tregjet evropiane apo botërore. Që këta dy vende nuk janë të integruara në shkëmbime tregtare rajonale dhe ndërkombëtare në nivel të duhur, është vërtetuar edhe me faktin që në vitin 2009, gjatë krizës ekonomike në botë, ishin vetëm Kosova ashtu si edhe Shqipëria që shënuan një rritje pozitive ekonomike. Mirëpo, për dallim nga Shqipëria, përveç kapacitetit ekonomik më të ulët, Kosova është një rast i veçantë për shkak të rrethanave dhe kontekstit të zhvillimeve politike. Problemet e shumta në rrafshin politik, siç është rasti i kontestimit të shtetësisë nga një numër i konsiderueshëm i vendeve të botës, i cili bëhet problem edhe më i rëndë kur pesë nga këto shtete janë ‘shtete fqinje’ të cilat ende nuk e njohin shtetësinë e Kosovës; gjë që drejtpërdrejt po ndikon në nivelin dhe alternativat e hapura për shkëmbime tregtare. Ky fakt paraqet një problematikë të llojit të vet, duke marrë parasysh që fuqia ekonomike e këtyre vendeve së bashku përbën 33.44%, 2 apo thënë ndryshe, tri herë më shumë se fuqia ekonomike e CEFTA. (http://indep.info/wp-content/uploads/2015/01/14039_INDEP-2015_MARR%C3%8BDH%C3%8BNIET-TREGTARE-KOSOV%C3%8B-%E2%80%93SHQIP%C3%8BRI.pdf)

DEFINIMI DHE TRAJTIMI SHKENCOR I TREGTISË DHE BARRIERAVE TREGTARE

Që nga fillimi teoria e tregtisë i ka rrënjët në mikro themelet e Adam Smith dhe ekspozimin e përparsisë krahasuese të David Rikardos. (Davidson, J. Matusz, 2004, p. 25) Një nga propozimet e pranuar më gjerësisht në analizat ekonomike është se, për çdo komb që merr pjesë në tregtinë ndërkombëtare, përfitimet totale nga tregtia tejkalojnë shpenzimet totale. (Davidson, J. Matusz, 2004, p. 24). Përdorimi i fjalës politkë të kujton imazhin e një rrjeti të mirëkoordinuar të veprimtarive shtetërore. Politikanët janë të detyruar t’u përgjigjen më tepër problemeve afatshkurtëra të mandatit të tyre sesa të orinetohen dhe të formulojnë strategjitë afatgjata që mund të jenë me kosto sociale dhe politike të momentit. Gjithashtu, për shkak të presionit të politikës apo masmedias, shpesh politikanët detyrohen të përqëndrohen në ngjarjet korrente, si deficieti tregtar mujor dhe të dhënat për investimet, që nuk janë domethënëse në plan perspektiv. Drejtimit kryesorë të ndryshimit të mjedisit të tregtisë dhe të investimeve janë masat për nxitjen apo kufizimin e fluksit të tyre midis vendeve, të cialt ndërmerren nga autoritetet vendëse dhe ato ndërkombëtare. (KRISTO, 2002, p. 69). Meqë çdo vend përpunon politkat e tija, qëllimet e politikave ka të ngjarë të ndryshojnë shumë nga njëri vend tek tjetri, prandaj janë të pashmangshme edhe konfliktet midis tyre. Për shembull zënia e plotë me punë në një vend mund të ndikojë politikën e zënies me punë në vendin tjetër. Synimet e zhvillimit në një vend mund të ndikojnë në uljen

e kapacitetit zhvillues të një vendi tjetër. Një vend mund të pretendojë se rregullimet qeveritare të tregtisë kanë për qëllim mbrojtjen e qytetarëve të tyre, vendi partner mund t'i interpretojë ato si barriera tregtare. Konfliktet midis vendeve ka të ngjarë, gjithashtu, të shfaqen kur synimet e politikës së jashtme prekin masat për tregtinë dhe investimet. Këto konflikte mund të kërkojnë madje ndihmë ndërkombëtare. (KRISTO, 2002, p. 63). Tregtia si nocion karakterizohet me potencialin që ka për të krijuar partneritete profitabile dhe stabilitet në përgjithësi. Mbi të gjitha, tregtia është bazë e zhvillimit ekonomik të çdo vendi, përderisa tregtia e lirë dhe pa barriera mundëson që vendet të specializojnë në prodhimin e asaj që e bëjnë më mirë dhe ofron mundësinë e krijimit të ekonomisë së shkallës. (http://indep.info/wp-content/uploads/2015/01/14039_INDEP-2015_MARR%C3%8BDH%C3%8BNIET-TREGTARE-KOSOV%C3%8B-%E2%80%93SHQIP%C3%8BRI.pdf)

Ndërsa treg i përbashkët do të thotë formë integrimi ekonomik e disa vendeve, ku përveç, realizimit të bashkimit doganor lejohet dhe lëvizje e lire e punës dhe e kapitaleve midis vendeve anëtare. (Skenderi, 2010, p. 255). Tregtia e lire është çdo vend i botës lejohet të bëjë atë që ai bën më mirë për shembull, t'i lësh francezët të shkëlqejnë në lëminë e modes, apo japonezët në prodhimin e paisjeve elektronike për konsumatorët, apo amerikanët në prodhimin e avionëve e të filmave. (EPPING, 2007, pp. 66,67). Barrierat tregtare më të zakonshme mund të jenë kuotat, tarifat dhe subvencionet. Duke imponuar një kuotë, një vend kufizon sasinë e prodhimeve të huaja që mund të importohen. Tarifa është një taksë që paguhet për mallrat që kapërcejnë pikat doganoretë një vendi, gjë që bën të rritet çmimi i mallrave të prodhuara jashtë. Qeveritë nga ana tjetër mund të përdorin paratë e taksapaguesve për të dhënë subvencione në favor të prodhuesve vendas, gjë që e bën çmimin e mallrave lokalë artificialisht më të ulët se sa çmimi i mallrave të importuara. Këto barriera përlijen me arsyetimin, se janë thjesht masa të përkohshme për t'u mbrojtur nga kompeticioni i huaj, të cilat u dhënkuan mundësi e kohë prodhuesve lokalë për të përmirësuar cilësinë e prodhimeve të veta. Prodhuarit lokalë, me t'u gjendur në kararin e tregut të mbrojtur, rrallë bëjnë sakrificat e nevojshme për të përmirësuar prodhimet e veta, për të ulur çmimet e këtyre të fundit. (EPPING, 2007, p. 70)

ANALIZË E TREGTISË DHE BARRIERAVE

Për vendet e vogla si Shqipëria dhe Kosova, promovimi i eksporteve është tejet i rëndësishëm për zhvillimin ekonomik, gjë që reflektohet në krijim të vendeve të punës dhe mbi të gjitha në rritje ekonomike. Rritja e eksporteve ndikon drejtpërdrejt në ngritjen e produktivitetit të kompanive dhe njëkohësisht është një shtytës shumë i mirë i krijimit të mundësive për specializim dhe ngritje të kualitetit të produkteve të ofruara. (http://indep.info/wp-content/uploads/2015/01/14039_INDEP-2015_MARR%C3%8BDH%C3%8BNIET-TREGTARE-KOSOV%C3%8B-%E2%80%93SHQIP%C3%8BRI.pdf). Në raportet tregtare në mes të Kosovës dhe Shqipërisë, vend të veçantë zë kontributi dhe përkushtimi i udhëheqësve dhe politik bërësve të të dy vendeve. Kjo kurrsesi nuk duhet të lë në hije përkushtimin e bizneseve në të dyja anët e kufirit për të aspiruar drejt përmirësimit të bashkëpunimit dhe krijimit të partneriteteve në nivel

ndërshtetëror. Fatkeqësisht, deri më tani, as njëra dhe as tjetra palë nuk është se kanë shënuar progres të ndjeshëm në këtë drejtim. Në shkëmbimet tregtare bilaterale, dominojnë metalet dhe lëndët bazë, ku Kosova eksporton kryesisht skrap, përderisa merr nga eksportet e Shqipërisë të destinuar për Kosovë hekur për sektorin e ndërtimit. Importi i Shqipërisë nga Kosova zë afërsisht 1% të importit të saj total, ndërsa eksporti zë afërsisht 8,15% të totalit. Kurse për Kosovën importi nga Shqipëria zë afërsisht 3,9% të totalit të saj të portfolios së importit, ndërsa eksporti zë afërsisht 10,8% të totalit. Në vitin 2014, në Kosovë janë regjistruar 23 biznese shqiptare, kryesisht në sektorin e ndërtimitarisë si dhe kemi një risi të bizneseve të fokusuara në sektorin e barnave, ndërsa në Shqipëri prezenca e bizneseve kosovare është përgjithësisht më e ultë dhe kryesisht kemi të bëjmë me biznese mikro dhe të vogla.

(http://indep.info/wp-content/uploads/2015/01/14039_INDEP-2015_MARR%C3%8BDH%C3%8BNIET-TREGTARE-KOSOV%C3%8B-E2%80%93-SHQIP%C3%8BRI.pdf)

Dakordimi i autoriteteve të ushqimit nga Kosova dhe Shqipëria - Autoritet e Ushqimit të Kosovës dhe Shqipërisë u dakorduan për largim të gjitha barrierave për tregim të mallrave ushqimore mes të Kosovës dhe Shqipërisë në takimin e përbashkët mes Institucioneve të Kosovës dhe Shqipërisë që merre me kontroll të ushqimit. Ky takim u mbajti në vazhdim të takimeve të më hershme mes dy qeverive të dy shteteve mbi synimet për të rritur nivelin e bashkëpunimit mes dy vendeve me theks të veçantë në fushën e ekonomisë ku të gjitha obligimet që dalin për ne si autoritet në plotësim të kushteve dhe kriterëve që kërkohen për tregim të lirë, të hapur pa barriera do të kryejmë në kohë reale. Nga tani e tutje nuk do të kemi asnjëherë vështësi të bizneseve të cilat i patëm në të kaluarën. (<http://www.kosovapress.com/sq/biznes/te-largohen-barrierat-tregtare-ne-mes-kosoves-dhe-shqiperise-18720/>)

Të hiqen barrierat tregtare mes Kosovës dhe Shqipërisë - Ambasadori i Shqipërisë në Kosovë, Qemal Minxhozi ka thënë se edhe pse është bërë mjaft në marrëdhëniet tregtare në mes të dyja vendeve ende ekzistojnë barriera në shkëmbimet tregtare, për të cilat thekson se duhet të hiqen. Është një temë që mund të flasim gjatë por kanë rritje besoj që na bënë të mendojmë shumë për të hequr disa barriera në sistemin doganor për mënyrën që ato të bëhen më të aksesueshme për të gjithë qytetarët e Kosovës dhe Shqipërisë. (<http://www.ekonomiaonline.com/nacionale/minxhozi-te-hiqen-barrierat-tregtare-mes-kosoves-dhe-shqiperise/>)

Cilat janë barrierat e biznesit mes Kosovës dhe Shqipërisë? - Teksa blloku i Lindjes u shkëput nga regjimi totalitar, Kosova dhe Shqipëria u gjend në kondita të ndryshme, kushte të cilat dominonin edhe bashkëpunimin ekonomik të vendeve. Që nga viti 1998 tregtia me Kosovën është rritur me mbi 15 për qind, duke mbartur një histori plot me konflikte tregtare se sa me bashkëpunim dhe duke dështuar për të krijuar një treg të përbashkët, si mundësia më e mirë për të përthithur investimet e huaja. Në fund të vitit 2016 eksportet drejt Kosovës zunë vetëm 6.7 për qind të totalit teksa ato panë një rënie në vlerë me gati 20 për qind në krahasim me 2015. Mallrat më të eksportuara me Kosovën janë produktet e naftës dhe të hekurit dhe materiale të tjera të ndërtimit si tulla, çimento dhe frutat dhe perimet. Importet janë në nivele minore. Shqipëria importon nga Kosova vetëm 2.9 për qind të totalit. Më

2016 ato arritën në vetëm 5.8 miliardë lekë. Megjithatë flukset tregtare të Kosovës nuk zënë as 3% të volumit tregtar të Shqipërisë me jashtë. Që kur Kosova u bë shtet më vete 9 vjet më parë, shqiptarët dhe qeveritë e dy anëve të kufirit kanë dështuar për të krijuar marrëdhënie normale tregtare. Në të gjithë historinë e saj të tregtisë së lirë me jashtë, Shqipëria nuk njeq aq konflikte sa me Kosovën. Gjithashtu edhe Kosova nuk njeq pengesa në tregtinë me jashtë sa me Shqipërinë. Rezultati final ka qenë në dëm të krijimit të një tregu të përbashkët, prej të cilit do të vinin të mirat ekonomike për të dy anët e të njëjtit komb. Qeveritë e dy shteteve kanë firmosur mbi 50 marrëveshje bashkëpunimi në letër, por në vend të lehtësimit, konfliktet po thellohen për ditë. Shifrat tregojnë qartë se, pavarësisht si pjesë e të njëjtit komb tregtia ndërmjet vendeve mbetet modeste dhe shembujt tregojnë se, konkurrenca për tregjet ndërmjet vendeve ka penguar zgjerimin e tregtisë. Marrëdhëniet me konflikte kulmuan në vitin 2013, kur u përfshinë edhe autoritetet shtetërore të dy vendeve. Për herë të parë që nga viti 1999, marrëdhëniet tregtare shënuan rënie në vitin 2013, për shkak se, bllokimi i qumështit shqiptar në tregjet kosovare u pasua me bllokimin nga pala shqiptare të importit të mishit dhe të miellit nga Kosova. Më tej, konflikti vijoi nga pala kosovare me bllokimin e materialeve të ndërtimit. Gjatë verës së vitit 2013, qeveria kosovare zhvendosi pikat e zhdoganimit të mallrave, duke krijuar probleme për eksportuesit shqiptarë. Sipas një studimi për tregtinë e jashtme, Kosova ka barrierat më të larta tregtare me Shqipërinë, pasi duhet të plotësohen 8 dokumente, ndërsa me vendet e tjera nuk janë më shumë se 6 a 7 të tilla. **Lufta për miellin** - Në fund të vitit që shkoi, Shoqata e Përpunuesve të Miellit në vend lajmëroi zyrtarisht nëpërmjet një letre të hapur drejtuar Kryeministrit falimentin për shkak se, mielli jashtë standardeve që importohet nga Kosova po falimentonte industrinë vendase. Biznesi shqiptar i përpunimit pretendonte se, standardet e proteinës në miellin kosovar ishin pak më shumë se 9%, ndërkohë që fabrikat shqiptare prodhojnë me standard 12% dhe për rrjedhojë me një kosto më të lartë. Në vitin 2013, eksportet e qumështit dhe bulmetit nga Shqipëria në Kosovë ranë me 62%, pa rikuperim të mëtejshëm më 2014. Në përgjigje të bllokimit të miellit nga Shqipëria, Kosova nxori nga tregu dy linjat shqiptare të qumështit në mars të vitit 2013, Primalat dhe Fast, me pretendimin për nivelin e lartë të aflatoksinës. Kompanitë shqiptare të qumështit, që u përfshinë në këtë konflikt, praktikisht kanë falimentuar. 23 tonë qumështi prodhim shqiptar u asgjësua. Rreth 6 mijë familje fermerësh dhe mbi 14 milionë euro investime u dëmtuan seriozisht. Po në këtë periudhë, Shqipëria e bllokoi sërish importin e miellit nga Kosova me pretendimin se dyshohej për aflatoksinë. **Beteja përfshin edhe materialet e ndërtimit** - Beteja tregtare Kosovë-Shqipëri ka dëmtuar seriozisht eksportet e materialeve të ndërtimit. Tregu i Kosovës ishte një stimul i madh për fabrikat shqiptare të tullave, tjegullave dhe çimentos pas krizës në të cilën ra sektori i ndërtimit në Shqipëri pas vitit 2013. Por më datën 1 gusht 2013, eksporti i materialeve të ndërtimit ka pushuar, i cili më parë kishte vazhduar me 30 kamionë në ditë. Kostot e rritura bllokuan eksportin e materialeve të ndërtimit (kryesisht tulla e tjegulla) pothuajse tërësisht. (<http://www.rd.al/2017/02/cilat-jane-barrierat-e-biznesit-mes-kosoves-dhe-shqiperise/>)

Madhësia ekonomike në rajon - Para se të futemi në analizimin e detajuar të marrëdhënieve tregtare të Kosovës me rajonin dhe blloqet e tij, si dhe implikimin e marrëdhënieve të cinguar politike me bllokun jo-njohës, së pari do të prezantohen disa të

dhëna ekonomike, kryesisht bazike për qëllime krahasuese, në mes të Kosovës dhe rajonit, blloqeve në të, duke përdorur disa indikator ekonomik. Ekonomitë e rajonit përbëjnë një madhësi ku Prodhimi i Brendshëm Bruto (PBB) i përbashkët për vitin 2012 ishte diku përmbi 1.1 bilion Euro. Karshi këtij rajoni, Kosova përbën një ekonomi shumë të vogël, ku me madhësinë e saj ekonomike prej rreth 4.9 miliard Euro sa e kishte në vitin 2012, ajo përbën vetëm 0.43% të PBB-së së përgjithshme të rajonit. (http://www.kipred.org/repository/docs/Kosova_n%C3%AB_Kontekst_Rajonal_Marr%C3%ABdh%C3%ABniet_Ekonomike_dhe_Tregtare__851607.pdf).

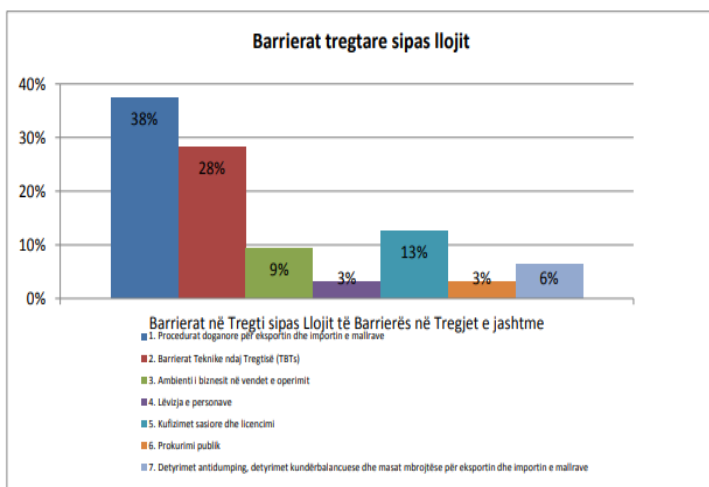
Zhvillimi i marrëdhënieve tregtare Kosovë-Shqipëri - Ambiciet për krijimin e një zone të përbashkët ekonomike në mes të dy vendeve kanë qenë prezentë edhe para shpalljes së pavarësisë së Kosovës. Vet prapavija historike dhe ekzistimi i lidhjeve tregtare në mes të bizneseve që operojnë në të dyja anët e kufirit ka shpërthyer natyrshëm deri tek lindja e kërkesës për jetëzimin e një projekti të tillë. Përveç faktit që një aktë i tillë do të ishte një hap përpara drejt themelimit të një 'tregu 6 milionësh', progresi i shënuar deri më tani në këtë drejtim dhe statistikave zyrtare lënë shumë për të dëshiruar. Kosova dhe Shqipëria kanë një histori të nënshkrimit të marrëveshjeve në fusha të ndryshme, nga të cilat 8 sosh janë të natyrës ekonomike dhe tregtare, ku përfshihen çështje të transportit, kontrollit doganor, prezantimit të masave për tregti të lirë, etj. Mirëpo, përpjekjet e të dy vendeve për një konsolidim të aktiviteteve të ndërmarra në këtë drejtim u kurorëzuan me 11 janar 2014 në Prizren, kur edhe u mbajt takimi i parë zyrtar në mes të Qeverisë së Kosovës dhe Këshillit të Ministrave të Republikës së Shqipërisë. Me këtë rast të dyja palët nënshkruan dokumentin për bashkëpunim dhe partneritet strategjik midis dy vendeve; marrëveshjen midis dy qeverive për bashkëpunim në lehtësimin e tregtisë; marrëveshjen mes dy qeverive për bashkëpunim në fushat e transportit dhe infrastrukturës; si dhe marrëveshjen për thellim të bashkëpunimit dypalësh në fushën e integritimit evropian. Përkundër faktit që marrëveshjet parimisht të japin përshtypjen që bashkëpunimi në mes të dy vendeve, po që se vijon në hap me përmbajtjen e marrëveshjeve, ka tendenca të shkojë drejt një niveli mjaft të kënaqshëm, mungesa e një plani përcjellës të veprimit në secilën fushë tashmë një vit pas nënshkrimit të këtyre dokumenteve strategjike, të lë të besosh se retorika e njëjtë po vazhdon të praktikohet dhe se dokumente të tilla nuk është se pritët të kenë ndonjë efekt të prekshëm dhe të sjellin rezultatet të kënaqshëm në përmirësimin e marrëdhënieve ekonomike dhe shkëmbimeve tregtare në mes të dy vendeve. (http://indep.info/wp-content/uploads/2015/01/14039_INDEP-2015_MARR%C3%ABDH%C3%ABNIET-TREGTARE-KOSOV%C3%AB-%E2%80%93-SHQIP%C3%ABRI.pdf)

Barrierat tregtare ndaj Kosovës - Barrierat tregtare, që po u vendosin shtetet fqinje prodhimeve kosovare, sipas njohësve të çështjeve ekonomike, po e dëmtojnë ekonominë e Kosovës. Ata kërkojnë nga institucionet e Kosovës që të marrin masa reciproke ndaj këtyre shteteve. Masat reciproke janë paraparë edhe në kuadër të marrëveshjes CEFTA dhe në kuadër të shkëmbimeve të lira tregtare, thonë njohës të çështjeve ekonomike. Së fundi, Maqedonia kishte vënë barriera për prodhimet kosovare. Ky shtet kishte kërkuar nga bizneset që merren me prodhimin e pijeve që, përveç dokumenteve të rregullta, të kenë edhe një certifikatë mbi kualitetin nëse dëshirojnë që prodhimet e tyre të hyjnë në këtë shtet.

Ndërkaq, Shqipëria tash e një kohë të gjatë është duke aplikuar çmimin referent për patatet e prodhuara në Kosovë. Aplikimi i këtij çmimi prodhuesit kosovarë i bën jokonkurrentë me prodhuesit e Shqipërisë. Ndërkohë, Kosova, nga barrierat që po vendosin shtetet fqinje, ka shënuar humbje të mëdha. Humbjet më të mëdha Kosova i kishte pasur nga bllokimi që u kishte bërë Serbia dhe Bosnje e Hercegovina, prodhimeve kosovare. (<https://www.evropaelire.org/a/24523035.html>)

Barrierat tregtare dhe llojet e tyre - Sa i përket raporteve tregtare të jashtme deri më tani problemet më të zakonshme me të cilat hasin kompanitë në tregtinë e jashtme janë të lidhura me procedurat doganore dhe barrierat teknike të tregtisë. Problemet në lëvizjen ndërkufitare të mallrave kanë të bëjnë me procedurat aktuale doganore. Jo vetëm pagesat e ndryshme, por edhe ndryshueshmëria e tyre dhe parashikueshmëria e dobët e komplikojnë tregtinë. Barrierat teknike të tregtisë përfshijnë, për shembull, rregulloret e ndryshme teknike, standardet dhe certifikimet, të cilat janë diskriminuese ose të panevojshme. Procedurat doganore dhe barrierat teknike ndaj tregtisë përbëjnë më shumë se gjysmën e të gjitha pengesave të identifikuara për tregtinë. Kategoria e ardhshme më e madhe e pengesave është mjedisi i biznesit në vendin e veprimit dhe licencimi. (file:///C:/Users/User/Desktop/doktoratura/abstraktet%20per%20konferencen%20ne%20struge/615D6B63-A1F5-4927-8D7E-A51D124D6BAA%20(1).pdf)

Tabela 1. Llojet e barrierave tregtare ndaj Kosovës

Burimi:

(file:///C:/Users/User/Desktop/doktoratura/abstraktet%20per%20konferencen%20ne%20struge/615D6B63-A1F5-4927-8D7E-A51D124D6BAA%20(1).pdf)

Bashkëpunimi ekonomik Kosovë-Shqipëri, një ëndërr në letër - Pavarësisht se janë nënshkruar shumë marrëveshje për të lehtësuar bashkëpunimin ekonomik dhe tregtar në mes

të Shqipërisë dhe Kosovës, një gjë e tillë nuk është arritur, as pas gati 19 vjet të çlirimit të Kosovës, e 10 vjet të pavarësimit. Përkundër investimeve miliarda euro në përmirësimin e infrastrukturës rrugore nga të dyja vendet. Bizneset nga Shqipëria brenda një viti eksportojnë produkte në Kosovë, në vlerë prej mbi 150 milionë euro, kurse shumica e eksporteve të bizneseve nga Kosova për në Shqipëri është vetëm 35 milionë euro. Një disbalanc kaq i madh tregtar ka ngritur zërat që kërkojnë që shkëmbimet tregtare të përmirësohet. Po ashtu Shqipëria përfiton shumë nga qytetarët e Kosovës të cilët i kalojnë pushimet verore ku për një sezon turistik, harxhojnë në bregdetin shqiptar deri në 400 milionë euro. Kryetari i Odës Ekonomike të Kosovës (OEK), Safet Gërxhaliu ka thënë për Telegrafin se bashkëpunimin e Kosovës dhe Shqipërisë e pengojnë grupet e caktuara të cilat kanë përkrahje edhe nga politika. Sipas tij, në Shqipëri më lehtë depërtojnë kompanitë nga Greqia, Italia dhe Serbia sesa kompanitë nga Kosova. Si Odë Ekonomike e Kosovës, në bashkëpunim me Ministrinë e Financave, jemi angazhuar për ta avancuar bashkëpunimin ekonomik me Shqipërinë, por ka qenë e pa mundur mos gatishmëria e palës shqiptare për të qenë partner i denjë për bashkëpunim ekonomik. Në Shqipëri çdo gjë e funksionon në bazë të interesave të grupeve të caktuara dhe këto grupe janë të lidhura me politikën aktuale. Në një shtet ku grupet e caktuar të interesit mbështeten nga politika është e pamundur që të ketë avancim të bashkëpunimit ekonomik. Sipas, Klubit të Prodhuesve të Kosovës, tregtarët dhe prodhuesit nga Kosova kanë probleme të shumta që duhen gjetur zgjidhje, në Shqipëri sesa zhvendosja simbolike e pikës doganore në portin e Durrësit, shkruan Telegrafi. “Probleme këto që kanë të bëjnë me procedurat që aplikohen nga shteti shqiptar për produktet nga Kosova, si pagesa për skaner, mospranimi i certifikatave fitosanitare, kontrollat e gjata dhe të panevojshme produkteve, të cilat shkaktojnë vetëm vonesa dhe rrjedhimisht rritje të kostos. Këto janë problemet reale të cilat po ndikojnë në mosfunksionimin e një tregu të përbashkët”. Kurse në Ministrinë e Tregtisë dhe Industrisë (MTI), kanë thënë se i adresojnë shqetësimet e kompanive apo asociacioneve të bizneseve te institucionet relevante të Shqipërisë ku në shume raste çështjet e adresuara kanë rezultuar me zgjidhje. “Në kuadër të Marrëveshjes për Nxitjen dhe Lehtësimin e Tregtisë në mes të Republikës së Kosovës dhe Republikës së Shqipërisë funksionojnë mekanizma të ndryshëm raportues dhe një numër i çështjeve janë adresuar dhe zgjidhur edhe përmes këtyre mekanizmave respektivisht përmes marrëveshjes”. Sipas kësaj, ministrie disa nga çështjet e adresuar janë në proces të zgjidhjes. “Jemi në negociata dhe besojmë që problemet tilla do të gjejnë zgjidhje, mirëpo, nëse vazhdohet të mos gjendet zgjidhje nga autoritetet shqiptare dhe kur të gjitha format e dialogut të jenë shterur atëherë MTI do të shqyrtojë trajtimin e njëjtë kundrejt bizneseve të Shqipërisë, respektivisht trajtim reciprok”. Ndryshe në vazhdimësi qeveritë që kanë udhëhequr në Kosovë dhe Shqipëri, kanë nënshkruar marrëveshje bashkëpunimi si dhe për t’i eliminuar barrierat tregtare në mes të dy vendeve por një gjë e tillë nuk është arritur asnjë herë. Edhe Qeveria e Kosovës e drejtuar nga Ramush Haradinaj dhe Qeveria e Shqipërisë e udhëhequr nga Edi Rama kanë nënshkruar 12 marrëveshje në mbledhjen e përbashkët të mbajtur në Korçë më 27 nëntor 2017, në mesin e tyre edhe marrëveshja për bashkëpunim ekonomik pa barriera. (<https://telegrafi.com/bashkepuniimi-ekonomik-kosove-shqiperi-nje-enderr-ne-leter/>). **Reagimet e prodhuesve ndaj barrierave nga Shqipëria** - Autoritetet e Shqipërisë kanë aplikuar barrierat tarifore e jo-tarifore për prodhimet e Kosovës që eksportohen drejt Republikës së Shqipërisë. Barrierat tregtare më të theksuara

janë në produktet bujqësore, farmaceutike dhe të birrës. Këtë e ka konfirmuar për KosovaPress drejtori ekzekutiv në Klubin e Prodhuesve të Kosovës, Astrit Panxha, i cili ka thënë se këto probleme duhet të zgjidhen deri me datën 31 mars, ose në të kundërtën, së bashku me Bashkimin e Prodhuesve Shqiptarë do të organizojnë protesta në bllokimin e dy anëve të kufirit. Ndërsa, ministri i MTI, Bajram Hasani paralajmëron se do të ndërmarrin masa për këto pengesa ndaj prodhuesve kosovarë. “Duhet cekur që Kosova dhe Shqipëria kanë të nënshkruar një protokoll bashkëpunim ndërqeveritar, i cili përfaqëson kornizën e plotë institucionale të marrëdhënieve ndërmjet këtyre shteteve në të gjitha fushat, duke filluar nga ekonomia e deri tek arsimit. Barrierat tregtare më të theksuar janë në produktet bujqësore. Kemi mjaft raste ku raporti i analizave në kualitet i lëshuar nga laboratorët relevant të Kosovës nuk njihet nga autoritetet e Shqipërisë. Kemi edhe aplikim të çmimeve referente ndaj produkteve bujqësore me orgjinë kosovare më se shumti me rastin e patateve, mielli etj. Prodhuesit nga Kosova kanë probleme që kanë të bëjnë me procedurat që aplikohen nga shteti shqiptar për produktet nga Kosova, si pagesa për skaner, mospranimi i certifikatave fito sanitare, kontrollet e gjata dhe të panevojshme produkteve, të cilat shkaktojnë vetëm vonesa dhe rrjedhimisht rritje të kostos. Sipas tij, KPK-ja ka kërkuar shfuqizimin e kuotave dhe tarifave për import nga Kosova, si p.sh për prodhimin e birrës. Për momentin kjo kuotë është 200 mijë hektolitra dhe nëse tejkalohet nga një prodhues nga Kosova, tarifa në akcizë dyfishohet duke i bërë prodhimet e Kosovës jo-konkurrenë. Klubi ka kërkuar që të aplikohet politika tregtare e njëjtë siç aplikohet nga ana e Kosovës për birrën e importuar nga Shqipëria. Ligji për akcizat në Republikën e Shqipërisë është munduar të përpilohet në përputhje me Direktivën e Këshillit Evropian, përkatësisht Council Directive 92/83/EEC e datës 19.1.1992. Qëllimi i kësaj direktive, është promovimi i tregut konkurrent me fokus në mbrojtjen e prodhuesve të vegjël. Derisa në tregjet e Bashkimit Evropian, në shtetet që e kanë sistemin e njëjtë (dy shkallës), prodhuesit që hynë shkallen e ulët asnjëherë nuk përbëjnë më shumë se 5% të tregut. Ndërsa, në Shqipëri është tërësisht e kundërta, ku prodhuesit të cilët zotërojnë deri në 25 përqind të tregut mbrohen nga ky ligj. Andaj, ne mund të përfundojmë se ligji në fuqi është diskriminues ndaj birrës së prodhuar në Kosovë, si dhe në kundërshtim me Marrëveshjen e CEFTA-s. Po ashtu, gjatë sezonit të verës, ka një rritje të kërkesës për birrën nga Kosova. Vonesat e shkaktuara nga pritjet e gjata dhe kostove shtesë shumë lehtë mund të ndikojë në humbjen e tregut në Shqipëri si rrjedhojë e mos-qenit prezent në treg për të plotësuar kërkesat e konsumatorëve shqiptarë. Po ashtu sipas tij, bllokimi i regjistrimit të barnave nga Kosova, për të pasur të drejtën e eksportit të produkteve farmaceutike duhet të bëhet regjistrimi i barnave në Agjencinë Kombëtare për Barna dhe Produkte Mjekësore (AKBPM), e cila procedure zgjatë jashtëzakonisht shumë (sipas të dhënave – kjo procedurë zgjatë deri në një vit apo në disa raste edhe më gjatë). Së fundmi Klubi i Prodhuesve të Kosovës, Bashkimi i Prodhuesve Shqiptarë dhe Forumi Ekonomik i Prodhuesve Kombëtar Shqiptarë, kanë adresuar kërkesat e përbashkëta tek dy kryeministrat e vendit- te kryeministri Haradinaj, respektivisht kryeministri Rama. Këto kërkesa adresojnë heqjen e barrierave tarifore dhe jo-tarifore, për qarkullimin e lirë tregtar dhe ekonomik ndërmjet Kosovës dhe Shqipërisë. Ndërsa, ministri i Ministrisë së Tregtisë dhe Industrisë, Bajram Hasani për KosovaPress ka thënë se nuk kanë njohuri për masat apo barrierat e reja të cilat i ka vendosur Shqipëria ndaj prodhimeve kosovare, por tha se janë në koordinim me Shqipërinë dhe me dy klubet e prodhuesve, të

Kosovës dhe të Shqipërisë për të gjetur një zgjidhje për qarkullim të lirë tregtar dhe ekonomik ndërmjet Kosovës dhe Shqipërisë. Mërgim Prishtina nga Tre Pharm ka thënë për KosovaPress se nuk është diçka e re, por po vazhdon politika e bllokimit në vazhdimësi nga autoritetet e Shqipërisë ndaj produkteve të Kosovës. Ai shtoi se aktualisht problematikë mbetet mos regjistrimi i produkteve të “Tre pharm” për tregun e Shqipërisë, ngase vetëm 20 produkte farmaceutike janë të regjistruara prej 120 sa janë të gjitha. “Shqipëria në vazhdimësi ka vënë barriera ndaj produkteve farmaceutike, ngase autoritetet e Shqipërisë nuk po i regjistrojnë produktet tona për tregun e Shqipërisë. Kemi probleme me autoritetet e Shqipërisë që shumë vjet, të cilat vazhdimisht po vendosin barriera ndaj produkteve tona. Shqipëria nuk po na i regjistron produktet tona, vetëm 20 produkte i kemi të regjistruara atje, prej tyre janë vetëm ato të cilat nuk prodhohen në Shqipëri. (<http://www.kosovapress.com/sq/biznes/shqiperia-vendos-serish-barriera-per-produktet-e-kosoves-151855/>)

PËRFUNDIMET DHE REKOMANDIMET

Duke u bazuar në parimet e tregtisë së lire dhe të përparsive krahsuese poashtu edhe të obligimeve që dalin nga marrveshja e CEFTA-së sidhe marrveshejt e shumta të dy shteteve si Kosova dhe Shqipëria janë të gjitha kushte për ngritje të intesitetit të bashkpunimit tregtar në mes të dy vendeve. Edhe më obligative bëhet për faktin që Bruto Produkti i të dy vendeve është shumë i vogël në nivel rajonal e mos të flasim në nivel kontinental apo më gjërë sidhe është absurde që në mungesë të politikave të përgjegjëshme të dy vendet më shumë kanë bashkpunim tregtar me Serbien sesa në mes veti për kunder faktit që kushtet infrastrukture janë përmirësuar por si rezultat i interesave të ngushta klanore të pëson interesi i përgjithshëm.

Fokusi i të dy qeverive dhe të dyja palëve duhet të jetë përkushtimi drejt realizimit të studimeve të përbashkëta të potencialit ekonomik dhe identifikimi i faktorëve ekonomik komplementar, të cilat përfundimisht nuk do të ngeleshin vetëm dokumente të shkruara për hirë të krijimit të një atraksioni mediatik, mirëpo do të sillnin në të vërtetë një avancim të matshëm dhe të prekshëm në drejtim të përmirësimit të marrëdhënieve ekonomike dhe tregtare në mes të dy vendeve.

REFERENCAT

- Davidson, J. Matusz, C. (2004). Tregtia Ndërkombëtare dhe Tregjet e Punës. Prishtinë.
- EPPING, R. C. (2007). NJË GUIDË E EKONOMISË BOTËRORE. TIRANË: INSTITUTI I DIALOGUT & KOMUNIKIMIT.
- (n.d.).
[file:///C:/Users/User/Desktop/doktoratura/abstraktet%20per%20konferencen%20ne%20struge/615D6B63-A1F5-4927-8D7E-A51D124D6BAA%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/User/Desktop/doktoratura/abstraktet%20per%20konferencen%20ne%20struge/615D6B63-A1F5-4927-8D7E-A51D124D6BAA%20(1).pdf).

- (n.d.).
file:///C:/Users/User/Desktop/doktoratura/abstraktet%20per%20konferencen%20ne%20struge/615D6B63-A1F5-4927-8D7E-A51D124D6BAA%20(1).pdf.
- (n.d.).
file:///C:/Users/User/Desktop/doktoratura/abstraktet%20per%20konferencen%20ne%20struge/615D6B63-A1F5-4927-8D7E-A51D124D6BAA%20(1).pdf.
- (n.d.). http://indep.info/wp-content/uploads/2015/01/14039_INDEP-2015_MARR%C3%8BDH%C3%8BNIET-TREGTARE-KOSOV%C3%8B%E2%80%93SHQIP%C3%8BRI.pdf.
- (n.d.). <http://www.ekonomiaonline.com/nacionale/minxhozi-te-hiqen-barrierat-tregtare-mes-kosoves-dhe-shqiperise/>.
- (n.d.).
http://www.kipred.org/repository/docs/Kosova_n%C3%AB_Kontekst_Rajonal_Marr%C3%ABdh%C3%ABniet_Ekonomike_dhe_Tregtare__851607.pdf.
- <http://www.kosovapress.com/sq/biznes/shqiperia-vendos-serish-barriera-per-produktet-e-kosoves-151855/>. (n.d.).
- (n.d.). <http://www.kosovapress.com/sq/biznes/te-largohen-barrierat-tregtare-nemes-kosoves-dhe-shqiperise-18720/>.
- (n.d.). <http://www.rd.al/2017/02/cilat-jane-barrierat-e-biznesit-mes-kosoves-dhe-shqiperise/>.
- <https://telegrafi.com/bashkepunimi-ekonomik-kosove-shqiperi-nje-enderr-ne-leter/>. (n.d.).
- (n.d.). <https://www.evropaelire.org/a/24523035.html>.
- KRISTO, I. (2002). BIZNESI NDERKOMBETAR. TIRANË: SH.B E LIBRIT UNIVERSITAR.
- Skenderi, N. (2010). FJALOR EKONOMIKO-SOCIAL. Prishtinë: Aleanca Kosovare e Bizneseve.

THE USE OF DIGITAL MARKETING IN GENERAL AND SOCIAL NETWORKS IN PARTICULAR

Dr. Sc. Refik Havolli

Director of the Company "Passable"

10000 Pristina, Kosovo

E-mail: refik.havolli@gmail.com

Arbër Havolli - Master student

University of Prishtina "Hasan Prishtina"

Economy Faculty

10000 Pristina, Kosovo

E-mail: arber.havolli@passable-ks-.com

ABSTRACT

The aim of marketing is to identify the needs, desires and opportunities of the customers and to fulfill these expectations. With the lifestyle change, with the advancement of technology in general, there has also been a need to develop new marketing strategies. Digital marketing, which is progressing very rapidly, has made it possible to reduce the cost of marketing activities and to manage the product or service in real time.

Digital marketing has made it possible to break geographic, ethnic, gender, linguistic, religious, etc. barriers and to reach customers at any time, which was once just an illusion. Through digital marketing, publications can be stored and archived on a long-term basis on the respective channels, as well as market research and market segmentation can be carried out in order to promote or target specific markets. Through various channels or platforms, provided by the Internet and digital technology, it is possible to influence the preferences of consumers through various advertisements with specific contents and with the possibility of monitoring the results, thus creating the target group.

Direct communication with customers, even in real time, is now possible thanks to digital marketing. This communication has also an emotional impact and creates trust, as a high quality customer service is achievable.

Marketing is constantly changing and progressing at every level. This can be seen by relying on information technology and aggressive competitive actions from collected data. Today, a

company's values and potential weaknesses are more open and more transparent to the public. People talk, rate, search, or even criticize about a particular product or service through social networks now.

The dominance of digital marketing over the traditional one is almost achieved, and within two or three years it is expected that it will be surpassed.

Keywords: traditional marketing, digital marketing, social networks, audience, market segmentation

PËRDORIMI I MARKETINGUT DIGJITAL NË PËRGJITHËSI DHE I RRJETEVE SOCIALE NË VEÇANTI

Dr. Sc. Refik Havolli

Drejtor i Kompanisë “Passable”

10000 Prishtinë, Kosovë

E-mail: refik.havolli@gmail.com

Arbër Havolli - Student i masterit

Universiteti i Prishtinës “Hasan Prishtina”

Fakulteti Ekonomik

10000 Prishtinë, Kosovë

E-mail: arber.havolli@passable-ks-com

ABSTRAKT

Identifikimi i nevojave, dëshirave dhe i mundësive të klientëve dhe përpjekja për të përmbushur këto pritshmëri, është qëllimi i marketingut. Me ndryshimin e mënyrës së jetesës, me avancimin e teknologjisë në përgjithësi, ka lindur edhe nevoja e hartimit të strategjive të reja të marketingut. Marketingu digjital, i cili po avancohet në mënyrë shumë të shpejtë, ka bërë të mundur të reduktohen shpenzimet me rastin e aktiviteteve të marketingut, si dhe të menaxhohet në kohë reale promovimi i produktit apo i shërbimit.

Marketingu digjital ka bërë të mundur thyerjen e barrierave gjeografike, etnike, gjinore, gjuhësore, fetare, etj., dhe t'i arrij konsumatorët në çdo kohë, që dikur ishte vetëm një iluzion.

Përmes marketingut digjital, publikimet mund të ruhen dhe arkivohen në baza afatgjatë në kanalet përkatëse, si dhe mund të bëhet hulumtimi i tregut dhe segmentimi i tregut në mënyrë që të promovohen ose të targetohen tregje specifike.

Nërmjet kanaleve apo platformave të ndryshme, që ofron interneti dhe teknologjia digjitale, mundësohet të ndikohet në preferencat e konsumatorëve përmes reklamave të ndryshme me përmbajtje të caktuar dhe me mundësi monitorimi të rezultateve, duke krijuar kështu audiencën e synuar.

Komunikimi i drejtëpërdrejtë me klientët, madje në kohë reale, tani është i mundur falë marketingut digjital. Ky komunikim ka edhe ndikim emocional dhe ndikon në krijimin e besimit, pasi shërbimi cilësor ndaj klientit është i arritshëm.

Marketingu është duke ndryshuar vazhdimisht, duke u avancuar kudo në të gjitha nivelet. Kjo mund të shihet duke u mbështetur në teknologjinë e informacionit dhe veprimet agresive të konkurrencës nga të dhënat e mbledhura. Tani vlerat dhe dobësitë eventuale të një kompanie janë më të hapura, më transparente ndaj publikut në përgjithësi. Njerëzit tani përmes rrjeteve sociale flasin, vlerësojnë, kërkojnë apo edhe kritikojnë lidhur me një produkt apo shërbim të caktuar.

Dominimi i marketingut digjital ndaj atij tradicional gati se është arritur, dhe brenda dy - tre vjetësh parashikohet që ta tejkalojë atë.

Fjalët kyç: marketingu tradicional, marketing digjital, rrjetet sociale, audiencia, segmentim i tregut.

HYRJE

Marketingu është menaxhimi i marrëdhënieve fitimprurëse me klientët. Qëllimi i dyfishtë i marketingut është të tërheqë klientë të rinj, duke u premtuar vlerë superiore dhe të ruajë dhe shtojë klientët ekzistues, duke u dhënë atyre kënaqësi. Marketingu digjital është marketingu i produkteve ose i shërbimeve që përdorin teknologjitë digjitale, kryesisht në internet, por gjithashtu përfshijnë telefonat mobilë, reklamën e ekranit dhe çdo medium tjetër digjital.¹²

Fillet e para të marketingut digjital i pati që nga viti 1990 deri në 2000, por avancimin më të hovshëm e pati pas kësaj periudhe e deri në ditët e sotme, pasi u arrit avancimi i pajisjeve digjitale në përgjithësi, ku gjithashtu u ndryshua edhe mënyra e komunikimit. Në ditët e sotme konsumatorët kanë ndryshuar zakonet edhe sa u përket pajisjeve digjitale, ku në shumicën e kohës janë online në rrjetet sociale apo duke shfrytëzuar makinat e kërkimit për të ardhur te informacionet që ata dëshirojnë.

Përhapja e informacionit zakonisht bëhet nëpër kanale të shumta, të tilla si ***Google, YouTube, Uebajti, Facebook, Instagram, LinkedIn, Twitter, Snapchat, Blogosfera, Pinterest*** dhe në shumë kanale apo platforma të tjera.

Si motor kërkimi Amazon kryeson dukshëm si dyqani online më i madh në botë. Një studim nga kompania Kenshoo tregon se 72% e konsumatorëve vizitojnë kanalën Amazon para se të vendosin të bëjnë blerje.

¹² https://en.wikipedia.org/wiki/Digital_marketing

Ndryshimin e stilit të jetës dhe avancimin e teknologjisë digjitale ka mundësuar që promovimi i produkteve apo i shërbimeve të bëhet në mënyrë më efikase dhe efektive.

Kanalet e marketingut digjital

Marketingu digjital bëhet përmes kanaleve të shumta. Objektivi kryesorë është të gjenden kanale që rezultojnë me komunikim më të mirë të markës dhe me rikthim më të mirë të investimeve

1. Marketingu përmes lehtësuesve
2. Reklamimi përmes shfaqjes
3. Marketingu përmes email-it
4. Marketingu kërkues
5. Mediat sociale
6. Rrjetëzimi social¹³

QËLLIMI I PUNIMIT

Qëllimi i punimit është që të jepë sadopak informacione lidhur me marketingun digjital në përgjithësi e sidomos me aspekte praktike të përdorimit të tij. Do të bëhen sqarime se si të krijohet audiencë e synuar, si të bëhen investimet në Facebook, si të monitorohen rezultatet etj. Pasi shumica e popullsisë në Kosovë është e moshës së re dhe përdorin rrjetet sociale për komunikim, atëherë është menduar se disa sqarime elementare do të ndihmonin për të sqaruar rëndësinë e marketingut digjital në këto rrjete. Rrjeti social Facebook konsiderohet se është duke u përdorur më së tepërmi dhe qëllimi i punimit do jetë të ilustrojë me shembuj disa mundësi që ofron ky rrjet social dhe disa rrjete të tjera, të sqarojë përparësitë dhe dobësitë eventuale. Shpresojmë se sadopak ky punim do të ndihmojë bizneset në përdorimin e marketingut digjital, për arritjen e qëllimeve të tyre drejtë suksesit.

METODOLOGJIA E PUNIMIT

Në këtë punim jemi bazuar në informacione të marra kryesisht nga interneti e sidomos nga përvoja individuale e fituar nga përdorimi internetit në përgjithësi dhe i rrjeteve sociale në veçanti. Punimi është bazuar gjithashtu në njohuritë e fituara nga librat me temën e marketingut të autorëve të huaj dhe atyre vendorë.

HIPOTEZAT

Çfarë është marketingu digjital?

A mund të mendohet marketingu i së ardhmes pa marketingun digjital?

Cilat janë përparësitë dhe mundësitë e përdorimit të marketingut digjital?

A ekzistojnë rreziqe në aplikimin e marketingut digjital?

NDARJA E MARKETINGU NË DITËT E SOTME

Marketingu në ditët e sotme ndahet në dy grupe:

¹³ https://sq.wikipedia.org/wiki/Marketingu_digjital

1. **Marketingu tradicional**, ku përfshinë Radio, TV, mediat e shkruara, tabelat, fletëpalosjet etj., që më tepër i takojnë së kaluarës. Nga të gjitha bizneset që e kanë aplikuar dihet se marketing tradicional ka kosto të lartë dhe nuk janë të matshme synimet e përcaktuara.

Marketingu tradicional ka disa kufizime të cilat janë pengesa për konsumatorin. Pengesë mund të jetë koha e shfaqjes, e publikimit (reklamës), mungesa e komunikimit të drejtëpërdrejtë ndërmjet ofruesit të produktit apo shërbimit dhe konsumatorit.

2. **Marketingu digjital** është një term që përdoret për tregtimin e produkteve apo të shërbimeve të caktuara duke përdorur teknologjinë digjitale, ku kryesisht kemi përdorimin e internetit në arritjen e këtyre qëllimeve. Pjesëmarrja e konsumatorit është shumë evidente në suksesin apo dështimin e një promovimi të caktuar te marketingu digjital. Te marketingu digjital më e lehtë identifikohen dëshirat, nevojat, pritshmëritë, mundësitë e klientëve dhe pastaj kur ne i kuptojmë mendjen, zemrën dhe shpirtin e tyre, përpiqemi t'iua plotësojmë ato nevoja apo dëshira.

Segmentimi i tregut te marketingu digjital është më i lehtë dhe më i arritshëm.

Efektet e fushatave promovuese te marketingu digjital zgjasin më shumë pasi promovimi mbetet në vazhdimësi në kanalin e caktuar, për shkak të optimalizimit nga faqet e kërkimit etj.

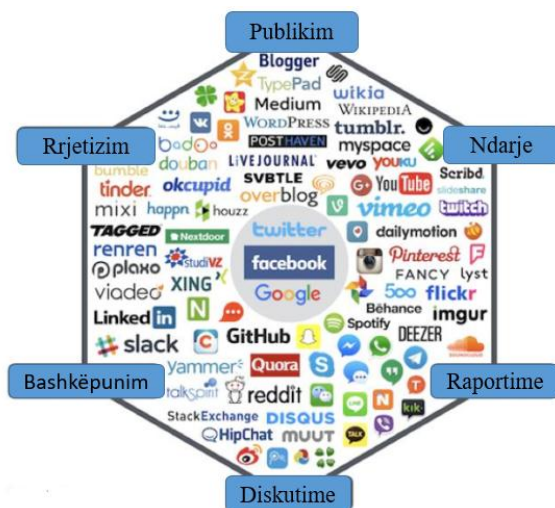
Rezultatet e fushatave promovuese te marketingu digjital mund të vëzhgohen në kohë reale dhe janë të matshme.

Menaxhimi, kontrollimi dhe ndryshimi i promovimit është më i lehtë dhe më praktik.

Ndërveprimi me vizitorët është i mundur të bëhet në kohë reale dhe kështu krijohet besimi i nëvojshëm dhe i dobishëm.

E gjithë audienca mund të jetë e dobishme në promovimin e një publikimi digjital, por influencuesit të cilët mund të jenë persona publikë që kanë shumë ndjekës në llogaritë e tyre, që kanë besim në publik, mund të jenë avokati më i mirë i promovimit të produktit apo të shërbimit.

NGJAJSHMËRITË DHE DALLIMET E RRJETEVE SOCIALE

 Google LLC është një kompani amerikane e teknologjisë shumëkombëshe e specializuar në shërbimet dhe produktet e lidhura me Internetin, të cilat përfshijnë teknologjitë online të reklamimit, motorët e kërkimit, cloud-computing, softuerin dhe harduerin. Google u themelua në vitin 1998 nga Larry Page dhe Sergey Brin, ndërsa ata ishin Ph.D. studentë në Universitetin e Stanfordit, Kaliforni.¹⁴

 YouTube është një faqe interneti amerikane për ndarjen e videove, me seli në San Bruno të Kalifornisë. Shërbimi u krijua nga tre ish-punonjës të PayPal-Chad Hurley, Steve Chen dhe Jawed Karim-në shkurt 2005. Google bleu faqen në nëntor 2006 për 1.65 miliardë dollarë; YouTube tani vepron si një nga degët e Google-s.¹⁵

Uebajti është një faqe interneti, një koleksion i faqeve të lidhura me të, duke përfshirë përmbajtjen multimediale, zakonisht të identifikuar me një emër të përbashkët domain dhe të publikuar në të paktën një server web. Një faqe interneti mund të jetë e arritshme nëpërmjet një rrjeti publik të protokollit (IP), siç është interneti, ose një rrjeti privat lokal (LAN), duke referuar një lokacion të njëtrajtshëm burimesh (URL) që identifikon sitin.¹⁶

 Facebook është një medium shoqëror social online dhe shërbim i rrjeteve sociale të bazuar në Menlo Park të Kalifornisë. Faqja e internetit në Facebook u lansua më 4 shkurt 2004, nga Mark Zuckerberg, së bashku me studentët e Kolegjit të Harvardit dhe shokët e dhomës, Eduardo Saverin, Andrew McCollum, Dustin Moskovitz dhe Chris Hughes.¹⁷

 Instagram është një aplikacion dhe shërbim i shpërndarjes së fotografive të lëvizshme, desktop dhe në bazë të internetit që u lejon përdoruesve të ndajnë fotot dhe videot publikisht ose privatisht me ndjekësit e paracaktuar. Ajo u krijua nga Kevin Systrom dhe Mike Krieger, dhe filloi në tetor 2010 si një aplikacion falas celular për sistemin operativ iOS. Është në pronësi të Facebook-ut.¹⁸

 LinkedIn (/lɪŋktɪn/) është një shërbim social dhe i orientuar drejt punësimit, i cili vepron nëpërmjet faqeve të internetit dhe aplikacioneve mobile. I themeluar më 28 dhjetor 2002 dhe filloi më 5 maj 2003, përdoret kryesisht për rrjetet profesionale, duke përfshirë punëdhënësit që postojnë vende pune dhe punëkërkuessit duke postuar CV-të e tyre. Që nga viti 2015, shumica e të ardhurave të kompanisë erdhi nga shitja e informacionit në lidhje me anëtarët e saj për rekrutuesit dhe profesionistët e shitjes.¹⁹

 Twitter (/ twɪtər /) është një lajm në internet dhe shërbim i rrjeteve sociale ku përdoruesit postojnë dhe bashkëveprojnë me mesazhet, të njohura si "tweets". Këto mesazhe fillimisht u kufizuan në 140 karaktere, por më 7 nëntor 2017, kufiri u dyfishua në 280 shkronja për të gjitha gjuhët përveç japonezëve, koreanëve dhe kinezëve. Përdoruesit e regjistruar mund të postojnë tweets, por ata që janë të paregjistruar vetëm mund t'i lexojnë

¹⁴ <https://en.wikipedia.org/wiki/Google>

¹⁵ <https://en.wikipedia.org/wiki/YouTube>

¹⁶ <https://en.wikipedia.org/wiki/Website>

¹⁷ <https://en.wikipedia.org/wiki/Facebook>

¹⁸ <https://en.wikipedia.org/wiki/Instagram>

¹⁹ <https://en.wikipedia.org/wiki/LinkedIn>

ato. Twitter, Inc. është i bazuar në San Francisko, Kaliforni, Shtetet e Bashkuara dhe ka më shumë se 25 zyra në mbarë botën.²⁰

 Snapchat është një aplikacion për imazhin dhe multimedie i krijuar nga Evan Spiegel, Bobby Murphy dhe Reggie Brown, ish-studentë të Universitetit Stanford, dhe të zhvilluara nga Snap Inc., fillimisht Snapchat Inc.²¹.

Blogosfera përbëhet nga të gjitha blogjet dhe ndërlidhjet e tyre. Termi nënkupton që blogjet ekzistojnë së bashku si një komunitet i lidhur (ose si një koleksion i bashkësive të lidhura) ose si një shërbim i rrjeteve shoqërore në të cilën autorët e përditshëm mund të publikojnë mendimet e tyre.²²

 Pinterest është një web dhe aplikacion mobil për aplikim që operon në një sistem softuerik të disenjuar për të zbuluar informacion në World Wide Web, kryesisht duke përdorur imazhe dhe në një shkallë më të shkurtër, GIF dhe video. Site u themelua nga Ben Silbermann, Paul Sciarra dhe Evan Sharp.²³

MARKETINGU DIGJITAL ME TREND TË RITJES

Është shumë evidente se trendi i rritjes së prezencës së marketingut digjital është i pakontestueshëm. Avancimi i teknologjisë digjitale dhe prezenca e internetit ka mundësuar dhe ka kontribuar në zhvillim pozitiv të marketingut digjital.

Sipas studimit të Global Web Index, nga 7.396 miliardë banorë sa është popullsia e përgjithshme e botës, 3.419 miliardë banorë apo 46% janë përdorues të internetit, të cilët shfrytëzojnë mediat online për informim, ndërsa në Kosovë sipas STIKK, kjo shifër arrin në 75.6%.²⁴

Sipas studimeve të PWC kompanitë në vitin 2015 në marketing digjital kanë shpenzuar rreth 30% të buxhetit të marketingut, ndërkaq në vitin 2019 pritet që kjo shifër të arrijë 46%.²⁵

Këto të dhëna na bëjnë të ditur se marketingu digjital do ta dominojë atë tradicional brenda dy- tri vitet e ardhshme.

²⁰ <https://en.wikipedia.org/wiki/Twitter>

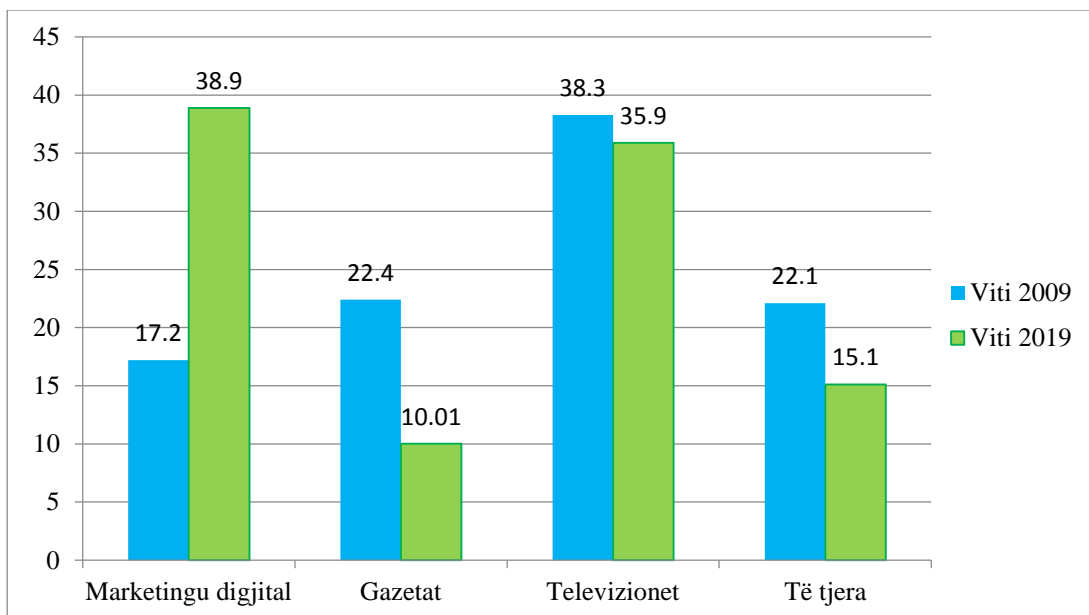
²¹ <https://en.wikipedia.org/wiki/Snapchat>

²² <https://en.wikipedia.org/wiki/Blogosphere>

²³ <https://en.wikipedia.org/wiki/Pinterest>

²⁴ <http://www.koha.net/arberi/9813/marketingu-digjital-e-ardhmja-e-industrise-se-reklamave/>

²⁵ <http://zeri.info/auto-amp-tech/81825/marketingu-digjital-marketingu-i-se-ardhmes-video/>

Ndarja e tregut medial sipas llojit të medieve në vitin 2009 dhe 2019

TARGETIMI I KATEGORISË SË KLIENTËVE APO SEGMENTIMI I TREGUT

Te marketingu digjital ekziston mundësia që të targetohen në mënyrë specifike tregje, grupe të caktuara të konsumatorëve. Targetimi i marketingut digjital ka një tendencë të bëhet kryesisht përmes rrjeteve sociale e sidomos përmes Facebook-ut.

Targetimi apo klasifikimi mund të bëhet në mënyrë specifike duke përcaktuar kriterin e shtrirjes gjeografike (vendbanimit të konsumatorit), gjininë, moshën, statusin social-kulturor etj., si dhe duke përcaktuar periudhën e caktuar kohore.

Targetimi i klientëve duhet të bëhet në atë mënyrë që ne në njëfarë mënyre të flasim me gjuhën e tyre dhe ata ta ndjejnë vetën të vlerësuar dhe të bëhen avokat të publikimit apo miku më i mirë.

Nëse audiencia nuk do jetë e kënaqur me produktin, shërbimin apo idenë e plasuar, atëherë ajo mund të jetë armiku juaj më i madh.

MARKETINGU DIGJITAL, MUNDËSI PËR KOMUNIKIM TË VAZHDUESHËM

Në rastin kur duam të bëjmë marketing digjital, promovim të një produkti apo shërbimi të caktuar, konsumatori në rubrikën komente mund të japë vlerësimin e tij, të kërkojë informata shtesë, të japë vërejtje apo sygjerime. Kjo na mundëson të jemi në kontakt të vazhdueshëm me konsumatorët në kohë reale dhe të marrim feedback-un nga ata. Informatat e tilla janë të çmuara dhe të dobishme për përmirësimin e cilësisë së produktit apo të shërbimit. Komunikimi i vazhdueshëm mundëson të kuptojmë më së miri se cilat janë interesat, kërkesat dhe pritshmëritë e konsumatorëve dhe kjo ndikon në përmirësimin e vazhdueshëm të cilësisë së produktit apo shërbimit. Komunikimi interaktiv gjithashtu mundëson të përmirësohet imazhi dhe të zhduken keqkuptimet eventuale.

Nisur nga komentet që adresohen nga konsumatorët e kënaqur për produktin apo shërbimin, mund të themi se ata janë avokati apo promotori më i mirë. Ata mund të shpërndajnë lajme të mira të cilat shtojnë edhe më shumë besueshmërinë për produktin apo shërbimin. Rjetet sociale sidomos shquhen me një prezencë të tillë të avokatëve të produktit apo shërbimit. Është një fenomen psikologjik që konsumatorët ndikohen në situata të caktuara më tepër nga opinionet e të tjerëve sesa nga vetë ai që bën publikimin në atë platformë dhe ndryshe njihet si "dëshmi sociale".

Është e rëndësishme që secili koment që vjen nga vizitorët me rastin e promovimit të produktit apo shërbimit të trajtohet me shumë seriozitet dhe mirësjellje. Nëse konsumatori ka dhënë komente pozitive, ai duhet të falënderohet për vlerësimin apo së paku t'i pëlqehet komenti.

Nëse dikush nga klientët është shprehur se produkti apo shërbimi është i mirë, atëherë kjo ndihmon shumë që edhe të tjerët ta pranojnë me mirëbesim atë.

Nëse vizitori ka shtruar ndonjë pyetje apo kërkon informata shtesë, atëherë përgjigjja është e pëlqyer të jetë në intervalin më të shkurtër kohor të mundshëm.

Vizitorët do të mbeten të kënaqur dhe të vlerësuar nëse shohin se po trajtohen komentet, opinionet, shqetësimet apo pyetjet e tyre. Me këtë krijohet përshtypja e parë pozitive, krijohet besimi se cilësia e produktit apo e shërbimit është në nivelin e duhur. Marketingu digjital bën të mundur rritjen e suksesit fillestar në një efekt "topi dëbore". Për t'u arritur sukses, publikimi duhet të prekë dretpërdrejt mendjet, zemrat dhe shpirtin e konsumatorëve.

Mungesa e prezencës në kanalet digjitale ngjall dyshime te konsumatorët, të cilët do të mendojnë se diçka nuk funksionon dhe është një sinjal negativ për krijimin e përshtypjes së parë.

MARKETINGU DIGJITAL-MUNDËSI PËR PROMOVIM ME PAGESË DHE FALAS

Kur kemi të bëjmë ne promovimin e një produkti apo shërbimi në faqen zyrtare, është e mundur që përpos shikimeve të rëndonmta nga personat që kanë pëlqyer faqen, të bëjmë edhe sponzorizimin me pagesë. Prezentimi i shfaqur që mund të jetë: *foto, video, link, apo tekst i shkruar* apo kombinim i tyre të mund të shikohet nga shumë përdorues të teknologjisë digjitale. Prezentimi do t'i shfaqet grupit (audiencës) së caktuar që ne paraprkishtë i kemi targetuar.

Investimet në Facebook mund të sjellin kthim të mirë me rezultate të matshme.

Promovimi mund të bëhet me pagesë sipas dëshirës, ku mund të caktojmë shumën monetare, si dhe kohëzgjatjen e promovimit të produktit apo të shërbimit.

Te marketingu tradicional ka shumë kufizime, të cilat janë pengesë për të pasur qasje konsumatori. Si pengesë mund të jetë koha e shfaqjes së reklamës jo e përshtatshme me agjenden e tij, mungesa e kontaktit të drejtëpërdrejtë me shitësin apo ofruesin e shërbimit.

MARKETING DIGJITAL - RRJETET SOCIALE

Përdorimi i rrjeteve sociale në ditët e sotme ka një shtrirje masive si gjeografike, ashtu edhe për nga numri e përdoruesve. Përparimi i teknologjisë digjitale e sidomos përdorimi i

pajisjeve-telefonave të mençur ka bërë që komunikimi të thyejë barrierat gjeografike, gjuhësore, etnike, fetare, gjinore, klasore etj. Te rrjetet sociale vizitorët bashkëveprojnë me njëri-tjetrin në mënyrë të drejtpërdrejtë apo të tërthortë duke dhënë pëlqime, komente, vlerësime, vërejtje, sugjerime etj.

Pëlqim, Dashuri, Haha, Wow (habi), Sad (I trishtuar), Angry (I zemëruar),

Në adresën personale apo në atë zyrtare mund të publikohen edhe adresa elektronike, foto apo video dhe të bëhet informimi, promovimi i aktivitetit, i produktit apo i shërbimit.

June 6, 2017 · e

Sonte (01.11.2017) në Radio Kosova e Lirë, në ora 22- MBRËMJE LETRARE me poetit Refik Havolli...Vështrimin e shkruar nga poeti Muhamed Krasniqi.

Analizë libri në shtojcën për kulturë - Kosova Sot; portali Telegrafi..., dhe në Suedi.
<http://www.telegrafi.com/?id=26&a=7684> ;
<http://www.malmo.stadsbiblotek.org/>
<http://archive.org/details/EnderrBuzzeLumi>
<http://smardonline.com/.../1236-enderr-buze-lumi-refik-havolli...>
<http://www.bksh.al/adlib/>
<http://www.biblioteka-hs.org/>
 Bota Sot 12, 13 mars 2016
http://www.zemrashqiptare.net/news/cid_7/Kultur%C3%AB.html
<http://www.zemrashqiptare.net/.../Poezi-nga-Refik-Havolli.html>
 Prezent me çmim promocional në Panairin e 18-të të librit Prishtina 2016 (te shtëpia botuese Falk Konica).

Like Comment Share

You, Driton V. Osmani, Aferdita Krasniqi and 204 others

Refik Havolli
7 December ·

Refik Havolli Arbër Havolli

TELEGRAFI.COM

Historia e aktiviteteve tregtare dhe distribuimi i produkteve në Kosovë nga shekulli i XV-të deri në ditët...

Ilirik Musliu and 189 others 46 comments 1 Share

Like Comment Share

Marketingu digjital mund të menaxhohet në kohë reale në bazë të performancës.

Te marketingu digjital ekziston mundësia që edhe nëse kemi bërë sponsorizimin e një produkti, shërbimi apo faqeje zyrtare, ta zvogëlojmë shumë, ta rrisim atë, ta ndalim sponsorizimin, të ndryshojmë targetimin e konsumatorëve në bazë të shtrirjes gjeografike, moshës apo gjinisë.

Kanalet e marketingut digjital janë shumë më lehtë të menaxhohen dhe të kontrollohen sepse të gjitha gjërat i kemi në duart tona. Mund të editohet privatësia e promovimit si:

- Publike, ku mund të shohin të gjithë personat që kanë një llogari në atë rrjet social,
- Shokët, ku mund t'i shohin vetëm shokët tuaj të atij rrjeti social,
- Shokët që doni të mos iu shfaqen në llogaritë e tyre,
- Shokët specifikë - mund ta shohin vetëm shokët që ju percaktoni,
- Vetëm unë- është mundësia të shfaqet vetëm në llogarinë tuaj personale.
- Të njohurit, lista juaj e personalizuar,
- Shokët e ngushtë, lista juaj e personalizuar,
- Shokët e institucionit apo fakultetit të njëjtë,
- Familja,
- Organizata ku punoni,
- Shokët nga qyteti juaj etj.

Refik Havolli added 3 new photos — at **Marigona Residence**

10 March at 08:19 · Pristina · 🌐

Së shpejti...!
Soon...!
13.03.2018

👤 Blerim Cakaj and 363 others 78 comments 1 Share

Cancel

Edit privacy

Done

Public

Anyone on or off Facebook

Friends

Your friends on Facebook

Friends except...

Don't show to some friends

Specific friends...

Only show to some friends

Only me

Acquaintances

Your custom list

Close friends

Your custom list

Fakulteti i Inxhinjerisë Mekanike

Your smart list

Family

Your smart list

Passable

Your smart list

Pristina area friends

Your smart list

Universiteti i Prishtinës

Your smart list

Konsumatori kurdoherë mund të klikojë në faqen zyrtare ku produkti apo shërbimi i caktuar ka qenë i promovuar, të bëjë shkarkimin e fotos, videos apo të tekstit dhe të njëjtin ta kërkojë në dyqan, në pikën e shitjes me pakicë apo agjencionin përkatës nëse kemi të bëjmë me ndonjë shërbim.

Është e rëndësishme për menaxhimin sa më të suksesshëm të Facebook-ut të krijohet audiencë e synuar duke krijuar një përmbajtje që do t'iu pëlqejë atyre me llojet e postimeve: tekst, foto, video, link. E rëndësishme është gjithashtu edhe se sa shpesh postojmë dhe krijimin e dëshirës për angazhim të audiencës.

Ekziston mundësia që të informohemi se si ka qenë audienca sipas gjinisë, moshës dhe lokacionit. Të marketingu digjital është e mundur të informohemi lidhur me rezultatin e promovimit të produktit apo të shërbimit, saktësisht në kohë reale sipas raporteve apo statistikave që ofron, si:

- Sa vizitorë e kanë **shikuar** publikimin e produktit apo të shërbimit, ku qëllimi është të ketë sa më shumë trafik-vizitorë.
- Sa vizitorë e kanë **pëlqyer** atë, ku qëllimi do jetë që ato të pëlqime të konvertohen në shitje të realizuara.
- Sa vizitorë e kanë **komentuar**, duke dhënë vlerësimet e tyre, duke bërë pyetje, duke etiketuar shokë nga rrjeti social etj.
- Sa vizitorë e kanë **shpërndarë** publikimin,
- Cila periudhë kohore ka rezultuar si më e suksesshme dhe e njëjta të shikohet grafikisht.
- Cila është struktura gjinore e vizitorëve** që e kanë vizituar, pëlqyer publikimin dhe si është numerikisht ajo strukturë.
- Cila është mosha** që e kanë pëlqyer apo shikuar promovimin.
- Si është shtrirja gjeografike e vizitorëve** që e kanë vizituar apo pëlqyer publikimin.
- Sa ka kushtuar** promovimi deri në ato memento,
- Mënyra e pagesës**, Visa*.... etj.

Në mënyrë grafike mund të shohim rezultatet e ndryshme që do të jenë në interes për vlerësuar performancën e publikimit të produktit apo të shërbimit.

Passable
Published by Refik Havolli (P) - February 16 at 8:09pm - €

URIME KOSOVO 10 VJET PAVARESII!

8,838 people reached Boost Again

Recent Activity

Boosted on Feb 16
Audience: Kosovo, 13 - 65+
By Refik Havolli - Completed
[View Results](#)

Like Comment Share

Passable, Hamide Gashi, Afrim Gilogovci and 856 others

5 Shares

Boost Post

Your boost has finished, but you can increase the budget to reach more people.

Boosted by **Refik Havolli**

[Increase Budget](#)

[Create New Promotion](#)

[Boost a Different Post](#)

Audience details [Edit](#)

Location - Living in Kosovo
Age 13-65+

Save for later use

Reach more people

Add 3 US\$ and 1 more day
Total reach will increase to 6,4K-16,8K people

Add 5 US\$ and 3 more days
Total reach will increase to 7,3K-19,4K people

Add 8 US\$ and 5 more days
Total reach will increase to 8,8K-23,3K people

Add 10 US\$ and 7 more days
Total reach will increase to 9,7K-25,8K people

Results

16 February 2018--Yesterday

7,991 People reached | **889** Post Engagements

Cost per Post Engagement **\$0.01**

\$10.00 spent | **\$10.00**

Post Engagements per Day

Date	Engagements
16 February	~100
17 February	~350
18 February	~250
19 February	~150

PERFORMANCE

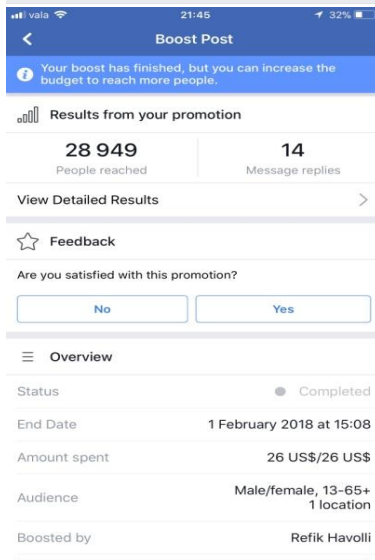
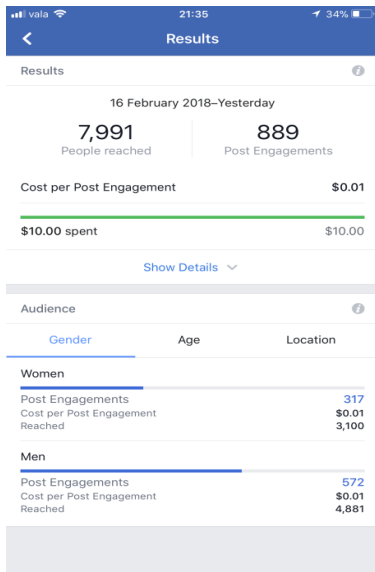
Cost per Post Engagement **\$0.01**

Total Reach **7,991**

Frequency **1.66**

Relevance score **--**

ENGAGEMENT

Passable
 Posted by Krasniqi Buli
 7 December · 🌐

Në këto ditë të ftohta e vetmja zgjidhje është çokollata e nxehtë nga Dr.Oetker.
 E vetme dhe unike!

👍❤️👏 784 85 comments 10 shares

👍 Like 💬 Comment ➦ Share

KONKLUZIONE

Nisur nga hulumtimet e bëra në internet, nga përdorimi i përditshëm i marketingut digjital, lirisht mund të themi së *e ardhmja i takon marketingut digjital*. Rëndësia e përdorimit të marketingut digjital është shumë e lartë, përfitimet janë të pakonstestueshme, mënyra e qasjes dhe e përdorimit është shumë praktike.

Interneti në përgjithësi ka ndikuar pozitivisht në zhvillimin e imazhit të bizneseve që kanë ditur si ta përdorin atë. Aktivitetet e ndryshme me marketing digjital në platformat apo në kanalet e ndryshme i bëjnë të njohura ato biznese apo ata persona të cilët arrijnë ta bëjnë atë.

Marketingu digjital mundëson krijimin e marrëdhënieve me audiencën e synuar dhe ndihmon në promovimin e produktit apo të shërbimit të caktuar.

Marketingu digjital mundëson përmirësimin e renditjes në motorët e kërkimit e sidomos media sociale.

Dihet gjithashtu se përdorimi i internetit dhe i rrjeteve sociale nganjëherë ka pasur dhe **do ketë ndërhyrje (sulme kibernetike) nga keqëbërës (hakerë)**. Të dhënat mund të keqpërdoren qëllimisht nga konkurrenca. Mund të publikohen edhe lajme false me qëllim të dëmtimit të konkurrentit në biznes apo të konkurrentit politikë. Sistemet gjithashtu mund të sulmohen nga virus të ndryshëm e sidomos atëherë kur nuk merren masa paraprake për mbrojtjen nga këta.

Përparimi i hovshëm i teknologjisë digjitale ka bërë që edhe marketingu digjital të ketë një **zhvillim të hovshëm** me tendencë që brenda ca vjetësh të gjejë aplikim më të madh sesa marketingu tradicional.

Marketingu digjital **thyen pengesat dhe kufijtë rajonalë**, shtetërorë dhe më gjerë. Një promovim i një produkti që mund të bëhet Kosovë, njëkohësisht mund të bëhet edhe për tregun e vendeve fqinje (në trojet shqiptare) apo një vendi tjetër kudo në botë.

Marketingu digjital është një mundësi e mirë **për të përpiluar sontazhe** të ndryshme me klientët me qëllim të përmirësimit-përshtatjes së cilësisë së idesë, produktit, apo shërbimit, gjë që ndihmon në rritjen e produktivitetit.

REKOMANDIME

Nuk duhet hezituar e as të ndalemi asnjëherë për të provuar aplikimin e teknologjisë digjitale dhe me këtë edhe të marketingut digjital. Asnjëherë nuk duhet të vihet në dyshim rëndësia dhe besueshmëria në aplikimin e marketingut digjital.

Për të qenë të aftë për të bërë marketing digjital, fillimisht kërkohet të hapen llogari në rrjetet sociale në mënyrë që të merren njohurit bazike dhe të fitohet eksperiencia. Duke shikuar reklama të ndryshme në rrjetet sociale, duke analizuar sukseset e tyre apo dobsitë e tyre, mund të përfitojmë një eksperiencë të dobishme që me kalimin e kohës të vlerësojmë se si duhet bërë marketing për një produkt apo shërbim të caktuar. Sidomos mediet sociale janë janë përplot vizitorë të kënaqur që ndryshe quhen edhe "avokat të brendit".

Publikimet në rrjetet sociale duhet të jenë autentike dhe të respektohet maksimalisht audience juaj.

Duke ditur nëvojat dhe dëshirat e vizitorëve të rrjeteve sociale, edhe marketingu duhet të fokusohet në plotësimin e tyre. Marrja e informatave paraprake nga rrjetet sociale mund të ndihmojë në komunikimin e mëvonshëm dhe në arritjen e marrëveshjeve me interes të ofruesit të produktit apo shërbimit dhe konsumatorit.

Me mundësitë që ofron marketingu digjital të bëhet segmentimi i tregut duke u fokusuar në bashkësitë e blerësve me specifika dhe kërkesa të njejta apo të përafërta.

Sa i përket ruajtjes së të dhënave dhe informatave që duhet të jenë të mbrojtura, duhet pasur kujdes se çka duhet të publikohet, si dhe masat e sigurisë të jenë në nivelin më të lartë të mundshme. Të mos publikohen gjëra që mund të jenë sekrete afariste apo të dhëna të

tjera që duhet ruajtur vetëm për nevojat e brendshme sepse konkurrenca mund t'i kuptojë ato, mund t'i kopjojë apo t'i përdorë si dëshmi kundër jush apo biznesit tuaj.

Teknologjia digjitale do të avancojë në vazhdimësi, prandaj edhe strategjia e zhvillimit të marketingu digjital duhet të jetë në hap me këto zhvillime.

BIBLOGRAFI

- [1] Philip Kotler&Gary Armstrong "*Parimet e marketingut*", UET Press, Tiranë, 2013.
- [2] Brian Tracy "*Marketingu*", shtëpia botuese "Damo", Prishtinë, 2014.
- [3] Philip Kotler, Hermawan Kartajaya, Iwan Setiawan, "*Marketingu 3.0*", Damo, Prishtinë, 2013.
- [4] Ali Jakupi "*Marketingu (bazat)*", Universiteti AAB, Prishtinë, 2008.
- [5] Visar S.rrustemi "*Marketingu Ndërkombëtar*", shtypshkronja KGT, Prishtinë, 2017.
- [6] Brian Tracy "*Psikologjia e shitjes*", shtëpia botuese "Damo", Prishtinë, 2013.
- [7] Harry Beckwith "*Të shesësh të padukshmën*", shtëpia botuese "Max" Tiranë.
- [8] Bardhyl Ceku, Nail Rashidi "*Marketingu*".

МЕЃУЗАВИСНОСТА ПОМЕЃУ ДОЗНАКИТЕ ОД СТРАНСТВО И ПОРАСТОТ НА БДП ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА

Проф. Д-р Флорида Вељаноска

Меѓународен Универзитет во Струга,

f.veljanoska@eust.edu.mk

ABSTRACT

Remittances are very important for the economies of developing countries. They are crucial for shock mitigation, balance of payment stabilization and finally they are very important for enhancing economic development. The total value of remittances inflows in developing countries in most cases surpasses other private transfers, such as foreign direct investments. In the same time they are twice the size of official development aid, and that is why they are considered as very important for stabilization and development of the economies of developing countries.

Although the total value of private transfers in Macedonia lags behind other neighbor countries, they are still crucial for stabilization of Macedonian economy and country's balance of payment. The private transfers in Macedonia exceed foreign direct investments and other forms of private transfers.

Despite the importance of the remittances, there has been very little literature that elaborated the impact of remittances on developing economies, including Republic of Macedonia. From the other side, given the great value of remittances inflows, it is crucial to discover the impact of remittances on different variables in the economy, in order to introduce appropriate policies for stimulating positive implications and mitigating possible negative impacts.

That is actually the main objective of this paper - to discover the inter-relationship between the remittances and GDP growth rate in the Republic of Macedonia. We have used data about remittances inflows and GDP growth rate for the period 1996-2016, as variables. The data were provided from the World Bank database. Granger Causality Test was carried out, using the contemporary econometric software EViews10, in order to determine the inter-relationship between the variables. Unit root test was conducted in order to determine whether the variables are stationary, and also the Cointegration test was performed.

The Johansen Cointegration test showed that there is no long-run relationship between the remittances and GDP growth rate and in the same time the Granger causality test suggested that we should accept the null hypothesis that remittances does not Granger cause GDP per capita, which means that remittances can't be used as a credible base for forecasting the future values of GDP growth rates and vice-versa – the GDP growth rate does not Granger cause the remittances inflows.

Key words: *Remittances, GDP growth rate, Johaneses Cointegration Test, Granger Causality Test.*

ВОВЕД

Несомнено е дека една од најзначајните ставки во платниот биланс на земјите во развој се дознаките од странство. Во услови кога миграцијата на релација земји во развој – развиени земји бележи рекорди од година во година, рекорди бележат и глобалните износи на дознаки од странство, кои се проценува дека во 2016 година изнесувале околу 560 милијарди САД\$. Вредноста на глобалните дознаки од странство е повисока од останатите меѓународни приватни капитални текови, вклучително и од странските директни инвестиции. Колку е голем износот на дознаки од странство кон земјите во развој, говори и фактот што тие се повеќе од дуго повисоки од вредноста на официјалната развојна помош во глобални рамки.

Значењето на дознаките од странство за земјите во развој е огромно. Тие се круцијална ставка во платниот биланс, која овозможува покривање на трговскиот дефицит, со кој се соочуваат најголемиот дел од земјите во развој, при тоа овозможувајќи стабилен девизен курс и стабилни односи со странство. Дознаките од странство имаат огромно значење и во надминување на внатрешни економски кризи и шокови и во стабилизирање на домашната економија. Дознаките од странство може да имаат и позитивно влијание врз економскиот раст, ја намалуваат невработеноста, особено во оние земји каде истите се во значајна мерка насочени кон инвестиции и штедење. Сепак, и покрај неспорните позитивни ефекти од дознаките од странство, во праксата има примери во кои дознаките од странство се еден вид на трансмисионер на надворешни кризи, кој ги прави поосетливи домашните економии на надворешни шокови и кризи. Покрај тоа, дознаките од странство преку стимулирање на потрошувачката на увозни стоки, го зголемуваат увозот, со што дополнително ја влошуваат состојбата во трговскиот биланс. Освен тоа, многу често дознаките од странство вршат притисок врз девизниот курс нагоре, со што го прават понеконкурентен домашниот извоз.

И покрај потенцијалните позитивни и негативни ефекти од дознаките од странство врз земјите во развој, во теоријата постојат многу малку истражувања, чија цел е утврдување на ефектите од дознаките од странство. И во оној мал дел од научната литература која го третира ова прашање, преовладуваат трудовите во кои се обработува влијанието на дознаките од странство врз неутрализирањето или трансмисијата на внатрешните и надворешните шокови, додека постои многу малку литература која е посветена на меѓусебното влијание помеѓу дознаките и порастот на БДП.

Состојбата е идентична и во Република Македонија. И покрај обемот на дознаки, како по вредност, така и во однос на другите меѓународни текови, постои многу малку литература која го обработува ова прашање. Во таа смисла, основна цел на овој труд е

преку емпириска анализа да го утврди меѓусебното влијание помеѓу дознаките од странство и стапката на раст на БДП во Република Македонија. Податоците кои се користат во анализата се добиени од databазата на Светска Банка, и се однесуваат на периодот 1996-2016.

Емпириската анализа, која е правена за потребите на истражувањето во овој труд е извршена со помош на современиот компјутерски софтвер EViews 10. Во таа смисла е направена анализа на долгорочната коинтеграцијата помеѓу двете варијабли, со помош на Јохансен тестот, а потоа и Гранџер тестот, кој покажува дали минатите вредности на дознаки од странство може да се користат како основа за предвидување на идните вредности на БДП, и обратно.

Трудот е поделен во три дела. Во првиот дел е даден осврт на постоечката литература, која го обработува ова прашање. Во вториот дел се презентирани подетални податоци за дознаките и нивната структура во Република Македонија, додека во третиот дел е презентирана емпириската анализа, и резултатите од истата. Трудот завршува со заклучните согледувања, каде се сублимирани резултатите од извршеното истражување.

1. ПРЕГЛЕД НА ПРЕТХОДНИ ИСТРАЖУВАЊА ЗА ВЛИЈАНИЕТО НА ДОЗНАКИТЕ ОД СТРАНСТВО ВРЗ ЕКОНОМИИТЕ НА ЗЕМЈИТЕ ВО РАЗВОЈ

Како што веќе споменавме во воведот од овој труд, дознаките може да имаат и позитивно, но и негативно влијание врз економиите на земјите во развој. Во таа смисла нивното влијание може да се анализира од развојна или од ризична перспектива. Од развојна перспектива дознаките се многу значајни за намалување на сиромаштијата, за стимулирање на потрошувачката, штедењето и инвестициите во мал бизнис. Анализата на дознаките од ризична перспектива става акцент на тоа дека тие може да бидат променливи и непредвидливи, покрај тоа вештачки стимулираат прекумерна приватна потрошувачка во еден подолг временски период, што негативно влијае на прилагодувањето на реалните цени и оневозможува ефикасна алокација на ресурсите и работната сила помеѓу секторите.²⁶

Потврда на позитивните развојни ефекти на дознаките даваат истражувањата кои се споменуваат во продолжение. Adams and Page (2005),²⁷ Acosta et al. and World Bank (2007)²⁸ утврдиле дека дознаките имаат позитивно влијание врз платниот биланс во голем број на земји во развој, дека тие го забрзуваат економскиот раст, и тоа директно преку инвестициите и штедењето во човечки и физички капитал, и индиректно преку

²⁶ M. Gerard, P. Gitton, G. Nacevski, M.T. Sanjani, "Former Yugoslav Republic of Macedonia Selected Issues", IMF, June 14 2014

²⁷R. Adams, J. Page, "Do international migration and remittances reduce poverty in developing countries", World Development 33, 1645–1669, 2005

²⁸P. Acosta, P.Fajnzylber, J. H., Lopez, "The Impact of Remittances on Poverty and Human Capital: Evidence from Latin American Household Surveys", World Bank Policy Research Working Paper, p. 4247, 2007

потрошувачката. Поконкретно, Rao and Hassan (2011),²⁹ го анализирале влијанието на дознаките врз економскиот развој со помош на Solow growth model и утврдиле дека дознаките имаат маргинално – позитивно влијание врз економскиот раст. До слични сознанија дошле и Светска Банка и ММФ, кои утврдиле дека дознаките од странство го зголемуваат економскиот раст, преку помалата променливост на аутпутот. Значајна анализа на меѓусебното влијание на дознаките и БДП имаат извршено и Fayissa and Nsiah (2010),³⁰ кои ги анализирале податоците за 64 земји од Африка, Азија, Јужна Америка и Карибите, за периодот од 1987-2007. Тие спроведиле панел – тест за коинтеграција и утврдиле позитивна коинтеграција помеѓу дознаките и економскиот раст. Giuliano and Ruiz-Arranz (2009)³¹ исто така извршиле анализа на поврзаноста помеѓу дознаките и економскиот раст кај 100 земји во развој, при што утврдиле дека дознаките го забрзуваат економскиот развој во земјите со помалку развиени финансиски системи.

Наспроти споменатите истражувања, кои ги потенцираат позитивните – развојни ефекти од дознаките, во литературата се среќаваат и истражувања кои ги потенцираат евентуалните негативни ефекти. Така, Lipton (1980),³² Ahlburg and Brown (1999)³³ и Ahlburg(1991)³⁴ утврдиле дека дознаките ја намалуваат продуктивноста и развојот во земјите со ниско ниво на доход, од причина што дознаките главно се употребуваат за потрошувачка на увезени производи, а не на продуктивни инвестиции. Chami and Jahjah (2005)³⁵ утврдиле негативна корелација помеѓу дознаките и БДП, главно поради фактот што најголем дел од дознаките се употребуваат за потрошувачка, додека многу мал дел е насочен кон инвестиции и штедење, па дури и кај тој мал дел наменет за штедење и инвестиции, главно станува збор за инвестирање во недвижности, земја или накит, кои инвестиции не носат значајни придобивки за пораст на продуктивноста во целокупната економија. Rodrik (2006)³⁶ утврдил дека дознаките преку притисокот за апрецијација на домашната валута, го попречуваат долгорочниот економски развој на земјата примател на дознаките.

Што се однесува до претходната литература посветена на дознаките во Република Македонија е утврдено дека дознаките се контра циклични во однос на БДП во

²⁹ B. Rao and G. Hassan, “A panel data analysis of the growth effects of remittances”, *Economic Modeling*, Vol.20, Issue 1, pg. 701-709, 2005

³⁰B. Fayissa and C. Nsiah, “The impact of remittances on economic growth and development in Africa”, *The American Economist*, Vol. 55, No.2, pp 92-103, 2010

³¹P. Giuliano, M. Ruiz-Arranz, “Remittances, financial development, and growth”, *Journal of Development Economics* 90,pp 144–152., 2009

³² M. Lipton, “Migration from the rural areas of poor countries: The impact on rural productivity and income distribution”, *World Dev.*, 8, pp 1-24,1980

³³R.P.C. Brown, and D.A. Ahlburg, “Remittances in the South pacific”, *Int. J. Soc. Econ.*,pp 325-344, 1999

³⁴D.A. Ahlburg, “Remittances and their impact: A study of Tonga and Western Samoa”, *Pacific Pol. Paper No. 7*, The Australian National University, Canberra, 1991

³⁵R. Chami, C. Fullenkamp and S. Jahjah, “Are immigrant remittance flows a source of capital for development?” *IMF Staff Papers*, pp 55-81, 2005

³⁶ D. Rodrik, “The social cost of foreign exchange reserves”, *International Economic Journal*, 19 20 (3), pp 253–266, 2006

Република Македонија и проциклични во однос на БДП на Европската Унија. Истражувањето на Петрески и Јовановиќ (2016)³⁷ покажало дека дознаките ја намалуваат сиромаштијата и нееднаквоста во Република Македонија, и го потенцираат особено позитивното влијание на дознаките за време на кризи. За разлика од претходните автори Gerard et.al (2014)³⁸ во своето истражување го потенцираат негативното влијание на дознаките врз македонската економија, кое произлегува заради прекумерната ликвидност на долг рок, која ја креираат дознаките, а која влијае негативно на надворешната конкурентност на земјата. Авторите исто така потенцираат дека дознаките се осетливи во однос на промените на каматните стапки и вршат притисок на реалниот девизен курс.

Во однос на структурата на дознаките во Република Македонија, корисно е да се спомене и истражувањето на Д-р Сеадин Џафери,³⁹ кој утврдил дека најголемиот дел, односно 54,6% од вкупните дознаки од странство во Република Македонија се употребуваат за потрошувачка, 13% за поправки и изградба на нови домови, додека само мал дел 15,3% се насочени за инвестиции и штедење. Земајќи ги во предвид резултатите од истражувањето, Д-р Џафери заклучува дека заради малиот дел од дознаките кои се наменети за инвестиции и штедење, дознаките во Република Македонија немаат поголемо влијание врз економскиот раст и намалувањето на невработеноста во земјата.

2. ДОЗНАКИТЕ И БДП ВО РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА

Според последните проценки се претпоставува дека околу 200.000 државјани на Република Македонија живеат во странство и дека дополнително околу 500.000 граѓани на други држави потекнуваат од Република Македонија. Ваквите податоци сугерираат дека над една четвртина од вкупната популација во земјата емигрирала во странство. Сите овие факти покажуваат зошто дознаките се толку значајни за економијата на Република Македонија, за нејзината стабилност, за намалувањето на сиромаштијата, и за бројни други бенефити. Поранешните истражувања покажале дека околу 43% од граѓаните на Република Македонија кои се приматели на дознаки од странство, на годишно ниво им пристигнуваат најмалку 1.000 ЕУР, додека 39% од примателите на дознаки се изјасниле дека дознаките претставуваат половина од нивниот расположив доход, и дека во просек добиваат најмалку 2.486 ЕУР. Исто така

³⁷ M. Petreski, and B. Jovanovic, "Do Remittances Reduce Poverty and Inequality in the Western Balkans? Evidence from Macedonia?", 2016

³⁸ M. Gerard and P. Gitton, G. Nacevski, M. T. Sanjani, "Former Yugoslav Republic: Selected Issue", IMF, June 17 2014

³⁹ С. Џафери, „Финансискиот потенцијал на иселениците и неговото вклучување во економијата на Република Македонија“, докторска дисертација на Економскиот институт - Скопје, март 2004 година

е проценето дека во изминатиот период просечно дознаките се движат помеѓу 13-21% од БДП.⁴⁰

Она што е најпроблематичен дел во анализата на дознаките, не само во Република Македонија, туку и во останатите земји е утврдувањето на точниот износ на дознаки од странство.⁴¹ Тоа од причина што поголемиот дел од трансферите се испраќаат надвор од официјалните канали, со што се оневозможува нивното точно утврдување. Причините за избегнување на официјалните канали за пренос на девизите се повеќе, но пред сè се поврзани со високите трошоци за трансфер на девизите, кои во просек се движат помеѓу 1-5% од вредноста на финансиите. Трансферот на девизи преку официјалните канали е особено неподобен кога станува збор за трансфер на помал износ на девизи, заради постоењето на минимални трансакциски трошоци кои се движат помеѓу 5-50 САД\$. Покрај трансакционите трошоци, постојат и други причини заради кои се избегнува користењето на официјалните канали, како што се желбата да се избегне оданочувањето на овие приливи, да се зачува тајноста и анонимноста на трансферот и слично.

Факт е дека во изминатиот период, како резултат на развојот на поиновативна и поефтина технологија за трансфер на пари направен е значаен напредок во насока на поголемо официјализирање на трансферот на девизи, но сепак сеуште поголемиот дел од трансферите се неформални, и сеуште е многу тешко да се утврди вистинската вредност на приватните трансфери. Оттука е и многу тешко да се направи една прецизна анализа, бидејќи не се располага со единствен точен податок за вредноста на приватните трансфери, вклучително и на дознаките од странство.

Народна Банка на Република Македонија ги дели севкупните приватни трансфери во две групи, и тоа: дознаки од вработени во странство, кои се примени преку официјалните канали за трансфер на пари, и кои во просек изнесуваат околу 2.5% од БДП и нето кеш размена која го претставува најголемиот дел од приватните трансфери, а ја претставува севкупната размена на девизи која ја вршат банките и менувачниците, како и сите останати приватни трансфери.

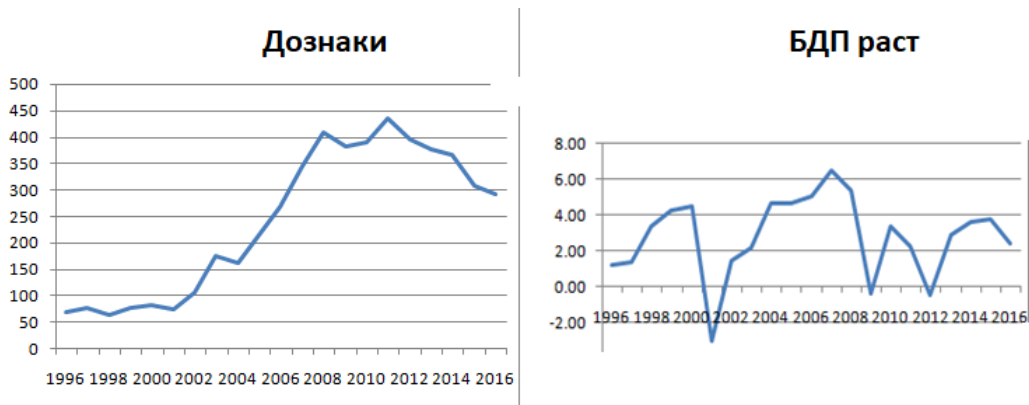
За потребите на анализата во овој труд, податоците се земени од дататазата на Светска Банка, која во личните дознаки ги вклучува личните трансфери и компензацијата на вработените.⁴² Во продолжение ќе ги презентираме податоците за трендот на дознаките и БДП во Република Македонија.

Графикон бр. 1 Трендот на дознаките од странство и БДП во Република Македонија во периодот 1996-2016

⁴⁰ R. Lucas, E. B., O. Stark, "Motivations to Remit: Evidence from Botswana," Journal of Political Economy, Vol. 93, No. 5, The University of Chicago Press, 1985

⁴¹ B. Fayissa and C. Nsiah, "The impact of remittances on economic growth and development in Africa", The American Economist, Vol. 55, No.2, pp 92-103, 2010

⁴² Приватните трансфери ги опфаќаат кешот или замената за кешот примена од страна на резидентни или нерезидентни домаќинства, додека компензацијата на вработените ги опфаќа сите тековни трансфери помеѓу резиденти и нерезиденти.

Извор: Пресметки направени за потребите на истражувањето во трудот

Од презентираниите графикоци е очигледно дека БДП во Република Македонија немал стабилен тренд, односно се движел по цик-цак линија. За разлика од БДП дознаките имаат постабилен тренд, кој главно се движи по нагорна линија, особено во периодот 2007-2012 година, кога беше врвот и продоженото дејство на големата светска економска криза. Со ова се потврдува фактот дека дознаките во Република Македонија, се контрациклични во однос на македонската економија. Како дополнителна потврда на оваа констатација се дознаките во периодот по стабилизирањето на светската економија 2013-2016, кога и приливот се стабилизира помеѓу 300 и 370 милиони САД \$.

3. МЕТОДОЛОШКИ ПРИСТАП И ПРЕЗЕНТИРАЊЕ НА РЕЗУЛТАТИТЕ ОД ИСТРАЖУВАЊЕТО

Како што веќе споменавме во воведот на овој труд, со цел да се утврди меѓусебното влијание помеѓу дознаките и БДП, во трудот е извршена емпириска анализа, односно спроведен е тестот за коинтеграција на Јохансен и Гренцеровиот тест за каузалноста. Емпирииската анализа ја започнуваме со Augmented Dickey-Fuller (ADF) unit root test и со Phillips-Perron (PP) unit root test, со чија помош ќе утврдиме дали двете варијабли се стационарни или не. Стационарноста на варијаблите е услов за да може да се примени Гренцеровиот тест за каузалноста. Емпирииската анализа ќе биде извршена со помош на современиот економетриски софтвер EVIEWS 10.

3.1. Тест за стационарност на варијаблите

Како што веќе споменавме тестирањето на стационарноста на варијаблите ќе ја извршиме со помош на ADF и PP тестовите за стационарност. Нултата хипотеза е дека варијаблите се нестационарни, додека алтернативната хипотеза е дека варијаблите се стационарни.

Емпириската анализа според двата тестови за стационарност, покажа дека двете варијабли не се стационарни во нивната основна форма, но стануваат стационарни на ниво на прва разлика. При анализата е земена критична вредност од 5% ниво на значајност.

3.2. Тест за коинтеграција

Со цел да се утврди дали постои долгорочна коинтеграција помеѓу двете варијабли ќе го спроведеме и Јохансен тестот за коинтеграција. При тестирањето е земена критична вредност од 5% ниво на значајност. Резултатите од истражувањето покажаа дека треба да се прифати нултата хипотеза дека не постои коинтеграција помеѓу дознаките и порастот на БДП. Во продолжение се презентирани резултатите од тестот за коинтеграција.

Табела бр. 2 Јохансен Тест за Коинтеграција помеѓу дознаките од странство и порастот на БДП

Hypothesized No. of CE(s)	Eigenvalue	Trace Statistic	0.05 Critical Value	Prob.**
None	0.330729	7.431641	15.49471	0.5280
At most 1	0.011239	0.203439	3.841466	0.6520

Trace test indicates no cointegration at the 0.05 level

* denotes rejection of the hypothesis at the 0.05 level

**Mackinnon-Haug-Michelis (1999) p-values

Извор: Пресметки направени за потребите на истражувањето во трудот

3.3. Гренџер тест за каузалност

Со оглед на подобните резултати од тестот за стационарност, може да се продолжи со спроведувањето на Гренџер тестот за каузалноста. Нултата хипотеза е дека дознаките од странство не влијаат врз порастот на БДП, додека алтернативната хипотеза е дека дознаките од странство имаат влијание врз порастот на БДП. Во однос на влијанието на порастот на БДП врз дознаките од странство, нултата хипотеза е дека порастот на БДП нема влијание врз дознаките од странство, додека алтернативната хипотеза е дека порастот на БДП има влијание врз дознаките од странство.

Како и при спроведувањето на тестот на стационарноста и Јохансен тестот за коинтеграција, така и во случајот со Гренџер тестот на каузалноста, анализата е направена со помош на современиот компјутерски софтвер EVIEWS10. При интерпретацијата на резултатите од истражувањето е земена критична вредност од 5% ниво на значајност. Со цел да се утврди оптималната должина на заостанување користени се Akaike Information Criterion (AIC) и Schwarz's criterion, и според двете методи утврдено е дека оптималната должина е 2. Во продолжение се дадени резултатите од Гренџер тестот на каузалноста.

Табела бр. 3 Гренџер тест за каузалноста

View	Proc	Object	Print	Name	Freeze	Sample	Sheet	Stats	Spec
Pairwise Granger Causality Tests									
Date: 03/31/18 Time: 22:38									
Sample: 1996 2016									
Lags: 2									
Null Hypothesis:						Obs	F-Statistic	Prob.	
GDP_GROWTH does not Granger Cause REMITTANCES						19	1.10413	0.3587	
REMITTANCES does not Granger Cause GDP_GROWTH							1.35322	0.2902	

Извор: Пресметки направени за потребите на истражувањето во трудот

Според резултатите кои се презентирани во табелата бр. 3, може да се заклучи дека во двата случаи на анализа на меѓусебното влијание на дознаките од странство и порастот на БДП треба да се прифати нултата хипотеза, а да се отфрли алтернативната хипотеза. Имено, во однос на влијанието на порастот на БДП врз дознаките од странство веројатноста е 0.3587, што е многу поголемо од прифатената критична вредност од 5%, заради што ја прифаќае нултата хипотеза и може да констатираме дека порастот на БДП нема влијание врз дознаките од странство. Истото може да се потврди и во случајот со влијанието на дознаките од странство врз порастот на БДП, каде веројатноста од 0.2902 ја надминува критичната вредност од 5%, заради што повторно ја отфрламе алтернативната хипотеза, и ја прифаќае нултата хипотеза дека дознаките од странство немаат влијание врз идното движење на БДП.

Согласно со добиените резултати од истражувањето може да заклучиме дека во случајот со Република Македонија, не постои меѓусебно влијание помеѓу дознаките од странство и порастот на БДП. Тие се независни една од друга и според тоа минатите вредности на дознаки од странство не може да се користат како кредибилна основа за предвидување на идниот пораст на БДП, и обратно.

Резултатите всушност и го рефлектираат она што е утврдено со минатите истражувања во однос на дознаките од странство, нивната структура, намена и слично. Имено, фактот што дознаките се контрациклучни во однос на македонската економија покажуваат дека тие се главно насочени кон намалување на сиромаштијата и надминување на јазот помеѓу расположивиот домашен доход и средствата потребни за задоволување на основните потреби на семејствата кои имаат роднини во странство. Всушност и повеќе минати трудови констатираа дека само мал дел од дознаките од странство се наменети за инвестирање или штедење, додека поголемиот дел се насочени за потрошувачка, која особено кога во поголем дел е насочена кон увозни производи не само што нема да има влијание врз порастот на БДП, туку може да има и негативни последици по состојбата во трговскиот биланс, односно негативно да влијае врз платниот биланс и стабилноста на домашната валута.

ЗАКЛУЧОК

Дознаките од странство имаат огромно значење за севкупната економска состојба во земјите во развој. Тие се круцијални за стабилноста на платниот биланс и девизниот курс, но се и многу значаен фактор за стабилизирање на домашната економија во услови на внатрешни, а некогаш и надворешни потреси и шокови. Покрај тоа, значаен е бројот на земји каде дознаките од странство имаат многу позитивно влијание и врз економскиот развој на земјата, пред се во услови кога значаен дел од дознаките се наменети за инвестиции и штедење. Сепак, и покрај доминантно позитивните ефекти од дознаките, во практиката постојат случаи во кои наспроти позитивните ефекти, дознаките може да предизвикаат нестабилност и негативно да влијаат на домашната економија. Тоа пред се се јавува кога дознаките од странство се алтруистички, односно кога се главно наменети за стимулирање на потрошувачката. Во ваков случај дознаките ја зголемуваат вкупната потрошувачката, при што особено проблем настанува кога се зголемува побарувачката за извозни производи, со што дополнително се зголемува дефицитот во трговскиот биланс. Од друга страна пак, дознаките од странство вршат притисок за апрецирање на домашната валута, што влијае на намалување на конкурентноста на домашниот извоз на светскиот пазар, и со тоа се врши дополнителен притисок на девизниот курс.

Оттука, не може да се извлече единствен заклучок во однос на влијанието на дознаките од странство врз економиите на земјите во развој. Тоа се разликува од земја до земја, и во голема мерка зависи од употребата за дознаките.

Република Македонија, иако заостанува во споредба со соседните земји во однос на износот на дознаки кои ги прима од странство, сепак истите се значајни ставка во платниот биланс, која во голема мерка позитивно влијае на надминување на јазот во платниот биланс, настанат заради дефицитот во трговскиот биланс. Дознаките од странство се значајни и за намалување на сиромаштијата во земјата, со оглед на фактот што структурата на дознаките покажува дека тие најмногу се употребуваат за потрошувачка. И покрај големото значење на дознаките од странство за македонската економија, основната цел на овој труд беше да го утврди влијанието на дознаките од странство врз порастот на БДП во Република Македонија, но и обратно да утврди дали порастот на БДП има вијание врз дознаките од странство. Со цел да се дојде до најрелевантни резултати, за потребите на трудот е спроведен Гренџер тестот за каузалност, како и Тестот за коинтеграција на Јохансен. Тестовите се спроведени со помош на современиот економетриски софтвер EViews 10.

Резултатите од тестот за коинтеграција на Јохансен покажаа дека не постои долгорочна врска помеѓу двете варијабли, односно дека тие не се коинтегрирани помеѓу себе. Во однос на Гренџер тестот за каузалност, истражувањето покажа дека двете варијабли не се каузално поврзани помеѓу себе, односно дека минатите вредности на дознаките од странство не може да се користат како база за утврдување на идните вредности на пораст на БДП, и обратно. Ваквите резултати беа и очекувани со оглед на фактот дека дознаките во најголема мерка се употребуваат за потрошувачка, а многу мал дел за инвестирање и штедење. Имено, инвестициите и штедењето директно придонесуваат за раст на БДП, за разлика од дознаките кои се

користат за потрошувачка, при што ефектите врз БДП се разликуваат од случај до случај.

Резултатите од истражувањето во трудот ни покажа дека и покрај големиот прилив на дознаки од странство во Република Македонија, тие немаат влијанието врз македонската економија. Тоа е аларм за креаторите на политики да превземат одредени мерки и да спроведат политики за стимулирање на користењето на дознаките за инвестиции во мал бизнис или нивно штедење, каде преку банкарскиот систем истите при придонеле за финансирање на профитабилни инвестициони проекти, а преку тоа и позитивно би влијание на БДП и невработеноста во земјата.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

1. Bhaskara Rao, Gazi Mainul Hassan, “A panel data analysis of the growth effects of remittances”, *Economic Modeling*, Vol.20, Issue 1, pg. 701-709, 2005
2. Bichaka Fayissa, Christian Nsiah, “The impact of remittances on economic growth and development in Africa”, *The American Economist*, Vol. 55, No.2, pp 92-103, 2010
3. Catalina Amuedo-Dorantes, Susan Pozo, “Migration, remittances and Male and Female Employment Patterns”, *American Economic Review*, Vol.26, No.2, pp222-226, May 2006
4. Dani Rodrik, “The social cost of foreign exchange reserves”, *International Economic Journal*, 19 20 (3), pp 253–266, 2006
5. Dennis .A. Ahlburg, “Remittances and their impact: A study of Tonga and Western Samoa”, *Pacific Pol. Paper No. 7*, The Australian National University, Canberra, 1991
6. Marc Gerard and Patrick Gitton, Gjorgji Nacevski, Marzie Taheri Sanjani, “Former Yugoslav Republic: Selected Issue”, IMF, June 17 2014
7. Marijan Petreski, and Branimir Jovanovic, “Do Remittances Reduce Poverty and Inequality in the Western Balkans? Evidence from Macedonia?”, 2016
8. Michael Lipton, “Migration from the rural areas of poor countries: The impact on rural productivity and income distribution”, *World Dev.*, 8, pp 1-24, 1980
9. Pablo Acosta, Pablo Fajnzylber, J. Humberto Lopez, “The Impact of Remittances on Poverty and Human Capital: Evidence from Latin American Household Surveys”, *World Bank Policy Research Working Paper*, p. 4247, 2007
10. Pablo Fajnzylber and J. Humberto Lopez, “Remittances and Development: Lessons from Latin America”, *World Bank*, Washington D.C., 2007
11. Paola Giuliano, Marta Ruiz-Arranz, “Remittances, financial development, and growth”, *Journal of Development Economics* 90, pp 144–152., 2009
12. Ralph Chami, Connel Fullenkamp and Samir Jahjah, “Are immigrant remittance flows a source of capital for development?” *IMF Staff Papers*, pp 55-81, 2005
13. Richard.P.C. Brown, and Dennis A. Ahlburg, “Remittances in the South pacific”, *Int. J. Soc. Econ.*, pp 325-344, 1999

14. Richard H. Adams, John Page, "Do international migration and remittances reduce poverty in developing countries", *World Development* 33, 1645–1669, 2005
15. Robert E.B. Lucas, Oded. Stark, "Motivations to Remit: Evidence from Botswana," *Journal of Political Economy*, Vol. 93, No. 5, The University of Chicago Press, 1985
16. Сеадин Џафери, „Финансискиот потенцијал на иселениците и неговото вклучување во економијата на Република Македонија“, докторска дисертација на Економскиот институт - Скопје, март 2004 година
17. World Bank, "Migration and remittances: Recent developments and Outlook", Washington D.C., April 2017
18. ZafarIqbal, AbdusSattar, "The Contribution of Workers' Remittances to Economic Growth in Pakistan", Research Report, Pakistan institute of development economics, 2005
19. <https://data.worldbank.org/indicator/BX.TRF.PWKR.CD.DT?locations=MK&view=chart>

MENAXHIMI DHE LLOJET E RREZIKUARA NË PARKUN KOMBËTAR “SHEBENIK-JABLLANICË”

Msc. Rodeta Pllumi¹, Prof. As. Dr. Peçi Naqellari², Msc. Erjona Selko³

¹University “Aleksandër Xhuvani” Faculty of Natyral Sciences, Departament of Biology, Rruga “Ismail Zyra” Elbasan 3001, Albania; pllumirodeta@gmail.com

²University “Aleksandër Xhuvani” Faculty of Natyral Sciences, Departament of Biology, Rruga “Ismail Zyra” Elbasan 3001, Albania; peci.naqellari@uniel.edu.al

³University “Aleksandër Xhuvani” Faculty of Natyral Sciences, Departament of Biology, Rruga “Ismail Zyra” Elbasan 3001, Albania; erjonaselko@gmail.com

ABSTRAKT

Parku Kombëtar “Shebenik-Jabllanicë” shtrihet në lindje të Republikës së Shqipërisë, në qarkun e Elbasanit dhe në zonën e Librazhdit. Materiali do të na njohë me rëndësinë që paraqet ky Park Kombëtar si një bërthamë dhe biokorridor i rëndësishëm, me pasuritë llojore të florës dhe faunës, habitatet e tyre, gjendja në të cilën ndodhen dhe kategorizimi sipas Konventave përkatëse. Aktualisht Parku menaxhohet sipas planit të menaxhimit dhjetëvjeçar të përgatitur nga ekspertë vendas dhe ndërkombëtarë. Ky plan ofron një informacion përmbledhës në lidhje me vendndodhjen dhe kontekstin e Parkut Kombëtar Shebenik-Jabllanicë (PKSHJ-së), kuadrin ekzistues rregullator dhe institucional si edhe një vështrim të përgjithshëm të sistemit që do të menaxhohet.

Zonat ekzistuese të menaxhimit përbëhen nga: **1.**Zona Qendrore (14.046 ha) me mbrojtjen e Nivelit 1; **2.** Zona e Përdorimit të Qëndrueshëm (5.253 ha) me mbrojtjen e Nivelit 2; **3.** Zona e Rekreacionit (2.209 ha) me mbrojtjen e Nivelit 3; **4.** Zona e Përdorimit Tradicional (12.420 ha) me mbrojtjen e Nivelit 4.

PKSHJ-ja është një nga 14 Parqet Kombëtare, por përbën 18% të sipërfaqes së përgjithshme të parqeve kombëtare dhe 8% të sipërfaqes së përgjithshme të zonave të mbrojtura në Shqipëri. PKSHJ-ja është identifikuar si një nga 45 Zonat e Rëndësishme Bimore (ZRB) dhe si një nga 25 Zonat Emerald Potenciale në Shqipëri. Llojet e rëndësishme të kafshëve përfshijnë disa gjitarë të kërcënuar në nivel mesatar dhe të lartë, si ariu i murrmë (*Ursus arctos*), rrëqebulli i rrezikuar i Ballkanit (*Lynx lynx martinoi*), vidra pothuaj e kërcënuar (*Lutra lutra*), si dhe ujku (*Canis lupus*).

Karakteristike për Parkun, si dhe të zonave të markuara (Qarrishtë, Stëblevë) janë habitate të kufizuara, por që rritin mjaft vlerën e këtij territori, psh: habitate të *Betula verrucosa*, *Pinus leucodermis*, *Pinus peuce* e *Pinus sylvestris*, ligatinat e gropat karstike me bimësi karakteristike. Në ekosistemin natyror Shebenik–Jabllanicë janë rreth 82 % të llojeve bimore mjekësore e mjaltëse.

Sot studimet floristike kanë marrë përmasa dhe thllime të shumta. Ajo që shqetëson sot florën në nivel rajonal dhe botëror është pakësimi i llojeve bimore, fenomen që rrezikon pakësimin e fondit gjenetik bimor. (Ruci, 1983, 6)

Në bazë të studimit është konstatuar se familjet më të përhapura janë Asteraceae, Poaceae, Fabaceae dhe Lamiaceae.

Fjalët kyçe: menaxhim, zonë e mbrojtur, Park Kombëtar, kategorizim, lloje të rrezikuara.

HYRJE

Parku Kombëtar Shebenik-Jabllanicë (PKSHJ) përfshin disa nga zonat më të bukura malore në lindje të Shqipërisë. Zona u shpall park kombëtar në vitin 2008, me një sipërfaqe të përgjithshme prej 33.928 ha. Ky plan është plani i parë i menaxhimit që hartohet për PKSHJ-në. Problemet mjedisore gjithashtu janë të shumta në Parkun Kombëtar “Shebenik-Jabllanicë”. Ai ka diversitet të lartë biologjik si të florës ashtu edhe të faunës, por deri tani nuk ka studime të hollësishme për specie që janë në rrezik. Si të tilla mund të përmendim: mësh teknën, tisin, arnenin, frashërin, mëllezën, kulumbrinë, qershinë e egër, shtogun, boronicën dhe shumë bimë mjekësore si sanzën, lulebasanin etj. Për këto arsye të dhënat e studimit përbëjnë një ndihmesë për njohjen e florës dhe bimësisë në gjendjen aktuale, njohjen e shoqërimeve bimore dhe mbi këtë bazë arrihet në përfundime dhe rekomandime për trajtimin e drejtë dhe shkencor të mjedisit në këtë zonë. (Naqellari, 2000, 3). Fauna ka pësuar dëmtime të mëdha, pothuajse janë në zhdukje rrëqebulli, dhia e egër, kaprolli, gjeli i egër, macja e egër, lundërza, shqiponjat, trofta e malit. Nga 10 llojet e amfibëve, 4 prej tyre ose 40 % i përkasin Aneksit të II të Konventës së BERNËS. Nga 40 specie shpendësh që përfshihen në këtë zonë, 28 prej tyre ose 70% bëjnë pjesë në Aneksin II të Konventës së BERNËS.

MATERIALI DHE METODAT

METODA E STUDIMEVE FLORISTIKE

Për studimin e mbulesës bimore dhe të florës, përdoren disa metoda apo mënyra të cilat pa dyshim kanë edhe veçoritë e tyre. Në kushtet tona 2 janë më të njohurat: Metoda fizionomike dhe ajo floristike. (Buzo, 2000, 7).

Metoda fizionomike që quhet edhe strukturore bazohet në ndërtimin e jashtëm morfologjik të mbulesës bimore, në format jetësore ose në katëzimimin e saj. Sipas kësaj metode bimët grupohen në disa grupe që bazohen në largësinë e sythave të rritjes nga sipërfaqja e tokës. Këto grupe janë; **Ph**-Fanerofite, **Ch** -Kamefite, **H** -Hemikriptofite, **K**-Kriptofite, **T**-Terofite.

Metoda floristike është metodë kryesore që mbështetet në identifikimin e llojeve bimore nëpër fitocenoza ose mjedisë të ndryshme bimore. Rruga që ndiqet në këtë proces

është e ndarë në disa etapa: 1. Kryerja e rievimeve në terren. 2. Vlerësimi i sasisë dhe mbulesësë llojeve 3. Përcaktimi i llojeve të gjetura në territorin e marrë në analizë .

Metodika e punës

Studimi realizohet duke punuar sipas një metodike të ndarë në tri faza: 1) Faza përgatitore (puna përgatitore). 2) Faza e punës në terren (grumbullimi i të dhënave në natyrë). 3) Faza e punës në laborator (përpunimi i të dhënave në laborator ose kabinet) **(Xhulaj, 2005, 13)**

1. Faza përgatitore (puna përgatitore)

-Në këtë fazë realizohet njohja me literaturën përkatëse lidhur me natyrën e studimit .

-Të dhënat për punimet e deritanishme në këtë fushë, sidomos për zonën e Qarrishtës dhe Stëblevës, të dhëna nga Ndërmarrja pyjore, komuniteti i zonës etj.

-Të dhënat për karakteristikat e përgjithshme të zonës si kushtet fiziko–gjeografike, kushtet tokësore dhe klimatike .

-Grumbullimi i bazës materiale (harta), përgatitja e skedave të rievimeve dhe plani i kryerjes së ekspeditave në terren .

2. Faza e punës në terren (grumbullimi i të dhënave në natyrë).

Kryerja e rievimeve në terren sipas metodës së marrshutit, duke kryer dalje në natyrë në **periudha të ndryshme stinore** (pranverë, verë dhe vjeshtë). Kjo realizohet me qëllim që të kapen fenofaza sa më të shumta dhe sa më shumë lloje bimore. Sipërfaqet prove për çdo parcelë përzgjidhen duke patur parasysh që të rievijmë aspekte të ndryshme të bimësisë në pikat e marra në shqyrtim; me përmasa 1m², 25 m² deri në 100 m², sipas metodikave përkatëse. Për çdo parcelë rievimi bëhen parashikime sa më të plota të mjedisit si edhe të dhëna të tjera të ndryshme .

Skeda e rievimit plotësohet me këto të dhëna: data e rievimit, vendi i kryerjes, lartësia, kundrejtimi, sipërfaqja e rievuar, lloji i shkëmbit dhe toka, emri shkencor dhe shqip i llojeve bimore, elementi gjeografik dhe forma jetësore për secilin lloj, treguesit sasi–mbulesë, kati bimor, fenofaza etj., sipas metodikave përkatëse .

3. Faza e punës në laborator (përpunimi i të dhënave në laborator ose kabinet)

Materiali bimor (herbari) grumbullohet, përpunohet dhe etiketohet sipas shënimeve sipas rievimeve të bëra në terren dhe ruhet në Seksionin e Botanikës. Në vijimësi bëhet përcaktimi i llojeve bimore të grumbulluara dhe që janë të dyshimta me ndihmesën e florave të ndryshme. Kjo do të bëhet sipas parcelave të rievuara dhe më pas do të përpunohen dhe do të nxirren shoqërimet bimore. **(Mersinllari; Naqellari, 2006, 7)**

Për monitorimin e faunës së egër duhet saktësuar se monitorimi është më tepër një proces sesa një produkt i aktivitetit shkencor. Dallimi midis dy koncepteve kryesore a) monitorim pasiv dhe b) monitorim aktiv është e rëndësishme sepse kemi përdorur një ndërthurje të dy proceseve në punimin tonë. **Monitorimi pasiv:** Një sistem monitorimi që përdor të dhëna apo informacione që nuk janë fituar me qëllim monitorimin e species apo popullatës. Sigurisht, mbledhja, **përzgjedhja dhe analizimi i këtyre të dhënave është një proces aktiv** por të dhënat origjinale janë mbledhur me tjetër qëllim, rastësor ose jo. **Monitorimi aktiv:** Gjetja e të dhënave ose informacioneve me qëllim monitorimin e species

apo popullatës. Shkalla, rezultatet dhe ritmi i aktiviteteve në terren si dhe metodat e përdorura marrin parasysh objektin e monitorimit, biologjinë e species dhe kushtet e mjedisit kështu që të dhënat të kenë sa më pak subjektivizën dhe rezultati i monitorimit t'i përgjigjet direkt pyetjeve të bëra (**Shumka; Mali. 2012, 80**).

Nëpërmjet përdorimit të 20 kamerave kurth (në vitin 2013) janë mbledhur të dhëna për praninë e 11 gjitarëve nga 20 gjitarë gjithsej (tabela 5) të regjistruar më parë. Gjatë vrojtimit të zogjve, 84 lloje zogjsh u regjistruan brenda parkut.

Rezultatet

Diversiteti i lartë i llojeve

Biodiversiteti i PKSHEJ-së është një rezultat kompleks dhe dinamik i disa faktorëve si shtrirja e madhe në lartësi (afërsisht nga 300 deri në 2200 m), si dhe e përdorimit të tokës që e kombinuar me shkallët e mëdha të diversitetit gjeologjik, topografik dhe klimatik, kanë konstatuar praninë e 25 habitateve, të cilat janë të afta të mbështesin jetesën e grupeve të ndryshme të bimëve dhe kafshëve.

Lloje të rëndësishme bimore. Janë identifikuar një numër total prej 26 lloje me interes ruajtjeje. Bazuar në praninë e llojeve të bimëve të rrezikuara dhe endemike/të kufizuara, në pasurinë e përgjithshme të llojeve dhe praninë e habitateve të rëndësishme në nivel kombëtar apo rajonal, PKSHEJ identifikohet si një nga 45 Zonat e Rëndësishme të Bimëve të vendit.

Bashkësitë serpentine që rriten në brezin malor dhe alpin, mbi gurët e dala në sipërfaqe të këtij shkëmbi toksik dhe selektiv vullkanik, ofrojnë një florë të rrallë me lloje të llojeve të rëndësishme të Ballkanit dhe ato të kërcënuara si *Alyssum bertoloni* (endemike të Ballkanit, me shkallë të ulët rreziku), *Sedum serpentini* (rrezik të ulët), si dhe më rrallë, *Festucopsis serpentini* (endemike, jo e vlerësuar). Në livadhet dhe shkurret e ulta mbi vijën e drurëve, mbi shkëmbinjtë vullkanikë, mund të gjenden lloje të tjera të rralla dhe të kërcënuara të bimëve me shpërndarje të kufizuar, si: *Alkanna scardica* (subendemike, me shkallë të ulët rreziku), *Anthyllis vulneraria subsp. bullgarica* (subendemike), *Genista hassertiana* (subendemike, pothuaj e rrezikuar), *Gentiana lutea* (e rrezikuar A1b), *Lilium albanicum* (subendemike, e rrezikuar në nivel kritik 1b) filizat e *Pinus peuce* (endemike e Ballkanit, e rrezikuar A1b) dhe *Viola magellensis*.

Bimët mjekësore e mjaltëse

Në ekosistemin natyror Shebenik–Jabllanicë ka rreth 82 % të bimëve mjekësore e mjaltëse të Shqipërisë ndër më kryesoret janë (tabela 1):

Tabela 1 Lista e bimëve mjekësore

Emri i bimës	Emri shqip	Familia
<i>Capsella bursa-pastoris</i>	Trasta e bariut	BRASSICACEAE
<i>Centaurium erythraea</i>	Bar ethesh	GENTIANACEAE
<i>Citrus sinensis</i>	Portokalli	RUTACEAE
<i>Foeniculum vulgare</i>	Kopër	APIACEAE
<i>Fragaria vesca</i>	Luleshtrydhe	ROSACEAE
<i>Hypericum perforatum</i>	Lulebasani	HYPERICACEAE
<i>Iris germanica</i>	Luleshpatore	IRIDACEAE
<i>Juglans regia</i>	Arra	JUGLANDACEAE
<i>Laurus nobilis</i>	Dafinë	LAURACEAE
<i>Malva sylvestris</i>	Mëllagë	MALVACEAE
<i>Melissa officinalis</i>	Bar blete	LAMIACEAE
<i>Menthe aquatica x spicata</i>	Nenexhiku	LAMIACEAE
<i>Ononis spinosa</i>	Kalmuthi	FABACEAE
<i>Origanum vulgare</i>	Rigoni	LAMIACEAE
<i>Plantago major</i>	Gjethedelli	PLANTAGINACEAE
<i>Primula officinalis</i>	Aguliçe	PRIMULACEAE
<i>Rosa canina</i>	Trëndafil	ROSACEAE
<i>Rosmarinus officinalis</i>	Rozmarinë	LAMIACEAE
<i>Rubus ulmifolius</i>	Manaferra	ROSACEAE
<i>Sambucus ebulus</i>	Shtogu i zi	CAPRIFOLIACEAE
<i>Urtica dioica</i>	Hithra	URTICACEAE

Pasuria faunistike e zonës

Lloje të rëndësishme të kafshëve. Llojet e rëndësishme të kafshëve përfshijnë disa gjitarë të kërcënuar në nivel mesatar dhe të lartë, si ariu i murrmë (*Ursus arctos*), rrëqebulli i rrezikuar i Ballkanit (*Lynx lynx martinoidi*), vidra pothuaj e kërcënuar (*Lutra lutra*), si dhe ujku (*Canis lupus*), macja e egër (*Felis silvestris*), kaprolli (*Capreolus capreolus*) dhe dhia e egër (*Rupicapra rupicapra*). Niveli i lartë i regjistrimit të disa llojeve të shpendëve, disa prej të cilave janë të mbrojtur bazuar në programe të fokusuara në vende të tjera evropiane për shkak të uljes së numrit të popullatës së tyre, evidentoi një sasi shumë të madhe të habitatit të përshtatshëm, për shembull, *Lanius collurio*, *Luscinia megarhyncho* dhe *Serinus serinus* (të gjitha të Konventës së Bernës, Kategoria II). Lloje të tjera të rëndësishme përfshijnë kafshët grabitqare, si shqiponja e maleve (*Aquila chrysaetos*), breshka (*Testudo hermanni*) dhe bolla me katër vija (*Elaphe quatuorelineata*); të gjithë pothuaj të kërcënuar.

Shpendët

Zona pyjore e Qarrishtës në aspektin ornitologjik paraqet interes në faktin se 85% e specieve të kësaj zone janë të përhershme në këtë zonë (tabela 2); gjithashtu specie të rralla apo të rrezikuara përbëjnë 55% të tyre. Këto të dhëna nxjerrin në dukje rëndësinë e kësaj zonë në përmirësimin e situatës ekologjike në të ardhmen.

Shpendët e përhershëm kanë një rëndësi të madhe për zonën e mësipërme sepse: **1.** Ato përfaqësojnë një nga hallkat kryesore të qëndrueshmërisë të rrjetit ushqimor në këtë ekosistem; **2.** Ato me nishin e tyre ekologjik luajnë rolin e pazëvendësueshëm në qëndrueshmërinë e ekuilibrave në ekosistem

Tabela 2 Lista e llojeve të shpendëve në Qarrishtë

NR	Llojet e shpendëve	Aneksi II Konventës së BERNËS	Kategoria R / Z/ V/ K	Kategoria P / D / V+
1	<i>Aquila chrysaetos</i>		V	P
2	<i>Circaetus gallicus</i>		R	P
3	<i>Accipiter nisus</i>	*	Z	P
4	<i>Accipiter gentilis</i>	*	Z	P
5	<i>Tetrao urogallus</i>	*	Z	P
6	<i>Bonasa bonasia</i>	*	Z	P
7	<i>Alectoris graeca</i>		K	P
8	<i>Columba oenas</i>		Z	P
9	<i>Columba palumbus</i>		K	P
10	<i>Asio otus</i>	*	Z	V+

11	<i>Strix aluco</i>	*	Z	P
12	<i>Picus viridis</i>	*	R	P
13	<i>Picooides major</i>	*	R	P
14	<i>Dryocopus martius</i>	*	R	P
15	<i>Garrulous glandarius</i>		K	P
16	<i>Nucifraga caryocatactes</i>	*	R	P
17	<i>Pyrrhocorax grauculus</i>		K	P
18	<i>Corvus corax</i>		K	P
19	<i>Cinclus cinclus</i>	*	R	P
20	<i>Troglodytes troglodytes</i>	*	K	P
21	<i>Prunella collaris</i>	*	R	P
22	<i>Sylvia curruca</i>	*	K	V+
23	<i>Sylvia atricapilla</i>	*	K	P
24	<i>Phylloscopus sibilatrix</i>		K	K
25	<i>Regulus regulus</i>	*	K	P
26	<i>Regulus ignicapillus</i>	*	K	P
27	<i>Ficedula albicollis</i>	*	R	V+
28	<i>Phoenicurus ochruros</i>	*	R	V+
29	<i>Erithracus rubecula</i>	*	K	P
30	<i>Turdus mer⁴³ula</i>		K	P
31	<i>Parus lugubris</i>	*	R	P
32	<i>Parus caeruleus</i>	*	R	P
33	<i>Parus major</i>	*	R	P
34	<i>Aegithalos caudatus</i>	*	K	P
35	<i>Sitta europaea</i>	*	K	P
36	<i>Certhia familiaris</i>	*	R	P
37	<i>Fringilla coelebs</i>		K	P
38	<i>Pyrrhula pyrrhula</i>		R	P
39	<i>Carduelis spinus</i>	*	K	D
40	<i>Loxia curvirostra</i>	*	R	P

Konstatohmë se :

- Nga 40 specie shpendësh që përfshihen në këtë listë, 28 prej tyre ose 70% bëjnë pjesë në Aneksin II të Konventës së BERNËS.
- Nga specie e mësipërme, 22 specie ose 55% prej tyre i përkasin taksonëve 'R' dhe 'Z'.
- Nga 40 speciet e mësipërme, 34 specie ose 85% janë specie të përhershme të vendit tonë.

Herpetofauna (Amfibë dhe Reptilë)

SHËNIM: R- i rrallë; Z- në rrezik zhdukje; V- i përkeqësuar; K- i zakonshëm; P- i përhershëm; D- dimëronjës, V+- veronjës.

Në zonën pyjore të Qarrishtës gjëndja e herpetofaunës është e mirë, këtu jetojnë 10 lloje amfibësh dhe 15 lloje reptilësh (tabela 3), (tabela 4). Lloje të rralla të herpetofaunës së kësaj zone janë: *Testudo hermanni*, *Algyroides nigropunctatus*, *Coronella austriaca*, *Coluber jugularis*, *Coluber najadum* dhe *Natrix tessellate*. Nga 10 llojet e amfibëve, 4 prej tyre ose 40 % i përkasin Aneksit të II të Konventës së BERNËS.

Tabela 3 Lista e llojeve të amfibëve

NR	Llojet e amfibëve	Kategoria
1	<i>Salamandra salamandra</i>	K* *
2	<i>Triturus vulgaris</i>	K* *
3	<i>Triturus cristatus</i>	K *
4	<i>Bombina variegata</i>	K* *
5	<i>Bufo bufo</i>	C
6	<i>Bufo viridis</i>	K* *
7	<i>Rana dalmatina</i>	K* *
8	<i>Rana balcanica</i>	T
9	<i>Rana graeca</i>	K* *
10	<i>Hyla arborea</i>	K* *

Tabela 4 Lista e llojeve të reptilëve

NR	Llojet e reptilëve	Kategoria
1	<i>Testudo hermanni</i>	T *
2	<i>Algyroides nigropunctatus</i>	*
3	<i>Lacerta trilineata</i>	R *
4	<i>Lacerta viridis</i>	K* *
5	<i>Podarcis muralis</i>	K*
6	<i>Anguis fragilis</i>	K*
7	<i>Coluber jugularis</i>	K* *
8	<i>Coluber najadum</i>	R *
9	<i>Coronella austriaca</i>	R *
10	<i>Elaphe longissima</i>	K* *
11	<i>Natrix natrix</i>	K*
12	<i>Natrix tessellate</i>	K* *
13	<i>Vipera ammodytes</i>	K* *
14	<i>Podarcis taurica</i>	K* *

SHËNIM: R- i rrallë; Z- në rrezik zhdukje; V- i përkeqësuar; K- i zakonshëm; P- i përhershëm; D- dimëronjës, V+- veronjës.

Tabela 5 Lista e gjitarëve

NR	Llojet e gjitarëve	Kategoria
1	<i>Erinaceus concolor</i>	
2	<i>Talpa caeca</i>	
3	<i>Crocidura suaveolens</i>	
4	<i>Lepus capensis</i>	
5	<i>Sciurus vulgaris</i>	
6	<i>Dryomys nitedula</i>	K
7	<i>Apodemus flavicollis</i>	
8	<i>Apodemus sylvaticus</i>	
9	<i>Ursus arctos</i>	*V
10	<i>Canis lupus</i>	*I
11	<i>Vulpes vulpes</i>	
12	<i>Felis silvestris</i>	*E
13	<i>Felis lynx</i>	E
14	<i>Meles meles</i>	E

Llojet e rralla e të rrezikuara

Flora: Në zonën e Qarrishtë-s takohen këto taksone special:

Bimë që mund të zhduken (EX): *Taxus baccata* L. (Tisi), Europiane-Kaukazike.

Bimë të rrezikuara (E): *Atropa bella-dona* L. (helmarinë), Mesdhetare malore; *Hypericum perforatum* L. (lulebasani), Paleotemperuar; *Juniperus communis* L. (dëllinjë e zezë), Circumborealore; *Origanum vulgare* L. (rigoni), Euroaziatike; *Dryopteris filix-mas* L.Scot., (fieri mashkull), Gati kozmopolite; *Satureja montana* L. (trumzë), Orofite-Mesdhetare; *Betula pendula* Roth. (mështekna), Eurosiberiane; *Pinus peuce* Griseb. (arnen i bardhë), endemike ballkanike.

Bimë të rralla (R): *Bornmuellera baldacci* (Degen) Heywood, (Bornmyelerë e Baldaçit), gati endemike dhe heliofile.

Bimë pothuajse të rrezikuara: *Festucopsis serpentine* (C>E> Hubbard) Melderis.

Lloje CORINE: *Silene vulgaris*; *Polystichum lonchitis*

Fauna: Lloje të mbrojtura nga konventat (*) dhe të rrezikuara (tabela 2): **E**- në rrezik zhdukje; **V**- i përkeqësuar; **I**- me status rrezikimi të papërcaktuar; **R**- i rrallë; **K**- të dhëna të pamjaftueshme.

Menaxhimi i PKSHJ-së do të synojë ruajtjen e vlerave ekologjike dhe kulturore të tij, teksa zhvillohen potencialet e pashfrytëzuara të veprimtarive sociale-ekonomike që lidhen drejtpërdrejt me përdorimin e qëndrueshëm të shërbimeve të ofruara nga ekosistemi i Parkut. Ky është dhe **vizioni** i plan-menaxhimit. Në përputhje me këtë vizion, janë përcaktuar **dy objektiva** kryesore për menaxhimin e Parkut.

Objektivi 1: Ruajtja e vlerave ekologjike dhe kulturore;

Objektivi 2: Zhvillimi rural duke u mbështetur në përdorimin e qëndrueshëm të shërbimeve të ekosistemit. Në bazë të objektivit të punimit **konstatojmë se:**

- Në ekosistemin natyror Shebenik–Jabllanicë ka rreth 82 % lloje bimore mjekësore e mjaltëse.
- Për llojet bimore të rrezikuara në zonën e Parkut takohen këto taksone speciale: **Bimë që mund të zhduken (EX), Bimë të rrezikuara (E), Bimë të rralla (R), Bimë pothuajse të rrezikuara, Lloje CORINE**
- Nga **10 llojet e amfibëve**, 4 prej tyre ose **40 % i përkasin Aneksit të II të Konventës së BERNËS.**
- Nga **40 specie shpendësh** që përfshihen në këtë zonë, **28 prej tyre ose 70% bëjnë pjesë në Aneksin II të Konventës së BERNËS.** Nga specie e mësipërme: **a) 22 specie** ose 55% prej tyre i përkasin **taksoneve ‘R’ dhe ‘Z’; b) 34 specie** ose 85% janë specie **të përhershme** të vendit tonë.

BIBLIOGRAFIA

- Buzo, K., (2000). Gjeobotanika. Tiranë.
- Demiri, M., (1983). Flora ekskursioniste e Shqipërisë. Shtëpia Botuese e Librit Shkollor, 986 pp., Tiranë.
- Mersinllari, M., Naqellari, P., (2006): Praktikum i botanikës dhe metodika e përcaktimit të bimëve (Fanerogamet). Tiranë.
- Naqellari, P., (2000). Biodiversiteti, bimët e rralla dhe endemike në rajon. Together for a cleaner environment. Elbasan.
- Papparisto, K., Vangjeli, J. and Ruci, B. (1996). Flora e Shqipërisë, Vol. 3. Akademia e Shkencave e RPS të Shqipërisë, pp. 457, Tiranë.
- Ruci, B., (1983). Buletini i shkencave të natyrës. Tiranë.
- Shumka, S., Mali, S., (2012). Teknikat e kampionimit. Tiranë
- Xhulaj M., Ruci B., 2000: Botanika 2 (Sistematika e bimëve) Fanerogamet .Tiranë.
- Xhulaj M., Kashta L., 2003: Botanika 2 (Sistematika e bimëve) Kriptogamet. Tiranë.
- Xhulaj, M., (2005). Udhëheqës për praktikat mësimore në botanikë. Tiranë.
- <http://ec.europa.eu/environment/nature/natura2000/management/docs/Alauda%20arvensis%20factsheet%20-%20SĖIFI.pdf>.
- *Informacione të siguruara nga :*
- Plani i menaxhimit për Parkun Kombëtar “Shebenik-Jabllanicë 2016-2025”: “Mbështetje institucionale për ministrinë e mjedisit, pyjeve dhe administrimit të ujërave për ruajtjen dhe përdorimin e qëndrueshëm të biodiversitetit në zonat e mbrojtura”
- Draft-plani i mbarështrimit të pyjeve, Qarrishtë, Dhjetor 2000.
- Agjensia Kombëtare e Zonave të Mbrojtura.
- Administrata e Zonave të Mbrojtura-Qarku Elbasan.
- www.wikipedia.org

OBJEKTIVAT DHE QËLLIMI NGA KËNDËVËSHTRIMI I PROJEKTEVE

Selam Ceka, MSc

Shkolla e Mesme Teknike "Pjetër Bogdani" Ferizaj, Republika e Kosovës,
selamceka@outlook.com

ABSTRAKT

Duke e pasë parasysh se nëpër organizata të ndryshme, shumë njerëz kanë hamendje se si ta përcaktojnë misionin, vizionin, synimin me theks të veçantë qëllimin dhe objektivat, atëher është parë e arsyshme që të hulumtohet më tutje lidhur me këtë fenomen në përshtatshmëri me natyrën e aktiviteteve. Konceptimi i dukurive shkecore është i një rëndësie të veçantë ngase mbi bazën e tyre rrjedhin efektet teorike dhe praktike. Nëse nuk kuptohen drejtë qëllimi dhe objektivat në një punë të caktuar atëherë e kemi të vështirë qasjen e drejtë. Qëllimi i studimit është që të arrihet deri tek konceptet përmbajtësore me rastin e përpilimit të objektivave dhe qëllimit, më pas këto të jenë të realizuara në rrafshin praktik. Në këtë kontekst dëshirojmë të formojmë një lidhje më të lehtë dhe të shpejtë në mes të të menduarit dhe realizuarit të projekteve. Për të arritur pritjet shkencore të punimit, si metodologji e hulumtimit është shfrytëzuar literatur bashkohore me përmbajtje shkencore me theks të veçantë ajo ekonomike, po ashtu është hulumtuar përvoja me njerëz të cilët kanë përpiluar programe ekonomike dhe arsimore si dhe janë hulumtuar fjalorë të shprehjeve të ndryshme. Nga analiza kërkimore kemi arritur deri tek gjetjet kryesore për ta përkufizuar qëllimin dhe objektivat në aktivitete të ndryshme si: në ndërmarrje, projekte arsimore, sociale, shëndetësore, etj. Përveq kësaj ne kemi hasur shpesh herë edhe në përngjasime përmbajtësore të nocioneve qëllim, synim dhe vizion, po ashtu objektiva dhe mision. Gjat hulumtimit kemi gjetur shkrime të ndryshme në të cilët janë përdorur kritere të njejta si për qëllimin po ashtu edhe për objektivat.

FJALËT KYQE: qëllimi, objektivat, konceptet, projektet, idetë.

HYRJE

Ç'do vendë në tranzicion ballafaqohet me probleme ekonomike, sociale të cilat kërkojnë kalimin sa më të shpejtë dhe me pak dhimbje nga një sistem ekonomik-politik në një sistem më të qëndrueshm, në këtë kontekst kemi një laramani problemesh të cilat duhet të zgjidhen drejtë. Në mbështetje të mendimit se koncepti i drejtë shkencorë jep efekte pozitive, ne ofrojmë qëndrimin mbi objektivat dhe qëllimin e institucioneve, bizneseve, individëve dhe shumë aktiviteteve. Shpesh herë në literaturë dhe praktikën e projekteve i hasim objektivat dhe qëllimet të pa sinkronizuara mes vete apo në pozicione të kundërta psh. në një literaturë universitare hasim se: Objektivat e kapitullit janë..., kurse një literatur tjetër universitare

hasim se: Qëllimet e kapitullit janë..., që të dyjat e kanë një botëkuptim. Po ashtu në opinion kemi hasur se prindëri përball nxënësit thotë: "suksesi i juaj duhet të jetë vetëm me pesa", në këtë rastë nxënësi e dizajnon qëllimin e tij për notën e lartë, jo duke ju përkushtuar diturisë, prandaj kjo shumë mbetet për të dëshiruar (kjo e vë në dyshim dobishmërinë). Në një kampanjë të një kolegjii më bëri përshtypje panelisti i cili thotë se diplomat të mos jenë vetëm qëllim por të jenë mjeti për të arritur, të vazhduar në jetën e biznesit dhe të punës (Rasim Murlaku). Po ashtu shpesh kemi dëgjuar me rastin e promovimit të biznesit ku ndërmarësi thotë se: "qëllimi ynë është hapja e vendeve të reja të punës, ofrimi i shërbimeve cilësore, që klienti të mbetet i knaqur me neve" a po tingllon pak si utopi! ngase ky ndërmarrës si duket nuk ka një biznes fitimprurës por një agjencion publik të punësimit, apo një konsulencë publike për qytetarët. Më e arsyeshme do të kishte qenë që ndërmarrësi të mos fletë shumë për qëllimin e tij, por të fokusohet në objektivat e realizueshme. Thotë Muhamet Mustafa "Projekti është koncept i përkufizuar i sendërtimit të një qëllimi në të cilin janë të përcaktuara teknologjia, resurset dhe terminet kohore të kryerjes së aktiviteteve të ndërlydhura" Gjatë menaxhimit të projekteve duhet të konceptohen dhe planifikohen drejtë të gjitha aktivitetet dhe faktorët e tjerë të përshtatshëm për sendërtimin e qëllimit. Gjatë gjithë fazave të projektit realizohen objektivat, gjatë punës e sidomos në fundë sistemi i kontrollit i krahason efektet e planifikuara me ato të realizuara për ta arritur një qëllim të qëndrueshëm.

METODOLOGJIA E HULUMTIMIT

Deri te gjetjet konceptuale të këtyre termeve është hulumtuar literatura shkencore bashkohore si dhe fjalorët e ndryshëm. Po ashtu gjatë takimit me njerëz të fushës së projekteve dhe menaxherë të institucioneve është kërkuar nga ato që të tregojnë se si i përceptojnë Objektivat dhe Qëllimin. Për informacion dytësorë janë hulumtuar fjalorët dhe literatura ndërkombëtare, portale të ndryshme dhe artikuj nga rrjetet e ndryshme teknologjike. Po ashtu gjatë kësaj analize janë përdorur modelet matematikore.

KONCEPTET PËRMBAJTËSORE GJAT HULUMTIMIT

Gjatë hulumtimit janë gjetur shumë nocione me përmbajte të përafërta. Për objektivat është diskutuar shumë ndonëse për herë të parë kriteret e objektiveve i ka përdorur Georg T. Dorant përmes "SMART criteria", sipas së cilës objektivat janë specifike, të matshme, të arritshme, reale dhe të afatizuara. Objektivat janë Specifike ngase varen nga problematika që dëshirojm ta zgjedhim, sepse problemet kanë specifika të ndryshme, po ashtu ato janë Të matshme ngase veprimet që meren mundë të krahasohen dhe të maten si në aspektin kohorë, sasiore, etj, ato poashtu janë Të arritshme sepse kërkojnë angazhim për përfundimin e aktiviteteve, ndonëse mundë të ket ndonjë aktivitet kritik i cili mundë të na bëjë të pamundur arritjen e qëllimit, Ato janë reale për arsye se përceptohen nga shqysat tona, mundë të preken, nuhaten, shijohen, të shikohen, dëgjohen, etj, nuk janë apstrakt sikurse qëllimi, ato janë të përkufizuara në dimenzionin kohorë, prandaj konsiderohen Të afatizuara nga që dihet kur mundë të fillojnë dhe përfundojnë dhe sa mundë të zgjasin aktivitetet.

Sendërtimi i objektivave në shkencën e organizimit bëhet duke zbatuar metoda përkatëse siq janë metodat shkencore në çdo shkencë: induksioni, deduksioni, etj. Qëllimi është që efikasiteti të jetë në shkallën më të lartë (Ali Jakupi, 1997).

Qëllimi duhet të potencohet në përkufizim të lëndës/projektit ndonëse edhe objektivat mundë të zënë vendë. Zakonisht qëllimi i përgjigjet pyetjes se ku dëshirohet të arrihet ? pra cila është pika më kryesore dhe më e lartë e cila e përmbush misionin e projekteve. Kurse objektivat i përgjigjen pyetjes se si dëshirohet të arrihet ? Qëllimi është sikurse mjeku dhe sëmundja. Përse ekziston mjeku ?

Sipas fjalorit të gjuhës shqipe qëllimi është ajo që kërkojmë të arrijmë, gjëja drejt së cilës synojmë, pika tek e cila përiqemi të vemi, apo plani ose ideja që kemi menduar a përgatitur për të arritur diçka. Në gjuhën angleze për të njëjtin kuptim e hasim shprehjen “purpose” që e ka kuptimin: arsyeja për të cilën është bërë diçka ose të krijuar, ose për të cilën diçka ekziston, po ashtu e hasim edhe shprehjen ”aim” dhe ”goal”. Gjuha arabe si një ndër gjuhët e vjetra qëllimin (Hedef) e konsideron diçka më e larta, thënia më e lartë, që konsiston me shprehjen Purpos (ang) apo shprehja “nijat” e shqiptarizuar si “njeti”. Sa i përket objektivave nga fjalorët nuk specifikohen konkretisht objektivat ashtu siq njihen në rrafshin e projekteve, kurse në anglisht Objektivat nënkuptojnë një gjë që synon ose kërkon, andaj sipas kësaj nuk vërejmë ndonjë vijë aq dalluse me qëllimet. Ilhedefu (arb) arritje drejt qëllimit, godit qëllimin. Në literaturë hasim se qëllimi është rezultat i parashikuara për t’u arritur pas një veprimtarie arsimore afatgjatë, kurse objektivat arsimore janë rezultate të parashikuara për t’u arritur pas një veprimtarie arsimore afatshkurtër (Fjalor për arsimin dhe formimin profesional, 2001)

Sinonime të objektivit janë: empirike, ekzistenciale, eksperimentale, observuese, po ashtu fjalët që lidhen me objektivin janë: faktike, të vërteta, të vështira, materiale, reale, pranuar, krijuar, provuar, e vërtetë, i padiskutueshëm, i pamohueshëm, i demonstrueshëm, i provueshëm, i verifikueshëm. Kurse Sinonime të qëllimit janë: ambicia, aspirata, projektimi, ëndërra, fundi, ideja, ideali, shënimi, kuptimi, objekti, objektivi, plani, pika, pretendimi,... (The Merriam-Webster Online dictionary).

REZULTATET KRYESORE TË OBJEKTIVAVE DHE QËLLIMIT

Për të ardhur deri te zgjidhjet e qëndrueshme së pari duhet ta diagnostifikojmë problemin e më pas ta projektojmë trajtimin e drejtë, duke i konceptuar fenomenet praktike në relacion me teorinë. Objektivat janë veprime konkrete të cilat meren për të arritur deri te qëllimi kurse qëllimi është niveli më i lartë i cili duhet të arrihet, mbi atë nivel nuk duhet të ketë qështje për tu shqyrtuar, në të kundërtën qëllimi e humbë efektin e sajë. Objektivat mundë të preken, të shihen, të matën, janë diçka që drejtpërdrejt jemi të atakuara me to, kurse qëllimi është më abstrakt, nuk është i menjëhershëm dhe se për ndonjë gabim të vogël mundë ta humbësh tërësisht qëllimin.

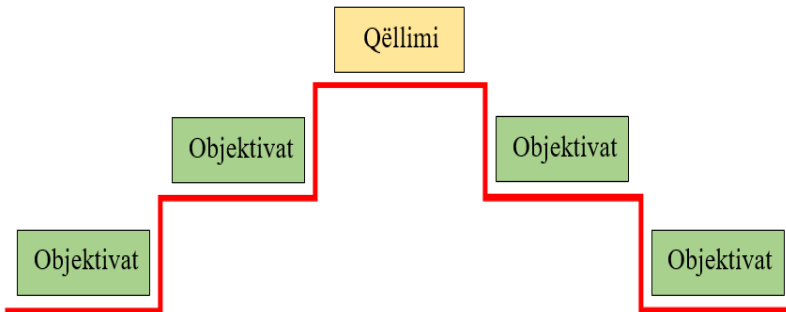

Figura 1: Pozicionimi i Objektivave dhe Qëllimit gjatë përpilimit të projekteve.

Cili është qëllimi i qeverisë apo i shtetit ? Cili është qëllimi i biznesit apo një institucioni arsimorë apo shëndetësorë ? Për ta kuptuar drejtë ndodhë që kemi përshkallëzime të qëllimit, apo objektivat ngriten në nivelin e qëllimit vetëm atëher kur departamentin e studijojmë si të pavarur.

Le të themi se qëllimi i qeverisë është mirëqenia e qytetarëve, për të arritur këtë duhet të plotësohen objektivat financiarë, kuadrovik, projektet, duke i përmbushur detyrat të gjitha dikasteret qeveritare. Nëse zbresim në nivel më të ulët, pra në nivelin e ministrisë së arsimit, atëherë mundë të themi se qëllimi i ministrisë së arsimit është arsimimi i qytetarëve, por kjo bëhet duke i plotësuar objektivat ligjorë, hapsirorë, kuadrovik, financiarë, programorë, etj. Njëjtë qëllimi i ministrisë së shëndetësisë është shëndeti i qytetarëve dhe çdo gjë tjetër konsiderohen objektiva.

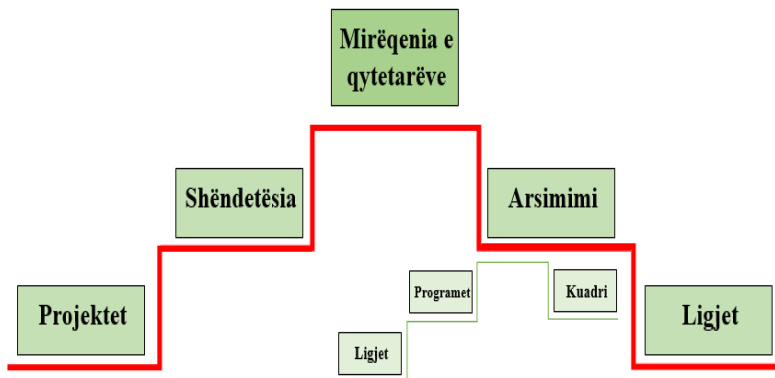

Figura 2: Përshkallëzimi i Qëllimit në tërësi objektive.

Qëllimi i bizneseve është maksimizimi i fitimit, çdo gjë pas sajë konsiderohet objektivi duke filluar nga sigurimi i lëndës së parë, motivimit të punëtorëve, optimalizimi i mjeteve, efikasiteti në punë, infrastruktura ligjore, etj.

Gjatë përpilimit të projekteve duhet të përkufizohet qëllimi dhe të specifikohen objektivat. Nëse përpilojmë një projekt për ngritjen e cilësisë së ushqimit të popullsisë atëher në rend të

parë si qëllim duhet të jetë gjetja cilësore e të ushqyerit, e jo përfitimet financiare, më pas do të dizajnohen objektivat.

Nëse kemi një projekt për ndërtimin e banesave kolektive, atëherë qëllimi është sigurimi i banimit të rahatshëm të qytetarëve, kjo arrijet vetëm atëherë kur përmbushen të gjitha objektivat konkrete. Në momentin që mundë të ketë ngecje në realizimin konkret të ndonjërit objektiv, pa dyshim se nuk do të kemi banim të rahatshëm.

Qëllimi është variabël e varur nga Objektivat të cilat konsiderohen si variabla të pavarura.

$$y=f(x); \quad (1)$$

ku y- qëllimi, x – objektivat;

kur një projekt i realizon sa më shumë objektivat po aq do të arrihet qëllimi. Nëse e projektojmë ngritjen e suksesit të nxënësit, atëherë dituria apo aftësimi profesional i tij është funksion i kohës dhe hapsirës, librit dhe mësimdhënësit, mjetet e nevojshme financiare, etj.

$$\text{Dituria} = f(\text{libri, koha, hapsira, financa, mësuesi}) \quad (2)$$

KONKLuzionET

Nga të gjitha hulumtimet e bëra vërehet se institucionet dhe bizneset më shumë i specifikojn Misionin dhe Vizionin se sa Objektivat dhe Qëllimin. Edhe pse në literaturë vështirë është të gjendet vija ndarëse në mes të këtyre dy koncepteve, kurse në rrafshin praktik më shumë kërkohet të dihet se cili është qëllimi në rastin e projekteve. Ngase duke e pasur parasyshë dinamikën e punëve dhe aktivitetëve mjaftë të ndërlikuara gjatat për devijimin e qëllimit janë shumë të mëdha. Po e marim rastin e çekiçit, ai është prodhuar që ta godas gozhdën mirëpo pa dashje mundë ta godasim edhe dorën. Shpesh herë Objektivat veprojnë si Mision drejt qëllimit kurse Qëllimi tingëllon si një Vizion, mirëpo në instancë të fundit duhet ti marim shkallët/ashensorin për të arritur deri te kati më i lartë, ngjitje tjetër në kushte normale nuk mundë të ketë, në të kundërtën do të konsiderohet jo valide. Prandaj mundë të përfundojmë se Qëllimi është niveli më i lartë i cili duhet të arrihet, kurse objektivat janë veprime konkrete për të arritur qëllimin.

REKOMANDIMET

Duke u nisur nga praktika e projekteve që në zbehje të objektivave si rrjedhojë devijon edhe qëllimi në një shkallë të konsiderushme, atëherë duhet të meren parasyshë:

Se objektivat të konkretizohen dhe të jenë të qarta për zbatuesin.

Se qëllimi duhet të përkufizohet drejtë dhe të jetë në përputhje me objektivat.

Gjatë realizimit të projekteve, zbatuesi në asnjë moment nuk duhet të shkëput iden në arritjen e sajë.

Çdo institucion duhet ta ketë të qartë qëllimin dhe ti zhvilloj objektivat drejt sajë.

Bizneset duhet ti realizojnë objektivat për të ardhur deri te maksimizimi i fitimit.

REFERENCAT

- Bejtja, P., & të tjerët. (2001). *Fjalor për arsimin dhe formimin profesional*, Ada, Tiranë.
- Doran, G. T. "There's a S.M.A.R.T. way to write management's goals and objectives". Marrë nga <https://community.mis.temple.edu/mis0855002fall2015/files/2015/10/S.M.A.R.T-Way-Management-Review.pdf>.
- Jakupi, A. (1997) *Ekonomia dhe organizimi i ndërmarrjes*, Enti i Teksteve dhe i Mjeteve Mësimore i Kosovës Prishtinë.
- Jakupi, A., & Mustafa, I. (2004/05) *Ekonomia 11 dhe 12*. Libri shkollor. Prishtinë.
- Halid, A. (2010). *Organizimi i jetës 1,2*. (përkthyer). Sira. Prishtinë.
- Mustafa, M. (2001) *Menaxhimi i projekteve investive*. Riinvest. Prishtinë.
- Pettijohn, T. F. (1997). *Psikologjia një hyrje koncize*. (i përkthyer). Dukagjini, Pejë.
- Ramiz Livoreka, R. (2012). *Parimet e mikroekonomisë*. Prishtinë.
- Ramosaj, B. (2002) *Management - Bazat e menaxhimit*. Prishtinë.
- Thomai, J., & të tjerë. (2006). *Fjalor i gjuhës shqipe*. Akademia e shkencave të Shqipërisë, Tiranë.
- Bejtullahu, Z. (1994). *Strategjia në Biznes*. Zëri, Prishtinë.
- The Merriam-Webster Online dictionary.
- <https://www.merriam-webster.com/>
- Oxford Dictionaries. Marrë nga <https://en.oxforddictionaries.com/>

PJESEMARRJA E SHOQERISE CIVILE NE PROCESIN E BUXHETIMIT LOKAL NE REP E SHQIPERISE

Msc Marinela Shkurta

Msc Semra Bujari

International University of Struga

m.shkurta@eust.edu.mk

International University of Struga

s.bujari@eust.edu.mk

ABSTRAKT

Shteti i sotëm kapitalist buxhetin e përdor si mjet financiar për intervenime në ekonomi, nëpërmjet të cilit drejtohen rrjedhat ekonomike, arrihet ekuilibri në prodhim, shpërndarje, konsum, kursim, investime, etj . Parashikimi buxhetor është instrument i domosdoshëm i qeverisë në shtetin modern bashkëkohor.

Procesi i hartimit, paraqitja dhe miratimi i buxhetit të shtetit për një vit është i komplikuar. Ai mbështetet në analizat për zhvillimin e përgjithshëm ekonomik të vendit dhe përputhet me politika afatgjata të qeverisë.Me miratimin e buxhetit, bëhet shpërndarja e fondeve në institucionet buxhetore (organet ekzekutive të pushtetit qendror, të pushtetit lokal dhe të pushtetit gjyqësor). Megjithëse decentralizimi financiar mbetet akoma në proces dhe sasia e fondeve publike në përdorim të pushtetit vendor është relativisht e ulët në krahasim me sasinë e fondeve publike në dispozicion të pushteteve vendore në vendet e tjera të rajonit të Ballkanit apo më gjerë, shqetësimi i publikut, komuniteteve dhe shoqërisë civile për mënyrën sesi shpenzohen dhe përdoren këto fonde publike nga ana e autoriteteve vendore është në rritje.

Projekti i buxhetit të njësisë vendore hartohet nga Kryetari i Bashkisë dhe miratohet nga Këshilli Bashkiak, por në procesin e përgatitjes, miratimit dhe zbatimit të buxhetit vendor me ligj marrin pjesë edhe komuniteti dhe shoqëria civile.

Edhe pse buxheti i bashkisë është një instrument teknik, mbetet detyrë e pushtetit vendor që ta kthejë atë në një mjet komunikimi me qytetarët, për të pasur një instrument që t'i shërbejë si Bashkisë ashtu edhe Komunitetit.

Është e kuptueshme që përfshirja e shoqërisë civile që në hapat e parë të përgatitjes së buxhetit, e bën këtë proces më të hapur dhe më të ndjeshëm ndaj prioriteteve dhe nevojave

reale të qytetarëve. Procesi i hartimit të buxhetit duke lënë mënjanë anën teknike të tij duhet të jetë i hapur në maksimum për cdo lloj mendimi alternativ ndaj atij zyrtar. Megjithatë praktika ka treguar që përfshirja aktive e shoqërisë civile dhe komunitetit ngelen në shkallë mjaft të limituar dhe Shqipëria sipas organizatës ndërkombëtare Open Budgets (buxhetet e hapura) vazhdon të vlerësohet si një vend ku informacionet mbi buxhetin që i vihen në dispozicion publikut janë te pakta ose të pamjaftueshme.

Fjale kyce : buxhet, projekt buxhet , decentralizim financiar , proces buxhetimi, bashki , shoqeria civile , pushtet lokal

HYRJE

Jeta dhe veprimtaria financiare e shtetit nuk është me subjektivisht autonome apo neutrale. Autoritetet përgjegjëse të financave publike kërkojnë të orientojnë veprimtaritë kombëtare nëpërmjet veprimit të shtetit. Është sinjifikative se shpenzimet civile të funksionimit (arsim, shëndetësi, kulturë etj....) dhe investimet përfaqësojnë aktualisht mbi 40% të shpenzimeve të buxhetit, pothuaj në të gjitha vendet e zhvilluara. Prandaj dhe parashikimi buxhetor konsiston, në thelb, në vendosjen e një “inventari” të nevojave financiare të makinës administrative të shtetit dhe sot ka pushuar së qeni një suport i thjeshtë i prerogativave parlamentare, por është bërë një instrument i rregullimit të ekonomisë kombëtare, një program i ndërhyrjeve të tërthorta në ekonomi dhe në jetën shoqërore me anë të mekanizmave financiare dhe të instrumentave monetare.

Pushteti vendor në Shqipëri ka filluar funksionimin prej mëse 15 vjetësh dhe pas reformës së decentralizimit të viteve 2000 ka arritur të konsolidohet si një pjesë e rëndësishme e pushtetit

ekzekutiv në nivelin rajonal dhe lokal për ushtrimin efektiv dhe me efikasitet të funksioneve dhe shërbimeve publike.

Në këtë kuptim decentralizimi është shoqëruar edhe me decentralizimin financiar dhe fiskal që ka sjellë një zhvendosje të fondeve publike drejt pushtetit vendor duke i dhënë këtij të fundit autoritet dhe autonomi në mbledhjen dhe shpenzimin e këtyre fondeve. Megjithatë, decentralizimi financiar mbetet akoma në proces dhe sasia e fondeve publike në përdorim të pushtetit vendor është relativisht e ulët në krahasim me sasinë e fondeve publike në dispozicion të pushteteve vendore në vendet e tjera të rajonit të Ballkanit apo më gjerë, gjithësesi shqetësimi i publikut, komuniteteve dhe shoqërisë civile për mënyrën sesi shpenzohen dhe përdoren këto fonde publike nga ana e autoriteteve vendore është në rritje.

Në këtë punim jepet në mënyrë të përmbledhur procesi i buxhetimit dhe roli potencial i shoqërisë civile në të gjitha hapat e këtij procesi, duke filluar që nga hartimi i buxhetit e deri në auditimin e kontrollin e tij.

PROCESI I BUXHETIMIT LOKAL DHE PJESËMARRJA E SHOQERISE CIVILE/KOMUNITETIT

Që të bëhemi pjesë aktive në procesin e buxhetimit dhe monitorimit të buxhetit , fillimisht duhet që të njihemi me karakteristikat kryesore të tij. Procesi i buxhetimit i paraqitur në këtë guidë është një thjeshtim i këtij procesi por që pasqyron në mënyrë të përgjithësuar procesin e buxhetimit në njësitë e qeverisjes vendore në Shqipëri i cili bazohet në legjislacionin për financat publike .

1. 1 Hartimi i buxhetit

Hapi i parë në cdo proces buxhetimi është hartimi i tij dhe përgatitja e një projekt-buxheti i cili më pas dërgohet për miratim nga Këshilli. Kompetenca për hartimin e buxhetit është e Kryetarit

të Bashkisë dhe e stafit të tij. Në këtë proces pavarësisht rolit kryesor që ka administrata e bashkisë si e tërë dhe sektorët e vecantë të saj që bëjnë kërkesat për buxhet për vitin e ardhshëm duhet të përfshihen edhe aktorë të tjerë; në rradhë të parë anëtarët e këshillave dhe përfaqësuesit e komunitetit, grupe të tjera të interesit dhe shoqëria civile. Procesi i hartimit të buxhetit është shumë i rëndësishëm pasi në këtë moment parashikohen dhe formulohen prioritetet dhe politikat kryesore të bashkisë, por edhe analizat dhe parashikimet financiare-ekonomike. Në përgjithësi tradita në Shqipëri është që kjo pjesë e procesit të buxhetimit mbetet e mbyllur brenda mureve të administratës dhe bëhet pak ose aspak publike. Ndërkohë që duke qenë se ky është procesi më i rëndësishëm për hartimin e prioriteteve dhe politikave, pasi përgjithësisht në fazën e miratimit të projekt-buxhetit ose për mungesë kohe ose për mungesë

kapacitetesh janë të pakta mundësitë për të bërë ndryshime domethënëse në projekt-buxhet, duhet që edhe transparenca dhe pjesëmarrja e komunitetit dhe shoqërisë civile të jetë në nivelin maksimal.

Në botë por edhe në vendin tonë egzistojnë praktika të mira të cilat bëjnë të mundur përfshirjen me efikasitet të komunitetit dhe shoqërisë civile në këtë fazë të procesit të buxhetimit.

Filozofia e buxhetimit me pjesëmarrje qëndron në përcaktimin e prioriteteve të buxhetit duke u mbështetur në konsultimet publike me komunitetin. Që procesi të quhet i suksesshëm duhet që stafi i bashkisë të organizojë takime publike sa më të frytshme mundësisht në cdo lagje, me cdo grup interesi si dhe me shoqërinë civile. Procesi pra duhet të jetë gjithëpërfshirës dhe me një shtrirje disa mujore dhe me takime efektive, për të bërë të mundur thithjen e të gjitha mendimeve dhe sygjërimeve të pjesëmarrësve. Faktor për suksesin është pjesëmarrja e Kryetarit të Bashkisë si lider ashtu edhe e stafit drejtues të bashkisë, kjo për të dhënë seriozitetin dhe angazhimin e duhur këtij procesi dhe për ta bërë atë të besueshëm.

Me pas sygjyerimet dhe mendimet e dala nga ky proces përpunohen nga administrata dhe reflektohen në masën e duhur në projekt-buxhet.

1.2 Miratimi i buxhetit

Pas hartimit të projekt-buxhetit nga ana e Kryetarit dhe stafit të tij, ai dërgohet për shqyrtim dhe miratim në Këshillin Bashkiak. Këshilli Bashkiak është i vetmi organ kompetent që mund të

miratojë buxhetin e bashkisë. Procesi i miratimit të buxhetit në Këshill vijon pas shqyrtimit të tij në të gjitha komisionet e Këshillit por fjalën përfundimtare zakonisht e ka Komisioni i Financës dhe/ose Ekonomisë. I rëndësishëm është fakti që Këshilli ka detyrim që para se të miratojë projekt-buxhetin ta diskutojë atë në mbledhje të hapur me komunitetin dhe publikun. Po të marrim parasysh që zakonisht në fazën e hartimit të buxhetit komuniteti dhe shoqëria civile përfshihen pak ose aspak, atëherë kjo është faza ku kontributi dhe përfshirja e opinionit të qytetarëve dhe shoqërisë civile është më e madhja. Megjithatë praktika tregon që koha në dispozicion dhe ekspertiza e anëtarëve të këshillave por edhe e komunitetit në përgjithësi nuk është në gjendje të analizojë dhe shqyrtojë në hollësi projekt-buxhetin për shkak të natyrës tejet teknike dhe financiare që ai paraqet.

Praktikat e mira nga vende të tjera tregojnë për një angazhim të madh të shoqërisë civile në analizimin dhe monitorimin e buxheteve në fazën e miratimit të tyre sidomos në drejtim të analizimit sesa prioritetet dhe programet/projektet e propozuara në buxhet adresojnë apo ndikojnë fenomenet e tilla si ulja e varfërisë, buxhetimi me fokus barazinë gjinore apo fëmijët; performanca e buxhetit etj.

1.3 Zbatimi i buxhetit

Pas miratimit të buxhetit konform rregullave dhe afateve të përcaktuara në Ligjin Nr.9936 dt.26.6.2008 “Për menaxhimin e sistemit buxhetor në Republikën e Shqipërisë” si dhe ligjit Nr.

8652 dt.31.7.2000 “Për organizimin dhe funksionimin e qeverisjes vendore ne Republikën e Shqipërisë” vjen faza e zbatimit të buxhetit. Zbatimi i buxhetit është detyra kryesore e sektorit

të financës por edhe Sektorit të Taksave si dhe Sektorit të Prokurimeve.

Sektorit i Financave kryesisht do të merret me menaxhimin e cash-it (cash-flow) dmth. të monitorimit dhe kontrollit të fluksit të parasë në arkën e bashkisë si dhe me disbursimin e fondeve për shpenzimet e parashikuara dhe të miratuara në buxhet. Po kështu detyrë e sektorit është kontabilizimi ose pasqyrimi i të gjitha transaksioneve financiare dhe gjendjes financiare të bashkisë si respektimi i rregullave dhe afateve të përcaktuara për menaxhimin e buxhetit nga ligji për menaxhimin e sistemit buxhetor duke mbajtur rakordimet financiare me Degët e Thesarit dhe Ministrinë e Financave.

Roli i komiteti ne monitorimin e punës se sektorit të financave do të fokusohet kryesisht në:

- Monitorimin e kryerjes së shpenzimeve sipas përcaktimeve të miratuara nga Këshilli i Bashkisë në buxhet;
- Monitorimin e sistemit të kontabilizimit të të ardhurave dhe shpenzimeve nëse ky sistem reflekton saktë standartet kombëtare të kontabilitetit;
- Monitorimin për publikimin e raportimeve financiare (mujore; tre-mujore; gjashtë-mujore dhe vjetore) që është detyrë e këtij sektori;

Spektori i taksave lokale është sektori që ka për detyrë vjeljen dhe grumbullimin e të ardhurave nga taksat dhe tarifat lokale. Menaxhimi i të ardhurave është relativisht një funksion i ri për administratën vendore dhe kapacitetet janë të limituara megjithatë shumë bashki kanë rritur performancën në drejtim të vjeljes së të ardhurave nga taksat lokale.

Komiteti do të duhet të monitorojë punën e sektorit të taksave si një sektor kyc për bashkinë pasi bën të mundur mbushjen e arkës së bashkisë për realizimin e projekteve. Monitorimi i performancës së këtij sektori mund të bëhet sipas indikatorëve të mëposhtëm psh.

- **% e të ardhurave të mbledhura** në raport me të njëjtën periudhë të vitit të kaluar;
- **% e realizimit të planit të të ardhurave** të parashikuara në buxhet;
- **% e vjeljes së detyrimeve të prapambetura** në raport me vitin e kaluar;
- **Matja e efikasitetit të administratës tatimore** duke krahasuar të ardhurat e grumbulluara/numrin e inspektorëve në raport me një bashki tjetër që ka numër të njëjtë subjektesh tatimore.
- **% e ankesave të biznesit** ndaj veprimeve abuzive të administratës krahasuar me një vit më parë ose dhe me njësi të tjera të qeverisjes vendore;

Spektori i Prokurimit Publik është sektori shumë i rëndësishëm në procesin e zbatimit të buxhetit pasi është sektori që prokuron fondet publike për blerjen e mallrave, shërbimeve dhe punëve

publike. Zakonisht shihet si sektori ku mundësia për korrupsion është edhe më e larta, kjo jo vetëm për njësitë e pushtetit vendor por për çdo institucion publik. Për këtë është miratuar edhe ligji që detyron procedurat e prokurimit elektronik të fondeve publike nga të gjitha institucionet në Shqipëri dhe si rrjedhojë edhe organet e pushtetit vendor.

Megjithatë funksionimi i prokurimit elektronik nuk do të thotë që janë eliminuar të gjitha mundësitë për korrupsion apo për abuzim me fondet publike, megjithëse këto mundësi janë minimizuar në maksimum. Duhet të kemi parasysh që prokurimi elektronik i përket vetëm procedurës së përzgjedhjes së ofertuesit më të mirë ekonomik ndërkohë që ka mundësi që abuzimi të fillojë që në hartimin e dokumentave të tenderit, specifikimeve teknike dhe çështje më e ekspozuara procesi i zbatimit të kontratës që shpesh herë nuk përmbush kërkesat e përcaktuara në kontratë. Gjithashtu duhet të kemi në vëmendje që shpërdorimi i fondeve publike jo gjithmonë vjen si rezultat i abuzimit apo paramendimit për të abuzuar nga personat konkretë. Shpesh here edhe vetë sistemi prodhon premise për keqmenaxhim apo shpërdorim të fondeve.

1.4. Auditimi dhe kontrolli i buxhetit

Pas fazës së zbatimit të buxhetit që mbaron edhe me mbylljen e vitit financiar vijon faza e auditimit dhe kontrollit të buxhetit. Auditimi dhe kontrolli janë terma të përafërt por nuk do të thonë të njëjtat gjëra. Auditimi përgjithësisht është proces që në vetvehte përfshin edhe kontrollin por ka si qëllim të gjejë keqfunksionimet në sistem dhe propozimin e përmirësimeve sistemore.

Pra qëllimi kryesor nuk është gjetja e gabimeve që janë kryer në menaxhimin financiar dhe jo vetëm dhe si rrjedhojë marrja e masave dhe sanksioneve ndëshkuese por gjetja kryesisht e gabimeve që vijnë jo për shkak të gabimeve me ose pa dashje e personave por gjetje e gabimeve në sistem. Ndërsa kontrolli është një proces më i ngushtë dhe kryesisht fokusohet në shkeljet që janë bërë nga personat përgjegjës si pasojë e thyerjes së rregullave të administrimit të fondeve publike.

Për sa i përket auditimit ai është një funksion i brendshëm pra konsiderohet si auditim i brendshëm që kryhet nga personat ose strukturat brenda bashkisë. Auditimi i brendshëm kryhet në bazë të ligjit Nr.9720 të vitit 2007 “ Mbi auditimin e brendshëm në sektorin publik” dhe mbi parimet dhe standartet kombëtare dhe ndërkombëtare të auditimit të brendshëm. Personat që merren me auditimin duhet të jenë të certifikuar si “Audite Publike” nga Ministria e Financave dhe janë në varësinë hierarkike dhe këshillojnë drejtëpërdrejtë Kryetarin e Bashkisë. Ndërsa përsa i përket hierarkisë meritore/profesionale në raport të kryerjes së detyres sipas standarteve të kërkuara auditet e bashkisë varen nga Ministria e Financave.

Auditet Publikë të bashkisë nga cdo auditim të kryer nxjerrin rezultatet dhe rekomandimet përkatëse të cilat i vihen në dispozicion Kryetarit të Bashkisë. Transparenca me fondet publike dhe buxhetin e bashkisë kërkon që këto rezultate dhe rekomandime të përfshira në raportet e auditimit të bëhen kurdoherë publike. Komiteti për monitorimin e buxhetit duhet të monitorojë punën e sektorit të auditit kryesisht në drejtim të:

- **A kryhen auditime periodike dhe ad-hoc të procesit të buxhetit dhe strukturave menaxhuese?**
- **A kryhen auditimet mbi bazën e parimeve kombëtare dhe ndërkombëtare të auditimit?**
- **A vihen në dispozicion të publikut raportet e auditimit?**
- **% e zbatimit të rekomandimeve të auditit;**

Kontrolli është një proces sic u shpjegua më sipër që kryesisht klasifikohet si kontroll i brendshëm dhe si kontroll i jashtëm në varësi se kush është organi që kryen kontrollin. Sipas ligjit organik të pushtetit vendor Nr. 8652 të vitit 2000 dhe ligjit për menaxhimin e sistemit buxhetor Nr. 9936 të vitit 2008, kontrolli i brendshëm në bashki do të kryhet nga Komisioni i Financave të Këshillit Bashkiak ndërsa kontrolli i jashtëm do të kryhet nga Kontrolli i Lartë i Shtetit dhe Ministria e Financave.

Sic u përshkrua edhe më lart fazat e procesit të buxhetit kanë larminë dhe kompleksitetin e tyre. Roli dhe përfshirja e komunitetit dhe shoqërisë civile ndryshon nga njëra fazë në tjetrën

për nga vetë specifika që kanë këto faza të procesit të buxhetimit por dhe nga qëllimet dhe objektivat e vecanta që kanë grupet e ndryshme të shoqërisë civile apo komunitetit kundrejt çdo faze të procesit. Megjithatë të gjitha objektivat dhe qëllimet e komunitetit dhe shoqërisë civile përputhen dhe bashkohen në një pikë të vetme kur bëhet fjalë për transparencën e procesit në të gjitha fazat e tij.

Monitorimi i buxhetit lokal nga shoqëria civile

Kjo pjesë synon të shpjegojë në terma të thjeshta procesin e monitorimit të performancës në procesin e buxhetimit. Kuptohet që menaxhimi i performancës është një “shkence e re” e huazuar nga menaxhimi i sektorit privat në sektorin publik. Menaxhimi i ri publik ka si qëllim pikërisht matjen e efikasitetit dhe efencës së sektorit publik duke u orientuar ndaj rezultateve apo impaktit që kanë politikatat publike. Këto koncepte janë futur edhe në Shqipëri dhe së fundmi në këndvështrimin e menaxhimit buxhetor është ligji i ri i menaxhimit të sistemit buxhetor që përkufizon termat e përdorura në filozofinë e “matjes së performancës” sic janë inputet; produktet; efikasiteti, eficaenca etj. Pa dashur të hyjmë në detaje pasi do të dilnim nga objektivi i kësaj guide, do të trajtojmë se:

- **Çështje performanca,**
- **Si mund të matet ajo,**
- **Si lidhet monitorimi i performancës me procesin e buxhetit,**
- **Si të zhvillojmë disa nga indikatorët e monitorimit të performances.**

“Performanca në një përkufizim të thjeshtë do të thotë arritja e rezultateve/ suksesit në raport me objektivat/prioritetet e caktuara”

Në këtë kuptim menaxhimi i performancës kontribuon dhe na tregon se objektivat/prioritetet janë arritur me sukses. Por nga e dimë nëse kemi qenë të suksesshëm apo se kemi dështuar, nëse ne nuk masim rezultatet. Pikërisht menaxhimi i performancës synon në matjen e rezultateve nëpërmjet treguesve /indikatorëve të paracaktuar.

Buxhetet bashkiake parashtojnë vizionin dhe prioritetet (qëllimet dhe objektivat) e bashkisë në terma financiare, përgjithësisht për afatin 1 vjeçar por prej disa vitesh pas futjes së konceptit

të programimit afat-mesëm buxhetor, edhe në afate 3 vjeçare.

Në përgatitjen e buxhetit, bashkia ka marrë masa për të vendosur një kuptim të qartë të asaj që duan banorët dhe aktorët e tjerë kyc. Vizioni dhe prioritetet mbështeten nga programe dhe projekte konkrete të mirëpërcaktuar në terma financiar të cilat do të mundësojnë realizimin e vizionit dhe të prioritetëve.

Sigurisht që nuk është e mjaftueshme thjeshtë, që këto qëllime dhe prioritete të paraqiten në buxhetin e bashkisë, pasi ai duhet zhvilluar dhe zbatuar më tej. Kësisoj është jetësore që performanca të menaxhohet për të arritur rezultate efektive. Kjo kërkon vendosjen e një qasjeje sistematike drejt identifikimit, mbledhjes dhe përdorimit të të dhënave të

performancës për të monitoruar arritjet e pikësnyimeve dhe piketave të parashikuara për t'u arritur në buxhetin e bashkisë.

2.1 Pse duhet menaxhimi i performances?

- *Nëse nuk mat rezultatet, nuk mund të dallosh suksesin nga dështimi*
- *Nëse nuk arrin të shohësh suksesin, nuk mund ta shpërblesh atë*
- *Nëse nuk mund të shpërblesh suksesin, ndoshta po shpërblen dështimin*
- *Nëse nuk arrin të shohësh suksesin, nuk mund të mësoh nga ai*
- *Nëse nuk mund të identifikosh dështimin, nuk mund ta ndreqësh atë*
- *Nëse demonstroi rezultatet, mund të fitosh përkrahjen e publikut*
- *Ajo që matet kryhet*

2.2 Perfitimi i menaxhimit të performances

Mes përfitimeve përfshihen:

- Te mundësojë bashkinë që të shohë nëse vërtet po përparon drejt arritjes së prioriteteve të buxhetit.
 - T'u komunikojë qytetarëve dhe aktorëve përparimin e bërë në menaxhimin e procesit buxhetor.
 - Të mundësojë bashkinë dhe drejtuesit e saj që të identifikojnë problemet që në fazat e hershme duke i lejuar drejtuesit që të marrin masat e duhura korrigjuese.
 - Të mundësojë bashkinë që të rishikojë përmbytjen e buxhetit herë pas here për të gjykuar sa realiste janë programet dhe projektet në praktikë dhe për të bërë rregullimet e duhura.
 - Të mundësojë bashkinë që të ndajë informacion me publikun për dhënien e shërbimeve dhe duke e bërë këtë të ndërtojë llogaridhënie dhe besim mes banorëve.
 - Ashtu si Strategjia e Komunitetit funksionon në nivele të ndryshme – vizioni, qëllimet, objektivat dhe projektet – ashtu edhe niveli i performancës duhet të matet dhe menaxhohet në nivele të ndryshme brenda bashkisë sic tregohet në tabelën më poshtë:
- Në matjen e performancës rolin kryesor e luajnë indikatorët ose treguesit e performancës.

Vendosja e objektivave të performances për arritjen e rezultateve

Objektivat/indikatorët që vendosen për të monitoruar procesin buxhetor dhe programet apo projekte në zbatim të saj duhet të kenë karakteristikat e mëposhtme që të kenë sa më shumë ndikim dhe të sigurojnë arritjen e rezultateve.

Një objektiv/indikator i vlefshëm performance duhet:

- të ketë lidhje me arritjen e qëllimeve, objektivave apo objektivave të buxhetit apo fazave dhe procese të buxhetimit;
- të jetë sfidues por realist në atë që do të arrijë;
- të jetë lehtësisht i kuptueshëm nga personeli dhe palët e interesuara;
- të ketë angazhimin e personelit që punon për të arritur qëllimin;
- të lidhet me burimet në dispozicion;
- të ketë edhe tiparet e mëposhtme **SMART**:

- **Specifik:** i qartë, i njëkuptimshëm dhe i lehtë për t'u kuptuar nga ata të cilët duhet ta arrijnë.
- **I Matshëm:** të përcaktohet një qëllim, sukcesi i të cilit të mund të matet duke i u referuar një apo disa masave të caktuara.
- **i Arritshëm:** të jetë një qëllim realisht i arritshëm, duke pasur parasysh burimet në dispozicion dhe përparësitë.
- **Relevant:** qëllimi të ketë lidhje dhe të jetë i arritshëm për ata të cilët duhet ta arrijnë.
- **I Përcaktuar në kohë:** Duhet të përcaktohet një afat për arritjen e një qëllimi.

PERFUNDIMI

Parashikimi buxhetor sot ka pushuar së qeni një suport i thjeshtë i prerogativave parlamentare, por është bërë një instrument i rregullimit të ekonomisë kombëtare, një program i ndërhyrjeve të tërthorta në ekonomi dhe në jetën shoqërore me anë të mekanizmave financiare dhe të instrumentave monetarë. Parashikimi buxhetor nuk ka më rolin për t'i lejuar Parlamentit të ushtrojë pushtetin tradicional të autorizimit, të shpenzimeve e të ardhurave por ti lejojë shtetit të arrijë në mënyrë sa më efikase, objektivat e rritjes ekonomike dhe progresit social.

Autorizimi parlamentar, nuk ka më arsye të jetë motori i këtij “planifikimi”, por një etapë e thjeshtë në procedurën e vet parashikimit buxhetor.

Sot, nuk mund të kuptohet më se si, mund të merren vendimet financiare të një shteti në një mënyrë tjetër, vec se në formën e një programi, të një “plani”, në tërësi të jetës financiare, që është bërë një nevojë, një bazë e parashikimit buxhetor.

Në bazë të kuadrit ligjor ekzistues, cdo institucion, organ, njësi administrative funksionon në bazë të një plani financiar që quhet buxhet. Në fakt jo vetëm në sferën publike por edhe në atë private, buxheti është instrumenti bazë për funksionimin e cdo entiteti, bile dhe cdo familje funksionon në bazë të një buxheti shtëpiak.

Në kete kuptim, edhe buxheti i njësisë vendore është thelbi dhe shtylla kurrizore e funksionimit të tij. Nuk mund të kuptohet funksionimi i rregullt i njësisë vendore pa një buxhet të miratuar

sipas të gjitha kërkesave dhe domosdoshmërive, në rradhë të parë atyre ligjore e më pas të të gjithë aktorëve pjesëmarrës në ciklin e hartimit dhe zbatimit të tij.

Në procesin e decentralizimit, njësitë e qeverisjes vendore kanë rolin dhe përgjegjësitë e tyre, të cilat shkojnë përtej kryerjes së shërbimeve, një rol që i përket hartimit të programeve të afatshurtra, afatmesme dhe afatgjata për zhvillimin lokal, në përputhje me dispozitat e ligjit organik të qeverisjes vendore.

Buxheti lokal ka një strukturë unike të përcaktuar me ligj për të gjithë vendin. Buxheti lokal si rregull hartohet dhe zbatohet me deficit zero.

Qarkullimi i parasë së buxhetit lokal bëhet nëpërmjet sistemit unik të thesarit nën qeverisjen qendrore/Ministria e Financave ashtu si për të gjitha institucionet shtetërore të cilat shpenzojnë fonde publike dhe konsiderohen si njësi buxhetore të sektorit publik.

Nuk duhet harruar që, megjithëse buxheti i bashkisë është një instrument teknik, mbetet detyrë e pushtetit vendor që ta kthejë atë në një mjet komunikimi me qytetarët, për të pasur një

instrument që ti shërbejë si Bashkisë ashtu edhe Komunitetit që përfaqëson kjo bashki.

Është e kuptueshme që përfshirja e shoqërisë civile që në hapat e para të përgatitjes së buxhetit, e bën këtë proces më të hapur dhe më të ndjeshëm ndaj prioriteteve dhe nevojave reale të qytetarëve. Asnjë Kryetar bashkie apo anëtar i këshillit bashkiak nuk duhet dhe nuk mund të pretendojë se i njeh ai vetë më mirë, prioritetet dhe nevojat e qytetit, duke qenë i zgjedhur. Procesi i hartimit të buxhetit duke lënë mënjanë anën teknike të tij duhet të jetë i hapur në maksimum për çdo lloj mendimi alternativ ndaj atij zyrtar.

REFERENCA

Kushtetuta e Republikës së Shqipërisë 1998,

- Ligji nr.8652, datë 31.07.2000 “Për organizimin dhe funksionimin e qeverisjes vendore”, i permiresuar,
- Ligji nr. 8653, datë 31.07.2000 “Për ndarjen administrativo-territoriale të njësive të qeverisjes vendore të Republikës”, i permiresuar,
- Ligji nr. 8743, datë 22.02.2001 “Për pasuritë e paluajtshme të shtetit”,
- Ligji nr. 8744, datë 22.02.2001”Për transferimin e pasurive të paluajtshme të shtetit në njësitet e qeverisjes vendore“,
- Ligji Nr.9936 dt.26.6.2008 “Për menaxhimin e sistemit buxhetor në Republikën e Shqipërisë”
- Ligji 9869 dt. 4/2/2008 “Mbi huamarrjen vendore”,
- Ligji 9920 dt.27/5/2008 “Mbi procedurat tatimore në Republikën e Shqipërisë”,
- Ligji Nr. 9636, dt. 30/10/2006 “Mbi sistemin e taksave vendore” me ndryshime,
- Ligji Nr.9720/2007 “Mbi Auditimin e brendshëm në sektorin publik

THE 2008 GLOBAL FINANCIAL CRISIS IN CENTRAL AND EASTERN EUROPEAN UNION COUNTRIES AND GOVERNMENT'S ROLE

Doc. Dr. Nazmije Merko-Zabzun

International University of Struga, Faculty of Economics

Ezerski Lozja 1 6330 Struga, R. of Macedonia

n.merko@eust.edu.mk

Prof. Dr. Sulo Hadëri

University of Tirana, Faculty of Economics

haderi@yahoo.com

ABSTRACT

A financial crisis can occur if institutions or assets are overvalued, and it can be exacerbated by irrational investor behavior. A rapid string of selloffs can further result in lower asset prices or more savings withdrawals. If left unchecked, a crisis can cause an economy to go into a recession or depression.

The 2008 financial crisis was the worst economic disaster since the Great Depression of 1929. The crisis was the result of a sequence of events, each with its own trigger and culminating in the near collapse of the banking system. It has been argued that the seeds of the crisis were sown as far back as the 1970s with the Community Development Act, which forced banks to loosen their credit requirements for lower-income minorities creating a market for subprime mortgages.

The amount of subprime mortgage debt, which was guaranteed by Freddie Mac and Fannie Mae, continued to expand into the early 2000s, when the Federal Reserve Board began to cut interest rates drastically to avoid a recession. The combination of loose credit requirements and cheap money spurred a housing boom, which drove speculation pushing up housing prices and creating a real estate bubble.

In the meantime, the investment banks, looking for easy profits in the wake of the dotcom bust and 2001 recession, created collateralized debt obligations (CDOs) from the mortgages purchased on the secondary market. Because subprime mortgages were bundled with prime mortgages, there was no way for investors to understand the risks associated with the product. When the market for CDOs began to heat up, the housing bubble that had been

building up for several years burst. As housing prices fell, subprime borrowers began to default on loans that were worth more than their homes, accelerating the decline in prices.

When investors realized the CDOs were worthless due to the toxic debt they represented, they attempted to unload the obligations. However, there was no market for the CDOs. The subsequent cascade of subprime lender failures created liquidity contagion that reached the upper tiers of the banking system. Two major investment banks, Lehman Brothers and Bear Stearns, collapsed under the weight of their exposure to the subprime debt, and more than 450 banks failed over the next five years. Several of the major banks were on the brink of failure and were rescued by a taxpayer-funded bailout.

Key words: collateralized debt obligations, mortgages, American financial sector, casualties, activists, hardliners, outlier.

INTRODUCTION

Financial crisis - the economic situation that is related to the banking panic, which includes significant production and financial sector losses, causes chaos on international markets, creates the stock market's downfall, financial bubbles, currency crises, and foreign loans, leads a sharp decline in economic activity and has a potential to cause an economic recession. The most common financial (economic) crisis occurs when certain financial institutions or funds invested in financial assets lose most of their value. Then international investors conducted their own funds to withdrawal from a country that may cause loss of confidence both in the country's economy and country's national currency. Most of the financial crises and recessions rose in nineteenth and twentieth century resulted and have been identified with the banking sector scare, the bursting of the financial asset - stock, commodity or real estate - bubbles. The last global financial crisis started in mid-2007 and had affected the whole world by September 2008. It is global, has engulfed almost every country and is stronger in intensity and coverage than of earlier crises such as Great Depression of 1930's and South East Asian Crisis in 1997. (Dhameja, 2010)⁴⁵

The epicenter of the global financial crisis was the American financial sector, where increasing strains during 2008 culminated in the bankruptcy of Lehman Brothers in September 2008. The global repercussions were immediate and severe. Financial markets throughout the world exhibited extreme instability in the months following the bankruptcy. Private investment and consumption contracted as financial intermediation broke down and uncertainty increased. Trade and manufacturing production went into freefall with the consequence that worldwide economic growth turned negative in the first quarters of 2009 and unemployment shot up. A crisis that started in the American financial sector had become a worldwide real-economy crisis (IMF, 2009a, Ch. 1).⁴⁶

⁴⁵ Dhameja, N. (2010) "Financial Crisis: Impact, Challenges and Way Out" Indian Journal of Industrial Relations, 45(3): 11-16.

⁴⁶ IMF, (2009a). World Economic Outlook. October. International Monetary Fund.

The global financial crisis has significantly affected the European Union, especially the 10 new members such as Czech Republic, Estonia, Latvia, Lithuania, Hungary, Poland, Slovenia, Slovakia, which joined in 2004, and Romania and Bulgaria, which joined in 2007. Capital inflows to the countries retrenched markedly already in 2008 resulting in tighter borrowing conditions for businesses, individuals and the public sector. Domestic demand contracted and export volumes fell with the consequence that all countries in the region experienced markedly lower GDP growth and increasing unemployment in 2009.

Reasons and circumstances of economic crisis in different countries in different periods are different. The global crisis supports the idea that the regional economies, even European Union (EU27) or USA, are not able to face to the new challenges. (Romeo, 2010)⁴⁷ As a result, every EU Member State tried to face to this crisis as well as possible. The diversity of the economic and financial environment, economic characteristics and economic policy objectives determines the different measures need to overcome the crisis.

THE PUBLIC SECTOR IN THE NEW EU COUNTRIES

Beyond sharing their geographical position in Central and Eastern Europe and a communist past, the new EU countries are relatively heterogeneous. The size of the population varies from more than 38 million inhabitants in Poland to less than 1.4 million in Estonia at the beginning of 2009. The per capita income levels range from approximately 30 percent of the EU15 average in Bulgaria to 80 percent of the EU15 average in Slovenia when taken as averages during 2006–2008 (Eurostat, 2009a, own calculations).⁴⁸

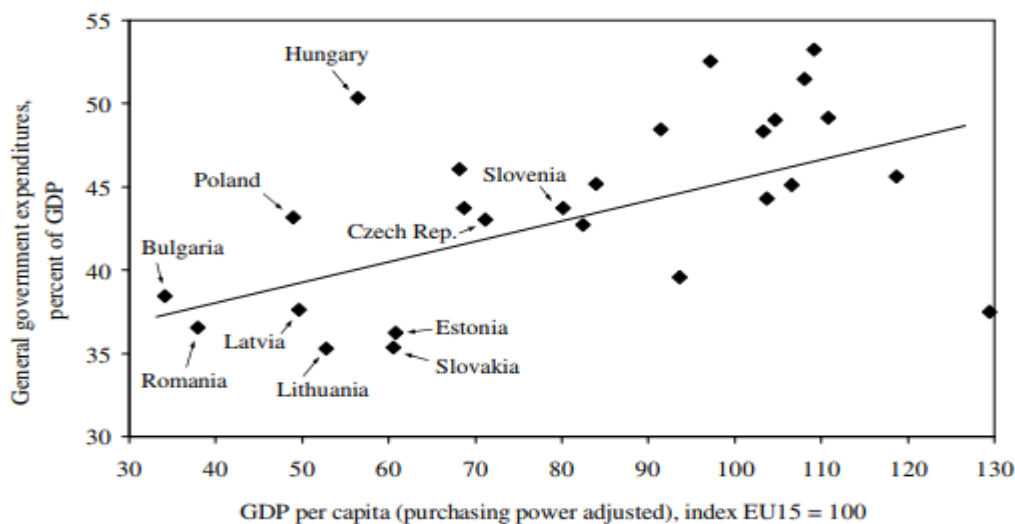
As regards the public sector in the new EU countries, Figure 1 shows a cross plot of the purchasing power adjusted GDP level and the general government expenditures as a percent of GDP in 26 EU countries (Luxembourg is excluded) taken as averages for 2006-08.⁴⁹

Figure 1: Relative per capita GDP and government expenditures as percent of GDP in the EU countries, averages 2006–2008

⁴⁷ Romeo, I. (2010) _Romania and Greece: Together or Alone Against the Present Global Crisis_ African Journal of Business Management Vol. 4(19) : 4191-4198.

⁴⁸ Eurostat, (2009a) <http://ec.europa.eu/eurostat> Statistics Database Economy and finance (economy) Prices (prc) Purchasing power parities (prc_ppp) Gross Domestic Product (00)

⁴⁹ Figure 1 is based on averages for the three years 2006 to 2008 of GDP per capita and government expenditures. Many European countries, in particular the new EU countries, experienced substantial GDP falls in 2009, which were not followed by corresponding reductions in government expenditures. The upshot would be that a similar figure for 2009 would entail some changes in the relative position of the countries.

Note: Luxembourg is not included. Source: Eurostat (2009a⁵⁰, 2009b⁵¹); own calculations.

Three main observations follow from Figure 1. First, on average the public sectors are relatively small in the new EU countries compared to most West European EU countries, although there is substantial variability across the 10 new EU countries. Second, as illustrated by the trend line, there is a clear positive correlation between income level and government size; the 10 new EU countries are no exception in this respect. Third, there is substantial variation in the size of governments across countries with broadly similar income level. Among the new EU countries the Baltic States and Slovakia stand out, having smaller public sectors than would be expected given the income level, while Poland and in particular Hungary have larger public sectors than would be expected.

The different government sizes in the new EU countries partly reflect different economic and social models across the 10 countries (Fenger, 2007⁵²; Kogan et al., 2008⁵³). The Baltic countries adopted at an early stage of the transition process an economic model based on

⁵⁰ Eurostat, (2009a) <http://ec.europa.eu/eurostat> Statistics Database Economy and finance (economy) Prices (prc) Purchasing power parities (prc_ppp) Gross Domestic Product (00)

⁵¹ Eurostat, (2009b). <http://ec.europa.eu/eurostat>. Statistics Database Economy and finance (economy) Government statistics (t_gov) Annual government finance statistics (t_gov_a) Government revenue, expenditure and main aggregates (gov_a_main) Total general government expenditure (TE).

⁵² Fenger, H.J.M., (2007). Welfare Regimes in Central and Eastern Europe: Incorporating Post-Communist Countries in a Welfare Regime Typology. Contemporary Issues and Ideas in Social Sciences, Vol. 3, No. 2, (<http://journal.ciiss.net/index.php/ciiss/article/viewArticle/45>)

⁵³ Kogan, I., Gebel, M., Noelke, C., (2008, eds.). A Handbook of Education, Labour and Welfare Regimes in Central and Eastern Europe. The Policy Press.

openness, low taxes and relatively basic provisioning of education, health and social welfare. Variations of this economic and social model were adopted by Slovakia, Bulgaria and Romania at later stages of the transition process, often following economic and/ or political crises.

The Central European countries Poland, the Czech Republic, Hungary and Slovenia have relatively large public sectors, with public expenditures around or above the level that could be expected based on the income level. These countries have generally maintained a more predominant role of the government and relatively generous pensions, unemployment insurance and social subsidies. Hungary stands out with its very large government expenditures as a share of GDP, in part reflecting substantial interest payments from accumulated government liabilities.

Table 1 shows the dynamics of the gross debt of the general government in each of the 10 new EU countries as well as the average in old EU15 countries from 1995 to 2008. The debt levels in most of the new EU countries have been relatively moderate compared to the EU15 average, with the exception of Hungary.

Many of the countries entered the post-communist period in the early 1990s with limited government debt. The exceptions were Poland, Hungary and Bulgaria. Poland rescheduled its debt (and received substantial debt relief) in the early 1990s. Hungary opted not to restructure its debt from the communist period, but nevertheless saw its debt as a share of GDP decline until the turn of the century. The debt grew markedly thereafter, increasing from around 50 percent of GDP in 2002 to more than 70 percent in 2008. Bulgaria underwent a very pronounced debt consolidation in from 1997 to 2008, doubtless aided by a high rate of economic growth.

In many respects, the government debt position in 2008 and the years before mirrors the government's size of the individual countries. Poland and Hungary have the largest public sectors and the highest debt ratios in 2008, while the Baltic countries, Romania and Bulgaria have relatively small public sectors and the lowest debt ratios.

The overall picture is that the fiscal position was fairly benign in most of the new EU members until 2008, i.e. until the outset of the global financial crisis. The size of the government in the countries has been restrained and kept in proportion to the income levels. Moreover, the government debt has been maintained at manageable levels. The main exception to this overall picture is Hungary, where expansionary fiscal policies from 2002 interrupted an ongoing debt consolidation and increased the size of the government sector.

Table 1: Government consolidated gross debt in the new EU countries, percent of GDP, 1995–2008

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Bulgaria	105.1	79.6	79.3	74.3	67.3	53.6	45.9	37.9	29.2	22.7	18.2	14.2
Czech Republic	14.6	12.5	13.1	15.0	16.4	18.5	25.1	28.5	30.1	30.4	29.7	29.4	29.0	28.5
Estonia	9.0	7.4	6.2	5.5	6.0	5.2	4.8	5.7	5.6	5.0	4.6	4.5	3.8	3.5
Latvia	15.1	13.9	11.1	9.6	12.5	12.3	14.0	13.5	14.6	14.9	12.4	10.7	9.0	8.2
Lithuania	11.9	14.3	15.6	16.6	22.8	23.7	23.1	22.3	21.1	19.4	18.4	18.0	16.9	16.1
Hungary	87.4	73.7	64.0	62.0	61.1	54.2	52.1	55.8	58.1	59.4	61.8	65.6	65.9	65.9
Poland	49.0	43.4	42.9	38.9	39.6	36.8	37.6	42.2	47.1	45.7	47.1	47.7	45.0	44.1
Romania	7.0	11.1	15.2	16.6	21.9	22.5	25.7	24.9	21.5	18.7	15.8	12.4	12.6	12.6
Slovenia	26.8	28.0	27.5	27.8	27.0	26.7	23.3	22.5
Slovakia	22.1	31.1	33.8	34.5	47.8	50.3	48.9	43.4	42.4	41.4	34.2	30.5	29.3	28.5
EU15	69.9	68.1	67.2	63.2	62.2	61.6	63.0	63.3	64.1	62.8	60.4	59.5

Source: Eurostat (2009c)⁵⁴.

The relatively benign fiscal outcome is arguably the result of political priorities in the 10 new EU countries. As mentioned above, there seems to be a link between the size of the government and the overall indebtedness. The outcome should, however, also be seen in light of the high trend growth in most of these countries since 1995. High trend growth allows for increasing real government expenditures, while maintaining the expenditures as a share of GDP at moderate levels. High trend growth makes it easier to improve the fiscal balance and also contributes to a lower debt as a share of GDP by expanding the denominator.

The institutional setup of fiscal policies and budgetary institutions in the new EU countries broadly follows the setup in the old EU15 countries. This stems from the fact that the applicant countries were obliged to satisfy all “chapters” of the *acquis communautaire* as part of the requirements for gaining membership of the EU. A number of the chapters of the fifth enlargement dealt with fiscal policies, taxation, financial control and budgetary provisions (Daviddi and Ilzkovitz, 1997)⁵⁵.

Membership of the EU also implies that the fiscal policy outcome is subject to the Stability and Growth Pact (SGP), which stipulates that the budget deficit must not exceed 3 percent of GDP and that the government debt must not exceed 60 percent of GDP or must be approaching that value. The European Commission monitors the performance of the individual EU countries and can initiate an Excessive Deficit Procedure in case a country is

⁵⁴ Eurostat, (2009c). <http://ec.europa.eu/eurostat>. Statistics Database Economy and finance (economy) Government statistics (t_gov) Annual government finance statistics (t_gov_a) Government deficit and debt (gov_dd) Government deficit/surplus, debt and associated data (gov_dd_edpt1) Government consolidated gross debt (GD).

⁵⁵ Daviddi, R., Ilzkovitz, F., (1997). The Eastern Enlargement of the European Union: Major Challenges for Macro-Economic Policies and Institutions of Central and East European Countries. *European Economic Review*, Vol. 41, Nos. 3–5, pp. 671–680.

found to breach the limits of the SGP. The SGP was reformed in 2005 so that it became explicit that the limits can be exceeded in a number of circumstances. The impact of the SGP on fiscal policy is uncertain, because a country exceeding the limits can allude to exceptional circumstances, and also because non-EMU members cannot be subjected to monetary penalties. It has been argued, however, that the targets of the SGP have functioned as important navigation marks for the broad fiscal policy formulation in the new EU countries (Annett, 2006)⁵⁶.

The Maastricht Treaty posits a number of convergence criteria which must be satisfied for an EU country to qualify for membership of the European Economic and Monetary Union (EMU). The fiscal criterion stipulates that a country must not be subject to the excessive deficit produce. The effectiveness of this institutional constraint on fiscal policy in the new EU countries outside the EMU evidently hinge on the priority given to EMU membership in the individual country and to which extent the country satisfies the other three requirements convergence criteria.

Studies have shown that the fiscal outcome is influenced by the quality of the institutions, in which budget policies are formulated, decided and implemented. Fabrizio and Mody (2008)⁵⁷ have constructed indices depicting the quality of institutions regarding the three main phases of the fiscal policymaking process, namely: i) the preparation of acts and regulations, ii) the legislative decision-making process (“authorization”) and iii) the implementation of the decisions. The quality of the preparation and implementation institutions mainly reflects administrative and bureaucratic capabilities, while the authorization measure also includes the political institutions and regulatory regime affecting the decision-making process.

Indices for the fiscal policy quality are available for 23 out of the 27 EU countries for 1994 and 2003–2004. A higher index value indicates fiscal institutions of higher quality. The indices remain unchanged or increase for all 10 new EU from 1994 to 2003–2004, although there is substantial variation across the countries.

The indices of institutional fiscal policy quality do not differ markedly between the new EU members from Central and Eastern Europe and the average of the old EU15 countries. Countries like Estonia, Poland and Romania generally attain high scores along all three components of fiscal governance and, consequently, also of the overall index of effectiveness. Hungary and Slovenia are in the other end of the spectrum and generally attain low scores. Interestingly, both Hungary and Latvia attain very low scores regarding the authorization, i.e. the institutions regarding the political decision-making of fiscal policy measures.

⁵⁶ Annett, A., (2006). Enforcement and the Stability and Growth Pact: How Fiscal Policy Did and Did Not Change Under Europe’s Fiscal Framework. IMF Working Paper, No. 06/116. International Monetary Fund.

⁵⁷ Fabrizio, S., Mody, A., (2008). Breaking the Impediments to Budgetary Reforms: Evidence from Europe. IMF Working Paper, WP/08/82. International Monetary Fund.

The picture of the fiscal institutions in the new EU countries being comparable to or slightly less effective than in the old EU15 countries is in accordance with the picture obtained if broader governance measures are considered. The World Bank collects data on, inter alia, government effectiveness, regulatory quality, the rule of law and control of corruption control (WB, 2009)⁵⁸. The overall picture is that the best performing new EU countries have scores around the EU15 average, while the rest score below the EU15 average but substantially above the levels attained by other post-communist countries (Darvas, 2009)⁵⁹.

THE IMPACT OF THE GLOBAL FINANCIAL CRISIS ON THE NEW EU COUNTRIES

The first-round effect of the collapse of Lehman Brothers was a “flight to quality”, which immediately led to extreme instability in financial markets across the world, including in the main markets in the USA and Western Europe (EC, 2009a)⁶⁰. The second-round effect emerged already in the fourth quarter of 2008 as the financial crisis spread to the real economy. Private investment and consumption demand contracted as firms and households experienced capital losses, financing problems and increased uncertainty. Global trade volumes contracting significantly starting already in the fourth quarter 2008. The resulting downturn in the world economy is of extraordinary proportions. As a group the advanced economies, mainly in North America and Europe, attained barely positive economic growth in 2008 and are estimated to have attained growth of –3.4 percent in 2009 (IMF, 2009a, Ch. 1)⁶¹.

The “flight to quality” immediately spilled over to credit markets in the new EU countries from Central and Eastern Europe, as investors shunned non-prime financial assets. Several governments faced borrowing problems (as discussed in more detail in Section 4), while many banks in the region saw their access to foreign borrowing severely curtailed as international lenders cut their exposure to the region. It is noticeable that in spite of the tightening of credit conditions, very few banks in the new EU countries experienced life-threatening problems. The main reason for this is arguably the foreign ownership of most banks in the region. The owners (typically West European banks) of the bank have stood by their affiliates in the region, but avoiding excessive withdrawal of fund. In summation, the region as a whole experienced a “sudden stop”, but net capital outflows were limited (ERBD, 2009, Ch. 2)⁶².

⁵⁸ WB (2009), Governance Matters 2009, Worldwide Governance Indicators, 1996–2008. <http://info.worldbank.org/governance/wgi/index.asp>

⁵⁹ Darvas, Z., (2009). The Impact of the Crisis on Budget Policy in Central and Eastern Europe. Bruegel Working Paper, No. 2009/5. Bruegel.

⁶⁰ EC, (2009a). Economic Crisis in Europe: Causes, Consequences and Responses. European Economy, No. 7/2009. European Commission.

⁶¹ IMF, (2009a). World Economic Outlook. October. International Monetary Fund.

⁶² EBRD, (2009). Transition Report 2009. Transition in Crisis. European Bank for Reconstruction and Development.

The global financial crisis affected the real economy in new EU countries through two main channels. First, the credit squeeze affected borrowing conditions for firms and households with subsequent adverse effects on domestic investment and consumption demand. Second, the downturn in the global economy, affected export demand severely. The new EU countries are generally very open economies, having countries in Western Europe as their main export markets and the export.

Table 2 show the real GDP growth in each of the 10 new EU countries from 1995 to 2009. Until the outset of the global financial crisis, the growth rates in the new EU countries generally exceeded the EU15 average, reflecting a catch-up process where the new EU countries with relatively low initial income levels have been narrowing the income gap to the more developed old EU countries. It is noticeable that economic growth accelerated in most of the new EU countries in the run-up to the EU accession in 2004 or 2007; the prospect of membership instilled confidence among financial markets participants and led to substantial capital inflows.

There are substantial differences in output performance across the 10 countries. The three Baltic States stand out with double-digit GDP falls in 2009. Poland stands out, but for the opposite reason, namely for maintaining positive – albeit limited – economic growth in 2009. The remaining new EU countries all exhibit estimated GDP declines ranging from 5 to 8 percent in 2009.

Econometric analyses based on cross-sectional datasets suggest that the GDP declines resulting from the global financial crisis were largest in countries with highly leveraged financial systems and rapid credit growth prior to the crisis (Berkmen et al., 2009)⁶³. A larger share of foreign bank ownership appears, however, to have mitigated the GDP decline (Berglof et al., 2009)⁶⁴. There may also have been a tendency for countries with inflexible exchange rate systems and large foreign trade to have suffered larger GDP declines although these results seem to hinge on the particular choice of countries in the sample (Berkmen et al., 2009)⁶⁵.

Table 2: Real GDP growth in the 10 new EU countries, 1995–2010, percent per year

⁶³ Berkmen, P., Gelos, G., Rennhack, R., Walsh, J., (2009). The Global Financial Crisis: Explaining Cross-Country Differences in the Output Impact. IMF Working Paper, No. WP/09/280. International Monetary Fund.

⁶⁴ Berglof, E., Korniyenko, Y., Plekhanov, A., Zettelmeyer, J., (2009). Understanding the crisis in emerging Europe. EBRD Working Paper, No. 109. European Bank for Reconstruction and Development.

⁶⁵ Berkmen, P., Gelos, G., Rennhack, R., Walsh, J., (2009). The Global Financial Crisis: Explaining Cross-Country Differences in the Output Impact. IMF Working Paper, No. WP/09/280. International Monetary Fund.

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Bulgaria	..	-9.4	-5.6	4.0	2.3	5.4	4.1	4.5	5.0	6.6	6.2	6.3	6.2	6.0
Czech Republic	..	4.0	-0.7	-0.8	1.3	3.6	2.5	1.9	3.6	4.5	6.3	6.8	6.1	2.5
Estonia	2.8	5.7	11.7	6.7	-0.3	10.0	7.5	7.9	7.6	7.2	9.4	10.0	7.2	-3.6
Latvia	0.5	3.6	8.3	4.8	3.3	6.9	8.0	6.5	7.2	8.7	10.6	12.2	10.0	-4.6
Lithuania	..	5.2	7.5	7.6	-1.1	3.3	6.7	6.9	10.2	7.4	7.8	7.8	9.8	2.8
Hungary	..	1.0	4.3	5.2	4.2	4.9	4.1	4.4	4.3	4.9	3.5	4.0	1.0	0.6
Poland	..	6.2	7.1	5.0	4.5	4.3	1.2	1.4	3.9	5.3	3.6	6.2	6.8	5.0
Romania	-1.2	2.4	5.7	5.1	5.2	8.5	4.2	7.9	6.3	6.2
Slovenia	6.8	3.6	4.9	3.6	5.4	4.4	2.8	4.0	2.8	4.3	4.5	5.8	6.8	3.5
Slovakia	7.9	6.9	4.4	4.4	0.0	1.4	3.4	4.8	4.7	5.2	6.5	8.5	10.4	6.4
EU15	..	1.7	2.7	3.0	3.0	3.9	1.9	1.2	1.2	2.3	1.8	3.0	2.6	0.6

Source: Eurostat (2009a)⁶⁶, EC (2009b)⁶⁷.

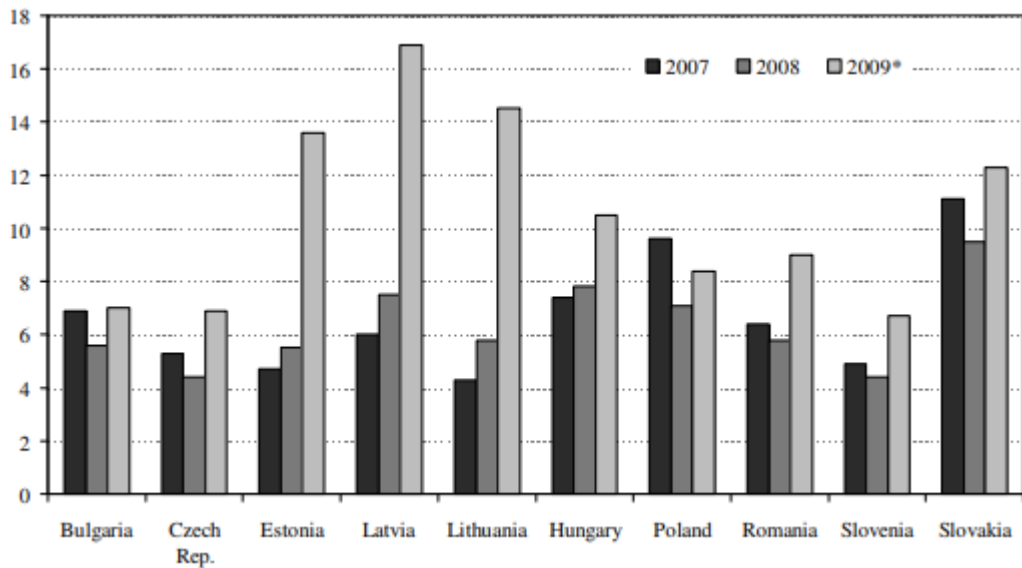
The unenviable output performance in 2009 should be seen in light of the preceding high growth rates. The Baltic States have, for instance, seen reversals of GDP growth from 2007 to 2009 amounting to 20–30 percentage points. Other countries have seen reversals during the same time interval of the magnitude 5–15 percent points. The downturns are distributed unevenly across individuals and are certain to entail substantial social costs in the form of higher unemployment and increased poverty rates.

Figure 2 shows the unemployment rate for each of the 10 countries in 2007 and 2008 and the estimated unemployment rate for 2009. The unemployment increases in the Baltic States are remarkable, but all countries in the region have seen increasing (estimated) unemployment in 2009 and the European Commission forecasts the increase to continue in 2010 and 2011 (EC, 2009b).

Figure 2: Unemployment rates, percent of labour force

⁶⁶ Eurostat, (2009a) <http://ec.europa.eu/eurostat> Statistics Database Economy and finance (economy) Prices (prc) Purchasing power parities (prc_ppp) Gross Domestic Product (00)

⁶⁷ EC, (2009b). European Economic Forecast – Autumn 2009. European Economy, No. 10/2009. European Commission

Source: Eurostat (2009d)⁶⁸, EC (2009b)⁶⁹.

The global financial crisis affected public finances in the new EU countries in many ways. The main challenge immediately after the bankruptcy of Lehman Brothers was the credit squeeze which affected all government borrowing in the region. Data on long-term interest rates are unlikely to give a full picture as governments simply ceased to issue new debt and to roll over existing debt and instead turned to other sources of borrowing such as direct borrowing from banks or multilateral lenders like the IMF. An alternative measure of the credit market tightness is the cost of issuing against the default of the borrower through credit default swaps (CDS). The CDS spread is a measure of the market's pricing of the risk that the government will default on the specified bond series within a year, but the measure should be interpreted with caution as liquidity in many CDS markets is very limited.

The rapid increases in the CDS rates in the autumn 2009 coincides with the default of Lehman Brothers and is the result of the "flight to quality" in financial markets across the world. It is noticeable, however, that the spreads differ across the countries, signifying different assessments of the risk of the government defaulting. In the figure, Latvia, Hungary and Poland have the highest CDS spreads, while Poland and in particular Slovenia have substantially lower spreads. The CDS spreads have generally tapered since the

⁶⁸ Eurostat, (2009d). <http://ec.europa.eu/eurostat>. Statistics Database Population and social conditions Labour market (labour) Employment and unemployment (Labour Force Survey) (employ) LFS main indicators (lfsi) Unemployment - LFS adjusted series (une) Unemployment rate, annual average, by sex and age groups (%) (une_rt_a).

⁶⁹ EC, (2009b). European Economic Forecast – Autumn 2009. European Economy, No. 10/2009. European Commission

second quarter of 2009, but remain substantially above the levels recorded before the global financial crisis broke out.

The CDS spreads provide a gauge of the financing problems faced by the governments in the new EU countries. Hungary and Latvia faced severe liquidity squeezes immediately after the Lehman Brothers bankruptcy in 2008. After relatively short preparations, the two countries received bailouts in the form of lending packages arranged and financed by, inter alia, the IMF, the European Union and neighboring countries. Hungary had accumulated substantial government debt and was as such susceptible to changes in financial market sentiments. The conditionality of the programme required the Hungarian authorities to take steps to improve the fiscal balance at an early stage. The Latvian financing problems emerged in a situation where the government debt did not exceed 20 percent of GDP. Refinancing problems had, however, led to a collapse of the largest domestically owned bank, Parex Bank, and the government had to step in and rescue the bank. The confidence loss was associated with increased uncertainty regarding the future path of government finances as a result of the bailout of Parex Bank and the possibility of further problems in the financial sector.

Continued financial instability, including weakness in non-prime government bond markets, induced Romania to seek assistance from the IMF, the European Union and other partners at the beginning of 2009. Poland followed suit in spring 2009 by being among the first countries to enter a “flexible credit line” agreement with the IMF; the credit line is precautionary and only to be used in case of deteriorating market sentiments bringing about financial problems in Poland.

It is possible to divide the 10 new EU countries into four “clusters” based on their short-term fiscal policy response to the crisis:

1. **The casualties:** Latvia, Hungary and Romania encountered serious financing problems and had to turn to the IMF for support. The countries have seen contracting revenues in real terms, but also managed to lower real expenditures in 2009. In this group, Hungary has been most successful in curbing the budget deficit.
2. **The activists:** The Czech Republic, Poland, Slovenia and Slovakia have deficits of 6–8 percent of GDP in 2009. The deficits are largely the results of relatively expansionary expenditure policies. The latter two countries have arguably been aided by their membership of the EMU, which has helped reduce their exchange rate exposures and increase investor confidence.
3. **The hardliners:** Bulgaria and Estonia have retained a high degree of budgetary discipline and attained budget deficits in 2009 at or below 3 percent of GDP in spite of substantial GDP declines.
4. **The outlier:** Lithuania is an “outlier” in the sense that it has seen a very large GDP fall in 2009, but has still managed to finance its very substantial deficit without turning to the IMF.

CONCLUSION

As we can summarize by the information presented in this thesis, a financial crisis can occur if institutions or assets are overvalued, and it can be exacerbated by irrational investor behavior. The most common financial (economic) crisis occurs when certain financial institutions or funds invested in financial assets lose most of their value.

The epicenter of the global financial crisis was the American financial sector, where increasing strains during 2008 culminated in the bankruptcy of Lehman Brothers in September 2008.

The global financial crisis has significantly affected the European Union, especially the 10 new members such as Czech Republic, Estonia, Latvia, Lithuania, Hungary, Poland, Slovenia, Slovakia, which joined in 2004, and Romania and Bulgaria, which joined in 2007.

The global financial crisis affected the real economy in new EU countries through two main channels. First, the credit squeeze affected borrowing conditions for firms and households with subsequent adverse effects on domestic investment and consumption demand. Second, the downturn in the global economy, affected export demand severely.

The 10 new EU countries into four “clusters” based on their short-term fiscal policy response to the crisis can be divided in four groups: the casualties, the activists, the hardliners and the outlier.

REFERENCES

1. Dhameja, N. (2010) “Financial Crisis: Impact, Challenges and Way Out” Indian Journal of Industrial Relations, 45(3): 11-16.
2. IMF, (2009a). World Economic Outlook. October. International Monetary Fund.
3. Romeo, I. (2010) “Romania and Greece: Together or Alone Against the Present Global Crisis” African Journal of Business Management Vol. 4(19) : 4191-4198.
4. Eurostat, (2009a) <http://ec.europa.eu/eurostat> Statistics Database Economy and finance (economy) Prices (prc) Purchasing power parities (prc_ppp) Gross Domestic Product (00)
5. Eurostat, (2009b). <http://ec.europa.eu/eurostat>. Statistics Database Economy and finance (economy) Government statistics (t_gov) Annual government finance statistics (t_gov_a) Government revenue, expenditure and main aggregates (gov_a_main) Total general government expenditure (TE).
6. Fenger, H.J.M., (2007). Welfare Regimes in Central and Eastern Europe: Incorporating Post-Communist Countries in a Welfare Regime Typology. Contemporary Issues and Ideas in Social Sciences, Vol. 3, No. 2, (<http://journal.ciiss.net/index.php/ciiss/article/viewArticle/45>)
7. Kogan, I., Gebel, M., Noelke, C., (2008, eds.). A Handbook of Education, Labour and Welfare Regimes in Central and Eastern Europe. The Policy Press. Eurostat, (2009c). <http://ec.europa.eu/eurostat>. Statistics Database Economy and

finance (economy) Government statistics (t_gov) Annual government finance statistics (t_gov_a) Government deficit and debt (gov_dd) Government deficit/surplus, debt and associated data (gov_dd_edpt1) Government consolidated gross debt (GD).

8. Daviddi, R., Ilzkovitz, F., (1997). The Eastern Enlargement of the European Union: Major Challenges for Macro-Economic Policies and Institutions of Central and East European Countries. *European Economic Review*, Vol. 41, Nos. 3–5, pp. 671–680.
9. Annett, A., (2006). Enforcement and the Stability and Growth Pact: How Fiscal Policy Did and Did Not Change Under Europe’s Fiscal Framework. IMF Working Paper, No. 06/116. International Monetary Fund.
10. Fabrizio, S., Mody, A., (2008). Breaking the Impediments to Budgetary Reforms: Evidence from Europe. IMF Working Paper, WP/08/82. International Monetary Fund.
11. WB (2009), Governance Matters 2009, Worldwide Governance Indicators, 1996–2008. <http://info.worldbank.org/governance/wgi/index.asp>
12. Darvas, Z., (2009). The Impact of the Crisis on Budget Policy in Central and Eastern Europe. Bruegel Working Paper, No. 2009/5. Bruegel.
13. EC, (2009a). Economic Crisis in Europe: Causes, Consequences and Responses. *European Economy*, No. 7/2009. European Commission.
14. IMF, (2009a). *World Economic Outlook*. October. International Monetary Fund.
15. EBRD, (2009). *Transition Report 2009. Transition in Crisis*. European Bank for Reconstruction and Development.
16. Berkmen, P., Gelos, G., Rennhack, R., Walsh, J., (2009). The Global Financial Crisis: Explaining Cross-Country Differences in the Output Impact. IMF Working Paper, No. WP/09/280. International Monetary Fund.
17. Berglof, E., Korniyenko, Y., Plekhanov, A., Zettelmeyer, J., (2009). Understanding the crisis in emerging Europe. EBRD Working Paper, No. 109. European Bank for Reconstruction and Development.
18. EC, (2009b). *European Economic Forecast – Autumn 2009*. *European Economy*, No. 10/2009. European Commission
19. Eurostat, (2009d). <http://ec.europa.eu/eurostat>. Statistics Database Population and social conditions Labour market (labour) Employment and unemployment (Labour Force Survey) (employ) LFS main indicators (lfsi) Unemployment - LFS adjusted series (une) Unemployment rate, annual average, by sex and age groups (%) (une_rt_a).
20. EC, (2009b). *European Economic Forecast – Autumn 2009*. *European Economy*, No. 10/2009. European Commission

NEGOCIMI NË BIZNES

Msc.PhD cand.Nazmi Maksutaj

Prof.Kolegji “Fama”

Msc.PhD cand.Mimoza Bytyqi-Maksutaj

Prof.Kolegji “Rezonanca”

ABSTRAKT

Në temën e zgjedhur “Negocimi ne biznes” ideja kryesore qëndron në shpjegimin e negociimit ose marreveshjeve të cilat përfshijn identifikimin, idetë, aftësit dhe këshillat për të negociuar me klientë. Gjatë cdo negociimi , negociatorët llogaritin në rreziqet, disa nga të cilat janë të parashikueshme dhe të kontrollueshme, dhe të tjerat të cilat janë të paparashikueshme dhe të pakontrollueshme.

Këtu do të njihemi kryesisht mbi shpjegimin e negociimit ne biznes, nevojat e klienteve, opsionet e tyre, problemet që zankonisht shkaktohen me mosplotsimin e kërkesave të klienteve si dhe shkaqet dhe mënyrat se si të tejkalohen problemet etj. Por gjithashtu ky punim synon krijimin e një kuptimi sa më real , të vërtetë dhe të hollësishëm të negociimit ne biznes andaj ne kete punim do te trajtojmë në mënyrë sintetike qështjet mbi rrezikun që na haset si në aspekt ndërkombëtar ashtu edhe në atë vendor

Si burim kryesor mbi temën e zgjedhur janë informatat e marra nga ëeb faqet e internetit të cilat konsiderohen si gjetjet kryesore.

Fjalët kyçe: Këshillat për një negociim sa më të suksesshem, strategjia e negociatave,

1.HYRJA

Negocimi është njëri ndër elementet më kryesore që ne si individë të thjeshtë i qasemi pothuajse cdo ditë me ndërveprimet tona personale dhe profesionale. Thënë më mirë ata që negociojnë mirë asnjëherë nuk do të bien viktimë e atyre që që presin këtë.

Negocimi ka arritur të lehtësojë marrëdhinet midis dy apo më shumë individëve. Përmes negociimit ne kursejmë kohë, para dhe siklete. Negocimi është një proces kompleks icili përfshinë të mësuarin e aftësive sociale dhe praktike.

Ai është I rekomandueshëm për njerëz që punojnë në shitje blerje si dhe menaxherë në drejtime të ndryeshme.

Negociatat nuk janë vetëm argumente bindëse, ato janë pjesë e pandashme e individëve që do të thotë që ne jemi vetë pjesë e negociatave si ni familje, në shoqëri, me bashkëshortin ose bashkëshorten etj. Për tu future në negociata duhet të përgaditemi si profesionistë dhe të vështrojmë nga pozicioni i palës tjetër me qrastë do të jemi të fuqishem dhe do të fitojmë

qartësi në fushat e pajtimit dhe të mospajtimit. Gjatë negocimit duhet të dijmë se si të futemi në negociim dhe si të largohemi.

Ky punim është i ndarë në disa pjesë ku në fillim flitet për shpjegimin e negocimit, këshillat për negociim të sukseshëm ndërsa në pjesën e dytë kemi paraqitur metodologjinë e përbërë prej disa pyetjeve të cilat i shtjellojmë në kapituj të veqante.

Objekt i këtij punimi është shtjellimi i temës “Negocimi në biznes ”. Tema është e natyrës së përgjithshme e karakterit sqarues.

1.1 QËLLIMI I PUNIMIT

Qëllimi i këtij punimi është të japë një përshkrim, analizë të hollësishme rreth trajtimit të negocimit, të paraqes marrdhënien midis dy palëve kontraktuese shitje/ blerje, këshillave për negociim të sukseshëm, marrjen e vendimeve, qëndrimet dhe strategjitë.

2.METODOLOGJIA E PUNIMIT

Konsiston në gjetjen e literaturave të duhura si dhe bazohet në literaturë relevante ,si: libra të ndryshëm, informacione nga interneti , studime të mëparshme të kryera në këtë fushë, etj.

Realizimi dhe shtjellimi i temës do të bëhet duke i'u përgjigjur këtyre nënpyetjeve kërkimore që kërkojnë argumentimin e përgjigjeve që lidhen me negocimin në biznes.

- ❖ **Cilat këshilla duhet t'i ndjekim për një negociim të sukseshëm?**
- ❖ **Si duhet t'i marrim vendimet gjatë negocimit?**
- ❖ **Si duhet të jenë qëndrimet e negociatorëve ndaj blerësit?**
- ❖ **Cilat janë nevojat e klientëve dhe qfarë presioni ndejnë ata?**

2.1 KËSHILLAT PËR NJË NEGOCIM TË SUKSESHËM

Gjatë negocimit ne gjithmonë duhet të jemi sa më vixhilent të mos kemi frikë të kërkojmë atë që ne e dëshirojmë, të jemi të sigurt dhe sfidues, të arrijmë marrveshje pa ankth dhe zemërim, psh. Në vend që të drejtohem: Mos e bëni atëthuani: më mirë do të ishte sikur mos ta bënit një veprim të tillë. Këtu qëndron dallimi mes të qenit të sigurt dhe të qenit agresiv.

Të qenit e sigurt është kur ju kujdeseni për interesat personale duke ruajtur rrespektin dhe interesat e të tjerëve, të jesh i sigurt është pjesë e ndërgjegjës së negociatave. Nëse ne gjithmonë japi prioritet interesave tona personale duke mos e pasur vëmendjen tek interesat e klientëve atëher nuk do të jemi të sigurt por agresiv.

Ndërsa, nëse ne në bazë të mimikave të fytyrës përcjellim tek klienti dëshpërim, frikë për mosrealizim të shitjes, stres, ne do ta humbim konceptim bazë të negocimit, si dhe me këtë veprim do të humbim edhe klientin.

Gjithmonë kur gjendemi përballë klientit ne duhet të kërkojmë vëmendjen e tij. Duhet të përcjellim një besim të sinqertë dhe të vërtet te klienti.

Si një negociator i sukseshëm asnjëherë mos negocioni duke mos pasur opsione, fitoni një rezultat pozitiv gjatë bisedës dhe në këtë mënyrë do ta kemi parasysh se si do të pergjigjet klienti. Ne gjithmonë duhet të tregohemi sa më intuitiv dhe të vendosur në ofertën tonë.

Vendosmëria është njëra ndër gjërat primare që do ta shtyjë klientin të pranojë ofertën, si dhe gjithmonë duhet të ruajmë një përgjigje rezervë. Gjithmonë duhet rekomanduar klientin me: "Unë ju këshilloj që të pranoni një ofertë të llojit të tillë si mundësi më e mirë për biznesin tuaj. Por, nëse ju nuk e shihni si të përshtatshme dhe efektive ne do të shpalojmë ofertën tjetër...".

Gjatë negociimit ne gjithmonë kemi një tendencë për të mbajtur presionin në anën tonë, kjo ndodh për faktin se ne kemi nevojë për të bërë një marrëveshje. Nëse ne arrijmë të biem në këtë kurth ne do të punojmë kundër vetës dhe pala tjetër do të jetë më e fuqishme. Gjithmonë duhet krijuar një ndjenjë të brendshme fuqie, nëqoftëse ata duken shpërfillës në mënyrë të pashmangshme pala tjetër ka brengat dhe shqetësimet. Pra, kjo vjen si rezultat që një negociator duhet të jetë edhe agjent hetues për të zbuluar këtë. Shpesh herë ndodh që negociatat të dështojnë përshkak se palët marrin situatat personale dhe nuk arrijnë të kontrakttojnë në mes vete. Negociatorët e sukseshëm përqendrohen më së shumti në zgjedhjen e problemit duke parashtruar pyetje si: Si mund të përfundojmë marrëveshjen që të rrespektojë të dyja palët. Nëse një klientë është i pasjellshëm apo paraqitet i vështirë asnjëherë mos e merrni këtë sjellje si personale, përpiquni ta kuptoni atë.

2.2 VENDIIMET GJATË NEGOCIMIT

Dëgjoni më pas tërhiquni. "Kur një person tjetër flet ne zakonisht e dëgjojmë në një nga 4 nivelet-pohon. Ne mund të:

- ❖ Injorojmë personin tjetër, duke mos e dëgjuar fare
- ❖ Shtiremi sikur jemi duke dëgjuar .
- ❖ Praktikojmë dëgjimin përzgjedhës duke dëgjuar vetëm pjesë të vecanta të bisedës. Praktikojmë dëgjimin e kujdesshëm, duke treguar vëmendje dhe duke përqëndruar energjinë në fjalët që thuhet.
- ❖ Praktikojmë atë që është më i rëndësishëm, nivelin e pestë, formën më të lartë të dëgjimit, dëgjimin empatik." Stephen R. Covey

Në shumicën e rasteve njerëzit nuk dëgjojnë për të kuptuar por me synim për që të replikojnë, ata flasin e flasin kështu duke humbur edhe kontrollin e bisedës vetëm për të arritur qëllimin për shitje dhe asnjëherë duke mos luajtur një marrëdhënie të shëndetshme besimi me klientë.

Gjatë kohës që negocion me partnerin ose palën tjetër gjithmonë duhet të sillesh si një detektivë, të bësh pyetje dhe më pas të tërhiqesh për të pritur një përgjigje por gjithmonë duke evituar sa më tepër pyetje që kanë përgjigje po ose jo.

Në këtë mënyrë ata ju tregojnë juve gjithqka që ju duhet të dini kështu që ju duhet të deggjoni në mënyre efektive, vetëm duke lënë personin tjetër të flaës. Gjatë negociimit gjithmonë duhet ndjekur 70/30- dëgjoni 70 % të kohës dhe flisni vetëm 30 %.

Gjatë negociimit duhet ti bejmë balle emocioneve edhe në negociatat më të vështira. Negociatat përfshijnë guximin dhe mendjen e qdokujt që do të thotë logjikën dhe emocionet. Gjatë një negociate, përcjellja e një emocioni pozitiv tek një person tjetër mund të krijojë një raport, mirekuptim, një lidhje të vulosur nga vullneti I mirë dhe ndjenja e bashkrendimit. Në të kundërtën acarimi , zemërimi si dhe emocionet e tjera negative jo vetëm se se stresojnë por edhe pakësojnë mundësinë për të krijuar një raport të qëndrueshëm.

Si strategji e përgjithshme e negociatave, emocionet pozitive kanë më shumë gjasa për të dërguar para një raporti dhe bashkpunimi me palën tjetër se sa emocionet negative. Sidoqoftë, një emocion zemërimi mund që të bëjë që të dy personat të qsarohen e më pas të pajtohen. Shpesh ndodh që ndjenjat negative si rast konkret brenga mund të krijojnë një negociat të sukseshme përshkak se I bashkon dy njerëz me brengën e njejtë. Asnjëherë nuk tolerohet që negociatat të dështojnë përshkak se palët e marrin situatën personale dhe nuk arrijnë të lidhin një marrëveshje.

2.3 LOJET E NEGOCIMIT

Ekzistojnë dy lloje negociimesh. Secili ka qellim të ndryshëm dhe rezultat të dëshiruar të ndryshëm. Lloji I pare I negociimit është ai qe nga shumë autor quhet “Stili I papërsëritshëm” qe nenkupton se plani I negociatorit është të arrij një marrveshje një here dhe most ë perseritet sërisht. Negocimi në llojin e pare është synimi I kundershhtarit qe te ju paguaj sa më pakë në rast blerje, ose të merr çmimin më të lartë nese është duke shitur. Gjatë negociimit pavarësishtë buzqeshjes ai nuk është miku juaj pra duhet te keniparasyesh se ai ka qellim te dale fitimtar ndaj jush. Në këtë lloj negociimi ne duhet të jemi të qetë, mendjemprehët duke u munduar të perdorni truke të ndryshme me qellim që të arrihet një marrveshje e kenaqëshme. Në këtë rastë nuk ka rëndësi se a e pelqeni apo ka dëshirë të bëhet miku juaj por duhet të perqendrohemi te arrini marrveshjen optimal te mundëshme dhe në fund fare duhet të kuptoni se atë njeri nuk do ta takoni serish.

Lloji I dytë I negociimit është “Lloji afatgjatë” ky lloj negociimi perdoret atëhere kur ne deshirojm të hymn ë nje marrveshje më komplekse dhe e cila kerkon zbatim të gjatë kohorë. Shembull konkret I ketij lloji negociimi është p.sh. Tridhjet vite më pare filloj prodhimi I programeve mesimore ne audio dhe video I nje kompanije ne Çikago me të cilen ishte arritur marrveshja ne menyr strategjike por edhe komplekse njeherit kjo kontratë negociimi vazhdon edhe sotë.

Njeri nder negociatoret më mëpervojë Brian Tracy thekson se sukcesi i negociimit në kohën moderne është e ashtuquajtura “kontrata Kineze” e cila dallon nga kontratat europjane të cilat kanë klauzola dhe rregulla që duhet të përcillen dhe të zbatohen pas nënshkrimit të marrëveshjes deri në përfundim të saj, ndërsa tek kontrata kineze nënshkruhet vetëm klauzolat e përgjuithëshme të marrëveshjes dhe negociimi do të zgjas në mënyrë të vërgjueshme në bazë të nevojave dhe kërkesave të të dyja palëve të përfshira në marrëveshje. Kryesorja e kësaj marrëveshje qëndron në atë se asnjëherë nuk ndodhë që të ketë mospajtime dhe prishje të kontratës por sa ekziston interesi i dy palëve negociimi është i vazhdueshëm.

Qështja më e rëndësishme e arritjes së qëllimeve në negociim është që të jeni të qartë në kërkesa dhe të jeni të sigurtë në atë që do të nënshkruani, pra duhet të keni parasysh që mostë jepen asgjë pa marrë diçka tjetër në kompensim pra marrëveshja duhet të arrihet në atë mënyrë që ju në fund të arrini qëllimin e asaj që keni hyrë në negociim.

2.4 QENDRIMET E NEGOCIATORËVE NDAJ BLERËSIT

Për të sjellur një rezultat më të mirë asnjëherë mos bëni një premtim që nuk mund ta mbani. Integriteti i lartë shfaq besimin dhe në këtë mënyrë bëjmë arritjen në çdo marrëveshje. Një negociator i suksesshëm duhet të jetë gjithmonë optimist në rast se në presim më shumë në do të marrim më shumë. Para se të hyjmë në negociatë ne duhet që të identifikojmë se çfarë duam.

Kur në realizojmë një negociim siq duhet atëherë ne kemi krijuar situatë të forta dhe të favorshme për të dyja palët. Ndërsa, nëse në hyjmë në negociatë pa patur ndonjë planë paraprakë ne jemi duke qarë në dëm karrierën, biznesin apo vendimë ku ne jemi duke negociuar.

Qdokush shikon botën ndryshe kështu që ne duhet të përqijemi ta kuptojmë palën tjetër e jo vetëm duke u fokusuar që të fitojmë negociatën, në patjetër duhet të mirëkuptojmë negociatorin tjetër dhe të ofrojmë atij mënyrat për tu ndjerë të kënaqur. Në qoftëse në ndihmojmë të tjerët të ndihen të kënaqur ata janë më të prirur për tëna ndihmuar në përmbushjen e nevojave tona, kjo që do të thotë se ne nuk duhet të lëshojmë të gjithë lojën. Ne duhet të plotësojmë kërkesat por jo çdo kërkesë të mundëshme. Gjithmonë ne duhet të synojmë për të marrë diçka tjetër në këmbim me atë që ua japim.

Objektivi ynë

Të mësuarit e negocimit efektiv duke zbuluar se si të fillohet **fuqishëm**, si të krijohet mesatarja e përbashkët, dhe si të arrihet **marrëveshja**.

Management Development Associates LLC 2

Fig 2. Të mësuarit e negocimit efektiv

2.5NEVOJAT E KLIENTËVE DHE PRESIONI I TYRE

Klienti në ekonomi konsiderohet mbret andaj kërkesat e klientit gjithmonë duhet të jenë primare për një bashkpunim dhe negocim të suksesshëm .Nëse ne u japim prioritet interesave personale, pa patur në vëmendje interesat e klientëve , ne do të kthehemi në agresivitet. Nëse ne përcjellim ndjenjë dëshpërimi, frikë për mosrealizim të shitjes, stres, do humbasim konceptin bazë të negocimit dhe si rrjedhojë do të humbasim klientin.

Ne asnjeherë nuk duhet të injorojmë klientin ose të shtiremi sikurse jemi duke dëgjuar ose të dëgjojmë vetëm se kur duam të bëjmë replikë. Kërkesat e klientit zakonisht krijohen nga kërkesat e konsumatorëve. Vëmendja dhe mirëkuptimi inegociatorit janë pothuajse pritoritetet që kërkohen nga klienti ose pala tjetër.

Nje negociator i mirë mbledh më tepër informacione në lidhje me çështjet para se realizoj negociatat.

Negociatori duhet të ketë për bazë disa nga pytjet se :

Cilat jane nevojat që i paraqet klienti ?

Cfarë opsionesh kanë ?

Cfarë presioni kanë nga klientët ?etj...

KONKLuzionet

Nga gjithëky shpjegim apo trajtësë që u paraqit më lartë arrijmë të shohim se negociimi elementet më kryesore qëi qasemi pothuajse cdo ditë me ndërveprimet tona personale dhe profesionale.

Gjatë negociimit gjithmonë duhet të jemi sa më vixhilent të mos kemi frikë të kërkojmë atë që ne e dëshirojmë, të jemi të sigurt dhe sfidues, të arrijmë marrveshje pa ankth dhe zemërim. Kur ne realizojmë një negociim siq duhet atëherë ne kemi krijuar situata të forta dhe të favorshme për të dyja palët. Ndërsa, nëse ne hyjmë në negociata pa patur ndonjë planë paraprak ne jemi duke qar në dëm karrierën, biznesin apo vendim ku ne jemi duke negociuar.

Shpeshë herë ndodh që negociatat të dështojnë përshkak se palët marrin situatat personale dhe nuk arrijnë të kontraktajnë në mes vete. Negociatorët e sukseshëm përqendrohen më së shumti në zgjedhjen e problemit duke parashtruar pyetje si: Si mund të përfundojmë marrveshjen që të rrespektoj të dyja palët.

Punimi paraqet një panoramë të përgjithshme mbi negociimin, trajtimin e negociimit, paraqes marrdhënies midis dy palëve kontraktuese shitje/ blerje, këshillave për negociim të sukseshëm, marrjen e vendimeve, qëndrimet dhe strategjitë.

Bibliografia

- ❖ Google- Negocimi në biznes [E disponueshme]:
- ❖ <https://businessmag.al/negocimi-10-keshillat-qe-duhet-te-zbatoni/>[shikuar më 29.11.2017]
- ❖ Google- Negocimi [E disponueshme]:
- ❖ <http://ëëë.monitor.al/6-taktika-efektive-te-negocimit/> [shikuar më 02.12.2017]
- ❖ **Artikujt shkencorë**
- ❖ Libri Negocimi i Brian Tracy

ZHVILLIMET POLITIKO-EKONOMIKE NË SHTETET E BALLKANIT PERËNDIMOR GJATË TRANZICIONIT

Msc.PhD cand.Mimoza Bytyqi-Maksutaj

Prof.Kolegji "Rezonanca"

Msc.PhD cand.Nazmi Maksutaj

Prof.Kolegji "Fama"

ABSTRAKTI

Në shumë vende të Evropës Juglindore kanë ndodhur ndryshime të mëdha politike dhe ekonomike gjatë viteve të 90-ta, në kuadër të tranzicionit të vështirë nga ekonomia e planifikuar në atë të tregut, nga politikat fiskale dhe monetare të paqëndrueshme në kornizat makroekonomike të gatshme për të krijuar një rritje të qëndrueshme. Këto ndryshime të mëdha kanë qenë të kombinuara me dezintegrimin e tri federatave shumëtnike (Bashkimi Sovjetik, Jugosllavia dhe Çekosllovakia), duke çuar në themelimin e mbi 20 shteteve të reja, të cilat u detyruan të krijojnë kapacitete kombëtare zhvillimore duke filluar nga zeroja.

Edhe pse këto ndryshime në Bashkimin Sovjetik dhe Çekosllovakia kanë qenë të qeta, konflikti i armatosura që shpërtheu në ish-Jugosllavi (Bosnje dhe Hercegovinë, Kroaci, Kosovë, Maqedoni, Serbi dhe Mal të Zi), ka pasur efekt shkatërrues në mirëqenien e popullatës, duke i kthyer prapa kështu rezultatet e shumta të arritura në zhvillimin njerëzor në periudhën para tranzicionit.

NOMENKLATURA: BP-Ballkani Perendimore, SHBA- Shtetet e Bashkuara te Amerikes, BE-Bashkimi European, GDP-Gross domestic Producte (Bruto produkti vendore), UE- Unioni European, CEFTA-(Central European Free Trade Agreement) Marreveshja per tregetine e lire te Europes Qendrore....(vazhdojnë te tjera).

HYRJE

Në shumë vende të Evropës Juglindore kanë ndodhur ndryshime të mëdha politike dhe ekonomike gjatë viteve të 90-ta, në kuadër të tranzicionit të vështirë nga ekonomia e planifikuar në atë të tregut, nga politikat fiskale dhe monetare të paqëndrueshme në kornizat makroekonomike të gatshme për të krijuar një rritje të qëndrueshme. Këto ndryshime të mëdha kanë qenë të kombinuara me dezintegrimin e tri federatave shumëtnike (Bashkimi Sovjetik, Jugosllavia dhe Çekosllovakia), duke çuar në themelimin e mbi 20 shteteve të reja, të cilat u detyruan të krijojnë kapacitete kombëtare zhvillimore duke filluar nga zeroja. Edhe pse këto ndryshime në Bashkimin Sovjetik dhe Çekosllovakia kanë qenë të qeta, konflikti i

armatosura që shpërtheu në ish-Jugosllavi (Bosnje dhe Hercegovinë, Kroaci, Kosovë, Maqedoni, Serbi dhe Mal të Zi), ka pasur efekt shkatërrues në mirëqenien e popullatës, duke i kthyer prapa kështu rezultatet e shumta të arritura në zhvillimin njerëzor në periudhën para tranzicionit.

Vete emërtimi Ballkan Perëndimor (BP) si term politik shpreh jo vetem transformimet gjeopolitike por edhe aspiratën që ky rajon e ka të ardhmen në Bashkimin Europian. Për të mbërritur atje dhe për të realizuar qëllimet e tyre integruese, këto shtete kanë shpallur programet e tyre dhe bejne të gjitha përpjekjet për zbatimin e standarteve sipas shkallës së zhvillimit politik dhe ekonomik duke realizuar reformat e nevojshme.

Pothuajse të gjitha shtetet e regjionit në Ballkan, para vitit 1989, kanë pasur një ekonomi të planifikuar dhe diktaturë komuniste, gjendja e zhvillimit ekonomik dhe e lirive qytetare dallonte varësisht prej vendit. Që atëherë, transformimi në demokracitë e tregut është bërë në shkallë të ndryshme, duke i theksuar kështu më tej dallimet mes këtyre shteteve. Mirëqenia ekonomike është thelbësore për stabilitetin afatgjatë në rajon. Edhe pse në të gjithë vendet e Ballkanit Perëndimor është bërë progres drejt stabilizimit makroekonomik, zhvillimi i një ekonomie tregu moderne është një proces i ngadaltë që kërkon përpjekje të vazhdueshme përpara një game të gjerë reformash strukturore duke marrë parasysh objektivat e zhvillimit të qëndrueshëm. Në këtë rajon të trazuar faktori nderkombëtar nderhyri në menyre aktive në konfliktet etnike në Bosnje-Hercegovinë, Kosovë e Maqedoni. Rol përcaktues luajtën SHBA, NATO, BE, OKB, OSBE, KE. Prania nderkombëtare ishte civile dhe ushtarake.

QËLLIMET E PUNIMIT

Bazuar në argumentet e ekspozuara, qëllimet e punimit janë:

Përshkrimi i rrethanave që kanë sunduar dhe që aktualisht qeverisin territorin ekonomik të vendeve të Ballkanit Perëndimor, Përshkrimin e krijimit të kushteve për tërheqjen e investimeve të drejtpërdrejta të huaja, Përcaktimi i shkallës në të cilën kontribuan investimeve të huaja direkte si një faktor pozitiv, ristrukturimi i ekonomive në tranzicion dhe cilat janë përvojat e deri tanishme. Analizimin e karakteristikave të trendeve ekonomike gjate viteve dhe të vlerësoj zhvillimin e ekonomive kombëtare.

Analiza e rëndësisë, motivet, metodat e mundshme dhe fazat e tranzicionit të mundimshëm nga tranzicioni i mbyllur socialist në tragtime të lire dhe të hapur.

Historikisht është vërtetuar se shtetet e Ballkanit Perëndimor kanë qenë në konfliktet etnike me njëra tjetrën dhe kjo është një ndër arsye kryesore të tranzicionit të vështirë.

METODOLOGJIA

Ky punim është bazuar në metoda të ndryshme shkencore: induksion dhe zbritje sintezë, kronikë, duke dëshmuar mohimin, përshkrimi, krahasimi, hartimin, metodë statistikat historike.

STRUKTURA E PUNIMIT

Struktura e këtij punimi, në bazë të deklaruar më parë: problemet dhe hulumtimin e rasteve, hipoteza e propozuara dhe objektivat shkencore; përbëhet nga pjesët:

Në pjesën e parë, Hyrje, problemi është formuluar dhe subjekt hulumtimi, i vendosur në baze të hipotezave, qëllimet e deklaruara të kërkimit shkencor dhe metodat e përdorura në letër, shpjegimi strukturës së punës.

Në pjesën e dytë, është bërë një përshkrim i toponimit të Rajonit të Ballkanit Perëndimor; Pjesa e tretë jep një përshkrim me të detajuar të zhvillimit ekonomik të këtyre vende gjatë viteve të tranzicionit, rritjes së GDP-së, luftimi i papunësisë si një ndër problemet kryesore të rajonit; Pjesa e katërt është rezervuar për trendet ekonomike, reformat dhe politikat që janë aplikuar për kapërcimin e vështirësive të ndryshme dhe ofrimin e një mundësie për kalimin sa më të lehtë të tranzicionit; Pjesa e pestë i referohet përfundimit në të cilat përmbledhin punën e mëparshme.

BALLKANIN PERENDIMOR

Emërtimi për Ballkanin për herë të parë është përdorur në letrat e shkencëtarit dhe gjeografit gjerman August Zeunne në vitin 1808. Në aspektin gjeografik dhe të komunikimit regjioni i Ballkanit përfaqëson hapësirën e lidhëse në mes Evropës dhe Azisë, (Cvijic, Jovan, Balkansko poluostrvo, Sabrana Dela, knjiga 2, Zavod za izdavanje udzbenika, Beograd, 1987)

Ballkani Perëndimor është term i cili filloj të përdoret në vitet e 90-ta të shekullit XX, nga Unioni Evropian dhe me të cilin tregonte vendet të cilat ishin në procesin e afrimit dhe bashkimit në UE. Këto vende janë: Shqipëria, Bosnja dhe Hercegovina, Kroacia, IRJ e Maqedonisë, Serbia, Mali i Zi dhe Kosova.

UE ka një strategji integrimi individualisht për vendet e ish Jugosllavisë (duke hequr Slloveninë e cila tashme është anëtare e UE-së dhe duke shtuar Shqipërinë). Strategjia e tyre për vendet e Ballkanit Perëndimor nënkupton plotësimin e katër kushteve, që do të thotë: Eliminimin e konflikteve dhe stabilizimin e rajonit, procesi i hyrjes, ofrimi i perspektivave të reja në proceset e reja, zhvillimi dhe aplikimi i Paktit të Stabilitetit për Evropën Juglindore.

Për të vërtetuar këtë synim mund ta shohim nga kronologji e dokumenteve për Ballkanin Perëndimor ku:

Ne Gazetën e Unionit Evropian nr. 10/1998, janë publikuar “ Përfundimet e Mbledhjes për Ballkanin Perëndimor”. Ne takimin e ministrave të mbajtur ne Vjene ne fund te vitit 1998, ne lajmërimin përfundimtar qëndronte “Ballkani Perëndimor”, ne Gazetën e UE-se nr. 5/1998,

Edhe në dokumentin Procesi I Stabilizimit dhe Bashkimi I vendeve të Evropës Juglindore,(Bruxelles26 svibnja 1999) rreth pyetjes se kontestit se afrimit regjional, flitet për një “strategji te përbashkët”. Ne konferencën e Unionit Evropian me temën Roli I Bashkimit ne Bote, në mënyrë precize flitet për vendet të cilat përbejnë Ballkanin Perëndimor e ato janë: Kroacia, Bosnja dhe Hercegovina, Shqipëria, Ish Republika Jugosllave e Maqedonisë, Kosova, Serbia dhe Mali i Zi.

NDIKIMI I ZHVILLIMEVE POLITIKO-EKONOMIKE GJATE TRANZICIONIT NË SHTETET E BALLKANIT PERËNDIMOR

Dhjetë vjet pas përfundimit të konfliktit të fundit, shtetet e Ballkanit Perëndimor. (Vendet që konsiderohen ne kete zone jane: Kroacia, Ish Republika Jugosllave e Maqedonise, Serbia dhe Mali I Zi, Bosnja dhe Hercegovina, Shqiperia dhe Kosova.) ende konsiderohen si “vendet e politikave te dështuara”. Edhe ndihmat enorme teknike dhe financiare të bashkësisë ndërkombëtare nuk ndihmuan në realizimin e qëllimeve të integritit të rajonit brenda tregut të brendshëm dhe as brenda tregut Evropian. Shpjegimi për këtë dështim u hidhet pasojave që lanë luftërat dhe mbetjet e shtetit socialist. Ekonomia dhe politika ne këtë rajon me sa duket është shume e ndryshme nga njeri shtet në tjetrin. Dokumentet tregojnë se zhvillimet e tanishme si politike ashtu edhe ekonomike te Ballkanit Perëndimor duhet shikuar nen dritën e një mungese efikasiteti te bashkëpunimit regjional. Dokumentet shqyrtojnë rëndësinë e hyrjeve të investimeve të jashtme direkte në rritjen ekonomike të shteteve të vonuara dhe prezencën e pengesave të mëdha me të cilat limitohen ardhjet e kapitalit te huaj në rajon. Rajoni i Ballkanit Perëndimor ka trashëguar dy trashëgimi te ndryshme e këto janë:

Shpërthimi i konflikteve etnike në fillim të procesit të tranzicionit në vitet e 90-ta “Kultivimi i komunizmit-socializimit Sovietike në vend” (me përjashtim te Shqipërisë) i cili nuk ishte direkt dhe nuk ishte i importuar me force nga Bashkimi Sovjetik porse ishte i zhvilluar pjesërisht nga brenda dhe i përshtatur ndaj kushteve dhe ambientit vendorë, (Economies in Transition/Eastern Europe and Former Soviet Union Regional Overview, The Economist Intelligence Unit, March 2003, p.23)

Përveç marrëveshjeve konstitucionale këta dy faktor të kombinuar me njeri tjetrin ishin shumë përgjegjës për kushtet aktuale të rajonit dhe për kapacitetin e ngadalësuar të tranzicionit në një treg ekonomik tërësisht funksional. Pasojat e aksioneve ushtarake të tilla si shkatërrimi i infrastrukturës, lidhjeve tregtare, sistemit të qeverisjes dhe të arsimit, zhvendosja e popullatës, dhe krijimi i tregut të zi janë të dukshme dhe ekzistojnë akoma në disa nga keto shtete si psh. Bosna e Herzegovina dhe Kosova .

EFEKTSHMERIA EKONOMIKE

Deri në vitin 2003, asnjë nga shtetet e Ballkanit Perëndimor përveç Shqipërisë. Duhet cekur se Shqipëria fazën e tranzicionit e ka nisur me një nivel shumë më të ulët se sa vendet e tjera të rajonit , nuk kanë arritur të rikthejnë nivelin real të GDP të vitit 1989. Në vitin 2001, rajoni ka mbërritur vetëm 74% të nivelit të fazës së para tranzicionit. (The World Bank, p.xxi ,Building Market Institution in South Eastern Europe, Comparative Prospects for Investment and Private Sector Development, The International Bank for Reconstruction and Development.2003)

Llogaritja e GDP Reale 2003 (viti 1989=100), SHQIPERIA 123, Kroacia 91, Serbia dhe Mali I Zi (pa Kosoven) 49.9, Maqedonia 81.4, Burimi: (Altman Franz-L , The Western Balkans: Moving on, Chaillot Paper, No 70, Institute for Security Studies, Paris, October 2004, p. 70.)

Megjithëse, që nga viti 2000, këtu kemi një rritje vjetore mesatare prej 4.5% gjerat nuk ndryshuan shumë sepse fillimi i tranzicionit ishte të njëjti nivel shumë më të ulët. Rritja e vazhdueshme ishte një shenjë pozitive për Ballkanin Perëndimor, sepse ky regjion tashmë shihet me një potencial të fuqishëm për zhvillim të qëndrueshëm ekonomik

Prapambetja ekonomike e regjionit është ilustruar në tabelën 2. Shkalla e GDP Reale për koke banori në vitin 2003 kishte mesataren regjionale prej 2400 €, ku Kosova kishte GDP më të ulët prej 700 € , ndërsa Kroacia kishte GDP-në më të lartën me 5400 €. (Brussels, 30.03.2004, p. 16.)

Nëse bëjmë një krahasim me mesataren e UE- se, GDP për koke banori për Serbinë, Malin e Zi dhe Maqedoninë paraqesin vetëm 8% të mesatares së përgjithshme të UE-se, ndërsa Kroacia e vetme arrinë 23% të kësaj mesatareje, nga kjo mundemi të konkludojmë që nëse dhjetë vitet e ardhshme GDP- ja do të dyfishohej përsëri dhe se mundë të kemi një GDP

shume më të ulet ne krahasim me mesataren e UE-se prej vetëm 16% ne nivel regjional.(Altman Franz-L,Moving on, Chaillot Paper, No 70, Institute for Security Studies, Paris, October 2004, p. 69-70.)

	Rritja reale e GDP (%) 2003	GDP Nominale per koke banori (ne euro, 2002)	Inflacioni (%) 2003	Shkalla e papunesise (%) 2003
Shqiperia	6.0	1,764.9	2.8	15.8
BiH	3.2	1,857.3	0.4	40.6
Kroacia	4.8	6,408.6	1.5	14.8
Maqedonia	3.3	2,357.3	2.4	31.9
Serbia Mali I Zi	1.2	2,506.6	8.0	28.9
Kosova	5.4	1.500	3.1	45.0

Burimi: (Altmann Franz-Lothar, Regional economic problems and prospects, Batt Judy (eds.), The Western Balkans: Moving on, Chaillot Paper, No 70, Institute for Security Studies, Paris, October 2004, p. 71; Sanfley P, Falcetti E, Taci A, Tepic S, Spotlight on South-Eastern Europe, An overview of private sector activity and investment, European Bank for Reconstruction and Development, 2004, p. 6.)

Ne baze të tabelës njeri nga indikatorët me inkurajues është inflacioni, ku nëpërmjet politikave te brendshme (shkëmbimi I monedhave me kurs te caktuar) ishte nën kontroll. Mirëpo, shkalla e larte e papunësisë paraqitet si problemi kryesor për te gjitha shtete e regjionit në Ballkanin Përendimorë, megjithatë, shume njerëz qe ishin paraqitur si te papune ishin të përfshirë në sektorin informal (ne te zeze) dhe ajo ndikon direkt në shkallen e tatimit dhe konsolidimit të buxhetit të shteteve. Shkalla e larte e papunësisë është si rrjedhoje e krijimeve te paketa e vendeve të reja të punës që direkt reflekton në rritjen e madhe te varfërisë, (Building Market Institution in South Eastern Europe, ibid., p. 89) Politikat e implementuara të privatizimit në shumicën e shteteve të Ballkanit Përendimorë kanë ndikuar në rritjen e shkalles së papunësisë si pasoj e automatizimit dhe uljes se kapaciteteve punuese te fuqisë punëtore në ish ndermarrjet publiko-shoqerore.

TRENDET EKONOMIKE NË SHTETET E BALLKANIT PERËNDIMOR

Regjioni i Ballkanit Perëndimor përbëhet nga ekonomitë relativisht të vogla.(Ballkani Perëndimor përfshinë Shqipërinë, Bosnje dhe Hercegovinën, Kroacinë, Serbinë, Malin e Zi, Kosovën dhe IRJ të Maqedonisë).

Përderisa Serbia dhe Mali i Zi si pasuese të ish Jugosllavisë konsideroheshin si vendet me më së shumti banorë 8.6 milion, Kroacia është me e madhja për nga pikëpamja ekonomike, me më shumë se 22 miliard €. Popullsia e gjithë regjionit është gati 25 milion banorë, që i bie sa 6.5% e popullsisë së UE-së. BPB,(BPB – Bruto Produkti I Brendshëm perfaqeson vlerën e të gjithë të mirave dhe shërbimeve të prodhuara në ekonomi në një periudhë të dhënë kohore.) i të gjithë regjionit arrin vlerën e 50 miliard €, e cila është përafërsisht sa 0.6% BPB të UE-së ose 40% e BPB të Portugalisë. BPB për koke banori ka një dallim të madh dhe si mesatare e regjionit mund të merret vlera e 1800 €, ku kemi një diferencë të madhe në mes BPB në Kroaci që sillet përafërsisht 5100 €, kurse në pjesët tjera të regjionit kjo vlerë është nën 1900 € për koke banori. Sipas Bankes Botërore nga viti 2002, ekonomitë e Ballkanit Perëndimor mund të klasifikohen si vendet me të hyra mesatare të ulëta, (BPB sillet nga 746 \$ në 2976 \$) përpos Kroacisë e cila ka të hyra mesatare të larta (BPB në mes 2976 \$ deri 9205 \$)

Këndellja ekonomike e vitit 2000, pas konfliktit të Kosovës, bëri që regjioni i Ballkanit Perëndimor të vazhdojë me rritje të përgjithshme ekonomike prej 4% në vitin 2001. Në këtë mes Kosova ka treguar rritjen më të madhe të BPB (+11%), Shqipëria me (+6.5%), Serbia dhe Mali i Zi (+5.5%) ndërsa IRJ e Maqedonisë kishte një ulje prej (-4.1%) për shkak të konfliktit të armatosur që filloi pranverën e këtij viti.

Përparim i rëndësishëm është arritur edhe në uljen e inflacionit. Shqipëria, B e H, Kroacia dhe IRJ e Maqedonisë kanë mbajtur kamatën e inflacionit të shifrës një shifrore që nga viti 1998 – 2002. për vitin 2001, përqindja e inflacionit në këto katër shtete ishte 2.9%. Në vitin 2008 Kosova kishte rritje ekonomike rreth 5.4% e gjatë vitit 2009 rritja ekonomike ishte 3.5% ndërsa gjatë vitit 2010 pritet të jete rreth 4% por ende konsiderohet vendi më i varfur në Europë dhe rajon Përafërsisht 45 për qind e popullsisë jeton në varfëri të thellë (më të ardhura prej 1,42 € në ditë) dhe 15 për qind të popullatës Kosovës jetojnë në varfëri ekstreme me vetëm (€ 0.93 në ditë) për koke banorit. Sipas Bankes Botërore ekonomija e Kosovës mund të klasifikohen si vendi me të hyra mesatare me të ulëta në për koke banori EU me të ardhura prej 1.42 Euro në ditë dhe me 15% popullatës jetojnë në varfëri ekstreme me të ardhura prej vetëm 0-93 euro në ditë.(WORLD BANK REPORT 2008)

Investimet e jashtme kanë luajtur një rol të rëndësishëm në zhvillimin e këtyre vendeve. P.sh në vitin 2001, investimet direkte nga jashtë kapin shifrën në 2.5 miliard €, investime që ndikuan në rritjen e BPK në Ballkanin Perëndimor për 5%, zhvillimet pozitive politike dhe institucionale vunë themelet e sigurta për tërheqjen e kapitalit të jashtëm në regjion. Kthimi i paqes, sigurisë dhe perspektives për integrimë në UE nëpërmjet procesit të stabilizimit ishin panorama me e mirë e Ballkanit Perëndimorë në shtetë e një investitori.

Këto vende arritën një përparim të rëndësishëm në reformimin e ekonomive të tyre, posaçërisht në privatizimin e ndërmarrjeve të vogla dhe të mesme dhe liberalizimin e tregtisë, me një ndihmese shumë të madhe të Paktit të Stabilitetit i cili kontribuoi me një ndihmë shumë të madhe në këtë drejtim. Reformat në sistemin bankar gjithashtu patën një përparim të dukshëm në Kosovë dhe Shqipëri. Kroacia dhe IRJ e Maqedonisë praktikisht kanë përfunduar privatizimin e këtij sektori, Federata e Bosnje dhe Hercegovinës ka privatizuar shumicën e bankave, përderisa Serbia dhe Mali i Zi kanë vendosur themelet e fuqizimit të këtij sektori shumë të rëndësishëm.

Me gjithë hapat pozitivë vendet e rajonit kanë nevojë për realizimin e reformave, para se gjithash, respektimin e ligjeve shtetërore, luftën kundër korrupsionit, transparencën e sistemit gjyqësor, dhe formimin e infrastrukturës dhe një mjedis të përshtatshëm për zhvillimin e biznesit. Në bashkë me këto reforma të nevojshme, nga ekonomitë e Ballkanit Perëndimorë pritet të vazhdojnë implementimin e reformave strukturore, para se gjithash, përfundimin e procesit të privatizimit, formimin e një tregu financiar efikas. Mbështetja e donatoreve në formën e subvencioneve dhe huave luan një rol të rëndësishëm në investimet financiare, mbështet reformat dhe përmbush balancën e nevojave financiare për pagesa. Mbështetja financiare kishte një ngritje të ndjeshme në vitet 2002-2006 me investime prej 1280 milion euro vetëm gjatë vitit 2002 nga kjo shihet se Unioni Evropian ishte donatori kryesor në rajon.

PERFUNDIMI

Perioda historike e fillimit të shekullit XXI është e dominuar nga një sërë faktorësh të rëndësishëm. Hapja dhe zhvillimi i mëtejshëm i shoqërisë, tranzicioni politik, ekonomik dhe shoqërorë drejt standardeve të reja, ndikimi në rritje të forcave të tregut të lirë dhe ekonomisë globale, zhvillimet e vrullshme teknologjike dhe kultura kooperative e eficaenca menaxheriale, marrëdhëniet e reja shoqërore, që janë krijuar në mes individit, komunitetit, shoqërisë dhe shtetit nga njëra anë dhe, punës, kapitalit, privates, publike dhe shtetërores nga ana e tjetër, janë vetëm disa nga elementet e rëndësishëm me të cilat u përballen shoqëritë në tranzicion.

Nga të gjitha që u përmenden në punim mund të nxjerr përfundimin se si shkak i mos zhvillimit të duhur të rajonit faktorin duhet ta gjejmë tek vet shtetet e rajonit dhe problemet e tyre të pazgjidhura. Problemi i parë i pazgjidhur është Serbia, një shtet që doli pas shpërbërjes së Jugosllavisë, por që ka akoma probleme që kanë të bëjnë me identitetin e saj politik. E dyta: Serbia ka akoma një rajon të tërë të quajtur Sanxhak ku popullsia boshnjake ka akoma probleme etnike me qeverinë e Serbisë. E treta: Serbia ka akoma probleme etnike të pazgjidhura në Vojvodinë ku grindjet, racizmi dhe konfliktet me popullsinë hungareze janë bërë problem. E katërta: Serbia ka ende probleme me popullsinë shqiptare në Luginën e Preshevës. Problemi i dytë i pazgjidhur përfundimisht është Maqedonia. Pas me shumë se një dekadë si shtet me vete, Maqedonia ka akoma probleme me fqinjët e saj Greqinë që nuk i njeh emrin duke u shndërruar në një nga problemet kryesore në rajon. Ka akoma probleme me fqinjin e saj tjetër Bullgarinë që nuk i njeh etninë.

Kosova është problemi tjetër për shkak të mos njohjes nga të gjitha 27 vendet e BE dhe konfliktit të ngjirë në Mitrovicën e Veriut dhe dy komunave veriore të Kosovës, Leposaviqin dhe Zubin Potokun, dhe çdo ndryshim radikal mund të sjell rrezikun e ndonjë shpërthimi që do të ketë pasoja për tërë rajonin.

Në këtë kontekst të ri të politikës bërjes, koncepti themelor i një force politike progresiste e moderne, duhet të jetë angazhimi i të gjitha kapaciteteve dhe burimeve kombëtare që çojnë drejt zhvillimit të një tregu të hapur, konkurrues e të qëndrueshëm investimeve të mirëfillta, por duhet të krijoj edhe hapësirat e nevojshme ligjore dhe lehtësirat e duhura fiskale, nëpërmjet implementimit të politikave ekonomike për biznesin, duke nxitur investimet dhe fuqizimin, veçanërisht të biznesit të mesëm e të vogël, i cili në fakt, pothuajse në të gjithë rajonin është në prag të falimentimit për shkak të politikave dhe strategjive të gabuara, të cilat ndrydhin iniciativën e lire, në favor të monopoleve të mëdha, por që ruan vlerat tradicionale të solidaritetit dhe kohezionit shoqëror. Vendosija e themeleve për zhvillimin ekonomik dhe social përbën një prioritet themelor për vendet e Ballkanit Perëndimor. Me ngritjen e infrastrukturave të shëndosha komerciale dhe administrative, këto vende, jo vetëm që sigurojnë zhvillime të qëndrueshme porsa i përket standardeve të jetesës së qytetarëve të tyre, por edhe shtrojnë rrugën për hyrjen e tyre në Bashkimin Evropian.

Vendet e rajonit - Shqipëria, Kosova, Kroacia, ish Republika Jugosllave e Maqedonisë dhe Mali i Zi - kanë kuptuar tashmë se reforma të tilla si krijimi i ekonomisë së tregut nenshkrimi i marrëveshjes CEFTA dhe rritja e rolit të qytetarit në shoqëri, janë garancia më e mirë për një të ardhme të re me paqe, stabilitet, prosperitet e liri. Bosnja e Hercegovina dhe Serbia si dy vende antare dhe nënshkruese të marrëveshjes CEFTA po mbajnë peng eksportimin e të mirave me origjinë nga Kosova dhe këto dy vende nuk po i kontribuojnë perspektives rajonale të zhvillimit ekonomik të Ballkanit Perëndimor si teresi.

LITERATURA

- ❖ Altman Franz-Lotar, 2004 . Chaillot Paper. Institute for Security Studies . Paris.
- ❖ Cvijic, J, 1987 Zavod za izdavanje udzbenika, Beograd.
- ❖ Causevic, F. (eds). Papic, Zarko. “International Support Policies to South-East European Countries, Lessons (Not) Learned in BiH”, Mueller: Sarajevo, 2002
- ❖ Horvat Verdian, Brain Drain. **Threat to Successful Transition in South East Europe**, *Southeast European Politics*, Vol. V, No. 1, June 2004,
- ❖ Burimet nga Interneti:
http://europa.eu.int/comm/external_relations/see/actions/index.htm
- ❖ Banka Boterore: <http://web.worldbank.org>
<http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/COUNTRIES/ECAEXT/KOSOV>

[OEXTN/0,,contentMDK:20629286~menuPK:297777~pagePK:141137~piPK:141127~theSitePK:297770,00.html](#)

NDIKIMI I VENDEVE FQINJE NE TREGUN E PUNES

Prof.Ass.Dr. Artan Haziri,

Ass.Msc. Hazbi Kadriu

KOLEGJI “UNIVERSUM “

ABSTRAKT

Papunësia është një ndër sfidat më të mëdha për zhvillimin njerëzor në Kosovë, shkalla më e lartë e papunësisë është më e theksuar te femrat si dhe te grupmosha 15-24 vjeç . Grupmoshat më të afta për punë dhe nuk arrijnë të punësohen për shkak të nivelit të ulët të investimeve, mungesës së politikave efektive për punësim, si edhe shkallës së ulët të kualifikimit të fuqisë punëtore që kërkojnë punë. Përqindja e lartë e papunësisë tek të rinjtë është gjithnjë një shqetësim më vete për stabilitetin social. Ministria e Punës dhe Mirëqenies Sociale (MPMS) vlerëson se numri i përgjithshëm i të papunëve të regjistruar në Zyrën për Punësim Publik (ZPP) ka qenë 325.261 persona në fund të vitit 2013, po të krahasojmë me vitin 2012 numri i punëkërkuesve ishte 335.260 , që do thotë se në vitin 2012 kemi rënie të numrit të punëkërkuesve për rreth 10.000 . Tregu i punës së Kosovës është vështirë të mund të absorboj 325.261 punëkërkuesit si dhe personat te tjerë që futen në treg të punës për çdo vit.

Niveli i lartë i papunësisë në Kosovë i atribuohet disa arsyeve, duke përfshirë bazën e dobët fillestare të prodhimit, reformat strukturore të lidhura me privatizimin, nivelin e ulët të investimeve vendore dhe të huaja, mungesën e politikave aktive dhe efikase të punësimit dhe niveli i ulët i kualifikimit të punëkërkuesve. Norma e papunësisë në vitin 2009 në Kosovë ka qenë 45 për qind bazuar në të dhënat e përgatitura nga Agjencioni Statistikor i Kosovës (ASK), përkatësisht Departamenti i statistikave Sociale (DSS). Shkalla më e lartë e papunësisë është më e pranishme të grupmosha 15 - 24 vjeç, si dhe te femrat.

Fjalet kyqe : Papunësia, Tregu i punes, privatizim investimet, Ministria e Punes

HYRJE-TREGUESIT KRYESORË TE TREGUT TE PUNES NE KOSOVE

Indikatoret kryesore te tregut te punes (%)	Meshkuj	Femra	Totali
Shkalla e pjese marrjes ne fuqine puntore	60.2	21.1	40.5
Shkalla e joaktivitetit	39.8	78.9	59.5
Raporti punesim ndaj popullsisë (shkalla punesim)	44.0	12.9	28.4
% punesimit te ceneshem ndaj punesimit te pergj.	25.0	18.9	23.6
Shkalla e papunsise	26.9	38.8	30.0
Shkalla e papunsise te te rinjte (15-24 vjec)	50.4	68.4	55.9

Tabela:⁷⁰ paraqet një vështrim të gjerë mbi statusin e tregut të punës të popullsisë së Kosovës duke u bazuar në Anketën e Fuqisë Punëtore të vitit 2013. Në mesin e rezultateve më të rëndësishme, siç paraqitet në figurën 1 dhe elaborohet hollësisht në këtë raport, janë:

- Pothuajse dy të tretat e popullsisë së Kosovës është në moshë pune (15-64 vjeç). Pritet që popullsia në moshë pune të rritet shpejt gjatë dekadës së ardhshme pasi Kosova është ndër vendet me popullsinë më të re në Evropë.
- Nga popullsia në moshë pune, 59.5% nuk janë ekonomikisht aktivë, që do të thotë se ata nuk janë të punësuar dhe nuk kanë qenë aktivë në kërkim të punësimit gjatë katër javëve të kaluara dhe/ose nuk janë të gatshëm të fillojnë punë brenda dy javësh.
- Nga 40.5% të popullsisë, që është ekonomikisht aktive, 30.0% (144,829 persona) janë të papunë.
- Kjo do të thotë që 70.0% (338,364) e personave ekonomikisht aktivë janë të punësuar, duke krijuar një raport punësimi ndaj popullsisë (shkalla e punësimit) prej 28.4%.
- Nga 59.5% e popullsisë në moshë pune, që është joaktive, 20.2% (143,700 persona) nuk kërkonin punë sepse besonin se nuk ka punë. Punonjësit e dekurajuar përbëjnë 12.1% të popullsisë në moshë pune, me nivele të ngjashme për femrat dhe meshkujt.
- Ekzistojnë dallime të mëdha gjinore në tërë tregun e punës.
- Rreth një në pesë (21.1%) femra në moshë pune janë aktive në tregun e punës, krahasuar me tri të pestat (61.2%) e meshkujve në moshë pune

⁷⁰ Agjencioni I statistikave te kosoves 2013

- Në mesin e personave në fuqinë punëtore, papunësia është shumë më e lartë për femrat se sa për meshkujt (38.8% krahasuar me 26.9%).
- Shkalla e punësimit në mesin e femrave në moshë pune është vetëm 12.9%, krahasuar me 40.0% për meshkujt. Kjo shkallë shumë e ulët e papunësisë të femrat rrjedh nga kombinimi i pjesëmarrjes shumë të ulët në fuqinë punëtore dhe papunësisë së lartë.
- Femrat ishin të punësuar kryesisht në sektorët e arsimit dhe të shëndetësisë (rreth 40% e femrave të punësuar). Meshkujt ishin kryesisht të punësuar në sektorët e prodhimit, tregtisë dhe ndërtimitarisë (duke punësuar më shumë se 40% të meshkujve të punësuar).
- Papunësia tek të rinjtë është shumë e lartë në Kosovë
- Në vitin 2013, të rinjtë në Kosovë kishin gjasa dy herë më shumë të jenë të papunë krahasuar me të rriturit. Në mesin e personave të moshës 15-24 vjeçare dhe në fuqinë punëtore, 55.9% ishin të papunë. Papunësia është më e lartë te femrat e reja (68.4%) se te të rinjtë meshkuj (50.5%).
- Më shumë se një e treta (35.3%) e personave të moshës 15 deri 24 vjeçare në Kosovë nuk ishin në shkollim, punësim apo trajnim. Kjo shifër është 40.9% për femrat e reja krahasuar me 30.0% për meshkujt e rinj.
- Pjesa më e madhe e atyre që janë të punësuar raportojnë të punojnë me orar të plotë.
- 87.8 perqind e të intervistuarve raportuan se punojnë me orar të plotë në punën e tyre kryesore, pa dallime të mëdha gjinore
- Arsyet e të punuarit me orar të pjesshëm dallojnë midis dy gjinive, pasi gratë, duke marrë përsipër më shumë rolin e kujdesit brenda familjes, reduktojnë orët në dispozicion për punësim.
- Arsyeja numër një për meshkujt pse nuk punojnë me orar të plotë, ishte mungesa e një pune me orar të plotë.
- Të intervistuarit që punojnë në sektorin qeveritar raportuan se punojnë më pak orë sesa të punësuarit në sektorin privat. Dallimet gjinore ishin të vogla, sidomos në sektorin qeveritar, ku orari i punës dukej më i rregullt. Meshkujt dhe femrat, që punojnë në kompanitë private, kanë punuar me oraret më të gjata.
- 23.6% e personave të punësuar i përkiste kategorisë së punësimit të cenueshëm/paqëndrueshëm. Kjo do të thotë se ata ose janë të punësuar në biznesin e tyre (punëtorë për llogari vetanake), ose kontribuojnë në një biznes familjar (të paguar ose të papaguar).
- Vetëm 31.2% e personave të punësuar kishin kontratë të përhershme në punën e tyre kryesore, ndërkohë që 68.8% kishin kontratë të përkohshme. Personat, që kishin kontrata të përkohshme, u pyetën se pse kishin këtë lloj kontrate dhe 90.5% e të intervistuarve

raportuan se nuk kishte kontratë tjetër në dispozicion. Pagat neto të shumicës së punonjësve ishin midis 300 € deri 400 € në muaj. Janë vërejtur dallime shumë të vogla gjinore.

PERMBLEDHJA E TREGUT TE PUNES 2012 & 2013

	Kosove 2012	Kosove 2013
Shkalla e jo-aktivitetit (%)	63.1	59.5
Shkalla e pjesemarrjes ne fuqine puntore (%)	36.9	40.51
Meshkuj	55.4	60.2
Femra	17.8	21.1
Shkalla e punsimit	25.6	28.4
Meshkuj	39.9	44.0
Femra	10.7	12.9
Me orar te pjesshem (si % e te punsuarve)	11.1	11.9
Meshkuj	11.3	11.1
Femra	10.3	14.3
Te punsuar te perkohshem (si % e te punsuarve)	73.0	68.8
Meshkuj	73.2	68.9
Femra	72.5	68.7
Te vete-punsuar (si % e te punsuarve)	19.8	22.9
Meshkuj	22.7	26.0
Femra	8.3	12.8
Shkalla e papunsise (%)	30.9	30.0
Meshkuj	28.1	26.9
Femra	40.0	38.8
Shkalla e papunsise tek te rinjte (% e 15-24 vjec)	55.3	55.9

Meshkuj	52.0	50.4
Femra	63.8	68.4
Papunsia afatgjate (12 + muaj te papune)	59.8	68.9
Meshkuj	59.1	71.08
Femra	61.3	68.98

Tabela⁷¹ tregon që shumica e indikatorëve të tregut të punës kanë mbetur të ngjashëm me ata të dy viteve të shkuara. Kjo nuk është e befasishme duke pasur parasysh mungesën e ndryshimeve të mëdha në ekonominë e Kosovës nga viti 2012 në vitin 2013 dhe shkallën modeste të rritjes ekonomike gjatë kësaj periudhe. Shkalla e papunësisë ka rënë vetëm pak, nga 30.9% në 30.0%. Ndryshimi më sinjifikant ka ndodhur në shkallën e pjesëmarrjes në fuqinë punëtore, e cila është rritur nga 36.9% në 40.5%.

Nga viti 2012 në 2013, popullsia në moshë pune është rritur për vetëm 2,611 persona, por numri i shënuar si ekonomikisht aktivë është rritur për rreth 45,000. Numri i personave të shënuar si të punësuar është rritur për rreth 35,000, duke rritur shkallën e punësimit (ose raportin punësim ndaj popullsisë) për rreth tri pikë përqindjeje, nga 25.6% në 28.4%. Është e mundur që rritjet në pjesëmarrjen në fuqinë punëtore dhe punësimi në vitin 2013 janë të mbivlerësuar. Këta indikatorë duket të mos jenë raportuar plotësisht në AFP-në e vitit 2012, ndërkohë që AFP-ja e vitit 2013 ka qenë më përfshirëse në kuptimin e regjistrimit të punëve të vogla, përfshirë punën familjare të papaguar. Prandaj, disa nga rritjet e dukshme në vitin 2013 me gjasë mund t'i atribuohen përmirësimit të metodologjisë së anketës. Megjithatë, ka gjithashtu mundësi që një pjesë e rritjes, si punësimi, ka ndodhur për shkak të rritjes së vërtetë të vendeve të punës, mbështetur nga rritja e regjistrimeve për bizneset e reja në vitin 2013.

KRAHASIMI I STATISTIKAVE KYCE MES VENDEVE FQINJE

Statistikat e tregut të punës të vitit 2013 tregojnë se tregu i punës në Kosovë është në gjendjen më të rëndë krahasuar me vendet e tjera të Ballkanit Perëndimor dhe 28 vendet anëtare të Bashkimit Evropian.

Shkalla e pjesëmarrjes në fuqinë punëtore në Kosovë është 40.5% ndërkohë që në vendet e Ballkanit Perëndimor sillet nga 43% në 68%.

⁷¹ Raportet vjetore te AFP-se 2012 dhe 2013

VENDI	Shkalla e pjesëmarrjes ne fuqine puntore		Raporti punesim ndaj popullsisë		Shkalla e papunësisë	
	TE GJITHE	FEMRAT	TE GJITHE	FEMRAT	TE GJITHE	FEMRAT
Kosova	40.5	21.1	28.4	12.9	30.0	38.8
Shqipëria	61.3	50.1	50.5	42.7	17.7	14.7
IRFJ	63.9	50.8	44.0	35.3	31.2	30.5
Serbia	60.4	50.7	46.4	38.3	23.1	24.3
Mali i Zi	59.0	52.1	47.4	41.5	19.7	20.4
BeH	43.6	32.5	31.6	23.0	27.5	29.0

Një⁷² pjesë e këtyre dallimeve është për faktin se Kosova ka një popullsi të re dhe shumë prej këtyre të rinjve janë ende në shkollim (dhe për rrjedhojë klasifikohen si joaktivë). Shqetësimi është se me kalimin e kohës mundësia që popullata joaktive të rritet mbetet e lartë pasi çdo vit afërsisht 36,000 të rinj i shtohen popullsisë në moshë pune (d.m.th. 14 vjeçarët do të bëhen 15 vjeçarë), ndërkohë që vetëm rreth 10,000 do të hiqen nga popullsia në moshë pune (d.m.th. 64 vjeçarët bëhen 65 vjeçarë).

Shkalla e pjesëmarrjes në fuqinë punëtore të femrave është shumë më e ulët në Kosovë se në vendet fqinje.

Vetëm 28.4% e popullsisë në moshë pune në Kosovë janë të punësuar në krahasim me një shkallë mesatare të punësimit prej 44% për vendet e Ballkanit Perëndimor.

Pas Maqedonisë, shkalla e papunësisë në Kosovë është më e larta në rajon. Shkalla e papunësisë tek femrat në Kosovë është më e larta në mesin e vendeve të Ballkanit Perëndimor.

INVESTIMET NE KOSOVE SIPAS SHTETEVE DHE SEKTOREVE (2007-2011)

⁷²Agjencioni I statistikave te Kosoves (raporti AFP 2013)

Grafiku: 1 Investimet e huaja direkte sipas shteteve

Nga Grafikoni shihet se Investimet e huaja ne Kosove jane kryesisht nga vendet e BE-se ku spikatin Gjermania, Anglia, Sllovenia dhe Austria me mbi 1 mialrd Investime se bashku,gjithashtu vend te rendesishem ne IHD-et te Kosoves zene Turqia dhe Shqiperia. IHD ka qene me e larta ne vitin 2007 (440.7 milion E) dhe ka shenuar nje renie te konsiderueshme cdo vit qe nga 2007-ta.

Ne vitin 2008 IHD arriti ne 366.4 milion E ,ne vitin 2009- 287.4 milion, ne vitin 2010- 365.8 milion ne vitin 2011-393.8 milion dhe ne vitin 2012 – 228.6 milion nders per 2013 – 255.6 milion Euro.

Nje nga arsyet per renie te konsiderueshme te IHD ne periudhen 2008-2010 mund ti atribuohet krizes financiare globale. Eshte gjithashtu e rendesishme te theksohet se privatizimi i ndermarrjeve publike zakonisht sjell sasi me te madhe te investimeve te huaja direkte, prandaj renie mund ti atribuohet edhe fundit te valeve te privatizimit ne vend. Megjithate e njejta nuk mund te thuhet per periudhen 2011- 2013. Arsyet kryesore per renie e IHD kryesisht mund ti faturohet imazhit te keq te Kosoves, te krijuar nga niveli i lart i korrupsionit, zhvatjes, krimite te organizuar dhe burokracise dhe probleme tjera te ngjashme.

NDIKIMI I VENDEVE FQINJE NE TREGUN E PUNES NE KOSOVE

Shqiperia

Shqiperia qe nga pas lufta eshte presente ne Kosove me Investime direkte duke ndikuar keshtu ne mase te madhe ne tregun e punes duke pasur parasysh se edhe pse jo per nga vlera e Investimeve por nga numri i bizneseve prine ne Kosove ku vetem ne 6 mujorin e ketij viti ka hapur 20 biznese te reja.

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	Gjithsejt
Shqiperia	3.4	21.9	23.3	20.3	11.2	4.7	84.79

Sic shihet nga tabela Shqiperia nga viti 2007 deri 2012 ka investuar 84.79 mil euro, Investimet e Shqiperise jane kryesisht investime kapitale te cilat jane te orientuar ne mase te madhe ne keta sektor: Patundshmeri, Ndertimtari dhe Prodhim.

TREGU I PUNES KOSOVE-SHQIPERI

Shqiperia ka vendosur te zgjeroje forcen punonjese te mundshme te saj duke i dhene fund detyrimit qe banoret e Kosoves te pajisen me leje pune qe te punojne ne Shqiperi, vendimi zbatohet gjithashtu edhe per Shqiptaret etnike qe jetojne ne Luginen e Presheves.

Kjo lehtesone gjithashtu te ardhmen e studenteve Kosovar qe studiojne ne Shqiperi ne menyre qe te perparojne ne karrieren profesionale ne vend.

Kjo do te thote se vendet e reja te punes krijohen me rritjen e Investimeve dhe heqjen e barrierava burokratike.

NDIMI NE TREGUN E PUNES - SERBIA

Raportet ne fushen ekonomike ndermejt Kosoves dhe Serbise jane kryesisht te ndikuara nga politika, si rezultat i luftes ne vitet 1998-1999, e sidomos pas shpalljes se pavarsise se Republikes se Kosoves me 17 shkurt 2008, te cilen Serbia ende vazhdon te mos e njeh nderkombtarisht.

Pervec mosnjohes Serbia me maknizmat e saj ka bere pengesa te vazhdueshme duke mos lejuar Kosoven qe te behet pjese e organizateve dhe institucioneve me karakter ekonomik ne rrafshin nderkombatare dhe rajonale, pengesa keto qe viteve te fundit jane kaluar nga ana e Institucioneve relevante me ndihmen nderkombtare, ku rol te vecant kane bisedimet bilaterale Kosove-Serbi me ndermjetesimin e BE-se qe ende po vazhdojne.

Investimet shtetit Serb ne Kosove jane kryesisht nepermjet rrugeve ilegale, dhe te pengendruara ne Veri te vendit, dhe ne zonat e banuara me shumice serbe.

Sipas informatave Serbia qe nga pas lufta ka Investuar mbi 1 miliard euro ne Kosove, ne mbeshtetje te strukturave paralele ne veri te Shtetit, ku pjesa me e madhe e tyre kryesisht shpenzohen ne rruge, por edhe ne ndertimin e fabrikave, objekteve te banimit, si dhe ne ndertimin e objekteve tjera infrastrukturore .

Vetem gjate vitit 2013 Serbia ka Investuar mbi 200 milion euro ne veri, duke anashkaluar anen ligjore dhe mosperfillur Qeverine e Kosoves per Investimet.

Te dhenat per ndikimin e Serbise ne tregun e punes ne Kosove tregojn se Serbia deri ne vitin 2012 ka financuar paligjshem strukturat paralele ne Kosove, ne admistrata komunale dhe institucione paralele publike, si Institucione arsimore, gjykatat, sigurine etj.

NDERMARRJET E REJA SIPAS PREJARDHJES SE KAPITALIT

Tabela: Numri i ndermarrjeve te reja sipas prejardhjes se kapitalit dhe kategorise numrit te punesuarve ne 2012

KATEGORIA E NUMRIT TE PUNESUARVE	GJITHSEJ	PREJARDHJA E KAPITALIT	
		Te Huaja	Nacionale
	9592	70	9522
1-4	9266	59	9207
5-9	229	3	226
10-19	61	2	59
20-49	23	4	19
50-99	7	2	5
100-499	5	-	1
+500	1	-	1

Tabela: Numri i ndermarrjeve te reja sipas prejardhjes se Kapitalit dhe kategorise se numrit te punesuarve 2013

KATEGORIA E NUMRIT TE PUNESUARVE	GJITHSEJ	PREJARDHJA E KAPITALIT	
		Te Huaja	Nacionale
	9421	42	9379
1-4	9152	37	9115
5-9	206	1	205
10-19	43	1	42

20-49	12	1	11
50-99	6	1	5
100-499	2	1	1
+500	-	-	-

PËRFUNDIME

Statistikat mbi indikatorët e tregut të punës ende janë të shkapërderdhura dhe nuk janë gjithëpërfshirëse gjë që të kemi një Qeverisje të shëndoshe të politikave të tregut të punës është e domosdoshme që të kemi një sistem unik të informatave të tregut të punës si dhe të kemi statistika gjithëpërfshirëse, ku dihet se në mungesë të statistikave të bollshme, në aspektin e vendimmarrjes, mund të merren edhe vendime të mangëta.

Reformimin dhe modernizimin e shërbimeve publike të punësimit, dizajnim i politikave në nivel të MPMS, formimi i divizionit për hartim të politikave dhe implementimin të politikave të tregut të punës si dhe formimi i shërbimit kombëtarë të punësimit është shumë i rëndësishëm për Kosovën.

MPMS duhet ta formuloj strategjinë në nivel të duhur gjë që objektivat e përcaktuar në strategji duhet ta plotësojnë kriterin Specifike, Matshme, të Aprovuara, të Realizueshme dhe në Kohë (SMART) dhe kjo duhet monitoruar me kujdesë që të sigurojë arritje efektive për qëllimin e kësaj strategjie. Niveli i ulët i zhvillimit ekonomik si dhe pamundësia për gjenerimin e vendeve të reja të punës ka bërë që RKS të ketë një papunësi strukturale, ku relacioni në mesë të ofertës dhe kërkesës është në disproporcion shumë të lartë.

Në këtë rast MPMS-ja duhet të bën identifikimin e objektivave operacionale me qëllim të harmonizimit të ofertës dhe kërkesës në tregun e punës duke bërë përpjekje që të: zhvilloj dhe zgjerojë politikat e punësimit, të reformoj dhe modernizojë shërbimet publike të punësimit, të forcojë kapacitetet e qendrave për aftësime profesionale, të zgjerojë masat aktive të tregut të punës, të zhvilloj sistemin informativ të tregut të punës për masat aktive të tregut të punës.

LITERATURA:

- ❖ Agjencioni i statistikave te Kosoves
- ❖ Oda ekonomike Gjermane
- ❖ Ministria e punes dhe Mirqenjes sociale
- ❖ Raportet te institutit Riinvest
- ❖ Agjencia per Investime dhe perkrahjen e ndermarrjeve ne Kosove
- ❖ Ministria e tregtise dhe industrise
- ❖ Banka Qendrore e Kosoves (BQK)
- ❖ Internet: Open data
- ❖ Raportet vjetore te fuqise puntore (AFP)

LËVIZJA TEATRALE SHQIPTARE DHE NDIKIMI I SAJ NË TURIZMIN E QËNDRUESHËM

Elis Mataj

Universiteti i Arteve, “Bulevardi Dëshmorët e Kombit”, Sheshi “Nënë Tereza”
Tiranë, Shqipëri. elismataj@gmail.com

ABSTRAKT

Ne zhvillimet e sotme ekonomike dhe turistike të shqipërisë, një vend të rëndësishëm zënë dhe potencialet turistike, të cilat përfshijnë jo vetëm mjedisin, vijën bregdetare të shqipërisë, plazhet, baret hotelet restorantet dhe prodhimi bujqësor dhe blektoral, por edhe resurset e mëdha të etnokulturës, si dhe monumentet historike dhe arkeologjike, të cilat tashmë po vihen në shërbim të këtij zhvillimi bashkëkohor. Në përgjithësimin që mund ti bëjmë monumeteve arkeologjike dhe kulturore, pranë këtyre qendrave te reja turistike ngrihen dhe parqet arkeologjike kombëtare në të cilat gjenden mjaft objekte të rëndësishme për tu vizituar nga turistët. Në këtë aspekt shqipëria ka bërë kujdes që qendra të tilla arkeologjike me amfiteatër antikë si Butrinti, Oriku, Bylisi, Apollonia, Dyrrahu e vende të tjera ti përshtaten këtij menaxhimi turistik duke u bërë tërheqëse për vizitorët dhe turistët. Për ti dhënë nxitje këtij zhvillimi turistik, tashmë në menaxhimin e tij zë vend edhe takimi ndërkombëtar i teatrit në Butrint si dhe takimi ballkanik i teatrit në Apolloni. Krahas këtyre vizitorët dhe turistët i ka tërhequr edhe oraganizizmi i lojrave popullore në Amantie (Vlorë), zhvillimi i festivalit mbarëkombëtar i Apollonisë në Bylis dhe Aulona Folk në qytetin e Vlorës. Duke dal nga sistemi totalitar mjaft teatro kanë krijuar një pamje të re me tetatrin modern dhe keshtu në qytete të tilla si Tirana, Durrësi, Fieri, Vlora me përshtatjen dhe rikontriksionin e godinave të teatrit, trupat teatrore kanë vënë mjaft pjesë vendase dhe të huaja, duke ju përgjigjur fluksit të turistëve.

Në përgjithësi lëvizja folklorike dhe teatrore ka krijuar një koncept më të drejtë dhe nga vetë bizneset e turizmit për ti patur ato në mjediset turistike për të përcjellë traditat dhe kulturën e re shqiptare. Në keto pika turistike, vitet e fundit është vënë re edhe prania e mjaft trupave teatrore nga ballkani dhe mesdheu, të cilat kanë krijuar një kënaqësi të veçantë të vizitoreve dhe turistëve.

Fjalë kyce: turizëm, kulturë, trupa teatrore, ekonomi, zhvillim.

HYRJE

Shqipëria si një vënd mesdhetar në zhvillimet ekonomike dhe turistike bashkëkohore, një vëmëndje të vecantë i ka kushtuar edhe krijimit të një fytyrë të re të artit dhe kulturës për ta përshtatur atë, por edhe për ta vënë në shërbim të zhvillimit të ri turistik. Në oferta turistike të mjaft agjensive dhe kompanive europiane, por edhe në guidat e tyre turistike për shqipërinë me të drejtë shënohet se kultura dhe historia e këtij vendi përdoren edhe si faktorë kryesor për zhvillimin e turizmit. Në këtë aspekt në cdo vend, mund të bëhet pjesë e zhvillimit të turizmit botëror duke u bazuar në historinë e dhe kulturën e tij, kështu që dhe Shqipëria me potencialet e saja në trashëgiminë e saj kulturore dhe historike shfaqet si një vend unik.

Duke lexuar disa gazeta franceze austriake dhe italiane të viteve të fundit, mjaft turistë shprehin kënaqësinë se krahas brigjeve detare dhe plazheve, Shqipëria në sy të tyre shpërfaq dhe mjaft vlera të trashëgimisë kulturore. Një nga këto pasuri të mëdha është dhe lëvizja teatrore dhe përpjekjet që po bëhen për të krijuar një teatër bashkëkohor. Në këtë aspekt ndikimi i teatrit shqiptar në zhvillimet e reja turistike konsiston në:

- *Së pari, Shqipëria ka një trashëgimi të vyer të teatrit Ilir, të zhvilluar në trojet e veta. Në shekuj e mijëvjeçarë edhe shqiptarët kanë krijuar vlera të rralla arkitekturore, kryesisht në ndërtime monumentale, sociale, shoqërore dhe teatrore. Gërmimet arkeologjike kanë nxjerrë në dritë një arkitekturë interesante ku paraqiten edhe objektet me karakter social e shoqëror, si teatrot, shetitoret, tempujt, të cilat tregojnë jo vetëm lulëzimin ekonomik, por edhe atë kulturor të botës antike Ilire. Arkitektura e shetitoreve në Apolloni, Dimal, Butrint apo arkitektura e teatrit të Bylisit, Dodones, Durrësit, stadiumit të Amantias, shfaqin stile dhe forma planimetrike komplekse.*

Sipas studiuesve M. Kokuti, Neritan Ceka dhe Antonio Baldaci, mjaft monumente dhe objekte në arkitekturën e këtyre teatrove antikë Ilire na zbulojnë jetën Ilire të antikitetit të vonë por edhe Mesjeten e Hershme.

Tashmë , në dekadat e fundit në mjaft prej këtyre qendrave arkeologjike me rëndësi mesdhetare ku janë prezent gjurmët e teatrit antik Ilir, janë bërë investime të cilat thithin mjaft turistë nga vende të ndryshme të botës. Ende disa projekte të arkeologjisë shqiptare, Ministrisë së Kulturës dhe fondacioneve të ndryshme franceze, angleze dhe gjermane janë në zhvillim e sipër jo vetëm për të nxjerrë në dritë këtë pasuri teatrore por edhe për të bërë të përshtatshme këto mjedise për tu vizituar nga turistët e huaj si dhe për të zhvilluar një aktivitet të gjërë kulturor dhe artistik.

Në këtë drejtim punimet që janë bërë në Amfiteatrin e Butrintit, Durrësit, Apollonisë dhe Bylësit, kanë bërë të mundur që të zhvillohen disa festivale teatrore Ballkanike dhe Europiane, por edhe festivale folklorike dhe lojra popullore. Ndërsa në Butrint organizohet takimi i teatrove antike ku marrin pjesë mbi tridhjetë e tre trupa nga vende të ndryshme të mesdheut.

Apollonia ka një fytyrë tjetër, aty çdo muaj shtator zhvillohen takime të artit Ballkanik, ku krahas trupave shqipëtare kanë marrë pjesë edhe mjaft trupa teatrore nga Greqia, Bullgaria, Serbia, Kroacia, Italia, Spanja, Austria dhe Holanda. Mjaft interesante ishte trupa e Amsterdemit e cila në vitin 2016-të vuri në skenë një pjesë të Euripidit, Orestia dhe Agamemnonit, por në sfondin e saj teatror u përfshinë edhe disa grupe polifonike të Labërisë, kryesisht ai i Lapardhasë së Vlorës me polifoninë e vetë duke zëvendësuar korin antik. Kjo shfaqje u dha disa herë në Shqipëri por edhe në Amsterdam mbi njëzet e pesë herë herë. Pas kësaj ndodhie numri i turistëve në Shqipëri nga Holanda për vitin 2017-të u rrit pesë herë.

Veprimtari të tilla interesante në Butrint, Aulonë dhe Petrelë janë zhvilluar edhe nga teatrot arbëreshe të zonës së Puglias, Itali, me pjesën teatrore “ Dasma e Skenderbeut”. Po kështu, grupi teatror i Sardenjës , me korin e vet polifonik ka dhe shfaqje teatrore në Bylis dhe Orik. E vecanta e këtyre veprimtarive është se shfaqjet teatrore janë shoqëruar edhe me sipoziume shkencore mbi zhvillimin e dramaturgjisë mbi vendet Ballkanike dhe frymë evropiane të integritit të popujve në qyteterimit bashkëkohor.

- *Se dyti, e rëndësishme është të vëmë në dukje se edhe Ministria e Kulturës së Shqipërisë si dhe teatrot kryesore në Tiranë dhe qytetet e tjera e kanë kuptuar tashmë se në zhvillimin teatror, në sfondin e përgjithshëm të turizmit shqipëtar kërkohen strategji dhe mjete të tjera konvencionale për ti folur kohës dhe turistëve me mesazhe për bashkëjetesën e tyre.*

Kjo ka bërë të mundur që krahas veprave të traditës teatrore të autorëve si Shakespeare, Pirandello, Moliere, Çehov etj, po përfshihen në repertorët e tyre edhe mjaft pjesë të reja të krijuar nga autorët bashkëkohor si Yasmina Reza, Rajiv Joseph, Enda Walsh të cilët trajtojnë problemet dhe shqetësime globale, botën universale të njeriut, emigracionin dhe plagët e tij, shfrytëzimin dhe liritë e njeriut (Rojet e Tajxhmahalit nga Rajiv Joseph) papunësinë, por edhe regjimet totalitare të cilat dhunojnë të drejtat e njeriut. Në këtë kuadër, vëmendje të vecantë të turistëve kanë tërhequr dhe mjaft drama dhe spektakle në të cilat trajtohen problemet morale dhe shqetësore. Dashuria dhe jeta familjare por dhe aspekte të ndryshme sociale.

Në këtë sfond teatri shqiptar ka mjaft trupa profesioniste si ajo e Teatrit Kombëtar, Teatri i Korçës, Shkodrës, Durrësit, Vlorës, Fierit dhe Elbasanit, të cilat kanë krijuar një përvojë të re për të përcjell natyrshëm zhvillimet kulturore dhe shoqërore të kohës në tema të mprehta në qendër të së cilës është liria dhe virtyti i njeriut dhe integrimi i shqipëtarëve në kulturën europiane. Në këtë aspekt strategjia e zhvillimit kulturor dhe teatror në Shqipëri, është mbështetur edhe në disa ligje të miratuara nga Parlamenti Shqiptar, ku vihet në dukje edhe roli i teatrit edhe ndikimi i tyre në zhvillime turistike.

Teatri si lloj i vecantë i një arti sintetik dhe kolektiv edhe në zhvillimet e sotme turistike po luan një rol të madh në edukimin e njerëzve me shije të holla estetike por edhe një rol të vecantë dhe argëtues. Brenda këtij lloj arti përfshihen edhe elementë të tjerë, që përcjellin në sytë e turistëve dhe spektatorëve, mesazhe dhe botë-perjetimesh të rëndësishme. Këta elementë veprojnë në harmoni me njëri – tjetrin. Një rol të madh në shfaqjet teatrorë e luajnë dramaturgët, regjisori, skenografi dhe aktori. Mbi të gjitha aktori është elementi më specifik i teatrit, loja e tij aktoreske sjell në sytë e turistit mbresa dhe përjetime të fuqishme artistike dhe estetike.

Është kjo çështja thelbësore për të cilën dhe në Teatrin Shqiptar bashkëkohor po bëhen përpjekje për një fytyrë të re të aktorit në lojën e tij aktoreske. Është mjaft pozitiv fakti që krahas aktorëve që kryejnë shkollën e Universitetit të Arteve, Tiranë, tashmë në vendin tonë janë kthyer nga emigrimi dhe shkollimi në Europë, vende si Austri, Gjermani, Francë, Greqi, Itali, Poloni, Bullgari etj. mjaft aktorë të talentuar me një frymë të re moderne. Në lëvizjen teatrorë Shqiptarë kanë sjellë edhe disa trupa teatrorë të emigrantëve shqiptarë që zhvillojnë veprimtarinë e tyre në Athinë, Romë, Montecarlo, Vjenë, Cosenza, Zyrih, Selanik etj, të cilët në bashkëpunim me aktorë dhe regjisorë të këtyre vendeve kanë vënë në skenë disa pjesë teatrorë me konceptime bashkëkohore të këtyre vendeve. Pikërisht këto shfaqje teatrorë kanë shërbyer edhe si një shkollë për formimin e këtyre artistëve.

Krijimi i një fytyre të re të artit shqiptarë në procesin e zhvillimit ekonomik dhe turistik të Shqipërisë, ka bërë të mundur që edhe dramaturgët dhe aktorët të reflektojnë thellë në mjedisin, tablot dhe personazhet e dramës dhe komedisë që duhet ti flasim kohës. Nëpërmjet personazheve që përjeton aktori, ideve, mendimeve, gjëndjes shpirtërore, në bashkëpunim dhe me partnerë të tjerë, krijojnë emocione te turisti dhe spektakli, që lënë mbresa të thella. Ndikimi i teatrit në ndikim estetik dhe artistik, realizohet nëpërmjet lojës aktoreske. Gjatë dekadave të fundit edhe Teatri Shqipëtar ka pësuar zhvillimet e veta, tashmë turistët dhe vendasit e shohin teatrin si art, si argëtim por edhe si shpëlbje ku përfitojnë ndjenja emocionale si dhe mesazhe për zhvillimet e reja Europiane.

Duke kundruar disa guida turistike vendase dhe të huaja vëmë re edhe një konceptim të ngushtë të lëvizjes teatrorë. Në zhvillimin e Teatrit Shqipëtar tashmë nuk zë vend vetëm

teatri i dramës dhe i komedisë por edhe teatri i estradës, varietesë, teatri kukullave, teatri i cirkut, teatri i operas dhe baletit të cilat në vendin tonë janë mjaft të pasura dhe kultivuar. Vetëm duke u ndalur te teatri i operas dhe baletit sic është ai në Tiranë, ne mund të themi se mjaft vizitorë dhe turistë kanë dhënë vlerësime të jashtëzakonshme. Shkrimtari francez Michele De Greise, në artikullin e tij të botuar në gazetën e Parisit në 2017-ën, vë në dukje se:

Një grup turistësh francezë ndoqën shfaqjen "Romeo dhe Zhulieta" në Teatrin e Operas dhe Baletit, Tiranë. Loja e mrekullueshme dhe fantastike në këtë teatër nuk kishte asnjë ndryshim me ato që kishim parë në Romë, Venecia dhe Paris. Shqipëria paska këngëtarë me famë botërore.

Dhe kjo është e drejtë se mjaft nga këta këngëtarë dhe aktorë shqiptarë tashme performojnë, dhe në skenat e botës, si Tokio, Paris, Londër, Athinë, Shangai, Boston dhe New York. Të tillë aktorë dhe këngëtarë si Inva Mula, Ermonela Jaho, Katriot Tusha, Josif Gjipali etj, tashmë janë bërë përfaqësues të artit bashkëkohor botëror.

KONKLUZIONE

Shqipëria krahas të rriturve ka një teatër të mrekullueshëm edhe për fëmijët, teatrin e kukullave, i cili ka fituar disa vende të para në Vjenë, Rome dhe Zyrih. Fëmijët duke u tërhequr pas këtij teatri, gjejnë botën e tyre fantastike dhe psikologjike. Mjaft interesante në këto zhvillime janë dhe personazhet e teatrit të kukullave të përgatitur me maska, lëndë druri, rroba ku aktorët veprojnë si personazhe kukulla. Në këtë koncept aktorët drejtojnë dhe sintetizojnë të gjitha veprimet dhe lëvizjet e personazheve duke u futur thellë në botën e fëmijëve. Ajo që i bën tërheqës vizitorët e huaj dhe fëmijët e tyre është fakti se pjesët teatrore të kukullave për fëmijë janë të gërshetuara sa nga bota fantastike dhe përrallore shqiptare aq edhe nga kultura teatrore botërore, duke përfshirë këtu nga Pinoku tek Harry Potter.

Duke dalë nga sistemi totalitar, Shqipëria kuptoi se në kulturën e vet kishte edhe pasuri të tjera artistike të cilat mbartin një trashëgimi të vyer teatrore. Kështu vitet e fundit në këto zhvillime turistike ka marrë përmasat e veta edhe teatri i hapur, teatër ky që zhvillohet në rrugë, sheshe, brigje detare, lokale. Është një teatër me libret të shkurtër që parapëlqehet mjaft nga turistët dhe vizitorët dhe zhvillohet prane mjedisit të pushimit. Në bazë të këtij teatri është improvizimi, skenografia, është tepër e thjeshtë, aty zënë vend Pantomima dhe Mimi, i cili quhet teater shetitës. Në këtë këndvështrim janë zhvilluar dhe karnavalet si një teatër i hapur. Karnavalet janë zhvilluar në qytetin e Korçës, Sarandës, në Nartë të Vlorës, Berat, Shkodër etj. Kanë përthithur në gjirin e tyre mjaft spektatorë dhe turistë. Në përmbajtjen e këtyre karnavaleve mbi bazën e lojës dhe imitimit të kafshëve përcillen dhe bota mitike e shqipëtarëve dhe kultet e vjetra. Një grup turistësh duke ndjekur karnavalet e

Nartës mbetën të mahnitur nga pjesa “kënga e cjamin” e cila lidhet si maskë dhe si vargje me kokën e cjamin të flijuar për nder të Dionisit në ceremoninë e tij. Kulte të tilla për kafshët dhe prodhimet bujqësore dhe blektorale, janë të shumta në botën shqiptare.

Një aspekt tjetër i rëndësishëm në zhvillimet teatrale dhe kulturore në Shqipëri është dhe kinematografia shqiptare. Tradita e filmit shqiptarë në fund të shek. XX, ka lënë gjurmë të thella me një varg filmash si: Përrallë nga e kaluara, Lulekuqet mbi mure, Kapedani, Kolonel bunker, Parrullat, Udhë e shkronjave , Liri a vdekje, Dimri i fundit etj, të cilët janë një pasuri e madhe në kinematografinë shqiptare.

Edhe pse në kushtet e një tranzicioni të thellë në jetën shqiptare, filmi bashkëkohor shqiptar ka bërë përpjekjet për të krijuar një fytyrë të re në artin bashkëkohor. Mjaft filma i flasin kohës, spektatorëve dhe turistëve me mesazhe të mëdha për jetën dhe ndryshimet shpirtërore dhe psikologjike të shqiptarit i cili ka kohë që është përfshirë në rrjedhën e integritetit European.

Në këtë kumtesë jemi përpjekur të pasqyrojmë fytyrën e re të teatrit dhe kulturës shqiptare nëpër shtete me zhvillime të mëdha turistike të vendit tonë. Kultura e një vendi është një burim dhe një mjet i rëndësishëm për të tërhequr turistët e huaj. Ashtu si çdo vend tjetër i Europës edhe vendi ynë duhet të promovojë ato vlera kulturore të cilat shpërfaqin trashëgimi kulturore dhe individualitetin bashkëkohor.

BIBLIOGRAFIA

**INFORMATION TECHNOLOGY AND COMMUNICATION
RESEARCH PAPERS**

INTRUSION TOLERANT SYSTEM ARCHITECTURES

Eda Tabaku¹, Besiana Abdyli², Igli Tafa³ Faculty of Information Technology

1

Aleksander Moisiu University 1

Faculty of Information Technology^{2,3}

Polytechnic University of Tirana ^{2,3}

e.tabaku@hotmail.com¹ besiana.abdyli@gmail.com² itafaj@fti.edu.al³

ABSTRACT

Information Technology industry. Cloud environment is susceptible to attacks or intrusions, but it has to be safe and reliable for its users, to provide them secure access. Intrusion Tolerant is one of the techniques that can prevent such intrusions so the evaluation of this technique need to stay up-to-date with the ever advancing system attacks in order to prevent possible system failures. The search for the ideal system which is intrusion-aware, fault-tolerant and recovery-capable has presented many architecture typologies.

The goal of this paper is to present some of these typologies and, along with their strongholds, attach a critical view with focus on their weakest spots.

Keywords—Fault Intrusion Tolerant Systems, Cloud Computing, Proactive- Reactive Recovery, ITS Architecture Taxonomies, Comparison, Pros and Cons.

INTRODUCTION

Computer technologies are under a constant development process in cloud computing, so is the growth of our dependency on these critical systems. Cloud computing offers a lot of services like the hosted one, over the internet. Unfortunately, the sophistications in terms of security attacks in cloud environment are also evident. Protecting the systems which are open to many Web service users in cloud is becoming more and more challenging, and likewise it is becoming increasingly significant that these systems meet high performance and availability requirements. Intrusion prevention methods and detection methods are proven to be the most effective instrument for protection of cloud computing from 2

different attacks and unwanted intrusions. They need to be constantly updated and upgraded in order to provide the systems and its users with the most adequate protection mechanisms for cloud environment.

Intrusion Tolerant Systems have developed in three main steps when it comes to taking action and defending against unwanted intrusions.

The first challenge that was evident was intrusion detection. Intrusion Detection would deal with identification of unauthorized intrusions, and make distinguish between internal errors and external attacks.

The second challenge that came to being during the development of ITSs was intrusion prevention. After identification of intrusions, there was the necessity to prevent future intrusions from interrupting the proper workflow of the system. The actual challenge is allowance of the intrusion in a controlled manner, meaning that intrusions could be evident at a scale which does not influence the service provision.

Defending against malicious problems in cloud environment is intended to make possible constant service provision by the system even in the presence of malicious intrusions.

The ultimate aim of ITSs is the continuous service provision by undertaking proper actions in removing unwanted intrusions when evident, as well as by restoring the system to a regular state in cases of it being affected.

In this article we present some information on Intrusion Tolerant System general background terms, architectures which have been developed with time, and we try to provide some critical view on the strategy of these methods towards protecting against and dealing with possible unauthorized intrusions in cloud environment.

Considering the fact that there are some protection techniques which focus on protection on hardware level, software level and some which try to combine both, we have chosen to elaborate on: Detection Triggered Systems, Algorithm Driven Systems, Recovery Based Systems, Hybrid Systems and other systems. For each of the architectures we present a few of their subcategories or methods and some specific case study systems which are found in different literature sources.

ITS ARCHITECTURE TAXONOMIES

The need for improvement of intrusion tolerant systems has consequently led to creation of different architectures.

In the article by Quyen L. Nguyen and Arun [1], they present and compare a few types of intrusion tolerant system architectures. Following, some definitions, case studies and pros-and-cons are presented to provide background information on some the architecture typologies. The following image shows an overview of each of the architectures which are to be further elaborated in the coming pages.

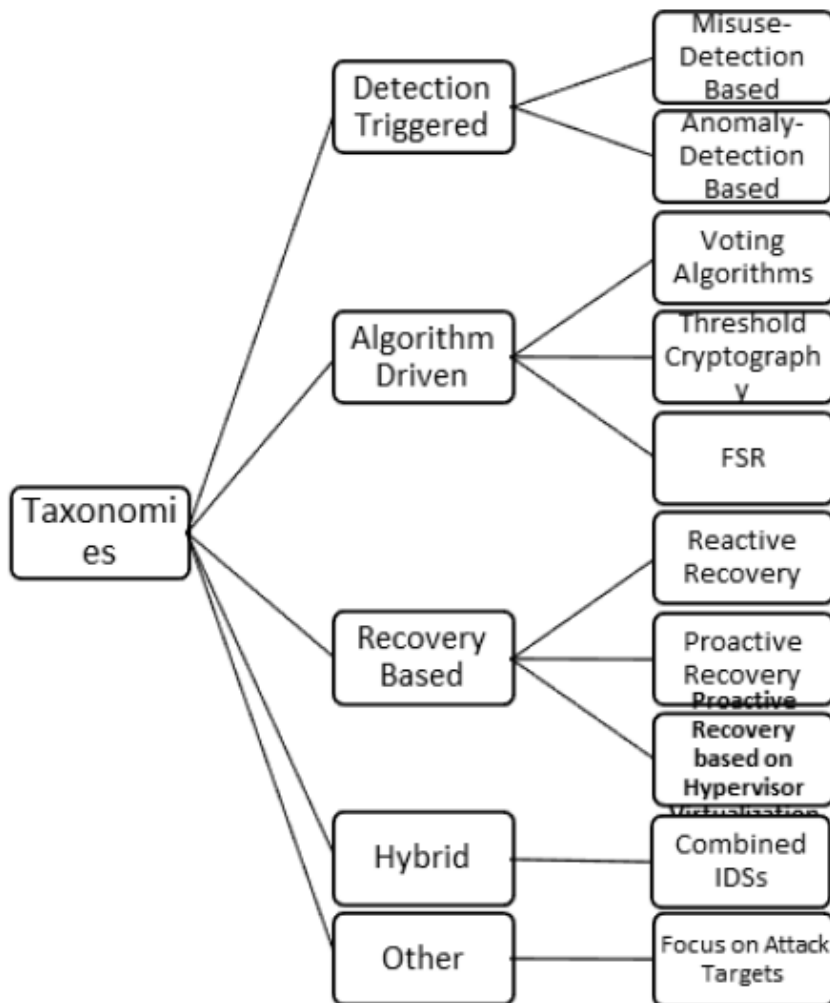

Fig 1. ITS Architecture grouping and subdivisions

DETECTION TRIGGERED ITSS

These architectures rely on building many layers of testing the intrusions for defense purposes. Most of these layers deal with detecting any intrusion at which case recovery appliances are intended to be triggered. To measure the efficiency of these systems, one needs to reference to the difficulty level of intruder to penetrate the many defense levels without being detected.

In a general explanation, “*intrusion detection systems can be misuse-detection or anomaly detection based*” [2]. This categorical division is based on the intrusion detection approach and on the types of triggering mechanisms that any Intrusion Detection Systems uses in the fault detection process. Both of these systems are to be briefly explained.

Misuse Detection Based

Misuse Detection Based systems are used for protecting cloud environment and are isolated to reacting against only already known attack typologies and the alarms for intrusions are generated only in the presence of specific known attacks. One of the pros of such a system is that the system is easy to comprehend and in the situation of an alarm being triggered the user can straightforwardly relate the intrusion to an exact activity which is on the progress in the system.

The main problem with this approach is that the system relies on the safeguard of only registered attacks to that cloud. To provide as much security as possible the system needs to constantly update itself with new typologies of intrusions. In this case the focus of the attackers may be concentrated on finding methods on how the alarm triggering mechanism can be bypassed by making attacks pass undetected by the system. This system is also known as Signature- Based Detection, so in addition to the previous statements we may say that the number of signatures needs to constantly increase.

Anomaly Detection Based

Anomaly Detection Based systems are able to detect and react against new and unknown attack typologies. They use heuristic methods in their implementation. In the implementation of these kind of systems, creation of specific profiles of any user group in the cloud environment is necessary. It is the characteristics of these profiles that define normal activity by using the profiles as threshold models. Deviation from this threshold leads to the triggering of an intrusion alarm mechanism, considering all dissimilar activity as a potential threat.

The main drawback of this kind of system is that the network needs to actually be trained in the process of creation of new user profiles. There is also the need to test many different profiles and see how the system reacts to all of them so that normal activities of different characteristics are not considered malevolent and do not trigger alarms that are false-positives. This type of system is often referred to as Profile-Based Detection.

In order to implement a triggering mechanism, the IDS need to be able to monitor the network for intrusions in some exact points of the network. Two general locations which need to be monitored are either Host Based – a technique which tends to stop intrusions at local host level or simple report what has occurred – or Network Based – a technique which inspects the packets that are wandering across the whole network.

Some of Detection Triggered architecture case studies are: DIT (Dependable Intrusion Tolerance)[3], Hacqit (Hierarchical Adaptive Control of Quality of Service for Intrusion Tolerance)[4], ITSI (Intrusion-Tolerant Server Infrastructure)[5], Dpasa (Designing Protection and Adaptation into a Survivability Architecture)[6]etc.

CASE STUDY: SITAR 5

Sitar (Scalable Intrusion-Tolerant Architecture) [7] is an example of a detection triggered ITS. It consists of five specific components all of which are positioned in front of the servers for the sake of protection. All of these components serve the purpose of controlling incoming and outgoing traffic. As illustrated in the image below, these components are: the

proxy server, the acceptance monitor, the ballot monitor, the audit control component and the adaptive reconfiguration component.

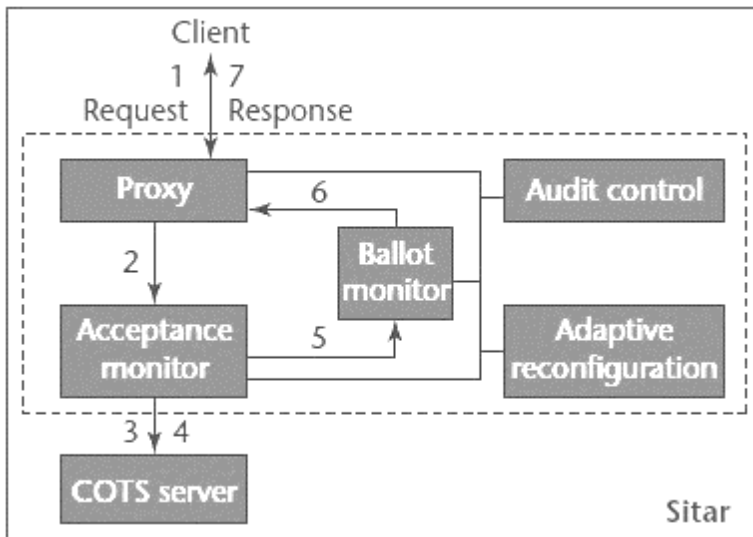

Fig 2. SITAR system architecture

Referring to these components, three main layers are observable. The proxy servers make the first layer which deals with and has the responsibility of validating any requests that are incoming. If the first layer is passed, then the second layer, the acceptance monitors, tests for acceptance of any responses that are outgoing. This is also the layer where any known disturbance pattern is identified, making the system to rely heavily on this security layer. Finally we have the majority balloting layer. In the implementation of this layer Voting Algorithms have been used, allowing the system to keep being functional even in the presence of intrusions or compromised components and servers. This feature is also the main factor in classifying the system as fault-tolerant. The audit control component and adaptive reconfiguration component deal with automatic reconfiguring of the system. They also determine the level of intrusion tolerance. The weakest points of this system are that, since the system is multilayered, any of the layers is prone to causing delays thus increasing the latency in service provision.

ALGORITHM DRIVEN ITSS

Algorithm Driven Intrusion Tolerant Systems employ different types of algorithms to disable adversaries from malevolent intruding or discontinuing service provision. There are many algorithmic approaches to system protection using this technique. These algorithms tend to employ automated decision making processes which include sharing responsibilities between different

computers/servers by assigning equal rights to any of the partaking systems, or by positioning the majority vs. minority decisions in contrast to each other. Voting Algorithms, Threshold Cryptography and the Fragmentation-Redundancy- Scattering are some of the methods which are to be further elaborated.

Voting Algorithms

Voting Algorithms provide the possibility that when one of the systems detect an anomaly, it proposes a change of state whilst including other systems in the decision making process on how to deal with the problem. Other systems start voting on whether they agree or disagree with the proposed state until a consensus is reached. However, the fact that two systems may propose dissimilar states presents the possibility of communication failures.

Threshold Cryptography

Threshold Cryptography relies on the distribution of information throughout a certain number of collaborating computers in a fault tolerant protection manner. A number of computers which do not pass an assigned threshold cannot perform a certain process (such as information decryption) by themselves and nor can they prevent the majority of computer from acting regardless of the minority decisions. The size of the assigned threshold is determined by considering what portion of the servers can be corrupted without interrupting or harming the service. The negative side of this fault-tolerant intrusion system is that it always considers the majority of the computer assets as trustworthy – and there may be large scale attacks which lead to corruption of the majority of trusted entities.

Fragmentation Redundancy Scattering (FRS)

Fragmentation Redundancy Scattering (FRS) presents the methodology of breaking the confidential information into several fragments and, furthermore, making sure that no piece of information stored in any of the individual fragments is not of any significance. Additionally, each piece of information is copied and stored in more than one location, so that in cases of intrusion if a compromised fragment needs to be altered or removed, there is a recovery possibility from the other locations. FRS is suitable when the stored data in the cloud doesn't have to be open. The figure below shows the process in a graphical representation.

This system can be judged to be quite efficient in terms of data security and recovery procedures, but the fact that “*the service requires the availability of a security server where the fragmentation key for each object is securely stored*” [8] may lead to the concentration of intrusion focus on obtaining the fragmentation key, with which after all the fragments are easily obtained they can be effortlessly decrypted and misused.

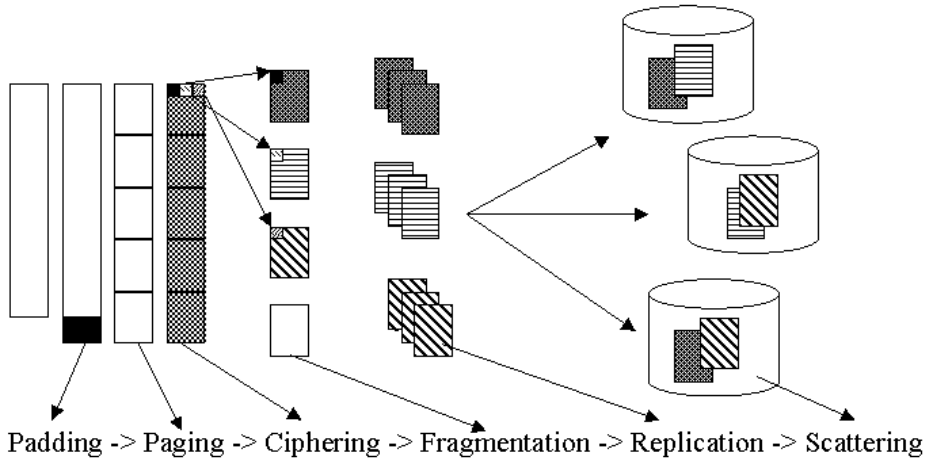

Fig 3. FRS steps

Some case studies related to Algorithm Driven architectures are: Pasis (Perpetually Available and Secure Information Systems)[7], Maftia (Malicious and Accidental Fault Tolerance for Internet Applications)[9] and ITUA (Intrusion Tolerance by Unpredictable Adaptation)[10].

CASE STUDY: MAFTIA

MAFTIA (Malicious and Accidental Fault Tolerance for Internet Applications) is one of the first approaches towards the exploration of the possibilities of dealing with either accidental faults (internal errors) or malicious faults (malicious attacks) in distributed systems in a tolerant manner. Some of the key assumptions embraced by this approach are that the system is vulnerable to external attacks to some extent, some of the components may be compromised but however the system will still remain operational. Relatively, this approach is considered to be complex. MAFTIA's architecture is centered on the association between trust and trustworthiness. This allows the creation of multiple layers of services with security background, and these layers' purpose is to protect the applications. 8

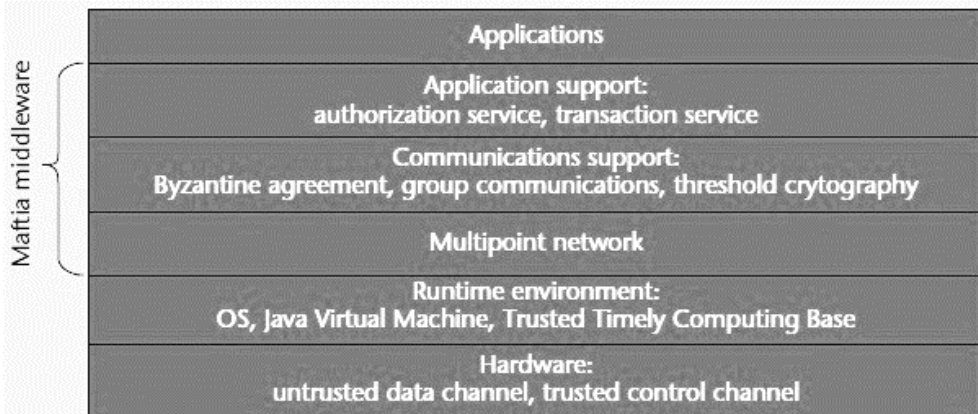

Fig 4. MAFTIA system architecture

Regarding the fault identification and detection, MAFTIA uses Voting Algorithms and Secret Sharing protocols. The Voting Algorithms are used for noticing defective replicas and surviving possible attacks. In cases of a component being compromised, the recovery strategy is that primarily that component is quarantined so it is not allowed to propagate with other members, and secondly the corrupted member is healed by comparing its state with the other uncompromised member states – so the recovery is based in accordance to the healthy member states.

RECOVERY BASED ITSS

Recovery Based systems, rather than dealing with specific intrusion typologies and strategies to protect from those intrusions in cloud, assume that the moment a system is operational it is already compromised. In simple terms these systems are subcategorized in terms of their behavior after an attack alarm is triggered. The behavior can be passive or reactive, and active or proactive. One of the methods used by these systems is the protection from intrusions through periodic recovery of all data to an acceptable state.

Reactive Recovery

Reactive Recovery is fault tolerant system which commits a continuous check for faults in different devices which constitute the system. When and if an intrusion is detected in cloud environment it notifies the systems which deal with error monitoring and simultaneously initiates the recovery processes [11].

The main problem with Reactive Recovery is that the potential faults are not anticipated until they actually are evident. The issue of latencies in failure detection as well as latencies in reacting towards those failures can result in “*disruption of the predefined real-time schedules and result in missed task deadlines*” [12]. In addition, any delays may damage the reliability to the system.

PROACTIVE RECOVERY

The Proactive Recovery is a fault prediction technique which exploits fault prediction mechanisms with the intention of managing intrusions which may cause failures even before those intrusions occur. The idea of applying fault recovery routines before the system failure reduces the workload of the system for recovery purpose.

To design a proactive fault recovery strategy one needs to overpass two main decision-making challenges. The first one is determining the *when* to initiate the proactive fault-recovery since an early or late initiation may beat the concept of the existence of such a strategy. A delay is often considered the superlative solution since it allows the system to process the fault recovery routines before the failure of the server occurs. On the other hand, the second challenge is to determine the *how* to transmit the notifications. It consist on the decision whether there is the need to contain the notification to the adjoining tiers or to allow all tiers access to the notification.

This methodology of counter-acting against malicious attacks is positive in terms of real-time reaction thus reducing the latency of processing, however it is capable of reacting

towards only a certain class of known faults. Unknown or new faults still need to be dealt with in a reactive manner.

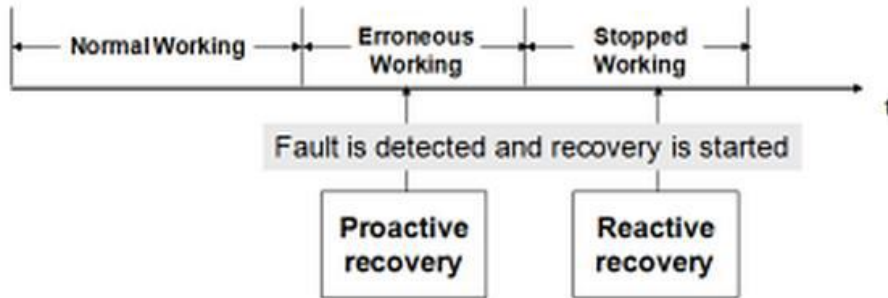
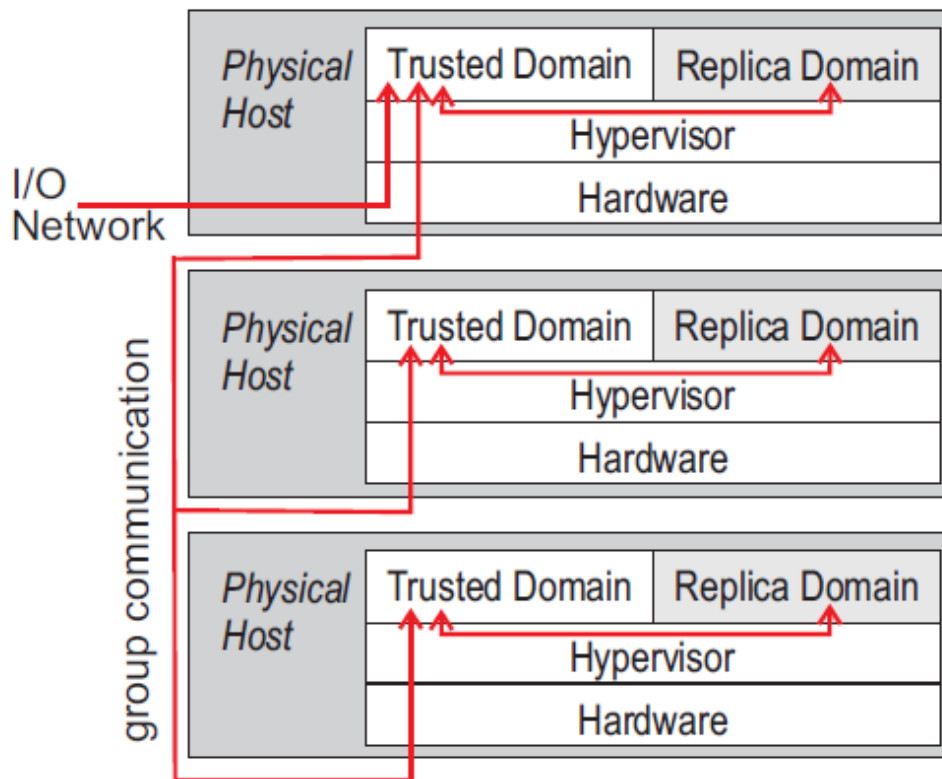

Fig 5. Difference between proactive and reactive recovery

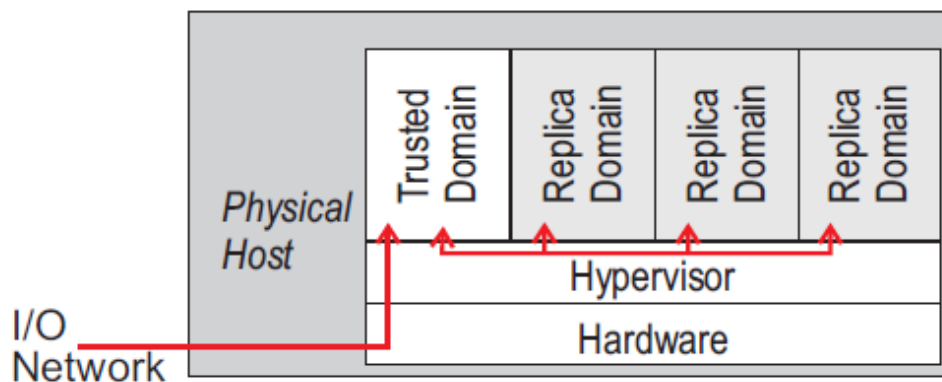
PROACTIVE RECOVERY BASED ON HYPERVISOR VIRTUALIZATION

Such a recovery has been implemented by Hans Reiser and Rudiger Kapitza who propose "a solution that does not require additional replicas, but still minimizes unavailability caused by proactive recoveries" [13]. VM-FIT architecture is an infrastructure which deals with the replication of services which are network based, on the basis of Xen hypervisor. The internal structure of this architecture consists of a Hypervisor, Replica Communication, Proactive Recovery and Local Hardware Access.

The Hypervisor is able to quarantine the applications subject to failures and, in parallel to that, secure the unaffected components. The Hypervisor is given the ability to shut down as well as restart any of the operating system instances of a service replica, making it a suitable candidate for usage in proactive recoveries. It is also given all the power to access any of the components, which makes it most trusted entity and it must fail only by crash. On the other hand, the replica communication are comprised of the network device driver, communication stack, group communication logic, and the voting of the replies possibility. In terms of performance location this architecture has proven to be much more efficient in a multi-CPU system than in a single CPU-system. Local resources are used in the creation of parallel replica by the new virtual machine, while in multi-CPU systems any evident degradation is too short to be considered.

(a) REMH — Replication on Multiple Hosts

(b) RESH — Replication on a Single Host

Fig 6. Basic VM-FIT replication architecture

CASE STUDY: SCIT

SCIT (Self-Cleansing Intrusion Tolerance)[14] is an example of recovery based ITS. As it was implied earlier for all recovery based ITSs, SCIT also takes into account that the moment the system is operational it has already been compromised. It denies the possibility of an attack being evitable. For this reason, the recovery based systems focus on effectively determining the degree or level of intrusion tolerance, determining how much of the system can be damaged without leading to system failure. The aim of such a system is also to limit the possible losses due to intrusive presence.

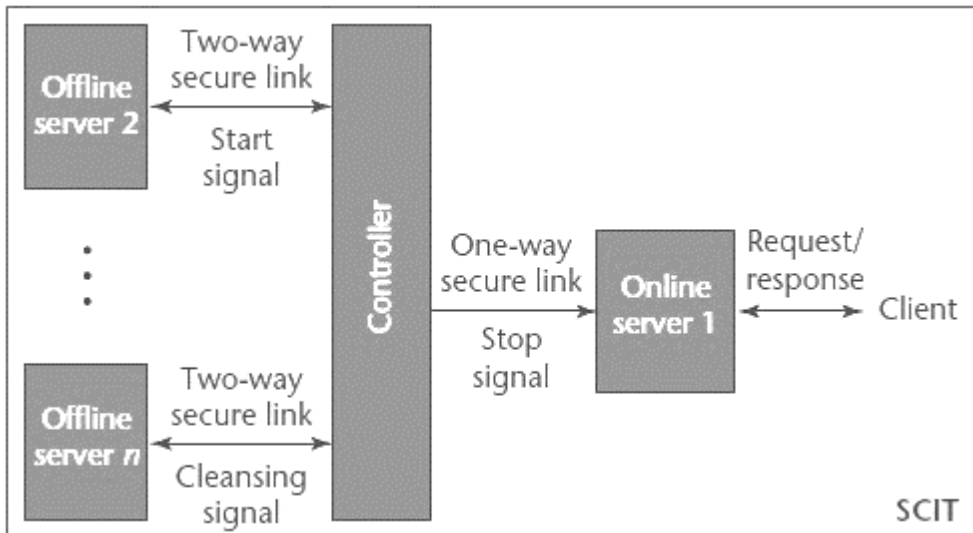

Fig 7. SCIT system architecture

This model is appropriate for usage by servers that are exposed to the internet. The servers that are part of a SCIT model can be positioned in one of three possible states. Online primary deals with incoming requests and online backup stay ready to be put online, while offline cleansing is in cleansing mode. Change of states allow for the server rotation making possible for all nodes to try all possible states.

One of the problems that SCIT technology tries to solve is the issue of server exposure to everyone including attackers [15]. Most of the systems servers are constantly online, and they go offline only in specific cases such as upgrades or maintenance. Such an approach to server visibility gives outsiders more than enough time to thoroughly analyze and understand in detail the server and system configuration before carrying on with an attack. To eliminate such an issue, SCIT tends to limit the server exposure time to external sources by means of a periodical changing what an outsider/attacker can see or by modification of server configuration.

Hybrid ITSs

The term hybrid itself imposes that it consists of a combination of more than one method to provide increased security in cloud environment. The Hybrid intrusion-detections systems tend to combine many methods in order to provide protection from both existing/known and

new attacks and intrusions. The problem with this system is that apart from the tendency to increase detection effectiveness, there is little information on how to deal with the detected anomalies unless at least one of the combined methods is recovery-based. However, the possibility of an increased efficiency in the monitoring process of both Host-Based and Network-Based locations is one of the positive aspects of combining different characteristics to provide a Hybrid IDS.

Through combining different or multiple approaches in a single hybrid system the benefits increase with the chances of better protections, and there is also the increased possibility of elimination of a number of drawbacks which are evident in other approaches [16]. Despite the fact that hybrid systems have the potential to produce stronger Intrusion Tolerant Systems, there is the possibility of internal communication failure between all the joined approaches – presenting a challenging task in the implementation of such systems.

COCA (Cornell Online Certification Authority)[7] is one hybrid system which combines the earlier explained Threshold Cryptography with Proactive Secret-Sharing. For further illustration, there is also a hybrid system presented by Sousa which combines Periodic System-Rejuvenation with Reactive Recovery [17].

CASE STUDY: CIS AND PRRW

In this section a combination of CIS (Crutial Information Switch) with the PRRW (Proactive Reactive Recovery Services) is briefly presented. CIS is an “*intrusion tolerant protection device for critical infrastructures*” [18]. The enhancement of CIS with Proactive-Reactive Recovery into a hybrid system puts into existence an architecture of increased resilience which is able to resist even DoS1 attacks.

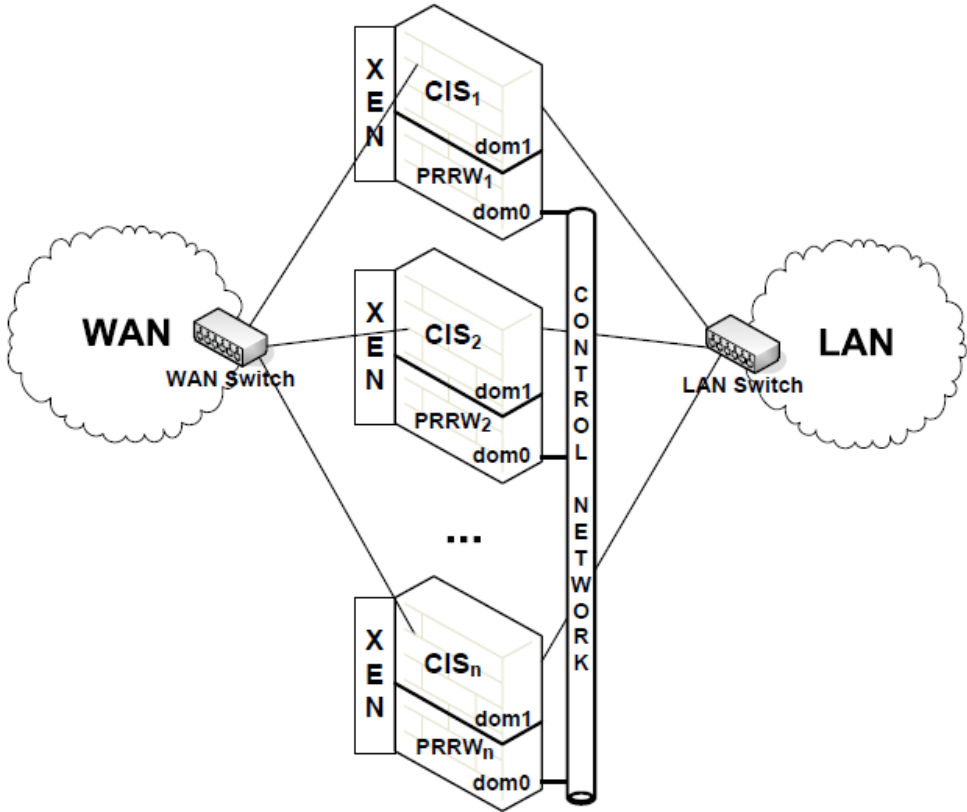

Fig 8. CIS Prototype Architecture

In the integration process of CIS with the PRRW there are three main issues that need to be addressed [18]. The first one is the necessity of extra replica availability. In the enhancement of CIS with proactive reactive recovery needs, the number of replica must be $n > 2f + k + 1$, so that there are backup replicas during the recovery procedures. The second issue is the implementation of the procedure which determines what actions are to be taken when a replica needs to be recovered. Choosing the CIS leader, deactivating the replica and terminating its operating system, restoring the operating system, and reactivating the replica in its new environments are some of the actions to be taken for replica recovery. The third issue is the calling by CIS replicas of the PRRW fault detection functions in cases if intrusion suspicions.

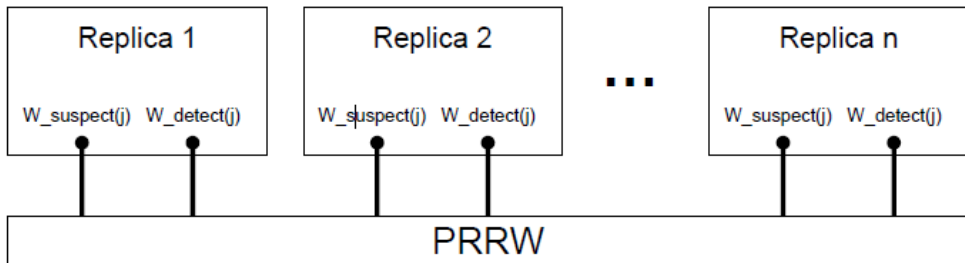

Fig 9. PRRW architecture

The brief presentation of the CIS and PPRW intrusion tolerant systems is expressed in this section to provide an overview on how different architectures may have a beneficent interaction between each other. In cases of hybrid architectures, communication between different modules of the adjoined architectures requires a good amount of effort from system designer.

OTHER ITSS

There are other taxonomies which remain possible for exploration. One of those may be a taxonomy which focuses its defense potential on specific possible attack targets. However, this taxonomy would limit the range of action of intrusion tolerant systems to only already known attack typologies, leaving the system predisposed to new and unknown attacks.

DISCUSSION

Through mentioning, elaborating and criticizing all the many Intrusion Tolerant System architectures, the possibility of identifying the main similarities and differences between these architectures has presented itself. Hybrid systems may be a proper approach to interlace the best of many techniques, keeping always in mind the efforts needed to be given in fixing any communication problem between different elements which constitute the system.

Different architectures choose to focus on using different techniques of fault detection and triggering mechanisms. On a brief explanation Misuse and Anomaly detection triggering mechanisms have been mentioned, however there is still the challenge of maximal reduction of un-detected attack infiltration along with the need of minimal presentation of false alarms which reduce reliability of the functionality of the detection and alarming mechanisms.

When prevention of intrusions is not possible due to the nature of the intrusion or for other reasons, the recovery techniques are also numerous. Some of the main recovery techniques are reactive, proactive, proactive-reactive as a combination of both and proactive based on hypervisor virtualization. All of these techniques determine the methodology of dealing with an unwanted intrusion when the prevention of its existence is not possible. Choice of recovery mechanisms vary generally in dependency on the nature of the possible or potential unwanted attacks and surely on the pre-determined system priorities (such as timing and delays).

Choosing between focusing the monitoring power more on Host-Based or Network-Based locations is also of crucial importance. Both have their positive sides as well as drawbacks as explained in the reading. Finding the balance between the usage of either of them or at some cases both of them is an ongoing challenge.

Delays in timing has been estimated to be a quite significant factor in the evaluation of any implemented architectures. Knowing that delays can be produced both during the fault detection as well as reaction or recovery processes, the minimal delays are constantly pursued. One of the main reasons of stressing importance on the timing issue is that it directly influences the system user, leading to probable dissatisfaction to the service provision process.

Continuously updating the attack typology databases is to be and has been taken into account by system designers. The need for updating is valid and crucial especially for those systems which depend on only known attacks, rather than those systems which consider the system under attack at the moment of launching.

Finally, it is both theoretically and practically concluded that the ultimate challenge of all of the proposed architectures is obviously avoiding any small or large-scale malevolent intrusion which may lead to system failure. Possible failures may indicate loss of extremely valuable data and information as well as credibility and appreciation towards a certain system.

CONCLUSION

In this paper, a number of Fault Intrusion Tolerant System architectures in cloud environment have been presented. These architectures have been classified in categories and subcategories to illustrate the different natures of problem-solving approaches. Both for the main categories and their subcategories case studies have been used for further elaboration. There has been also an attempt to identify the main factors which are considered and have most effect in compiling and evaluating any of the architectures – factors which at the same time provide an understanding on the similarities and differences between the systems. Furthermore, rather than plainly accepting the statements and definitions referenced from different literature sources, there has been an attempt to identify some weak spots or the negative sides of each of the approaches which have been mentioned to provide a critical viewpoint on the subject matter. To conclude, the idea of an ideal system which is created and implemented without any vulnerabilities, weaknesses and errors and which provides the maximal security is still not present and far from present capabilities.

REFERENCES

[1]

A. S. Quyen L. Nguyen, "Comparison of Intrusion Tolerant System Architectures," in Security and Privacy Symposium, 2011.

[2]

M. A. Aydin, A. H. Zaim and K. G. Ceylan, "A hybrid intrusion detection system design for computer network security," Computers & Electrical Engineering, vol. 35, no. 3, pp. 517-526, 2009.

[3]

A. Valdes , "An Architecture for an Adaptive Intrusion-Tolerant Server," in Security Protocols, Springer, 2003, pp. 569-574.

[4]

J. Reynolds, "On-Line Intrusion Detection and Attack Prevention Using Diversity, Generate-and-Test, and Generalization," in 36th Hawaii Int'l Conf. System Sciences (Hiccs 03), 2003.

[5]

D. O'Brien, "Intrusion Tolerance via Network Layer Controls," in DARPA Information Survivability Conf. and Exposition (DisceX), 2003.

[6]

P. Pal, R. Schantz and F. Webber, "The DPASA Survivable JBI-a High-Water Mark in Intrusion-Tolerant Systems," in Workshop Recent Advances in Intrusion Tolerant Systems (Wraits 07), 2007.

[7]

J. Lala, "Foundations of Intrusion Tolerant Systems (Oasis 03)," 2003.

[8]

C. Silva and L. Rodrigues, "A Fault-Tolerant Secure CORBA Store using Fragmentation-Redundancy-Scattering," 1995.

[9]

P. Veríssimo , "Intrusion-Tolerant Middleware: The Road to Automatic Security," in IEEE Security & Privacy, vol. 4, 2006, pp. 54-62.

[10]

P. Pal, "An Architecture for Adaptive Intrusion-Tolerant Applications," in Software: Practice and Experience, vol. 36, 2006, pp. 1331-1354.

[11]

V. Cristea, C. Dobre, C. Stratan, F. Pop and A. Costan, Large-Scale Distributed Computing and Applications: Models and Trends: Models and Trends, New York: Information Science Reference, 2010, p. 181.

[12]

M. S. Pertet, "Proactive Fault-Recovery in Distributed Systems," Carnegie Mellon University, Pittsburgh, 2004.

[13]

H. P. Reiser and R. Kapitza, "Hypervisor-Based Efficient Proactive Recovery".

[14]

Y. Huang, D. Arsenault and A. Sood, "Secure, Resilient Computing Clusters: Self-Cleansing Intrusion Tolerance with Hardware Enforced Security (SCIT/ HES)," in 2nd Int'l Conf. Availability, Reliability, and Security (ARES 07), 2007.

[15]

A. Sood, "Self Cleansing Intrusion Tolerance – Next Generation Server Security," Clifton, 2008.

[16]

E. Carter, "Hybrid Intrusion Detection Systems," in Intrusion Detection Systems, Cisco Press, 2002.

[17]

P. Sousa, A. N. Bessani, M. Correia, N. F. Neves and P. Verissimo, "Resilient Intrusion Tolerance through Proactive and Reactive Recovery," in Dependable Computing, Melbourne, 2007.

[18]

P. Sousa, A. N. Bessani, M. Correia, N. F. Neves and P. Verissimo, "Highly Available Intrusion-Tolerant Services with Proactive-Reactive Recovery," IEEE.

ON THE FRESHNESS OF RELATIONAL DATABASES DEPLOYED ON CLOUD

Esmeralda Kazia

Dept. of Architecture and Computer Sciences

Marin Barleti University

tvet@umb.edu.al

Bledar Kazia

Dept. of Software Engineering

Canadian Institute of Technology

bledi.kazia@cit.edu.al

ABSTRACT

Relational Databases deployed on Cloud with semi-honest cloud server have cost and maintenance benefits. While deploying the database reduces the general costs, the integrity, query completeness, and freshness issues are raised. In this work, we concentrate on two problems. Firstly, we show that the freshness of Cloud hosted relational databases can have freshness as long as in the multi user applications the application servers are not attacked. Secondly, we investigated on the attack of the applications servers.

Keywords-Database integrity; query integrity; database Freshness; HSM; CryptDB

I.INTRODUCTION

NIST (National Institute of Standards and Technology) is an all-around acknowledged organization throughout the world for their standardization in the field of Information Technology. NIST characterizes the Cloud Computing architecture by describing five fundamental characteristics, three cloud service models and four cloud deployment models. Cloud computing is a term for the conveyance of facilitated administrations over the Internet. Cloud computing is equivalent another figuring sort; lattice registering where

unused handling cycles of CPUs over all PCs in a system are bridled to take care of issues seriously as opposed to utilizing stand-alone machine.

Cloud databases are a vital piece of the cloud framework. Database on cloud is a database that keeps running on a cloud computing platform and it is accessible to customers by getting to the cloud and delivered to clients on interest through the Internet from a cloud database supplier's servers. A cloud database is a sort of database administration that is assembled, conveyed and conveyed through a cloud stage. Cloud databases could be either social or non-social databases. Contrasted with nearby

Databases, cloud databases are ensured higher adaptability and additionally accessibility and strength.

Integrity has gotten consideration from the examination group just as of late. Respectability is the confirmation that data must be gotten to or altered by those approved to do as such. Trustworthiness is connected with the exactness and consistency of put away information, demonstrated by a nonattendance of any adjustment in information between two upgrades of information record. Measures taken to guarantee trustworthiness incorporate controlling the physical environment of arranged terminals and servers, confining access to information, and keeping up thorough validation hones.

Cryptology, science worried with information correspondence and capacity in secure and generally mystery structure. It includes both cryptography and cryptanalysis. Cryptology is a blend of science and the utilization of recipes and calculations. With the goal information should be secured for capacity or transmission, it must be changed in such a way, to the point that it would be troublesome for an unapproved individual to have the capacity to find its actual which means. For this there are utilized numerical mathematical statements which are extremely hard to illuminate unless certain strict criteria are met. This trouble level is known as obstinacy.

II. PREVIOUS WORK

MERKLE'S TREE

When the data outsourced, a non-line attacker and malicious manager of the outsourced site can manipulate the data. In cloud setting it called the integrity of the deployed data on the cloud.

The first solution to this is pioneered by Merkle in 1989, and his works open new direction to many.

Merkle proposed using binary trees to check the integrity of the data. In Merkle's tree, every non-leaf node is labeled with the hash of the labels of its children nodes. Merkle's tree is extremely valuable in cryptography in light of the fact that they permit efficient and secure check for expansive information structures. This sort of tree can be utilized to confirm put

away information, took care of and exchanged between two machines. The fundamental utilization of Merkle's tree is to verify that amid the information exchange the information squares are undamaged and unaltered.

ENCRYPTED DATABASE INTEGRITY IN DATABASE SERVICE PROVIDER MODEL

Hacigumus, H., Iyer, B. and Mehrotra, S. proposes encrypted database uprightness conspire that permits the information's proprietor to guarantee the database's honesty facilitated at the administration supplier site, notwithstanding security of the put away information against pernicious assaults. In their work, they take a gander at another imperative issue. In spite of the fact that the customer's information is shielded from the both outcasts and ASP it is misty by what means can the customer guarantee the database's uprightness and consequences of the inquiries reported back by the ASP. They propose two-level encoded database trustworthiness plan, which comprises of Record Level Integrity and Table Level Integrity ideas, as an answer for this issue. Their plan is joined with encrypted database stockpiling model. In resultant framework gives security of the put away information against vindictive assaults and in addition database honesty highlights, which guarantee the realness and legitimacy of the information put away at the administration supplier site.

EFFICIENT DATA INTEGRITY CHECKING FOR UNTRUSTED DATABASE SYSTEMS

Anderson Luiz Silverio et al, in their work consider the issue of guaranteeing information honesty and legitimacy in outsourced database situations. They give effective and secure method for guaranteeing information trustworthiness and legitimacy while causing negligible computational overhead. They offer a few strategies in light of Message Authentication Codes (MACs) to identify pernicious and unapproved insertions, redesigns and cancellations of information. Their systems concentrate on procedures for recognizing unapproved activities (insertions, cancellations and redesigns) from a helpless database server. Their systems offer two essential focal points:

- DBMS is free and can be effortlessly sent in existing situations.
- They concentrated on utilizing a more straightforward and effective cryptographic calculation to give the respectability check.

They trust that the straightforwardness and autonomy of our strategy makes it effectively deployable and good with genuine requests.

III. THE FRESHNESS

Silvirio et. al, at the end of their work on the integrity and the authentication, addressed

the rollback (freshness) problem of RDBMSs as a future discussion [2]. In this section we talk about how the RDBMSs can have fresh-ness on Cloud. We used and modified the Silverio et. al's implementation that they provided us generously.

A. The Freshness problem

The freshness (rollback) problem of cloud hosted DBs occurs when a successful on-line attacker or a malicious client at cloud downloads at least all of a table from a database and in a later access they can replace the downloaded table with the current table. The integrity and authentication approaches cannot prevent this rollback attack. We begin with a series of theorems to show the case. For simplicity instead of the entire table we consider a single data storage S.

Theorem 1 : Let a honest data owner D has a single data storage S on the cloud. D, firstly, inserts data d_1 into S. Later, D uploads d_2 as an update of d_1 into S, where $d_1 \neq d_2$. The D can't distinguish that the d_1 or d_2 is the last update of S as long as the D doesn't stores any information about the S.

We prove this theorem by a game played with the data owner and a malicious data host.

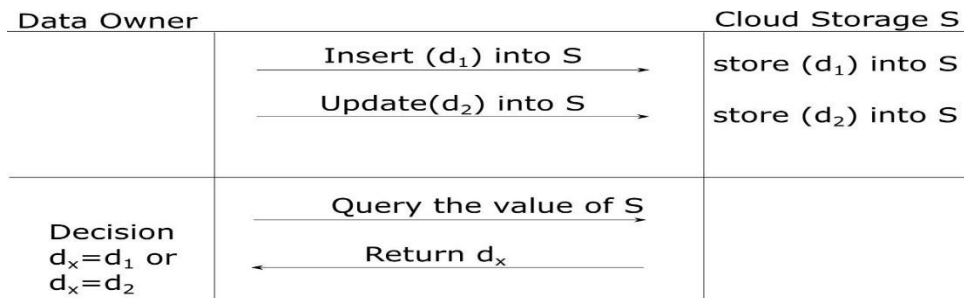

Figure 1. The diagram for proof of Theorem 1

The previous theorem talks about raw that don't include any cryptographic security against modification of S by an on-line attacker or malicious administrators. Next theorem will show that hashing and signing will not prevent this.

Theorem 2: Let an honest data owner D has a single data storage S on the cloud. D, firstly, hashes and digitally signs his data d_1 with a collusion resistant hash function as SHA-3 and computationally secure digital signature as DSA. Let $d^0_1 = d_1 \text{ksign}(\text{hash}(d_1))$ Then D inserts data d^0_1 into S. Later, D uploads $d^0_2 = d_2 \text{ksign}(\text{hash}(d_2))$ as an update of d^0_1 into S,

where $d_1 \neq d_2$. The D can't distinguish that the d_1 or d_2 is the last update of S as long as the D doesn't store any information about the S.

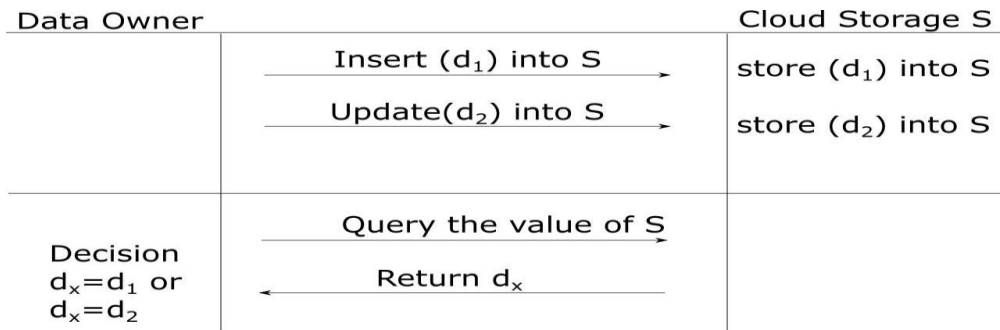

Figure 2. The diagram for proof of Theorem 2

The theorem 1 and 2, in short, tells us that without storing any information we cannot have freshness on outsourced data.

Theorem 3: Let an honest data owner D has a single data storage S on the cloud. D, firstly, hashes and digitally signs his data d_1 with a collusion resistant hash function as SHA-3 and computationally secure digital signature as DSA. Let $d^{0_1} = d_1kd_{1HS}$ where $d_{HS} = \text{sign}(\text{hash}(d_1))$. Then D inserts data d^{0_1} into S. Later, D uploads $d^{0_2} = d_2kd_{2HS}$ where $d_{2HS} = \text{sign}(\text{hash}(d_2))$ as an update of d_1 into S, where $d_1 \neq d_2$. The D can distinguish that the d_2 is the last Update of S if D stores d_{2HS} .

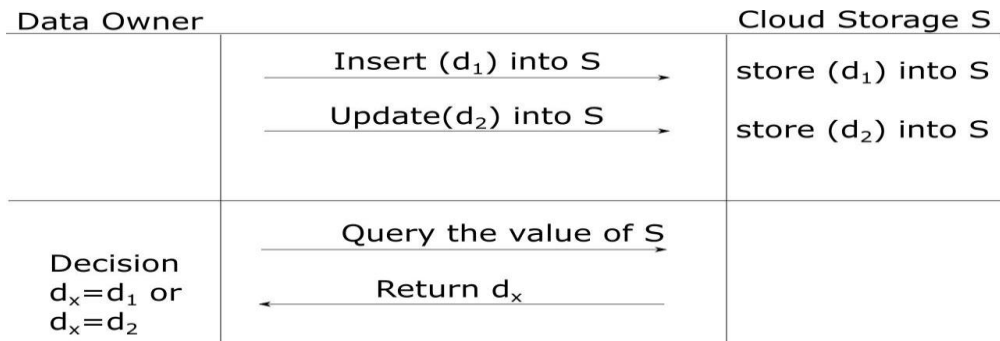

Figure 3. The diagram for proof of Theorem 3

The theorem 3 shows that the application servers must store information about the data uploaded into Cloud to prevent rollback attack. Here, we like to note that, the data owner can put the insert or update time of S into data to provide the freshness. In the following section we will look at how we can achieve this in Relational Databases.

B. The Setup and Supported SQL Queries

To show that RDBMS's can have freshness we consider only one relation (table) R with n attributes (columns) $a_1; a_2; \dots; a_n$.

In this work, we only consider INSERT, DELETE, UPDATE, and SELECT statements and we can list the queries as;

```
SELECT * FROM R WHERE Ai...  
  
INSERT INTO R VALUES  
  (a1; an-1; HMAC)  
DELETE FROM R WHERE aj = :::  
UPDATE R SET col1=val1, col2= val2,...  
  
WHERE aj = :::
```

We have two approaches. First one is storing the HMAC's of the rows in a local table and the other one is storing an time of insert/update of rows as a time stamp as a column attribute on the cloud database and locally.

C. Store the HMAC on AS

In order to provide the integrity and authentication of a row, Silverio et.al used the HMAC of a row [2]. In the first approach, we stored the HMAC of the rows in a local database. We have selected SQLite database as local database. We begin with insertion queries.

1) Insertion Queries: To guarantee that our local and cloud DB are synchronized, we also store the last_row id in the application server. The steps of insertion query can be found on the Process 1. To simplify the insertion queries we also keep the last row's id. LID in the AS.

Process 1: PROCESSING INSERT QUERY

Input: Attributes for a_j for the insertion query q

Output: Inserted query freshness and Authentication.

- 1: $h = \mathbf{HMAC}(a_1, a_2, \dots, a_j)$
 - 2: $q' = q \parallel \mathbf{HMAC}(q)$
 - 3: **Execute** query q' on the database server
 - 4: **Insert** $LID, \mathbf{HMAC}(q)$ into local table
 - 5: **Increment** LID
-

2) Read Queries: For the freshness of the read query, the HMAC is compared with the local storage. The steps of read query can be found on the Process 2

Process 2: PROCESSING READ QUERY

Input: Input query Q

Output: Query Result with freshness and Authentication.

- 1: $T :=$ **Execute** query Q on the database server
 - 2: $T' :=$ **Execute** query Q' on the local database
 - 3: **for each** row in L **do**
 - 4: **if** $\mathbf{HMAC}(T) \neq \mathbf{HMAC}(row_{id})$
 then return failure 1
 - 5: **if** $\mathbf{HMAC}(row_j) \neq \mathbf{HMAC}(row_i)$
 then return failure 2
 - 6: **else continue**
 - 7: **return success**
-

In the process 2, the failure 1 is integrity and authentication failure. The failure 2 stands for freshness failure.

3) Update Queries: An update query is very similar to an insertion query. The main difference is the LID. The steps of an update query can be found on the Process 3

Process 3: PROCESSING UPDATE QUERY

Input: Update query q with attributes a_j

Output: Updated Query with freshness and Authentication.

- 1: **Excute** a read query on the row.
 - 2: **Check** HMAC
 - 3: **Extract** the $rowID$
 - 4: $h = \mathbf{HMAC}(a_1, a_2, \dots, a_j)$
 - 5: $q' = q \parallel \mathbf{HMAC}(q)$
 - 6: **Execute** query q' on the database server
 - 7: **Insert** $rowID, \mathbf{HMAC}(q)$ into local table
-

4) Delete Queries: An update query is very similar to an insertion query. The main difference is the LID. The steps of an update query can be found on the Process 4

Process 4: PROCESSING DELETE QUERY

Input: Delete query q

Output: Deleted row with table's freshness and authentication.

- 1: **Excute** a read query on the row.
 - 2: **Check** HMAC
 - 3: **Extract** the $rowID$
 - 5: **Excute** delete query q on the database server
 - 7: **Delete** row where $id = rowID$ from local table
-

D. Storing Time stamps on Application Server

Instead of storing the HMAC locally, another option is storing a time stamp which is a part of the row's HMAC. The process of read, insertion, update, and delete queries are almost same.

E. Merkle's Tree approach

The previous approaches requires local DB rows as same as the cloud hosted database. This requires a local DB and processing time, see Section IV. A nice idea is using the Merkle's pioneering idea on the integrity of outscored data [3].

Binary trees can be mapped into a linear structure as in Heap (REF Knuth) data structure as long as there is no gap are allowed. However, it will require too much computation for the cloud. When the DB is frequently updated, for every update and insert it will require to download, check and update.

IV. PERFORMANCE ANALYSIS

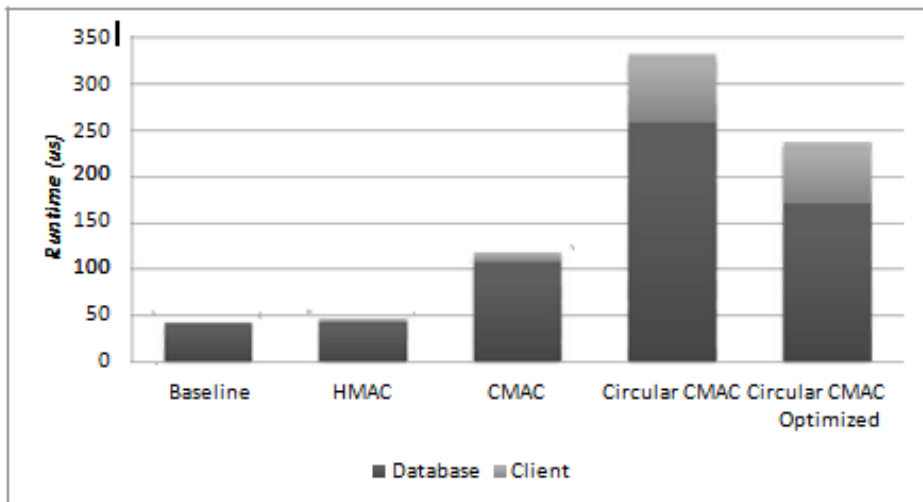
To assess the efficiency of our techniques we implemented a tool to evaluate the performance of using a Keyed-Hash Message Authentication Code (HMAC), as the MAC function, and CMAC. The prototype was implemented using the C programming language and the OpenSSL library. The DBMS used was MySQL database and the experiments were performed in a machine running both MySQL server and client application. The machine had Intel Core 2 Quad CPU Q8400 with 4Mb cache, at 2.66GHz, 4GB RAM 800Mz, and 320Gb disk, SATAII, 16Mb cache, 7200RPM, running an Ubuntu 11.04 32-bit operating system with OpenSSL 0.9.8d and MySQL 5.1. Additionally, we used the SHA-1 hash function to calculate the HMAC with a 256-bit long key and disabled the cache of the MySQL.

We considered different scenarios to evaluate the performance of the proposed techniques. For each scenario, we executed the workload a thousand times over a table with 10 thousand tuples of random values. All the results shown below are the average of these executions. In all scenarios, we focus on evaluating the amount of time spent on the operations of INSERT, UPDATE, DELETE and SELECT, performed under four distinct conditions:

- 1) Without security mechanisms;
- 2) Using HMAC only;
- 3) Using both HMAC and CMAC;
- 4) Using both HMAC and CMAC in the circular mode.

Insert

In the first scenario, we focused on measuring and comparing the execution times for the INSERT operation under each specified condition. The results (as we can see in Figure 6) show that the baseline took 42,3 s, while the HMAC took 47 s, 90% of which is spent on the server side and 10% on the client side. The scenario with the use of CMAC executed in 118,3 s, with 91% of the time spent on the server and 9% on the client. The CMAC in the circular mode executed in 331,7 s, where 72% is executed by the server and 28% by the client.

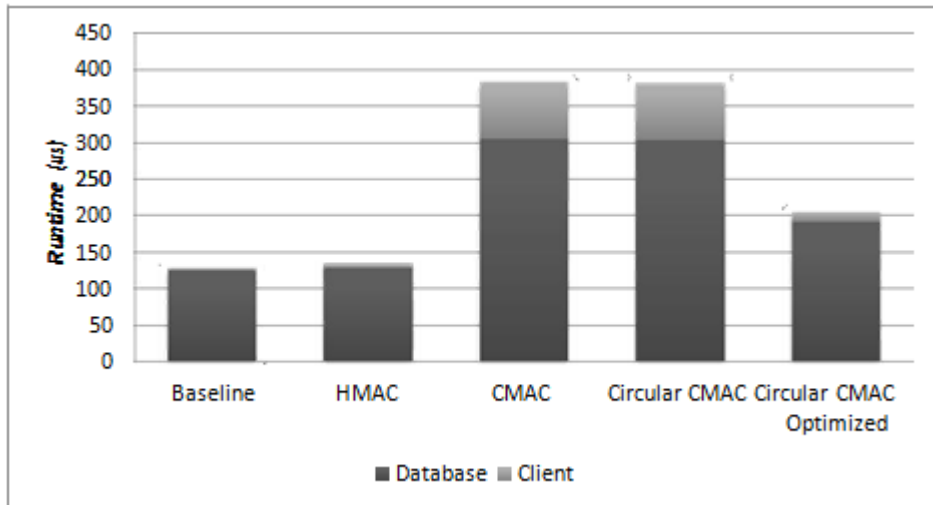

Comparison of execution time of the INSERT operation

The CMAC in the circular mode can be optimized if the client store a small amount of data. The major reason for the difference between the the regular mode and the circular mode of the CMAC is that in the circular mode we need to retrieve and update additional rows. If the client stores the first row locally, we eliminate one query, reducing the execution time from 331,7 s to 236,5 s.

Update

In the second scenario, we focused on measuring and comparing the execution times for the UPDATE operation under each specified condition. The results (shown in Figure 7) show that the baseline took 127,6 s, while the HMAC took 134 s, 95% of which is spent on the server side and 5% on the client side. The CMAC (both in regular and circular mode) executed in 381,9 s, with 80% of the time spent on the server and 20% on the client. The reason that the execution time for the CMAC in the regular and circular mode are the same is because they execute the exact same operations.

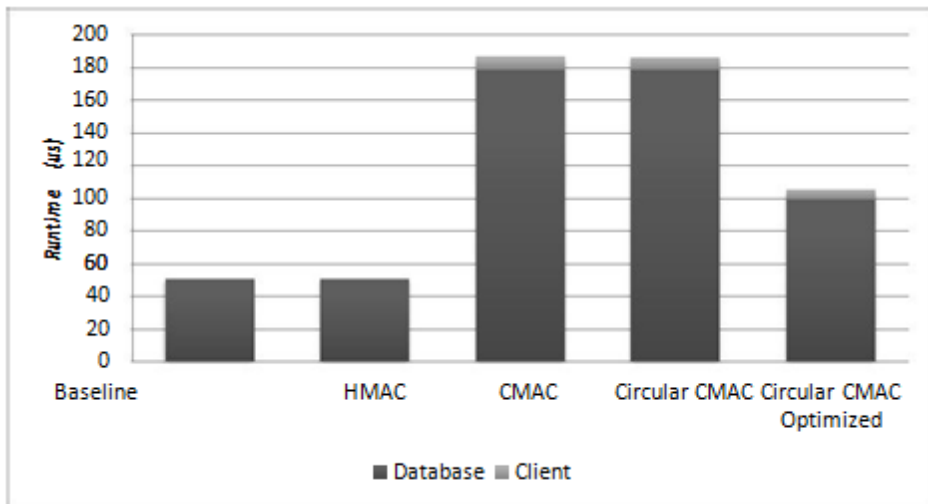
Comparison of execution time of the UPDATE operation

We can also optimize the CMAC for the UPDATE operation if we consider that some values are available on the client side in the moment of the operation. In this case, when updating a row n , we need the MAC and CMAC of the $n + 1$ -th and the $n - 1$ -th rows (for example, these values could have been retrieved when the client retrieved the n -th row). If these rows are available on the client side in the moment of the update, the execution time is 204,5 s.

Delete

In the third scenario, we focused on measuring and comparing the execution times for the DELETE operation under each specified condition. The baseline executed in 51 s and when using the HMAC to delete a row, there is no additional cost since there is no extra operations to be performed (as shown in Tables I and II). On the other hand, the CMAC (both in regular and circular mode) executed in 186,5 s, with 96% of the time spent on the server and 4% on the client, as we can see in Figure 8. As we have shown for the UPDATE operation, the CMAC in the regular and circular mode have the exact same operations and therefore the overhead is the same.

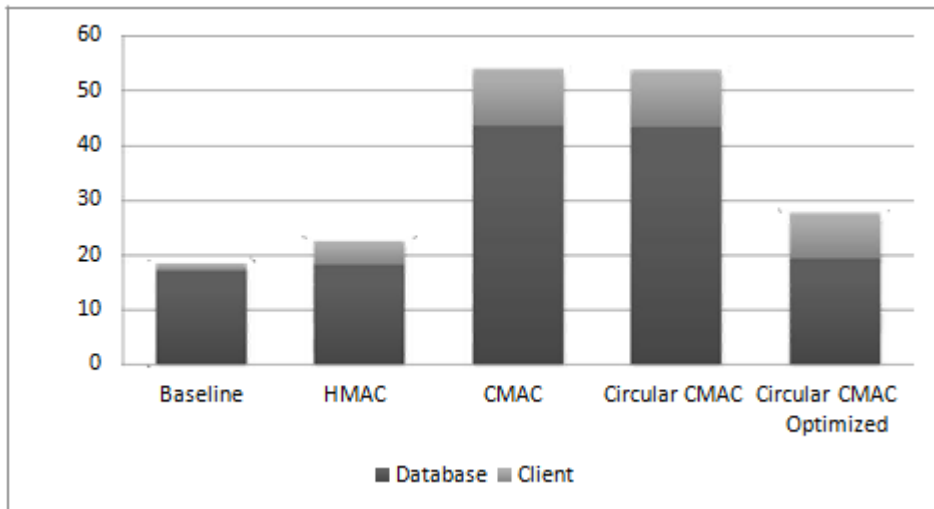
We can use the same idea presented for the UPDATE operation to improve the efficiency of the CMAC. In the naive implementation, before deleting a row n , we execute a select query to retrieve the $n+1$ -th and the $n - 1$ -th rows. Considering that these rows are available on the client side in the moment of the delete, the execution time is reduced from 186,5 s to 105,2 s.

Comparison of execution time of the DELETE operation

Select

Finally, in the last scenario, we focused on measuring and comparing the execution times to check the integrity during the SELECT operation under each specified condition. A SELECT query, without verifying the integrity (the baseline) took 18,4 s. To verify the integrity of the HMAC the client needs to recalculate the HMAC and compare it to the one retrieved from the server. This operation executed in 22,5 s, due to the calculation of the HMAC. When using the CMAC, the client needs to retrieve the HMAC of the previous row and recalculate both the HMAC and CMAC. These extra operations increase the execution time to 54 s, as we can see in Figure 9. However, if we consider that the previous row is available on the client side, the execution time is reduced to 27,6 s (for example, the client retrieved the n-th and n 1th rows in a single query).

Comparison of execution time of the SELECT operation

Summarizing

As we could see in the results, the impact of using each method is affected by two main factors: i) the number of SQL operations; ii) the number of cryptographic functions performed. The number of SQL operations performed by every type of action (ex: an update when using CHMAC requires two SQL operations) clearly has a bigger impact on the performance. The cryptographic-only operation has shown very low impacts. The table I shows the number of SQL

V. ON THE ATTACKS OF THE APPLICATION SERVERS

In previous sections we proved and demonstrated that freshness of cloud hosted relational databases can be sup-plied if the application server stores information about the rows. In this section we will investigate the security of the application servers.

A. application server under attack

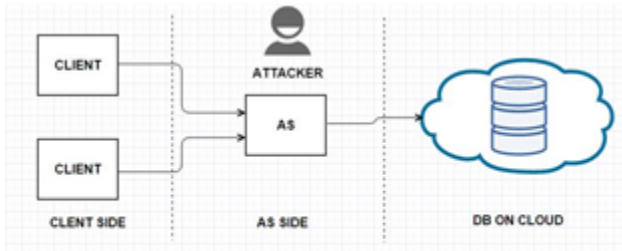

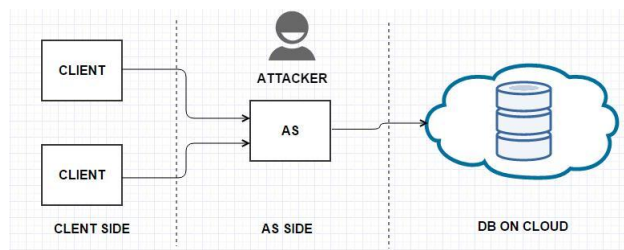
Figure 6. The application server is under attack

While Deploying database to cloud the encryption, the authentication, the integration, and the freshness can secure the databases, an AS is still deployed on the local site. A successful attack on the local AS can result in the loss of encryption and authentication keys. An immediate or, pre attack on cloud hosted database by the same or collaborated attacker group will have devastating results. All of the private and secret information on the database is lost.

B. Countermeasure

One of the counter measures is using HSM in AS to store the keys and process the encryption, decryption, signatures, and verifications. Let see what The HSMs can and cannot provide;

1. The attackers, as long as they have no access to the AS, cannot steal the keys. A malicious local client can wait the failure of the HSM. Although the on-line attacker cannot access the keys, once they control, they also control the HSM. They can still download any information from the database and get the decrypted form with the help of HSM. 3. There is a performance overhead? 4. The cost of HSM.

C. Multiple Application Servers **Figure 6. The application server is under attack**

Big web sites and companies, in general, use more than one application server to serve their customers and clients. This number can be reach to 25 AS or more. When there is no HSM around, the attacker has many options to breach, 25 servers instead of one. If the database is encrypted like in [4] and others, a successful attack on the AS can result in devastating results; the loss of encryption and authentication keys as we talked in V-A.

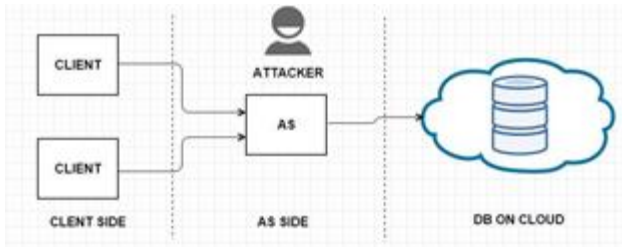

Figure 4. The application server is under attack

VI. CONCLUSIONS

The defined framework will be a tool for who wants to protect their database systems deployed on the cloud. According to query requirements and application settings, they can use the results to apply their system or adjust to fit. DB freshness is an important issue these days in the DB world. We think that this work will be useful for anyone or any company that will need to provide data freshness. By using the local storage as we mentioned we can easily check the DB freshness by saving row id and HMAC and by checking if they are the same as in DB. Of course there is a small disadvantage of our used method because it needs some extra local memory for saving the information locally. Using HMAC MD-5 for storing the information decreases a bit the storage needed. This also is a secure model for the data stored in DB because locally there is only stored the HMAC and row id so the message cannot be decrypted locally as long as we don't store locally the key.

REFERENCES

- [1] H. Hacigumus, B.R. Iyer, and S. Mehrotra. Encrypted database integrity in database service provider model. In *Certification and Security in E-Services*, volume 255, pages 165–174. Kluwer, 2002.
- [2] Anderson L.Silverio and Ricardo F.Custodio “Efficient data integrity checking for untrusted database systems”.DBDKA 2014.
- [3] Merkle. Protocols for public key cryptosystems. In *SIMMONS: Secure Comm. and Asymmetric Cryptosystems*, 1982.
- [4] R.A. Popa, C.M.S. Redfield, Z. Zeldovich, and H. Balakrishnan. CryptDB: Protecting confidentiality with encrypted query processing. In *23rd SOSP’11*, pages 85–100, 2011.

THE IMPLEMENTATION AND DEVELOPMENT OF THE WEB CMS PLATFORMS IN THE ALBANIAN MARKET

Fatmira Prodani

“Aleksandër Moisiu” University

Lagjia 1, Rruga e Currilave

Durrës - Albania

miraprodati@gmail.com

ABSTRACT

Nowadays many organizations and companies in the world use a Web Content Management System (CMS) for their websites, intranet or extranet. The CMS is very helpful for companies that have website with large amount of data and content. The main objective of WCMS is to allow non-technical users to easily update and manage a website's content. The CMS platform can help organizations use the internet in challenging times and even give them a competitive advantage. The content management system has three lifecycle stages: content, managed, and publication stage. The CMS plays an important role in e-commerce security, corporate websites, online news agency, testing and training materials (e-learning programs, testing booklets) and online services. This article studies and examines the use of CMS in the above fields in Albania, the use of various types of WCMS, and the advantages and disadvantages of this web platform. Each of these fields have been examined and shown by examples.

Key words: Web CMS, publication, online services , online news, e-commerce

INTRODUCTION

The Internet is more alive than ever: the number of websites on the Internet has already exceeded one billion, the number of Internet users has achieved almost four billion, and the penetration rate is more than 51.7%. By observing the growth trend during recent years, we could come to the conclusion that this evolution is entering a permanent phase, i.e., a linear instead of an exponential increase. Other global statistics, we find that 60% of Small and

Medium Businesses (SMB) do not have a corporate website. As a consequence, there is still much room for growth, and Web Content Management Systems (WCMS) facilitate this task. WCMS are software platforms generally used when a website is needed, commonly requiring different user roles, but when at the same time there is a lack of web programming knowledge. As a tool, WCMS are being very helpful for beginners in web development or for small business managers, because websites can easily be implemented at a relative low

cost. Examples could be newspapers online, where journalists are interested in launching online edition.

In this case, the journalist is not necessary to know about web programming but having only office software skills. There are plenty of options when it comes to picking a content management system for a development project. Depending on how advanced you need the CMS to be, what language it's built in, and who is going to be using it, it can be a nightmare trying to find the "perfect" CMS for a project.

Some WCMSs have a slight edge over the rest of the competition because of the usability of the software. Some are just easier to install, use and extend, thanks to some thoughtful planning by the lead developers.

Here are 5 of the most usable CMSs on the web to use in projects, so everyone can choose the one that fits needs best.

1. Wordpress
2. Joomla!
3. Drupal
4. Magento
5. Shopify

OVERVIEW OF THE SECURITY ISSUES IN WCMS

A WCMS provides an administration or development area called the *back-end*, where articles, functionalities, or any other aspect can be added, deleted or modified. On the other hand, the visible part of a website, is what a visitor *sees*, is called the *front – end*.

Security vulnerabilities are a weak point of any system at the design and implementation levels, and WCMS are not an exception. Bugs and flaws are both software problems differing in terms of the level at which they are presented (implementation and design, respectively); in any case, they are dangerous and should be analyzed. In a simplified way, an attack consists of two phases:

Discovery, which is longer in time, and exploitation, once the weakness of the WCMS is known. A secure application ensures authentication, confidentiality, integrity, and availability. Depending on the service we are focusing on, we could put aside some of these security characteristics.

WCMS are a key piece of today's Internet, and have become a target for attackers. If a WCMS has security vulnerabilities, it may become inaccessible with the corresponding negative effects. Usual attack consequences are:

- 1 *Data manipulation*: violating data integrity, e.g., Structured Query Language (SQL) injection and parameter manipulation.
- 2 *Confidential data*: when an unauthorized person has access to sorted data, e.g., SQL injection and Cross-Site Scripting (XSS).
- 3 *Phishing*: a special confidential data-gathering method using forms and *spam* mails.
- 4 *Spam*: using email addresses published on the website.
- 5 Execution of code, run scripts, or programs on a web-server using WCMS vulnerabilities. JavaScript and PHP are the programming languages with the most vulnerabilities,

generating a high amount of security weaknesses. Technologies and frameworks based on Java are less vulnerable; in cases of vulnerability, this is usually because of poor component or framework patching. Packages such as JQuery in PHP and JavaScript are also a source of vulnerabilities. Despite being the most used web-server software, Apache can present several vulnerabilities due to poor configurations and patching policies. At the application layer, 61% of attacks are made through a web-browser. 86% of those web-browser attacks correspond to an XSS attack, thus constituting a vast majority. In an XSS attack, a mischievous user finds a means to insert a malicious code fragment into the website. That is, an XSS attack injects a malicious sequence of commands into a trusted website executed on the visitor's web-browser (without the visitor's knowledge), and therefore, the attacker has access to sensitive user data, such as session tokens and cookies, stored in the browser. Some variations of the XSS attack are the following:

1. *Reflected XSS attack*: This attack uses other routes to reach the victims, such as email messages with crafted links or other websites, which reflect the attack back to the user's web-browser. The script is executed by the web-browser because it comes from a "trusted server". This type of attack is also known as *Non-Persistent* or *Type-II XSS*.
2. *Stored XSS attack*: The malicious script is stored somewhere on the web-server (e.g., a database, a forum message, logs, comments, etc.) and is sent to the victim when it requests the query. This attack type is also called *Persistent* or *Type-I XSS*.
3. *DOM-Based (Document Object Model) attack*: In contrast to previous types, in this one, the injection is performed by the user into the web-page when the server script processes user data and injects it back into the website.

Another common attack is SQL injection. In this case, a malicious user accesses a website database, and is able to modify it. Databases are fundamental for implementing websites using WCMS. Databases store large volumes of information, in many cases valuable information, and are a common target for malicious users. To perpetrate an SQL injection attack, the website must have an input to write an SQL query. Then, the website should include the attacker input data as an SQL statement into the application without any verification, so this statement could be an SQL query and be run against a database server. Then, the website should include the attacker input data as an SQL statement into the application without any verification, so this statement could be an SQL query and be run against a database server. If the attack is successful, confidential and sensitive data could be read, modified, or even deleted. Moreover, the attacker could execute administration operations on the forum message, logs, comments, etc. and is sent to the victim when it requests the query. This database and obtain the database structure information. SQL injection errors occur when the executed attack type is also called Persistent or Type-I XSS. Program is from a non-verified source or SQL queries are formed dynamically. While an SQL - DOM-Based (Document Object Model) attack: In contrast to previous types, in this one, the injection is directed to the query function that interacts with the data base, XSS attacks take advantage injection is performed by the user into the web-page when the server script processes user data of the output HTML function that sends data to the browser.

Security recommendations when working with WCMS

- ✓ Make regular WCMS backups (files and database).
- ✓ Hire professional hosting providers, which are safer against SQL injection attacks.
- ✓ Employ specific security plugins, such as JHackGuard for Joomla!, that provide extra security.
- ✓ Limit the access to administration files and folders.
- ✓ Modify default passwords and define safe user roles.
- ✓ *Hide* email addresses to avoid unsolicited *spam*.
- ✓ Change the default global website parameters configuration.
- ✓ Change the default database prefix during the installation process (if possible).
- ✓ Avoid showing sensitive information about the WCMS in the front-end.
- ✓ Use the most recent versions of WCMS and plugins.

Web Content Management System under study

WordPress was initially oriented towards creating blogs, but has evolved to provide web applications and e-commerce solutions. One key feature of WordPress is its great Search Engine Optimization (SEO) positioning. The reason for this is that WordPress has many plugins to improve a quick inclusion in search engines, compared with other WCMS. WordPress offers many extensions to insert a specific functionality, but it does not have the wide range of functionalities that Joomla! has. Joomla! is one of the most popular WCMS for creating dynamic websites. Joomla! is compatible with MySQL, SQL Server, and PostgreSQL databases. One of the key features of Joomla! is that it offers the widest range of functionalities, such as picture galleries, forums, chats, blogs, news, etc. Drupal is also aimed at creating dynamic websites. It presents high compatibility with different databases. Security, fast loading, and a wide variety of user roles are the main Drupal features; as an example of the last characteristic. Drupal allows us to limit access of a specific user such that they are only able to modify the properties of a certain functionality, and even to modify only particular parameters of that functionality. There are many differences among the three selected WCMS. There are many possible scenarios but, generally speaking, websites start with a reduced size and they do not involve too many characteristics, modules, or contents. Over time, the increase in website visitors, new developed content, sales volume, etc., generates the need to add new modules and extensions to the website, giving it more capabilities. WordPress offers many extensions to insert a specific functionality, but it does not have the wide range of functionalities that Joomla! has. Additionally, WordPress includes the option to add integrated extensions to the management environment.

Drupal is the most complex WCMS in terms of extending its capabilities, because a specific functionality can have dependencies from different libraries or functions, making this extension process long and tedious. The same applies to the functionality range, where Joomla! and WordPress have a large number of functions to extend the website. In contrast, this option is more limited with a Drupal implementation. Repositories are very important for updating WCMS, implementing new functionalities, and improving the existing ones. These repositories can be distributed, which is the case of Joomla! and WordPress, or centralized, such as in the case of Drupal. The largest user communities belong to Joomla!

and WordPress, and hence they have a very active user community and excellent documentation. On the other hand, the Drupal user community is limited, because it is more complex to implement and manage, having, as a result, a limited documentation compared to the others. In contrast, Drupal's complexity allows a higher diversity of user roles, which is an advantage compared to Joomla! and WordPress.

Statistics on global usage of WCMSs

Regarding global popularity, while only 23.6% of web pages were created with a WCMS in January 2011, this figure increased to 48.8% in January 2018. In 2011, 13.1% of the websites were implemented with WordPress, 2.6% with Joomla!, and 1.4% with Drupal. In 2018, the most used WCMS is WordPress (29.3%), the second preferred option is Joomla! (3.2%), and the third one is Drupal (2.3%).

In other words, WordPress has a market share of 60% in January 2018, followed by Joomla! and Drupal with 6.5% and 4.6%, respectively. In terms of performance, the works done in compared several WCMS and both studies emphasized that WordPress, Joomla!, and Drupal were the most efficient ones, because they achieved a better load time and good static content showed the highest number of installations, the most efficient ones, showed the presented better documentation support, etc. Although Joomla! and Drupal have lost some relevance, but they are still widely used.

Implementation of WCMSs in Albanian market

For years in the Albanian market is an increase of quality and service in the field of technology and web. The number of serious and consolidated companies already in this market offer full package of services since the creation of simple web sites up to e-commerce web sites ; from providing domains and hosting, to online broadcasting for unlimited audiences. Only the number of online media registered at AKEP is around 700 and the most part of them are created with WCMS because it makes simple for the client to use without being necessary for him to have knowledge of programming or great computer skills. The advantage of Web CMS is the operation of several users at the same time, and this does not only apply to online media, but also to various businesses who want to update their web site information independently. From the information received in some important operating companies in the field of providing web site services, it turns out that most companies use WordPress to create their own web sites. The study is based on various categories of web sites that offer services and information from different sources. Some of these categories are:

Online news agency, e-commerce, corporate web sites, online services, government sites, local government sites. The selection consists in 5 web pages for each category.

Out of 5 online news agencies, four of them are built with different WordPress versions and only 1 with Drupal. From 5 e-commerce web pages it turns out that 2 of them are built with Magento, 1 with MediaWiki, 1 with PrestaShop and 1 is not created with WCMS.

Table 1 Online news agencies web sites

www.balkanweb.com	WordPress
www.sot.com.al	Drupal
www.lapsi.al	WordPress
www.top-channel.tv	Wordpress
www.panorama.com.al	Wordpress

Table 2 E-commerce web sites

www.dyqantaxi.al	MediaWiki
www.neptun.al	Magento
www.bukinist.al	PrestaShop
www.topshop.al	Magento
www.megateksa.com	Other

Out of 5 web pages with online services 2 of them are built with WordPress, 1 with Joomla! and 2 others were not created with WCMS. From 5 corporate design webpage 2 of them were created with Joomla!, 1 with WordPress and 2 others were not created with WCMS.

Table 3 Online services web sites

www.e-albania.com	Other
www.interweb.al	WordPress
www.albtoursd.com	WordPress
www.sivig.al	Other
www.tatime.gov.al	Other

Table 4 Corporate design web sites

www.edilal.com	WordPress
www.agnagroup.com	Other
www.vodafone.al	Other
www.ccbs.al	Joomla!
www.teg.al	Joomla!

Out of 5 web government web sites 2 are created with Word Press and 3 others with other web application. From 5 local government web sites one is created with Joomla!, 2 with Word Press, one with ProccesWire and 1 with Sharepoint.

Table 5 Government web sites

www.president.al	WordPress
www.kryeministria.al	WordPress
www.financa.gov.al	Other
www.arsimi.gov.al	Other
www.shendetesia.gov.al	Other

Table 6 Local government web sites

www.durres.gov.al	Joomla!
www.tirana.gov.al	WordPress
www.bashkiavlore.org	WordPress
www.bashkiakorçe.gov.al	ProcessWire
www.elbasani.gov.al	SharePoint

CONCLUSIONS

WCMS provide a flexible way to show content online, being easy to use and manage. Indeed, nearly 50% of Internet web pages are nowadays implemented using WCMS. Two of the reasons for this success are that they are intended for a very wide audience, without a need for great computer skills, and that they offer a large collection of functionalities. In this work, we have shown which are the most popular WCMS from different web site categories. What is noticeable is that even government web sites such as the Presidency or the Prime Ministry are built with WCMS, or all local government web sites are built with this kind of web platform. Out of 30 pages studied 11 of them are created with WordPress CMS or translated in percentage 33% of Albanian web sites are created with this web platform, 9 % are created with Joomla!, 6% with Magento, 3% with Drupal, 12% with other WCMS and 27% are not created with WCMS. Briefly most than 70% of Albanian web sites are created with WCMS.

Word Press is most used one because has the advantage of providing functionalities from its back-end, offered a free hosting option, and is not as complex as Drupal. Joomla! is the most intuitive WCMS, with wider options for functionalities. Drupal is the most complex in terms of management, but seemed more robust in terms of security and users' roles. Magento is fast emerging e-commerce and help facilitate more B2B e-commerce sales online, so their customers can more easily buy their products. This WCMS and is the lider for some big global companies like; Ford and Co, Nike Inc, Cisco Systems INC ect. As a consequence,

WCSM will continue as a leading-edge research not only in global market but in Albanian market too.

REFERENCES :

- Web Content Management Systems, Features, and Best Practices By Deane Barker
- **Content Management Bible (2nd Edition) by Bob Boico**
- For more information, please visit: <https://www.netcraft.com/>
- For more information, please visit: <https://whatcms.org/>
- For more information, please visit **CMS technologies Web Usage Statistics** :
<http://trends.builtwith.com/cms>.

IMPLEMENTING E-LEARNING STRATEGIES INTO THE UNIVERSITY STUDY PROGRAMS IN AID TO STUDENTS' ACADEMIC ACHIEVEMENTS

Frida Gjermeni

“Aleksander Moisiu” University, Faculty of Information Technology, Department of Information Technology, Durres, ALBANIA, frida_gjermeni@hotmail.com

ABSTRACT

The Internet and all of its supporting technologies is changing the way we work, we act, we do business, we spend free time and is continuously shaping our everyday life. Eventually in our academic environment we should exploit e-learning technologies in helping students improve their academic achievements, and learning performance. In this paper we aim to present strategies in how to use e-learning platforms and modules in helping the student in gathering e-knowledge and information on their academic subjects. We give our proposal in strategies, plans, designing and implementation of technologies, modules, functions and algorithms for the “Aleksander Moisiu” University of Durres academic system of deploying knowledge. Further suggestions are given into future developing online study programs for distance learning for UAMD

Keywords: e-learning technologies, e-learning course, intelligent algorithm, Moodle platform, articulate platform

INTRODUCTION

In the last decade, the e-learning platforms and its supporting technologies have been achieved by education institutions all over all the world, as a solution to deliver knowledge of different content and forms. Lectures online, virtual classrooms, multimedia storytelling, even massive open online courses MOOCS [2] are some of the forms present in the web, trying to push education a step further in the technological area we are living in nowadays.

Well-known Universities in the USA, Europe, also Asia do offer full online study programs where you can get a full degree being resident at the other side of the world. Taking into consideration this growth of implementing e-learning solutions into education, in this paper we address this hot topic issue for the Albania System of Higher Education.

This is a conceptual paper where we do give ideas and strategies on how to exploit e-learning into our Universities taking into consideration the present situation in our country. We present the case of implementing a smart system of e-learning consultations for the “Aleksander Moisiu” University of Durres. Our system is not [4] just a simple e-learning platform where students can login in and take e-lectures from home, but it is a smart system. Intelligent algorithms are implemented to evaluate the psychological profile of the e-student and then present him the knowledge into the most appropriate form.

In the end we present conclusions and future work on developing our system.

IMPLEMENTING THE IDEA INTO UAMD

In the Albanian System of Higher Education, e-learning platforms and their implementation in helping students improving their achievements is poor. The smart system of e-consultation we present is designed based on the “Aleksander Moisiu” University[1] of Durrës System Academic system. Before presenting e-learning strategies and solutions we explain UAMD academic system of teaching and learning.

In all the bachelor programs offered by UAMD, every subject consists of three hours lectures in the classroom. During these three hours it is the professors right on how to organize the lecture of course following the syllabus of the[6] subject. If he/she believes that, for a certain lecture it is more important to present examples or exercises toward theoretical concepts or vice versa, he/she can feel free to do so. Students can have homeworks, projects takeaways for next week. In the end before the final exam, the student presents a project regarding a certain area of the subject. For every professor, apart from the lectures spent in the classroom, it is an obligation to provide free consultation to students in his/her office for students.

In this scenario we propose that students [10]can follow this consulting hours or classes online, without having to be present in the professors office. It is in the professor’s vision on organizing this consulting hours on content and multimedia form of presentation, videos, tutorials, re-explanation of exercises, orientation on homework, final project, and even exam questions. In the end of the e-consulting hours quizzes can be included[3].

In the next section we present the smart system schema, and components.

1. Presenting the E-smart system consulting Schema

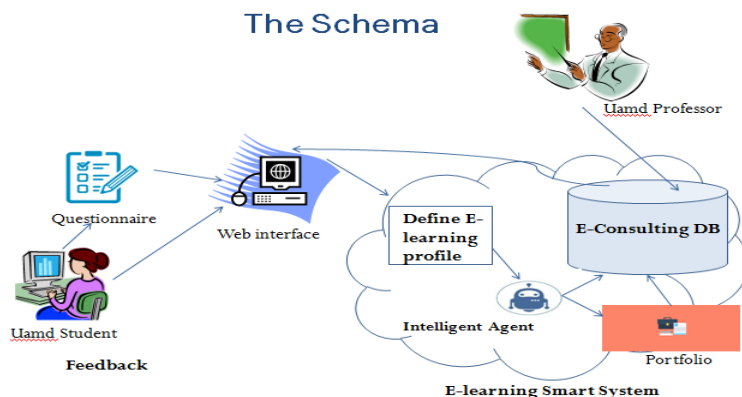

Fig.1 Schema of E-Smart Consulting System

Here we present the components of the Schema in the E-Smart Consulting System: **Uamd Student** interacts with a PC, or smartphone to log in into the Web Interface of the E-Smart Consulting system. He is provided with a username and password,

which he can change if he wants to after logging into his account. The first time he logs into the E-system he can choose the courses he want to [11] follow and completes the questionnaire in order for the E-Smart System to evaluate his e-student profile

Questionnaire is made up of several questions the student has to answer, so as to evaluate his psychological profile. The questions[25] are formulated taking into consideration four types of e-students based on research of well-known psychologists and instructional designs of the e-learning academy

Web Interface [20] is the interface provided by e-learning platforms, but also for some other developers choice it can be a web platform where the students log in and interact with the e-smart system to follow the consultations of the subjects he wants to.

The basic components on the side of the E-learning system are the E-Consulting Database, the Portfolio and the Intelligent Agent.

E-Consulting Database-is the database[18] of all e-consulting courses that will be uploaded by the professors. It is important to highlight that for one consulting hour, there will be different versions of it, based on the different e-profiles. The E-Consulting DB will interact with the Web Interface and the Intelligent to pick the right version of the course based on his e-profile evaluation

Intelligent Agent- is part of the implementation[14] of the intelligent algorithms, which are an essential part of our system, so as to call it a smart system. The Intelligent Agent will process the results of the questionnaire, to pick the right course for a certain e-student profile. Also it is the Intelligent Agent[4] who will update the content of the Portfolio with new e-learner questionnaire evaluations and when the answers to a questionnaire is similar to another one present in the portfolio, the Intelligent Agent skips the process of searching for the right course version and reuses the result he already has.

Portfolio is the container of the results[7] of the questionnaire completed by the students, so as to be reused by the Intelligent Agent when picking the right course version on profile based results. The portfolio is updated by the Intelligent Agent, and also part of the interaction with the intelligent algorithm

Uamd Professor- will create the consulting hour based[12] on the instructional design process and the four profiles used by us. The Professor will interact with the web interface, by logging in into his personal account where he will upload the courses and lectures and different notes.

THE E-SMART SYSTEM SUPPORTING TECHNOLOGIES

Besides the schema[21] it is important to find the right and cost-effective technologies for our e-smart system so as to be efficient and functional. The e-learning platform is a key component technology to be chosen. There are various choices firmware and also free; here we suggest Moodle[15], as a free, open source, hardware compatible, as to reduce in maximum the cost of our system,

especially when taking into consideration the funds of public institutions of higher education in Albania.

Regarding the Web platform, to host the system[16] and provide the web interface, we suggest Wordpress. It has already become as one of the used platforms in the world, it is free also, to use and not very difficult to manage.

The most important part of the schema, it is the [8]Intelligent Agent and how to incorporate the right intelligent algorithm in this system. We have decided for the Intelligent algorithm based on Intelligent Agents. We have done this discussion in another paper where we addressed this issue.

CONCLUSIONS AND FUTURE WORK

We believe it is the right time to incorporate the e-learning way of delivering knowledge into the Albanian Higher Education System, so as to aid students into their academic achievements. The right questionnaire in evaluating the e-student profile is crucial into the success of this system. Of the same importance it is in right incorporating the intelligent algorithm based on the intelligent agent.

In our future work we will practically develop the e-smart system by calculating the right cost and its efficiency. We will initially provide two courses presented and developed by the professors in accordance to the profiles included by the questions into the questionnaire.

Feedback is a very important part, in the right implementation and success of the e-smart system. Students who will take the courses for free of course, will be asked to feedback their experience. This process will help us to improve the instructional design of the courses and the questionnaire.

REFERENCES

1. Brusilovsky P. (1996), Methods and techniques of adaptive hypermedia, User Modelling and User Adapted Interaction, vol. 6, no. 2-3, pp. 87-129.
2. Brusilovsky P., Eklund J., Schwarz E. (1998), Web-based education for all: a tool for
3. development adaptive courseware, Computer Networks and ISDN Systems, vol. 30,
4. no. 1-7, pp. 291-300.
5. Chen C., Lee H., Chen Y. (2005), Personalized e-learning system using Item Response
6. Theory, Computers & Education, vol. 44, pp. 237-255.
7. Cheung B., Hui L., Zang J., Yiu S.M. (2003), SmartTutor: An intelligent tutoring system in
8. web-based adult education, The Journal of Systems and Software, vol. 68, pp. 11-25.

9. Conlan O., Lewis D., Higel S., O'Sullivan D., Wade V. (2003), Applying adaptive hypermedia techniques to semantic web service composition, Proc. International Workshop on Adaptive Hypermedia and Adaptive Web-based Systems, Budapest, Hungary.
10. Conlan O., Dagger D., Wade V. (2002), Towards a Standards-based Approach to e-learning Personalization using Reusable Learning Objects, Proceedings of E-Learn 2002 World
11. Conference on E-Learning in Corporate, Government, Healthcare, & Higher Education.
12. Dolog P., Henze N., Nejdil W., Sintek M. (2004), Personalization in Distributed e-learning
13. Environments, Proceedings of the Thirteenth World Wide Web Conference, New York
14. City.
15. Gascuena J.M. (2006), Fernandez-Caballero A., Gonzales P., Domain Ontology for
16. Personalized E-Learning in Educational Systems, Sixth IEEE International Conference on Advanced Learning Technologies, pp. 456-458.
17. Gomes P., Antunes B., Rodrigues L., Santos A., Barbeira J., Carvalho R. (2006), Using Ontologies for e-Learning Personalization, 3rd E-learning Conference – Computer Science Education, Coimbra, Portugal.
18. R. Agrawal and R. Srikant, "Mining sequential patterns," *Paper presented at the 11th International Conference on Data Engineering (ICDE)*, March 6-10, 1995, Taipei, Taiwan.
19. L. Bobin, Wakefield, Identifying knowledge agents in a KM strategy: the use of the structural influence index, *Information & Management*, vol.42, 2005, pp. 935-945.
20. C. C. Chang, "Building A Web-Based Learning Portfolio for Authentic Assessment," *ICCE'02*, 2002.
21. C. K. Chang, G. D. Chen and K. L. Ou, "Student portfolio analysis by data cube technology for decision Support of web based classroom teacher," *Journal of Educational Computing Research*, Vol.19 No.3, 1998, pp. 307-328.
22. C. M. Chen, C. M. Hong, S. Y. Chen and C. Y. Liu, "Mining Formative Evaluation Rules Using Web-based Learning Portfolios for Web-based Learning Systems," *Educational Technology & Society*, Vol.9 No.3, 2006, pp. 69-87.
23. D. G. Dewhurst, H. A. Macleod and T. A. M. Norris, "Independent student learning aided by computers: an acceptable alternative to lectures?," *Computers & Education*, Vol.35, 2000, pp. 223-241.
24. D. McIlroy, B. Bunting, K. Tierney and M. Gordon, "The relation of gender and background experience to selfreported computing anxieties and cognitions," *Computer*

DATA MINING NE TURIZEM

¹HARIKLA BEDULI, ²ENIANA BEDULI , ³ERDETA BRESHANAJ

Universiteti “Ismail Qemali” Vlorë

L. Pavarësia, Rr. Kosova 9400 ,Vlorë, Shqipëri
e-mail: ikla82@yahoo.it, enibeduli@hotmail.it, ebreshani11@gmail.com

ABSTRAKT

Data mining ka të bëjë me përpunimin e të dhënave dhe identifikimin e modeleve që do të përdoren. Data mining është zbatuar me sukses në fusha të ndryshme, por përdorimi në fushën e turizmit është jo shumë i njohur. Qëllimi i përdorimit të data mining është zhvillimi i një modeli nga i cili mund të nxirren përfundime të rëndësishme për zhvillimin e turizmit. Metoda dhe teknika të ndryshme të data mining janë krahasuar gjatë këtij punimi duke shqyrtuar variablat që mund të kenë ndikim në zhvillimin e turizmit, si variablat e pozitës gjeografike, kulturore, etj. Për të gjetur zgjidhjen më të mirë për problemin e përmendur, fillimisht mblidhen dhe përpunohen të dhënat nga mjedisi i turizmit dhe më pas zbatohen teknika të caktuara të data mining sipas aftësive që shfaq secila teknikë për të bërë parashikimin më të saktë dhe për të mundësuar krijimin e një modeli i cili do të shërbejë si një bazë për zhvillimin e një sistemi vendimesh mbështetës në zhvillimin e turizmit. Gjithnjë e më shumë turizmi po shndërrohet në furnizuesin kryesor të ekonomisë me të ardhura. Për herë të parë këtë vit 2017, turizmi u ngjiti në krye të klasifikimit për sa i përket prurjeve valutore në ekonominë vendase nga jashtë. Vlerat monetare që u përfituan kaluan dërgesat e emigranteve, të ardhurat nga eksportet dhe të ardhurat që futen nga investimet direkte, duke u shndërruar në një burim madhor të ardhurash dhe punësimi. Qyteti i Vlorës i bekuar nga pozicioni gjeografik, nga larmishmëria e natyrës, është favorizues për zhvillimin e mëtejshëm të turizmit.

FJALËT KYÇE: ATRIBUTE, DATA MINING, STRATEGJI, TURIZËM, WEKA.

ABSTRACT

Data mining has to do with data processing and models identification to be used. Data mining has been successfully implemented in various fields, but the usage in the field of tourism is not really known. The purpose of using data mining is the development of a model from which significant conclusions can be drawn about the development of tourism . Different methods and techniques of data mining have been compared during this paper by examining variables that may have an impact on tourism development, such as geographical variables, cultural, geographic, ones.

To find the best solution to the problem, the first thing to do is to collect and process data from the tourism environment and then apply certain data mining techniques according to the capabilities that each technique demonstrates to make the most accurate forecast and to enable the creation of a model that will serve as a basis for developing a system of supportive decisions in tourism development.

More and more tourism is turning into the main source of revenue-generating economy. For the first time this year in 2017, tourism climbed on the top of the ranking with the regard to foreign currency inflows into the domestic economy from abroad.

The monetary values that were benefited, overpassed the immigrants, the incomes from exports, and the incomes from direct investments, were transformed into a major source of income and employment. The city of Vlora is blessed by the geographical position, from the diversity of nature, is favored for the further development of tourism.

KEY WORDS: ATTRIBUTES, DATA MINING, STRATEGY, TOURISM, WEKA.

HYRJE

Vlora gëzon një potencial të madh turistik, pozicioni gjeografik në të cilin ndodhet, vlerat e larta natyrore dhe aspekte të shumta historike e kulturore, që ndërthuren në të e bëjnë këtë qytet nga më të frekuentuarit. Për këto arsye, qyteti ynë është klasifikuar përgjatë viteve të fundit nga agjenci të shumta turistike, si një nga destinacionet më interesante turistike në Shqipëri, ku çdo lloj turizmi aplikohet. Një ndër alternativat më të domosdoshme për shfrytëzimin e qëndrueshëm dhe afatgjatë të këtyre vlerave, si dhe për zhvillimin social-ekonomik të vendit është **turizmi**. Vlora përveç potencialit të madh turistik, ka dhe Zonat e Mbrojtura, të shpallura të tilla për shkak të vlerave të larta natyrore dhe pejsazheve që mbartin. Por edhe këto zona po bien pre e investimeve pa vizion. Krahas problematikave të ndryshme që hasim në zhvillimin e turizmit është e rëndësishme të thkesojmë që përpjekjet për një turizëm të mirëfilltë janë në nivele të mira e të duhura. Në Vlorë, turizmi në përgjithësi personifikohet me detin dhe plazhet, por në fakt, potenciali për të zhvilluar janë edhe sektorët e tjerë të turizmit si: eko-turizmin, agro-turizmin, turizmi kulturor, sportive, turizmi elitare, turizmi bregdetar ([Klima](#) që karakterizon qytetin e Vlorës është klimë mesdhetare e cila ndikon në mënyrë stimulative në organizmin e njeriut, prandaj hapësirat bregdetare janë zona të qarkullimeve më të mëdha turistike në botë), turizmi masiv, turizmi rural, turizmi fetar (më i frekuentuar Meka në Arabinë Saudite), etj.

PËRCAKTIMI I PROBLEMIT

Zhvillimi i turizmit është një nga shtyllat e ekonomisë. Statistikat tregojnë sesi ndryshon ardhja e turistëve në vendin tonë. Jo gjithmonë këto statistika janë pozitive. Prandaj lind nevoja që të merren masat e nevojshme. Mirëpo zhvillimi spontan i pambështetur me strategji të qarta dhe cilësi shërbimesh, nuk mund të shndërrohet në një mjet të qëndrueshëm për të garantuar ritme të larta rritjeje, duke iu referuar traditës, strategjitë janë shumë më optimiste, nga ajo që ndodh në të vërtetë.

Është e rëndësishme të bëhet një studim i kompletuar mbi këtë fushë dhe një mënyrë që të arrihet parashikimi i numrit të turistëve në vendin tonë.

OBJEKTIVAT E STUDIMIT

Turizmi është një industri kryesore në ekonominë botërore dhe rishtazi dhe në vendin tonë. Turizmi njihet si një forcë për zhvillim të qëndrueshëm me mundësinë për të sjellë mirëqenie në zonat rurale, urbane dhe në vende të largëta që kanë mundësi alternative të kufizuara. Sektori i turizmit sjell përmirësimin e mirëqenies së komunitetit duke ofruar mundësi punësimi si për gratë, të rinjtë dhe **për grupet minoritare**. Objektivi kryesor është zhvillimi i turizmit, si edhe mënyrat për të arritur këtë rritje. Shteti është i interesuari parësor për një mënyrë sipas së cilës mund të parashikojë sjelljen e turistëve, dhe në bazë të kësaj mund të marri masa mbi cilësinë e shërbimit, investimeve në terren, ambjente për lloje të ndryshme të turizmit, etj. Parashikimet e marra nga aplikimi i metodave të *data mining*, ndihmojnë për të arritur objektivat e vendosura. Pra, i gjithë studimi përmbledhet në një pyetje:

1. Si mund të përdoren të dhënat e realizuara për turizmin dhe teknikat e data mining, për rritjen e numrit të turistëve?

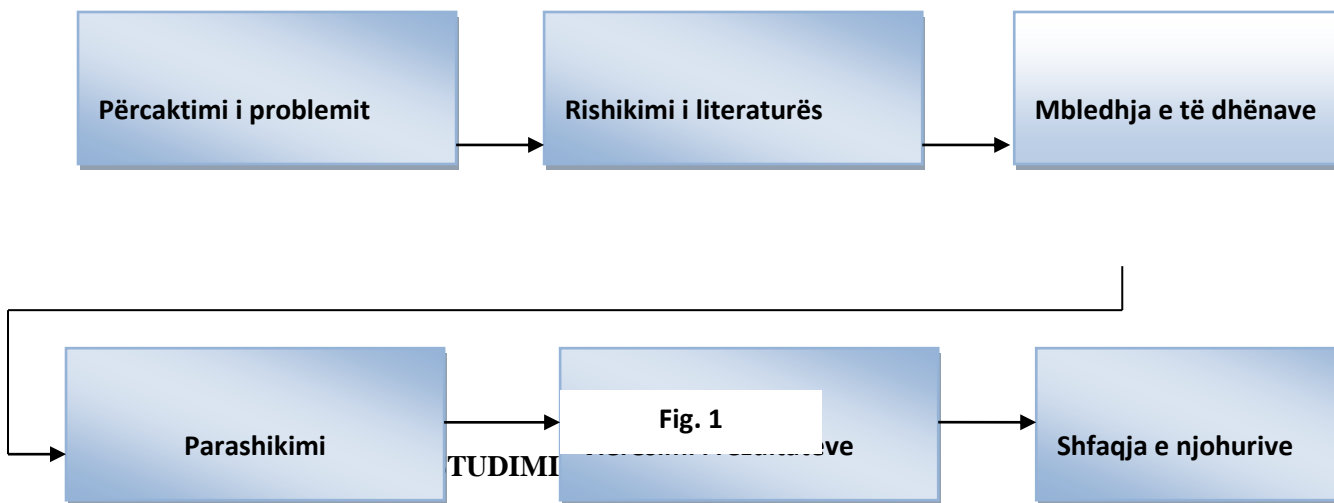
Për të gjetur një zgjidhje më të mirë, fillimisht mblidhen të dhënat dhe përpunohen dhe zbatohen teknika të caktuara në data mining sipas aftësisë që shfaq secila teknikë.

Por çfarë është data - mining?

- Të bësh një kërkim në [web](#) mbi një fjalë kyçe dhe të klasifikosh dokumentat e gjetura mbi një kriter semantik (për shembull "korier": mund të jetë emër gazete ose profesion, etj);
- Të zbulosh se sa turistë e vizitojnë këtë qytet e të kesh informacion më të detajuar mbi vendin nga vijnë.
- Të mirat nga bashkëveprimi me grupet minoritare e ndërkuftare

ORGANIZIMI I STUDIMIT

Përpara se të aplikohen metodat e *data mining* krijohet një rrjedhë e punës sipas së cilës drejtohen të gjitha hapat e studimit. (Fig. 1)

Plani i studimit

Një plan studimi do të sigurojë që informacioni i mbledhur të jetë konsistent me objektivat e studimit dhe që procedurat në lidhje me mbledhjen e të dhënave të jenë të sakta dhe eficiente. (Javaheri, 2007).

Plani kërkimor i këtij studimi jepet në Figurën 1.1.

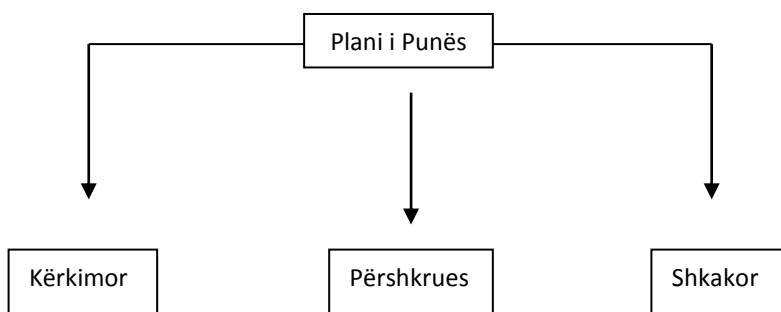

Fig. 1.1

Kur ndërmerr një udhëtim duhet të marrësh vetëm fotografi, të lësh vetëm gjurmët e këmbëve, e te nisësh vetëm me një udhëzues për udhëtimin me përgjegjësi ndaj mjedisit⁷³.

PROÇESI I STUDIMIT

RASTI I STUDIMIT

Si rast studimi është marrë numri i vizitorëve që kanë vizituar qendrat kulturore të qytetit të Vlorës gjatë vitit 2017.

Mbledhja dhe përshkrimi i të dhënave

Rasti I: Klasifikimi i turistëve në qytetin e Vlorës

Duke u bazuar në informacionet e marra nga Bashkia e qytetit të Vlorës dhe Ministrisë së Kulturës ndërtojmë variablat e mëposhtëm.

	Vizitorë Vendas	Vizitorë të Huaj	Vizitorë me Biletë	Vizitorë pa Biletë
Muzeu i Pavarësisë Vlorë	3913.2	927.6	4840.8	1846.8
Kalaja e Kaninës	193.2	328.8	522	204
Kalaja e Himarës	1263.6	1748.4	3012	180
Parku Arkologjik Amantia	63.6	285.6	349.2	816
Parku Arkeologjik Orikum	457.2	988.8	1446	2756.4
Numri i Vizitorëve	5890.8	4279.2	10170	5803.2

Fig. 1.2

⁷³ The Language of Tourism, Graham M.S.Dann, CAB International 1996, fq.239

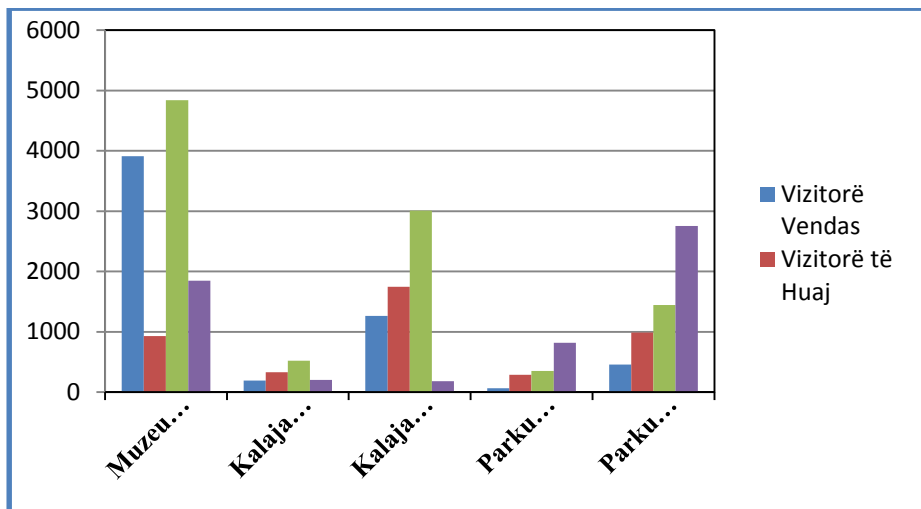

Fig. 1.3

Grafiku i vizitorëve në qendrat kulturore në qytetin e Vlorë-s

Variablat	Vlerat (Nr i vizitorëve total)
Vizitorë Vendas	5890.8
Vizitorë të Huaj	4279.2
Vizitorë me Biletë	10170
Vizitorë pa Biletë	5803.2

Fig. 1.4

IMPLEMENTIMI I PROGRAMIT

Për këtë punim është përdorur paketa e programit Weka, i zhvilluar nga Universiteti i Waikato në Zelandën e Re. Algoritmet zbatohen direkt në një grup të dhënash. WEKA zbaton algoritme për përpunimin e të dhënave, klasifikimin, regresioni, grumbullimi, ajo gjithashtu përfshin një mjet vizualizimi.

Me të dhënat e mbledhura krijohet një skedar në Microsoft Excel me prapashtesën *.csv, më vonë ky skedar implementohet në Weka Explorer.

WEKA është software me kod të hapur lëshuar nën lejen GNU General Public. Qëllimi i këtij Tutorial është t'ju ndihmojë të mësoni WEKA Explorer. Tutorial do të udhëzojë ju hap

pas hapi përmes analizës së një problemi të thjeshtë duke përdorur preprocessing WEKA Explorer.

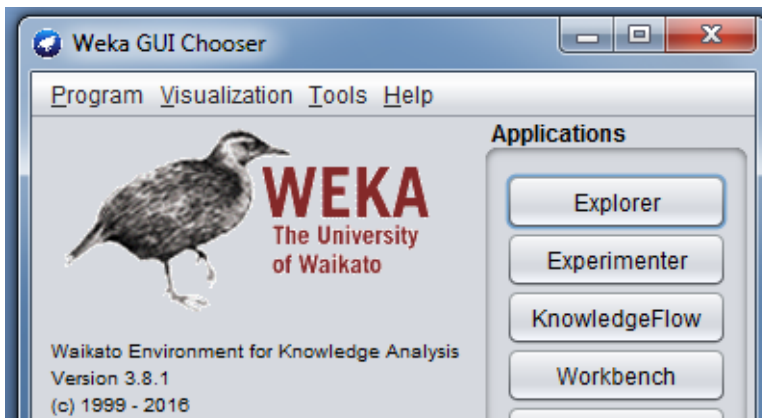
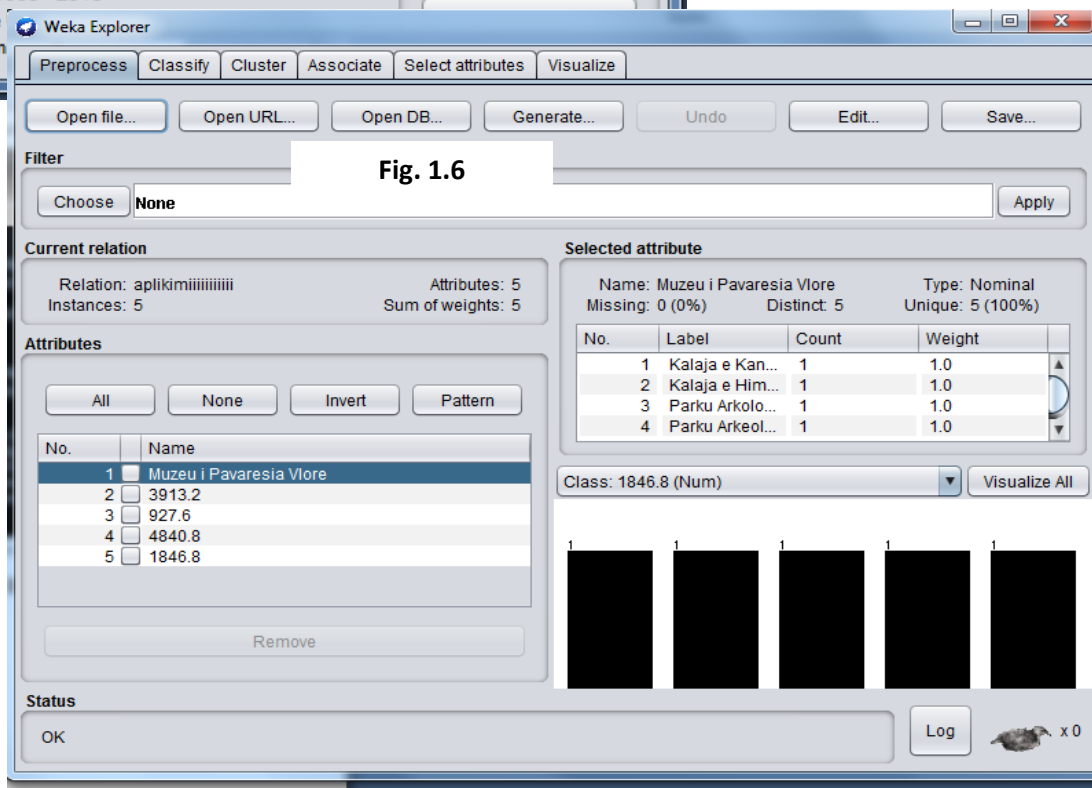

Fig. 1.5
WEKA GUI
CHOOSEER

Në

figurën 1.6 paraqitet një pamje vizuale e shpërndarjes së tabelës **Fig. 1.2**. Paraqiten të gjitha rekordet që ndodhen në tabelë.

KLASIFIKIMI I ALGORITMIT

Në këtë rast ne jemi gati të krijojmë modelin tonë në Weka. Për këtë sigurohemi që zgjedhim **Use training set dhe përdorim të dhënat që kemi në Excel për të krijuar një model tonin. Output-i shfaqet në Fig. 1.7.**

Weka Explorer

Preprocess | **Classify** | Cluster | Associate | Select attributes | Visualize

Classifier

Choose **ZeroR**

Test options

- Use training set
- Supplied test set
- Cross-validation Folds: 10
- Percentage split %: 66

(Nom) Emri

Result list (right-click for options)

- 09:06:10 - rules.ZeroR
- 09:06:54 - rules.ZeroR
- 09:07:29 - rules.ZeroR
- 09:07:33 - rules.ZeroR
- 09:10:52 - rules.ZeroR**

Classifier output

```
=== Run information ===
Scheme:      weka.classifiers.rules.ZeroR
Relation:    aplikimiiiiiiiiiii
Instances:   6
Attributes:  5
              Emri
              Vizitore Vendas
              Vizitorë te Huaj
              Vizitore me Bilete
              Vizitore pa Bilete
Test mode:   evaluate on training data

=== Classifier model (full training set) ===
ZeroR predicts class value: Muzeu i Pavaresia Vlore
Time taken to build model: 0 seconds

=== Evaluation on training set ===
Time taken to test model on training data: 0 seconds

=== Summary ===
Correctly Classified Instances      1      16.6667 %
Incorrectly Classified Instances    5      83.3333 %
Kappa statistic                     0
Mean absolute error                 0.2778
Root mean squared error             0.3727
Relative absolute error             100 %
Root relative squared error         100 %
Total Number of Instances          6

=== Detailed Accuracy By Class ===
              TP Rate  FP Rate  Precision  Recall  F-Measure  MCC      ROC Area  PRC Area  Class
1.000    1.000    0.167    1.000    0.286    0.000    0.500    0.167    Muzeu i Pavaresia Vlore
0.000    0.000    0.000    0.000    0.000    0.000    0.500    0.167    Kalaja e Kanines
0.000    0.000    0.000    0.000    0.000    0.000    0.500    0.167    Kalaja e Himares
0.000    0.000    0.000    0.000    0.000    0.000    0.500    0.167    Parku Arkeologjik Amantia
0.000    0.000    0.000    0.000    0.000    0.000    0.500    0.167    Parku Arkeologjik Oriikum
0.000    0.000    0.000    0.000    0.000    0.000    0.500    0.167    Numri i Vizitoreve
Weighted Avg.   0.167    0.167    0.028    0.167    0.048    0.000    0.500    0.167

=== Confusion Matrix ===
```



```

=== Confusion Matrix ===
 a b c d e f  <-- classified as
1 0 0 0 0 0 | a = Muzeu i Pavaresia Vlore
1 0 0 0 0 0 | b = Kalaja e Kanines
1 0 0 0 0 0 | c = Kalaja e Himares
1 0 0 0 0 0 | d = Parku Arkologjik Amantia
1 0 0 0 0 0 | e = Parku Arkeologjik Oriikum
1 0 0 0 0 0 | f = Numri i Vizitoreve

```

Fig. 1.7

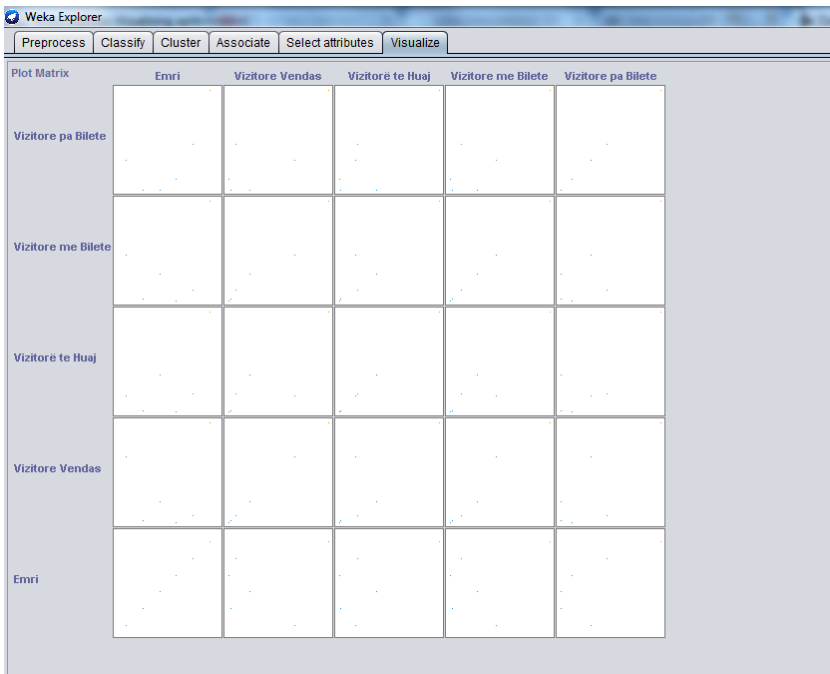

Fig. 1.8
Weka Explorer, Matrica e Vizitorëve

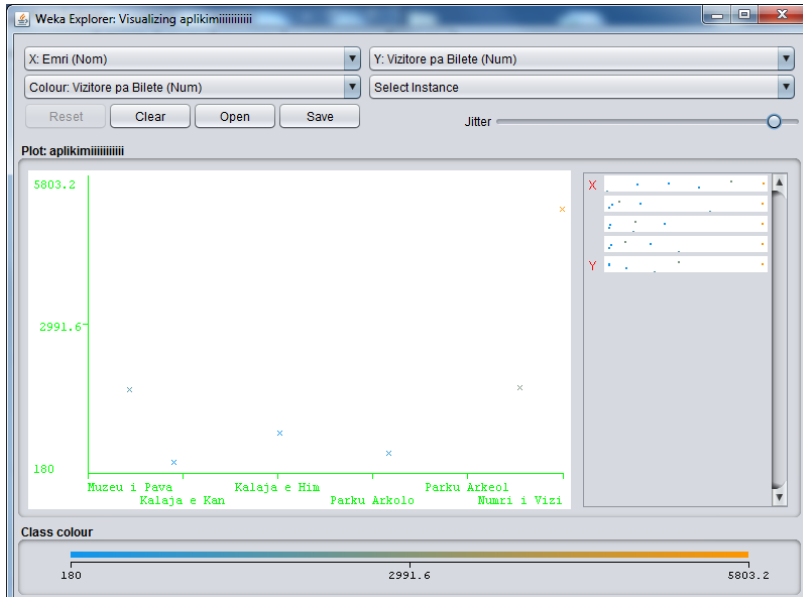

Fig. 1.9

Weka Explorer, Aplikimi në Matricë

Bashkësia e të dhënave për Weka

@relation aplikimi

@attribute Emri {'Muzeu i Pavaresia Vlore','Kalaja e Kanines','Kalaja e Himares','Parku Arkologjik Amantia','Parku Arkeologjik Orikum','Numri i Vizitoreve'}

@attribute 'Vizitore Vendas' numeric

@attribute 'Vizitorë te Huaj' numeric

@attribute 'Vizitore me Bilete' numeric

@attribute 'Vizitore pa Bilete' numeric

@data

'Muzeu i Pavaresia Vlore',3913.2,927.6,4840.8,1846.8

'Kalaja e Kanines',193.2,328.8,522,204

'Kalaja e Himares',1263.6,1748.4,3012,180

'Parku Arkologjik Amantia',63.6,285.6,349.2,816

'Parku Arkeologjik Orikum',457.2,988.8,1446,2756.4

'Numri i Vizitoreve',5890.8,4279.2,10170,5803.2

RAST STUDIMI

Por zhvillimi i turizmit ka dhe një sërë problematikash të ndryshme. Së pari, ekziston një mungesë e përgjithshme informacioni mbi politikat, nismat dhe projektet që ndërmerren për zhvillimin e këtij sektori. Një ndër rastet më të rëndësishme dhe më problematike që mund të merret shembull, është hartimi i strategjive vendore të zhvillimit të turizmit. Eksperienca tregon se në jo pak raste, planet e zhvillimit të turizmit që përgatiten prej njëjësive të

qeverisjes vendore përveç se nuk janë në përputhje me strategjinë kombëtare të zhvillimit të turizmit, por shpesh dhe në kundërshtim me të. Kjo vjen edhe për shkak se për hartimin e saj nuk është ndjekur një përafrim i mjaftueshëm gjithëpërfshirës, për të arritur një efikasitet të lartë. Vija jonë bregdetare përfaqëson një ndër zonat me potencial më të lartë turistik, dhe për këtë arsye ka qenë gjithmonë në vëmendje të shumë investitorëve dhe pre e investimeve të shumta, jashtë çdo plani dhe standardi turistik e mjedisor. Zhvillimi kaotik që I kanoset këtij qyteti ka ndikuar më së shumti këto zona. Shumica e rasteve këto investime shoqërohen me impakte në mjedisin përreth, i cili në vetvete përfaqëson pasurinë turistike. Të mirat që burojnë prej tyre, dhe në të njëjtën kohë zhvlerëson investimet e kryera. Kur vjen fjala tek investimet për turizmin, një aspekt tjetër që vlen të përmendet është edhe mos-harmonizimi i tyre me vlerat dhe origjinalitetin tonë kulturor. Nga ndërtimet që bëhen, janë betonizuar pjesë të vijës bregdetare, duke ia ndryshuar pamjen asaj. Fragmentet e mësipërme duken mjaft të njohura. Ne kemi dëgjuar ose lexuar shembuj të tillë si këto, respektivisht, në turne udhëzues, në broshura, në revista udhëtues etj.⁷⁴

KONKLUZIONE

Turizmi përfaqëson lëvizje njerëzish nga një vend I karakterizuar nga puna, mbipopullia, ajri I ndotur, lodhja etj, drejt vendeve që karakterizohen nga prania e të mirave turistike. Të dy këto tipe vendesh janë plotësues për njëri - tjetrin dhe rëndësia e secilit prej tyre në realizimin e lëvizjes turistike.

- ✓ *Udhëtimi dhe transferimi*
- ✓ *Qëndrimi I përkohshëm I turistit jashtë vendbanimit të përhershëm*
- ✓ *Elementi subjektiv që është turisti në vetvete është burim I një sërë raportesh ekonomike e sociale, që lindin nga qëndrimi I tij në lokalitetin turistik⁷⁵*

Në Vlorë, turizmi në përgjithësi personifikohet me detin dhe plazhet, por në fakt, potenciali për t'u zhvilluar janë edhe sektorët e tjerë të turizmit. Sot më shumë se kurrë, trashëgimia kulturore, ka nevojë për një vizion afatgjatë zhvillimi. Është e domosdoshme dhe urgjente të

⁷⁴ The Language of Tourism, Graham M.S.Dann, CAB International 1996, fq.1

⁷⁵ Turizmi Mesdhetar, Irakli Mitro, Botimet Toena 2002, fq 100

kryhet menjëherë diagnostikimi i detajuar dhe fizik i gjendjes së trashëgimisë kulturore në të gjithë territorin. Realizimi dhe përditësimi i rregullt dhe rigoroz i listës, si dhe verifikimi i statusit të monumenteve të shpallura , turizmi në tërësi sjell:

- përvojën dhe frymën bashkëpunuese të programeve ndërkufitare,
- kërkimin e ideve dhe rrugëve të reja për evidentimin dhe promovimin e trashëgimisë kulturore të vendeve,
- shfrytëzimin e strukturave të ngritura,
- përvojën e përftuar dhe mësimave të nxjerra për ta ngritur këtë bashkëpunim në një nivel të rin e më të lartë,
- përdorimin e teknologjive të reja dhe turizmit elektronik
- promovimin e një bashkëpunimi dhe shkëmbimi ndërkufitar për rritjen e turizmit në këto zona,
- modernizimin e shërbimeve turistike dhe fuqizimit të turizmit kulturor përmes asaj që quhet e-turizmi, duke evidentuar veçoritë e kështjellave nga monumentet e tjera të lashta, • sensibilizimin dhe motivimin e komunitetit,
- fuqizimin dhe modernizimin e metodave informuese për të gjithë qytetarët dhe vizitorët përmes përdorimit të teknologjive të reja,
- edukimin kulturor të të rinjve,
- në bashkëpunim me donatorët ndërkombëtarë mund të përgatiten projekte për partneritetet publik-privat për rjetësimin e trashëgimisë kulturore, duke garantuar transparencë, monitorim, mbrojtje e restaurim,
- turizmi shqiptar ka mundësinë më të madhe dhe shanset më konkurruese e më të shumta nëse zhvillohet si turizëm kulturor. Turizmi kulturor duhet të jetë një nga profilet kryesore të turizmit shqiptar,
- përmirësimin e shërbimeve turistike dhe përmirësimin kulturor të turizmit (e-tourism).

1. Rritje e ndjeshme e vëmendjes së turistëve në zonat që mbulon projekti,
2. Rritje e ndjeshme e vizitave në web-site-in e kështjellave,
3. Përgatitja dhe shpërndarja e paketës së komunikimit (dosje, fletëpalosje, CD, etj.),
4. Përgatitja dhe shpërndarja e komunikatave të shtypit në media elektronike dhe të shkruara,
5. Realizimi i platformës për promovimin e kështjellave nëpërmjet zhvillimit të aplikacioneve GIS dhe turit virtual, të një banke të dhënash model 3D, bashkëpunim hapësinor intranet dhe panoramim 360 gradë i kështjellave të këtyre zonave,
6. Ka të dhëna nga agjencitë turistike si dhe nga pushteti lokal se rritja e numrit të turistëve, fuqizimit të turizmit po inkurajon investitorë duke nxitur ekonominë lokale, **tërhequr publikun përmes ngjarjeve kulturore në këto kështjella, duke përafruar e motivuar komunitetet e vendeve në sfida dhe kauza të përbashkëta.**
7. *Rezultatet e mësipërme janë në harmoni jo vetëm me strategjitë e dy vendeve për mbrojtjen, ruajtjen dhe promovimin e trashëgimive kulturore, për zhvillimin e turizmit, por njëkohësisht ato janë në përputhje të plotë me politikat e BE-së për promovimin dhe mbrojtjen e trashëgimisë natyrore e kulturore të zonave ndërkufitare.*⁷⁶

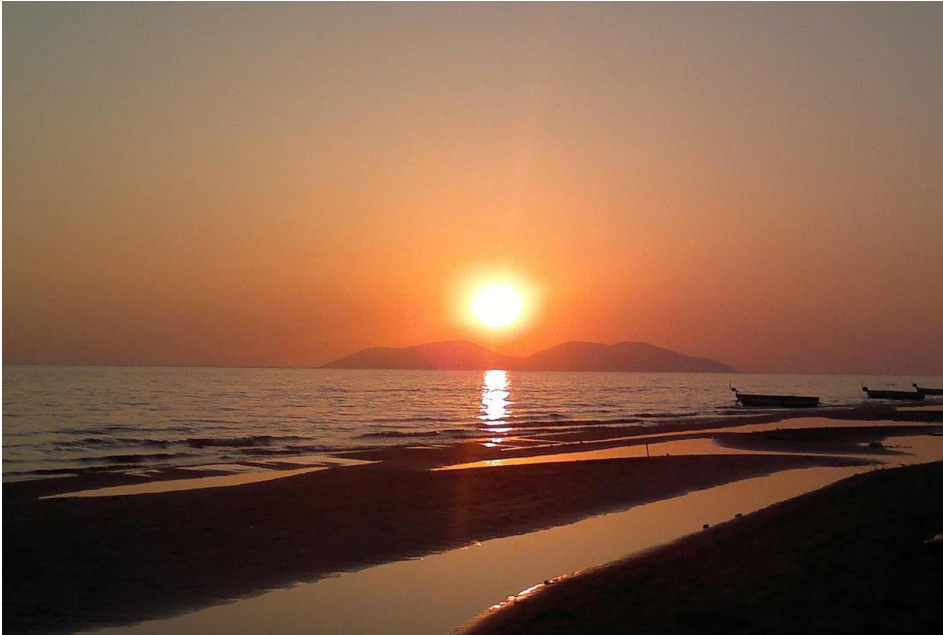
Në mënyrë që të tregohet se gjuha e turizmit është një gjuhë e kontrollit social, demonstrohen në gjashtë forma:

1. Turizmi si një gjuhë e kontrollit social në format prototip të turizmit
1. Turizmi si gjuhë e kontrollit social në turizmin bashkëkohor
2. Bazat gjuhësore të turizmit si një gjuhë e kontrollit social
4. Turizmi si gjuhë e kontrollit social në material promovues

⁷⁶ Aspekte të Organizimit dhe të Drejtimit të Rajoneve Turistike Pritese, Botimet albPAPER 2002, Vita Koja, fq.13

5. Turizmi si një gjuhë e kontrollit social në hotele dhe vendpushime

6. Turizmi si gjuhë e turizmit të kontrollit social⁷⁷

Fenomeni më I dukshëm sot është turizmi, I cili gjen kushte për t'u zhvilluar gjithmonë e më shumë. Turizmi trajtohet sot kudo në botë si një prej sektorëve më të rëndësishëm e në çdo aspekt të jetës. Me të lidhen nevoja, dëshira e interesa të njerëzve të ndryshëm të botës. Ai konsiderohet si një tërësi marrëdhëniesh e fenomenesh që lindin midis turistëve gjatë udhëtimit e qëndrimit të tyre në një vend të caktuar turistik dhe banorëve vendas të atij vendi. Turzmi nuk është thjesht fenomen natyror dhe ekonomik, por para së gjithash është një fenomen social.

Karakteristike për destinacionet duhet të jetë kapaciteti i atraktivitetit, strukturat dhe arritshmëria. Por që të ekzistojë një destinacion turistik duhet që të ketë disa elemente atraktive:

⁷⁷ The language of Tourism, Graham M.S.Dann, CABInternational 1996, fq.68

Element të tipit natyror (det, mal, peisazhe, klima, etj)

Element të tipit historik-artistik (monumentet, veprat e artit, kërkimet arkeologjike, muzetë, etj)

Vepra atraktive të ndërtuara nga njeriu (parqet e argëtimit)

Evenimente (kongrese, festivale, turne, panaire, kampionate, etj)

Element të tipit kulturor, që kanë bërë mjaft qytete të njohura dhe shumë të vizituara për imazhin që kanë krijuar.

Të gjitha këto aspekte i gjejmë në qytetin e Vlorës me një pluralitet atraksionesh.

LITERATURA

- https://sq.wikipedia.org/wiki/Turizmi_n%C3%AB_Shqip%C3%ABri
- <http://gazeta-shqip.com/lajme/2014/05/03/potencialet-dhe-sfidat-e-zhvillimit-te-turizmit-ne-shqiperi/>
- http://www.uetcentre.org/portal/images/Raporti%20Netcastle%20online_Shqip.pdf
- Bibliotekë
- The language of Tourism, Graham M.S.Dann, CABInternational 1996, fq.68
- Aspekte të Organizimit dhe të Drejtimit të Rajoneve TuristikePritese, Botimet albPAPER 2002, Vita Koja, fq.13
- Turizmi Mesdhetar, Irakli Mitro, Botimet Toena 2002, fq 100

IMPAKTI DHE PËRDORIMI I TEKNOLOGJISË MOBILE NË SHËRBIMET BANKARE NË REPUBLIKËN E SHQIPËRISË

Lirinda Vako Abedini, MSc

International University of Struga - Struga, Republic of Macedonia
l.vako@eust.edu.mk

Rezarta Zhaku Hani, MSc

International University of Struga - Struga, Republic of Macedonia
r.hani@eust.edu.mk

Patriot Rika, BSc

International University of Struga - Struga, Republic of Macedonia
p.rika@eust.edu.mk

ABSTRACT

Ritmi i shpejtë i adoptimit dhe zhvillimit të paisjeve mobile ka krijuar mundësi për shërbime të reja dhe inovative, përfshirë këtu dhe sistemin bankar. Teknologjia mobile është duke revolucionarizuar sistemin bankar global dhe industrinë e pagesave, si dhe ofron mundësi të shumta për bizneset, duke i vënë përballë një zhvillimi të vazhdueshëm dhe sfidave të reja. Gjithnjë e më tepër, paisjet mobile janë duke zëvendësuar proceset dhe operacionet tradicionale bankare, për të ofruar komoditet dhe përvojë më të mirë për konsumatorët. Mobile Banking është një kanal alternativ në zhvillim për ofrimin e shërbimeve bankare. Në këtë punim, do të analizohet gjendja aktuale e shërbimeve bankare, impakti i teknologjisë mobile në shërbimet bankare, çështjet e sigurisë, si dhe do të bëhet identifikimi i mentalitetit të klientëve lidhur me mobile banking në R. e Shqipërisë.

Fjalë kyçe: teknologjia mobile, shërbime bankare, mobile banking

HYRJE

Zhvillimet e vullshme teknologjike, sidomos përgjate dekadave të fundit, kanë çuar në ndryshim të sjelljes konsumatore si për klientët, ashtu edhe për bankat. Misioni i parë i të gjitha bankave është arritja e kënaqësisë së klientit dhe mbajtja e klientëve. Ashtu si në shumë vende të tjera, edhe në Shqipëri sistemi bankar po ndjek trendin e zhvillimeve teknologjike. Bankat janë duke u përgatitur për të përfituar nga një mundësi tjetër fitimi, që është një produkt tjetër i përdorshëm nga të gjithë ne, "telefoni celular". Gjithnjë e më tepër, bankat po e shfrytëzojnë teknologjinë, e sidomos atë mobile, për ofrimin e një modeli të ri

bankar të bazuar në teknologji. Interesi mbi produktin "Mobile Banking" po bëhet gjithnjë e më intensiv. Mund të themi se mobile banking po kthehet në një sinonim i komoditetit, lehtësisë dhe shpejtësisë. Avantazhi kryesor i Mobile Banking është se klientët, pa marrë parasysh vendodhjen, mund të kenë qasje me lehtësi në shërbimet bankare. Mobile banking ofron mundësi të mira për të përmbushur preferencat e konsumatorit, për të rritur besnikërinë, për të forcuar marrëdhëniet si dhe sjell një ndikim pozitiv në fitimet e bankave

METODOLOGJIA

Të dhënat primare janë mbledhur nga 103 të anketuar duke përdorur pyetësin online. Përgjigjet janë analizuar në këtë punim. Pjesëmarrësit e sondazhit u pyetën për atributet personale, si p.sh. gjinia, moshën, profesionin, vendbanimin dhe faktin nëse janë të punësuar ose jo, në mënyrë që të identifikojnë karakteristikat e klientëve potencialë. Pjesëmarrësve u pyetën se klientë të cilës bankë janë, për posedimin e pajisjeve mobile dhe familjarizimin e tyre me Bankën Mobile. Ata gjithashtu u kërkuan që të japin perceptimin e tyre mbi avantazhet dhe disavantazhet e Mobile Banking dhe që të vlerësonin gatishmërinë e tyre për të përdorur këto shërbime.

Të dhënat sekondare bazohen në statistikat dhe të dhënat që vë në dispozicion Banka e Shqipërisë në faqen e saj zyrtare

MOBILE BANKING

Duke marrë në konsideratë faktin që në mbarë botën pjesa më e madhe e popullsisë posedojnë minimalisht një telefon celular, dhe duke supozuar që shumica prej tyre kanë llogari bankare, rrjedhimisht kërkesat e konsumatorëve kënaqen nga përdorimi i këtyre pajisjeve për aksesim në shërbime të ndryshme bankare, vecanërisht në rastet kur koha dhe distanca janë faktor kritik.

Nëse deri dje për të realizuar shërbime bankare ne distancë nevojitej një PC i lidhur me internetin, tani këto shërbime mund të arrihen nga një pjesë më e madhe e shoqërisë përmes telefonave celularë. Telefoni celular mund të fuqizojë njeriun e zakonshëm për të kryer transaksionet e tij të pagesave në çdo kohë dhe kudo. Mobile banking është një model i ri biznesi, që i mundëson klientit liri maksimale në kryerjen e shërbimeve të ndryshme, në çfarëdolloj kushtesh. Shërbimet mobile janë versione të modifikuara të shërbimeve të ofruara nga Internet-Banking. Mobile banking, po pëson një rritje me ritme shumë të shpejta në të gjithë botën. Ekziston një shumëllojshmëri aplikacionesh mobile që aplikohen nga bankat duke iu vënë në dispozicion klientit. Karakteristika dalluese e mobile banking nga internet banking, është mundësia që mobile banking u ofron konsumatorëve për të ndjekur kurdo dhe kudo ato ndodhen. Mobile banking, ka aftësinë të integrojë të gjitha produktet dhe shërbimet bankare, të cilat mund të ofrohen nëpërmjet telefonit.

Duke u bazuar në teknologjinë e përdorur, shërbimet që ofron mobile banking mund të ndajmë në dy kategori: SMS Banking dhe ĒAP Banking.

SMS Banking – shërbime bankare të ofruara nëpërmjet përdorimit të sms-ve. Ekzistojnë dy tipe mesazhesh: push dhe pull.

Mesazhet “push” janë mesazhe të cilat banka ua dergon konsumatorëve, pa kërkesë paraprake nga klienti për ndonjë shërbim apo informacion.

Mesazhet “pull” janë mesazhe të cilat dërgohen me inicim të klientit për kryerjen e transaksioneve apo marrjen e informacioneve të nevojshme; si psh informacion rreth gjendjes në llogarinë bankare.

SMS Banking ofron një sërë përparësish për klientët, sic janë:

- Informimi në kohë reale me anë të sms-ve për transaksionet e kryera nga klienti, duke shmangur kështu qasjet dhe veprimet e paautorizuara
- Kontroll 24/7 mbi transaksionet bankare

Nga ana tjetër, edhe përfitimi i bankave nga përdorimi i kësaj forme të mobile banking, është tepër i lartë, ku mund të përmendim:

- Ofrimi i shërbimeve me efikasitet më të lartë
- Rrija e kënaqësisë konsumatore si dhe e besimit të tyre ndaj bankës
- Tërheqja e klientëve të rinj
- Përfitim në kohë dhe kosto për komunikim me klientin.

Wireless Application Protocol (WAP) Banking- në thelb qëndron qasja në shërbimet bankare me anë të telefonit celular, duke përdorur GPRS. Konsumatorët mund të përfitojnë nga shërbimet bankare mobile si kërkimi i bilancit, transferimi i fondeve, rimbushjet etj duke hyrë në faqen e internetit nga celulari nëpërmjet shfletuesit të telefonit celular. WAP është protokoll që përdoret nga pjesa më e madhe e faqeve Web për celularë, të njohur si WAP sites.

MOBILE BANKING NË SHQIPËRI

Dixhitalizimi i bankave është një proces që po implementohet gradualisht si në shumë vende të tjera, ashtu edhe në Shqipëri. Republika e Shqipërisë, është një ndër vendet me përdorim shumë të lartë të telefonave mobile në Europë, krahasuar me numrin e popullsisë. Gjithnjë e më tepër, bankat mundohen të shfrytëzojnë forma dhe mundësi të ndryshme për të qenë sa më pranë klientëve. Një ndër keto forma është dhe mobile banking, që sic është lartpërmendur konsiston në ofrimin e një sërë shërbimesh bankare me anë të telefonave mobile. Me anë të telefonave mobile, banka i informon klientët e saj për gjendjen e llogarisë, transaksionet e fundit, hyrje/daljet në llogari, etj. Shërbimet mobile mund të cilësohen si versione të modifikuara të shërbimeve të ofruara nga Internet Banking dhe arkitektura e tyre është nga më bashkëkohoret të përdorura në banka.

Një pjesë e konsiderueshme e bankave të nivelit të dytë në Shqipëri, konkretisht 9 nga 16 banka gjithsej, kane implementuar shërbimin mobile banking për klientët e tyre. (htt) Ky

është një faktor tregues se bankat në vendin tonë po i përballojnë me sukses vështirësitë dhe sfidat e inovacionit teknologjik.

SFIDAT E MOBILE BANKING

Zhvillimi i shpejtë i teknologjisë mobile si 2G, 3G, 4G është bërë ndër sfidat kryesore për bankat. Banka ka filluar mobile banking në formën e SMS banking, duke adoptuar modelin e aplikacionit për aparate tradicionale mobile. Evolimi i telefonave smart, sistemit operativ celular dhe aplikacioneve mobile i bënë bankat të përshtaten me teknologjinë aktuale. Mobile banking, edhe pse një model shërbimi shumë i sukseshëm, përballet me një sërë sfidash të vazhdueshme.

Çështja e sigurisë dhe privatësia është një sfidë shumë e madhe për shërbimet bankare mobile. Shumica e klientëve nuk kanë besim të përdorin mobile banking, duke supozuar se ka shanse të keqpërdorimit për shkak të qasjes së paautorizuar, humbjes apo vjedhjes së celularit, gjë e cila është dhe sfida kryesore për çështjet e sigurisë ndaj klientit. Vetëdijesimi se si të përdoren bankat mobile dhe cilat janë mekanizmat e sigurisë që duhet të ndiqen nga klienti duhet të adresohen për një përdorim efektiv të mobile banking.

ANALIZA

Më anë të një pyetësori online, u anketuan 150 persona, klientë të bankave të ndryshme të R. Shqipërisë, midis të cilëve u përgjigjën vetëm 104 nga të anketuarit. Të anketuarit i përkisnin grupmoshave të ndryshme, megjithatë përqëndrimi më i madh ishte në grupmoshën 18-50 vjec. 63% (66) e të anketuarve ishin femra dhe 37% meshkuj (38), me nivele të ndryshme arsimimi, ku sipas të dhënave pothuajse të gjithë kishin kryer së paku shkollën e mesme, ndërsa pjesa më e madhe kishin perfunduar dhe studimet e larta. Nga të anketuarit, 68% (71) ishin në marrëdhënie pune, 15% (16) studentë dhe 17% (17) të papunë. Pjesë e anketimit ishin individë si nga zonat urbane (79%), ashtu edhe nga zonat rurale (21%).

6.2% e të anketuarve, kanë deklaruar se banka e tyre nuk ofron shërbim mobile banking, 25.5% nuk janë të informuar lidhur me këtë shërbim, ndërsa pjesa tjetër 68.3% janë të vetëdijshëm për këtë shërbim, por jo domosdoshmërisht përdorues.

Pyetjes nëse përdorni apo jo shërbimë mobile banking që ofrohen nga bankat në R. e Shqipërisë, i janë përgjigjur pozitivisht vetëm 25 persona, duke zënë diku rreth 24% të anketuarve, të cilët shprehen se janë të kënaqur nga ky shërbim dhe se do të vazhdojnë ta shfrytëzojnë atë sërish në të ardhmen. Prej të anketuarve, 13 persona kane pohuar se shërbimi mobile banking ka ndikuar në përmirësimin e efektshmërisë në kryerjen e transaksioneve. Është vërejtur se të gjithë personat të cilët janë përgjigjur pozitivisht kanë

përfunduar ose janë në ndjekje te studimeve e larta, i përkasin grupmoshave më të reja dhe vijnë kryesisht nga zonat urbane.

66% (79) nga të anketuarit nuk janë përdorues të mobile banking, ku 18% prej tyre kanë deklaruar se celulari i tyre nuk e ka aftësinë për të përdorur Mobile Banking. Për një pjesë të konsiderueshme (39%) mobile banking cilësohet si jo user-friendly dhe i vështirë për t'u përdorur. Si problematikë më të madhe për mospërdorimin e mobile banking, mbi 80% të klientëve që nuk përdorin mobile banking shohin çështjet e sigurisë, që sic edhe është lartpërmendur, mbetet një nga sfidat kryesore për mobile banking.

KONKLUZIONI

Në të gjithë botën, bankat po përballen me sfida tepër të vështira për sa i përket inovacionit teknologjik. Zhvillimet e mëdha teknologjike, sidomos përgjatë dy dekadave të fundit, e kanë ndryshuar ndjeshëm sjelljen konsumatore të klientëve në shërbimet bankare në Shqipëri.

Bazuar në studimeve të bëra, vërehet se mobile Banking në Shqipëri është në rritje. Ofrimi i këtij shërbimi në 9 nga 16 banka, është një sinjal shumë pozitiv për të ardhmen e mobile banking në këtë vend. Shërbimet bankare më të sofistikuar dhe rritja e përdorimit të paisjeve mobile në shoqërinë shqiptare po ndihmojnë në përhapjen e shërbimeve të bankingut në distance sic është dhe mobile banking. Edhe pse sipas të dhënave zyrtare nuk ka shifra konkrete, në Shqipëri përdorimi i shërbimeve mobile banking mbetet në përqindje relativisht të ulët. Ky shërbim pa dyshim ka sjellë një evolucion në sistemin bankar, pasi ka bërë të mundur "krijimin" e një filiali banke në shtëpinë e gjithsecilit. Momentalisht mund të themi se mobile banking mbetet një model plotësues i shërbimeve bankare tradicionale, por me perspektivë që në të ardhmen ky shërbim të gjejë përdorim tek sa më shumë klientë.

REFERENCA:

- (n.d.). Retrieved from https://www.bankofalbania.org/Mbikeqyrja/Subjekte_te_licencuara/Banka/
- (n.d.). Bankat në epokën e internetit. www.bankofalbania.org.
- (2015). The rise of mobile banking and the changing face of payments in the digital age. ING International Survey.
- Goyal, V., Pandey, D., & Batra, S. (2012). Mobile Banking in India: Practices, Challenges and Security Issues. *International Journal of Advanced Trends in Computer Science and Engineering*, 58-60.

- Luo, X., Li, H., Zhang, J., & Shim, J. (2010). Examining multi-dimensional trust and multi-faceted risk in initial acceptance. *Elseiver*, 222.
- Ratten, V. (2008). Technological innovations in the m-commerce industry:. *journal of High Technology Management Research*, 112-115.
- Christian Canacaris, (2015) Speech at the event "Innovation in the banking sector", "Innovation Week 2015", Tirana, Albania. [Accessed 20thApril 2015] Available from: <http://www.albeu.com/ekonomi/bankat-ne-shqiperilidere-te-zhvillimit-teknologjik/211092/>

METODA DINAMIKE E PËRCAKTIMIT TË GJENDJES MEKANIKE.

Jonida Ikonomi (Naka)

Arjola Naka

Klodjan Zaçaj

1. Vlorë, Albania: e-mail: ijonida@yahoo.com

2. Vlorë, Albania: e-mail: naka.arjola@gmail.com

3. Vlorë, Albania: e-mail: kzacaj@gmail.com

ABSTRAKTI

Fizika është shkenca e natyrës e cila studion format më të thjeshta dhe të përgjithshme të materies fizike, si lëndës dhe fushës, ndërtimin dhe vetit e tyre. Detyra themelore e fizikës është studimi i gjendjes. Kemi disa gjendje në fizike, por ne do merremi në veçanti me gjendjen mekanike. Në mekanikën klasike, hapsira dhe koha merren absolute. Këto përfytyrime janë marrë në rrugë eksperimentale dhe janë të zbatueshme për një zonë të madhe të dukurive fizike.

Përpjekjet për të shpjeguar lëvizjen dhe gjendjen mekanike i kanë fillësat në thellësit e shekujve që nga shek IV p.e.s me Aristotelin deri në shek e XVII me Njutonit i cili quhet dhe themelues i dinamikës.

PO ÇFARË ËSHTË DINAMIKA?

Dinamika klasike është ajo degë e fizikës që merret me studimin e lëvizjes së trupave duke marrë parasysh shkaqet e ndryshimit të saj. Ligjet që mbështeten mbi njëvlershmërin, vazhdueshmërin dhe identitetin e gjendjeve quhen ligje dinamike. Metoda e përdorur për përcaktimin e gjendjes së një objekti fizikë e mbështetur në këto përfytyrime quhet metoda dinamike e përcaktimit të gjendjes mekanike.

Kjo gjendje mekanike karakterizohet nga zhvendosja mekanike, parametrat që përcaktojnë këtë gjendje janë x dhe p , koordinata dhe impulsi. Evolucionin e kësaj gjendje e jep ndryshimi i gjendjes mekanike, gjendet me anë të ligjit II të Njutonit.

Dinamika është ajo degë e fizikës që merret me përcaktimin e faktorëve që përcaktojnë llojin e lëvizjes së trupit të dhënë. Dinamika mbështetet në tre madhësi fizike kryesore që janë:

a) nxitimi b)masa c) forca

Nxitimi : jep ritmin e ndryshimit të lëvizjes.

Masa: karakterizon inercin e trupave.

Forca :shpreh shkallën e bashkëveprimit

Të tria këto madhesi janë të njëvlershme në të gjitha sistemet inerciale të referimit. Sistemet inerciale janë sistemet ku kanë vend ligjet e dinamikës.

PO Ç'JANË MADHËSITË FIZIKE?

Fizika studion vetitë fizike të lëndës dhe të fushës dhe veçoritë e dukurive të ndryshme fizike jo vetëm nga ana cilesore por edhe nga ana sasiore. Pikerisht janë madhësit fizike ato që karakterizojnë nga ana sasiore vetitë fizike të lëndës e të fushës ose veçorite dalluese të dukurive fizike.

Detyra themelore e mekanikës klasike është përcaktimi i trajektores së levizjes. Zgjidhja e kësaj detyre në mënyre të plotë, me metodën dinamike bëhet kur njihen:

- Kushtet fillestare dhe forma konkrete e forcës që vepron mbi trupin.
- Me metodën dinamike ne përcaktojmë saktë gjendjen fizike.

Fjalët Kyçe: STUDIMI I GJËNDJES FIZIKE, METODA DINAMIKE, PËRCAKTIMI I TRAJEKTORES.

1.HYRJA

Fizika është shkencë e natyrës e cila studion format më të thjeshta dhe të përgjithshme të materies fizike ⁽²⁾, si lëndës dhe fushës, ndërtimin dhe vetit e tyre, siç përmenden edhe më lartë. Një nga problemet kryesore që ka preokupuar mendimin shkencorë qysh në kohët e lashta ka qenë: Në ç'kushte një trup mund të levizë pandërprerje?

Duke vrojtuar lëvizjet e trupave që ndodhen rreth nesh, na duket se për të mbajtur në levizje të pandërprer një trup, është e domosdoshme që mbi të të veprojnë vazhdimisht një forcë. Duket sikur këtë mendim e vërteton përvoja e përditëshme. Duke u mbështetur, siç duket vetëm në këtë llojë përvoja Aristoteli (384-322 p.e.r) mendonte se në mungesë të forcave trupat qendrojnë në prehje, se prehja është gjendja e natyrshme e trupave.

Pikëpamjet e Aristotelit ishin logjike dhe në përputhje me vëzhgimet logjike ⁽³⁾. Sipas tij : forca është shkaku i levizjes. Kurse lëvizja e trupave qiellore ishte e ndryshme nga ato tokësore, prandaj ka edhe ligje të tjera të levizjes. Mendimet e Aristotelit mbi ndryshimet rrenjësores ndërmjet trupave tokësore dhe trupave qiellore si dhe mendimet e gabuara që

jepte ai për shkaqet e levizjes, u mbrojtën dhe u ushqyen nga feja për afro dy mijë vjet, duke penguar kështu zhvillimin e dinamikës, e në përgjithësi të mendimit shkencorë dhe të vetë shkencës.

Ato u hodhën poshtë përfundimisht nga Galileo Galilei në shek XVI, i cili i mohoi këto pikëpamje, duke hedhur hapin e parë të madhë drejt një shpjegimi të vetëm e shkencor për lëvizjen e të gjithë trupave të natyrës, tokësore ose qiellore.

Ai arriti në përfundimin se: Nëse nuk ka ndërhyrje mbi një trup ai do të vazhdoj të levizë në vijë të drejtë në përjetësi.

Ky përfundim përbën atë që quhet parimi i relativitetit të Galileit ose ligjin e inercisë, dhe kjo veti e lëndës u quajta vetia e inercisë. Galilei arriti në këto përfundime duke u nisur nga vërtetimet e fakteve dhe eksperimentet, nga praktika dhe nga të menduarit abstrakt, sepse lëvizjet në mungesë të forcave janë lëvizje të menduara abstrakte.

Isak Njutoni tregoi karakterin e përgjithshëm të këtij ligji, duke bërë përkufizimin e plotë të tij, në tre ligjet, që mbajnë emrin e tij dhe që japin një vizion të ri për universin. Ai përcaktoi instrumentet e trajtimit të problemit fizikë me anë të tre ligjeve të tij.

Parimi i relativitetit të Galileit si dhe tre ligjet e Njutonit qendrojnë në thelb të dinamikës ata janë ligjet themelore të levizjes. Me anë të të cileve, kur njihet gjendja e lëvizjes së një trupi në një moment të dhenë kohë, mund të parashikohet levizja e tij në çdo moment kohë domethenë kushtet fillestare dhe forca japin llojet e levizjes. Në këtë menyrë Njutoni vuri bazat e dinamikës dhe metodës dinamike.

2. ABSTRAKSIONET E FIZIKES KLASIKE

Të përcaktosh gjendjen e një sistemi mekanik do të thotë të gjeshe ligjin e lëvizjes së sistemit të pikave materiale dhe e trupit absolutisht të ngurtë. Tërësia e këtyre objekteve përbën atë që quhet sistemi mekanik. Atëherë themi se detyra themelore e mekanikës klasike është përcaktimi i gjendjes së sistemit mekanik. Tërësia e gjendjeve të njëpasnjeshme përbejnë trajektoren e levizjes. Pra në mekaniken klasike në përcaktojmë në menyrë të saktë gjendjen e sistemeve mekanike.

Në fizikën klasike vendoset lidhja e njëvlerëshme e gjendjeve të sistemit, ndërkaq vet gjendja konsiderohet e përcaktuar saktë nga parametrat perkatëse p.sh në mekanik nga impulsi. Ligjet në të cilat varesit e të gjitha madhësive fizike që përcaktojnë gjendjen e sistemit fizike janë të njëvlerëshme quhen ligje dinamike. Përshkrimi dinamik i procesit fizik karakterizohet nga disa abstraksione:

Së pari, supozohet pavarsia e dukurisë nga konditat e vëzhgimit.

Së dyti, supozohet mundësia e pakufizuar e përshkrimit të saktë të procesit fizik për të vëzhguar anë të ndryshme të të njëjtit proces, pa ndryshuar vet procesin.

Në mekanikën e Njutonit ose, siç quhet, në mekanikën klasike, pasqyrohet lidhja e materjes me levizjen, megjithëse jo e plotë, por hapsira dhe koha janë të palidhura njera-tjetren dhe me materjen dhe levizjen. Metoda dinamike bazohet në sistemin e Njutonit, në themel të të cilit qëndron ideja e kontinuitetit (vazhdueshmerisë) të gjendjeve të objektit që leviz. Kur nga kaosi i panumert i trupave dhe lëvizjeve zgjedhim trupa dhe levizje të veçanta, ne përfitojmë një proces d.m.th një seri gjendjesh identike të trupit i cili ndryshon vendodhjen e tij në hapësirë në lidhje me kohën. Ndryshimi i pozicionit nuk vë në dyshim individualitetin dhe identitetin e objektit që leviz. Nga vazhdueshmeria e gjendjeve rrjedh ekzistenca e ekuacioneve diferenciale të levizjes, me ndihmën e të cilëve duke njohur kushtet fillestare, mundet me siguri absolute të parashikojmë të gjithë levizjen pasardhëse të trupit. Përshkrimi klasik bazohet në sistemin e Njutonit.

Çdo proces fizikë ndodhë në hapësirë dhe në kohë, kjo shihet qart se në të gjitha zonat e dukurive fizike çdo ligj përmbanë madhësitë hapësirë – kohore, distancat dhe inervalet e kohës⁽⁴⁾

Në sistemin e Njutonit hapsira dhe koha është homogjene dhe izotrope d.m.th se vetit e hapsirës janë të njëjta në pika të ndryshme, kurse në çdo pikë janë të njëjta në të gjitha drejtimet. Nga të njëjtat ligje të levizjes rrjedh se momentet e ndryshme të kohës janë ekuivalente njera me tjetren, koha është homogjene. Rrjedhja e kohës konsiderohet homogjene dhe e vazhdueshme.

Pasojë e këtyre vetive të simetrisë së hapësirës dhe kohës për sistemin fizik janë ligjet e ruajtjes.

Hapsira në mekanikën e Njutonit është hapësira me tre dimensione të gjeometrisë euklidiane. Hapsira euklidiane është homogjene dhe izotrope siç e thamë dhe më lartë.

Përfitimet e mësipërme për hapësirën, kohën dhe lëvizjen të vendosura në rrugë eksperimentale janë të zbatueshme për një zonë të madhe të dukurive fizike. Këto përfitime quhen klasike.

3. METODA DINAMIKE E PËRCAKTIMIT TË GJENDJES MEKANIKE

Ligjet që mbështeten mbi njëvlershmërin, vazhdueshmërin dhe identitetin e gjendjeve quhen ligje dinamike.

-Identiteti: gjendjet pasardhëse të njëjta me ato paraardhëse, bashkëveprimi nuk shkakton ngacmim.

-Vazhdueshmeria: gjendjet paraardhëse dhe ato pasardhëse janë të vazhduara

-Njëvlershmeria : nuk merren parasysh vetit valore dhe këtu kemi vlera plotësisht të përcaktueshme, çdo vlere të x -it i përgjigjet një vlere plotësisht e përcaktuar e impulsit (procesi i matjes nuk ndikon në gjendjen e pjesëzave, nuk merret parasysh bashkeveprimi i objektit me aparatit mates ⁽⁵⁾)

Doktrina që mbështetet në këto përfytyrime quhet doktrina klasike. Metoda e përdorur për përcaktimin e gjendjes së një objekti fizike e mbështetur në këto përfytyrime quhet metoda dinamike e përcaktimit të gjendjes mekanike. Sipas doktrinës klasike, përshkrimi i evolucionit të sistemit bëhet me anën e variablave dinamike. Variablat dinamike në mekaniken klasike janë, koordinata, përbërja e impulsit, ose momentit të sasisë së levizjes, përberja e shpejtësisë, energjia e plotë etj. Të gjitha këto variabla kanë vlera plotësisht të përcaktuara , dhënia e të gjitha këtyre vlerave përcakton gjendjen e gjendjesë dinamike të sistemit. Me metodën dinamike ne i japim përgjigje pyetjes, së pse pjesëza ndodhet në kohën e dhënë në pikën e dhenë të hapsirës?

Në mekanike kjo përcaktohet duke njohur forcat që veprojnë në pjeseze dhe kushtet fillestare. Pa zbatuar kushtet fillestare duke zbatuar vetëm forcë ne marrim zgjidhje të përgjithshme, duke zbatuar kushtet fillestare ne marrim zgjidhjet e veçanta që japin llojet e lëvizjeve.

Kur nuk na jepet forma konkrete e forcës përdoren ato që në i quajtmë ligje të ruajtjes së energjisë dhe impulsit. Ne tani përcaktojmë saktë gjendjen mekanike dhe detyra themelore është e zgjidhur , në gjejmë trajektoren e lëvizjes, njohim parahistorin e lëvizjes si dhe të ardhmen e saj.

Metoda dinamike zbatohet pasi ne kemi bërë kufizimet në botën makroskopike, kur trupi është absolutisht i ngurt dhe konsiderohet si pikë materiale (trupi konsiderohet si lokalizim i lëndës në një zonë shumë të vogël të hapsirës ⁽⁶⁾). Koha ,hapsira janë marrë absolute. Trupat lëvizin me shpejtësi shumë më të vogël se shpejtësia e dritës, si pasojë dhe masa absolute. Ligjet e kësaj metode janë të vërteta vetëm për sistemet inerciale të referimit.

Po në rastin kur dukuria që studiohet është masive dhe jemi në mikrobote, kur trupat lëvizin me shpejtësi shumë të mëdha që i afrohen shpejtësisë së dritës , po në sistemet jo inerciale të referimit, çfare metode duhet të përdorim për të studiuar dhe përcaktuar gjendjen e këtyre sistemeve masive?

Metoda e përdorur në këto raste është ajo probabilitare dhe statistike, që përshkruajnë një botë me reale ,se sa bota ideale e dinamikës së Njutonit dhe metodës dinamike.

4. Shembuj të zgjidhjes së detyrës themelore të mekanikës klasike me metodën dinamike kur jepet forma konkrete e forcës.

- a) Forca është elastike ⁽⁷⁾

Forca elastike synon ta kthej trupin në gjendjen e mëparshme dhe është gjithnjë e kundërt me forcën e jashtme. Është në përpjestim të drejtë me madhësin e shformimit të trupit. $F_e = -kx$

Shkruajmë ekuacionin e dytë të Njutonit dhe nga barazimi i forcave arrim në ekuacionin

$$-kx = m \quad \Rightarrow \quad m\ddot{x} + kx = 0 \quad \Rightarrow \quad \ddot{x} + k/m x = 0 \quad \Rightarrow \quad \ddot{x} + \omega_0^2 x = 0$$

Ky ekuacion ka zgjidhje ekuacionin trigonometrik të $\sin(n)$ dhe $\cos(n)$

Atëherë

$$x = A \sin(\omega t + \alpha)$$

$$x = A \cos(\omega t + \alpha)$$

Një ekuacion i tillë jep lekundjet harmonike

Konstantet A dhe α mund të gjenden duke zbatuar kushtet fillestare x_0 dhe v_0 marrim një llojë të lekundjeve harmonike.

b) Forcat e fërkimit

Është forca penguese ndaj lëvizjes relative, në kahë të kundërt me lëvizjen

$$F_f = -\mu f_{ngje} \quad \mu - \text{koeficienti i fërkimit}$$

Për të nxjerr trupin nga kjo gjendje nevojitet një forcë e jashtme. Forcat që veprojnë mbi trupin janë forcat elastike dhe forcat e fërkimit. Nga barazimi i forcave që veprojnë mbi trupin del ekuacioni

$$F_e = -kx \quad F_f = -\mu v = -\mu \dot{x}$$

$$m \ddot{x} = -kx - \mu \dot{x} \quad \Leftrightarrow \quad m \ddot{x} + \mu \dot{x} + kx = 0 \quad \Leftrightarrow \quad \ddot{x} + \mu/m \dot{x} + k/m x = 0$$

shenojmë me $2\beta = \mu/m$ dhe me $\omega = k/m$, dhe ekuacioni merr formën:

$$\ddot{x} + 2\beta \dot{x} + \omega x = 0$$

zgjidhje e këtij ekuacioni diferenciale është ekuacioni i trajtës

$$x = A_0 e^{-\beta t} \cos(\omega t + \alpha)$$

Një ekuacion i tillë paraqet lekundjet që shuhen. Po të zbatohen kushtet fillestare merret lëvizja e kërkuar.

5. KONKLuzionet:

- Metoda dinamike e përcaktimit të gjendjes përcakton saktë gjendjen. Kjo metodë përdoret në botën makroskopike pasi në kemi bërë disa kufizime.

Kufizimet janë : në marrin kohën dhe hapsirën absolute pasojë e së cilës janë

Identiteti , vazhdueshmeria , njëvlershmeria

Identiteti: gjendjet paraardhëse të njëjta me ato pasardhëse, bashkëveprimi nuk shkakton ngacmim

Vazhdueshmëria: gjendjet janë të vazhdueshme, gjendjet paraardhëse dhe ato pasardhëse janë të vazhduara

Njëvlershmeria : nuk merrin parasysh vetitë valore dhe këtu kemi vlera plotësisht të përcaktueshme, çdo vlerë të x -it përgjigjet një vlerë e plotësisht e përcaktuar e impulsit p .

- **Ligjet dhe parimet që përdor kjo metodë janë :**
 1. parimi i relativitetit të Galileit
 2. ligjet e Njutonit
 3. ligjin e ruajtjes së impulsit dhe
 4. ligjin e ruajtjes së energjisë
- Kur njohim forcën që vepron mbi trupin atëherë në zbatojmë formën konkrete të forcës në ligjin e II Njutonit dhe kushtet fillestare dhe gjejmë ekuacionin e lëvizjes. Çdo forcë jep një llojë të caktuar lëvizjeje.
- Në qoftë se nuk e njohim formën konkrete të forcës në përdorin ligjet e ruajtjes së energjisë dhe impulsit për të përcaktuar gjendjen e sistemit në mekanikë.
- Kur dukurite janë masive, shpejtësia e trupave është shumë më e madhe e krahasueshme me atë të dritës ose në mikrobotë, përdoret metoda tjetër që quhet metoda statistike me probabilitetin e ngjarjes dhe shpërndarjen statistikore.

REFERENCAT

- [1]. J. Mandili S.Mico , <Hyrje në Fizikë > , Shtëpia Botuese Elsa 2010 ,faqe 61
- [2]. M.Shenaj, B.Shkurtaj, J.Mandili ,<Mekanika> , Shtëpia Botuese e Librit Universitare 2004 ,faqe 9

- [3]. J. Mandili S.Mico , <Hyrje ne Fizike > , Shtepia Botues Alsa 2010 faqe 63
- [4]. J. Mandili , <Elemente te Mekanikes Kuantike> ,Shtepia Botuese e Librit Universitare 2005 , faqe 29
- [5]. J. Mandili , <Elemente te Mekanikes Kuantike> ,Shtepia Botuese e Librit Universitare 2005 , faqe 37
- [6]. J. Mandili , <Elemente te Mekanikes Kuantike> ,Shtepia Botuese e Librit Universitare 2005 , faqe 36
- [7]. B.Shkurtaj, J.Mandili , M. Kusho, M. Shenaj, N.Thomo <Fizika> SHBLU 2004
- Burime te tjera qe jam bazuar per kete artikull jane:
- N.Gjanci , F. Ylli < Parimet Themelore te Fizikes> , Shtypshkronja ‘Kotti’ Korce 2003
- F. Sinojmeri, Z. Mulaj <Kursi i Fizikes se Pergjithshme>
- Interneti ‘Enciklopedi e Lire’
- Leksionet e lendës ‘Fizike e Avancuar’

TREGËTIA ELEKTRONIKE ,AVANTAZHET , DISAVANTAZHET DHE PËRDORIMI I SAJ NË GRUPMOSHA TË NDRYSHME NË SHQIPËRI . (ANALIZË PËRSHKRUESE)

Msc Nirida Pashaj

Fakulteti I Shkencave Teknike

Universiteti ‘‘Ismail Qemali ‘ , Vlorë , Albania

niridapashaj@gmail.com

ABSTARKT

Në ditët e sotme ritmi i jetës është shumë i shpejtë, askush nuk ka kohë për të humbur, gjë që ka bërë që shumë njerëz të adoptojnë një formë të re të tregtisë, të quajtur Tregëti elektronike. Ajo që unë kam studiuar në këtë artikull është një rishikim i literaturës se cilat janë avantazhet dhe disavantazhet e përdorimit të tregtisë elektronike. Cilat janë pengesat që kjo forëm e përdorimit të tregëtisë has në jetën e përditshme. Më pas kam bërë një studim rasti se sa përdoret kjo formë në Shqipëri, cilat janë grupmoshat që e kanë adaptuar më shumë këtë forëm tregëtie ,cilat janë pengesat që ka hasur dhe se çfarë duhet të ndryshohet për të përhapur më gjerë këtë formë të tregtisë .

Fjalë kyçe :E-commerce, avantazhe, disavantazhe

HYRJE:

Tregëtia elektronike (e njohur gjerësisht si e-commerce) përfshin çdo transaksion që kryhet në mënyrë elektronike për shitjen dhe blerjen e mallrave dhe shërbimeve. Sot kjo forëm tregëtie ka marr zhvillim të madh ,por në fakt për të mbërritur deri në ditët e sotme ,ajo ka kaluar në disa faza. ¹Tregëtia elektronike ka kaluar në këto faza :

- 1960-1990 ishin fillimet e tregëtisë elektronike, periudh në të cilën kjo forëm përdorej vetëm për kalimin e dokumentave dhe të dhënave në mënyrë elektronike nga një kompani në tjetrën.
- Në vitet 90 - u krijuan site-t e parë ku mund te bëje pagesa online të sigurt
- Vitet 2000 -Prezantimi me Broadband,ku individët kishin më shumë akses në internet, gjë që sipas *E-commerce Times*² çoi që në 2003 tregëtia elektronike të rritej me 26%.
- Vitet 2010 –Rritja e mobile commerce.
- Vitet 2010 – Efekti I mediave sociale që ka ndryshuar tërësisht mënyrën e të bërit tregëti.

Sipas Business.com³ të ardhurat vjetore nga tregëtia elektronike per vitin 2017 shkojnë:

China	:	\$672	billion
US	:	340\$	billion

United Kingdom : \$99 billion etj.

Kjo është një nga arsyet kryesore pse studjoj këtë temë.

AVANTAZHET E TREGËTISË ELEKTRONIKE :

Avantazhet nga ana e kompanisë (shitësit):

- Nuk ka kufizime gjeografike.Kompania ka akses në gjithë tregjet botërore, duke mos u kufizuar aspak nga vendndodhja gjeografike e kompanisë.
- Kosto më e ulët investimi.Për të hapur një dyqan online, kostrot janë relativisht më te ulta krahasimisht me hapjen e një dyqani fizik. (Kosto më të ulta për dyqanin fizik.Në rastin e tregëtisë elektronike të duhet vetëm një vend magazinimi, që ka kosto shumë më të ulët nga kostoja e një dyqani fizik .Kosto më e ulët per fuqinë punëtore.Në fillimet e biznesit një dyqan online mund ta menaxhosh dhe I vetëm.Ne rastin e një dyqani fizik, duhet patjetër fuqi punëtore shtesë[Personat që do punojnë në dyqan])
- Fiton më lehtë klient nëpërmjet SEO (search engine optimization).Në rastin e tregëtisë online, mjafton që të kesh vendosur elementët e nevojshëm[elementët kyç] , gjatë procesit te krijimit të ëebpage dhe kështu mund të gjesht klientë të mundshëm, pa pagesa (reklamimi) shtesë.
- Shërbim 24/24.Mundësi të fitosh në cdo moment, pavarësisht orës, pavarësisht se cfarë je dukë bërë.
- Krijon komunikim të targetuar .Mundësi të ruash gjurmë të klientëve dhe të vendosësh me ta ura komunikimi, ku u përcjell herë pas here ofertat më të fundit, apo lajmërimi për produkte të reja,apo cfarëdo njoftimi tjetër që e mendon sit ë nevojshme qe klientët e mundëshëm duhet të mësojnë.
- Mundëson më lehtë marrëveshjet dhe përdorimin e kuponave.Duke qenë cdo gjurmë e rregjistruar online përdorimi I kuponave të uljeve të cmimeve , apo fitimit të bonuseve nga blerjet bëhet një process shumë më I lehte , dhe I realizuar në kohë reale.
- Nuk ka nevoje që kompania të krijohet fizikisht .

-Avantazhet nga ana e blerësit (klientit)

- Gjeni më shpjet produktin
- Kursimi I kohës dhe I kostove për të arritur fizikisht në dyqanet ku duam të blejmë
- Mundëson marrëveshjet dhe përdorimin e kuponave
- Informacion me shumicë.Mundësi për të gjetur informacion për produktin që kërkon në kohë reale, në të gjitha tregjet (dhe botërore)
- Shërbim 24 /24.
- Krijon lehtësira në gjetjen e produkteve që janë të vështira për tu gjetur në tregun e zakonshëm
- Krijon komunikim të targetuar .

DISAVANTAZHET E PËRDORIMIT TË TREGËTISË ELEKTRONIKE .

- Pamundësi për ta parë produktin nga afër. Është në natyrën e njeriut që të shohi produktin para se ta blej, sepse I krijon më shumë besim. Në këtë forëm tregëtie fatëkeqësisht kjo gjë nuk është e mundur.
- Jo cdo kush ka akses ne internet. Në zonat e thella rurale dhe jo vërtëm shpesh herë është e vështir aksesi në internet.
- Jo cdo kush ka një llogari bankare (që të zotërojë, kartë krediti/debiti), me anë të së cilës të kryej më vonë pagesat.
- Besueshmëria (mundësia për të keqpërdorur informacionin e kartave të kreditit / debitit). Ka ndodhur jo rrallë herë të keqpërdoret informacioni I kartave. Po ashtu mundësit për mashtrime janë të mundshme në këto forma treëgëtie. Faqe fantazmë që mund të krijohen për të marr pagesat dhe për most ë dërguar kurrë produktin.
- Mundësia e dëmtimit të produktit.
- Aksesimi jo I menjëhershëm I produktit. Përgjithsisht nga momenti I porositjes së produktit deri ne momentin që produkti mbërrin në destinacion duhet disa ditë.

TREGËTIA ELEKTRONIKE NE SHQIPERI :

Sipas International Journal of Computer Science and Electronics Engineering ⁴ tregëtia elektronike në Shqipëri ka kaluar në këto faza:

- *1990-1997 faza e parë*
- *1997-1999 faza e dytë.* Pati rritje te inflacionit dhe shumë investitor u larguan nga vendi.
- *1999-2008 faza e trete.* Zhvillim të ekonomis, zhvillim të tregëtisë elektronike.
- *2008-2014 faza e katërt :* Ne 2008 u krijua ligji per tregëtinë elektronike (por nuk ishte mjaftueshëm). Problemi kryesor ishte besueshmëria.
- *2014- ne vazhdim faza e pestë :* U ripa ligji per tregëtinë elektronike , u rrit limiti I taksës për pagesat online, nga 10000 ALL në 20000 ALL. (I solli shtetit 30 000 000 ALL). Në 2016 ndryshoi sërisht , dhe për cdo person që bënë blerje online me vlerë më shumë se 22 euro do t’I duhet të paguajë 20% tatim mbi vlerën e shtuar si dhe një tarifë doganore në varësi të orgjinës së mallit.

Sipas të dhënave te strategjisë “Axxhenda Dixhitale e Shqipërisë 2015-2020”, ⁵ në fund të vitit 2020 parashikohet që rreth 90% e popullsisë do të mund të përdorë internetin, ndërsa numri i bizneseve që do të përdorin teknologjinë e informacionit për tregëtinë elektronike do të jetë rreth 50%. Të dhënat tregojnë për një rritje të shpejtë të aksesit të shqiptarëve ndaj internetit. E, në fakt, nga një studim i fundit i Universitetit të Oksford⁶ ka rezultuar se vendi ynë ndodhet në zonën “portokalli”, në të cilën 60-80% e përdoruesve janë online

PERDORIMI I TREGETISE ELEKTRONIKE NE SHQIPËRI

RAST STUDIMOR, ANALIZË PËRSHKRUESE

METODOLOGJIA :

Qëllimi i këtij studimi është të shikoj se sa përdoret kjo forëm tregëtie në Shqipëri, duke u munduar të gjej problemet e mundshme që has kjo forëm tregëtie .I gjithë studimi është mbështetur mbi një anketim të bërë mbi një grup njerzish të zgjedhur në mënyrë të rastësishme.Paraprakisht u ndërtua një pyetsor, më pyetjë të hartuara paraprakisht nga unë. Pyetjet ishin ndërtuar në mënyrë të till për të parë se sa ishte e degjuar si term në Shqipëri tregëtia elektronike, pastaj sa ishte përdorur. U ndërtuan pyetje që gjenin një lidhje të mundshme midis përdorimit të tregëtisë elektronike, faktorëve të përdorimit dhe mospërdorimit.

PYETESORI :

Pyetëtori ishte i ndërtuar nga 18 pyetje.Ishte gjysëm i strukturuar , kishte dhe pyetje të hapura dhe pyetje të mbyllura.Pyetjet e mbyllura tentonin të mblidhnin informacion, mbi gjininë, moshën, arsimin , vendbanimin, a kishin dëgjuar ose jo për tregëtinë elektronike, dhe a e kishin përdorur apo jo atë.Pyetjet e hapura u jepnin mundësi të anketuarve të shprehnin arsyet e përdorimit /mospërdorimit të tregëtisë elektronike, Arsyet pse do ta ripërdornin ose jo ,si edhe për çfarë produktesh apo shërbimesh e përdornin më së shumti.Pyetëtori u shpërnda në 200 persona, në mënyrë të rastësishme.U morën përgjigje vetëm nga 158 persona.

Etika :

Gjatë ndërtimit të pyetësorit dhe gjatë mbledhjes së të dhënave, u kujdesa që të ruaja anonimitetin e cdo të anketuari.Cdo i anketuar e dinte paraprakisht, që plotësimi i formularit ishte vetëm për çështje studimore.Cdo i anketuar kishte të drejtën të tërhiqej kur të donte nga anketimi, ose të zgjidhte mos ta plotësonte anketën.Një pjesë e anketimeve u shperda në mënyrë elektronike , ndaj u caktivizua mundësia e ruajtjes së IP së kompjuterit të personit që e plotësoi pyetësorin.

Rezultatet :

Rezultatet e anketimit dolën si pasojë e një analize korrelacionre që ju bë rezultatit të anketimeve.

Gjate analizimit është parë me vëmendje cdo lidhje e mundëshme midis cdo të dhëne, për të arritur në rezultaet përfundmitare.

Në anketim morën pjesë 158 persona, 118 femra dhe 40 meshkuj. Në bazë të anketimit u pa se nga 118 femra që morën pjesë në anketim kishin degjuar për Tregëtime elektronike 108 (91.5%) dhe e kishin përdorur 80 (67.7%). (Nga ato që e kishin degjuar e kishin përdorur vetëm 74%). Po ashtu u pa se morën pjesë në anketim 40 meshkuj, nga të cilët kishin degjuar për tregëtime elektronike 30 (75%) dhe e kishin përdorur 22 persona (55%). (Nga ata që e kishin degjuar e kishin përdorur 73.3%). Duket dukshëm që termi “Tregëti elektronike” nuk është më i padëgjues për shqiptarët, veçanërisht për femrat, por pavaerisht njihjes jo të gjithë e përdorin. Duket dukshëm një pjesë e konsiderueshme nuk e ka përdorur asnjëherë.

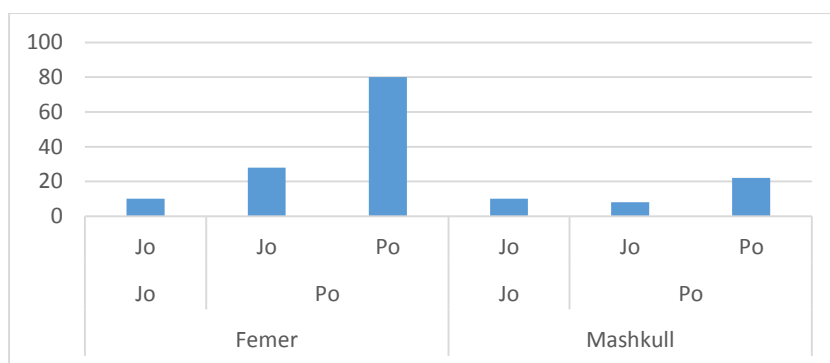

Fig 1. Lidhja ndërmjet gjinise dhe dëgjimit/përdorimit të tregëtisë elektronike.

Lidhja ndërmjet arsimit dhe përdorimit të tregëtisë elektronike :

Po ashtu u pa se nga 158 pjesëmarrës në anketim 12 ishin me arsim 8-vjeçar (7.5%), nga të cilët 6 kishin dëgjuar (3.7%) (ose 50% e atyre që ishin me arsim 8-vjeçar) për tregëtimin elektronik por se kishin përdorur asnjë. Me arsim të mesëm ishin 37 (23.4%), nga të cilët kishin degjuar për tregëtime elektronike 28 persona (17.7%) (ose 75.6%), por e kishin përdorur vetëm 11 persona (29.7% e atyre që kishin dëgjuar). Me arsim të lartë ishin 103 (65.1%), nga të cilët kishin degjuar për tregëtime elektronike 98 (95.1%) e atyre që ishin me arsim të lartë) persona dhe e kishin përdorur 85 (82.5%). Me master ishin 6 persona, kishin dëgjuar të 6 (100%), dhe e kishin përdorur të 6 (100%). Ky është një tregues i qartë se ka një lidhje shumë të fortë midis arsimit dhe përdorimit të kësaj forme tregëtie. Sa më i arsimuar të jetë një person aq më i madh është probabilitëri që ta ketë dëgjuar dhe përdorur tregëtimin elektronik. Nga përgjigjet që kanë dhënë të anketurit, vihet re kjo lidhje sepse, personat më pak të arsimuar, nuk dinë të përdorin këtë formë tregëtie, sepse nuk dinë të përdorin pajisjet elektronike.

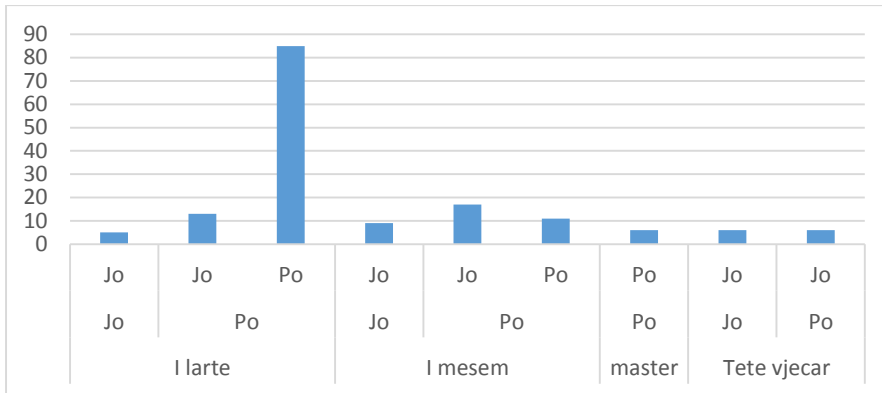

Fig 2. Lidhja ndermjet arsimit dhe perdorimit te tregetise elektronike

Ku eshte perdorur më shumë tregëtia elektronike :

Sipas anketimit nga 102 persona që e kishin përdorur këtë lloj tregëtie, 55 (53.9%) persona e kishin përdorur brenda Shqipërisë , 16 (15.7%) jashtë saj, dhe 32 të dyja (31.4%).Është e dukshme që në Shqipëri edhe pse përdoret ne masë relativisht të gjerë , ajo mbetet në kufijtë e Shqipërise.Fakti interesant është se sipas të anketuarve një nga arsyet kryesore përse nuk e përdornin këtë forëm tregëtie jshtë kufijve të shqipërise, është për shkak të pagesës 20% TVSH për cdo product me vlerën mbi 22\$.

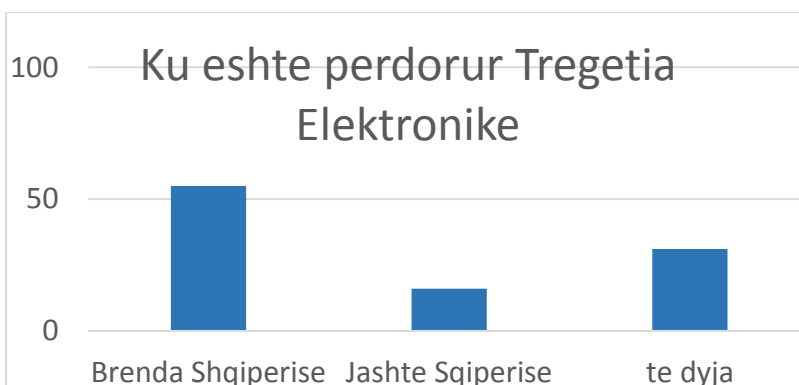

Fig.3. Ku eshte perdorur më shumë tregëtia elektronike :

Si është përdorur kjo forëm tregëtie:

Sipas anketimit vihet re që kjo formë është përdorur nga 68 (66.7%) persona vetëm nga rrjetet sociale, 19 (18.6%) nga Website zyrtare dhe 19 (18.7%) nga të dyja këto forma. Vihet re ndikimi i dukshëm që kanë rrjetet sociale në jetën e kujdo, përfshirë këtu edhe në tregëtinë elektronike. Më së shumti tregëtinë elektronike e përdornin të rinjtë, kjo shpjegon edhe pjesa më e madhe e kanë përdorur vetëm nëpërmjet rrjeteve sociale.

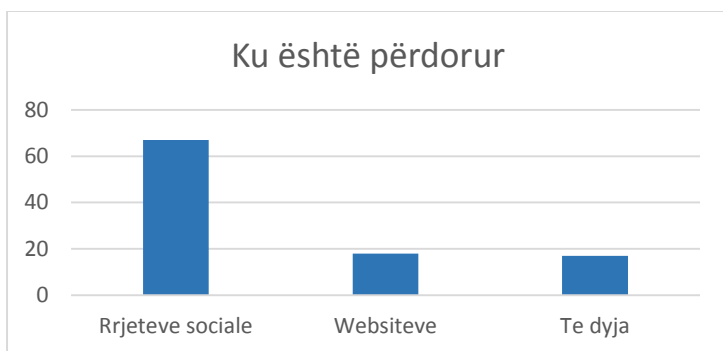

Fig 4. Ku është përdorur kjo forëm tregëtie

Për çfarë është përdorur më shumë tregëtia elektronike në Shqipëri:

Nga studimi vihet re, se tregëtia elektronike në një përqindje dukshëm dominuese, është përdorur më shumë për veshje dhe në vend të dytë për paisje elektronike

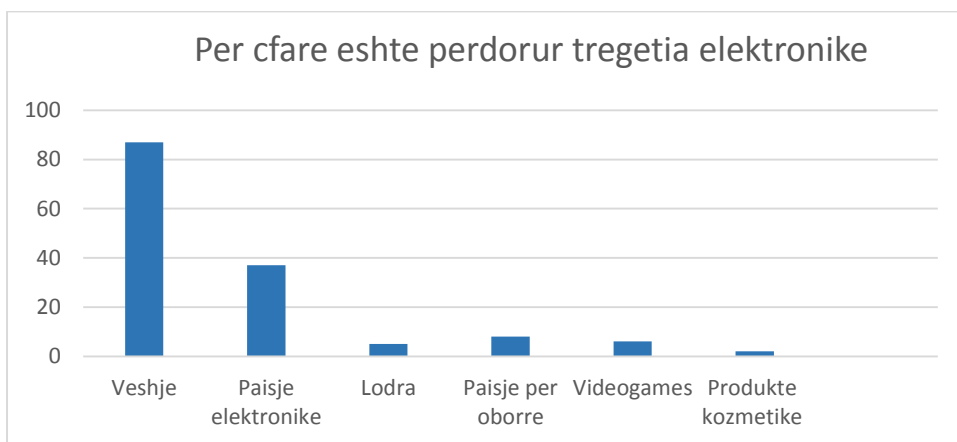

Fig 5. Për çfarë është përdorur më shumë tregëtia elektronike në Shqipëri

A kanë mbetur të kënaqur klientët?

Sipas rezultateve të anketimit, në masën 73.5% kanë mbetur të kënaqur nga ky shërbim, por pavarësisht kësaj, vetëm 4,6% u shprehën se nuk do ta ripërdornin sërish.

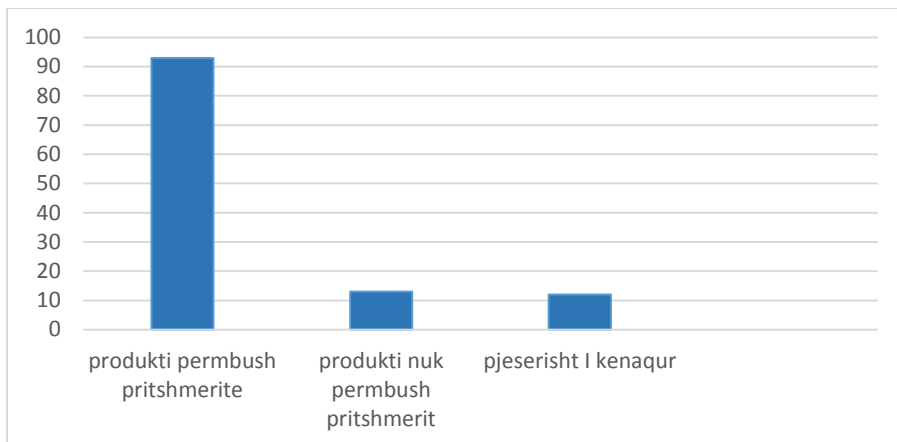

Fig.6 Klienti I kënaqur/jo I kënaqur

KONKLUZIONE:

Sipas Business.com tregëtia elektronike deri në 2021 do të pësojë një rritje me 246.5%.

Dhe Shqipëria si gjithë vendet e tjera ka hyrë në një fazë pa kthim drejt tregëtisë elektronike. Cdo biznes nëse duhet të mbijetojë konkurrencës duhet patjetër të bëjë pjesë të saj dhe këtë formë tregëtie. Në Shqipëri përdoruesit më të shumtë të tregëtisë elektronike, janë moshën 18-36, dhe më së shumti e përdorin nëpërmjet rrjeteve sociale. Kështu që duhet të synohet tek kjo formë e tregëtisë elektronike.

Një nga problemet që hasa gjatë studimit ishte se: në Shqipëri njerëzit janë mosbesues nga kjo formë tregëtie, ndaj duhet të punohet me ligjin që rregullon këtë formë tregëtie, që konsumatori të ndihet më i sigurt. Duhet të merren masa nga ana e qeverisë për faqet pirate që egzistojnë nëpërmjet rrjeteve sociale, dhe që ofrojnë këtë lloj tregëtie, edhe pse të pa licensuar, pa paguar taksa dhe për rrjedhojë pa asnjë detyrim ligjor as kundrejt shtetit dhe as kundrejt klientit.

Një tjetër problem ishte taksa shumë e lartë për blerjet me jashtë (20% TVSH për blerjet mbi 22 euro), që ishte një nga arsyt kryesore pse në Shqipëri mbizotëron blerjet brenda vendit, dhe jo ato me jashtë. Shumë persona edhe pse donin të blinin jashtë shtetit, për shkak të tarifës shumë të lartë të shërbimit për blerjet me jashtë.

Vihet re po ashtu se edhe pse ka një pjesë të konsiderueshme që nuk kanë mbetur të kënaqur nga ky shërbim, ose pjesërisht të kënaqur (26.5%), vetëm 4.9% nga ata që e kishin përdorur nuk do ta ripërdornin sërisht.

Duke i shqyrtuar këto mund të themi me siguri se e vetmja mënyrë për të mbijetuar në tregun Shqipëtar është që cdo kompani të përqafojë sa më parë këtë formë tregëtie.

REFERENCA :

- [1] → <https://WWW.statementagency.com/blog/2016/03/the-history-of-ecommerce>
- [2] → E-commerce Times
- [3] → Business.com
- [4] → International Journal of Computer Science and Electronics Engineering
- [5] → Axxhenda Dixhitale e Shqipërisë 2015-2020
- [6] → <https://www.statista.com/statistics/379046/worldwide-retail-e-commerce-sales/>

ASSORTATIVITY AND RECIPROCITY IN TEMPORAL LANDLINE PHONE CALL NETWORK GRAPH SERIES

Orgeta Gjermëni

Department of Mathematics, University Ismail Qemali
Str. Kosova, 9400 Vlore, Albania
o.gjermeni@gmail.com

ABSTRACT

The assortativity coefficient measures the level of similarity between neighbors of the network graph based on the values of the characteristic being considered, and reciprocity is used to measure the degree of relationship symmetry in a network graph. In the network graphs built on data from communication within a landline phone call operator over a month, it is checked whether the preferences and reciprocity in communications are affected by the total number of phone calls and their duration. Communication was seen on a daily basis and in the interval of some successive days. Further two main temporal models of landline network graph series were built. These models were analysed by a subdivision of characteristics in incoming, outgoing and total phone calls. It has been found that network graphs were approximately neutral with respect to assortativity at any point in time. Distinctive case was seen in outgoing calls, where clients which have had a large number and duration of outgoing phone calls tended to communicate with clients having a small number and duration of outgoing phone calls. During the daily communication, there was seen almost no mutual communication relationship between clients while in the interval of some successive days, the reciprocity of the relationships was at a very low level.

KEYWORDS: *assortativity, reciprocity, landline, network graphs, temporal.*

INTRODUCTION

Landline network graph (Newman M.-E. , 2010) is one of the oldest communications networks, still in use. Mainly due to lack of data related to its structure, there are very few studies related to it. Phone call network graphs are part of technological networks, but also of communication networks, and therefore are often considered as social network graphs.

The assortativity coefficient (Newman M.-E.-J. , 2003) measures the level of similarity between neighbors of the network graph based on the values of the characteristic being considered. In the phone call network graph, this feature can serve to effectively disseminate information that is provided through campaigns that have to promote new services. For example, in those areas, whose network graphs are positively defined according assortativity, the dissemination of information on new services can also be based on the spread of "mouth-to-mouth" information (Nanavati, A.-A.,Gurumurthy, G.-D., Das, G., Chakraborty, D., Dasgupta, K., Mukherjea, S., Joshi, A., 2006). While areas that are

negatively defined, in this sense, cannot rely on the above fact and would require other expenses for this purpose.

Reciprocity (Kovanen, L., Saramäki, J., Kaski, K., 2011) is used to measure the degree of relationship symmetry in a network graph. If in a network graph occur spreading processes (Garlaschelli, D., Loffredo, M.-I., 2004), then the presence of symmetric links will accelerate spreading process and increase the ability to reach target vertices starting from an initial one. Also, the study of reciprocity of communication between the operator's clients is important because it can serve as an indicator to predict the presence of future communication links between clients. Hidalgo and Rodriguez-Sickert showed that reciprocity is a very strong indicator of the durability of communication links in a network graph of mobile telephony (Hidalgo, A.-A., Rodriguez-Sickert, C., 2008).

In this study the characteristics that are considered are the total number of phone calls and the total duration of phone calls. It is explored about:

- **Q1:** How is defined according to assortativity a temporal landline network graph series?
- **Q2:** Can we accept that clients who make/receive more calls communicate more with clients who also make/receive more phone calls?
- **Q3:** Can we accept that clients tend to communicate with those which are as active as them in terms of the overall duration of the calls that they are engaged in?
- **Q4:** Is there any significant difference with regard to assortativity in cases where the characteristics are divided into three categories: total, incoming and outgoing?
- **Q5:** Is the daily communication between the operator's clients mutual? Do we have mutual communication within a few days?

DATA

A phone call data record performed on a landline phone network, is provided by an operator located in south of Albania. Client identities are replaced by numbers in order to maintain their privacy. Phone calls under review are only performed within the network of operator's clients and not from the operator's clients towards another operator or vice versa. The reason for this limitation is to avoid the lack of complete information from other operators. Phone calls belong to November 2014 (Gjermëni, Temporal Statistical Analysis of Degree Distributions in an Undirected Landline Phone Call Network Graph Series, 2017; Gjermëni, Survival Analysis Data Set, 2017).

The initial volume of data was 81591 phone calls, of which 41 missed the call duration, while in 7442 cases duration was less than 10 seconds. These calls were excluded from data analysis, with justification that they could be missed calls or wrong calls and could affect the accuracy of the results during the study. Active clients are considered only those who have been involved in at least one call (either as a caller or as a called) with a duration of at least 10 seconds, totalling 3287. The volume of "filtered" sample which underwent the study analysis, was 90.83% of the initial volume of data.

This technique is also applied by other authors (Nanavati, A.-A., Singh, R., Chakraborty, D., Dasgupta, K., Mukherjea, S., Das, G., Gurumurthy, S., Joshi, A., 2008; Nanavati, A.-A., Gurumurthy, G.-D., Das, G., Chakraborty, D., Dasgupta, K., Mukherjea, S., Joshi, A., 2006). Dasgupta et al. (Dasgupta, K., Singh, R., Viswanathan, B., Chakraborty, D., Mukherjea, S., Nanavati, A.-A., Joshi, A., 2008) used a duration of 5 seconds to filter data during their study.

Phone calls can be viewed at the same time both as directed and undirected. They are directed because the caller is the one who calls and spends time (and money) during that connection, but the conversation during the call is undirected (Kovanen, L., Saramäki, J., Kaski, K., 2011).

Mitzenmacher (Mitzenmacher, 2005) proposed to use time series analysis for temporal observation of the system. A similar technique, to "catch" the evolution of the network graph over time is also presented in (Cortes, C., Pregibon, D., Volinsky, C., 2001).

METHODS

The topological assortativity coefficient is defined by Newman (Newman M.-E.-J., 2003) and in the case of a discrete or continuous characteristic in an undirected network graph, it is given by the formula,

$$r = \frac{\sum_{s,t} st(f_{st} - f_{s+}f_{+t})}{\sigma_{\{f_{s+}\}}^2}, \quad (1)$$

such that $\mathbf{f} = [f_{st}]$ is the resulting matrix. With $f_{s+} = \sum_t f_{st}$ it is denoted the marginal sum in the s -th row and with $f_{+t} = \sum_s f_{st}$ in the t -th column. Further, $\sigma_{\{f_{s+}\}}$ and $\sigma_{\{f_{+s}\}}$ are the corresponding standard deviation of the distributions $\{f_{s+}\}$ and $\{f_{+s}\}$. In the undirected network graphs, since \mathbf{f} is symmetric, we have that $f_{s+} = f_{+s}$ and $\sigma_s = \sigma_t$.

The value of r lies between -1 and 1 . In case that $0 < r \leq 1$ ($0 \ll \hat{r} \leq 1$), the network graph is called assortative (positively defined), and when $-1 \leq r < 0$ ($-1 \leq \hat{r} \ll 0$) it is called disassortative (or negatively defined according to assortativity). If $r = 1$, it is perfectly assortative, and for $r = -1$ it is perfectly disassortative. In case that $r = 0$ ($\hat{r} \approx 0$), it is called neutral regarding to assortativity.

There are two interpretation of the relation reciprocity in a network graph, which are distinguished by the unit that is considered which can be: undirected pairs of vertices or undirected edges. In the first case, it is defined (Kolaczyk, E.-D., Csárdi, G., 2014) as the fraction of mutual vertices over the total number of undirected pairs in the network graph,

$$Rec_1(G) = \frac{n(c)}{n(b) + n(c)}, \quad (2)$$

such that $n(b)$ is the number of undirected pairs of vertices which are connected with a directed edge between them, while $n(c)$ is the number of vertex pairs that are connected with two directed edges in the opposite side.

In the second case, reciprocity in a network graph G based on the classic definition is given by the formula,

$$Rec_2(G) = \frac{B^{\leftrightarrow}}{B}, \quad (3)$$

with $B = \sum_{i \neq j} a_{ij}$ is denoted the amount of directed edges (v_i, v_j) . The quantity $B^{\leftrightarrow} = \sum_{i \neq j} a_{ij}a_{ji}$ shows the number of directed edges (v_i, v_j) , for which exist an opposite directed edge. The elements of the adjacency matrix are: $a_{ij} = 1$ if and only if there is a directed edge that starts from v_i and ends to v_j , and $a_{ij} = 0$ otherwise.

According on these two definitions, the values of the degree of reciprocity range from 0 (there are no reciprocal relationships) to 1 (all the relationships between the vertices in the network graph are reciprocal). The problem of relations reciprocity, their non-random presence between a pair of vertices, is also addressed by Garlaschelli and Loffredo (Garlaschelli, D., Loffredo, M.-I., 2004). They proposed a new measure to quantify reciprocity,

$$Rec_2^{GL}(G) = \frac{Rec_2(G) - den(G)}{1 - den(G)}, \quad (4)$$

which combine $Rec_2(G)$ and the density of a simple directed random graph $den(G) = \frac{B}{|V|(|V|-1)}$. If $Rec_2^{GL}(G) > 0$, then the network graph is positively defined (reciprocal), and when $Rec_2^{GL}(G) < 0$ it is negatively defined (anti reciprocal). In case that $Rec_2^{GL}(G) = 0$, it is a reciprocal.

The features that are considered at each vertex (active client) are:

- **K₁**- the total number of phone calls;
- **K₂**- the total duration of phone calls, in which they have been engaged.

The time network series used in this section are:

- **Model 1:** G_1, G_2, \dots, G_{30} , such that every network graph G_i , for $i = 1, \dots, 30$ is built based only on the i -th day's phone calls of the month.
- **Model 2:** $G_1 \leq G_2 \leq \dots \leq G_{30}$, such that every network graph G_i is built based only on those calls that have been made from the first day of the month until the i -th day. Network graphs in this series are such that $G_i \leq G_{i+1}$, for $i = 1, \dots, 29$.

During the assortativity analysis, in the two mentioned models are made computation regarding to the **K₁** and **K₂** characteristics on each network graph. Then, the network graphs are simplified and are treated as undirected, unweighted, and their vertices are provided with a discrete characteristic (**K₁** or **K₂**). In accordance with these characteristics, we distinguish the following sub models. The sub models of Model 1 are:

- **Model 1.1-Total:** Vertices are provided with a discrete characteristic that shows the amount of phone calls (ingoing or outgoing) in which they have been engaged in the i -th day;
- **Model 1.1-In:** Vertices are provided with a discrete characteristic that shows the amount of the ingoing phone calls in which they have been engaged in the i -th day;
- **Model 1.1-Out:** Vertices are provided with a discrete characteristic that shows the amount of outgoing phone calls in which they have been engaged in the i -th day;
- **Model 1.2-Total:** Vertices are provided with a discrete characteristic that shows the total duration of phone calls (ingoing or outgoing) in which they have been engaged in the i -th day;
- **Model 1.2-In:** Vertices are provided with a discrete characteristic that shows the total duration of the ingoing phone calls in which they have been engaged in the i -th day;
- **Model 1.2-Out:** Vertices are provided with a discrete characteristic that shows the total duration of outgoing phone call in which they have been engaged in the i -th day;

In a similar way for Model 2 are defined the sub models as follow:

- **Model 2.1-Total:** Vertices are provided with a discrete characteristic that shows the amount of phone calls (ingoing or outgoing) in which they have been engaged from the first day of the month to the i -th one;
- **Model 2.1-In:** Vertices are provided with a discrete characteristic that shows the amount of the ingoing phone calls in which they have been engaged from the first day of the month to the i -th one;
- **Model 2.1-Out:** Vertices are provided with a discrete characteristic that shows the amount of the outgoing phone calls in which they have been engaged from the first day of the month to the i -th one;
- **Model 2.2-Total:** Vertices are provided with a discrete characteristic that shows the total duration of phone calls (ingoing or outgoing) in which they have been engaged from the first day of the month to the i -th one;
- **Model 2.2-In:** Vertices are provided with a discrete characteristic that shows the total duration of the ingoing phone calls in which they have been engaged from the first day of the month to the i -th one;
- **Model 2.2-Out:** Vertices are provided with a discrete characteristic that shows the total duration of outgoing phone calls in which they have been engaged from the first day of the month to the i -th one;

Meanwhile, when studying relation reciprocity, network graphs in both models (Model 1 and Model 2) are simplified and treated as directed and unweighted.

RESULTS AND DISCUSSION

The variation of assortativity coefficient value is given through Figure 1 and Figure 2. The percentage of \hat{r} values which are in the interval $(-0.05, 0.05)$ according to the respective models is: Model 1.1-Total (93.3%), In (60%), Out (13.3%); Model 1.2-Total (96.7%), In (60%), Out (43.3%); Model 2.1-Total (100%), In (100%), Out (86.7%); Model 2.2-Total (100%), In (100%), Out (93.3%).

In the considered network graphs series, there is seen a fluctuation between positive and negative signs of the empirical estimates made for the assortativity coefficient. Since in the largest percentage, the estimations made for \hat{r} are in the interval $(-0.05, 0.05)$, this means that the values found are not statistically different from zero. Consequently, the network graphs can be considered as approximately neutral with respect to assortativity coefficient for the numerical characteristics under consideration.

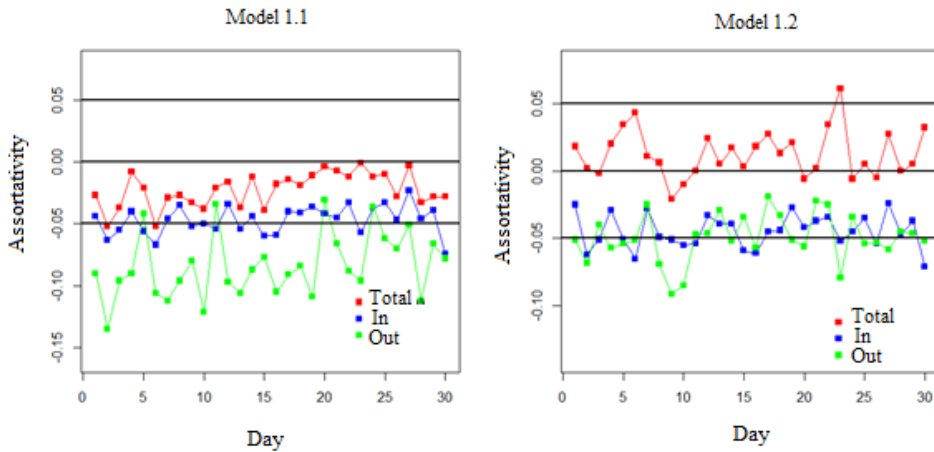

Figure 1: Assortativity according to the sub models of Model 1.

Model 1.1-Out and Model 1.2-Out differ from the others. In Model 1.1-Out, for 86.7% of the network graphs the estimated values are in the range $-0.135 \leq \hat{r} \leq -0.051$. While, in Model 1.2-Out, 56.7% of the estimations are in the range $-0.091 \leq \hat{r} \leq -0.051$. We can say that this daily network graphs are slightly disassortative in regard to the total number and to the total duration of phone calls. Vertices with higher values of characteristics have a slightly orientation to connect to vertices with lower value of characteristics.

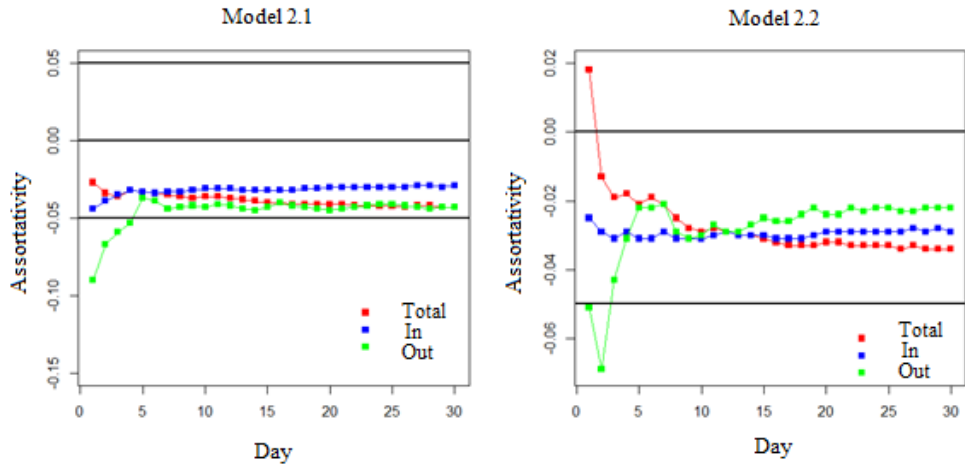

Figure 2: Assortativity according to the sub models of Model 2.

In (Garlaschelli, D., Loffredo, M.-I., 2004) it is said that real network graphs are always defined as assortative or disassortative, but our results contradict this assumption. From our study, the values of reciprocity by the first two definitions Rec_1 and Rec_2 , given in Figure 3, in the network graphs of the Model 1 are zero or very near to it.

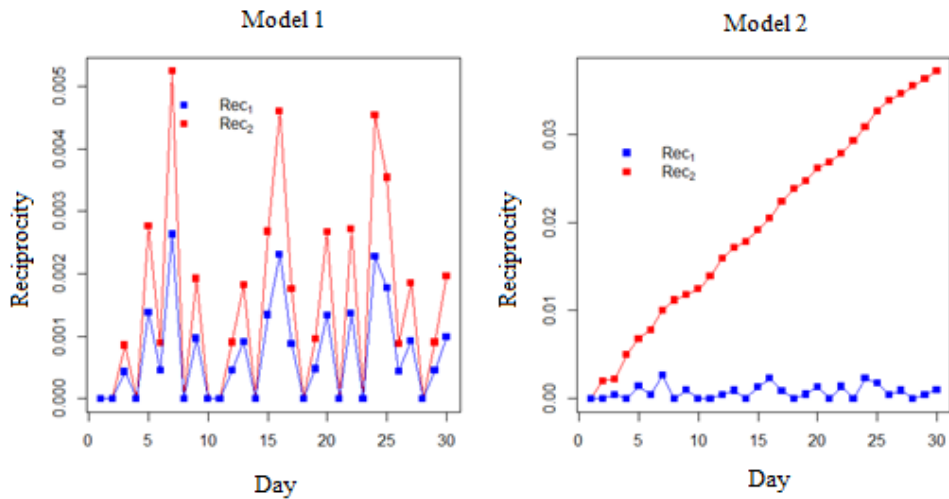

Figure 3: Reciprocity computed by the first and the second definition, for Model 1 and Model 2.

This means that in these network graphs there is almost no mutuality of relations. The Rec_1 and Rec_2 values in Model 2, show an increase compared to the network graphs in Model 1, but they are still close to zero. In this model, the values of Rec_2^{GL} have a slight increase ranging from G_1 to G_{30} but they continue to stay very close to zero. Values of Rec_2^{GL} , given on Figure 4 in Model 1 are very close to zero, but also there is also some fluctuations in the

sign. According to the definition of Garlaschelli and Loffredo (Garlaschelli, D., Loffredo, M.-I., 2004), we can consider this network graphs as neutral.

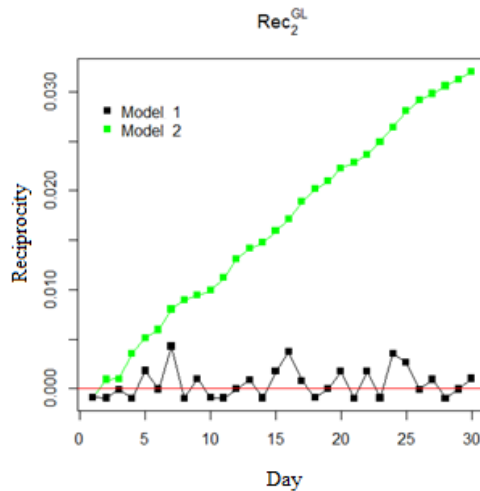

Figure 4: Reciprocity, computed as a correlation between the elements of the adjacency matrix in the directed network graphs.

Often graph communication networks are built on the basis of reciprocal links, by passing off those links that do not meet this criterion. From the results that have been found, relation reciprocity is on a very low level, almost in a non-existent scale. So, building models for landline network graph supported only on reciprocal calls, would reflect a little bit from the real network graph.

CONCLUSIONS

After reviewing the estimates made regarding the assortativity coefficient in relation to the two characteristics: the total number of calls and the total duration of calls per client; it has been found that network graphs on daily basis were approximately neutral with respect to assortativity according to the features considered. Based on a daily interval, all the features turned out to be irrelevant to determine the preferences in communication. On a daily basis, the total number of incoming or outgoing calls, the total number of incoming calls, the total call duration (incoming or outgoing), and the total duration of incoming calls were not significant to determine the preference of communication between phone clients throughout the day. The difference was in the model built on a daily basis when examining the total number and the total duration of outgoing calls per client. Active clients who had performed a high number of outgoing calls had a slight tendency to communicate with other clients who had performed a low number of outgoing calls. The same trend was observed on a daily basis even in the case of the total duration of outgoing

calls. During the day-to-day communication through landline telephony, there was almost no mutual relationship between clients. Even in the case of communication in a few days' intervals, the relation reciprocity is at very low levels.

REFERENCES

- Cortes, C., Pregibon, D., Volinsky, C. (2001). Communities of Interest. In F. H.-J. Hoffmann (Ed.), *Advances in Intelligent Data Analysis*. 2189, pp. 105-114. Berlin, Heidelberg: Springer. doi:https://doi.org/10.1007/3-540-44816-0_11
- Dasgupta, K., Singh, R., Viswanathan, B., Chakraborty, D., Mukherjea, S., Nanavati, A.-A., Joshi, A. (2008). Social ties and their relevance to churn in mobile telecom networks. *Extending database technology: Advances in database technology, EDBT '08*, (pp. 668–677). New York, NY, USA.
- Garlaschelli, D., Loffredo, M.-I. (2004). Patterns of link reciprocity in directed networks. *Physical Review Letters*, 93(26), 268701. doi:10.1103/PhysRevLett.93.268701
- Gjermëni, O. (2017). *Survival Analysis Data Set*. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/320760614_Survival_Analysis_Data_Set
- Gjermëni, O. (2017). *Temporal Statistical Analysis of Degree Distributions in an Undirected Landline Phone Call Network Graph Series*. doi:DOI: 10.13140/RG.2.2.29159.55208/1
- Hidalgo, A.-A., Rodriguez-Sickert, C. (2008). The dynamics of a mobile phone network. *Physica A: Statistical Mechanics and its Applications*, 387(12), 3017-3024. doi:10.1016/j.physa.2008.01.073
- Kolaczyk, E.-D., Csárdi, G. (2014). *Statistical Analysis of Network Data with R*. New York: Springer.
- Kovanen, L., Saramäki, J., Kaski, K. (2011). Reciprocity of mobile phone calls. *Dynamics of Socio-Economic Systems*, 2(2), 138-151.
- Mitzenmacher, M. (2005). Editorial: The Future of Power Law Research. *Internet Mathematics*, 2(4), 525-534.
- Nanavati, A.-A., Singh, R., Chakraborty, D., Dasgupta, K., Mukherjea, S., Das, G., Gurusurthy, S., Joshi, A. (2008). Analyzing the Structure and Evolution of Massive Telecom Graphs. *IEEE Transactions on Knowledge and Data Engineering*, 20(5), 703-718.
- Nanavati, A.-A., Gurusurthy, G.-D., Das, G., Chakraborty, D., Dasgupta, K., Mukherjea, S., Joshi, A. (2006). On the Structural Properties of Massive Telecom Call Graphs: Finding and Implications. *CIKM'06*. Arlington, Virginia, USA.

- Newman, M.-E. (2010). *Networks: An Introduction*. New York: Oxford University Press Inc.
- Newman, M.-E.-J. (2003, Feb 4). Mixing patterns in networks. *Physical Review E*, 67(2), 026126. doi:10.1103/PhysRevE.67.026126

NDIKIMI I TEKNOLOGJIVE TË INFORMACIONIT DHE KOMUNIKIMIT NË ZHVILLIMIN E METODAVE TË EDUKIMIT

IMPACT OF ICT IN THE DEVELOPMENT OF EDUCATION METHODS

ROVENA HUSHI¹, ULIANA HUSHI²

Rruga Qemal Karaosmani, Lagja Haxhias, Elbasan Albania

International University of Struga, Faculty of Economic Sciences
Nas. Ezerski Lozja nr 1, Struga, Republic of Maceonia,

Abstrakti

Universiteti i Elbasanit „Aleksander Xhuvani“, hushirovena@outlook.com

Universiteti i Elbasanit „Aleksander Xhuvani“, ulianahushi@hotmail.com

ABSTRAKT

Teknologjitë e informacionit zënë tashmë një vend shumë të rëndësishëm në zhvillimin e mjaft sektorëve për shkak të avantazheve që ato ofrojnë nëpërpunimin, ruajtjen dhe shkëmbimin efikas të informacionit. Një nga aspektet e rëndësishme është përcaktimi i fushave të përdorimit të TI si dhe avantazhet që ato ofrojnë nëpërmjet aplikimeve specifike apo shërbimeve elektronike. Rëndësi të veçantë merr ndikimi i TI në fushën e edukimit për shkak të avantazheve që ofron. Punimi ka në thelb studimin e ndikimit që këto teknologji kanë në zhvillimin e metodave efikase që mund të përdoren në procesin e mësimdhënies. Gjithashtu në këtë punim bëhet një krahasim midis metodave klasike të edukimit dhe atyre të bazuara në TI. Studimi do të përfshijë kryesisht aspekte që kanë të bëjnë me komunikimin, shfrytëzimin e burimeve të informacionit nëpërmjet TI si dhe trajnimet e ndryshme me anë të aplikimeve të TI me qëllim përmirësimin e metodave të edukimit.

ABSTRACT

The information technologies take now an important place in the development of many sectors because of their advantages in processing, storing and efficient distribution of information. One of the important issues has to do with the impact of IT in different fields

and the advantages that they offer by specific applications or electronic services. A special importance gets the impact of IT in education due to the advantages it offers. The essence of the article will be the study of the impact that these technologies have in the development of efficient methods which can be used in the education process. There will also be a comparison between classic methods of education and methods of education based on IT. The study will mainly include issues that have to do with communication, utilization of information sources using IT and different trainings involving IT applications which aim the improvement of educational methods.

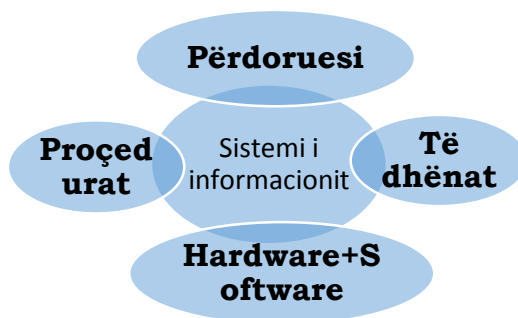
HYRJJE

TI lidhet me përdorimin e sistemeve kompjuterikë për përpunimin, ruajtjen dhe shpërndarjen e informacionit.

TI përcaktohet si: 'studimi, krijimi, projektimi, implementimi, mbrojtja apo menaxhimi i sistemeve të bazuar në kompjuter'.

PERBERESIT E TI

Një sistem informimi kombinon hardware, software, të dhëna, përdorues dhe procedura për të prodhuar informacion të nevojshëm e të kohës. Njerëzit në një departament TI zhvillojnë procedurat për të përpunuar të dhënat. Duke ndjekur këto procedura, njerëzit përdorin hardware dhe software për të futur të dhënat në kompjuter. Software përpunon të dhënat dhe drejton hardware-in e kompjuterit të ruajë ndryshimet në mjetet ruajtëse dhe të prodhojë informacionin në formën e dëshiruar.

Avantazhet dhe aplikime specifike te TI

Ndër avantazhet e TI mund të përmendim:

1. Globalizimi
2. Lehtësi në komunikim
3. Efektivitet kostoje dhe kohe
4. Krijimi i profesioneve të reja
5. Ruajtje e sigurtë informacioni
6. Menaxhim më i mirë i dhënave

- Disa aplikime specifike të TI-së që përfshijnë shërbimet elektronike janë:

1. E- mail
2. E- commerce
3. E- banking
4. E- government

Teknologjia e Informacionit ne fushen e edukimit

Në fushën e edukimit TI luan një rol mjaft të rëndësishëm duke:

1. I mundësuar mësuesve një material të mësuar bashkëpunues dhe duke e bërë atë të aksesueshëm për të gjithë.
2. Përmirësuar cilësinë e duke mundësuar pjesëmarrje masive në krijimin e shfrytëzimin e materialeve.
3. Përmirësuar efikasitetin operacionale nëpërmjet grumbullimit të të dhënave të shpërndara dhe përdorimit të metodave të bazuara në informacion për të siguruar e shpërndarë materialet.

METODAT E EDUKIMIT TË BAZUARA NË TI

Avantazhet

Metodat e edukimit të bazuara në TI i mundësojnë si mësuesve ashtu edhe nxënësve që përveç të mësuarit nga tekstet shkollorë të eksplorojnë resurset e tjera duke zgjeruar kështu horizontin e njohurive lidhur me shpikjet dhe zbulimet e reja që ndodhin nëpër botë. Praktikisht metodat e mësimit bazuar në TI do të kishin shumë përparësi:

- A. Ndërlidhje multimediale me temat e mëparshme
- B. Ushtrime interaktive

- C. Ofrojnë linqe të resurseve shtesë
- D. Mësuesi nuk humbet kohë pasi shfrytëzon materialet e përgatitura në Power Point në shtëpi
- E. Nxënësit punojnë me memory stick(flash disk) dhe me email për ruajtjen e materialeve.

Ndryshimet në procesin e të mësuarit të shkaktuara nga TI

Zhvillimet e fundit të TI kanë sjellë ndryshime thelbësore në prodhimin, ruajtjen dhe shpërndarjen e informacionit. Në kohën që janë shfaqur këto teknologji të reja, ka ndryshuar edhe mënyra tradicionale e të mësuarit. Përdorimi i gjerë i TI ndikon në mënyrën se si mësuesit e nxënësit ndërveprojnë po aq mirë sa vëzhgimet në të cilat llojet e njohurive bëhen më të bindshme të këtyre formave të prezantimit

Përmirësimi i të mësuarit dhe të nxënësve në Edukimin special nëpërmjet TI

Në një klasë, disa nxënës mund të kenë vështirësi në të nxënë, që mund të jetë shkaktuar nga një paaftësi fizike, problem me shikimin, dëgjimin ose komunikimin, probleme të sjelljes, një problem shëndetësor apo vështirësi me leximin, shkrimin, artikulumin apo numërimin. Përdorimi i TI është thelbësor në krijimin e mundësive të nxënësve me nevoja të edukimi special të fitojnë akses në programin mësimor.

Për nxënësit me paaftësi fizike dhe ndijore, TIK mund të përdoret për:

- ✓ Të siguroar akses alternativ në aktivitetet e klasës siç është koordinimi, përzgjedhja dhe përpunimi i tekstit.
- ✓ Të përkthyer tekstin në ligjërim dhe anasjelltas.
- ✓ Përgatitur punën e cila përshtatet veçanërisht me shkrime të mëdha, simbole dhe ngjyra të veçanta.

Sistemi interaktiv video- konferencë

Nxitja e interesit të nxënësve ka qenë gjithmonë synim i edukatorëve dhe teknologjia edukative një mjet i rëndësishëm për arritjen e këtij synimi.

Me përhapjen e komunikimit nëpërmjet rrjetit kompjuterik në 1980 e 1990, një numër i madh njerëzish mundën të aksesojnë kompjuterat e lidhur me linjat telefonike, duke i mundësuar mësuesve e studentëve të komunikojnë në konferenca nëpërmjet kompjuterave. Kështu konferencat në rrjetin mbarëkombëtar bëjnë të mundur që ato të prezantojnë tekst, figura, audio e video. Në ditët e sotme, video konferencat konsiderohen si një mjet inovativ në fushën e edukimit duke ndryshuar mënyrën e mësimdhënies. Një metodë konference e

njohur si: në një drejtim/ në dy drejtime. që transmetohen në faqe të veçanta ku njerëzit mund t'i përgjigjen transmetuesve me një sistem thirrës telefonik. Figurat televizive mund të transmetohen gjithashtu në dy drejtime njëkohësisht nëpërmjet linjave telefonike, kështu që mësuesit e studentët në një vend mund të shohin e dëgjojnë mësues e studentë në vende të tjera. Kjo quhet video-konferencë.

KONKLUZIONE

Ne kete punim eshte trajtuar ndikimi i teknologjive te informacionit ne zhvillimin e metodave te reja te edukimit qe kane filluar te perdoren gjithnje e me shume ne institucionet arsimore.

Gjithashtu renditen përbërësit e sistemit të informacionit e përmenden fushat e përdorimit të TI, ndër të cilat rëndësi të veçantë do ti japim fushës së edukimit si dhe rendisim avantazhet kryesore që ofron TI nëpërmjet aplikimeve specifike apo shërbimeve elektronike. Po këtu përshkruhet sistemi video-konferencë si një metodë mjaft efikase për studimin në distancë e cila realizohet në sajë të TI.

Po ashtu studiohet edhe ndikimi i TI në fushën e edukimit special. Pra TI shihet si një mundësi më shumë dhe si një urë për kalimin nga metodat tradicionale të edukimit në metodat e reja bazuar në TI me qëllim zhvillimin e një procesi sa më efikas edukimi i cili është një nga të drejtat e qënieve njerëzore.

REFERENCA

[1] Computing Curricula 2005: The Overview Report

[2] Kogge, Peter M., "Information Storage and Retrieval", Microsoft Encarta 2009[DVD], Redmond, WA: Microsoft Corporation, 2008

[3]Arnold, Douglas N. "Computer- Aided Instruction" Microsoft Encarta 2009[DVD], Redmond, WA: Microsoft Corporation, 2008.

[4]Yasar G.S and Mehmet C.O "The use of IT in Special Education for Preparation of Individual Programs"

THE OBSERVED DIFFERENCES IN INRUSH CURRENT WAVEFORMS USING BCTRAN AND XFORMER MODEL

Miranda Halili, Eduart Serdari

University of Vlora "Ismail Qemali", Faculty of Technical Science
Department of Engineering and Maritime Technology,
Vlore, Albania

E-mail: miranda.halili@univlora.edu.al 1
eduart.serdari@univlora.edu.al 2

INTRODUCTION

Switching inrush currents are the transients to which transformers are mainly subjected. [1] In the case of switching in, the transformer is always subject to the application of steep-fronted travelling voltage waves and inrush current, both of which tend to stress the insulation of the windings, electrically and mechanically, so increasing the possibility of ultimate breakdown and short-circuit between turns. From the point of view of voltage concentration it is an advantage, wherever possible, to excite the transformers from the low-voltage side, although, on the other hand, the heaviest inrush current are experienced when switching in on the low-voltage side [1]. [2] When a transformer is switched off, the excitation current follows the hysteresis curve to zero, whereas the flux density value changes to a non-zero value B_r . For a residual flux density of $+B_r$, a maximum inrush current is drawn when a transformer is switched on at the instant when the applied voltage is zero as shown in figure 1. If transformer was not switched off, excitation current (i) and flux density would have followed the dotted curves. As per the constant flux linkage theorem, magnetic flux in an inductive circuit cannot change suddenly; the flux just after closing the switch (at $t = 0 +$) must remain equal to the flux just before closing the switch (at $t = 0 -$). Hence, the flux density, instead of starting from the negative maximum value ($-B_{mp}$), starts from $+B_r$ and reaches the peak positive value of $(B_r + 2B_{mp})$ driving the core into saturation.

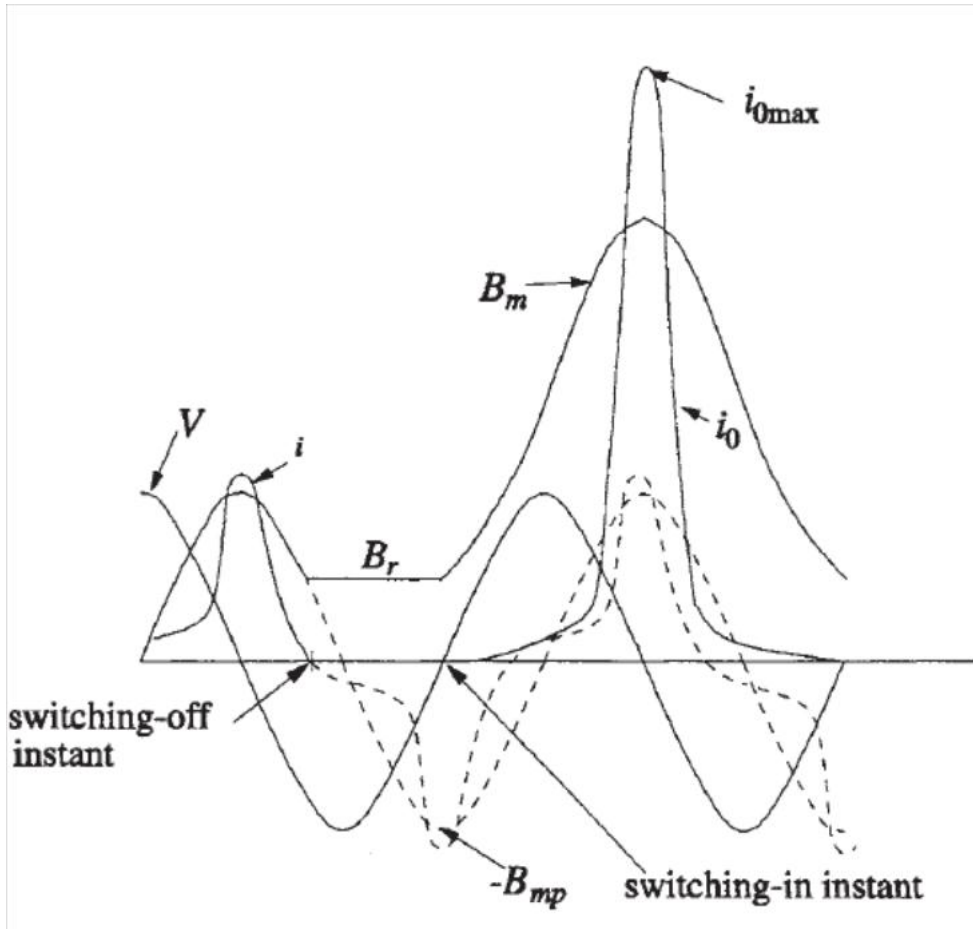

Figure 1: Case of maximum inrush current.

For an applied sinusoidal voltage, the flux density is sinusoidal and magnetizing current is peaky in nature. The same result can be obtained by solving the following governing equation:

$$\frac{d \cdot \Phi \cdot m}{d \cdot t} \quad (1) \quad V_p \sin(\omega \cdot t + \theta) = i_0 \cdot R_1 + N_1 \cdot$$

Where

- V_p Peak value of the applied voltage
- θ Angle at which voltage is switched on
- i_0 Instantaneous value of magnetizing current

R_1 Primary winding resistance

N_1 Primary winding turns

ϕ_m Instantaneous value of flux at any time t

The solution of the equation is quite straightforward when linear magnetic characteristics are assumed. The solution is obtained by using the initial conditions that at $t = 0, \phi * m * p = \pm \phi * r$.

$$\phi_n = (\phi_{m * p} * \cos \theta \mp \phi_r) * e^{\frac{-R_1 t}{L_1}} - \phi_m * \cos(\omega * t + \theta) \quad (2)$$

For $\theta = 0$ and residual flux of $+\phi * r$ the waveform of flux (flux density) is shown in figure 2.

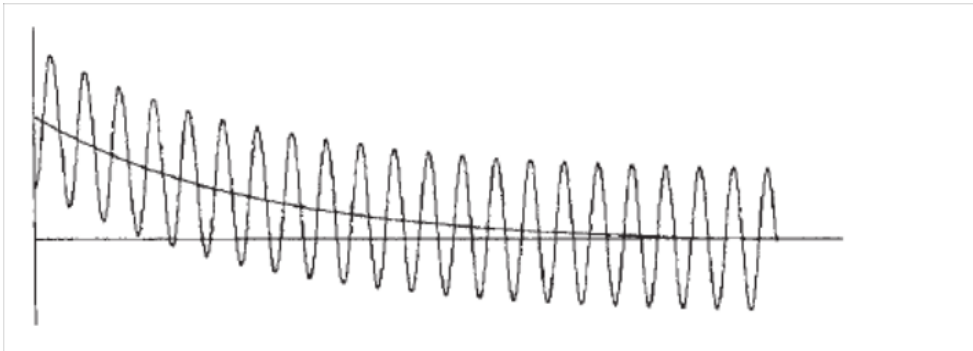

Figure 1-1

It can be observed from equation 2 and the flux waveform that the flux wave has a transient DC component, which decays at a rate determined by the ratio of resistance to inductance of primary winding (R_1/L_1), and a steady-state AC component. A typical waveform of an inrush current is shown in figure 3 ($\phi_{mp} \cos(\omega t + \theta)$).

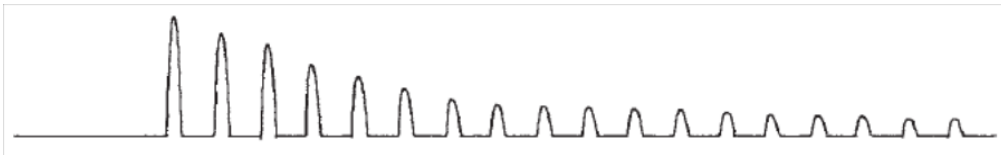

Figure 1-2

A typical waveform of an inrush current is shown in figure 3 for a phase switched on at the most unfavorable instant (i.e., at zero crossing of the applied voltage wave).

Time constant (L/R) of the circuit is not constant; the value of L changes depending on the extent of core saturation. During the first few cycles, saturation is high and L is low. Hence, initial rate of decay of inrush current is quite high. As the losses damp the circuit and saturation drops, L increases slowing down the decay. Hence, the decay of inrush current

starts with a high initial rate and progressively reduces; the total phenomenon lasts for few seconds. Transient over-voltages and inrush current can cause great damage and there is much interest in using computer simulation models to correctly predict and avoid the consequences.

[8]The Alternative Transients Program (ATP) is considered to be one of the most widely used universal program system for digital simulation of transient phenomena of electromagnetic as well as electromechanical nature in electric power systems. ATPDraw supports two models with transformer's test report input: BCTRAN and XFMR.

BCTRAN MODEL

The BCTRAN module supports some couplings (Wye, Delta and Auto) with all phase shifts for two to three windings. BCTRAN is an integrated supporting program in the EMTP-ATP that can be used to derive a linear [R], [wL] or [A], [R] matrix representation for a single-or three-phase transformer using data of the excitation test and short-circuit test at rated frequency without taking into account the saturable core effects, from transformer ratings and factory test data. From Brandwajn and Dommel [15], single-phase and three-phase N-winding transformers can be represented in the form of a branch impedance or admittance matrix, derived from short-circuit and open-circuit nameplate data.

$$\begin{bmatrix} v_1 \\ v_2 \\ \vdots \\ v_4 \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} R_{11} & R_{12} & \dots & R_{1N} \\ R_{21} & R_{22} & \dots & R_{2N} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ R_{N1} & R_{N2} & \dots & R_{NN} \end{bmatrix} * \begin{bmatrix} i_1 \\ i_2 \\ \vdots \\ i_N \end{bmatrix} + \begin{bmatrix} L_{11} & L_{12} & \dots & L_{1N} \\ L_{21} & L_{22} & \dots & L_{2N} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ L_{N1} & L_{N2} & \dots & L_{NN} \end{bmatrix} * [L]^{-1} * [Y] \quad (3)$$

$$[L]^{-1} * [R] * [i] + \frac{\delta}{\delta t} [i] * \begin{bmatrix} i_1 \\ i_2 \\ \vdots \\ i_N \end{bmatrix}$$

$$\begin{aligned} & [R], [wL] \text{ matrix or } [A], [R] \text{ matrix} \\ & [L]^{-1} * [Y] = [L]^{-1} * [R] * [i] + \frac{\delta}{\delta t} [i] \end{aligned} \quad (4)$$

The slope in the saturated region above the knee is the air-core inductance; it is almost linear and fairly low compared with the slope in the unsaturated region (typically twice the value of the short circuit inductance. For inrush studies the final slope of this characteristic is of crucial importance and adding artificial points beyond the test report data is required to get correct results. Otherwise the inrush current will be substantially underestimated. Adding artificial point(s) is not straightforward and is most easily done in the final flux-linkage current characteristic [12]The main disadvantage of the BCTRAN transformer model, shared by all terminal models, is that the core geometry cannot be taken into account accurately. In fact, there are no internal nodes to connect the magnetizing branches. Therefore, the magnetizing phenomena are not considered properly. Magnetizing branches (including losses) are simply added across the winding closest to the core [13]. The iron-loss resistances are placed in parallel with each winding. Exciting current effects can be linearized and left in the matrix description, which can lead to the simulation errors when the core saturates. In this model, it is possible to represent the differences between the

positive and the zero sequence paths. However, unequal phase reluctances and nonlinear interactions between limbs of the core cannot be taken into account. As input data, manufacturer data including zero and positive sequence impedances from the binary short-circuit tests is necessary.

XFORMER MODEL

ATPDraw also supports the hybrid transformer model called XFMR. This model is based on the same type of input data as BCTRAN, but allows the core design to be taken into account (triplex, three-legged, five-legged, shell-form A/B) and more direct access to adding a final slope of the magnetization characteristic. [16] The model can be based on three sources of data: Design (specify geometry and material parameters of the core and windings), Test report, and Typical (typical values based on the voltage and power ratings). The model includes an inverse inductance matrix for the leakage description, optional frequency dependent winding resistance, capacitive coupling, and a topologically-correct core model with individual saturation and losses in legs and yokes. Triplex, 3- and 5-legged and shell-form transformer cores are handled.

The magnetic B/H relationship is assumed to follow an expanded Frolich equation and is the same for both legs and yokes. [10] This can be rewritten for the electrical quantities flux-linkage per relative area (λ/Ar) and current per relative length (i/l_r).

$$\frac{\lambda(i)}{A} = \frac{\frac{i}{l_r}}{a + \frac{b*|i|}{l} + \frac{c*\sqrt{|i|}}{\sqrt{l_r}}} \quad (5)$$

Frolich equation

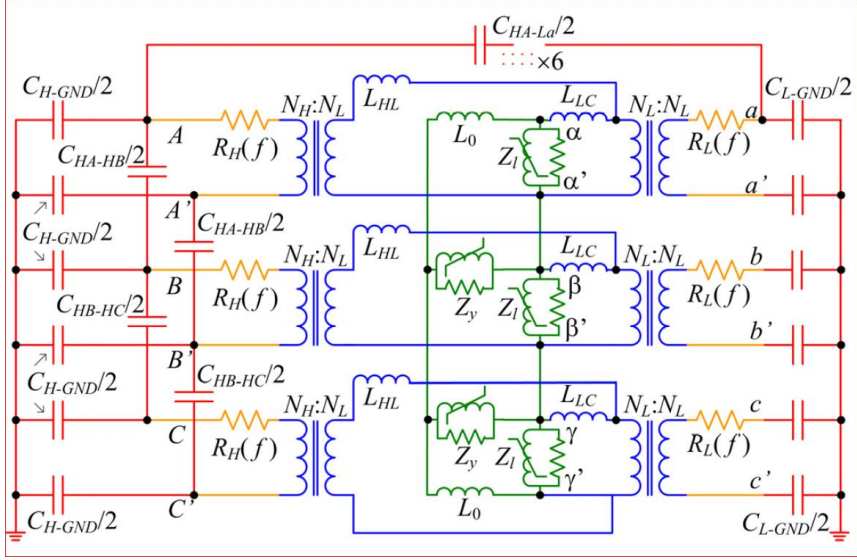

Figure 4: Electric model of the Hybrid Transformer, 2-windings (H and L), 3-Phases, 3-legged core

The free variables a, b, c are then fitted to the open circuit test report data taking the core structure into account. The final slope L_a , which is a critical parameter for inrush studies, must be provided by the user either from design information or from estimation.

$$L_a \frac{\mu_0 * N^2 * A_L}{l_L} = \frac{\mu_0 * a_m}{a} \quad (6)$$

$$a = \frac{a_m * l_L}{(N^2 * A_L)}$$

$$b = \frac{b_m}{N * A_L}$$

The c and L_a (L) parameter improves the fitting to the test report values around the knee area whereas L_∞ corresponds to the final slope where N is the number of turns of the innermost winding, A_L and l_L are the absolute area and length of the main leg, respectively, a_m is the initial inverse slope of the magnetic relation $a_m \approx l_{H \rightarrow 0} \frac{H}{B}$. Or the inverse of initial permeability and a controls the slope at low excitation. The core loss is split in two equal parts. One part is attributed to eddy current losses and are included in a parallel Resistor. The other half is assigned to hysteresis losses and is included in the type 96 component. The core loss is split in parts associated with individual core sections

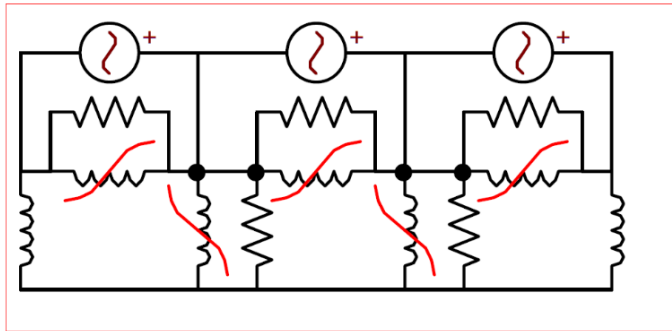

Figure 5: Core topology

COMPARISON OF SOLUTION MODELS

The hybrid transformer model XFORMER and BCTRAN model was used in this study corresponding to the data provided in Exemple_16ATPDraw). Actual measurements were performed for the circuit shown in Figure 5.

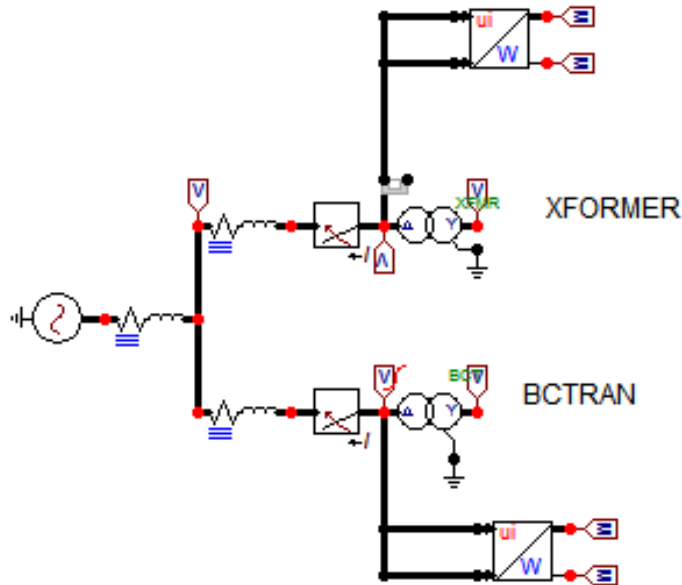

Figure 6: BCTRAN and XFORMER Model

TRANSFORMER DATA

$$S_n = 290\text{MVA}; \frac{U_1}{U_2} (Kv) = 432/16; Yd1; Z(\%) = 14.6; P_{sh}(Kw) = 704.4 \quad (7)$$

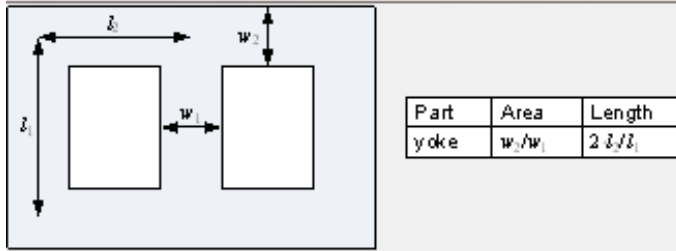

Figure 7: 3-leg

Vol(%)	Curr (%)	Loss(Kw)
75	0.05	83.094
87.5	0.11	118.818
93.75	0.17	143.55
100	0.31	178.562
106.25	0.67	226.485

Table 1: Open circuit data stacked core

The transformer used in the study had an extended test report with open circuit tests up to 106% excitation and in addition information about the relative core dimensions and the air-core inductance were provided by the manufacturers as shown in fig 3. The air-core inductance calculated from the HV side consists of contribution from both leakage and the main flux. Ignoring the winding thickness this can be written

$$L_{ac} = L_a + L_c + L_{LH} = L_a + (1 + k) * L_{LH} \quad (7)$$

Where L_a is the final slope of the magnetization inductance, L_c comes from the leakage channel between the inner winding and the core and L_{LH} is the main leakage

channel. In the XFMR model L_c is estimated as $\frac{L_{LH}}{2}$ resulting in $k = 0.5$. This factor is usually determined empirically and is a function of the height, mean diameter, and radial width of a winding. This gives the final slope inductance [7]

$$L_a = \left[L_{ac,HV} * \left(\frac{V_L}{V_H} \right)^2 - \frac{(l+k) * \sqrt{\left(\frac{Z[\%]}{100} \right)^2 - \left(\frac{P[MW]}{S[MVA]} \right)^2} * V_L^2}{2 * \pi * f * S} \right] * 3L_a \approx 1 \quad (8)$$

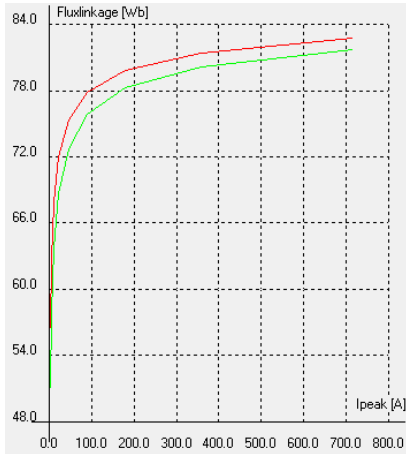

Figure 8: 3-legged core The XFMR model

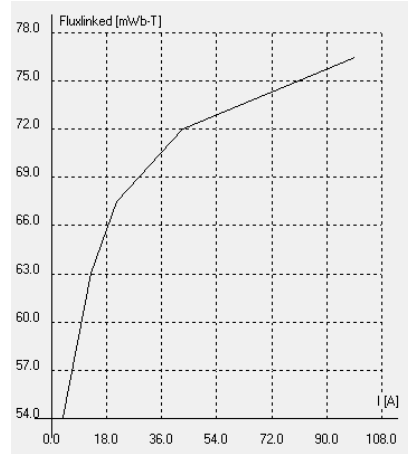
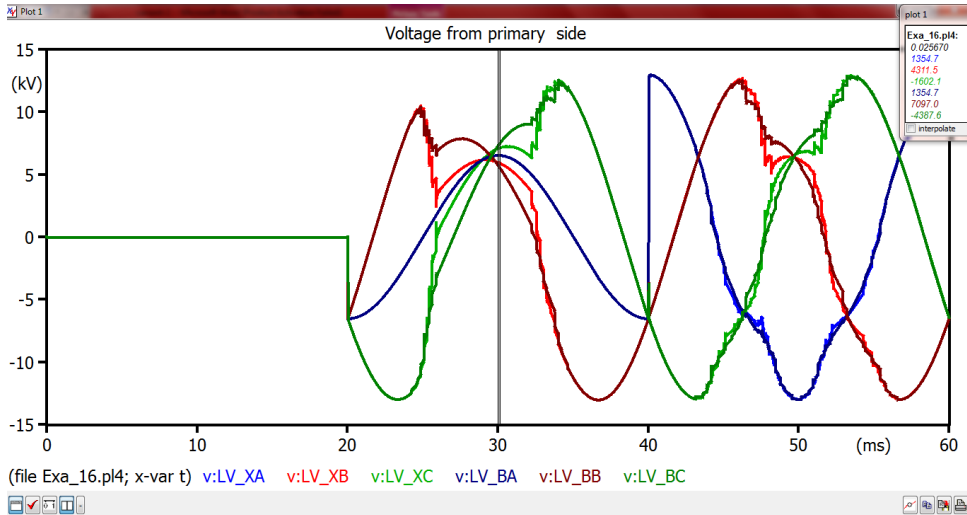

Figure 9: BCTRAN model

The final slope is added at a higher flux value at XFORMER so; the magnetization characteristic (Figure 8) is more accurate than (Figure 9). The measured voltages from the primary side indicate the distortion of the voltage wave as a result of the magnetization process. The wave's form given by the XFORMER Model shows in more detail the distortions compared to the BCTRAN Model.

Voltage measured by two models during transformer's energization

Using run PlotXY we measured inrush current graph, primary side, low voltage:

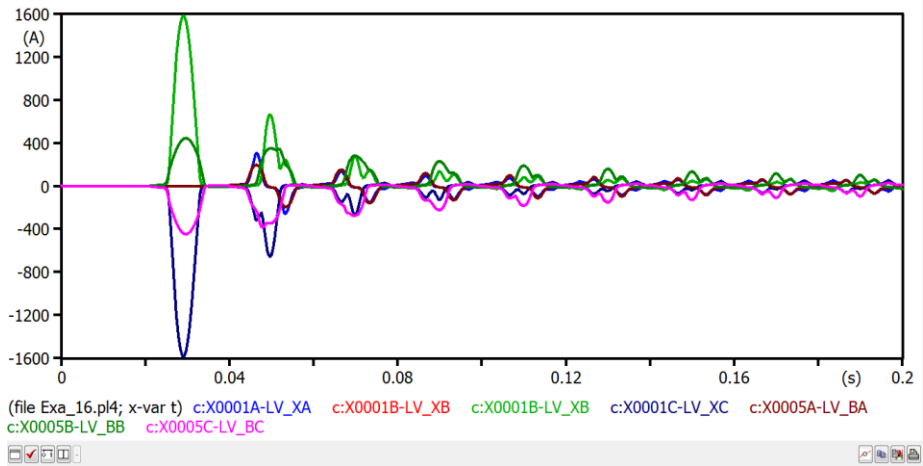

Figure 10: Variation of Inrush phase current with time

The value measured from XFORMER model is about four times as much as the value measured by BCTRAN Model. This was caused by the fact that XFORMER model gives the better core representation meanwhile BCTRAN model gives errors when the core saturates.

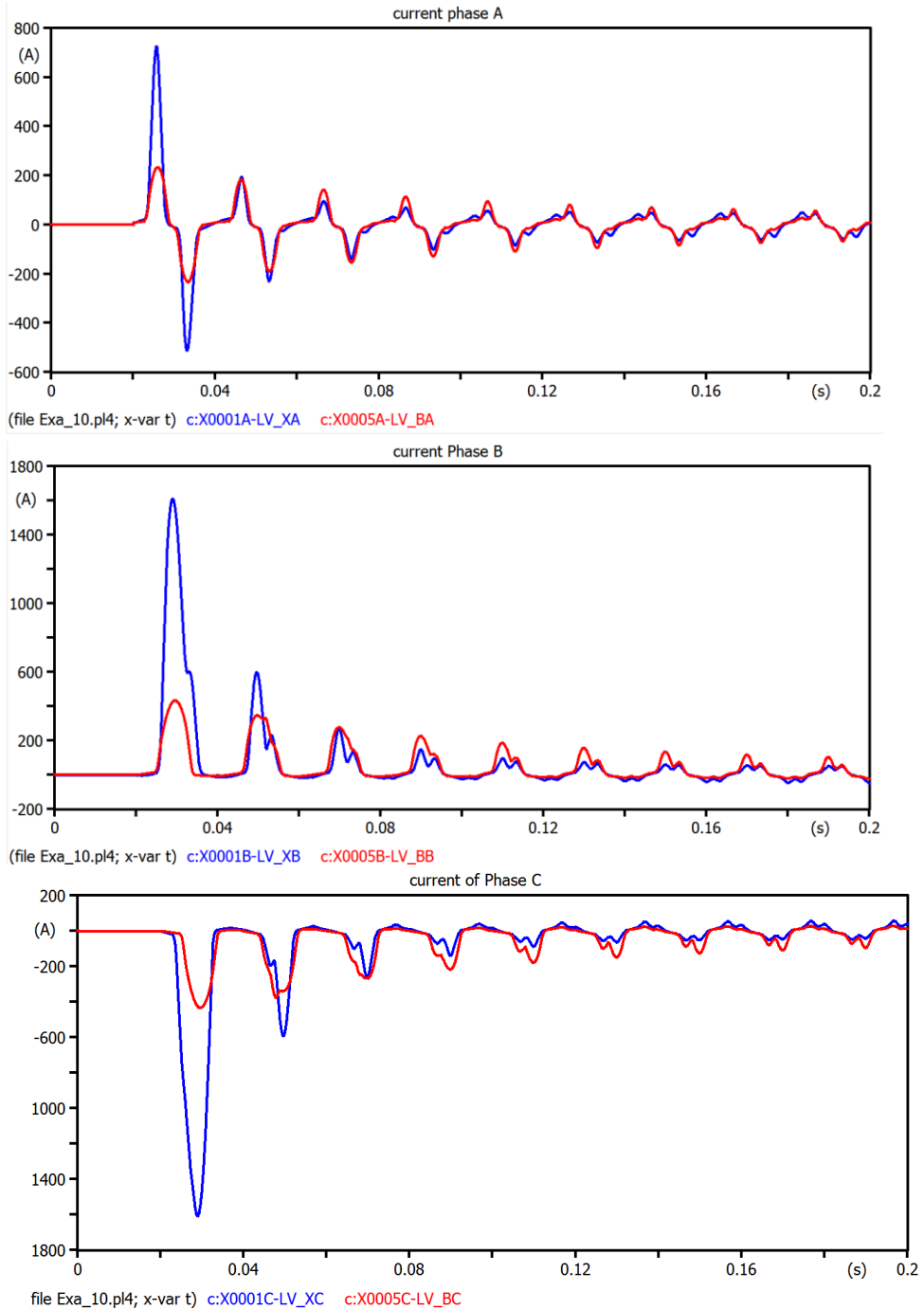
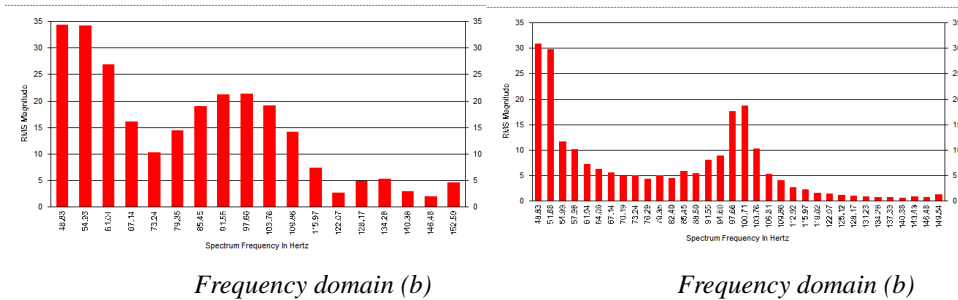

Figure 11: current of Phase A, B, C

In frequency domain chart below, ATP Analyzer shows the differences of inrush current, Phase A, using XFORMER Model (a) and BCTRAN (b) during the range of frequency 50-150Hz that means we have measured second and third harmonic.

CONCLUSION

This section compares the measured inrush currents referring two models, XFORMER and BCTRAN supported by ATPDRAW. Both models are used to calculate parameters such current and voltages during slow and switching transient phenomena for transformers, but the XFMR with the detailed core information (shell-form) manages to reproduce most of the details better. The correct estimation of parameters is critical, especially the estimation of the inductance of the saturated transformer core (air-core inductance). BCTRAN model does not contain support for the non-linear magnetization characteristic.

Another critical thing in inrush calculations is the residual flux which to a large extent can influence the inrush current. Initialization of the magnetization characteristic is often difficult to achieve in practice. The XFMR module also supports modelling based on typical values and design information. The Hybrid Transformer Model has included the final slope of the saturation curve which is very important for the accuracy of inrush calculations. A hysteretic core model is developed given by eddy current and hysteresis losses which are frequency dependent.

REFERENCES

- [1] Martin J. Heathcote, Ceng, Fiee (2011), The J & P Transformer Book Twelfth Edition, Elsevier
- [2] S.V.Kulkarni S.A.Khparde, (2004) Transformer Engineering Design and Practice, Indian Institute of Technology
- [3] Gopika R, Deepa Sankar, (2017), Study on power transformer inrush current, IOSRJournals[4] electrical engineering portal
- [5] Li-Cheng Wu, Chih-Wen Liu, Shih-En Chien, Ching-Shan Chen, (2006), The Effect of Inrush Current on Transformer Protection, simulation and analysis of inrush current, 38th North American Power Symposium, Carbondale, IL

- [6] Saravan Khumar Ravichandran, (2015), "Point-on-Wave Switching for Distribution Transformer Inrush Current Reduction, Insertion of neutral resistors."
- [7] Akihiro Ametani, (2014), "Numerical Analysis of Power System Transients and Dynamics", page 70-75;88-94
- [8] Meenu Kanwar, Komal Arora, Sawan Kumar Sharma,(2014), Comparison of Simulation Tools ATP-EMTP and MATLAB-Simulink for Time Domain Power System Transient Studies
- [9] ATP Rule Book RB-19C
- [10] Hoidalén, Hans & Chiesa, Nicola & Avendano, A & A Mork, B. (2011). Developments in the hybrid transformer model – Core modeling and optimization.
- [11] ATPDRAW version 5.6 for Windows 9x/NT/2000/XP/Vista
- [12] Francisco de Leon, and Xose M. Lopez-Fernandez, Casimiro Alvarez-Marino, (2012), "Equivalent Circuit for the Leakage Inductance of Multiwinding Transformers: Unification of Terminal and Duality Models"
- [13] Sung Don Cho Michigan, (2002), "Parameter Estimation For Transformer Modeling"
- [14] J.A. Martinez-Velasco B.A Mork, Univ. Politècnica Catalunya, (2003), "Transformer Modeling for Simulation of Low Frequency Transients"
- [15] V. Brandwajn, Member, H.W. Donnel, I. I. Dommel : IEEE Transactions on Power Apparatus and Systems, Vol. PAS-101, No. 6 June 1982 "Matrix Representation Of Three-Phase N-Winding Transformers For Steady-State And Transient Studies"
- [16] ATPDraw core modeling, https://www.atpdraw.net/help/xfmr_core.htm

NDIKIMI I PROGRAMEVE APLIKATIVE QË PËRDOREN NË BIZNESIN ELEKTRONIK ME FOKUSIM NË EKONOMI DIGJITALE

Drc. Hazir HAJDARI

Fakulteti i Shkencave Kompjuterike

Prof.Ass.Dr. Vehbi RAMAJ

Fakulteti i Biznesit – Prodekan

Universiteti “Haxhi Zeka” Pejë

ABSTRACT

Digital Economy, and e-business every day and more are used in large measure, this increase is due to greater use of rapid development of information technology.

Most who use these services, know very little about computer network infrastructure, which makes possible the use of information technology in the economy.

With the new technology, networks have become more complex and play a vital role in helping business performance. Taking advantage of advances in technology, with the help of computer network can add new services, and thus increase productivity.

In this paper will include data on the importance of computer networks for the implementation, execution and delivery of information based on the importance of computer networks.

On this day, computers and data are critical to information system. From computer networks could gain some good such as the possibility of sending information, success in business growth, support (Supporting) of different applications, the possibility of access to different sources, etc.

ABSTRAKTI

Ekonomia dixhitale dhe e-biznesi çdo ditë e më shumë po përdoren në masë të madhe, kjo rritje e përdorimit të madhë është falë zhvillimit të hovshëm të teknologjisë informative.

Shumica që i përdorin këto shërbime, dijnë shumë pak për infrastrukturën e rrjetës kompjuterike, e cila e bënë të mundur përdorimin e teknologjisë informative në ekonomi.

Me evoulimin e teknologjisë së re të rrjetës, rrjetat janë bërë shumë komplekse dhe luajnë një rol vital për të ndihmuar performancat e biznesit. Duke përfituar nga përparimet në teknologji, me ndihmen e rrjetës kompjuterike mund të shtohen shërbime të reja, e me këtë edhe rritjen e produktivitetit.

Në këtë punim do të përfshihen të dhënat mbi rëndësinë e rrjetave kompjuterike për implementimin, zbatimin dhe dërgimin e informacionit duke u mbështetur në rëndësinë e rrjetave kompjuterike.

Në ditën e sotme, kompjuterët dhe të dhënat janë vendimtarë në sistemin e informacionit. Nga rrjetat kompjuterike mund t'i përfitojmë disa të mira siç janë: mundësia e dërgimit të informacionit, rritja e suksesit në biznes, mbështetja (suportimi) i aplikacioneve të ndryshme, mundësia çasjes në burime të ndryshme etj.

HYRJE

Sot, gati që secili profesion është i lidhur ngushtë me teknologjinë informative. Është me rëndësi, që biznesi të përfitojnë nga teknologjitë e reja, për t'i rritur të hyrat e tyre që është qellimi kryesor i pothuajse secilit biznes.

Në këtë punim do të paraqitet rëndësia e infrastrukturës së rrjetës kompjuterike, si mundësi për përdorimin e teknologjisë së re në ekonomi dixhitale dhe e-bisnes.

NDIKIMI I PROGRAMEVE APLIKATIVE QË PËRDOREN NË BIZNESIN ELEKTRONIK ME FOKUSIM NË FUSHËN DIXHITALE

Shumica që e përdorin rrjetin dijnë fare pak mbi themelin e dizajnit të rrjetës. Eksperienca e tyre si usera bazohet se si bashkëveprojnë aplikacionet që kalojnë në rrjet. Në disa raste, aplikacionet e rrjetës japin shërbime esenciale. Këto shërbime janë elemente kritike të biznesit dhe duhet të sigurohet që të jenë të arritshme kërkesat e klientit dhe të userit. Mbledhja e statistikave nga routeri, serveri dhe paisjet e tjera të rrjetës, ndihmon në përcaktimin se a janë duke punuar mirë performancat e rrjetës.

Një nga mënyrat më e matjes së performances së aplikacioneve është numri i transaksioneve të suksesshme. Këto aplikacione i karakterizojnë aspektet e aplikacioneve:

- Si aplikacionet punojnë në rrjetë;
- Kërkesat teknike të aplikacioneve;
- Si aplikacionet bashkëveprojnë në mes vete në rrjetë.

Karakterizimi i procesit ofron informata për *bandwith të* përdorur në rrjetë dhe kohën e përgjigjes për aplikacionet specifike. Këto parametra kanë influencë në vendimin e dizajnit, duke përfshirë:

- Selektimin e mediumit për transmetim;
- Vlerësimin e *bandwithit* të kërkuar.

Trafiku i aplikacioneve të ndryshme rezulton në ndryshimin e kërkesave. Dizajneri i rrjetës i pranon katër lloje kryezore të komunikimit me aplikacione, këto janë:

- Klienti te klienti;
- Klienti te serveri;
- Klienti te ferma e serverëve;

- Klienti te pika më e lartë në ndermarrje (psh. qasja ne *web*).

Hapi i parë për karakterizimin e rrjetës është mbledhja e sa më shumë informatave për atë rrjetë. Këtu përfshihet mbledhja e këtyre informatave:

- Hyrjet organizative;
- Auditimi i rrjetës dhe
- Analizimi i trafikut.

HYRJET ORGANIZATIVE

Përmbajne dokumeta për rrjetin që janë marrë nga personeli i stadionit. Në fazat e fillimit mbledhja e informatave mund të jetë e lehtë por nuk është e sigurtë. Psh. ndryshimet në aplikacione si instalimi i *softwerit* nga përdoruesi, mund të mos jetë dokumentuar.

AUDITIMI I RRJETËS

Mbledhë informata për paisjet e rrjetës, e monitoron trafikun dhe i shfaq detajet e konfigurimit të rrjetës ekzistuese.

ANALIZIMI I TRAFIKUT

Analizimi i trafikut ofron informacione se si aplikacionet dhe protokolet janë përdorur në rrjetë. Mund t'i zbulojë të metat e rrjetës, psh. shumë aplikacione e perdorin të njejtin medium që mund të ketë ngarkesë në trafikë. Kjo mundet me qenë dobësia kryesore e dizajnit kryesor.

Si pjese e karakterizimit të aplikacioneve, është me rëndësi përcaktimi i rrjedhës së trafikut të brendshëm *internal* dhe të jashtëm *external*.

TRAFIKU I BRENDSHËM *INTERN*

Është i përberë nga hostat lokal dhe destinim i ka hostat tjerë në objektin tjetër. Në skicimin e rrjedhës së trafikut intern, mund të tregohen zonat ku kërkohet bandwidth më i madhë, gjithashtu edhe të identifikohen ngushticat, ku trafiku mund të mbingarkohet. Këto skica i ndihmojnë dizajnerit të përcaktojë paisjet e duhura për rrjeten e re.

TRAFIKU I JASHTËM *EXTERN*

Identifikohet si trafik që fillon nga përdoruesit, që del nga rrjeta lokale e që destinacion e ka rrjetën e jashtme. Disa lloje të trafikut të jashtëm janë, shërbimet e emergjences ose shërbimet financiare, kërkon sigurim dhe qasje të plotë. Dizajneri e skicon këtë trafik në mënyrë që të përcaktojë lokacionin e *firewall*-it, e gjithashtu edhe kërkën për lidhje me internet.

Aplikacionet e rrjetes në rrjetën moderne prodhojnë seri të paketave. Këto paketa janë të madhësisë së ndryshme, me protokolle të ndryshme dhe tolerim për vonesa të ndryshme, si dhe karakterisitka tjera.

PROCESET E TRANSAKSIONIT

Aplikacionet e rrjetës janë *backbone* e aktivitetit të biznesit. Për t'i arritur qëllimet e biznesit, dizajneri i rrjetës duhet ta sigurojë performancën e aplikacioneve. Secili aplikacion ka kërkesa të ndryshme dhe mund të ndikojë në dështimin e performances.

Disa prej llojeve të zakonshme të aplikacioneve përmbajne:

- Aplikacionet e procesimit të transakcioneve;
- Aplikacionet në kohë reale;
- Aplikacionet e transferit të fajllave dhe të emailit;
- Aplikacionet për protokollet e *web,HTTP*;
- Shërbimet e *domainit*.

APLIKACIONET PËR PROCESIMIN E TRANSAKCIONEVE

Janë lloje të procesimit që kompjuteri menjëherë i përgjigjet kërkesave të userit. Secila kërkesë e gjeneruar prej userit është transakcion. Këto transakcione mund të kërkojnë operacione shpesh për të zënë vend në kthimin e përgjigjes ndaj kërkesës origjinale. Për këtë arsye, transakcionet e aplikacioneve konsiderohen unike në diagramin e rrjetës.

Shembull i procesit të transakcioneve është kur klienti e porosinë online biletën për ndonjë ngjarje.

Ky transakcion duhet t'i gjenerojë këto operacione në rrjetë:

- Web trafikun nga klienti në rrjetë;
- Transakcionet e databazave;
- Transakcionin e porosisë;
- Transakcionin e dërgim/pranimit.

Nuk konsiderohet si proces i transakcionit i gjithë trafiku që hyn dhe del në rrjetë.

Transakcion valid duhet t'i ketë këto kritere:

- Duhet të jetë atomik;
- Duhet të jetë i qëndrueshëm;
- Duhet të jetë i izoluar;
- Duhet të jetë i fortë.

TRANSAKCION ATOMIK

Transakcionet atomike, garantojnë që ose të kryhet detyra deri në fund, ose të anulohet, pra nuk e dërgon vetëm një pjesë.

TRANSAKCION I QENDRUESHËM

Nuk i lejon transakcionet e pakompletuara. Nëse është ndonjë transakcion i pakompletuar, atëherë e kthen në gjendje të mëparshme qysh ka qenë para se të fillojë transakcioni.

TRANSAKSION I IZOLUAR

Është i izoluar nga të gjitha transaksionet e tjera në rrjetë. Sigurimi është kryesori në dizajnimin e rrjetës. Opcionet e sigurimit përmbajnë shtesa si *Firewall*, *Access Control Lists*, enkriptimin etj.

TRANSAKSIONI I FORTË

Garanton që kur të kompletohet transaksioni, nuk do të kthehet mbrapa edhe nëse dështon sistemi. Kërkon që të ketë *redundancy* në shtresat fizike, servera, paisjet e paisjes *switch* dhe te paisjes *router*.

Shembull:

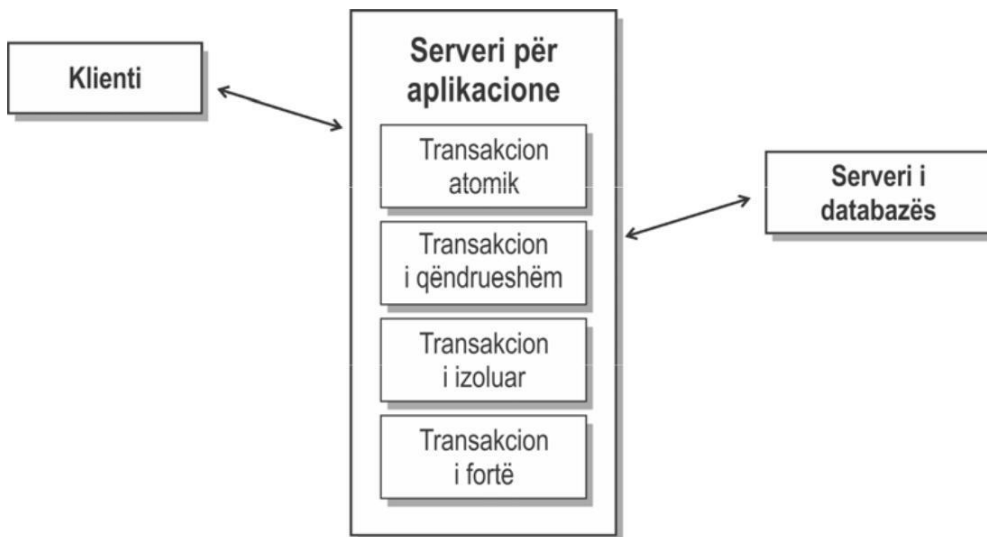

Figura 1. *Funksioni i transaksionit*

LIDHJET E DYFISHTA REDUDANCY

Duhet të konsiderohet secili efekt i transaksionit në rrjetë. Ky proces është shumë kritikë nëse është e nevojshme duhet të shtohen kablla ose paisje për të prdhuar redudant lidhje. Shtimi i redudant në rrjetë i ka këto të mira:

- E redukton, ose e eliminon dështimin e rrjetës;
- E rritë qasjen *availability* të aplikacioneve.

Rrjetat me elemente të *redundant* e eliminon problemin e vetëm të një pike të dështimit. Nëse njëra pikë dështon, atëherë lidhja redudant mund t'a përmbushë procesin e transaksionit. Serverat që ballafaqohen me proceset e transaksionit e kanë rrugën alternative për të dërguar ose pranuar trafik. Kjo ndihmon dhe siguron që të jetë e mundur qasja në transaksione kur kërkohet nga klienti.

SIGURIMI

Sigurimi gjithmon është i rëndësishëm. Ka ndikim jo vetëm në proceset e transaksioneve por në të gjitha aplikacionet e trafikut si në rrjetën e jashtme ashtu edhe të brendshme. Mbrojtja e pridhe integritetit të informatave të transaksionit, duhet të konsiderohen në sigurim. Dizajneri i rrjetës e analizon potencialin e transaksioneve, se a punon mirë.

RRJETA PRIVATE (VIRTUAL PRIVATE NETWORK - VPN)

E përdorë procesin të quajtur tunell *tunneling*. Është proces që transmetimi është i dedikuar për rrjetën private, por që e përdorë infrastrukturën e internetit. Në *tunneling* eknapsulohen shënimet gjatë transmetimit në rrjetën publike.

MURI MBROJTËS *FIREWALL*

E filtron trafikun duke u bazuar në kritere të vendosura. Konfigurimi kompleks i *firewall* mund të shkaktojë vonesa në rrjetë. Vonesat e mundshme duhet të konsiderohen në dizajnimin e rrjetës.

LISTAT KONTROLLUES PËR QASJE (*ACCESS CONTROL LISTS ACL*)

Efiltojnë trafikun e dëmshëm që mundohet të hyjë në rrjetë dhe e bllokun trafikun specifik nga rrjeta ekzistuese. *ACL*, mund ta ngadalesojnë procesin e transaksionit, pra duhet të konsiderohet edhe koha sensitive për disa transaksione.

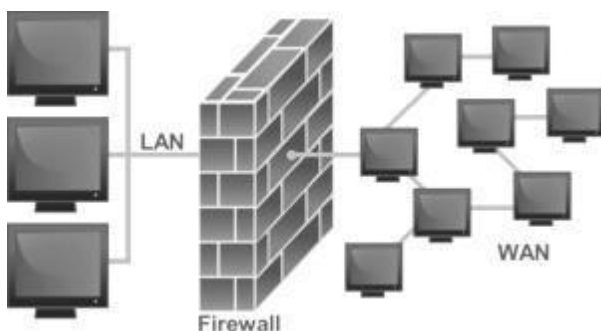

Figura 2. Paraqitja grafike e murit mbrojtës - Firewall

INFRASTRUKTURA

Për të suportuar propozimet e aplikacioneve në kohë reale *real-time*, duhet të pershtatet infrastruktura për secilin llojë të trafikut. Dizajneri i rrjetës duhet ta përcaktojë nëse kabllimi dhe switch ekzistues, mund ta përkrahin trafikun që do të shtohet në të ardhmen në rrjetë. Kabllimi që e përkrahë transmetimin gigabitësh duhet të ketë mundësi të dergojë trafik në largësi dhe mos të ketë kërkesa për ndryshimin e infrastrukturës. Switch të vjetër mund të

mos e përkrahin rrymë përmes rrjetës *Power over Ethernet (PoE)*. Kabllimi i gjërë mund të mos i përkrahë kërkesat për *bandwidth*. Mund të ketë nevojë për upgrate të *switch* dhe të kabllove që t'i përkrahë aplikacionet e reja.

TELEFONIA DIXHITALE VOICE OVER IP

Është me rëndësi që VoIP i përdorë *routerat "voice-enable"*. Këta routera e konvertojnë sinjalin e zërit analog në IP Pako. Kur konvertohet në IP pako, routeri i dergon paketat në mes të lokacioneve.

Në Telefonat me PI *IP Telephony*, paisja vetvetiu e shëndron zërin në IP.

TRANSFERI I FAJLLAVE DHE POSTËS ELEKTRONIKE

Transferi i fajllave përmban trafik me kapacitet të madhë. Kjo mund të ketë efekt në depërtimin deri te përdoruesit. Gjithashtu depërtimi i transferit është intenziv, zakonisht kanë kërkesa që të punojë mirë.

POSTA ELEKTRONIKE E-MAIL

E-mail është njëri prej shërbimeve më të popullarizuara të rrjetës. Me thjeshtësine dhe shpejtësinë e vet, ka bërë revolucion se si të komunikojnë personat. E-mail i kërkon disa aplikacione dhe shërbime. Jane dy protokole qe perdoren: *Post Office Protocol (POP)* dhe *Simple Mail Transfer Protocol (SMTP)*.

PROCESI I EMAIL KLIENTIT

Përdoruesit, zakonisht qasen në email duke e përdorur aplikacionin e quajtur email klient. Email klient mundëson që userat të dërgojnë mesazhe, mesazhat e pranuar i vendosë në mailbox të userit.

PROCESI I EMAIL SERVERIT

Email serveri gjithashtu transferon dhe dergon maila te email klienti. Një email i vetëm nuk e ngarkon trafikun, është e mundur që emailat e transmetuara në masë ta përmbysin rrjetën ose serverat me trafik.

HTTP

Hypertext Transfer Protocol (HTTP), është një nga protokolet e TCP/IP (*Transmission Control Protocol/Internet Protocol*) që është zhvilluar për të publikuar dhe pranuar web faqe. HTTP përdorët në *World Wide Web* për transfer të datave. Është një nga protokolet më të shpeshta.

HTTP, e specifikon kërkesën/përgjigjen në mes të klientit, zakonisht ëeb broëser-it dhe server-it. Kur klienti dërgon kërkesë në server, protokoli i HTTP-së e definon llojin e

mesazhit të përdorur nga klienti, gjithashtu protokollin e specifikon llojin që serveri e përdorë për pergjigje.

Ky proces është konsideratë e vogël në procesin e dizajnit. Megjithatë, nëse serveri fillon të përdoret për e-commerce ose të ruaj informata të klientëve atëherë bëhet i rëndësishëm edhe sigurimi dhe redundancy.

MICROSOFT DOMAIN SERVICES

Dizajneri i rrjetës duhet t'i ketë në konsideratë të dy lidhjet *server-to-server* dhe *server-to-client*. Microsoft serverat suportojnë lloje të ndryshme të shërbimeve që mbështeten në shpejtësim e komunikimit në mes të serverëve. Këto shërbime, siç është *Active Directory replication*, duhet të konsiderohen kur zhvendosen serveret gjatë ridizajnit të rrjetës.

PORTET E PERDORURA NGA MICROSOFT DOMAIN SERVICES

Microsoft serverët dhe klientët komunikojnë me njëri tjetrin duke i përdorur grupe të *TCP* dhe *UDP* porteve. Këto porte përdoren për shërbime të ndryshme të Microsoftit, përfshirë *authentication* dhe *authorization*. Shumë shërbime specifike të Microsoftit gjenerojnë paketa broadcast në këto porte, gjithashtu edhe kërkesa unicast. *TCP* dhe *UDP* portet që duhet të jenë të hapura për Microsoft Domain Service për operim të drejtë përmbajnë:

- UDP 53 - DNS Services
- UDP 67 - DHCP
- UDP 123 - Windows Time Service
- TCP 135 - Remote Procedure Call (RPC)
- UDP 137 - NetBIOS Name Resolution
- UDP 138 - NetBIOS Datagram Service
- TCP 139 - NetBIOS Session Service
- TCP 389 and UDP 389 - LDAP Service
- TCP 445 - Server Message Blocks (SMB)
- TCP 1433 - Microsoft SQL over TCP

ACTIVE DIRECTORY AND DNS

Kur instalohet Microsoft Windows Serveri në rrjet, është një integrim në mes të Active Directory Services dhe DNS. Active Directory kërkon DNS t'a lokalizojë kontrollin e domainit, të cilët prodhojnë shërbime për *authentications*. Duhet të jenë edhe Domain controller i Windows Serverit. Ky shërbim i DNS mund të ofrojë DNS kryesorë për organizatën, ose mund të jetë shtesë në shërbimet e DNS internetit që janë të lokalizuar në serverat që nuk janë në Windows. Dizajni i Microsoft, gjithashtu rekomandon që DHCP të jetë e integruar me DNS.

TELEFONIA TRADICIONALE

Biznesi i telefonisë tradicionale është i ndërtuar si njësi centrale, të quajtura *Private Branch Exchanger (PBX)*. *PBX* e ridrejton zërin nëpërmjet lidhjes analoge ose dixhitale, varësisht nga lloji i

paisjes. Psh. në fax makinen analloge ose në telefonin anallog e përdore linjen analloge, dhe në dixhital e perdore sinjalin dixhital. Në telefonin tradicionale, adresa fizike e telefonave varet nga teli në të cilin janë lidhur. Zëvendësimi ose ndrimi i telefonit kërkon shumë konfigurim manual. Shumë biznese e kanë infrastrukturen e kabllimit që mund të shfrytëzohet edhe nga telefonia e edhe nga data.

VOIP

Termi *VoIP* është, kur konvertohet zerin nga telefonia tradicionale ne IP paketa dhe i routirat në mes të lokacioneve. Me industrin e IT, VoIP përdoret duke u zavendësuar me telefonin tradicionale. Nuk konektohet me PSTN ose me PBX. Bizneset e përdorin VoIP që ta reduktojnë koston.

KONTROLLI I TRAFIKUT

Pa kontroll të trafikut, siç janë shenjat e trafikut ose rrugët altrenative, trafiku në rrugë do të ngjeshet. Rrjetat gjithashtu duhet të kenë rrugë që ta kontrollojë rrjedhën e trafikut. Mekanizmat e QoS janë të dizajnuara të sigurojnë rrjedhë të lehtë të aplikacioneve në trafikun e rrjetës.

INFRASTRUKTURA E INTERNETIT DHE PËRDORIMI

Globalizimi i internetit ka evolu me sukses dhe shpejtesi te madhe qe askush nuk e ka prite. Perdorimi është social, komercial, politike, personal etj. Rritja e internetit ka ndikuar në krijimin e një audience të gjerë e gjithashtu duke ofruar edhe shërbime të ndryshme. Në ditët e sotme, në internet lidhen me miliona idndividë, ku për çdo ditë rritet numri i tyre.

INTERNETI

Interneti është rrjet që i qaset e gjithë bota, mundëson që bizneset dhe individet ta përdorin, të shkëmbejnë informata dhe të kryejnë shërbime.

Ne fillim, interneti është përdorur vetëm për shkencë dhe kërkime ushtarake. Në vitin 1991, rregullat kanë ndryshuar dhe është lejuar qasja në internet edhe për biznese dhe individë.

Interneti ka krijuar audience të gjërë me evolimin e rrjetws globale. Në shumë biznese është shumë e nevojshme që të ketë internet, jo vetëm për komunikim por edhe për operacione të përditshme. Disa nga këto biznese e përdorin internetin për:

- Biznes elektronik
- Komunikim
- Bashkepunime dhe trajnime

Me rritjen e numrit të paisjeve dhe teknologjive është e mundshme që të qasemi në internet me lloje të ndryshme të paisjeve. Këtë e mundeson standardizimi i protokoleve.

STANDARDI

Është grup i rregullave që përcakton se çka duhet të bëhet. Standardet e rrjetit dhe i internetit sigurojnë që të gjithë që do të qasen në rrjetë do t'i përdorin të njëjtat rregulla. Përdorimi i standardeve mundëson që lloje të ndryshme të pajisjeve të dërgojnë informata të njëri-tjetrit. Mund të dërgojë email përmes kompjuterit, në anën tjetër përmes telefonit të menjohet për ta pranuar dhe lexuar, kjo ndodhë derisa telefoni e përdorë të njëjtin standard sikurse kompjuteri.

Standardi i internetit është rezultat gjithëpërfshirës, zgjidhje e problemit dhe testimi. Kur standardi i ri propozohet, secila fazë e zhvillimit dhe procesi i aprovimit regjistrohet në numrin e dokumentit Request for Comments (RFC).

INTERNET PROVAJDERI DHE SHËRBIMET E TIJ

Provajderi është organizatë që mundëson qasje në internet për individë apo biznese.

Kompania në fjalë mund kryesisht ofron shërbime për teknologjinë informative, duke përfshirë:

Per tu qasur në internet, ISP ofron shërbime duke përfshirë:

Pajisjet në shërbim

Mund të ipen në përdorim pajisje përderisa jemi duke u qasur në internet.

Hapësirë për shënime (*web hosting*)

I ka në dispozicion hardëerin, si dhe softëerin për ruajtjen e web faqeve.

Protokol për transferimin e fajllave –FTP (*File Transfer Protocol*)

Server që e mundëson ruajtjen e fajllave dhe qasjen tjetër për t'i zhkarkuar.

Mbështetje teknike

Disa firma nuk kanë të punësuar teknikë për mirëmbajtje të rrjetit, por këtë shërbim mund ta kryejë Provajderi.

ARRITJA E INTERNETIT DERI TE PËRDORUESI

Provajderi i internetit, ofron lloje të ndryshme të lidhjeve. Metodën më të shpeshta që përdoren për shtëpi dhe biznese të vogëla janë:

Qasja nëpërmjet telefonit lokale (*Dial Up*)

- Është një nga opsionet e mundshme që nuk është shumë i kushtueshëm. E përdorë infrastrukturën e telefonisë lokale (tradicionale). Kjo lidhje është mjaftë e ngadalshme, kryesisht përdoret në vendet ku nuk është e mundur lidhja me mënyrë tjetër. Shpejtësia është shumë e ngadalshme 56 Kbps, me provajderin e internetit bëhet lidhja me qark përderisa është e kyqur.

Ndarja e sinjalit dixhitalë dhe analog (*DSL*)

- Kjo mënyrë është më e shtrenjtë se *Dial Up*, por është më e shpejtë që edhe e arsyeton çmimin. Shpejtësia për këtë mënyrë të lidhjes është nga 512 KBps e më lartë. Edhe kjo mënyrë e lidhjes e përdorë infrastrukturën e telefonisë tradicionale, por është edhe Modemi

DSL që e mundëson ndarjen dixhitale nga ajo analoge, ku mundësohet kyçja në internet pa i penguar telefonisë.

Lidhja me kabull koaksial (*Cable modem*)

- Në këtë mënyrë, mundësohet lidhja në internet përmes kabllës së TV, pra kabllës coaxial. E shfrytëzon Modemin "*Cable Modem*" që e bën ndarjen e sinjalit për internet dhe për TV. Shpejtësin e ka nga 512 Kbps e më lartë. Është i ndryshem nga *DSL* sepse performanca e kabllës nuk ndikon në humbje të sinjalit nga distanca e provajderit.

Lidhja përmes satelitit

- Është opcion që ofrohet nga shërbimet e provajderëve duke e shfrytëzuar satelitit. Shfrytëzuesi lidhet përmes rrjetit në satelit, i cili transmeton radio sinjal deri te POP (*Point of Presence*, lokacioni fizikë ku ndodhet provajderi). Duhet saqi me sy qe e ka *TX* ose *RX* që është dërgues dhe pranues, modemi që e percjellë me kabull dhe e dergon në RJ-45.

Sasia e datave që mund të transmetohen në kohë të caktuar, në gjuhën angleze quhet *Bandwidth*. Dallimi në mes të frekuencës së lartë dhe të ulët të mundshme për sinjalin e rrjetes. Vleresimi i kapacitetit që e ka mediumi e rrjetes dhe protokolit.

Bandwidth, matet me bits per second (bps), kilobits per second (kbps), megabits per second (Mbps), ose gigabit per second (Gbps).

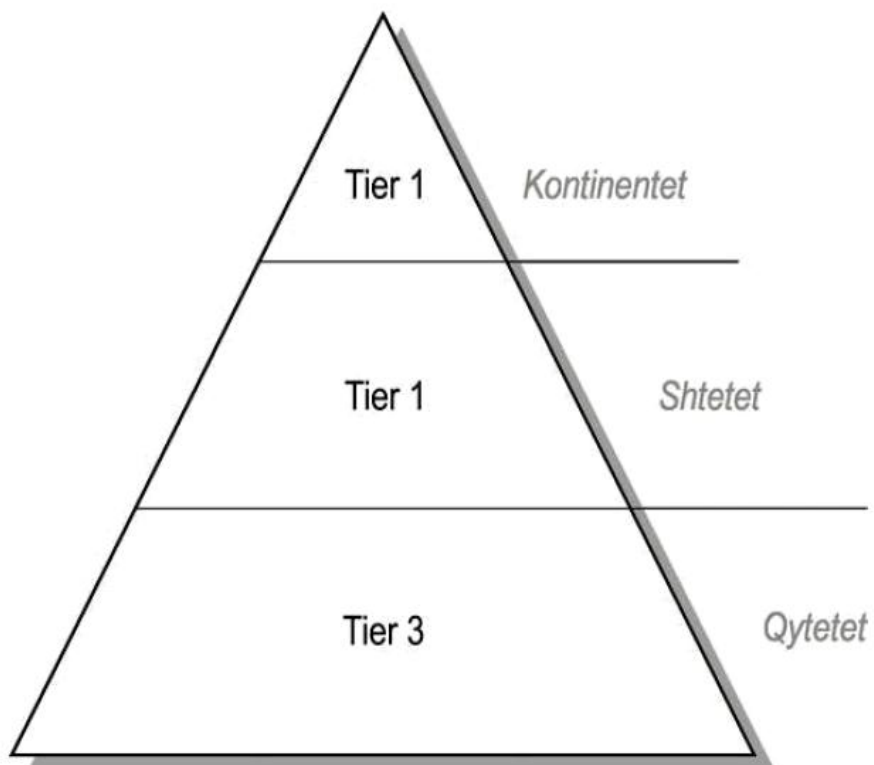

Figura 3. Ndarja e hierarkisë së internetit në: Tier 1-kontinente; Tier 2-Shtete dhe Tier 3-Qytete.

PËRFUNDIM

Në ditët e sotme gjithnjë e më shumë po bëhet domosdoshmëri përdorimi i teknologjive të reja. Në këtë punim është paraqitur infrastruktura e mundshme, e cila mund të përdoret për ndërtimin e rrjetës e cila e përkrahë teknologjinë e re e që kjo teknologji do të përdoret në ekonominë dixhitale dhe e-biznes.

Në punim janë treguar mënyrat e matjes së performances së aplikacioneve me anë të numrit të transaksioneve të suksesshme. Është tkonstatuar që këto aplikacione i karakterizojnë aspektet e aplikacioneve: Si aplikacionet punojnë në rrjetë; Cilat janë kërkesat teknike të aplikacioneve; si aplikacionet bashkëveprojnë në mes vete në rrjetë.

Poashtu punimi konstaton që karakterizimi i procesit ofron informata për *bandwith* të përdorur në rrjetë dhe kohën e përgjigjes për aplikacionet specifike. Këto parametra kanë influencë në vendimin e dizajnit, duke perfshirë:Selektimin e mediumit për transmetim dhe vlerësimin e *bandwithit* të kërkuar.

Trafiku i aplikacioneve të ndryshme rezulton në ndryshimin e kërkesave. Dizajneri i rrjetës i pranon katër lloje kryezore të komunikimit me aplikacione: Klienti te klienti; Klienti te serveri; Klienti te ferma e serverëve; dhe Klienti te pika më e lartë në ndermarrje (psh. qasja ne *web*).

Qëllimi kryesor i përdorimit të teknologjisë së re është rritja e përfitimeve dhe shkurtimi i kohës për ta kryerjen e punës, pra rritjen e produktivitetit dhe economicitetit.

LITERATURA:

- Beqiri, Dr. Sc. Edmond, Interneti-Komunikimet kompjuterike, IOM, Prishtinë, 2002.
- James F. Kurose, Keith W. Ross, përkthyer nga Jasna Gonda, Stanislav Koscal, Radomi Jankovic Umrežavanje racunara Od vrha ka dnu sa Internetom u fokusu, Racunarski fakultet, Beograd, 2005.
- Beqiri, Dr. Sc. Edmond, Bazat e Informatikës, Universiteti i Prishtinës, 2006.
- Tamara Dean, Network + Guide to Netwokrs, Course Technology, 2009.

SFIDAT DHE MANGËSITË E SISTEMIT TË E-PROKURIMIT NË REPUBLIKËN E KOSOVËS

Dr.Sc. Besnik HAJDARI

Fakulteti i Shkencave Kompjuterike

Universiteti “Ukshin Hoti” Prizren

E-mail: besnik.h.hajdari@outlook.com

Prof.Ass.Dr. Vehbi RAMAJ

Fakulteti i Biznesit / Prodekan

Universiteti “Haxhi Zeka” Pejë

ABSTRAKTI

Në këtë punim janë shtjelluar gatishmëria e cila është parashikur në krijimin dhe zbatimin e prokurimit elektronik ku fokusi kryesor brenda këtij punimi është shtjellimi i sfidave dhe mangësive të platformës së prokurimit elektronik në Republikën e Kosovës.

Metodologjia krahasuese e përshkrimit të këtyre fushave është nxjerrur duke u bazuar në platformën e përgatitur të platformës së sistemit elektronik ku sipas proceseve të zbatimit të teknologjisë informative mund të krijohen pas aplikimit dhe zbatimit të sistemit final.

Fjalët kyqëse: Sfidat, mangësitë, sistemi elektronik, etj.

GATISHMËRIA – SFIDAT DHE MANGËSITË

Disa nga komponentët kryesorë për zbatimin prokurimit elektronik në Kosovë tanimë ekzistojnë. Kosova ka një ligj të mirë të prokurimit dhe të nënshkrimeve elektronike, ka rregullime të mira institucionale, shërbimin në përdorim të gjerë të publikimit të prokurimeve elektronike, si dhe vullnet mjaft të lartë politik për këtë reformë. Në nivel dytësor, Kosova gjithashtu ka një infrastrukturë të mirë të telekomunikimeve dhe një rrjet qeveritar mjaft të mirë.

Ndaj një vetëvlerësimi për gatishmëri janë përgjigjur katër agjenci në cilësinë e palëve me interes, i cili është plotësuar me konsultimet e cekura më poshtë dhe me një punëtori për palët me interes. Rezultatet e vlerësimit të gatishmërisë janë përmbledhur në tabelën 2.

Tabela 2

Përmbledhje e vlerësimit të gatishmërisë për e-prokurim

Komponenti kryesor	Vlerësimi 1-4	Komente
Udhëheqja qeveritare	3.5	Aspektet institucionale janë të shëndosha, përkrahja politike duhet të fuqizohet dhe vizioni të artikulohet
Menaxhimi i resurseve njerëzore	2.5	Trajnimi i zyrtarëve dhe i operatorëve ekonomikë, si dhe ka mungesa të bashkërendimit e të përqendrimit
Planifikimi dhe menaxhimi	3	Planifikimi dhe menaxhimi janë të duhur, ka mungesë të vetëbesimit se Departamenti i prokurimit është duke u menaxhuar mirë. Kërkohej reforma e RPB-së për internet
Politika	4	Nevojitet zhvillimi i politikave lidhur me aspektet e internetit, modelit të punës, verifikimit dhe objektivave
Legjislacioni dhe rregulloret	4	Ligji i prokurimit dhe ai i e-nënshkrimit janë të duhur, por janë të dëshirueshme disa amendamente
Infrastruktura dhe shërbimet e internetit	4	Infrastruktura dhe shërbimet e internetit janë të duhura
Standardet	2.5	Mosekzistimi i politikës së efektshme lidhur me kornizën qeveritare të ndërveprueshmërisë
Integrimi i sektorit privat	4	Kapaciteti i shfrytëzuesve nga sektori privat është i duhur, ndërsa kapaciteti i zhvilluesve është pjesërisht i duhur
Sistemet	3	Zhvillimi ekzistues i prokurimit elektronik është i mirë, por ka mungesë të kapacitetit funksional

Burimi: shtojca 2. Shih shtojcën 2 gjithashtu edhe për shkallën e vlerësimit.

Çështjet e paraqitura në tabelën 2 tregojnë se gatishmëria e përgjithshme për prokurim elektronik në Kosovë në një nivel mjaft të lartë. Ka nevojë për disa vendime të politikave, dhe gjithashtu duhet të trajtohen çështjet si në vijim.

UDHËHEQJA DHE RREGULLIMET INSTITUCIONALE

Nga pothuajse të gjitha përvojat ndërkombëtare del se elementi thelbësor për zbatimin e prokurimit elektronik është udhëheqja e qeverisë, duke përfshirë miratimin e strategjisë së prokurimit elektronik nga qeveria, vizionin dhe objektivat shtetërore për prokurim elektronik, si dhe autorizimin dhe furnizimin me resurse të agjencisë kryesore zbatuese, e cila do të drejtonte ndryshimet e nevojshme.

Në Kosovë ekziston kërkesë mjaft e madhe për zhvillimin e prokurimit elektronik nga operatorët ekonomikë dhe burokracia: mungesa e transparencës dhe korrupsioni perceptohen si çështje kryesore që ndikojnë në klimën e investimeve në vend. Është e qartë se kjo nismë ka përkrahje politike, megjithatë kjo nuk duket se është artikuluar në asnjë deklaratë publike.

Roli i entitetit udhëheqës është thelbësor: ky entitet grumbullon ekspertizën teknike, si dhe organizon bashkërendimin e bashkëpunimin brenda sektorit qeveritar. Rekomandohet që sistemi të ofrohet në nivel qendror dhe që të ketë një infrastrukturë të përbashkët e unike të teknologjisë informative. Zhvillimet e ndara të e-prokurimit brenda ministrive apo departamenteve veç e veç do të copëzonin mundësitë dhe nuk duhet të pranohen. Zhvillimi i copëzuar ngritë rreziqe që sistemet të mos jenë të ndërveprueshme apo të mos kenë të dhëna të përbashkëta bazike, të cilat do të mundësonin vlerësimin e duhur të performancës dhe integrimin financiar. Copëzimi gjithashtu do të rriste rreziqet e sigurisë.

Po ashtu ekziston nevoja për të pasur kapacitete në rregullimin e grupeve punuese/komisioneve ndërdepartamentale me qëllim të zhvillimit të aspekteve të ndryshme, siç është ai i ristrukturimit të procesit të punës. Përfshirja e pushtetit lokal duhet të konsiderohet si optimale dhe është e rekomandueshme. Kjo nuk nënkupton se rregulloret, politikat, procedurat apo dokumentet e pushtetit lokal duhet të jenë të njëjta me ato të ministrive.

KRrPP-ja është agjenci udhëheqëse dhe ka rol bashkërendues. KRrPP-ja ka autoritetin, rolin institucional, kapacitetin e politikave dhe disa resurse për ta udhëhequr këtë agjendë. Ky është një zhvillim pozitiv duke marrë parasysh rolin strategjik ndërqeveritar të atij entiteti në procesin e prokurimit.

Do të ishte e dëshirueshme që kjo të konsolidohet edhe me një deklaratë publike të kryeministrit⁷⁸ ose të kabinetit qeveritar, dhe të përcaktohet prokurimi elektronik si program prioritar me objektivat që:

- Të sigurojë transparencë për të gjitha palët me interes;
- Të zvogëlojë burokracinë dhe të përmirësojë efikasitetin për të gjitha palët me interes;
- Të fuqizojë besimin në punët e qeverisë dhe të përmirësojë klimën e investimeve në vend;
- Të mandatojë kornizë të gjerë të prokurimit elektronik, duke përfshirë një sistem të integruar;
- Të zbatojë politikat operacionale dhe sistemore të prokurimit elektronik.

Rekomandohet që programi të përfshinë të gjitha entitetet qeveritare dhe të gjitha nivelet e qeverisë. Kosova në këtë aspekt ka përparësi mjaft të madhe – është jashtëzakonisht e rrallë që të gjitha entitetet dhe nivelet e tilla të qeverisë të jenë të përfshira nën një autoritet të vetëm rregullativ.

Derisa KRRPP-ja është përgjegjëse për ndërmarrjen e këtyre aspekteve të politikave dhe për zbatimin e programit, ekziston edhe konflikti i mundshëm i roleve për KRRPP-në, i cili duhet të menaxhohet: sipas Ligjit të prokurimit, roli i KRRPP-së kryesisht ka të bëjë me mbikëqyrjen, rregullimin dhe specifikimin e praktikave më të mira dhe të kërkesave për kapacitete, dhe në parim duhet të ketë rol minimal në fushën kontraktuale dhe operacionale. Rolet operacionale zakonisht duhet t'u përkasin entiteteve të prokurimit, dhe duhet të rregullohen e të monitorohen nga KRRPP-ja dhe entitetet e tjera mbikëqyrëse.

Ligji i prokurimit ka tensione / konflikte të roleve, për shembull, KRRPP-ja është përgjegjëse për monitorimin e përputhshmërisë dhe për zbatimin e prokurimit (siç ceket në nenin 81, par.3, monitorimi i menaxhimit të kontratave nga entitetet e prokurimit). Nga ana tjetër, KRRPP-ja ka mandat domethënës për të realizuar zhvillimin e prokurimit elektronik në ligj (neni 87 parasheh që KRRPP-ja të përkrahë zhvillimin e prokurimit elektronik), ku përfshihen shpenzime, dhe rrjedhimisht krijohen fërkime me rolet e tij të monitorimit të prokurimit dhe ato rregullative.

Sa i përket funksionit të udhëheqjes, agjencia kryesore për sistemin e e-prokurimit duhet të jetë në gjendje të udhëheq reformën, politikën e prokurimit dhe të drejtojë zhvillimin e Riinxhinierimit të Procesit të Punës (RPP) dhe të metodave të reja të prokurimit që mundësohen përmes e-prokurimit. KRRPP-ja gjithashtu që disa vite është duke menaxhuar dhe zhvilluar faqen ekzistuese të internetit, e cila duket të jetë nisma e vetme dhe më e suksesshme e e-qeverisjes deri më tani në Kosovë.

⁷⁸ Një autoritet i vetëm ministror është i pamjaftueshëm. Programi i prokurimit përfaqëson strategjinë e përgjithshme qeveritare, e cila ngërthehet me të gjitha resoret e ministrive.

Roli i udhëheqjes është i nevojshëm dhe rekomandohet që KRrPP-ja të mban rolin udhëheqës për zhvillim. Konflikti potencial i roleve nuk konsiderohet të jetë çështje kritike, dhe ka disa përjashtime të ngjashme në vendet e tjera të botës që janë të suksesshme dhe vazhdojnë të jenë të tilla.

Gjithashtu, sa i përket udhëheqjes së qeverisë, duket se ajo është fuqimisht e përkushtuar dhe ka modernizuar edhe legjislacionin përkatës, por gjithashtu është e dëshirueshme dhe rekomandohet që qeveria publikisht të demonstroi vendosmërinë e saj, dhe që të përcaktojë një afat kohor për operacionalizimin e sistemit të e-prokurimit. Gjithashtu, duhet të përcaktohen rezultatet kryesore të performancës nga kjo politikë, siç janë bie fjala kursimet dhe transparenca.

BURIMET NJERËZORE

Ekziston nivel i ulët i vetëdijesimit për nevojat e trajnimit, ndërsa pronësia e strategjisë së trajnimit ende nuk është e përcaktuar. Në përvojat e shumicës së vendeve, trajnimi është element thelbësor i zbatimit të prokurimit elektronik, si për nivelet e ndryshme të qeverisë, ashtu edhe për sektorin privat. Megjithatë, si sektori publik, ashtu edhe ai privat kanë shkallë të lartë të njohurive të internetit, andaj konsiderohet se kjo nuk do të jetë një problem i madh. Sido që të jetë, ky aspekt mbetet për t'u trajtuar më tej në planin e zbatimit.

PLANIFIKIMI DHE MENAXHIMI

Planifikimi dhe menaxhimi i prokurimit udhëhiqen përmes legjislacionit konsistent, ku përfshihet pushteti lokal, dokumentet standarde dhe proceset standarde, të cilat vlejné në përgjithësi. Këto karakteristika do ta bëjnë RPP për prokurim elektronik relativisht një proces të efektshëm. Po ashtu, ekziston përkrahje e gjerë e përmirësimeve të vazhdueshme në procesin e prokurimit elektronik. Nga ana tjetër, ekziston një bindje më e vogël se proceset e prokurimit janë mirë të menaxhuara tek entitete blerëse, dhe ka analiza të pakta për shpenzimet e qeverisë si tërësi. Prokurimi më shumë shikohet në aspektin e procesit të përputhshmërisë sesa në atë të menaxhimit të performancës.

3.1.7 Prokurimi elektronik

Edhe pse diçka ka filluar të bëhet në këtë fushë, finalizimi i kësaj pune mbetet objektiv. Prokurimi elektronik nuk nënkupton vetëm publikimin e rezultateve të prokurimit, por tërë procesin, ashtu siç parashihet në Ligin e prokurimit. Të gjitha kërkesat e prokurimit mund të publikohen përmes internetit. Sistemi për menaxhimin e prokurimit mundëson ruajtjen elektronike, si dhe vlerësimin teknik e financiar të ofertave. Paraqitja e këtij procesi në mënyrë transparente përmirëson besimin dhe efikasitetin. Duke u bazuar në të drejtat, ashtu siç parashihet me ligj, sistemi i menaxhimit të procesit ia mundëson çdo pale që të përcjellë procesin dhe të ankohet përmes internetit. Zbatimi i prokurimit elektronik ndikon në eliminimin e pengesave të pranishme më parë, duke rritur kështu besimin e të gjitha palëve të përfshira. Qasja do t'u jepet të gjithë personave, nëse rast se e njëjta lejohet me ligj, ndërsa në rast të kufizimeve, ata duhet të përdorin identifikimin elektronik (e-id). Çdo kategori do të ketë kontrollin e veçantë të qasjes, duke përfshirë autoritetin kontraktues, kontraktorin, ofertuesit, ankuesit, autorizuesit e njësisive buxhetore, auditorët dhe kategoritë e tjera të përcaktuara sipas ligjit në fuqi. Siguria e informatave në prokurim elektronik do të jetë maksimale. Qasja në prokurim elektronik do të ofrohet përmes portalit elektronik të shtetit.

Burimi: Strategjia për qeverisjen elektronike 2009-2015

Nuk ekziston një strategji e prokurimit elektronik, përveç një deklaratë në paragrafin 3.1.7 (shih kutinë) të një funksionaliteti të kufizuar në Strategjinë për qeverisjen elektronike (2008 – e cila është duke u përditësuar).

Kjo nuk paraqet strategjinë e prokurimit elektronik, dhe asnjë strukturë institucionale nuk është propozuar për të udhëhequr një program të tillë. Në këtë rast, vizioni dhe objektivat nuk janë artikuluar, dhe fushëveprimi i e-prokurimit nuk është kuptuar mirë nga disa palë kryesore me interes, ku edhe agjencia udhëheqëse (KRRPP) nuk ka kuptuar mirë aspektet e saj kryesore. Gjithashtu, menaxhimi i rrezikut nuk është i konsoliduar kur kemi të bëjmë me projektet e mëdha të prokurimit (prokurimi elektronik është projekt madhor), ndërsa menaxhimi dhe kontrolli i të dhënave ka nevojë për fuqizim. Të gjitha këto aspekte do të trajtohen në strategjinë e prokurimit elektronik.

POLITIKA

Politika e prokurimit e qeverisë është mjaft mbështetëse dhe në përputhje me objektivat e prokurimit elektronik. Objektivat e qeverisë lidhur me prokurimin përfshijnë qeverisjen e mirë, efikasitetin dhe zhvillimin ekonomik. Megjithatë, ky vizion nuk është artikuluar publikisht, andaj kjo duhet të trajtohet. Njashtu, nuk është e qartë se deri në çfarë mase entitetet blerëse menaxhojnë me rregulloret e prokurimit – ekziston perceptimi se korrupsioni është problem i madh. Po ashtu, është me

rëndësi të thuhet se ka dëshmi se auditimi merret me prokurimin vetëm nga aspekti i përputhshmërisë ligjore, por jo edhe aq shumë me çështjen se menaxhimi dhe kontrolli i të dhënave aktualisht nuk është i duhur dhe nuk është i mjaftueshëm për të trajtuar këto shqetësime. Funkcioni i auditimit duhet t'u përket palëve kryesore me interes në fushën e e-prokurimit dhe duhet të jetë në gjendje t'i kontribuojë kornizës së politikave lidhur me atë se çfarë kapacitetesh të informimit do të krijohen. Lidhur me e-prokurimin do të ketë nevojë për një numër politikash, të cilat duhet të hartohen nga KRrPP-ja për qëllime të funksionimit të sistemit. Këto politika janë të përvijuara në planin e zbatimit. Po kështu, ekzistojnë instrumentet e prokurimit elektronik, posaçërisht marrëveshjet kornizë, të cilat do të duhet të zhvillohen nga CPA, dhe të cilat gjithashtu do të kërkojnë zhvillim të politikave, të cilat do të mund të futeshin në përdorim brenda një afati të shkurtër. Këto çështje shtjellohen edhe në planin e zbatimit.

Centralizimi kundrejt decentralizimit

Rekomandohet që strategjia e prokurimit elektronik të parasheh një sistem të vetëm për të gjitha entitetet qeveritare dhe nivelet e qeverisë. Në këtë mënyrë teknologjia shfrytëzohet më mirë dhe në veçanti minimizohet duplikimi i menaxhimit të sigurisë, menaxhimi i katalogut, duplikimi i regjistrave të furnitorëve, etj, ku edhe aspektet e ndërveprueshmërisë janë më stabile. Ky sistem gjithashtu siguron një regjistrim të vetëm të furnitorëve dhe, rrjedhimisht, efikasitet më të madh të tyre, si dhe përmirëson perspektivën e metodologjive alternative të prokurimit, siç janë marrëveshjet kornizë.

Nganjëherë kjo kuptohet si centralizim i prokurimit, por kjo nuk është kështu. Centralizimi përfaqëson një infrastrukturë të unifikuar të informatave të prokurimit e jo centralizim të vet prokurimit. Entitetet dhe nivelet e qeverisë mund të mbeten plotësisht përgjegjëse dhe të mbajnë nën kontroll se çka blejnë dhe kur e blejnë – prokurimi mbetet i decentralizuar, por shfrytëzon infrastrukturën e përbashkët, mu sikurse shfrytëzon infrastrukturën e tjera të përbashkëta të shtetit për tregti, siç janë ligjet e prokurimit dhe sistemet bankare të shtetit. Në disa raste ekzistojnë dispozita për ministritë apo nivelet e caktuara të qeverisë për të pasur mundësinë e individualizimit të sistemit unik për qëllime të tyre të menaxhimit, pa sakrifikuar aspektet e përbashkëta, por kjo nuk rekomandohet.

Politika shtetërore dhe argumentet në favor të prokurimit elektronik

Strategjia e prokurimit elektronik duhet të jetë në përputhje me kornizën shtetërore të politikave, duke përfshirë për shembull politikën e qeverisjes dhe politikën financiare. Nuk do të ishte e mundur të vërtetohet nëse strategjia e e-prokurimit është në përputhje me politikën financiare pa dhënë argumentet në favor të prokurimit elektronik që duhet të jenë pjesë e zhvillimit të planit strategjik. Një propozim i argumenteve në favor të prokurimit elektronik është paraqitur në shtojcën 3. Politikën e tjera shtetërore, siç është ajo e sigurisë dhe kontrollit të të dhënave shtetërore po ashtu duhet të zbatohen. Këto nuk janë thjeshtë çështje të menaxhimit dhe të teknologjisë, por më shumë janë çështje të politikës, të cilat do të shtjellohen më poshtë.

LEGJISLACIONI

Legjislacioni ekzistues i Kosovës për prokurim dhe tregti elektronike është mjaft përkeqësues për fushën e prokurimit elektronik, pavarësisht disa çështjeve që duhet të ndryshohen, siç është nënvizuar në pjesët e mëposhtme të këtij raporti. Përmes Ligjit bazë të prokurimit shprehimisht njihet dhe ofrohet prokurimi elektronik, si dhe disa nga

metodologjitë e prokurimit në internet, siç janë ankandet e anashjella, si dhe autoritetet, siç është KRrPP-ja, që rregullojnë këto metoda.

Neni 129, paragrafi 4 është kundërthënës – qeveria deklaron se prokurimi elektronik është më i miri në aspektin e transparencës dhe qeverisjes, por zbatimin e tij e parashih të jetë vetëm zgjedhor. Kjo dispozitë nuk i bën mirë as pushtetit lokal e as atij qendror. Në BE disa aspekte të prokurimit janë të ndaluara, përveç nëse bëhen përmes internetit (Direktiva e prokurimit 2004/18/EC; neni 1.6). Gjithashtu, mund të theksohet se faktori kryesor i suksesit të madh të programit portugez të prokurimit elektronik ishte se ka qenë obligues.

Në legjislacion nuk parashihen ndryshime të kontratave. Kjo do të kufizon disa nga kapacitetet e menaxhimit të prokurimit elektronik dhe po ashtu ka gjasa të zvogëlojë vlerën e disa projekteve të ndërlukuara qeveritare të prokurimit. Nuk është reale të pritët që planifikimi i projekteve komplekse mund të parashih çdo aspekt dhe ku është i pamundur ndryshimi i marrëveshjeve kontraktuale, andaj OE-të në çmimet e tyre të ofertimit duhet të faktorizojnë një pasiguri më të madhe të çmimeve. Është e paqartë nëse ky aspekt i legjislacionit gjithashtu do të pengojë zhvillimin e disa formave të marrëveshjeve kornizë, të cilat janë veçanërisht të efektshme në prokurim elektronik.

Përveç asaj që u cek më lartë, kushtet bazë legjislative për prokurim elektronik dhe tregti elektronike në përgjithësi janë të thjeshta që të kenë status juridik, me kusht që:

- Të ketë dokumente elektronike dhe
- Nënshkrime elektronike.

Legjislacioni për nënshkrime elektronike (Ligji për shërbimet e shoqërisë së informacionit, 2012) aktualisht parashih këtë. Legjislacioni për nënshkrime elektronik është i llojit hibrid, ku përfshihen referencat në teknologji, por duke paraparë edhe neutralitet të plotë teknologjik. Ligji shkon përtej disa dispozitave më kufizuese të Ligjit të prokurimit, të cilat kanë natyrë kufizuese ndaj përdorimit të dokumenteve elektronike. KRrPP-në tanimë është e autorizuar që të hartojë rregullore për zbatimin e prokurimit elektronik.

Kushtet e tjera procedurale për prokurim elektronik përfshijnë rregulloret dhe politikatat për t'u siguruar:

- Që zbatimi dhe njohja e prokurimit elektronik të jetë në nivel të njëjtë me prokurimin manual;
- Që të obligohet përdorimi i sistemit të prokurimit elektronik nëpër agjenci sipas planit fazor. Rekomandohet që të mos lejohet ofertimi paralel (përdorimi i formularëve manual dhe elektronik) përtej një periudhe të shkurtër të përkohshme;

- Që të ndryshohen kushtet e dokumenteve të ofertimit kurdo që kjo është e nevojshme për t'iu përshtatur prokurimit elektronik;
- Që të pranohen metodologjitë e prokurimit përmes internetit, siç janë ankandet elektronike;
- Që të obligohet regjistrimi i furnitorëve përmes internetit si parakusht për pjesëmarrjen në prokurimet qeveritare përmes sistemit të prokurimit elektronik, si dhe dorëzimi i përgjigjeve për ofertat përmes sistemit të prokurimit elektronik;

Në kuadër të kushteve themelore lidhur me dokumentet elektronike dhe nënshkrimet elektronike, nganjëherë identifikohen edhe një numër reformash të tjera legjislativë, duke përfshirë edhe ato për fushat në vijim:

- Menaxhimi elektronik i arkivave;
- Mbrojtja dhe privatësia e konsumatorit;
- Ligjet për dëshmitë ligjore;
- Mbrojtja dhe besueshmëria e të dhënave;
- Prona intelektuale dhe e drejta e autorit;
- Kodet e praktikës së mirë.

Megjithatë, këto fusha në përgjithësi nuk janë parakushte për zbatimin e prokurimit elektronik.

Thënë në përgjithësi, legjislacioni ekzistues kryesisht mund të lehtësojë prokurimin elektronik.

Infrastruktura

Kosova ka një mbulueshmëri të mirë të infrastrukturës së telekomunikacionit, e cila përfshinë pothuajse të gjitha zonat e vendit, duke përfshirë të gjitha pushtetet lokale. Rrjeti qeveritar është i pajisur me kapacitete të caktuara të ruajtjes dhe të nxjerrjes së informatave në rast të fatkeqësive dhe ka edhe një tepriçë, ndërsa investimet e mëtejme në qendrën e të dhënave janë në vazhdim e sipër. Ministria e Administratës Publike ofron dhe udhëzime lidhur me standardet e ndërveprueshmërisë dhe me menaxhimin e rrezikut në fushën e zhvillimit të aplikacioneve. Fakti se a ka qendra ekzistuese e të dhënave kapacitete të mjaftueshme për prokurim elektronik duhet të vlerësohet përmes specifikacioneve të sistemit, të dhëna në kuadër të këtij projekti.

STANDARDET

Infrastruktura e telekomunikimeve kryesisht ka rëndësi dytësore për prokurim elektronik. Në shumë vende prokurimi elektronik funksionon me mbulueshmëri dhe

shpejtësi të ulët të lidhjes. Në shumë raste, aplikacionit janë të parapara të funksionojnë edhe me telefona mobilë apo përmes kafeve të internetit.

Një rëndësi më të madhe se rrjeti i telekomunikacionit kanë standardet e ndërveprueshmërisë dhe midëlluerit. Disa entitete publike në Kosovë konsiderojnë se nuk ka kornizë të artikuluar mirë të ndërveprueshmërisë, kështu që nuk ka standarde të qarta për zhvillimin e sistemeve apo për blerjen e harduerit, ku mund të themi se kanë dalë në sipërfaqe të ashtuquajturit ishuj të mospërputhshmërisë. Pavarësisht kësaj, rrjeti është dobët i integruar në praktikat qeveritare të menaxhimit, ky pasqyrohet mungesa efektive e GIF-it. Simptomatike për këtë është shfrytëzimi i përbashkët i adresave të punës në mes të zyrtarëve qeveritarë në faqet e internetit, siç janë: hotmail / Gmail / yahoo. MAP-ja është këshilluar që të 'inkurajojë' zhvillimin e aplikacioneve dhe përputhjen e tyre me Arkitekturën e Orientuar në Shërbime (AOSh), si dhe që entiteti përkatës të mbajë pronësinë ndaj kodit. Strategjia ekzistuese e qeverisjes elektronike nuk japë udhëzime të qarta për këtë çështje të rëndësishme:

3.5 Hardueri dhe softueri

Paralelisht me përmirësimin e teknologjisë dhe zgjerimin e qeverisjes elektronike duhet të ketë qasje për çështjet e harduerit dhe të softuerit përmes amandamentimit të ligjeve të nevojshme dhe investimit në teknologjitë e reja të harduerit dhe të softuerit.

Platformat ekzistuese do të përmirësohen, zgjerohen, kapaciteti i harduerit do të shtohet dhe platformat e reja do të zbatohen me qëllim të arritjes së një qeverisje elektronike të suksesshme.

Softueri do ta ketë Arkitekturën e Orientuar drejt Shërbimit (AOSh) dhe shërbimet e rrjetit të internetit (i mbështetur nga protokollet siç janë XML, SOAP, WSDL, WDDX, dhe UDDI); Web 2.0 me qëllim të ofrimit të ndërveprueshmërisë dhe përkrahjes. Teknologjia që do të përdoret në të ardhmen kryesisht do të përqendrohet në hapësinën kibernetike.

Nuk është e qartë se a është komunikuar apo udhëhequr në mënyrë të efektshme dhe me autoritet dhe po ashtu edhe mospërputhshmëria ka qenë problematike, e cila është përcjellë me probleme të kapacitetit të TI-së në shumë entitete. Në disa vende, shpenzimet e TI-së nuk janë të lejuara pa lejen e agjencisë udhëheqëse të TI-së me qëllim të konsistencës së shpenzimeve të propozuara në GIF-in qeveritar dhe me strukturën e politikave.

Sistemi i e-prokurimit i specifikuar në këtë projekt do të jetë në përputhje me Kornizën mbarevropiane të ndërveprueshmërisë dhe me standardet ndërkombëtare. Në veçanti, ky sistem do të jetë i bazuar në Arkitekturën e Orientuar në Shërbime (AOSh), e cila është po ashtu në përputhje me politikat MAP-së.

Gjithashtu duhet të theksohet se prokurimi përmes faqes qendrore të internetit automatikisht do të mund të tërhiqte kontrollin e politikave për të siguruar që proceset e blerjes të jenë në përputhje me të gjitha politikat e qeverisë. Këto politika në vendet e tjera përfshijnë ekonomizimin e energjisë, preferencat e bizneseve të vogla, etj. Nganjëherë ekziston politika e teknologjisë, përmes së cilës parashihet që blerjet në fushën e TI-së të jenë në përputhje me politikat e arkitekturës qeveritare. Sistemi i prokurimit elektronik do të jetë në gjende të përfshijë verifikuesin e listës kontrolluese të politikave. KRRPP-ja duhet të përfshinë Instrumentin e përputhshmërisë së politikave në arkitekturën e prokurimit elektronik.

SEKTORI PRIVAT

Sektori privat është mirë i përshtatur në tregtinë elektronik, duke përfshirë punët bankare përmes internetit. Është sugjeruar se do të ketë nevojë për trajnime të sektorit të biznesit për fushën e prokurimit elektronik, por se kjo nuk pritet të jetë detyrë kryesore. Konsiderohet që sistemi i prokurimit elektronik do të zvogëlojë gabimet e Operatorëve Ekonomikë (OE) dhe mund të pritet që të rrisë nivelin e konkurrencës së efektshme. Kjo kompetencë vlen për të gjitha bizneset, pos për ato shumë të vogla. Në përgjithësi duket se ka gjasa që kjo nismë do të ketë përkrahje të madhe nga shumica e palëve në sektorin e biznesit. E vetmja rezervë mund të jetë fakti se mund të ketë rezistencë që rrjedh nga besueshmëria e sistemit nga aspekti i sigurisë, ku disa OE mund të frikësohen se operatorët qeveritarë mund të shkyçin nivelet e sigurisë për të pasur qasje jo të duhur në dokumentet e ofertimit. Kjo çështje ka dalë në pah në një rast në Indi, dhe do të trajtohen në pjesët e mëposhtme të raportit.

SISTEMET

Tanimë ekziston një sistem i njoftimit të prokurimeve përmes internetit, i cili është pranuar mirë dhe është profesional, të cilin e administron KRRPP-ja dhe i cili kërkohet të shfrytëzohet nga të gjitha entitetet. Ka dëshmi që vërtetojnë se OE-të e konsiderojnë këtë faqe si efikase dhe të efektshme, si dhe shumica e tyre e shfrytëzojnë si burim kryesor të informatës dhe të dokumenteve lidhur me prokurimet qeveritare. Kjo faqe më së shumti përdoret në G2C nga të gjitha aplikacionet e tjera të qeverisjes elektronike. Megjithatë, ky instrument nuk ka kapacitete për zgjerimin funksional.

HARTIMI I STRATEGJISË SË PROKURIMIT ELEKTRONIK

Këto çështje dhe mangësi duhet të rregullohen apo të trajtohen në strategjinë e prokurimit elektronik. Qasja e rekomanduar është paraqitur në pjesët e mëposhtme të raportit.

LITERATURA

- Besnik Hajdari, “ Punimi i Doktoratës – Domosdoshmëria e prokurimit elektronik në Republikën e Kosovës – Mundësitë dhe Sfidat”, UET, Nëntor 2017
- Edmond Beqiri, “ Interneti – komunikimet kompjuterike” , Dukagjini, Pejë, 2000
- Doracak për ECDL (European Driving Licence), Smart Bits, Prishtinë, shtator 2005
- Legjislacionet e prokurimit publik – Kuvendi i Republikës së Kosovës

NDIKIMI I SISTEMEVE TË INFORMACIONIT NË KRIJIMIN E BIZNESIT ELEKTRONIK

Drc. Hazir HAJDARI

Fakulteti i Shkencave Kompjuterike

Prof.Dr. Ligor NIKOLLA

Fakulteti i Shkencave Kompjuterike

ABSTRAKT

E-biznes, ne si grup jemi munduar qe ne kete punim te perfshijme nje numer te madh te informacioneve lidhur me kete lami. Synimi jone me kete punim eshte te vetedijesojme me shume njerezit per dobite qe i kemi nga teknologjia bashkohore e diteve te sotme. Kjo teknologji ndikon bindshem edhe ne krijimin e bizneseve tuaja ne menyre online. Ky punim le te jete deshmi per dobite e informatikes ne biznes.

Fjalët kyçëse: SIM, E-Biznes, MSI, IT, FSHK, etj.

HYRJE

Biznesi elektronik (e-business) është formë bashkëkohore e organizimit të biznesit, e cila nënkupton përdorimin intensiv të teknologjisë informative, e veçanërisht të internetit. Mund të thuhet se biznesi elektronik sot paraqet metodën më bashkëkohore të biznesit, kah e cila tentojnë të gjithë ndërmarrësit për përvetësimin e pozicioneve sa më të mira në tregti, dhe investimin intensiv në zhvillim e aktivitetit të biznesit. Arsyet më të rëndësishme për të cilat tentohet të përdoret koncepti i biznesit elektronik janë:

- Shfrytëzimi sa më i mirë i të gjitha mjeteve të biznesit në disponim, veçanërisht informatës.
- Tentimi që të krijohet pozicioni sa më i mirë në tregti, respektivisht pozicioni konkurrent i kompanisë.
- Dëshira për realizimin e rezultateve sa më të mira, veçanërisht të atyre më precize matëse-financiare.

Përveç faktorëve themelor të lartpërmendur, ekzistojnë edhe disa faktorë më pak të rëndësishëm por që nuk mund të mos përmenden:

- Komforti më i madh i punëtorëve në punë, punëtorëve ekzekutues dhe menaxherëve të organizatës në të cilën forma e tillë e punës zbatohet.
- Aftësimi më i mirë dhe përparimi i pozicioneve të njerëzve të përfshirë në rrethinën e tillë të biznesit dhe të kulturës.
- Tentimi i mbajtjes së hapit në zhvillimin e përgjithshëm teknologjik, që konsiderohet investim në ardhmëri.
- Realizimi i të mirave të tjera, sikur që janë ato sociale, psikologjike dhe të natyrës politike.

Koncepti i biznesit elektronik është i zbatueshëm në të gjitha veprimtaritë ndërmarrëse. Por, ato në të cilat deri tani ka pasur rezultate më të mëdha pozitive janë:

- Tregtia elektronike
- Marketingu elektronik
- Shërbimi bankar elektronik
- Sistemet e rezervimit kompjuterik

Mirëpo, përshkrimi i aktiviteteve në të cilat ndërmarrësi, veçanërisht ai i vogli, mund të praktikojë elemente të veçanta të biznesit elektronik dhe në të cilat interneti mund t'i shërbejë është shumë i gjatë.

Biznesi elektronik – filloi në vitin 1996, kur kompania Amazon.com filloi të sjellë në internet industrinë e librave elektronik ,duke mundësuar prezantimin e katalogëve, broshurave, kryerjen e pagesave etj. Modeli i biznesit ishte një shitës me shumë blerës. Biznesi elektronik është biznes i cili zhvillohet me ndërmjetësimin e teknologjisë informatike komunikues, e sidomos teknologjisë së internetit. Biznesi elektronik vazhdimisht gjeneron modele të reja afariste, lloje të reja të partneritetit afaristë dhe mënyra të reja të afarizmit.

Biznes elektronik nënkupton :

- **optimizmin e proceseve afariste** (prodhimin, marketingun, distribuimin, shitjen, pagesat etj).
- **përmirësimin e marrëdhënieve** (me publikun, me klient, furnizues, distributor etj).
- **përmirësimin e shërbimeve afariste** (në banka , agjensione të advokimit, të kontabilitetit etj).

Biznesi elektronik ka ndryshuar në mënyrë rapide ekonominë, shoqërinë dhe politikën. Kjo është arsyeja kryesore sepse sot interneti dhe zhvillimi i afarizmave përmes rrjetave kompjuterik dhe në mënyrë elektronike i kushtohet kaq shumë rëndësi viteve

të fundit. Pa marrë parasysh se çfarë biznesi zhvillon është kuptuar se për mes internetit mund të sigurohen të hyrat e përgjithshme dhe të zvogëlohen shpenzimet.

PËRGATITJA PËR KALIM NË BIZNESIN ELEKTRONIK

Orientimi në hapësirën e internetit

Interneti krijon një formë të re të hapësirës ekonomike dhe tregje të reja hapësirën ekonomike virtuale (e parashikueshme dhe jo fizike) dhe tregjet elektronike, të ashtuquajtura Cyber-space. Asnjë njeri, kështu edhe asnjë ndërmarrës i vogël nuk ka ndonjë përvojë se si të sillen në cyber-space, çka në këtë botë mund të presin, të mira, çfarë rreziqe ju kanosen dhe me çfarë dyshime dhe provokime do të hasin. Për këtë ndërmarrësit në fillim të shekullit XXI duhet të zhvillojnë metoda, dhe kulturë të sjelljes që i përshtatet hapësirës virtuale të ekonomisë. Ata me thënë më thjeshtë duhet përshtatur dhe me vetëdije të ndërrojnë doket e veta, sjelljet ndaj vlerave, mënyrën e sjelljes në punë si dhe paragjykimet e caktuara. Ajo çka kërkohet është ndërmarrësi i tipit të ri.

Karakteristikat e ndërmarrësit të tipit të ri

Ndërmarrësi i tipit të ri - ndërmarrësi në internet - duhet të dijë të gjejë përgjigjet në provokimet e reja dhe shoqërore. Kërkesat minimale që ai duhet plotësuar janë:

- Duhet të ketë edukim adekuat për zbatimin e teknologjive të reja në biznes.
- Në punë duhet të jetë fleksibil, i përshtatur ndryshimeve, i hapur për risi dhe i shpejt në reaksione.
- Globalizimi i ndërmjetësuar përmes internetit nga secili ndërmarrës poashtu edhe atij “më të voglit”, kërkon të bëhet “qytetar i botës” dhe të lë kornizën dhe horizontin e ngushtë local.
- Nuk guxon të kërkojë fatin e vetë në lojrat politike dhe të dredhive (për të cilat është laik), por, me sjellje të shëndoshë ndaj punës së vetë dhe të huaj, krijimtarinë dhe vlerat e vërteta materiale dhe cilësore.
- Duhet të përgatitet për mundësin që puna e tij e vogël “Brenda natës” të rritet në biznes të madh.
- Tradicionalisht i ngarkuar me kulturën lokale, kuptimin dhe adetet, duhet zhvilluar mënyra të reja të vendosjes së kontakteve të punës dhe komunikimeve me partnerët.
- Duhet deri në fund të kuptojë faktin se në punë do të ketë sa më pak kontakte me realitetin, subjektet fizike, e më shumë me subjekte abstrakte për të cilët di shumë pak ose nuk di fare.
- Duhet të i përshtatet formave të reja të krijimit të vlerave dhe të mirave ekonomike, sepse ato dalin gjithnjë e më shumë nga kualiteti i prodhimeve dhe shërbimeve të ofruara që edhe më shumë i fisnikrojnë.

- Në raport me konkurrencën duhet të jetë korrekt maksimalisht, i sinqertë dhe lojal, për arsye se edhe mashtrimet e vogla, trathtitë e vogla në hapësirën e globalizuar të ekonomisë virtuale shpejt zbulohen, kurse dënimet vinë edhe më shpejt.
- Duhet të zhvillojë një raport krejtësisht të ri ndaj hapësirës dhe kohës në internet rrethinë

Edhe pse në shikim të parë duket se këto kërkesa është vështirë të plotësohen, ndoshta është edhe e pamundur të plotësohen, përvoja e botës së zhvilluar na tregon se kjo nuk është ashtu. Me më rëndësi është të kalohet bariera psikike, bariera që ndan botën tradicionale nga bota virtuale e ardhmërisë e cila vetëm sa ka filluar. Që kjo realisht mund të ndodh kanë treguar, Bill Gates nga Microsoft, Jeff Bezos nga Amazon.com dhe udhëheqësit e tjerë në internet.

Hapësira dhe koha në internet

Shkaqet e suksesit dhe popullaritetit që i krijon interneti radikalisht janë të ndryshme nga ato për të cilat jemi dëshmitar për të kaluarën. Interneti, në të vërtetë, i ndryshon ligjet themelore të biznesit. Më nuk vlejnë rregullat si ato “peshku i madh i hanë peshqit e vegjël”, dhe “vrapuesi më i shpejt gjithmonë mbërin në cak para atij të ngadalëshmit”, që është më së miri “ngadalë por sigurt” dhe tjera të ngjajshme. Në internet rrethinën e njerëzve me shumë dije kontrahohen më shumë punë të mira në krahasim me ata me edukim dhe informim më të vogël. Dituria dhe informatat janë, pra, çelsat e suksesit në biznes. Edhe pse shumë njerëz ende besojnë se koha dhe hapësira janë faktorë të pandryshueshëm, praktika në internet e demanton këtë. Punët këtu, në të vërtetë, rrjedhin plotësisht ndryshe në krahasim me botën fizike tradicionale. Në vend se klientëve tuaj t’i ofrosh shërbime prej orës 8 deri në 20, ose edhe më keq, prej 9 deri në 17, në internet pa mundim të madh punët do t’i kryeni 24 orë në ditë, 365 ditë në vit. Askush nuk do të mërzhitet që një qytet ora do të jetë 3 e mëngjesit, kur, në një qytet tjetër në Peking do të jetë pasdite, kurse është koha e vërtetë për kontraktim të punëve. Derisa dikush në një qytet bëhet gati për të fjetur një e treta e botës zgjohet prej gjumit dhe është gati për biznese të reja. Pra, për të mbetur gjithmonë në rrjedha të biznesit duhet ndërmarrë diçka radikale. Teknologjia e internetit dhe informatika e ofrojnë këtë mundësi radikale që mungon - të ndërmirret. Zonat kohore dhe pengesat hapësinore janë të panjohura në internet. Kur njëherë të pranoni ligjet e komunikimit digjital dhe hapësirës virtuale, gjithçka shëndrrohet në tash dhe këtu. Edhe pse zonat kohore mbeten edhe më tutje të rëndësishme në komunikimet ndërnjerëzore (p.sh. telefonja) - sepse, askush nuk do të ju lejojë që ta zgjoni çdo natë dhe ta maltretoni me pyetjet e tua pamarrë parasysh se ato munden me qenë të menqura - në biznes këto bëhen krejt jorelevante. Nëse dikush do të dëshiron që me ju të bëjë biznes në momentin kur ju sapo jeni zgjuar apo jeni të sëmurë apo jeni duke shkuar në lojë ose piknik, interneti këtë do të ja mundësojë, kurse ju do të fleni, shëroheni apo dëfreheni. Por, kur përsëri t’i ktheheni punës ndoshta do të jeni më të pasur (pra edhe më të gëzuar). Me përdorimin e internetit të gjitha ngjarjet kudo në botë ofrohen gati se në distancën zero, kurse koha në përgjigjen në provime apo kërkesa gjithashtu tenton

në zero. Shërbimet sa më kualitative në internet i ofrojnë shansa secilit ndërmarrës që të jetë i shpejtë sikur konkurentët e vetë dhe afërsin “në vendin e krimi” sikur të tjerët. Distanca hapësinore, koha dhe shpejtësia më nuk paraqesin përparësi për konkurentët. Këto përparësi tani rrjedhin ekskluzivisht nga dija, kreativiteti dhe shkathhtësia e përdorimit të internetit . Interneti, pra i redukton të katër dimensionet klasike fizike të botës së biznesit (tri hapësinore dhe një kohore) në një pikë të vetme-klienti (blerësi), tani dhe këtu.

PLANIFIKIMI, FORMËSIMI DHE NISJA E BIZNESIT ELEKTRONIK

Çka duhet bërë që t'i iket mossuksesit?

Kalimi në formësimin elektronik në përgjithësi nuk kërkon investime të mëdha. Nga mjetet që duhet investuar shumë me rëndësi është investimi në vetëedukimin e ndërmarrësit të ardhshëm, në hulumtimin e e tregut dhe mundësisë së biznesit, në organizimin e punës në kompanin e vet, në reformimin e punëve, në koordinimin e punëve me biznes partnerët, në përgatitjen psikologjike të vetëvetes dhe bashkëpunëtorëve më të afërt, etj. E gjithë kjo, në shprehjen financiare, nuk është investim i imadh, por kjo assesi nuk guxon të jetë nënqimim për përgatitjet e veta për kalimin në biznesin elektronik.

Në të vërtetë, në analizat e provave të pasuksesëshme të nisjes së biznesit elektronik profitabil, faktorët kryesor të mosuksesit janë:

- Përgatitja psikologjike e ndërmarrësit elektronik (internetit) të ardhshëm. Jo rrallë me kalimin në biznesin elektronik kuptohet se çdo gjë do të shkojë vetëvetiu. Ky lloj i të menduarit dhe qëndrimeve duhet që të ndërprehen në themel, sepse nuk duhet pritur që dikush do të ju ndihmojë, edhe ate për dy arsye:

a) Interneti është rrjet jo i rregullt, i padrejtuar në të cilën nuk ka asfarë autoriteti i cili do të mund të kishte rolin e “mentorit” tuaj, dhe do ta kishit menjëherë në dispozicion kur të ju duhet ndihma apo këshilla. Në internet punët kryesisht kryhen në formën “mjeshtër i vetëvetës”.

b) Biznesi elektronik është i hapur për të gjithë, që do të thotë se secili ka shanse të njëjta në fillim për sukses apo mosukses. Ajo ka potë efekte të tregtisë perfekte, mirëpo në te mund të hasen edhe shumë “ndytësi”. Konkurenca është shumë e madhe, e madhësive planetare, dhe nga ajo nuk duhet pritur as mëshirë e as bashkëndjenjë eventuale. Pra, kyqja në garën e internetit vetëm për të garuar zakonisht do të thotë të ndalesh para kohe dhe pa mberri në cak.

- Frika dhe rezistenca e panevojshme. Kozervativiteti dhe rezistenca joracionale ndaj ndryshimeve teknologjike gjithashtu janë faktor psikologjik që qojnë në mosësukes. Në të vërtet, me mos pranimin e risive teknologjike (interneti dhe zbatimet e tijë padyshim janë) që më parë gjykojnë në stagnim, dhe gradualisht mbetje pas tjerëve dhe, në fundë humbje. Mirëpo edhe pranimi i tyre pa u vërtetuar për nevojën e tyre gjithashtu është i rrezikshëm.
- Mosdituria. Për internetin tani di gjithkush, por kjo asësesi nuk do të thotë se për të nuk duhet munduar dhe mësuar diçka. Në të vërtet disa gjëra elementare si surfimi, dërgimi dhe marrja e postës elektronike munden shumë lehtë të mësohen —këte munden edhe fëmijët e vegjël , por duhet patur kujdes që në biznesin elektronik nuk do të kemi punë me fëmijë të vegjël, më afër mendësh është të supozojmë se do të kemi punë me “lojtarë të mëdhenj”, pra, duhet investuar shumë në vetëvete në mënyrë që të jemi të aftë të ballafaqohemi me partnerët të cilët duhet supozuar se kanë investuar shumë në vete.
- Praktikimi i metodave të vjetra në kushte të reja. Vendimi për kalimin në biznesin elektronik do të thotë gatishmëri në pranimin e ndryshimeve, e kjo do të thotë se veprimet e vjetra duhet pjesërisht ndërruar. Emërtimi i ekspertëve për përshtatjen e kushteve ekzistuese të punës kushteve dhe proceseve të reja është riingjinierring. Përkundër këtij emërtimi bombastik, bëhet fjalë për një gjë shumë të thjeshtë: metodat e punës të praktikuarra më herët duhet analizuar në themel vërtetuar çka nuk është në rregull dhe përmirësuar ate. Pra, gjithë ajo që është e mirë nuk duhet ndryshuar, por, pa asnjë sentimentalizëm duhet analizuar gjith atë që paraqet pengesë dhe ndryshuar pa hamendje.
- Qëllimet jo të sinqerta apo të këqija. Biznesit elektronik duhet ofruar sikur secilës punë tjetër: Me besim dhe qëllime të mira, ai i cili i hyn punës me qëllime të mashtrimit të dikujt apo me qëllime të këqija-në staza të gjata nuk do të ketë shanse për ekzistencë. Për shkak të prezencës së gjithëmbarshme të informatave në internet, mashtrimet shumë lehtë dhe shpejtë zbulohen.

Pra, përfundimi që rrjedh do të thotë: kalimi në biznesin elektronik nuk kërkon investime të mëdha, duhet të investohet në anën psikologjike dhe arsimore të vetëvetes, në organizimin më të mirë të punës dhe marëdhënieve më partnerët.

Definimi i strategjisë për pranimin e biznesit elektronik

Gjatë kalimit në biznesin elektronik duhet të kemi parasysh shkallët e zhvillimit të cilat kompania duhet t'i kalojë në mënyrë që të forcojë pozitën e e vetë në cyberspace, dhe aty të bëhet subjekt i respektueshëm. Këto faza mund të përshkruhen:

1. Lajmërimi dhe ekzistimi në rrjet.
2. Vendosja e Eëb faqes së strukturuar.
3. Provimi i mundësive për tregti elektronike.
4. Praktikimi i biznesit elektronik
5. Avancimi në subjekt të rëndësishëm në tregun e internetit.

Pajisja me teknologjinë e duhur për të zhvilluar biznesin elektronik

Jo rrallë tek shfrytëzuesit e papërvojë ekziston një frikë se do të gabojnë gjatë zgjedhjes së pajisjeve teknike për punë në internet. Këtë në masë të madhe e potencojnë edhe shitësit e kompjuterëve, duke e mistifikuar me qëllim ofertën e tyre në mënyrë që të mëshehin mungesat e saj apo qmimet e larta, e nganjëherë blefojnë. Por, nuk ka vend për frig të tepruar-nëse vendosni për furnizuesin e besueshëm, e ai është ai me fotografi të mirë të tregut, thjesht nuk do të mundeni me gabu seriozisht. Dikur ka mbizotëruar besimi se firmat tregtuse-më të njohura janë të shtrenjëta dhe më e favorshme është të orietohemi në teknikën e firmave pa emër (Ang. No-Name) por, pasi që shumë “janë djegur” vlen konstatimi se më mirë është të orietohemi në prodhimet e besueshme dhe me firmë. Pasi që problemt paraqiten kur atë pajisje duhet pastruar, servisuar, rregulluar, përparuar, lidhur me pajisjet tjera në rrjet etj, Nga sa u përmend më lartë. Loja e ashpër në mes të prodhuesve dhe shitësve të pajisjeve të informatikës ka ndikuar në zvogëlimin e qmimeve edhe të prodhimeve më kualitative të prodhuesve më të njohur, kështu që sot qmimi nuk është më vendimtar në vendosjen për zgjedhjen e pajisjeve. Shumë më me rëndësi është kualiteti i përkrahjes dhe siguria e garantimeve që japin furnizuesit.

PËRGATITJA PROGRAMORE

Në të gjitha rrjetat kompjuterike zbatohen protokolet themelore, si bashkësi rregullash të cilat caktojnë mënyrën e punës së shfrytëzuesve dhe shkëmbimit të informatave. Në internet zbatohen, siç u përmend më heret TCP/IP protokolet. Zbatimin e këtyre protokoleve e mundësojnë programet e caktura standarde kompjuterike të cilët mund të gjenden si të vetëm në tregjet e softëverëve kompjuterik, mirëpo zakonisht këto ju ofrojnë dhënësit e shërbimeve kompjuterike. Kështu p.sh shumë dhënës të shërbimeve të internetit në qmimin e parapagimit kan futë edhe dorëzimin e programeve përgjegjëse për punë në internet.

Kompjuteri dorëzohet me sistemin bazik të programeve, të ashtuquajturin sistemin operativ, dhe nëse ai është Eëindoës 95, 98 apo NT. Atëherë shfrytëzuesi duhet të blejë edhe paketin e programeve aplikative Office 2000, ku është përfshi edhe programi për punë me serviset kryesore të internetit Microsoft Internet Explorer. Gjithashtu mund të përdoret edhe Netscape Navigator dhe në parim është njëjtë se për cilin do të vendosni.

Vendosja e web faqes

Vendosja e ëeb faqes është një process kreativ i cili zhvillohet në katër hapa:

- Marrja e vendimit për vendosjen e Eëeb faqes
- Vendosja e Eëeb faqes
- Krijimi i Eëeb faqeve vetanake
- Mirëmbajtja Eëeb faqeve

Shfrytëzuesi ka shkallë të madhe të lirisë gjatë zgjedhjes dhe definimit të Eëeb adresës së vet, dhe duhet patur kujdes që ajo të jetë:

- Informative
- Serioze
- Tërheqëse
- Origjinale

Në hapësirat me biznes elektronik të zhvilluar sot, mendohet në mënyrë serioze për një aspekt të veprimtarisë së biznesit elektronik-për shpejtësinë e reagimit në pyetësorët apo kërkesat e shfrytëzuesve. Natyrisht tentohet që shpejtësia në përgjigje të jetë sa më e madhe, kurse ajo mvaret nga tre faktorë.

- Nga fuqia e procesorit (të kompjuterit) në të cilin është e lokalizuar ëeb faqja.
- Nga Rezultatet, kjo do të thotë nga shpejtësia e pajisjeve komunikuese përcjellëse të kyqura.
- Nga Kualiteti i infrastrukturës së rrjetit komunikues në disponim.

Marrja në shfrytëzim (Outsourcing) i web vendit

Që projektin e vendosjes së ëeb faqes të mund të ja besoni dikujt tjetër, duhet të gjeni dhënës të shërbimeve që do të “strehojë” Eëeb faqen tuaj dhe do të ju ofrojë këshillime, sikur ato të llojit të formës së ëeb faqes. Në kohën e fundit popullaritet të madh gëzon kompania Vstore e cila në ofertën e vetë mundëson hapje e vendit shitës falas të gjithë atyre që dëshirojnë. Në marrëveshje me pronarin e ri të vendit shitës caktohen identiteti visual dhe emërtimi, repertoari dhe struktura e ofertës. Ekspertët e Vstore- s propozojnë dhe i dërgojnë pronarit të vendit të ri dokumentacionin përkatës elektronik për punë dhe programet adekuate për përpunimin e tyre. Nga ai moment e tutje pronari udhëheq vetë :shitorenl e tijë, kurse vstore mbledh përqindjen e vetë nga shitja e realizuar. Pra, këtu kemi

të bëjmë me një formë të hapjes së shitores në stilin qelësi në dorë, që mund të jetë shumë tërheqëse dhe një zgjidhje e mirë për shitësit e papërvojë në biznesin elektronik.

PËRFUNDIMI

Me këtë punim jemi munduar ta pershkruajmë procesin e kalimit ne biznes elektronik nga ajo tradicionalja. Te mirat qe perfitojmë si dhe veshtirësit që do të na paraqiten gjatë këtij vendimi.

REFERENCAT

- David Crowder and Rhonda Crowder, “The Internet”, IDG Books WorldWide, New York, 1999
- Edmond Beqiri, “Bazat e Informatikës”, Universiteti i Prishtinës, Prishtinë, 1998
- Edmond Beqiri, “Interneti - komunikimet kompjuterike”, IOM, Prishtinë, 2000
- Besnik Hajdari, “Biznesi Elektronik”, Universiteti i Prizrenit, 2018

EDUCATION RESEARCH PAPERS

QASJA KULTURORE E SHPREHJEVE TË NGURTËSUARA NË MËSIMDHËNIEN E GJUHËS FRËNGE

Msc. Adriana Gjika

Universiteti i Vlorës « Ismail Qemali »

Departamenti i Gjuhëve të Huaja

adigjika123@gmail.com

Bashkautore Msc. Silvana Hazizaj Nikaj

Drejtuese në Arsimin Parauniversitar, Vlorë

ABSTRAKT

Përveç fjalëve monoleksikore, leksiku i një gjuhe përmban dhe fjalët polileksikore e deri te shprehjet e ngurtësuar që janë pasuria gjuhësore dhe kulturore e një komuniteti. Për t'i kuptuar këto njësi nuk mjafton vetëm të mësosh gjuhën, pasi ato kërkojnë njohuri përtej fonologjisë, leksikut apo sintaksës. Për t'i mësuar ato lypen disa njohuri jashtëgjuhësore, që kanë të bëjnë me vizionin, historinë, traditat, kulturën e popullit që e flet atë gjuhë. Sigurisht, kjo është e vështirë por jo e pamundur. Prandaj ne në mësimdhënie e FLE e inkurajojmë trajtimin e tyre qysh në fillimet e mësimnxënies dhe ky punim ka për qëllim që t'i ndihmojë studentët e gjuhës frënge që t'i kuptojnë dhe përdorin ato me korrektësi. Domosdoshmërinë e mësimit të tyre e ka theksuar dhe Kuadri European i Përbashkët i Referencës për Gjuhët, i cili kishte konstatuar se deri në fundin e shekullit të kaluar, mësimi i shprehjeve të ngurtësuar ishte përjashtuar nga mësimdhënia.

Punimin tonë e kemi ndarë në 3 pjesë : shprehjet e ngurtësuar të përbashkëta për të dy gjuhët ; shprehjet e ngurtësuar të ndryshme ; shprehjet e ngurtësuar që nuk kanë ekuivalente në gjuhën shqipe. Në përfundim ne mendojmë se shprehjet frazeologjike duhet të zënë më shumë vend në mësimdhënie sado e vështirë që kjo të jetë.

Fjalët kyç : shprehjet e ngurtësuar, qasja kulturore, gjuha frënge, mësimdhënie.

HYRJJE

Zotërimi i shprehjeve idiomatike është po aq i rëndësishëm në gjuhën e nënës sa dhe në gjuhën e huaj. Në të parën ajo bëhet automatikisht, pa bërë ndonjë reflektim gjuhësor dhe shprehjet përdoren pa përpjekje, pa u ndërgjegjësuar për veçantitë e tyre. Ndërsa në gjuhën e huaj, ato të paraqesin shumë vështirësi; folësi është i detyruar të kërkojë gjithmonë shpjegime logjike me qëllim që mesazhi të jetë i kuptueshëm. Folësi i huaj duhet të mësojë shprehjet e ngurtësuara si dhe kontekstet në të cilat përdoren ato. Kështu lind nevoja e punës me shprehjet frazeologjike dhe e integritit të tyre në qasjet didaktike.

VËSHTIRËSITË E SHPREHJEVE TË NGURTËSUARA

Mësimdhënia e shprehjeve të ngurtësuara është një detyrë komplekse që kërkon një përpjekje shtesë nga ana e mësimdhënësve dhe që mund të nxjerrë shumë vështirësi për studentët.

Këto vështirësi janë vështirësi të të kuptuarit dhe të përdorimit të tyre.

Vështirësitë e të kuptuarit : Shprehjet transparente nuk përbëjnë shumë problem për t'u kuptuar nga studentët, por ato më opakët i pengojnë studentët të bëjnë lidhjen midis skenës leksikore dhe skenës reale. *Etre le bras droit de qqun = të jesh krahu i djathtë i dikujt* është shprehje transparente, por si mund ta bëjë studenti lidhjen midis lepurit dhe mosvajtjes në një takim të shprehja *poser un lapin = të mos shkosh në një takim ?* Për ta lehtësuar të kuptuarit, mësimdhënësi duhet ta ndihmojë studentin përballë këtyre strukturave tepër opake.

Mësimdhënësi në orën e FLE duhet të marrë në konsideratë impaktin e gjuhës së nënës, e cila mund ta lehtësojë të kuptuarit (nëse ekziston një shprehje ekuivalente në të dy gjuhët) apo ta pengojë atë (në rast se në gjuhën shqipe nuk ekziston një ekuivalente ose ka një kuptim tjetër nga ai i gjuhës frënge). Për shembull, shprehja *loin des yeux, loin du cœur* ka ekuivalenten e saj në gjuhën shqipe : *larg syrit, larg zemrës*, por shprehja *un homme averti en vaut deux* nuk ka. Në këtë rast vihen përballë sistemet e ndryshme gjuhësore dhe gjenden ekuivalentet frazeologjike të mundshëm duke krijuar paralele midis gjuhës së nënës dhe asaj të huaj dhe duke eksploruar funksionimin ligjërimor të shprehjeve në të dy gjuhët e kulturat.

Vështirësitë e përdorimit : Nuk mjafton të dimë shprehjen, por është e rëndësishme dhe të qenët i aftë për ta përdorur atë saktë dhe për ta përdorur në kontekstin e duhur dhe pa abuzuar. Studenti i huaj nuk i kupton dot kufijtë e shprehjes dhe ngurtësimin e saj ashtu siç i kupton studentin natif. Prandaj mësimdhënësi duhet të theksojë aspekte të tilla si forma sintaksore fikse dhe e patjetërsueshme e shprehjeve.

ROLI I MËSIMDHËNËSIT NË MËSIMDHËNIEN E SHPREHJEVE TË NGURTËSUARA.

Mësimdhënësi luan një rol qëndror për t'iu zbuluar studentëve shprehjet e një kulture tjetër, por, së pari, kjo kërkon që mësimdhënësi të ketë njohuri kulturore mbi gjuhën që jep. Kësisoj ai do t'u zgjojë studentëve kuriozitetin ndaj gjuhës dhe kulturës së huaj.

Shprehjet e ngurtësuara mbartin shpesh njohuri kulturore (historike, letrare), janë të pranishme në mediat dhe shtypin. Pra ato kanë një « biografi », dmth janë pasqyrë ku reflektohen zakonet, faktet historike apo një e kaluar letrare. Falë studimeve etimologjike të shprehjeve, gjejmë origjinën formale dhe semantike të shumë shprehjeve të ngurtësuara dhe shohim pastaj se si ato kanë evoluar me kalimin e kohës. Duhet theksuar se ato nuk rreshtin s'u zhvilluari : disa vjetërohen dhe zhduken ndërkohë që të tjera lindin (psh nga këngët, librat, sloganet publicitare, titujt e shtypit, etj). Shprehjet janë të lidhura fort me kulturën dhe përdorimin e gjuhës, pasi ato reflektojnë realitetin të cilave u korrespondojnë. Mësimdhënësi duhet të zgjedhë shprehjet më aktuale dhe universale me qëllim që mësimdhënia e këtyre shprehjeve të jetë efikale dhe e dobishme.

Ka shprehje të ngurtësuara që janë identike për shumë gjuhë, sipas fushave dhe konceptimin të botës së përbashkët. Krahasimi me gjuhën e nënës të studentit na lejon të analizojmë funksionimin e dy gjuhëve dhe të shohim ngjashmëritë dhe ndryshimet kulturore. Por janë sidomos shprehjet e një (propre à) komuniteti vetë ato që nxjerrin karakteristikat kulturore. Ne do të analizojmë konvergjenat dhe divergjenat midis shprehjeve të ngurtësuara frënge dhe shqipe.

Nga pikëpamja e mësimdhënies së FLE, praktikimi i këtyre shprehjeve do të mundësonte psh :

- Të punohej me leksikun,
- Të zbulohesh kultura dhe historia e një vendi tjetër,
- Të analizohesh gramatika, forma e shprehjes,
- Të krijoheshin paralele midis dy gjuhëve,
- Të analizoheshin metaforat dhe figurat e tjera stilistikore,
- Të punohej me regjistrat e gjuhës,
- Të përmirësoheshin njohuritë gjuhësore dhe kulturore, etj.

Shprehjet e ngurtësuara përbëjnë një objekt studimi shumë të pasur, interesant, edukativ dhe të dobishëm për një student të FLE. Trajtimi i tyre kërkon një përpjekje shtesë nga ana e mësimdhënësit, por shprehjet meritojnë një trajtim më të detajuar me qëllim që një student të tjetër i aftë të kuptojë frëngjisht dhe të shprehet rrjedhshëm.

SHPREHJET E NGURTËSUARA FRËNGE DHE SHQIPE

Identiket.

Në të dy gjuhët ekzistojnë shprehje të ngurtësuara ekuivalente. Këto shprehje mbartin një vlerë të vërtetë të përgjithshme apo një « mençuri kolektive » që është universale. Të njëjtat ide mbarten nga i njëjti fjalor. Shprehjet e ngurtësuara identike na tregojnë se ekziston një konceptim i botës i bërë njësoj në të dy kulturat. Në mësimdhënien e shprehjeve të ngurtësuara është mirë të fillohet nga shprehjet ekuivalente, me qëllim që studenti t'i krahasojë shprehjet dhe ta gjejë më lehtë domethënien.

- *Prendre le taureau par les cornes – ta kapësh demin për brirësh.* Skena reale : ta marrësh situatën në dorë.

Të dy gjuhët kanë të njëjtin konotacion të shprehjes frazeologjike. Bëhet fjalë për një shprehje lehtësisht të kuptueshme, pasi ekziston një ekuivalente në shqip.

- *La loi de la jungle – ligji i xhunglës.* Skena reale : ligji i më të fortit.

Në xhungël, për të gjitha qëniet e gjalla, mbijetesa është një luftë në çdo moment ku, shpesh, është grabitqari më i fortë ai që fiton, derisa ai vetë të bëhet ushqim për një më të fortë se ai. Shprehja pastaj përdoret metaforikisht dhe për situatat më njerëzore si ato të ndërmarrjeve ku, për të bërë karrierë dhe për t'u ngjitur në hierarki, « grabitqari » shtyp të ngjashmin e tij.

- *S'endormir sur ses lauriers – të flesh mbi dafina = të kënaqesh me sukseset e para dhe t'i ndalosh aty përpjekjet.*

Dafina është një shkurre aromatike e krahinës së mesdheut. Nëse gjethet e saj shërbejnë për të parfumuar gatimet, degët shërbenin për të thurrur kurora për poetët, heronjtë dhe fitimtarët. Të flesh mbi dafina, në kuptimin e figurshëm është që të kënaqesh me arritjet e para (në mënyrë implicite ; me kurorën e dafinave) dhe të mos i vazhdosh më përpjekjet e mëtejshme. E njëjta shprehje përdoret dhe në shqip dhe është e thjeshtë për t'u kuptuar nga studentët kjo shprehje metaforike.

- *L'œuf de Colomb – veza e Kolombit = një gjë shumë e thjeshtë, mjafton të të shkojë mendja.*

Historia tregon se në një vakt tek një sinjor Spanjoll, gjatë të cilit lundërtari po vihej në lojë nga të pranishmit, Kolombi mori një vezë dhe u tha qesëndisëve që të bënin që veza të rrinte ngritur, në këmbë, pa e mbështetur diku. Sigurisht, asnjë s'ia arriti, atëherë Kolombi e mori vezën, i theu pak majën dhe e vuri në këmbë. Kur ata i thanë se kjo ishte shumë e thjeshtë, ai iu përgjigj se një detyrë mund të duket e thjeshtë pasi e sheh sesi bëhet, por duhet mendje dhe ide për ta kryer atë. Kjo metaforë lindi diku para mesit të shek. XVIII.

Ne kemi të njëjtën shprehje, çka nuk paraqet asnjë vështirësi për studentin pasi të gjithë pothuaj e dinë këtë anekdotë të Kolombit.

- *Donner le feu vert – jap dritën jeshile* = i jap lirinë, lejen të veprojë.
Semaforët e parë tringjyrësh janë shfaqur për herë të parë në 1933 në Francë. Drita e kuqe sinjalizon ndalim, e portokallta tregon që duhet të ngadalësosh dhe jeshilja që të ecësh. Përdorim atëherë metaforën « jap dritën jeshile » si një sinjal veprimi. Metafora është transparente, dhe shprehja është frekvente qysh në 1950. Në gjuhën shqipe kjo shprehje është futur pas viteve 90, në kohën që dhe në Shqipëri filloi instalimi i sinjalistikës vertikale rrugore.
- *Le talon d’Achille – thembra e Akilit* = Pika e dobët e dikujt ose diçkaje.
Akili ka veçantinë që është i pathyeshëm, sepse e ëma, nimfa Tetis e ka zhytur në Stix, lumin e ferrit. Por meqë ajo e mbante për thembre që të mos ia merrte lumi, kjo pjesë e trupit është e vetmja e dobët, e thyeshme. Dhe në momentin që Akili vret Hektorin, kjo gjë e mërzit zotin Apollon, mbrojtësin e trojanëve i cili dërgon drejt thembrës së Akilit shigjetën e lëshuar nga Parisi. Kjo histori e antikitetit është e njohur ndërkombëtarisht ndaj pothuaj në të gjitha gjuhët e botës kjo shprehje është e tillë.
- *La cerise sur le gâteau – qershia mbi tortë* = detaji final që e bën të përkryer një realizim.
Kemi të bëjmë këtu me një metaforë « të ëmbël », një tortë e shkëlqyer me në majë një qershie të bukur me një të kuqe natyrale që e bën ëmbëlsirën edhe më oreksndjellëse. Kjo shprehje është një përkthim ekzakt nga anglishtja, ndonëse nuk dihet data e saktë e shfaqjes së saj. Edhe në gjuhën shqipe është ekuivalente « par excellence », çka nuk përbën asnjë problem në të kuptuarit apo të përdorurit e saj nga studentët.
- *Croiser les doigts – kryqëzohj gishtat* = përzë fatin e keq.
Kryqi është shenja kryesore e kristianizmit. A mund të formohet shenjë tjetër më e mirë sesa kryqi për të dëbuar fatin e keq, për të larguar shpirtrat keqbërës ? Edhe kjo është një shprehje që gjen shumë mirë identiken e saj në gjuhën shqipe dhe këtu puna e mësimdhënësit është më e lehtë e komode.

Të ndryshmet

Më interesantet dhe të dobishmet për t’u eksploruar për një mësimdhënës të FLE janë sidomos shprehjet që nxisin gabime të përsëritura/frekvente. Në materialin tonë ne do të shohim se çfarë e motivon moskuptimin e tyre. Mos kjo ndodh ngaqë në gjuhën shqipe shprehja ka kuptim tjetër ? A mos është keqinterpretimi rezultat i ndonjë fjalori të komplikuar apo i ndonjë shprehjeje shumë opake ose metaforike ? Nga pikëpamja e mësimdhënësit, këto lloj informacionesh mundësojnë marrjen në konsideratë të vështirësive që studentët mund të hasin në procesin e mësimnxënies së shprehjeve.

- *Faire les cent pas – bëj 100 hapat* = bëj ecejake.

Shprehja e mësipërme tregon veprimin që bëjmë kur presim diçka. Disa njerëz e shprehin nervozizmin duke ecur lart e poshtë nëpër një dhomë për të përmbajtur nervat apo për të pritur që të kalojë koha. Për të kuptuar nëse njeriu i bën ato hapa nga nervozizmi apo se po pret diçka, duhet parë konteksti. Në gjuhën shqipe nuk ekziston një shprehje e tillë, por ne përdorim « bëj ecejake ». Për t'ia lehtësuar të kuptuarit e shprehjes, mësimdhënësi duhet ta tregojë shprehjen në kontekst dhe të shpjegojë domethënien e « 100 hapave ».

- *Voir trente-six chandelles – shoh 36 qirinj* = të të lëshojnë sytë xixa, shkëndija, të të vijë mëndja vërdallë nga një goditje.

Për një student të FLE, bëhet fjalë për një shprehje opake, pasi kuptimi i mirëfilltë i fjalëve nuk të lejon të deshifrosh kuptimin figurativ. Mund të imagjinojmë që fjala « chandelle » është e panjohur për të por edhe shifra 36 nuk ndihmon në çkodimin e kuptimit të figurshëm të shprehjes. Shifra 36 tregon një sasi të madhe dhe përdoret në vend të « shumë », ndërsa « chandelles = qirinj » simbolizojnë pikat e vogla të ndritshme që shohim kur na godasin fort. Ngaqë shprehjes i mungon transparencja, është e nevojshme që mësimdhënësi të qëndrojë te kjo shprehje dhe të japë shpjegimet e nevojshme.

- *Pisser dans un violon – të pshurrësh në një violinë* = të bësh diçka të padobishme, inefikase. Të bësh një vrimë në ujë.

Pisser, që vjen nga latinishtja *pissiare*, konsiderohet si vulgare që nga shek XIX. Më parë, përdorimi i saj ishte po aq natyrale sa dhe vetë funksioni, duke qënë që fjala *urinoj* përdorej në qarqet mjeksore. Në ditët e sotme, në të folurën e zakonshme, nuk përdoret as *urinoj* (që duket si shumë pedante) dhe as *pshurr* (si shumë vulgare). Sot përdoret më shumë *bëj çiqin* që pranohet pasi konsiderohet si e ardhur nga bota e fëmijëve.

Nëse do të prodhosh një melodi të këndshme, nuk vlen për asgjë të pshurrurit në një violinë. Atëherë, përse kjo lidhje ? Alain Ray mendon se folja *pisser* është shfaqur për shaka si zëvendëse e foljes *siffler*. Pra, shprehja në zanafillë ka qënë *siffler dans un violon*, çka është e padobishme pasi të frysh në një trompë apo flaut ka kuptim sepse prodhohet muzikë, por në një violinë është e kotë.

Ne në shqip përdorim *të bësh një vrimë në ujë, të rrahësh ujë në havanë*, pra të mos bësh dot gjë. Aq sa mund të bëhet një vrimë në ujë, aq është edhe rezultati i padobishëm i një veprë. Të përafërt me shprehjen shqipe është dhe shprehja algjeriane : *të rrahësh erën me shkop*.

- *Rouler des mécaniques – rrotullon mekanikat* = Skena reale : fryhet, shet mend, mban qëndrim kapadaiu.

Në fillim të shek XX thuhej : *il en a des mécaniques*, për të treguar dikë të fortë fizikisht.

Sigurisht këtu, mekanikat janë skeleti dhe kyçet, të cilat nëse janë të mira dhe rezistente, bëjnë që pronari i tyre të konsiderohet si një mashkull i fortë e i fuqishëm. Të rrotullojë mekanikat është një gjest i ekzagjeruar, një ekzagjerim qëndrimi e sjelljeje që tenton të intimidojë dhe të impresionojë lehtësisht të tjerët.

Në shqip, skena leksikore ndryshon nga ajo e frëngjishtes por skena reale është e njëjta. Pasi i sqarohet etimologjia e shprehjes në gjuhën frënge, kuptimi i shprehjes bëhet më transparent e i memorizueshëm për studentët.

- *Chercher la femme – kërko gruan* = Skena reale : shkak i sherrit është gruaja. Ngaqë i njihte mirë gratë, Aleksandër Dumas i ati, në « Mohikanët e Parisit » vë në gojën e njërit prej personazheve, Joseph Fouch, polic, fjalët : « ka një grua në të gjitha çështjet : për sa kohë të bëhet raporti, po ju them : Kërkoni gruan ! ».

Ky personazh ka kontribuar padyshim në popullarizimin e kësaj shprehjeje në shek XIX kur mizogjinia ishte pak më e përhapur se sot. Kjo mendohet të jetë etimologjia e kësaj shprehjeje e cila është e tillë dhe në shumicën e gjuhëve të tjera.

Ato që nuk ekzistojnë në shqip

Shprehjet që çdo gjuhë i ka të vetat tregojnë veçantitë dhe singularitetet kulturore. Kjo mund të lidhet me historinë unike të një krahine a vendi, me mënyrën e veçantë të të menduarit të një komuniteti, me traditat dhe zakonet kulturore, letërsinë dhe të folurën e një vendi. Në mësimdhënien e FLE, është interesante të analizohen sidomos shprehjet që nuk kanë ekuivalentë në gjuhën shqipe, pasi ato reflektojnë një koncept tjetër nga ajo jona mbi botën. Mund të përpiqemi të gjejmë dhe shprehje të shqipes që nuk ekzistojnë në gjuhën frënge dhe të kërkojmë arsyet e kësaj gjëje.

- *A beau mentir qui vient de loin – e lehtë të gënjejë kush vjen nga larg* = mund të gënjejmë kur ajo që themi nuk është e verifikueshme.

Kjo shprehje është shumë e vjetër dhe daton nga një epokë kur kishte ende toka për t'u zbuluar. Në atë kohë, meqë mjetet e lëvizjes ishin të ngadalta, ishte e thjeshtë për një udhëtar, që vinte nga larg, të gënjente për çka kishte parë gjatë udhëtimit të tij, ngaqë ishte i sigurt se askush nuk do ta verifikonte dot.

Në gjuhën shqipe dhe në atë gjermane kemi një shprehje të përafërt « gënjeshtër i ka këmbët e shkurtëra » por që nuk është e njëjta gjë, i njëjti kuptim. Pra, u duhet shpjeguar studentëve etimologjinë e shprehjes e cila do t'i bëjë ata që ta memorizojnë më lehtësisht shprehjen.

- *Avoir/prendre de la bouteille – kam/marr shishe* = vjetërohem (duke u bërë më i mirë), fitoj eksperiencë, pjekuri.

Kjo shprehje fillimisht ishte e lidhur vetëm me verërat dhe alkoolët e tjera, çka kuptohet lehtësisht për një likuid që vjetërohet në shishe megjithëse sintaksa e çuditshme nuk duket se është e shpjegueshme (çfarë merr një alkool nga shishja ku gjendet ?)

Pastaj, ajo u aplikua për gjithçka që vjetërohet, për Njeriun në veçanti. Për analogji me verën që bëhet më e mirë, ajo përdoret për të treguar dikë që ka fituar eksperiencë dhe maturi me kalimin e kohës. Në gjuhën shqipe ne kemi diçka të përafërt me këtë kur flitet për shoqërinë e vjetër ose për shoqërinë e cila konsolidohet me kalimin e viteve dhe është e mirë ajo që i reziston më shumë kalimit të kohës. Duke iu shpjeguar studentëve evoluimin e shprehjes në frëngjisht, ata do ta fiksojnë më lehtësisht shprehjen frënge.

- *Se mettre en vert – të rrish në jeshile* = të pushosh në natyrë.

Origjina e kësaj shprehjeje në frëngjisht daton në shek XVI kur termi « vert » filloi të emëronte natyrën, fshatin në gjuhën e qytetarëve duke treguar kësaj vendin ku është shumë mirë të shlodhesh. Pastaj fjala « vert » përcaktohej si të ishte një vend i largët dhe paksa i fshehtë, që shërbente për strehë për t'u larguar nga një situatë a vend stresant, i pakëndshëm, i rrezikshëm. Kështu, shprehja « se mettre en vert » do të thotë t'i largohesh problemeve të mundshme me qëllim që t'i harrosh për një farë kohe. Fatkeqësisht ne nuk kemi gjetur ndonjë shprehje të ngjashme në shqip që të bazohet te ngjyra.

- *Pas besoin de sortir de Saint-Cyr/ Polytechnique – Nuk është nevoja të dalësh nga Saint-Cyr/ politeknikumi* = s'është nevoja të jesh inteligjent.

Origjina e kësaj shprehjeje është nga shkolla ushtarake Saint-Cyr e themeluar në 1802 nga Napoleon Bonaparte. Aty formohen oficerët e ushtrisë së tokës. Petin dhe de Gaule kanë dalë prej andej. Të gjithë që dalin prej kësaj shkolle janë elitë dhe presupozohet se janë me një inteligjencë të madhe. Shprehja do të thotë se për të kuptuar disa gjëra të thjeshta nuk është e nevojshme të disponojmë një inteligjencë të lartë. Ne në shqip nuk kemi ndonjë shprehje ekuivalente me të. Etimologjia e kësaj shprehjeje i ndihmon studentët në memorizimin e kësaj shprehjeje të ngurtësuar.

PËRFUNDIMI

Në materialin tonë ne bëmë një analizë të disa shprehjeve të ngurtësuar të gjuhës frënge me qëllim që të lehtësojmë mësimdhënien e tyre. I kategorizua shprehjet në 3 grupe: ato që kishin ekuivalenten e tyre në shqip, ato që ishin problematike pasi kishin shprehjen sinonime në shqip por me skena leksikore të ndryshme dhe shprehjet frëngjisht që nuk ekzistonin në gjuhën shqipe. Ky klasifikim i ndihmon mësimdhënësit që të zgjedhin shprehjet në përputhje me nivelin e studentëve. Ne jemi përpjekur që t'i pasurojmë shprehjet me etimologjinë e tyre ose interpretimet e ndryshme që mund të ekzistojnë mbi to me qëllim që të ndihmojmë mësimdhënësit por dhe ata që interesohen për shprehjet frazeologjike.

Është e kuptueshme që nxënia dhe memorizimi i këtyre shprehjeve kërkon një përpjekje suplementare për studentët por edhe për mësimdhënësit. Sigurisht, mësimdhënia e shprehjeve të ngurtësuar është sfidë pasi aty ngërthehen qasja gjuhësore dhe kulturore. Ne

mendojmë se shprehjet frazeologjike duhet të kenë një rol më të rëndësishëm në mësimdhënien e FLE.

Në përfundim, ne pamë se ekzistojnë metafora të ndryshme në gjuhë të ndryshme, pasi shprehjet janë të lidhura fort me kushtet sociale në të cilat aktualizohet gjuha. Të kuptuarit e një shprehjeje idiomatike me konotacion kulturor kërkon kompetencë frazeologjike, gjuhësore dhe kulturore si dhe kapacitete metaforike të të dy gjuhëve. Përfundimisht, ne rekomandojmë mësimdhënien e shprehjeve frazeologjike në FLE, çka është sfidë për mësimdhënësit dhe mësimnxënësit.

BIBLIOGRAFI & SITOGRAFI

- Bally, Ch. 1951. *Traité de Stylistique française*, Paris: 3e éd Librairie Klincksieck.
- Cavalla, C. 2009. « La phraséologie en classe de FLE », en ligne
- http://www.aplv-languesmodernes.org/IMG/pdf/2009-1_cavalla.pdf.
- Conseil de l'Europe C.E.C.R., 2001. Cadre européen commun de référence pour les langues: apprendre, enseigner, évaluer. En ligne http://www.coe.int/t/dg4/linguistic/cadre1_fr.asp.
- Expressions de la langue française, 2014. En ligne <http://www.linternaute.com/expression/>.
- González Rey, I. 2007. *Les expressions figées en didactique des langues étrangères*, Belgique: éd E.M.E & InterCommunications, coll. « Proximités - Didactique ».
- Gross, G. 1996. *Les expressions figées en français: noms composés et autres locutions*, Paris: éd. Ophrys, coll. « L'essentiel français ».
- Rey, A. et Chantreau, S. 2003. *Le dictionnaire d'expressions et locutions*, Paris: dictionnaire Le Robert.
- Sulkowska, M. 2009. « Expressions figées au cours de l'enseignement-apprentissage des langues étrangères », in *Les expressions figées en didactique des langues étrangères*, Belgique : Ed E.M.E &
- InterCommunications, coll. « Proximités – Didactique ».
- http://www.expressio.fr/toutes_les_expressions.php.

HISTORIA GOJORE E FAMILJES SI NJË TEKNIKË E MËSIMDHËNIES NË GJUHËN ANGLEZE

Dr. Anila Hima

Universiteti i Vlorës “Ismail Qemali”, Fakulteti i Shkencave Humane,

Departmenti i Gjuhëve të Huaja
L. “Pavarësia”, Rr. “Kosova” 9400, Vlorë, Albania
anilahima@gmail.com

ABSTRAKT

Në këtë punim, historia gojore e familjes prezantohet si një teknikë me interes të veçantë e përdorur në mësimdhënien e gjuhës angleze si gjuhë e huaj. Në këtë punim, do të parashtrohet koncepti i historisë gojore të familjes, përparësitë e kësaj teknike mësimdhënies si edhe do të paraqitet hap pas hapi zbatimi i një projekti gjatë kursit të gjuhës angleze si gjuhë e huaj. Në kërkim të historisë së familjes së tyre si edhe të identitetit të tyre, nxënësit nxiten të zhvillojnë jo vetëm njohuritë e tyre gjuhësore në gjuhën e folur, atë të shkruar si edhe në përkthim. Gjatë realizimit të punës së tyre ata marrin pjesë edhe në një mësimnxënie aktive dhe me shumë interes në bazë të përvojave të tyre personale, ata zhvillojnë e thellojnë aftësitë njohëse gjatë përgatitjes së pyetjeve për intervistë, në organizimin e punës së tyre, në të menduarit kritik, në prezantimin e punës së tyre në klasë si edhe, së fundi, përforcojnë lidhjen e tyre familjare si edhe krijojnë një kujtim me vlerë për familjen e tyre.

FJALËT KYÇ: historia gojore e familjes, mësimdhënie e gjuhës angleze, aftësi gjuhësore, aftësi njohëse.

HYRJE

Të mësuarit e gjuhës së huaj është një proces i vështirë, i cili kërkon shumë kohë, energji, përkushtim, sigurisht edhe dëshirë e pasion. Neve, si mësues, na del si detyrë të gjejmë mënyra e mjete nga më të larmishmet që t'i motivojmë e nxisim nxënësit tanë dhe t'ua bëjmë sa më tërheqës e interesant të mësuarit e gjuhës. Historia gojore e familjes, ka rezultuar se është një teknikë inovatore efektive që zgjon interesin e nxënësit në procesin e mësimnxënies së gjuhës së huaj dhe jo vetëm.

Në këtë punim, do të paraqitet shkurtimisht koncepti i historisë gojore të familjes, përparësitë e kësaj metode në mësimdhënie e mësimnxënie si edhe do të përshkruhet hap pas hapi zbatimi i një projekti gjatë kursit të gjuhës angleze si gjuhë e huaj. Ky miniprojekt është

zhvilluar në një periudhë dymujore me 15 nxënës të gjuhës angleze si gjuhë e huaj në nivelin B1/B2 të CEFR.⁷⁹

Ç'ËSHTË HISTORIA GOJORE E FAMILJES?

Historia gojore është një grumbullim kujtimesh personale të së shkuarës apo kujtimesh të rrëfyera në bazë të një interviste të zhvilluar nga një studiues (Huerta & Flemmer 2000). Historia gojore i ka rrënjët e hershme. Që në kohët e lashta kur nuk ishte shpikur e zhvilluar ende shkrimi, ndaheshin me të tjerët rrëfenja të veprimtarive njerëzore për të komunikuar dijet dhe përvojat (Ong 1982: 140). Me shpikjen e shkrimit, dijetarët kanë arritur të lënë regjistrime më të hollësishme e të përhershme. Në shekullin V p.e. Tuqididi u bë ndoshta historiani gojor i parë dhe i vërtetë, i cili gjurmoi, intervistoi dhe regjistroi përjetimet e njerëzve gjatë Luftës së Peloponezitetit (Yow 1994). Në shekullin XIX, historianët kanë të trashëguar një traditë të gjatë me dokumentet e shkruara historike (Jones 1998: 5). Megjithatë, me veprën e tij *Historia e Revolucionit Francez*, Jules Michelet-i, i cili i kishte përjetuar vetë tmerret e asaj epoke dhe kishte intervistuar edhe pjesëmarrës të tjerë, ringjalli interesin në historinë gojore si dhe pushtetin e historisë gojore (Thompson 1988). Kohët e fundit, historia gojore është përdorur për të mësuar për kulturën dhe mënyrën e jetesës së popujve apo njerëzve më të zakonshëm, duke përfshirë këtu gra në punë, shtëpiake, fëmijë, punëtorë krahu dhe minoritetet etnike e fetare (Casey 1993). Në Kosovë, që prej verës së 2012, është ndërmarrë nisma për historinë gojore të popullit të Kosovës. Me histori gojore po ndërtohet muzeu njerëzor i Kosovës. Sipas faqes së saj zyrtare,⁸⁰ përfshihen histori të qytetarëve të Kosovës, duke filluar nga fëmijëria, rinia, profesioni apo aktivizmi dhe në fund ëndrra, që do të ndihmojnë në ndërtimin e imazhit të ri të Kosovës, për të lënë pas atë të luftës. Në botë historia gojore dhe historia gojore e familjes, janë projekte mjaft të shpeshta në programet e shkollave.

HAPAT PËR REALIZIMIN E HISTORISË GOJORE TË FAMILJES

Projekti ynë mbi historinë gojore të familjes u zhvillua në disa etapa në një periudhë dymujore. Nxënësit kishin një afat kohor të caktuar për çdo detyrë të dhënë, nga njëra anë, për t'iu dhënë kohë mjaftueshëm, dhe nga ana tjetër, për t'iu nxitur që t'iu realizojnë në kohë detyrat e dhëna.

1. Formulari i pranimit

Për realizimin e këtij projekti, nxënësit zhvilluan intervista në gjuhën shqipe me pjesëtarë të moshuar të familjes së tyre, përgjithësisht gjyshërit e tyre. Ata duhet t'iu regjistronin intervistat dhe për këtë nevojitej miratimi formal që intervistat të mund të përdreshin për qëllime mësimore. Për të hartuar një formular pranimit, nxënësve iu desh të kërkonin në internet për modele tip formularësh pranimit, t'iu përshtasin e t'iu përkthenin ato në shqip.

⁷⁹ Common European Framework of References (Kudri i përbashkët evropian i referencave)

⁸⁰ <http://oralhistorykosovo.org/>

Nxënësit ishin mjaft të entuziazmuar për këtë detyrë. Në formular u përfshinë: objektivi dhe përshkrimi i këtij projekti, të drejtat e të intervistuarit, leja që kjo intervistë të mund të përdorej për qëllime mësimore, të dhënat personale të të intervistuarit si edhe të intervistuesit dhe data.

2. Përzgjedhja e temave

Më pas u vijua me përzgjedhjen e temave të intervistës. Në një orë mësimi u diskutuan dhe u vendosën bashkarisht temat dhe pyetjet përkatëse për secilën temë. Disa nga temat ishin: familja, shkollimi, puna, komuniteti, shoqëria, martesë. Në këtë mënyrë, nxënësit ishin të përgatitur rreth tematikave të intervistës, si edhe ishin në gjendje të zgjidhnin por edhe të shtonin. Intervista përmbante të paktën 10 pyetje.

3. Gjetja e objekteve të veçanta e me vlerë

Ndër sendet me vlerë që u sollën ishin fotografi të vjetra të familjes që mbartnin një rëndësi historike, kulturore a shoqërore, orë xhepi që i lidhte gjyshërit me kujtime të së shkuarës, simbole të familjes, llulla apo veshje të ndryshme, të cilat u fotografuan për t'iu bashkangjitur projektit të tyre. Ky është një hap i rëndësishëm, sepse e bën intervistën edhe më interesante, më konkrete dhe më të orientuar për vetë rëndësinë e objektit që mund të gjendej.

4. Regjistrimi i intervistës

Për regjistrimin e intervistës u la një kohë më e gjatë, në mënyrë që ata të arrinin ta zhvillonin intervistën në varësi të kohës, gatishmërisë së të intervistuarve si edhe largësisë me ta. Mjetet e regjistrimit nuk përbëjnë ndonjë problem në ditët e sotme, pasi të gjithë janë të pajisur me smartphone-a nga më të ndryshmit. Intervista u realizua në gjuhën shqipe.

5. Përkthimi i intervistës

Hapi i radhës është përkthimi i intervistës së dhënë në gjuhën angleze. Ndonjëherë intervistat ishin shumë të gjata, prandaj u sugjerua që nxënësit të shkëpusnin ato pjesë që i përgjigjeshin në thelb pyetjeve. Gjatë kësaj detyre u bënë konsultime të herëpashershme me njëri-tjetrin edhe së bashku.

6. Prezantimi i projektit në klasë

Si hap përmbyllës, nxënësit prezantuan para klasës me anë të programit Powerpoint punën e bërë në gjuhën angleze, ku shfaqën edhe mjetet ndihmëse si fotot e vjetra, sendet e tyre familjare me vlerë apo edhe fotot së bashku me të intervistuarit.

EPËRSITË E HISTORISË GOJORE TË FAMILJES SI NJË TEKNIKË NË MËSIMDHËNIE

Kjo strategji e mësimdhënies ofron disa epërsi të veçanta pedagogjike jo vetëm në nxitjen e zhvillimit e të përmirësimit të aftësive gjuhësore, por edhe të aftësive njohëse, komunikuese e organizative.

I motivon nxënësit si edhe rrit angazhimin e tyre personal për të performuar mirë në klasë. Sjell larmi si një detyrë ndryshe nga ato të zakonat me të cilat ata janë mësuar. Gjatë realizimit të kësaj pune ata marrin pjesë në një mësimnxënie aktive dhe me shumë interes pasi nuk janë tema abstrakte, por përvoja jetësore të njerëzve që ata i njohin dhe i duan. Kjo lidhje midis të mësuarit dhe botës së jashtme është një motivim për ta.

Iu siguron nxënësve të ushtruarit dhe përvetësimin e mëtejshëm në të gjitha fushat kryesore të aftësive gjuhësore. Të folurit në gjuhën angleze ushtrohet gjatë diskutimeve rreth projektit, të përzgjedhjes së pyetjeve, gjatë përgatitjes dhe prezantimit të projektit në klasë; të shkruarit në gjuhën angleze gjatë shkrimit të projektit, vetëkorrigjimeve e redaktimeve; përkthimi nga shqipja në anglisht dhe anasjelltas si edhe puna e pavarur me fjalorin gjatë procesit të përkthimit.

Nxit autonominë e nxënësve duke iu ofruar atyre të punojnë në mënyrë individuale detyrat e dhëna, si kërkimi në internet, realizimi i intervistës, përzgjedhja e pyetjeve, analizimi dhe përzgjedhja e pjesëve nga intervista për të përfshirë në projekt, përkthimi, redaktimi për finalizimin e të gjithë projektit në kohë.

Nxënësit zhvillojnë aftësitë komunikuese, njohëse, të menduarit kritik pasi realizojnë intervista dhe familjarizohen me punën në terren. Ata zhvillojnë edhe aftësitë e tyre organizative për vetë faktin se duhet ta planifikojnë dhe organizojnë mirë punën që të mund ta përfundojnë saktë edhe në kohë.

Zhvillimi i projektit të historisë gojore të familjes sjell edhe disa dobi vetjake për nxënësit.

Ata mësojnë ta vlerësojnë historinë dhe rëndësinë e saj në jetët e tyre. Zbulojnë se si historia ka ndikuar në familjet e tyre dhe se si familjet e tyre kanë kontribuar në të. Mësojnë për mënyrën e jetesës së prindërve dhe gjyshërve të tyre, përpjekjet, sakrificat, kënaqësitë dhe vlerat. Mësojnë se ngjarje historike si aneksimet, pushtimet, luftërat, uria, varfëria dhe krizat ekonomike janë më shumë se sa fakte për t'u mbajtur mend për provime. Për më tepër, këto janë përvoja të cilat i kanë kaluar vetë prindërit dhe gjyshërit e tyre.

Një tjetër vlerë e këtij projekti është përforcimi i lidhjes së nxënësit me familjen. Ata nuk mund ta kryejnë të vetëm këtë detyrë, prandaj kanë nevojë për mbështetjen dhe bashkëpunimin e familjes. Në fund të projektit nxënësit kanë komentuar për ndjesitë, emocionet që kanë provuar gjatë kësaj periudhe. Janë shprehur se janë ndier më pranë familjes e më krenarë për të. Të emocionuar janë shprehur edhe shumica e prindërve të tyre, e në veçanti, të intervistuarit – gjyshërit. Kjo detyrë i ka bërë nxënësit të ndihen më krenarë për familjen dhe prejardhjen e tyre.

Produkti final i projektit në formën e CD apo DVD iu siguron vetë nxënësve dhe familjeve të tyre një kujtim me vlerë që do të qëndrojë gjatë në familjet e tyre.

PËRFUNDIME

Ky punim synoi të paraqesë një përshkrim hap pas hapi të procesit të historisë gojore të familjes si një teknikë efektive të përdorur në mësimdhënien e gjuhës angleze, në nivelin gjuhësor, kulturor dhe ndërdisiplinor. Megjithëse një projekt në shkallë të vogël, me vetëm 15 nxënës, ky projekt rezultoi mjaft interesant e frutdhënës për vetë dobitë që i ofron nxënësit.

Historia gojore e familjes, në varësi të tematikës së përzgjedhur, mund të realizohet në shumë lëndë shkollore si Histori, Qytetari, Sociologji, Psikologji, Arte, TIK, Gjuhë e huaj në nivel të shkollës së mesme, por edhe në nivel universitar. Nëse zhvillohet mbi një temë të caktuar mund të realizohet në një rang më të gjerë, ndoshta në rang shkolle, qyteti apo edhe lokal dhe në përfundim të tij të realizohet një botim i posaçëm ku të arkivohen rrëfenjat

gojore të të intervistuarve, punë e cila do t'i shërbente jo vetëm klasës e shkollës, por edhe komunitetit e historisë. Siç e ka shprehur edhe albanologu i mirënjohur Robert Elsie, historia gojore është një mjet plotësues i historisë së shkruar dhe një domosdoshmëri në plotësimin e historisë shqiptare, veçanërisht për tema të tilla si dëbimi i çamëve nga trojet e veta në fund të Luftës së Dytë Botërore, të cilat janë tema me dëshmi të pakta.

Pra, historia gojore apo historia gojore e familjes mund të jetë më tepër sesa një projekt shkollor, me avantazhe edhe për vetë komunitetin e historinë tonë.

REFERENCAT

- Casey, K. (1993). *I answer with my life: Life histories of women teachers working for social change*. New York: Routledge. Retrieved from
- <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED424747.pdf>
- Huerta, G., & Flemmer, L. (2000). Using student-generated oral history research in the secondary classroom. *The Social Studies*, 91(3), 110-115.
- Jones, N.B. (1998). When EFL Writing Students Draft Oral Histories. Paper presented at the *Annual Meeting of the International Conference of the National Council of Teachers of English* (3rd, Bordeaux, France, August 6, 1998).
- Ong, N.J. (1982). *Orality and literacy: The technologizing of the word*. New York: Methuen.
- Thompson, P. (1988). *The voice of the past: Oral history (2nd ed.)* New York: Oxford University Press.
- Yow, V.R. (1994). *Recording oral history: A practical guide for social scientists*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.

USING MOVIES IN LEARNING ENGLISH AS A FOREIGN LANGUAGE

MSc. Anisa Sota¹, MA. Brikelda Shabanaj²

1 “Aleksander Xhuvani” University, Faculty of Human Sciences

Elbasan, Albania

2 “Mehmet Bajraktari” High-School

Elbasan, Albania

ABSTRACT

Everybody has learned their language since they were children, especially about their mother tongue. The process occurs naturally and properly with a view to communicate in society. As the foreign language in our country, English is widely taught for the first time at primary school. The teaching at this level aims to give basic knowledge of English using as foreign language. And it will be developed at secondary and high school.

For years, finding ways and materials to make the learning experiences for EFL students more inspiring and fruitful has been one of the most important tasks of English teaching. Recently, it has become very popular among EFL teachers to use movies (in DVD format) as core content in the course curriculum or supplementary materials to teach English. And many researchers have reported that authentic video is motivating and beneficial. However, few studies have been conducted to investigate the relationship between students' movie preferences and effective learning. If films shown in a class don't arouse students' interest, the learning effect will be lessened. Therefore, in the present study, the effectiveness of using DVD films of the most popular movie genres was examined. This paper will try to answer the following question: Does instruction using DVD films motivate students to study in EFL classes? Are movie preferences related to effective learning? What are the most popular movie genres? Do subtitles/captions, one of the unique characteristics of DVD films, enhance comprehension of the language used in the movie and thus motivate students to learn? Are movies related classroom activities such as keyword preview useful?

Since all the participants will be secondary school students, we hope that the results of the survey will provide English teachers with useful information to teach EFL classrooms.

Key Words: EFL, secondary school, pupils, DVD, communication skills, effective learning.

INTRODUCTION

Everybody has learned their language since they were children, especially their mother tongue (Allan, 1986). The process occurs naturally and properly with a purpose to communicate in the society. Listening ability in English as a foreign language also plays an important role in building communication skills. As we know, communication is a part of humans' daily activities. By using language as a means of communication, we can share our ideas and thoughts with other people. In that way, a smooth interaction between people can take place. In line with the more sophisticated world, we are demanded to be able to communicate not only by using our mother tongue but also by foreign languages (Golden, 2001), especially English which is obviously more difficult since generally we have a limitation of knowledge about foreign languages. As a foreign language in our country, English is widely taught for the first time at primary school. Teaching at this level aims to give basic knowledge of English.

It is also necessary to mention that listening is the one of the important tasks in someone's language test. That is a reason that listening skill is being taught (Linebarger, 2001) besides the fact that listening is sometimes enjoyable, such as: listen to the radio, listen to English songs, moreover watching English/American movies. There are various techniques which can be used by the teacher to teach reading, writing, speaking and especially listening (Secules, Teresa., Herron, Carol, & Tomasello, Michael, 1992). Some teachers thought that listening is the easiest skill to teach and many materials or English handbooks put it in the beginning of the material. Actually we can use various interesting media to teach students those English skills, for example by using English songs, movies, or maybe chats in English language. English movies are one of the teaching techniques in English lesson (Sommer, 2001) which helps to increase the students' sensibility in hearing. This is related to the fact that movies are very interesting and students of all ages like them. There are stories to follow and observe. It will make the teaching and learning process more interesting and enjoyable for both the teacher and students. Studies on the use of videos are used in developing particular language skills, especially listening comprehension (Wetzel, Radtke & Stern, 1994).

PURPOSE OF THE STUDY

This study aims to find out what genres of English movies students enjoy watching, and whether subtitles (Albanian, English, or both) are indispensable to effective learning. The paper also intends to find out whether movie-related vocabulary preview given by teachers will help learners feel more comfortable with the approach of learning a language through film and thus facilitate learning. Considering all these objectives, it is intended to provide useful information regarding presenting movies in EFL classrooms to make learning more interesting, enjoyable and beneficial (Weyers, 1999).

POPULATION AND SAMPLE OF RESEARCH

There are 86 9th grade students from two different schools chosen to be part of this research. In these 86 respondents, there were 31 male participants (36%) and 55 female participants (64%). 41 participants have taken private English classes (48%) and 44 participants (51%) have not taken any private classes but have learned English in school and autodidact (through songs, movies, TV, books, relatives who live abroad). 1 participant (1%) has had experience of studying English in an English-speaking country for a period of 2 years.

METHODOLOGY

In this survey, two films were chosen for the participants of different classes to watch. Participants only watched one film in their class. The two movies are: **Home Alone 2: Lost in New York** and **Home Alone 4: Taking Back the House** from the series of Home Alone. These two movies were chosen because there are similar scenes in each movie and the participants of the project could be exposed to repeatedly utilized conversations. The difference is that the students have seen many times Home Alone 4, even dubbed in Albanian language, but they have never seen Home Alone 2 (even though you can find it online in English and dubbed in Albanian). Both movies have Albanian subtitles and students will watch them with the Albanian subtitles.

Prior to the watching activity, participants were asked if they could give a short list of vocabulary words and phrases used in each movie. As these two movies are dubbed in Albanian and students have pre-watched them, it is quite easy for the students to list them in Albanian. Then they are asked to translate them in English to prepare them for better understanding of what the characters say in the movie.

After watching the movie, a questionnaire was given for participants to fill up. In this survey, questionnaire was used to collect information because the questionnaire has proved to be a trustworthy method to get feedback on issues of interest.

A post-watching test was delivered to the participants to see how much they had learned through the watching activity. The test was designed to measure a participant's ability to recognize the key words and target sentences that were repeated in the similar scenes throughout the film four or five times.

DATA ANALYSIS

The first part of the questionnaire, which aimed to obtain the participants' general background and to investigate the relationship between movie-viewing and learning effect, was given to the participants after the watching activity.

Table 1: English movies are useful in language learning

Item	Strongly agree	Agree	Moderately agree	Moderately disagree	Disagree	Strongly disagree
%	39%	29%	27%	3%	1%	1%

The data show that 95% of respondents agree that English movies are useful in language learning.

Table 2: Movie preferences affect learning

Item	Strongly agree	Agree	Moderately agree	Moderately disagree	Disagree	Strongly disagree	No reply
%	24%	27%	35%	7%	3%	2%	2%

Looking at the table, it is understandable that more than 80% of the participants agree, the highest percentage was at moderately agreed with 35%.

Table 3: Language chosen when a DVD film is watched at home

Item	Albanian	English	None	No reply
Percentage	95%	4%	1%	0%

The data show 95% of the participants chose Albanian dubbed films.

Table 4: Interested in learning English if the teacher uses English films as teaching materials.

Item	Strongly agree	Agree	Moderately agree	Moderately disagree	Disagree	Strongly disagree	No reply
%	37%	22%	36%	3%	1%	1%	0%

More than 37% of participants chose “Strongly agree,” 22% of participants chose “Agree” and 36% of participants chose “Moderately agree.” The data show that the use of DVD films in EFL classrooms is highly accepted by the students. Thus, using DVD films to teach EFL class is highly recommended.

Table 5: Word previewing helps understand the movie and has a positive effect on learning

Item	Strongly agree	Agree	Moderately agree	Moderately disagree	Disagree	Strongly disagree	No reply
%	13%	25%	35%	5%	4%	1%	17%

14 participants did not provide an answer to this question and it has a higher percentage in comparison to the “Strongly agree” alternative. Once again, it is thought to be the genre of the movie which leads to this percentage.

Table 6: Caption choice (with English sound track)

Item	Albanian only	English only	Both
% Male	47%	7%	46%
% Female	32%	5%	63%

Interesting is the fact that male participants had almost the same percentage in “Albanian only” and “Both”, female participants had higher percentage in “Both”. In other words, girls prefer watching movies with subtitles in both languages.

Table 7: Caption choice (with English sound track)

Item	Albanian only	English only	Both
% Private classes	25%	6%	69%
% Non-private classes	49%	6%	45%

Participants who have not taken private classes have the same percentage between Albanian only and both alternatives. Difference is with the participants that have taken private classes. 69% of them would choose to watch the movie in both languages.

CONCLUSIONS

The implementation of teaching listening by watching movie scenes requires the researchers to follow the important procedures. In the initial action, the classroom activity is initiated by introducing the concept of teaching listening by watching movies and the class is followed by giving clear and detailed explanation of the method. After that, the researchers discuss the test conducted related to the movie scene contents and how each of the content will be assessed. Next, the researchers give comments and encouraging feedback through the use of the comment card. Finally, the researchers conduct a conference in which the students are encouraged finding their strength and weakness as listeners.

The students have provided positive responses regarding the use of watching movie scenes in assessing listening competence. Moreover, movies can enrich the students' vocabulary and help them recognize better the contextual language used.

The statistical results of this research demonstrated that

- There is strong evidence of the efficiency of using DVD films to motivate students to study English;
- Movie preferences are related to effective language learning;
- Comedy is the most popular movie genre;
- Albanian captions with English sound track help the participants benefit the most as more than 90% of the participants reported that this technique helped their learning and more than 75% of participants claimed the use of different captions when watching DVD films in EFL classrooms.
- Key word preview facilitates learning.
- The use of subtitles/captions: Male vs. Female

Regarding the relation between gender and subtitles, 87% of male participants prefer Albanian subtitles and 67% of female participants choose Albanian subtitles. The result of this question could be viewed from the point that Albanian subtitles made the participants feel more comfortable as they could follow the story line of the film.

The use of subtitles/captions: English private classes vs. Non-English private classes.

Regarding the relation between private classes, subtitles/captions and learning effect, 69% of English students who have taken private English classes chose the presence of both Albanian subtitles and English captions. This result indicates that students believe the presence of both Albanian subtitles and English captions would help them improve their language skills and help follow the story line. Regarding the non-English private classes, 49% of participants chose Albanian subtitles only. The most interesting thing found in the study is that only 6% of students who have taken English private classes and 6% of students who have not taken English private classes chose English captions only. This shows that only a very small portion of the participants were confident and willing enough to take the challenge of watching an English movie with only English sound track and English captions.

SUGGESTIONS

To follow up the findings, some suggestions are also made to be addressed to the teachers and students.

- To the Teachers - Considering that the method of watching movies can effectively assess the students' listening skill, English teachers are recommended to apply this model as an alternative means of teaching listening to the students. Besides, there is also suggested to socialize this assessment model through teacher's forums found widely in different websites, in several trainings, workshops or even seminars.
- To the Students - Considering the benefits of watching movie scenes it is suggested that students perform this activity often as it improves their listening skills and can ease the students in their daily activity in the school especially in English lessons. Besides that, watching movies is an enjoyable activity for some students.

REFERENCES

- Allan, M., (1986), "*Teaching English with video*", Longman
- Golden, John. (2001), "*Reading in the Dark: Using film as a tool in the English classroom*". Urbana, IL: National Council of Teachers of English.
- Linebarger, L. Deborah. (2001). "*Learning to Read from Television: The Effects of Using Captions and Narration.*"
- Secules, Teresa., Herron, Carol, & Tomasello, Michael. (1992). "*The Effect of Video Context on Foreign Language Learning.*" *The Modern Language Journal* 76, IV, 481-490.
- Sommer, P. (2001). "Using Film in the English Classroom: Why and How". *Journal of Adolescent and Adult Literacy*, 44(5), 485-487.

- Weyers. Joseph R. (1999). "The Effect of Authentic Video on Communicative Competence.", *The Modern Language Journal*, 83, iii, 339-49.
- Wetzel, Radtke & Stern, (1994). Instructional effectiveness of video media. Using DVD Films to Enhance College Freshmen's English Listening Comprehension and Motivation, MA thesis, National TsingHua University, Taiwan.

GJENERATAT E REJA KËRKOJNË METODA TË REJA TË MËSIMDHËNIES.

Ma Besa Kozaria

(Përgjegjëse e Njësisë së Sigurimit të Brendshëm të Cilësisë)

Universiteti "Aleksandër Xhuvani" Elbasan

besa.kozaria@uniel.edu.al

ABSTRAKT

Mësimdhënia është art më vete ajo kërkon ushtrimin e talentit dhe krijimtarisë dhe gjithashtu është një proces i mirëplanifikuar. Sigurisht kohët e sotme kaq të ngjeshura me informacion kërkojnë domosdoshmërisht metoda të reja mesimdhënieje për t'iu përgjigjur kërkesave të shoqërisë.

Mësuesi duhet të implementojë metoda interaktive me në qendër nxënësin, apo pedagogu me studentin duke e bërë atë protagonist të orës mësimore. Metodave të mësimdhënies janë procedura standarte që përdorin mësuesit në bashkëpunim me nxënësit për paraqitjen dhe zhvillimin e veprimtarive mësimore. Ato u japin mundësinë nxënësve/studentëve që të praktikojnë aftësitë intelektuale, të nxjerrin përfundime dhe t'i zbatojnë ato në situata të reja. Metodave tradicionale të mësimdhënies kanë qenë: shpjegimi, biseda, demonstrimi dhe të pyeturit. Sot më së shumti mësuesit apo pedagogët po synojnë praktikimin e metodave bashkëkohore të cilat vendosin në qendër veprimtarinë e nxënësit si psh: diskutimi, brainstorming, debati, tavolina e rrumbullakët, kubimi, komiteti i ekspertëve, forumi, simpoziumi, puna në grupe të vogla dhe sidomos puna në grupe dyshe, biseda etj...

Objekti i studimit të këtij kërkimi kanë qenë pesë shkolla të ciklit 9-vjeçar në qytetin e Elbasanit si edhe studentët e Fakultetit të Shkencave Humane në Universitetin "Aleksandër Xhuvani" Elbasan.

Fjalët kyçe: mësimdhënie, metodë, bashkëveprim, mësues-nxënës.

Mësimdhënia është art më vete dhe që ta bësh shumë mirë këtë proces, duhet ta dashurosh fort këtë profesion. Vëmendja e shkollave tona po drejtohet gjithmonë e më tepër drejt një mësimdhënieje të hapur, ndërvepruese ku si nxënësit ashtu edhe mësuesit duhet të jenë njëherësh autorë dhe aktorë të tij. Mësuesit apo pedagogët duhet të jenë të hapur për t'i përfshirë nxënësit a studentët në të gjitha hallkat e procesit mësimor.

Metoda ndërvepruese do të quajmë ato metoda që përdoren:

a)Për të ndërtuar strukturat e të menduarit të nxënësve!

b)Për të kultivuar qëndrime dhe vlera!

c)Jo për të përvetësuar njohuri!

Bashkëpunimi dhe bashkëveprimi, u jep shumë mundësi nxënësve që duke kooperuar në forma të ndryshme me njëri-tjetrin, përmes punës në grupe dhe veprimtarive të tjera mësimore, të rrisin shkallën e të nxënësve duke shfaqur një cilësi më të lartë formimi arsimor. Kështu për të ndërtuar një “*të mësuar për të nxënë*” mësuesit dhe nxënësit duhet të plotësojnë disa kushte:

a)Të ndryshojnë rolin e tyre në mësim, duke kaluar nga vetëm dhënës të njohurive, në lehtësues për procesin e të nxënësve.

b)Në qendër të vëmendjes së mësuesit duhet të bëhen burime të reja të informacionit që përcillen përmes medias, internetit apo bibliotekave.

c)Kërkesat e mësuesit duhet t’u përgjigjen niveleve më të larta të të nxënësve interpretues, analizues, sintetizues dhe vlerësues.

d)Bashkëpunimi me nxënësit duhet të preket në të gjitha hapat që bëhen në procesin mësimor në shkollë.

e)Të nxënësve e përbashkët përmes të mësuarit me tema, me projekte apo të integruar, është një tjetër kërkesë e cila mundëson realizimin e sfidave të mësipërme.

Të nxënësve duhet parë si një proces ku fitohen dituri, vlera, qëndrime dhe shkathtësi.

Objekt studimi rreth kësaj teme janë bërë nxënësit dhe mësuesit e pesë shkollave 9-vjeçare në qytetin e Elbasanit si edhe studentët e Fakultetit të Shkencave Humane në Universitetin “Aleksandër Xhuvani” Elbasan.

Nga mësuesit e pyetur në anketimin e bërë, ata pohojnë se është e pamundur që të realizosh objektivat e orës mësimore duke organizuar punë vetëm me të gjithë klasën. Prandaj e shohin si tejet të dobishme **punën me grupe të vogla nxënësish** kryesisht 4-5 nxënës, por sidomos efektive për ta ka qenë **puna me grupe dyshe**. Dhe në varësi të detyrës që mësuesi u cakton, puna me grupe vazhdon nga 10-20 minuta. Ajo u jep nxënësve mundësinë që të ngrënë hipoteza, t’i verifikojnë dhe t’i analizojnë ato, duke përmirësuar dukshëm aftësinë e tyre për të menduar.

Punën me grupe dyshe (në çifte) kryesisht mësuesit e përdornin në ato situata kur nxënësve u kërkohej të lexonin bashkë një material të caktuar, të diskutonin ide ose të jepnin opinionet. Në këtë rast nxënësit kishin më tepër hapësirë të komunikimit me njëri-tjetrin, rritej bashkëpunimi mes tyre duke u dhënë mundësi që të shpreheshin lirshëm edhe nxënësit e ndrojtur.

Një tjetër metodë e re dhe interaktive është **Brainstorming (stuhi idesh)** veprimtari kjo që shërben si fillim i një diskutimi në mësim për një problem të caktuar. Edhe studentët e Fakultetit të Shkencave Humane të pyetur rreth faktit se çfarë metodash interaktive përdornin pedagogët e tyre, u shprehën se brainstorming i stimulonte shumë që të jepnin më tepër ide ose të bënin më tepër komente rreth një teme të dhënë nga pedagogu.

Për dekada të tëra njerëzit kanë përdorur brainstorming për të krijuar ide, për të dalë me zgjidhje krijuese për problemet, për t'i bërë nxënësit të ndërveprojnë me njëri-tjetrin. Megjithatë, e rëndësishme nuk është vetëm për të përdorur ide, por për t'i përdorur ato në mënyrë korrekte kështu që mund të jetë plotësisht efektive.

Disa studime përcaktojnë brainstorming si një proces i kombinimit të një qasje të relaksuar dhe joformale në zgjidhjen e problemeve me të menduarit lateral. Ai inkurajon njerëzit që të dalin me mendime dhe ide që mund të duken paksa të çmendura. Disa nga këto ide mund të krijohen në zgjidhje origjinale krijuese për një problem, ndërsa të tjerët mund të nxisin edhe më shumë ide.

Brainstorming me një grup njerëzish është një teknikë e këndshme. Brainstorming krijon ide të reja, zgjidh problemet, motivon dhe zhvillon ekupe. Brainstorming motivon, sepse ai përfshin anëtarë të një ekipi në çështje më të mëdha të menaxhimit dhe merr një ekip që bashkon së bashku. Megjithatë, brainstorming nuk është thjesht një aktivitet i rastit. Brainstorming duhet të strukturohet dhe të rregullohet me ide.

Biseda është një metodë sipas së cilës mësuesi, gjatë dhënies së informacionit, tërheq nxënësit në bashkëbisedim me qëllim që ai të përvetësohet më mirë. Zakonisht kjo metodë përdoret në përvetësimin e njohurive të reja, ku supozohet që nxënësi / studenti zotëron deri diku njohuri dhe përvoja personale që lidhen me temën e mësimit.

Demonstrimi është metoda mësimore e cila bazohet në paraqitjen para nxënësve të një modeli veprimi, të fakteve, të procedurave për të bërë diçka, për të ilustruar diçka, duke përdorur objekte reale. Kjo metodë përdoret në të gjitha moshat e shkollimit.

Loja me role përfshin veprimtari që realizohen në një kohë të shkurtër me çifte ose grupe nxënësish. Përdorimi i kësaj metode i jep shumë larmi orës mësimore duke e bërë atë çlodhëse dhe i motivon nxënësit për të qenë më produktive.

Për të realizuar një të nxënë të suksesshëm në klasë, mësuesi:

-Zgjedh me kujdes grupet e nxënësve;

-Planifikon veprimtaritë e të nxënësve ndërveprues apo në bashkëpunim;

-Përcakton objektivat mësimore dhe shoqërore për një grup pune dhe kontrollon përparimin individual të nxënësve;

-Kontrollon të nxënësit si grup.

METODA E DIZAJNIMIT TË MENDIMIT

"Dizajni i Mendimit" përqendrohet në nxitjen e të menduarit kreativ në nxënës. Kjo teknikë përfshin diskutime në grupe, sesione të ideve, etj. Rastet e jetës reale mund të zgjidhen lehtë nëpërmjet kësaj metode. Edhe pse kjo është një metodë e strukturuar, mësuesit duhet të punojnë shumë për ta vënë në praktikë.

"Dizajni i Mendimit" është i dobishëm në kultivimin e aftësive analitike, kreativitetit dhe entuziazmit në studentë. Megjithatë në shkollat tona kjo metodë gjente shumë pak zbatim, për të mos thënë aspak.

MËSONI PËRMES LOJËRAVE (GAMIFICATION)

Është e qartë se nxënësit duan lojëra pavarësisht nga mosha e tyre. Mësoni nëpërmjet lojërave do të ishte një aktivitet interesant. Vetëm kujtoni se si mësuesi juaj parashkollor ju mësoi bazat e të mësuarit me përdorimin e lojërave dhe ndihmës mësimore.

Në fakt, 'Gamification' technique mund të jetë efektive në çdo moshë. Por mësuesit duhet të planifikojnë projekte të tilla të lojërave në lidhje me moshën dhe njohuritë e nxënësve të tyre. Për shembull, kuize online në një temë të veçantë mund të inkurajojnë studentët. Kjo do t'i bëjë ata konkurrues.

MEDIA SOCIALE NË KLASË

Mësuesit, mund të ndihen skeptikë për futjen e mediave sociale në klasë. Është e qartë se studentët e gjeneratës së re janë gjithmonë të lidhur në faqet e rrjeteve sociale si Tëitter, Facebook etj. Pra, nuk kanë nevojë të bëjnë shumë përpjekje për t'u angazhuar në mediat sociale për aktivitete mësimore.

Ndërsa mediat sociale hapin mundësi të shumta për lidhjen e grupeve të mëdha të studentëve, mësuesit mund të përdorin mënyra të jashtëzakonshme për të siguruar një përvojë mahnitëse të të nxënësve të tyre.

"Red Ballon" është një nismë inovative e organizuar nga Akademia braziliane e gjuhëve për të përmirësuar aftësitë e gjuhës angleze të studentëve. Suksesi i kësaj iniciative jep dëshmi të mjaftueshme për mundësinë e zbatimit të mediave sociale si një mjet për aktivitetet e mësimin.

Gjithsesi kjo metoda e fundit nuk gjente zbatim në shkollat tona dhe kjo jo për faj të mësuesve apo dëshirës së nxënësve për të bashkëpunuar, por për faj të mungesës së kushteve dhe mungesës së pajisjeve digjitale.

Grupet e ekspertëve, që njihet ndryshe si teknika xhigsou, ose ndërthurje, është një teknikë e të nxënësve në bashkëpunim, që ka të bëjë me ndarjen në grupe të nxënësve që lexojnë përmbledhje të ndryshme të temës mësimore dhe më pas ndajnë me të gjithë grupin apo me të gjithë klasën, atë që kanë mësuar. Konstatova nga vëzhgimi i kryer në shkolla 9-vjeçare se kjo teknikë është mjaft e përdorur në shumë lëndë.

Ndërveprimi mund të shihet si:

- Shkëmbim
- Bashkëpunim
- Plotësim
- Përbashkë dhe konflikt intelektual
- Dialog i argumentuar
- Iniciativë nga një grup nxënësish dhe përgjigje nga një grup tjetër
- Vendimmarrje e përbashkët
- Përcaktim i përbashkët i këndvështrimeve
- Kryerje e përbashkët e veprimeve
- Ndarje e roleve në një veprimtari të përbashkët.
-

Roli i mësuesit kur nxënësi është në qendër:

Roli i mësuesit nuk zbehet, por është shumë i rëndësishëm,

- Ai është partner në komunikimin dhe ndërveprimin në klasë;
- Mësuesi zvogëlon nivelin e stresit dhe ngarkesën e punës gjatë veprimtarisë duke i mësuar ata që të ndihmojnë njëri-tjetrin;
- Mësuesi jep këshilla përkundrejt veprimtarive që do të zhvillojë nxënësi;
- Mësuesi nxit veprimin nxënës-nxënës;
- Mësuesi pranon reagimet e nxënësve lidhur me metodën që do të zhvillohet dhe krijon mundësinë që të jetë i lirë për të pyetur;
- Mësuesi ushtron nxënësit për një vlerësim të pavarur të arritjeve në veprimtaritë e tyre.
-

Të nxënit duhet vështruar si një provë e vetë nxënësit. Nisur nga këndvështrimi im dhe nga përvoja personale si një ish mësuese, mendoj se nxënësi duhet parë si një ngrehinë arkitekturore e cila skicohet dhe ndërtohet nga vetë nxënësi. Ta vështrosh nxënësin si një arkitekt të të nxënit të vet është një praktikë e re e të mësuarit, e cila kërkon që t'i nxisim ata e t'i kthejmë në ndërtues të dijeve të veta. Një nga modelet më të mira të mësimit mbetet padyshim struktura ERR(Evokim, Realizim i kuptimit dhe Reflektimi).

Gjatë fazës së Evokimit, mësuesi drejton pyetje rreth një teme të caktuar apo rreth një koncepti dhe pritshmëritë e tij janë që nxënësi apo studenti të risjellë ndër mend gjithë informacionin e mundshëm për atë temë a koncept. Kjo etapë zhvillohet gjithmonë në fillim të orës mësimore. E rëndësishme gjatë kësaj etape është që mësuesi t'i përmbahet procedurës, nga biseda deri në zgjerimin e mundshëm, e cila zgjat aq sa ai ta shohë të arsyeshme dhe më pas i lë nxënësit të flasin.

Realizimi i kuptimit arrihet prej studentit/ nxënësit në kohën kur kërkon informacion relativ për parashikimet. Ky kontakt mund të arrihet duke marrë formën e tekstit të leximit, duke

parë një filmim apo duke bërë një eksperiment. Në këtë etapë mësuesi ka ndikimin më të pakët tek nxënësi apo studenti.

Reflektimi përfshin përmes pyetjeve diskutimin pas përmbytjes. Në këtë fazë nxënësit përforcojnë të nxënit e ri dhe në mënyrë aktive rindërtojnë skemën e tyre për të përshtatur konceptet e reja. Këtu ndodh të nxënësit e qëndrueshëm.

Struktura ERR është një kuptim i shkëlqyer i udhëheqjes së nxënësve në të gjitha kategoritë dhe nivelet.

Personalisht ndoqa disa orë mësimore të zhvilluara në shkollë të ndryshme 9-vjeçare si edhe në klasa të ndryshme dhe nëpërmjet vëzhgimit konstatova një punë shumë të mirë nga ana e mësuesve në përdorimin me efikasitet të metodave bashkëkohore të mësimdhënies. Duke u munduar t'i krahasoj mes tyre: metodën tradicionale dhe atë të re, në tabelën më poshtë po paraqes ndryshimet mes tyre:

Mësimdhënia tradicionale	Mësimdhënia bashkëkohore
Mësuesi shpjegon	Mësuesi drejton, orienton, udhëzon
Nxënësi dëgjon	Mësuesi i nxit nxënësit të bëjnë pyetje
Nxënësi përgjigjet kur e pyesin	Nxënësi bën pyetje dhe kërkon përgjigje
Mësuesi flet	Mësuesi diskuton, shkëmben ide
Nxënësi riprodhon	Nxënësi diskuton, arsyeton, argumenton
Mësuesi vlerëson	Mësuesi përfshin nxënësit në vlerësim dhe vetëvlerësim
Mësuesi komandon	Mësuesi menaxhon, organizon

KONKLuzion:

Mësimi ka evoluar nga mbi-rritja në përdorimin e teknologjisë digjitale dhe komunikimit virtual, veçanërisht nga studentët. Duke filluar rreth vitit 2000, studentët që hynë në Institucionet e arsimit të lartë kanë pritur që mësimi interaktiv të jetë një pjesë integrale e arsimit të tyre. Përdorimi i teknologjisë interaktive në të mësuarit për këta studentë është po aq e natyrshme sa duke përdorur një laps dhe një letër për brezat e kaluar.

Gjenerata e re ose *Gjenerimi N*, është brezi i parë që rritet në kontakt të vazhdueshëm me mediat digjitale. Të njohur edhe si breza digjitale, lidhjet e tyre teknologjiko-shoqërore me përdorimin e natyralizuar të teknologjisë në çdo aspekt të të mësuarit, në aftësinë e tyre për të mësuar në mënyra të reja jashtë klasës, po i shtyjnë kufijtë e arsimit. Përdorimi i medias digjitale në arsim ka çuar në një rritje të përdorimit dhe mbështetjes në mësimin interaktiv, i cili nga ana e tij ka çuar në një revolucion në procesin themelor të arsimit.

Gjithnjë e më shumë, studentët dhe mësuesit mbështeten tek njëri-tjetri për të pasur qasje në burimet e njohurive dhe për të ndarë informacionin e tyre, duke zgjeruar fushëveprimin e përgjithshëm të procesit arsimor për të përfshirë jo vetëm mësim por edhe zgjerimin e njohurive. Ndryshimi i rolit nga kujdestar i dijeve në lehtësuesin e të nxëniet paraqet një sfidë dhe një mundësi për mësimdhënësit që të ndryshojnë në mënyrë dramatike mënyrën se si nxënësit e tyre mësojnë. Kufijtë mes mësuesit dhe nxënësit kanë më pak kuptim me mësimin interaktiv.

Suksesi në shkollë kërkon një proces mësimor aktiv, të rinovuar në përmbajtje dhe në formë, gjë që e gjen shprehjen konkrete në përdorimin e metodave, strategjive e teknikave mësimore bashkëkohore ndërvepruese dhe gjithëpërfshirëse. Kur flasim për mësimdhënien ndërvepruese, duhet të kuptojmë mësimdhënien si një akt bashkëveprimi, dinamik, fleksibël dhe të hapur midis mësuesit dhe nxënësit, pedagogut dhe studentit, por qoftë edhe midis vetë nxënësve. Gjithnjë e më shumë artikullohet togu me attribute didaktike, mësimdhënia *me në qendër nxënësin*. Për arritjen e këtij qëllimi, vetë kurrikula duhet të jetë e organizuar në mënyrë të tillë, ku të jenë planifikuar e parshikuar veprimtari gjithëpërfshirëse dhe për të gjitha nivelet e nxënësve.

Për të qenë efektive, institucionet mësimore duhet të shohin kompjuterët dhe teknologjinë e lidhur si një pjesë thelbësore e nxënësit. Me fjalë të tjera, teknologjia duhet të shihet si praktikë njohëse. Koncepti bazë i edukimit në distancë është se bota reale bëhet mjedisi mësimor; në këtë mjedis, qëllimi i instruktorit është të ndihmojë në lehtësimin e thithjes së njohurive përmes përvojave të të nxëniet në botën reale dhe virtuale. Historikisht, një nga pengesat për arsimin në distancë është mungesa e kontaktit ballë për ballë. Përdorimi i teknologjisë si pjesë integrale e dizajnit të kursit ka tentuar të kompensojë në cilësimet sinkron dhe asinkron.

Për ofrimin e përmbajtjes sinkron, përdoren zakonisht teknologji të tilla si videokonferencat dhe konferenca web. Një shembull i kësaj është përdorimi në rritje i Skype dhe GoToMeeting për diskutime dhe leksione virtuale të klasës. Për ofrimin e përmbajtjes asinkron, projektuesit e kurseve përdorin një sërë suite softuerësh që përfshijnë lloje të ndryshme të elementeve interaktive. Programe të tilla si WebCT, Forumi i Njohurive, FirstClass dhe Sistemi i Mësimin të Blackboard tentojnë të përmirësojnë mungesën e kontaktit me forume diskutimi në internet dhe borde buletini.

Më poshtë po pasqyroj pamje të shkëputura nga puna me grupe nxënësish në disa klasa fillore:

Një orë mësimi në gjuhën e huaj ku mësuesi ndërthur punën me grupe të vogla nxënësish me përdorimin e vidioprojektorit si pajisje digjitale.

Me nxënësit e klasës së tretë të ciklit fillor, ku mësuesja ka zgjedhur punën në grupe dhe tryezën e rumbullakët për të zhvilluar orën mësimore.

Në një orë dramatizimi me nxënësit e klasës së dytë të ciklit fillor në shkollën 9-vjeçare “ Naim Frashëri”.

Si përfundim: Qëllimi kryesor i arsimit është të krijojë njerëz që janë të aftë të bëjnë gjëra të reja, jo thjesht të përsërisin ato që brezat e mëparshëm kanë bërë; njerëz që janë krijues, shpikës dhe zbulues.

BIBLIOGRAFI

- Borich, G.D, (2000) Effective Teaching Methods (4-th edition). USA
- Barbara Allman, Skills for Successful Teaching, (United States: McGraw-Hill Children’s Publishing, 2000.)
- Alan Crawford et al., Teaching and Learning Strategies for the Thinking Classroom., (New York: The International Debate Education Association, 2005), p.29
- Kyriacou, C. (1998) Effective Teaching in Schools. Oxford: Blackwell
- Perrot, E. (1982) Effective Teaching. London: Longman
- Richards, J.C., The Language Teaching Matrix, (Cambridge: Cambridge University Press, 1990)
- Musai, B (1997) Mjeshtëritë themelore të mësimdhënies. Tiranë: Pegi
- Musai, B (1999) Psikologji edukimi. Tiranë: Pegi

- Ross, E.P. (1998) Pathways to Thinking – Strategies for developing Independent Learners ,USA: Christopher-Gordon.
- Wragg, E.C. Classroom Teaching Skills. London: Croom Helm.

EDUKIMI NDËRKULTUROR SI PËRGJIGJE E PARAGJYKIMEVE NË SHOQËRINË E KOMPLEKSITETIT

Dr.Bukuroshe Isufaj

Departamenti i Gjuhëve të Huaja

Universiteti "Ismail Qemali "Vlorë

E-mail:bukuroshe_isufaj@yahoo.it

ABSTRAKT

Në pedagogjinë europiane gadishmëria për të njohur, mirëpritur dhe vlerësuar diversitetin është specifike e perspektivës ndërkulturore, dhe kjo gadishmëri e tillë ka gjeneruar një lëvizje që shkon nga pedagogjistët dhe nga edukatorët në drejtim të atyre nxënësve dhe studentëve që prezantohen, apo janë perceptuar, si të karakterizuar nga modalitete të tjera kulturore (gjuhësore, etnike, apo fetare).

Lemma ndërkulturore, nga ana tjetër, shpreh një koncept më dinamik se ai i multikulturës. Shkurtimisht, ne mund ta kuptojmë ndër-kulturën si përgjigje edukative ndaj shoqërisë multikulturore dhe multietnike. Interkultura kërkon një projekt të saktë që synon marrjen dhe zhvillimin e një mendimi të hapur, fleksibël dhe kritik; një mendim i aftë për të "migruar" tek kulturat e tjera për të njohur dhe kuptuar dallimet dhe analogjitë.

Objekti kryesor i edukimit ndërkulturore bëhet kështu, në një kontekst kulturor dhe social me aspekte të shumta, nxitja e aftësive konstruktive dhe bashkëjetesës, që rrjedhimisht përfshin kryesisht zvogëlimin e dëmit, pranimin dhe respektimin e "ndryshe" por mbi të gjitha "miratimin" e identitetit të vet kulturor, që të ketë një kërkim të vazhdueshëm për mirëkuptim, dialog dhe bashkëpunim, e cila është parakusht për pasurim të ndërsjellë.

Promovimi i dialogut ndërkulturore nuk është një strategji edukative e drejtpërdrejtë vetëm në shkollën me studentë të huaj, por bëhet një formë e edukimit të përgjithshëm dhe një komponent thelbësor për një qytetërim evropian e demokratik.

Edukimi ndërkulturore nuk është kështu një emergjencë sociale për tu përballuar në aspektin e politikës publike, tolerancës, por për përfshirjen më shumë në aspektin e rrjeteve shumëkulturore të njohurive, kulturave dhe përvojave.

Në përfundim, kujdesi edukativ në diferenca rezultojnë një kërkesë e re , kontigjente,në mos rast i jashtëzakonshëm ,kuptimi i së cilës sot duhet të përballet me ndryshime të mëtejshme socio-kulturore dhe me metaforat që duan ta interpretojnë.

Fjalët çelës :multikulturalizëm , edukimit ndërkulturore, ndryshime sociale, migracion .

PREZANTIMI

Shoqëria e sotme, siç na kujton Franco Pinta Minerva, e karakterizuar nga fenomene siç janë globalizimi dhe rritja e flukseve migratore, ka nevojë për një multikulturizëm, term që shpreh kompleksitetin e popujve për etni, gjuhë e kulturë në të njëjtin vend (ose territor).

Termi ndërkultura në krahasim me multikultura shpreh një koncept më dinamik. Më thjesht mund të kuptojmë ndërkulturën si përgjigje edukative ndaj shoqërisë multikulturore dhe multietnike. Ndërkultura kërkon një projekt specifik drejtuar përvetsimit dhe zhvillimit të një mendimi të hapur, të përshtatshëm, elastik, kritik; një mendim që të jetë në gjendje të “migroj” drejt kulturave të tjera për të njohur dhe kuptuar diferencat dhe ngjashmëritë midis tyre.

Qëllimi kryesor i edukatës ndërkulturore në një kontekst kulturor e social (ose shoqëror) me aspekte të shumta bëhet atëherë inkurajimi i kapacitetit për bashkëjetesën konstruktive e cila rrjedhimisht përfshin së pari mposhtjen e paragjyqimeve, respektin dhe pranimin e “të ndryshmëve”, por mbi të gjitha 'miratimin' e identitetit të tij kulturor, në mënyrë që të bëhet një kërkim i vazhdueshëm për mirëkuptim, dialog dhe bashkëpunim, i cili është parakusht për pasurimin reciprok.

Shoqëria e sotme komplekse dhe postmoderne tregon dy karakteristika të dukshme: është multikulturore dhe multietnike. Sot, kjo nuk mund të ndodhë më, sepse rrjedhat migratore, përdorimi i internetit dhe rrjeteve sociale, që lejojnë komunikimin me botën tjetër, mundësia për të arritur lehtësisht në një kohë të shkurtër vende dhe qytetërime të largëta, bëjnë në mënyrë që persona dhe kultura të shumëfishta të takohen dhe të komunikojnë me njëri-tjetrin.

Përball këtij realiteti të ri, është e nevojshme të zhvillohen projekte të reja edukative, të cilat nuk janë të kufizuara vetëm në edukimin e të gjithëve për të pranuar dallimet dhe për të mirëpritur diversitetin, por për të arritur parandalimin e paragjyqimit dhe diskriminimit, duke bërë kështu “ndërkulturën”, stilin e ri të jetesës, kulturën e re universale.⁸¹

Në fakt, F. Cambi shkruan se "interkultura është - deri tani - një emergjencë, një emergjencë sociale dhe për rrjedhojë edhe emergjencë kulturore".⁸² Në Evropë, pedagogjia ndërkulturore e bën hyrjen e saj zyrtare rreth njëzet vjet më parë në përgjithësi në shërbimet edukative, dhe veçanërisht në gjuhën e shkollës dhe të arsimit. Është mundur të gjenden gjurmë mbi këtë, jo vetëm në një dokument të rëndësishëm të Këshillit të Evropës të vitit 1978, por edhe në disa shkrime nga pedagogët dhe ekspertët e arsimit që punojnë në Francë, Zvicër, Britani të Madhe dhe Holandë.

Por disa vjet më parë pedagogjia ndërkulturore ishte tashmë një temë e debatuar, veçanërisht nga ata që merreshin me vështirësi shkollore për shkak të disavantazheve socio-kulturore të prodhuara nga **proçeset** e emigracionit. "Ideja bëhet konkrete, në radhë të parë, midis profesionistëve të përfshirë në nismat për të bërë, nga njëra anë, më pak të vështirë realitetin me gjuhët e reja, me kulturën, dhe shoqërinë që në mënyrë të pashmangshme

81 Cfr. A. Perucca “Pedagogia interculturale e dimensione europea dell’educazione”, Lecce, Pensa 2001.

82 F. Cambi, “Intercultura :fondamenti pedagogici”, Roma, Carocci, 2003, p. 96

përjetojn dhe kalojnë ata që largohen nga vendi i origjinës, dhe nga ana tjetër, t'i përgjigjen mungesave dhe nevojave të shkollave të vëna përballë pluralitetit të krijuar nga rrjedhat migratore ".⁸³

Duhet të theksohet se në vitet shtatëdhjetë u bë një vizion i mendimit që shtrihet edhe në lidhje me masat e marra nga vendet evropiane në aspektin e politikave sociale dhe bashkimit familjar. Shqetësimi kryesor i kombeve më të përfshira në problemet e krijuara nga emigracioni, ishte përfshirja në integrimin e të rriturve, të familjeve dhe gjeneratave të reja në shoqërinë pritëse. Sfida e re në ato vite ishte, që të studioheshin format më të përshtatshme me qëllim të promovimit e të shkëmbimit midis botëve kulturore të shumicës dhe të pakicave; shkëmbimi në fjalë quhej edukim ndërkulturor.

Ka një dallim në mes të konceptit të arsimit dhe atij të pedagogjisë; në fakt, nëse edukimi antropologjik përfaqëson një përvojë të të nxëniet ose metamorfozës të përjetuar nga individit pavarësisht nga shkolla dhe çdo vend tjetër në të cilin është dizajnuar, menduar, programuar dhe verifikuar, pedagogjia është konfiguruar atëherë si një fushë e dijes.

Në fakt "edukimi realizohet në mënyrë të pavarur nga vullneti i edukatorit dhe i të edukuarit; pedagogjia, në anën tjetër, hyn në lojë nëse dikush bën plane mbi edukimin e dikujt tjetër, që mund të jetë një individ i vetëm, një grup ose një komunitet».⁸⁴

Konsiderata e parë që duhet bërë është mbi vëzhgimin që metodat edukative për fëmijët e imigrantëve janë modifikuar në lidhje me ndryshimet që kanë ndodhur në strukturën e emigracionit. Është sikur gjatë gjithë viteve 1970 - ndonëse bashkimi familjar rriti kontigjentet e fëmijëve të huaj që hynë në shkollë - autoritetet publike vëzhguan imigrimin si një fenomen provizor, i përkohshëm. Në fillim të viteve tetëdhjetë perspektiva ndryshon; vihet re se emigracioni është vendosur përgjithmonë, dhe se emigrantët nuk kanë më një projekt realist për t'u kthyer në vëndet e tyre të origjinës.⁸⁵

Pikërisht për shkak të këtij vëzhgimi, filloi, në të vërtetë, të mos flitej më për edukim ndërkulturor, i lënë thjeshtësisë dhe improvizimit, por të pedagogjisë ndërkulturore; këtu, pra, u hapën perspektiva të tjera. Lindi kështu një shkencë me strategjinë e vet operative, pasi edukimi nuk mund të lihej spontanitetit dhe rastësisë; përkundrazi, nuk do të ishte realizuar, ose e realizuar vetëm pjesërisht.

Në fakt, duke filluar nga viti 1990, që termi i pedagogjisë ndërkulturore hyn në shkollë dhe në botën edukative përmes "derës" kryesore dhe zyrtare të legjislatcionit në Itali. Ne kujtojmë një qarkore të Ministrisë (nr. 205, datë 26 korrik 1990), i cili për herë të parë merrej me çështjet e futjes së nxënësve të huaj në shkollë dhe të arsimit ndërkulturor.

Natyrisht, në vende të tjera evropiane dhe jo-evropiane, shkolla dhe mësuesit e botës pedagogjike kanë debatuar dhe diskutuar çështje të tilla si multikulturalizmi, plurikulturalizmi, edukimi ndërkulturor. Italia filloi t'i trajtojë këto çështje shumë më vonë, kur debati dhe krahasimi midis zërave të ndryshëm tashmë kishin hedhur dritë mbi disa

83 D.Demetrio, G.Favoro , "Didattica interculturale .Nuovi guardi competenze percorsi" Milano, Franco Angeli 2004, f.37

84 G.Favoro "I bambini stranieri a scuola ", Firenze ,La nuova Italia 1997, f.25.

85 A.Perucca , "Pedagogia interculturale e dimensione europea dell'educazione", Lecce, Pensa 2001.

aspekte; ajo mundi të mësoj nga kjo, rrugën e marrë nga të tjerët për të shmangur gabimet dhe konfuzionet.

Para së gjithash, historia e përshkruar deri tani nga ideja "ndërkulturore" na lejon të shpjegojmë fjalorin dhe përkufizimet. Në formulimet e saj të njëpasnjëshme dhe më të planifikuara, duke iu referuar mjediseve dhe vendeve të ndryshme, në bazë të pedagogjisë ndërkulturore konsiderohen qasjet që duhet të zbatohen situat për situat, në shkollë si dhe në hapësirat jashtëmësimore që janë të domosdoshme:

a) njohuria se takimi ndërmjet kulturave të ndryshme, në botën e fëmijërisë të shumë origjinave, gjuhës dhe ngjyrës së lëkurës, si dhe në botën e rritur, duhet të "mbështetet nga zgjedhjet dhe strategjitë e veprimit të cilat janë në të njëjtën kohë politike dhe edukative";

b) vërtetimi sipas të cilit shkolla, në rendin dhe gradën e saj të ndryshme, jo më pak se shërbimet arsimore dhe socio-kulturore, janë vende dhe laboratore të preferuar për takimin mes fëmijëve, të rinjve, grave dhe burrave që vijnë nga e gjithë bota duke kërkuar kulturë dhe njohuri, si dhe një vend për të jetuar më mirë;

c) pohimi se "filozofia kompensuese" e frymëzimit për ndërhyrjet e para të promovuara për të favorizuar fëmijët e emigrantëve, duhet t'i japë rrugë filozofisë tjetër: që në bazë të një edukimi për njohjen dhe dallimet tek të vegjlit dhe të rinjtë.

Njohja që nuk përfundon vetëm me të kuptuar se në një klasë fëmija autokton ulet pranë atyre që vijnë nga larg, por që mbështeten drejt një kuptimi më gjerë të asaj që është dhe ku po shkon shoqëria pluraliste.⁸⁶

Teoria e pedagogjisë ndërkulturore është e dobishme si për zhvillimin konceptual dhe metodologjik të vetë shkencës dhe për përcaktimin e tij në lidhje me disiplinat e tjera. Përsëritja e fazave të zhvillimit të pedagogjisë ndërkulturore është e mundur të theksohet se si në panoramën shkencore evropiane të dy dekadave të fundit, u bë një transformim paradigmatic. Koncepti primitiv i pedagogjisë për të huajt, i lidhur ngushtë me objektivat e të mësuarit, është konvertuar në mënyrë progresive, duke pranuar prerje të ndryshme që theksojnë mbi të gjitha aspektin e ballafaqimit ndërmjet kulturave të shumëfishta: domethënë, mësimin ndërkulturor ose pedagogjisë ndërkulturore. Këto koncepte theksojnë se të folurit për të huajtë, do të thotë t'i referoheni problemeve kryesore të nevojës së pedagogëve të cilët janë të gatshëm t'i ndihmojnë ata. "Problemi më tepër qëndron në të jetuarit me subjekte të dinjitetit të barabartë në një shoqëri multikulturore, për të kuptuar dhe punuar për drejtësinë sociale dhe për zgjidhjen paqësore të konflikteve të lidhura me bashkëjetesën. Në këtë kuptim, pedagogjia ndërkulturore paraqet një parim dhe një proces që shkon përtej një ndërhyrje pedagogjike për të ndihmuar të huajt".⁸⁷

Pedagogjia ndërkulturore pastaj fillon nga siguria, e vërtetuar nga vlerësimet sociologjike dhe antropologjike, se reciprociteti midis kulturave është një fakt brenda të cilit logjika duhet të mbizotërojë mbi hipotezën, arsyeja që, në gjuhën pedagogjike, nënkupton ndërmjetësimin dhe besimin në mundësitë që të gjithë mund të mësojnë të njohin botën e tjetrit, për të kuptuar pikëpamjet e tyre dhe mënyrat e të qenit. "Kulturat mund të takohen në klasë dhe gjetkë, nëse individët janë të vënë në gjendje që të shfrytëzojnë aftësitë e duhura

⁸⁶ Cfr. D. Demetrio (a cura di) "Nel tempo della pluralità". *Educazione interculturale in discussione e Ricerca* "Firenze, La nuova Italia 1998.

⁸⁷ F. Wallnofer. "Pedagogia interculturale" *Milano, Bruno Mondadori 2000*, f. 26.

të komunikimit dhe të mësuarit që kërkon zhvillimin e pajisjeve që janë në gjendje për të zvogëluar distancat dhe diferencat sa më shpejt që të jetë e mundur». ⁸⁸

Në kuptimin e saj më të gjerë, edukimi ndërkulturor vepron kështu në praninë e emigrantëve, minoriteteve, në dimensionin evropian të mësimdhënies dhe si mbrojtje dhe kundërshtimin e ksenofobisë, racizmit, antisemitizmit dhe intolerancës.

«Temat e ndërkulturimit marrin parasysh dimensionet dhe aspekte të pabarabarta, që lidhen me kompleksitetet e ndryshme sociale dhe kulturore, me ndryshimet e thella në shkollat dhe shërbimet arsimore, me sfidat, zgjedhjet, aftësitë dhe negociatat që dalin, dhe bëhen të nevojshme në marrëdhëniet ndërkulturore dhe ndëretnike ». ⁸⁹

Për "edukimin ndërkulturor", në një shoqëri multikulturore, siç mund të shihet nga më lart nënkuptojmë:

"... gjendje strukturore e shoqërisë multikulturore. Detyra edukative në këtë lloj shoqërie merr karakterin specifik të ndërmjetësimit ndërmjet kulturave të ndryshme që nxënësit sjellin: ndërmjetësimin jo-reduktiv të kontributeve të ndryshme kulturore, por animator i një krahasimi të vazhdueshëm, produktiv mes modeleve të ndryshme. Arsimi ndërkulturor përforcon kuptimin e demokracisë, duke pasur parasysh se diversiteti kulturor duhet të mendohet si një burim pozitiv për **proçeset** e ndërlikuara të rritjes së shoqërisë dhe të njerëzve. Prandaj, objektivi kryesor i edukimit ndërkulturor është përshkruar si një promovim i kapacitetit për bashkëjetesë konstruktive në një strukturë kulturore dhe shoqërore shumëplanëshe. Kjo përfshin jo vetëm pranimin dhe respektin e të ndryshëmve, por edhe njohjen e identitetit të tij kulturor në kërkimin ditor të dialogut, mirëkuptimit, bashkëpunimit, në një perspektivë të pasurimit reciprok. Arsimi ndërkulturor, duke aktivizuar një **proçes** të akulturimit, rrit kulturat e ndryshme të përkatësisë. Një detyrë shumë e kërkuar sepse akultura e nevojshme nuk mund të ancorohet në paragjykimet etnocentrike. Modelet e kulturës perëndimore nuk mund të konsiderohen si vlera paradigmatiche dhe prandaj nuk mund të propozohen tek nxënësit si faktorë të konformitetit ...".

Studjuesi Duccio Demetrio mendon se:

"Interkulturaliteti nuk përfshihet përveçse kur "dikush "(personit ose strukturat) premtion të krijojë një kontakt të drejtpërdrejtë midis botëve të ndryshme, pikëpamjeve, koncepteve fetare. Për këtë arsye, interkulturalizmi nuk mund të jetë vetëm një lëvizje ideale dhe një opinion, dhe ndërkulturor nuk mund të thuhet vetëm se çdo takim, kontakt ose rast që ngjall formë dhe manifestime komunikuese, të bazuara edhe njëherë në tri linja kryesore:

Ndihmën e atyre që ndodhen në vështirësi (puna sociale dhe relacionale)

Njohuri reciproke (angazhim njohës)

Bashkëpunimi për ndryshim (angazhim politik) .⁹⁰

Interkultura kërkon një projekt të saktë që synon marrjen dhe zhvillimin e një mendimi të hapur, fleksibël dhe kritik; një mendim i aftë për të "migruar" tek kulturat e tjera për të njohur dhe kuptuar dallimet dhe analogjitë. Është pikërisht brishtësia e identitetit që

⁸⁸ D.Demetrio, G.Favoro, op.cit, f.38.

⁸⁹ SUSI F, "L'interculturalita possibile. L'inserimento scolastico degli stranieri", Anicia, Roma.2002

⁹⁰ D.Demetrio "Pedagogia ineterculturale e lavoro sul campo" f.26.

vështirëson ballafaqimin, marrëdhëniet dhe komunikimin; prandaj është e domosdoshme të forcojmë identitetin tonë për të plotësuar pozitivisht pozitën tjetër. Institucioni që synon ndryshimin, dialogun dhe krahasimin ndërkulturor është shkolla, në sajë të shumëllojshmërisë së përvojave arsimore që mundësojnë edukimin në diversitet, midis diversitetit vet. Dhe është në shkollë që fëmijët mund të fitojnë atë mendim nomad dhe emigrant, i cili në fakt është qëllimi thelbësor i trajnimit për një kulturë të vërtetë dhe konstruktive të paqes, konfrontimit dhe shkëmbimit, të gjitha në një vizion të qartë ndërkulturor.

Në ndërtimin e një projekti ndërkulturor është e rëndësishme të merret parasysh organizimi i punës në shkollë; është një model i shkollës që ruan rregullat dhe kuptimet e tyre, që kërkon dhe ndërton një sens të përbashkët, në këtë mënyrë klasa mund të bëhet një laborator i vërtetë mësimor ndërkulturor. Shkolla në fjalë është shkolla e nevojshme për t'u përballur me sfidën e shoqërisë multikulturore dhe multietnike, një institucion i aftë të ripërtërihet në baza strukturore dhe kurrikulare, duke shqyrtuar programet dhe organizimin e tij.

Prandaj, shkolla është konfiguruar si një bashkësi shoqërore që lejon ushtrimin e drejtpërdrejtë të demokracisë dhe edukimit ndërkulturor, duke vërtetuar kuptimin e demokracisë dhe duke lejuar kështu konsiderimin e "diversitetit kulturor" si një burim pozitiv për **proçeset** komplekse të rritjes ,e shoqërisë dhe njerëzve.

"Objektivi kryesor i edukimit ndërkulturor, pra, është përshkruar si një promovim i kapacitetit për bashkëjetesë konstruktive në një strukturë kulturore dhe shoqërore shumëdimensionale. Ajo përfshin jo vetëm thyerjen e paragjyqimeve, pranimin dhe respektin për "të ndryshmit", por edhe njohjen e identitetit të tij kulturor, në kërkimin e përditshëm të mirëkuptimit, dialogut dhe bashkëpunimit, në një perspektivë pasurimi reciprok".⁹¹

Shkolla, vendi i përkryer i komunikimit dhe dialogut, është ende një hapësirë në udhëkryqin e shkëmbimeve dhe ndërveprimeve të shumta; ajo, duke qenë e lidhur me fenomenin e migracionit, rezulton të jetë gjithashtu një laborator i eksperimentimit të dallimeve dhe krahasimit midis kulturave të ndryshme. Arsimi ndërkulturor ka vendosur që, që nga fillimi i tij, të trajtojë testin e edukimit të të kuptuarit, duke marrë parasysh se ai zhvillohet në dy nivele: njohës, domethënë njohuri dhe informacion mbi botën dhe mbi të tjerët dhe atë afektiv, që do të thotë e vëmendjes ndaj marrëdhënies, për historinë e secilit dhe të gjithëve.⁹²

Fëmija që vjen nga larg edhe pse përjeton një situatë fillestare të disorientimit hapësinor, kohor, perceptues dhe të çrënjësjes nga afektet, nga miqtë, nga mbrojtja e vendit të njohur dhe familjar, ai gjithashtu jeton një lloj regresi në lidhje me aftësitë dhe njohuritë e fituara,

⁹¹ P.Donzelli (a cura di) "La mediazione interculturale :appunti di un viaggio e proposte operative ",Catania O.D.A.Centro Formazione Professionale,2007,p.44.

⁹² Dearthorff, D.K. (2011). *Intercultural Competence in Foreign Language Classrooms: A Framework and Implications for Educators*. In Witte & Harden's *Intercultural Competence: Concepts, Challenges, Evaluations, ISFLL Vol. 10* (Peter Lang International Academic Publishers).

pasi ato nuk duket se kanë vlerë dhe ardhja e tij shpesh konsiderohet si një problem që duhet zgjidhur, një problem ku ai ndihet fajtori. Me kalimin e kohës, përshtatshmëria e tij dhe burimet e mbështesin atë në trajtimin dhe triumfin mbi sfidat e çdo dite: të mësuarit, të kuptuarit e rregullave implicite dhe të qarta, bashkimi me grupin e shokëve, pranimi nga shokët e klasës dhe gjetja e vendit të tyre pa mohuar rrënjët dhe kujtesën.

Si përfundim : "Arsimi ndërkulturor nuk ka të bëjë vetëm me disa fusha të përvojës, disiplinave, por është një dimension i mësimdhënies që shoqëron të gjithë rrugën formuese dhe orientuese. Ajo nuk shkëputet nga të bërit shkollë me programet aktuale, por është një mënyrë tjetër e trajtimit të tyre dhe shprehet në natyrën transversale të përmbajtjeve dhe metodave të mësimdhënies, si dhe gatishmërinë e mësuesve për të vënë në dyshim veten, edhe në anën e marrëdhënieve ».⁹³

BIBLIOGRAFIA

- Byram, M. (1997). Teaching and Assessing Intercultural Communicative Competence.
- CAMBI F., (2003), Intercultura: fondamenti pedagogici, Roma, Carocci.
- DEMETRIO D., (1998), Nel tempo della pluralità. Educazione interculturale in discussione e Ricerca, Firenze, La Nuova Italia.
- DEMETRIO D.,G. Favaro, (2004), Didattica interculturale. Nuovi sguardi,competenze, percorsi, Milano, Franco Angeli.
- DONZELLI P.,(2007), La mediazione interculturale: appunti di un viaggio e proposte operative, Catania, O.D.A. Centro Formazione Professionale.
- Favaro G., (1997), I bambini stranieri a scuola, Firenze, La Nuova Italia.
- PERRUCA A., (2001), Pedagogia interculturale e dimensione europea dell'educazione, Lecce, Pensa.
- SUSI F.,(2002), L'intercultura possibile. L'inserimento scolastico degli stranieri, Anicia, Roma.
- WALLNOFER F., (2000), Pedagogia interculturale, Milano, Bruno Mondadori.
- Journal, 16(2), f.101-120.

⁹³Byram, M. (1997). *Teaching and Assessing Intercultural Communicative Competence*.

PUNA ME PROJEKTE NË RITJEN E CILËSISË SË NXËNIES NË ORËN E FIZIKËS

Doc.Kozeta Dervishi, Eralda Gripshi

1Universiteti i Elbasanit. Departamenti i Fizikës (kozid2000@yahoo.it)

2Mësuese e Fizikës Griqan, Elbasan (eralda.bakillari@hotmail.com)

ABSTRAKT

Futja e projekteve në programin mësimor nuk është një ide e re revolucionare në arsim. Ajo ka fituar një terren më të madh në klasë pasi është provuar se nxënësit bëhen më të angazhuar në të mësuarin kur ata kanë një shans për të kërkuar kompleksitetin dhe problemet që nga afër i ngjajnë jetës reale. Të mësuarit e bazuar në projekte shkon përtej gjenerimit të interesit të nxënësve. Projektet e mirë-projektuara inkurajojnë kërkimin aktiv dhe rrisin nivelin e lartë të të menduarit (Thomas, 1998). Në vend të përvetësimit të njohurive sot kërkohet nga nxënësit të ndërtojnë e të krijojnë vetë njohuri. Ky qëllim synon të analizojë vendin dhe rolin që luan projekti kërkimor për ndërtimin dhe përvetësimin e njohurive. Ai gjithashtu nxjerr në pah përparësitë që ka në rritjen e cilësisë në përvetësimin e njohurive. Për realizimin teorik është shfrytëzuar një literaturë e gjërë bashkëkohore. Në vazhdimësi, për qëllime studimore, është ndjekur procesi i studimit kërkimor përmes projekteve në klasat e 9-ta të shkollave 9-vjeçare "Naim Frashëri" dhe Griqan të rrethit Elbasan. Nga gjetjet e studimit rezultoi se kjo strategji ndikoi pozitivisht në përvetësimin dhe zgjerimin e njohurive të reja. Nxënësit punuan në mënyrë aktive dhe të pavarur. Si përfundim rekomandohet përdorimi i kësaj strategjie sidomos në njohjen konkrete të koncepteve të fizikës. Nxënësit jo vetëm do të rrisin cilësinë e nxënies por njëkohësisht do të mësojnë metodologjinë e punës kërkimore shkencore.

Fjalë kyçe: projekt, të nxënit, mësuesi, nxënësi, fizika.

ABSTRACT

The implementation of the projects into the curriculum is not a revolutionary new idea in the educational field. It has gained a larger ground in the classroom as it has been proven that students become more engaged in learning when they have a chance to seek complexity and problems that closely resemble real life. Project-based learning goes beyond generating student interest. Well-designed projects encourage active research and raise the high level of thinking (Thomas, 1998). Instead of acquiring knowledge today, students are required to build knowledge themselves. This goal aims to analyze the role and place of the research project on building and gaining knowledge. He also highlights its strengths in improving the quality of knowledge acquisition. For theoretical realization, it has been used a wide-ranging

contemporary literature. For study purposes, this paper is focused in the research process through projects in the 9th grade of the 9-year schools "Naim Frashëri" and Griqan of the Elbasan district. The results of the study showed that this strategy positively influenced the acquisition and expansion of the knowledge. The students worked in an active and independent way. As a conclusion it is recommended the use of this strategy, especially for introducing the concepts of physics. Not only will the students improve the quality of learning, but they will also learn the methodology of scientific research.

Keywords: *project, learning, teacher, student, physics.*

HYRJJE

1.1 Paraqitja e problemit

Metoda e të nxënimit bazuar në projekte është një formë e të nxënimit të orientuar nga veprimi dhe shërben si një mjet shumë i mirë për nxitjen e motivimit të brendshëm të nxënësve, për të zhvilluar mendimin e pavarur, për të zbatuar njohuritë e fituara, për të forcuar vetëbesimin dhe praktikuar përgjegjësinë sociale. Metoda e punës me projekte mund të përcaktohet si metodë e zgjidhjes praktike të problemeve, që kërkon nga nxënësit të kryejnë një punë të konsiderueshme konstruktive dhe të pavarur. Projekti në mësim shihet në tërësinë e tij si një produkt ku *nuk vlerësohet vetëm si i tillë, por i gjithë procesi i punës*. Punimet kërkimore janë ushtrime të cilat ndryshe nga ç'mendohet, nuk synojnë t'ua vështirësojnë punën nxënësve, përkundrazi kur ai bëhet me kujdes, ka një vlerë shumëdimensionale. (Kadilli & Gjini, 2011).

1.2 Qëllimi i këtij studimi dhe pyetjet kërkimore

Puna me projekte dhe bashkëveprimi efektiv në grup është themelor për suksesin e nxënësit në mësim. Pyetjet kërkimore përfshijnë:

1. Çfarë mendojnë nxënësit për punën me projekte?
2. Çfarë roli ka puna në projekte për të mësuarit e tyre në mënyrë cilësore?
3. A praktikohet gjerësisht dhe sistematikisht puna me projekte në klasë?

1.3 Hipoteza e studimit

Është e ditur tashmë nga literatura dhe përvoja e re e shkollës sonë se puna me projekte ndikon fuqishëm në të mësuarin e nxënësve dhe lidh aftësitë e njohjes së koncepteve teorike me zbatimin në praktikë të tyre dhe me jetën reale, dhe pajis nxënësit me përvojë për të zbatuar projekte të tilla edhe në të ardhmen, si një qëllim madhor i arsimit, për të formuar një brez krijues në dobi të zhvillimit të vendit dhe kombit.

1.4 Metodatat e studimit

Për pjesën e sfondit teorik është hulumtuar literatura e huaj dhe ajo vendase në lidhje me mësimin nëpërmjet punës me projekte. Për pjesën e studimit tonë, janë përdorur metodat kërkimore të eksperimentit dhe pyetsorit të strukturuar. Më konkretisht, në metodën e eksperimentit, kemi zgjedhur të eksperimentojmë koncepte nga fizika dhe më specifikisht çështje që kanë të bëjnë me transmetimin e nxehtësisë. Ndërsa nga pyetsori i strukturuar, u bë e mundur që të merrej informacion në lidhje me perceptimet e nxënësve për efektet e punës me projekte që ata zbatuan nëpërmjet eksperimentit që ata bënë në grup.

1.5. Procedura e kërkimit

Për të parë efektet e mësimin në drejtim të përfitimit të njohurive shkencore në nivel të lartë, nëpërmjet punës me projekte, është shfrytëzuar në mënyre konkrete tema e transmetimit të nxehtësisë në lëndën e fizikës, për klasën e 9-të të shkollës 9-vjeçare. Kërkimi mbi transmetimin e nxehtësisë dhe përcjellshmërisë termike trajton çështje kryesore: që kanë të bëjnë me kuptimin e transmetimit të nxehtësisë nga një trup në një tjetër ose nga një pjesë e trupit në një pjesë tjetër të tij, përcjellshmërinë termike si një nga format e transmetimit të nxehtësisë, përcjellshmërinë termike në trupat e ngurtë nëpërmjet transmetimit të energjisë me anë të lëvizjes lëkundëse të atomeve dhe molekulave, klasifikimin e trupave në përcjellës të mirë dhe jo të mirë të nxehtësisë. Në këtë eksperiment me temë mbi transmetimin e nxehtësisë dhe përcjellshmërisë termike u synuan këto objektiva:

- Të tregojmë se trupat i transmetojnë nxehtësi njëri-tjetrit, pra shkëmbejnë nxehtësi midis tyre.
- Të njohim mekanizmin kryesor të transmetimit të nxehtësisë midis trupave të ngurtë, që quhet përcjellshmëri termike.
- Të kuptojmë ç'janë trupat përcjellës të mirë ose jo të mirë të nxehtësisë.

SFONDI TEORIK

2.1 Koncepti i të mësuarit bazuar në punën me projekte

Të mësuarit e bazuar në projekte është një model mësimor që përfshin nxënësit në kërkimet bindëse të problemeve që të rezultojnë në produkte autentike. Projektet venë nxënësit në një rol aktiv si: zgjidhës të problemeve, vendimmarrje krijuese, kërkues apo dokumentues.

Të mësuarit e bazuar në projekte është konsideruar një alternativë e mësimin. Përkrahësit e të mësuarit bazuar në projekte citojnë përfitime të shumta për zbatimin e strategjive të saj në klasë, duke përfshirë një thellësi më të madhe të të kuptuarit të koncepteve, bazë më të gjërë

të njohurive, përmirësim të komunikimit dhe aftësitë ndërpersonale sociale, zgjerim të aftësive të udhëheqjes, rritje të kreativitetit, dhe përmirësim të aftësisë së shkrimit.⁹⁴

Megjithatë, të mësuarit e bazuar në projekte ka edhe kundërshtarët e tij. Hye-Jung & Cheolil (2012) e përshkruajnë atë si një aspekt negativ të të mësuarit bashkëpunues, që mund të përfshijë shfaqje të pamjaftueshme nga disa anëtarë të ekipit, si dhe një ulje të standardeve të pritshme të performancës nga grupi si tërësi në mesin e anëtarëve.

2.2 Përfitimet e të nxënësve bazuar në punën me projekte

Të mësuarit e bazuar në punë me projekte ofron një gamë të gjerë të përfitimeve për nxënësit dhe mësuesit. Për nxënësit, përfitimet e të mësuarit bazuar në projekte përfshijnë:

- Rritja e frekuentimit, rritja e mbështetjes tek vetja, dhe përmirësim në qëndrimet ndaj të mësuarit. (Thomas, 2000)
- Fitimet akademike të barabarta me ose më të mira se ato të krijuara nga modelet e tjera, me nxënësit përfshirë në projekte që marrin më shumë përgjegjësi për mësimin e tyre se gjatë aktiviteteve tradicionale klasë. (Boaler, 1997, SRI, 2000)
- Mundësitë për të zhvilluar aftësitë komplekse, të tilla si nivel të lartë të të menduarit, zgjidhjes së problemeve, bashkëpunuese dhe komunikuese (SRI, 2000).
- Qasja në një gamë më të gjerë të mundësive të mësimit në klasë, duke siguruar një strategji për angazhimin e nxënësve të ndryshëm. (Railsback, 2002)

Për mësuesit, përfitime shtesë përfshijnë profesionalizmin dhe bashkëpunimin e zgjeruar midis kolegëve, dhe mundësitë për të ndërtuar marrëdhëniet me nxënësit. (Thomas, 2000)

2.3 Struktura dhe elementet e punës me projekte

Puna me projekte:⁹⁵

- është e organizuar rreth një pyetje apo fenomen.
- krijon një nevojë për të ditur përmbajtjen thelbësore dhe aftësitë.
- kërkon kërkim për të mësuar ose krijuar diçka të re.

⁹⁴ Sawyer, R. K. (2006) The Cambridge Handbook of the Learning Sciences. New York: Cambridge University Press.

⁹⁵ Larmer. J (2010). Seven Essentials for Project-Based Learning, Giving Students Meaningful Work, Vol 68, No. 1, fq. 34-37

http://www.ascd.org/publications/educational_leadership/sept10/vol68/num01/Seven_Essentials_for_Project-Based_Learning.aspx

- kërkon të menduarit kritik, zgjidhjen e problemeve, bashkëpunim, dhe forma të ndryshme të komunikimit, shpesh të njohur si “Aftësitë e shekullit 21”.
- lejon një shkallë të mendimit dhe zgjedhje të nxënësve.
- përfshin reagime dhe rishikime.
- rezulton në një produkt apo performancë të paraqitur publikisht.

Projektet mund të udhëzojnë të gjithë programin mësimor ose thjesht të përbëhen nga një ose disa aktivitete. Ato mund të jenë multidisiplinare ose me një subjekt. Disa projekte përfshijnë të gjithë klasën, ndërsa të tjerë në grupe të vogla ose individuale.

2.4 Hapat e rëndësishme të shkrimit dhe menaxhimit të një projekti

Të menaxhosh një miniprojekt do të thotë të drejtosh një plan apo ide duke kombinuar metoda dhe teknika të ndryshme për të arritur në një qëllim themelor produktiv, me cilësi dhe me kosto sa më të ulët. **-Identifikimi i problemeve**

Të identifikosh do të thotë të gesh problemet brenda një institucioni, mjedisi apo komuniteti të caktuar, të cilat kanë nevojë për një zgjidhje duke mbledhur informacione të sakta dhe të duhura për situatën konkrete

-Prioritizimi e nevojave me emergjente.

Të përcaktosh nevojën me emergjente e cila kërkon zgjidhje për mbarëvajtjen e një qëllimi midis një serë problemesh të tjera e të ndryshme.

-Të analizosh dhe vlersosh situatën

Një vlerësim dhe një analizë e mirë do të thotë një mbledhje informacioni konkret për situatën, gjetja e shkaqeve dhe pasojave të saj si dhe gjetja e partnerëve të mundshëm me të cilët të sigurohet një sipërmarrje e suksesshme duke ndërtuar marrëdhënie komunikuese.

-Përcaktimi i objektivave të qarta

Objektivat e projektit duhet të jenë specifike, të matshëm, të pranueshëm, realë dhe të shtrirë në një kohë të përcaktuar.

-Zhvillimi i një plani

Mënyra e ndarjes së aktiviteteve, shpenzimeve, kohës përbëjnë planin e veprimit ose ecurinë për zbatimin e projektit

-Buxheti

Hartimi i buxhetit bëhet duke mbajtur parasysh koston totale që duhet për të arritur zbatimin e projektit për çdo aktivitet të përshkruar

-Fillimi i punimeve të projektit

-Mbyllja e projektit

-Vlerësimi i projektit

Për të siguruar suksesin e miniprojektit është e rëndësishme të bëhet vlerësimi i tij për të parë në se të gjitha aktivitetet e planifikuara janë kryer në kohë me cilësi dhe me koston e përcaktuar.

-Monitorimi dhe kontrolli i projektit

Që nga fillimi dhe deri në përfundim për një mbarvajtje të mirë një miniprojektë ka nevojë të monitorohet dhe të kontrollohet gjatë gjithë kohës duke e parë dhe duke e krahasuar atë me të gjithë aktivitetet e planifikuara .

-Suksesi i një projektit

Suksesi i një miniprojektit varet nga aktorët që marrin pjesë në mardhënien që ata krijojnë midis tyre .

2.5 Rolet e mësuesit dhe nxënësit në punën me projekte

Puna me projekte mbështetet në grupe të të mësuarit. Çdo nxënës ka mundësinë për t'u përfshirë ose individualisht ose si grup.⁹⁶ Roli i nxënësve është që të bëjnë pyetje, të ndërtojnë njohuri, dhe të përcaktojnë një zgjidhje të vërtetë të çështjeve apo pyetjeve të paraqitura. Mësuesi ka rol drejtues, lehtësues dhe duhet të strukturojë çështjen e propozuar në mënyrë që të drejtojë të mësuarit e nxënësit. Për të patur sukses në kërkim dhe punën me projekte, nxënësit duhet të jenë në gjendje të bëjnë dy gjëra kryesore: planifikimin për kryerjen e detyrave në kërkim, dhe të punojnë bashkërisht në grupe të vogla. Pasi projekti është përfunduar, mësuesi vlerëson produktin përfunduar dhe të mësuarit si ajo demonstroi.⁹⁷

2.6 Rezultatet e punës me projekte

Puna me projekte është e rëndësishme për studimin e koncepteve fizike, që janë të vështira për t'u zëvendësuar me mësimet konvencionale në klasë dhe ndihmon për të krijuar zakone më të mira pune dhe qëndrime ndaj të mësuarit.

Projektet e mirë-projektuar:

- Trajtojnë problemet dhe çështjet që kanë rëndësi për njerëzit përtej klasës reale.
- Në mënyrë aktive angazhojnë nxënësit në të mësuarit e tyre dhe për zgjedhje të rëndësishme gjatë projektit.
- Demonstrojnë në mënyra të prekshme atë që nxënësit kanë mësuar konceptet dhe aftësitë kryesore.

2.7 Kushtet e të mësuarit bazuar në punën me projekte

⁹⁶ Miller, A (2013). Criteria for Effective Assessment in Project-Based Learning
<http://www.edutopia.org/blog/effective-assessment-project-based-learning-andrew-miller>

⁹⁷ Greeno, J. G. (2006). Learning in activity. In R. K. Sawyer (Ed.), The Cambridge handbook of the learning sciences . New York: Cambridge University Press. Fq. 79-96

Kushtet brenda klasës kanë ndikimin më të madh në hartimin e suksesshëm të projektit dhe zbatimit të tij. Faktorët kryesorë janë:

- Mjedisi i sigurt për të mësuarit: Siguria fizike dhe intelektuale

Të gjithë nxënësit duhet të jenë të mbrojtur në mënyrë që ata mund të marrin mësimin e kërkuar nga situatat komplekse të projektit.

- Marrëdhëniet e personalizuara mësues-nxënës

Kjo kërkon qëllimshëm ndërtimin e marrëdhënieve me nxënësit; të dëgjuarit aktiv dhe të respektueshëm nga ana e mësuesve;

- Marrëdhëniet produktive të punës në grup

Shumica e projekteve kërkojnë aftësi të avancuara të punës në grup, ku nxënësit dinë, kanë besim, dhe vlerësojnë njëri-tjetrin

- Rolet transformuese për mësuesin

Puna me projekte transformon rolin e mësuesit nga ofruesi i përmbajtjes së të mësuarit në kordinator të të mësuarit.

- Angazhimi intensiv i mësuesit

Kjo do të thotë, përkushtim për t'iu përgjigjur nxënësve në mënyrë individuale për ato që ata kanë nevojë, të krijojë mjedis mësimor për të gjithë, dhe të jetë disponibël për përgjigje, për çdo pyetje të nxënësve.

2.8 Sfidat me të cilat përballen mësuesit

Sfidat specifike me të cilat përballen mësuesit përfshijnë:

- Duke njohur situatat që bëjnë për projekte të mira
- Strukturimin e problemeve si mundësitë e të mësuarit
- Bashkëpunimi me kolegët për të zhvilluar projekte ndërdisiplinore
- Menaxhimin e procesit të të mësuarit
- Teknologjitë integruese ku është e nevojshme
- Zhvillimi i vlerësimeve autentike

Një administratë mbështetëse mund të ndihmojë duke zbatuar oraret më fleksibile, të tilla si koha e planifikuar për ekipet e punës me projekte, dhe duke siguruar mësuesit për mundësitë e zhvillimit profesional.

2.9 Integrimi i teknologjisë në punën me projekte

Arsyet pse teknologjitë, shërbejnë si modele të jashtëzakonshme të punës me projekte dhe si shembuj të praktikave më të mira të mësimit në klasë janë:

- Origjinalitetin e projektit, duke siguruar nxënësit të përdorin teknologjinë për të krijuar produkte të prekshme për audiencë përtej klasës.
- Angazhimin e nxënësve duke lejuar nxënësit që të formësojnë planprogramin për zgjedhjet më të rëndësishme të të gjithë projektit.
- Të mësuarit aktiv, duke i inkurajuar nxënësit për të zgjidhur problemet dhe për të komunikuar të kuptuarit e tyre duke përdorur mjetet e teknologjisë.
- Aftësitë e komunikimit rigoroz, të zhvilluara në leximin, shkrimin, dëgjimin, të folurit, dhe duke paraqitur aktivitetet integrale për projekte bazuar në teknologji.
- Aftësitë praktike të jetës, zhvilluar nëpërmjet bashkëpunimit, marrjes së vendimeve, dhe të menduarit kritik; të transferueshme në parametrat e tjera arsimore dhe të punës.

2.10 Kritikat e të mësuarit bazuar në punën me projekte

Puna me projekte mund të jetë e papërshtatshme në matematikë, sepse, matematika është kryesisht e bazuar në aftësitë në nivelin elementar.

Masat që janë deklaruar si arsye për suksesin e saj nuk janë të matshme duke përdorur mjete standarde të matjes, dhe mbështetet në rubrikat subjektive për vlerësimin e rezultateve.⁹⁸

Në punën me projekte ka edhe një tendencë të caktuar për krijimin e produktit final të projektit për t'u bërë forca lëvizëse në aktivitetet në klasë. Kur kjo ndodh, projekti mund të humbi përmbajtjen e fokusit të saj dhe të jetë i paefektshëm për të ndihmuar nxënësit të

⁹⁸ Greeno, J. G. (2006). Learning in activity. In R. K. Sawyer (Ed.), The Cambridge handbook of the learning sciences . New York: Cambridge University Press. Fq. 79-96

mësojnë koncepte dhe aftësi të caktuara. Një kritikë e shpeshtë e punës me projekte është se kur nxënësit punojnë në grupe, disa do rrinë duarkryq dhe të tjerët do të bëjnë punën.

2.11 Gjetjet nga studime të ngjashme

Një përmbledhje e disa studimeve për punën me projekte tregon se puna me projekte:

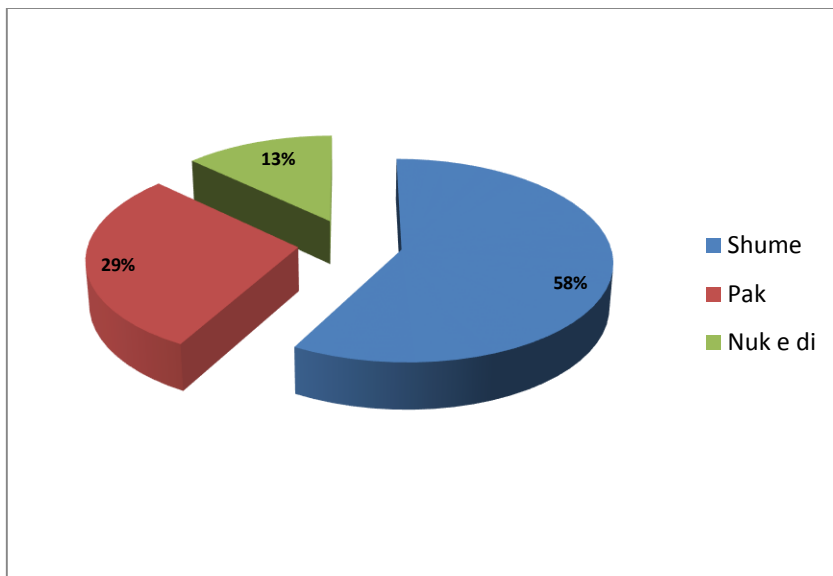
(a) ka një efekt pozitiv mbi njohuritë e nxënësve dhe zhvillimin e aftësive të tilla si bashkëpunimi, të menduarit kritik dhe zgjidhjen e problemeve;

(b) përfitime tek nxënësit, duke rritur motivimin dhe angazhimin e tyre;

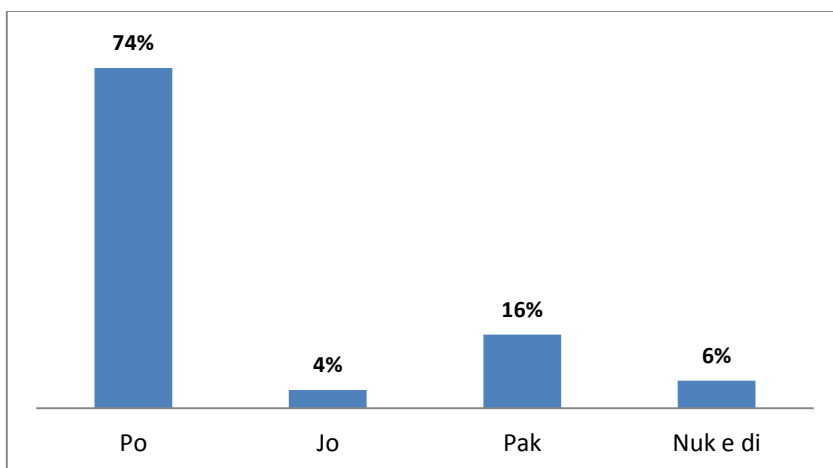
(c) mësuesit i nevojitet mbështetje në mënyrë që të planifikojë dhe zbatojë punë me projekte në mënyrë efektive, ndërsa nxënësit kanë nevojë për mbështetje duke përfshirë ndihmën fillestare dhe drejtimin në kërkim, organizimin e kohës së tyre për të kompletuar detyrat, dhe integrimin e teknologjisë në projekte në mënyra kuptimplote (Brush & Saye, 2008; Krajcik, et al, 1998). Më e rëndësishme, ka disa prova që puna me projekte, në krahasim me metodat e tjera mësimore, ka vlerë për rritjen e cilësisë së të nxënit të nxënësve në lëndët shkencore, duke çuar në pretendimin se të mësuarit në nivelin më të lartë të aftësisë njohëse nëpërmjet punës me projekte është i lidhur me rritjen e aftësisë nga ana e nxënësve për zbatimin dhe për zgjidhjen e problemeve.

REZULTATET E STUDIMIT

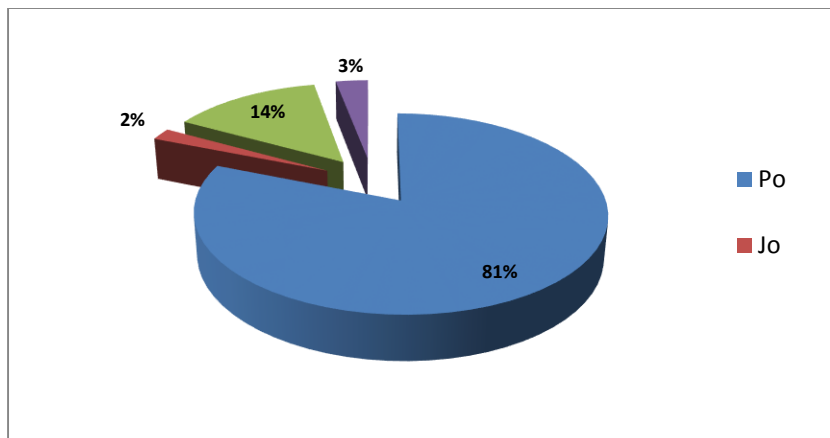
Nxënësit e klasës së 9-të në shkollën "Naim Frashëri" pas përfundimit të punës me projekte iu nënshtruan një pyetori dhe ju përgjigjën disa pyetjeve specifike, të ndërtuar për të kuptuar se sa përfituan ata nga kjo punë dhe se sa i efektshëm ishte puna me projekte sipas tyre (132nxënës).

Grafiku 1: Përfitimi i njohurive pas punës me projekte në %

Grafiku 2: Interesi i nxënësve për punën me projekte në %

Grafiku 3: Vlerësimi nga nxënësit për efektshmërinë e punës me projekte nga metodat e tjera mësimore në fizikë në %

DISKUTIMI

Nga rezultatet e studimit u vu re se nxënësit përfitojnë shumë nga puna me projekte edhe në kontekst të zbatimit të njohurive në praktikë. Studimi gjeti se në lëndën e fizikës kryhen punë me projekte dhe se ato lidhin jo vetëm teorinë me praktikën, por edhe njohuritë shkencore me jetën e përditshme, si dhe me lëndë të tjera mësimore. Një tjetër gjetje e rëndësishme e studimit është se nxënësit e vlerësojnë shumë punën me projekte për faktin e efektshmërisë që ka ajo në përvetësimin e njohurive dhe zbatimin praktik të tyre në krahasim me metodat e tjera.

Puna me projekte përfshin të mësuarit bashkëpunues. Thousand dhe Villa (1999) argumentuan, “Të mësuarit bashkëpunues është strategjia më e rëndësishme mësimore mbështetëse e arsim inkluziv” (f. 96-97).

Puna me projekte rrit aftësitë e nxënësve për zgjidhjen e problemeve. Agran, Blanchard, Wehmeyer, dhe Hughes (2002) si dhe Ëehmeyer, Palmer, Agran, Mithaug, dhe Martin (2000) argumentojnë se nxënësit kanë nevojë të zhvillojnë aftësitë e tyre për zgjidhjen e problemeve në mënyrë që të kenë sukses në jetë.

Puna me projekte rrit aftësitë e vetë-mësuarit të nxënësve. Nxënësit kanë nevojë gjithashtu për të zhvilluar aftësitë e vetë-mësimit në mënyrë që të kenë sukses në shkollë (Wehmeyer et al., 2000).

KONKLUZIONE DHE REKOMANDIME

Angazhimi i nxënësve në punët me projekte është një veprimtari mjaft e dobishme për disa arsye:

- a) rrit angazhimin e nxënësve në punën kërkimore;
- b) aftësohen për punë të pavarur;
- c) nxit bashkëpunimin në grup;
- d) veprimtaria shtrihet në një kohë të gjatë;
- e) nxënësit shkëmbejnë informacion;
- f) nxënësit aftësohen për të shkruar.

Ndër karakteristikat e të mësuarit të bazuar në projekte mund të veçojmë:

1. Një çështje e shtruar për zgjidhje e lidhur me një problem të botës reale që, mundësisht, ka të bëjë me një shumicë fushash të përmbajtjes lëndore.
2. Mundësimi i kryerjes së kërkimeve aktive nga nxënësit, të cilët aftësohen si të nxënë konceptet e reja, si të zbatojnë informacionin e fituar dhe si të paraqesin njohuritë e fituara nëpërmjet një larmie rrugësh të ndryshme.
3. Bashkëpunimi ndërmjet nxënësve, mësuesve dhe pjesëtarëve të tjerë të komunitetit të të nxënësve, me qëllim njohjen dhe shpërndarjen e të njëjtit informacion.
4. Përdorimi i mjeteve njohëse në shkollë të cilët i ndihmojnë nxënësit të paraqesin idetë e tyre.

Nga studimi doli se nxënësit përfituan shumë nga puna me projekte edhe në kontekst të zbatimit të njohurive në praktikë. Nga kjo rekomandojmë që në klasa dhe shkolla të aplikohen punët me projekte në përputhje me kushtet e shkollës apo klasës dhe me programin mësimor.

Studimi gjeti se në lëndën e fizikës në shkollat e qytetit kryhen punë me projekte dhe se ato lidhin jo vetëm teorinë me praktikën, por edhe njohuritë shkencore me jetën e përditshme, si dhe me lëndë të tjera mësimore. Për këtë rekomandohet që të rriten përpjekjet për punë me projekte me sfiduese, jo vetëm në planin e njohjes faktike të fenomeneve edhe në jetën e përditshme, por të jenë ambicioze, duke sfiduar nxënësit të futen në projekte krijuese. Ky rekomandim lidhet më tepër me mësimdhënien në shkollat e fshatit.

Në fund, nxënësit e vlerësojnë shumë punën me projekte për faktin e efektshmërisë që ka ajo në përvetësimin e njohurive dhe zbatimin praktik të tyre në krahasim me metodat e tjera, e cila rekomandon inkurajimin e tyre jo vetëm të realizojnë punën me projekte në kuadër të klasës dhe brenda programit mësimor, por edhe në mënyrë të pavarur dhe jashtë programit mësimor.

BIBLIOGRAFIA

1. Academy Press. Railsback, J. (2002). Project-based instruction: Creating excitement for learning. Portland, OR: Northwest Regional Educational Laboratory. <http://www.nwrel.org/request/2002aug/index.html>
2. Greeno, J. G. (2006). Learning in activity. In R. K. Sawyer (Ed.), The Cambridge handbook of the learning sciences. New York: Cambridge University Press. Fq. 79-96
3. Kadilli. Zh. Gjini. R (2011). Rëndësia e aplikimit të strategjisë së “projektit kërkimor në lëndën e histories në arsimin parauniversitar. Revistë Shkencore e Institutit Alb-Shkenca. AKTET 604 Vol. IV, Nr 4, fq. 604-607
4. Larmer. J (2010). Seven Essentials for Project-Based Learning, Giving Students Meaningful Work, Vol 68, No. 1, fq. 34-37 http://www.ascd.org/publications/educational_leadership/sept10/vol68/num01/Seven_Essentials_for_Project-Based_Learning.aspx
5. Miller, A (2013). Criteria for Effective Assessment in Project-Based Learning <http://www.edutopia.org/blog/effective-assessment-project-based-learning-andrew-miller>
6. Railsback, J. (2002, August). Project-based instruction: Creating excitement for learning. Portland, OR: Northwest Regional Educational Laboratory. Retrieved June 5, 2007, from <http://www.nwrel.org/request/2002aug/projectbased.pdf>
7. Thomas, J.W. (1998). Project-based learning: Overview. Novato, CA: Buck Institute for Education.
8. V.Kuri, R.Gjini (2008). Bazat teorike dhe praktikat e të mësuarit të historisë, shblu, Tiranë,

SHTOJCA

a) Pyetsori

Sa keni përfituar në aspekt të zotërimit të njohurive dhe zbatimit në praktikë pas punës me projekt të transmetimit të nxehtësisë?

- a) Shumë
- b) Pak
- c) Nuk e di

A kryeni në klasë punë me projekte të tilla në lëndën e fizikës?

- a) Po
- b) Jo
- c) Nuk e di

A e mendoni të domosdoshme aplikimin e punëve me projekte në fizikë?

- a) Po
- b) Jo
- c) Nuk e di

Sa është diskutuar nga mësuesi në klasë për punën me projekte?

- Shumë
- Pak
- Aspak

A keni interes për t'u angazhuar në punë me projekte në fizikë?

- a) Po
- b) Jo
- c) Pak
- d) Nuk e di

Nga përvoja juaj, a vlerësoni se puna me projekte është më efektive për të nxënit tuaj në krahasim me rutinën mësimore që zhvillohet vazhdimisht në fizikë por edhe në lëndët e tjera?

- a) Po

- b) Jo
- c) Ndoshta
- d) Nuk e di

Tabela e të dhënave

Sa keni përfituar në aspekt të zotërimit të njohurive dhe zbatimit në praktikë pas punës me projekt të transmetimit të nxehtësisë?

Shume	Pak	Nuk e di
76	38	18

A kryeni në klasë punë me projekte të tilla në lëndën e fizikës?

Po	Jo	Nuk e di
83	34	15

A e mendoni të domosdoshme aplikimin e punëve me projekte në fizikë?

Po	Jo	Nuk e di
112	8	12

Sa është diskutuar nga mësuesi në klasë për punën me projekte?

Shume	Pak	Aspak
96	26	10

A keni interes për t'u angazhuar në punë me projekte në fizikë?

Po	Jo	Pak	Nuk e di
98	6	21	7

Nga përvoja juaj, a vlerësoni se puna me projekte është më efektive për të nxënë tuaj në krahasim me rutinën mësimore që zhvillohet vazhdimisht në fizikë por edhe në lëndët e tjera?

Po	Jo	Pak	Nuk e di
107	3	18	4

Disa rekomandime temash për projekte në mësimdhënien e fizikës
(Propozuar nga mësues të shkollave 9-vjeçare të rrethit Elbasan)

1. Zbatime të fizikës në teknikë dhe në jetën e përditshme.

2. Zbatime të fizikës në mjeksi.
3. Prodhimi i energjisë në vendin tonë.
4. Ndërtimi i parashutës.
5. Të dimë më shumë për hapësirën.

GJENERATAT E REJA KËRKOJNË METODA TË REJA TË MËSIMDHËNIES

Majlinda Beshiri

ABSTRAKTI

Strategjitë efikase të mësimdhënies duhet të përshataten me mënyrën e të mësuarit të kësaj gjenerate nxënësish të studimeve të larta.

Ky kërkim eksplori perceptimin e nxënësve dhe mësueseve së bashku, në efikasitetin e metodave të mesuesdhënies, dhe në veçanti krahasoi teknikat e mësimit në kolektiv kundrejt atyre të individit.

15 mësues psikologjie dhe 120 studentë renditen 17 teknika pedagogjike, si leksione apo lojra simulative, ku u vu re sesa interesante dhe efikase u paraqitën. Rezultatet sugjeruan që studentët parapëlqyen më shumë se mësuesit teknikat të cilat i lidhnin ata me kolektivin e klasës, si diskutime dhe tregime ndodhish nga jeta e mësueseve apo studentëve.

Mësuesit renditën si më efikase teknikat të cilat theksonin mësimin individual, si psh: ese apo kuize.

Rezultatet sugjerojnë që mësuesit mund të duan të shpenzojnë më shumë kohë në aktivitete të cilat krijojnë marrëdhënie mes studentëve dhe materialeve akademike në lidhje me jetën e studenteve.

Fjalët kyçe: Teknika pedagogjike, perceptimi i nxënësve, mësimi i komunitetit, mësimi i angazhuar, brezi i mijëvjeçarit.

HYRJE

Në këtë punim do të flasim rreth metodave të mësimdhënies, teknikave të ndryshme dhe efikasitetin që ato kanë në perceptimin sa më të mirë nga ana e nxënësve duke ndryshuar nga mësimdhënia e gjeneratave të mëparshme. Jemi koshientë që zhvillimi i vrullshëm i shoqërisë së sotme si dhe rritja me ritme marramendëse e informacionit të pafund, kanë bërë që mësimdhënia të ndryshojë nga ajo e dhjetëvjeçarëve të fundit. Duke filluar që nga gama e gjerë e metodave të mësimdhënies, gjithëpërfshirja në arsim si dhe mënyrat e disiplinimit. Dikur mësuesi ishte burim informacioni, masë për gjithçka, ndërsa sot ai është udhëheqës dhe organizues i mësimit që udhëheq nxënësin për ta kërkuar në mënyrë të pavarur informacionin, e pajis me metodologjinë, i zhvillon mendimin dhe gjykimin që të zgjidhë çdo problem sado i ndërlikuar qoftë. Përballë kompleksitetit të shoqërisë moderne mësuesit janë të ndërjegjshëm, se nxënësit duhet të jenë më përshtatës dhe krijues. Edhe dinamika e ndryshimit social I kërkon ata të tillë. Njohja e fakteve dhe e njohurive nga njëra anë dhe e teknikave të të nxënësve nga ana tjetër, të veçuara nuk janë të

mjaftueshme. Mësimdhënia që nxit të nxënësit zbulues e problemor është më pak e strukturuar. Në disa raste është më e përshtatshme që mësuesi të organizojë punën në mënyrë të tillë që të nxitë nxënësit të mendojnë rreth mënyrave të ndryshme të zgjidhjes së problemit dhe të punojnë për të gjetur duke qenë aktivë për të kërkuar vetë informacionin. Kjo është më e mirë sesa të dëgjojnë një spjegim në formë leksioni, në një mënyrë tregimtare apo të shikojnë një demonstrim të thatë që nuk e nxit mendimin e tyre. Duke ndihmuar nxënësit drejt kërkimit e zbulimit të vetë njohurive arrihet që të menduarit e tyre të jetë më produktiv. Roli i mësuesit duhet të jetë ai i një nxitësi, që nxënësit të përdorin shembuj dhe modele nga përvoja e tyre, të kërkojnë, të qartësojnë gjërat e paqarta dhe të ndërtojnë kështu “paralele” dhe “prerje” në ndihmë të të kuptuarit dhe ruajtjes në kujtesë të materialit që mësojnë. Sukseset e nxënësit në arritjet shkollore shumë psikologë i vlerësojnë si faktorë të rëndësishëm, që e ndihmojnë atë të sigurojë arritje të mëtejshme dhe të formojë një personalitet të shëndetshëm. Kur arritjet shkollore të nxënësit tregojnë ngritje në vazhdimësi, së bashku me to rritet edhe optimizmi për të kapërcyer vështirësitë e të nxënësit në vijim si dhe shkallën e vetëvlerësimit. Në përpjekjet e vullnetshme për të përmbushur kërkesat e reja mësimore, nxënësi mëson të praktikojë me kënaqësi aftësitë për të nxënë dhe në të njëjtën kohë ndërton jo vetëm dijen e tij për botën, por edhe vlerësimin pozitiv për veten. Nga ana tjetër dështimi, i cili nuk justifikon përpjekjet e vazhdueshme të nxënësit për sukses, mendohet se e çon atë drejt uljes së shkallës së vetëvlerësimit, kultivon tek ai ndjenjën e inferioritetit në raport me të tjerët, dobëson motivin për të mësuar në të ardhmen dhe kontribuon në zhvillimin e paaftësisë për të nxënë. Në këto rrethana shkolla duhet të përpiqet në shumë mënyra për të krijuar mundësi që balancojnë drejt rritjen e kërkesave për të nxënë, me nevojën e nxënësit për të jetuar suksesin. Por a siguron shkolla jonë një balancë të drejtë ndërmjet kërkesave të të nxënësit në rritje dhe nevojës së nxënësit për të jetuar suksesin? Nëse do të ndalemi tek edukimi si koncept do të shohim se ai është tërësia e ndërhyrjeve që bëhen për të formuar personalitetin intelektual dhe moral.

I MENDIMI KRITIK

Në edukimin e individit ndikon shkolla, familja, shoqëria, kushtet ekonomike e sociale si dhe faktorë të tjerë. Vetë jeta është një shkollë e madhe ku edukimi kryhet çdo ditë, çdo orë edhe pse është i paorganizuar dhe shpesh i paqëllimtë. Edukimi mund të jetë i paramenduar (si në klasë) apo i paparamenduar si ai që kryhet në familje dhe në rrugë, me anë të paragjyqimeve nga njëri brez në tjetrin. Kurdoherë që kryhet edukimi i paramenduar ose jo ai lidhet me sjelljen dhe zhvillimin e njeriut. Një nga qëllimet e edukimit është të formojë të menduarin kritik i cili është:

_Një process reflektimi i arsyetuar mbi kuptimin e pohimeve

Një tërësi predispozicionesh

Një botëkuptim shndërrues

I lidhur ngushtë me një kontekst shoqëror të caktuar

Analizojmë secilin prej tyre:

1) Proces reflektimi të arsyetuar

- Para se të pranojmë një thënie apo pohim duhet të kërkojmë arsye të shëndosha. Reflektimi i arsyetuar ka të bëjë me shfrytëzimin e burimeve arsyetuese ku bëjnë pjesë :logjika, provat dhe njohuritë tona të gabimeve, propabiliteti, statistika dhe një sërë udhëzuesish të tjerë për të përcaktuar në se një pohim është I arsyeshëm ose jo. Pohimet janë njësi të kuptimit dhe formave të ndryshme:
- Pohime për fakte (kur pohojmë atë çka ne besojmë se është e vërtetë për një aspekt të realitetit)
- Pohime për parashikime (kur pohojmë cka mendohet se duhet të ndodhë)
- Pohime shkakore (kur pohojmë për shkaqe)
- Pohime morale (pohojmë cka është e drejtë)
- Pohime të politikave (çka duhet bërë)

2) Tërësi predispozicionesh

Megjithëse njerëzit janë të gjithë të pajisur me inteligjencë dhe aftësi për të shqyrtuar pohimet kjo nuk do të thotë se ata mendojnë të gjithë në mënyrë kritike. Duhet diçka më tepër se inteligjenca: predispozicioni për të menduar në mënyrë kritike. Janë përcaktuar disa lloje prirjesh të brendshme të cilat çojnë në një të menduar kritik produktiv si:

- Prirja për të kërkuar arsye në mënyrë sistematike
- Për të imagjinuar zgjidhje alternative
- Prirja për të bërë përpjekje për marrjen dhe asimilimin e njohurive
- Për të qenë I gatshëm për gjetjen e zgjidhjeve intelektuale
- Për të planifikuar
- Për të vlerësuar rrjedhojat e mendimeve dhe veprimeve
- Për të reflektuar mbi të menduarin individual dhe atë të të tjerëve.

5

3) Botëkuptim shndërrues

Çdo pohim është I hapur ndaj ndryshimit, shqyrtimit dhe sfidimit. Ai transformohet duke na transformuar edhe ne. Madje shumë studiues mbështesin idenë se edhe të vërtetat themelore ndryshojnë. Dikur mendohej se vetëm metoda shkencore si udhërrëfyese ideale për zhvillimin e mendimit kritik sepse kërkon dhënien e provave për të vërtetuar hipotezat, por aftësia e saj për të dhënë gjithnjë të vërtetat po vihet në dyshim sepse ka

ndodhur që vetë teoria e nxjerrë nga një hulumtim të ndryshojë gjatë zbatimit të saj. Dobia e metodës shkencore është e kufizuar në situata shoqërore të caktuara apo në fusha të caktuara.

II. PROCESI I TË MËSUARIT

Kur duam të dimë rreth mënyrave dhe teknikave se si të mësojmë më mirë ne shpesh i drejtohem mësuesve të cilët ndajnë njohuritë rreth asaj se si t'i angazhojnë nxënësit në mësim, megjithëse nevojat e tyre dhe stilet e të mësuarit të gjeneratës së re mund të ndryshojnë në një shkallë më të shpejtë. Në veçanti, këtu do të përshkruajmë një gjeneratë të re të nxënësve me prejardhje gjithnjë e më të ndryshme, dhe nevojat e tyre për të mësuar. Këta nxënës u rritën me teknologji cila u lejon lidhje të vazhdueshme me miqtë dhe familjen. Teksti dhe mesazhet e menjëhershme, telefonat celularë, beepers, blogjet dhe rrjetet sociale janë një pjesë normale e jetës së tyre të përditshme dhe lejojnë lidhjen në çdo kohë dhe kudo. Psikologët sugjerojnë që për t'u izoluar nga të tjerët është e paimagjinueshme për këtë grup, megjithatë shumë nga teknikat tona aktuale të mësimdhënies presin që ata të shkëputen nga miqtë dhe teknologjitë e tyre dhe të dëgjojnë ligjëratat ose të punojnë në mënyrë të pavarur. Përveç kësaj, ky grup mund të përfshijë prindërit 40-vjeçarë. Siç përshkruhet, ky grup i ri i studentëve mund të preferojë qasje mësimore që theksojnë punën e ekipit, aktivitetet eksperimentale dhe përdorimin e teknologjisë. Qëllimi i studimit të tanishëm ishte të shqyrtojë studentin dhe mësuesin aktual. Pjesa më e madhe e literaturës mësimore ekzistuese thekson tiparet e personalitetit të mësuesve master (Buskist, Sikorski, Buckley Saville, 2002; Ginsberg, 2007; Moore, 2007). Për shembull, në shqyrtimin e perceptimeve të asaj që bëjnë mësuesit e mirë, Buskist dhe të tjerët zbuluan që mësuesit dhe nxënësit pajtohen me mendimin se mësuesit e mirë kanë karakteristikat e mëposhtme:

Ata janë të afrueshëm, krijues dhe interesant, inkurajues dhe kujdesshëm, entuziast, fleksibël dhe me mendje të hapur, të ditur, mbajnë pritjet realiste dhe janë të drejtë dhe të respektueshëm. Në të dyja këto studime, fokusi ishte në atë që mësuesit bëjnë pra, atributet e tyre të personalitetit dhe jo atë që ata bëjnë në klasë.

Në mënyrë të ngjashme, në bazë të këtij studimi zbulova se kur nxënësve iu kërkua të propozonin një mësues për një dhënie të shkëlqyer të mësimdhënies, ata përmendën atributet e personalitetit të mësuesit më shumë se çdo teknikë specifike. Ata më së shumti vlerësojnë ndjenjën e përkatësisë dhe të komunitetit që mësuesit e shkëlqyer inkurajojnë. Ata gjithashtu përmendën mësuesit që i bënin ata të ndiheshin të dëgjuar dhe të kuptuar. Kështu që arritëm në përfundimin se janë atributet e mësuesit, dhe jo veprimet që ndërtojnë. Sidoqoftë, ndërsa është e vështirë të ndryshoni personalitetin tuaj, shumica e mësuesve mund të adoptojnë teknika pedagogjike që çojnë në udhëzime efektive. Kërkimi i nxënësve për teknikat e mësimdhënies direkt mund të japë sugjerime praktike për teknikat që ndihmojnë në ndërtimin e ndjenjës së komunitetit që nxënësit vlerësojnë.

Hulumtimi mbi mësimin interaktiv dhe angazhimi i nxënësve mbështesin idenë se mësuesit që punojnë me teknikat interaktive treguan se kishin rezultate më të larta të nxënësve, se performanca e nxënësve në klasat jointeraktive. Përveç kësaj, zbuluan se studentët e psikologjisë, vlerësuan seminarin kurse me grupe studentësh të udhëhequr nga nxënësit më të favorshëm sesa mësimet e mësuara tradicionalisht. Studiuesit kanë zbuluar se diskutimi rrit

kujtesën e studentëve dhe entuziazmin (Hedley, 1994). Kember and Groë's (1994) sugjerojnë që mësuesit duhet t'i kushtojnë vëmendje nxitjes së nxënësve për të ndërvepruar me dijen dhe motivimin e të nxënësve dhe zgjidhjen e problemeve, jo thjesht duke transmetuar dije përmes leksionit. Studimi i tanishëm shqyrton çështjen e përsosjes së mësimdhënies nga pikëpamja pedagogjike më shumë sesa të fokusohet në tiparet e personalitetit të mësuesve të mirë. Ne shpresojmë që të fitojmë njohuri në sjelljet e klasës që ndihmojnë brezin e studentëve të ndjehen të lidhur dhe të angazhuar në procesin e të mësuarit. Për shembull, diskutimi në grup, që lidh materialin me jetën e nxënësve, ndarjen e shembujve nga jeta e mësuesve dhe puna në grupe, mund të kontribuojë në kuptimin e përkatësisë së nxënësit në klasë dhe mund të rrisë kujtesën. Edhe pse në fund të fundit për vlerësimin e rezultateve të mësimin, teknikat që izolojnë nxënësit ose nxisin konkurrencën për notat, siç janë letrat, provimet dhe kuizat, mund të kenë më pak gjasa për të ndërtuar komunitetin që nxit motivimin fillestar të të mësuarit. Ne krahasuam përgjigjet e mësuesve të psikologjisë dhe nxënësve, lidhur me atë se cilat teknika pedagogjike u konsideruan si interesante dhe efektive për të ndihmuar studentët të mësojnë. Qëllimet përfshinin matjen e marrëveshjes ndërmjet nxënësve dhe mësimdhënësve për të cilat teknikat janë interesante dhe efektive, dhe duke shqyrtuar nëse teknikat që theksojnë komunitetin janë vlerësuar si më efektive sesa ato që kanë theksuar mësimin individual.

METODAT

Pjesëmarrësit:

15 mësues të psikologjisë dhe 120 studentë përfunduan vullnetarisht studimin primar mbi perceptimet e interesit dhe efektivitetin e teknikave pedagogjike.

Një mostër shtesë prej 17 nxënësish të rinj përfunduan një studim të veçantë për të vlerësuar secilën teknikë se sa ndërton lidhje ose izolon nxënësit.

Materiale

Vlerësime të nivelit të interesit dhe efektivitetit. Në studimin primar, u prezantuan 17 teknika pedagogjike së bashku me dy shkallë vlerësimi. E para pyeti sa interesante ishte kjo teknikë në një shkallë prej 1 (aspak interesante) deri në 7 (shumë interesante). E dyta pyeti se sa e efektshme ishte teknika për të ndihmuar studentët të mësojnë në një shkallë prej 1 (jo në të gjitha efektive) në 7 (shumë efektive). Teknikat ishin leksion, klip filmi, diskutim në klasë, prezantimet e studentëve, testet, detyrat e shtëpisë, diskutimet e grupeve të vogla, të nxënësve në bazë projekti, letrat me shkrim, lojërat simuluese, aktivitetet laboratorike në klasë, projektet e grupeve të klasave, leximi i teksteve, kuicave, ndanë shembuj nga jeta e tyre. Lista e teknikave u zhvillua nga brainstorming me kolegët rreth teknikave që ata zakonisht përdoren në klasë përkufizimet e teknikave u lanë në interpretimin e pjesëmarrësve individualë, gjë që lejoi që ata të bazonin vlerësimet e tyre në përvojat e tyre.

Ne kemi konceptuar teknika të tilla si diskutime, shembuj nga nxënësit e nxënësve dhe mësuesve, dhe projektet e grupit si ndërtim komuniteti ndërsa teknika të tilla si teste, ligjërata, klip filma, tekste, gazeta, u konsideruan si më individuale.

Tabela 1. Vlerësimet e efektivitetit mesatar për teknikat pedagogjike.

Teknikat	Vlerësimet e nxënësve		Vlerësimet e mësuesve	
	Technique Student Ratings		Teacher Ratings	
	Mean	<i>SD</i>	Mean	<i>SD p</i>
Teacher's life	5.85	1.19	5.21	1.81 .05
Student's life	5.50	1.43	4.78	1.37 .08
Class Discussion	5.75	1.15	5.07	1.07 .04
Lab	5.55	1.13	6.08	.86 .06
Simulation Game	5.44	1.28	5.00	1.41 .30
Small group discussion	5.41	1.39	4.79	1.48 .12
Project	5.44	1.23	5.77	1.01 .36
Movie clips	5.27	1.19	4.50	1.56 .03
Paper	5.29	1.42	5.93	1.14 .07
Homework	5.31	1.13	5.29	1.20 .94
Journaling	4.71	1.59	4.50	1.91 .65
Lecture	4.73	1.57	4.57	1.22 .71
Text	4.68	1.56	4.71	.91 .94
Test	4.66	1.61	4.93	1.49 .55
Quiz	4.54	1.61	5.14	1.10 .08
Student Presentation	4.22	1.46	1.58	4.57 1.09 .10

1 = 'Më bën të ndihem i izoluar nga studentët e tjerë '7 =' Bën

ndjehem i lidhur me studentë të tjerë dhe / ose fakultet '.

Rezultatet nga ky mostër shtesë treguan se vlerësimet e studentëve përputheshin me konceptualizimet tona ,të cilat teknikat theksonin komunitetin kundrejt mësimi individual. Një t-test i çiftëzuar tregon se studentët me të vërtetë e kanë vlerësuar grupin e teknikave të komunitetit (dmth., Diskutimet, shembujt nga jetët e nxënësve dhe mësimdhënësve, projektet e grupeve) në mënyrë të konsiderueshme më të lartë në t'i bërë ata të ndjehen të lidhur ($M = \text{Mean} = 5.71$, $SD = .78$) sesa teknikat individuale

(p.sh. testet, leksionet, klipet e filmave, tekstet,

REZULTATET

Ne kemi përdorur koeficientët e Pearson korrelacionit në analizat primare për të kërkuar marrëdhënie midis vlerësimeve të interesit dhe efektivitetit. Rezultatet sugjeruan se studentët dhe mësuesit ^{^^} ranë dakord se cilat teknika ishin interesante ($r = .89$), por kishte më pak marrëveshjenë atë që ishte efektive ($r = .54$). Studentët priren të vlerësojnë teknikat që mendonin se ishin interesante

si efektive ($r = .73$), ndërsa mësuesit kishin më pak gjasa të lidhen me dy vlerësimet

($r = .16$). Ne kemi përdorur t-teste të pavarura të mostrave, me alfa të vendosur në .05 për të shqyrtuar dallimet në perceptimet e nxënësve

dhe mësuesit për efektivitetin për secilën nga teknikat. Mjetet dhe standardi

devijimet për vlerësimet e secilës teknikë paraqiten në Tabelën 1 dhe Figura 1 dhe 2 tregojnë përfaqësimet grafike të këtyre të dhënave. studentëtNe kemi përdorur t-teste të pavarura të mostrave, me alfa të vendosur në .05 për të shqyrtuar dallimet në perceptimet e nxënësve dhe mësuesit për efektivitetin për secilën nga teknikat.

Mjetet dhe standardi

devijimet për vlerësimet e secilës teknikë paraqiten në Tabelën 1 dhe Figura 1 dhe 2 tregojnë përfaqësimet grafike të këtyre të dhënave.

Figura 1. Vlerësimet e nxënësve të teknikave pedagogjike.

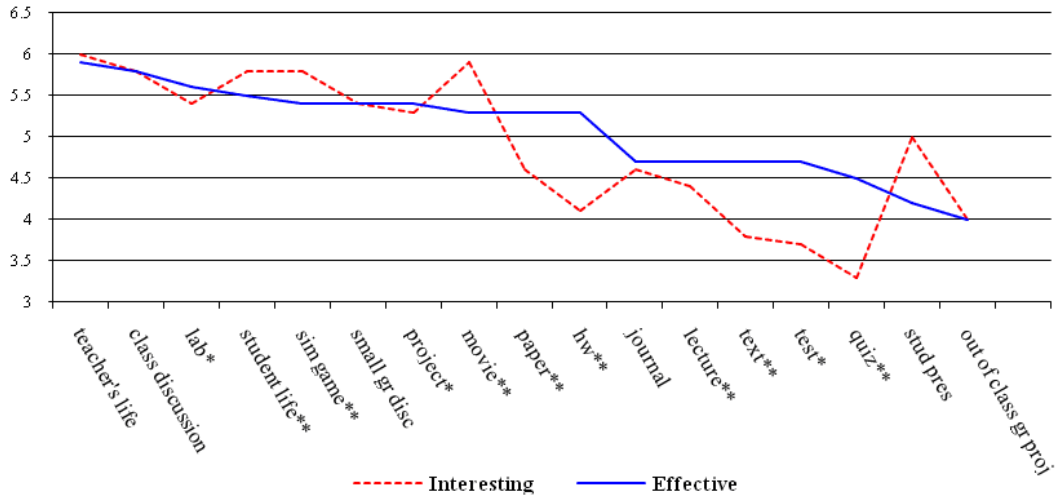
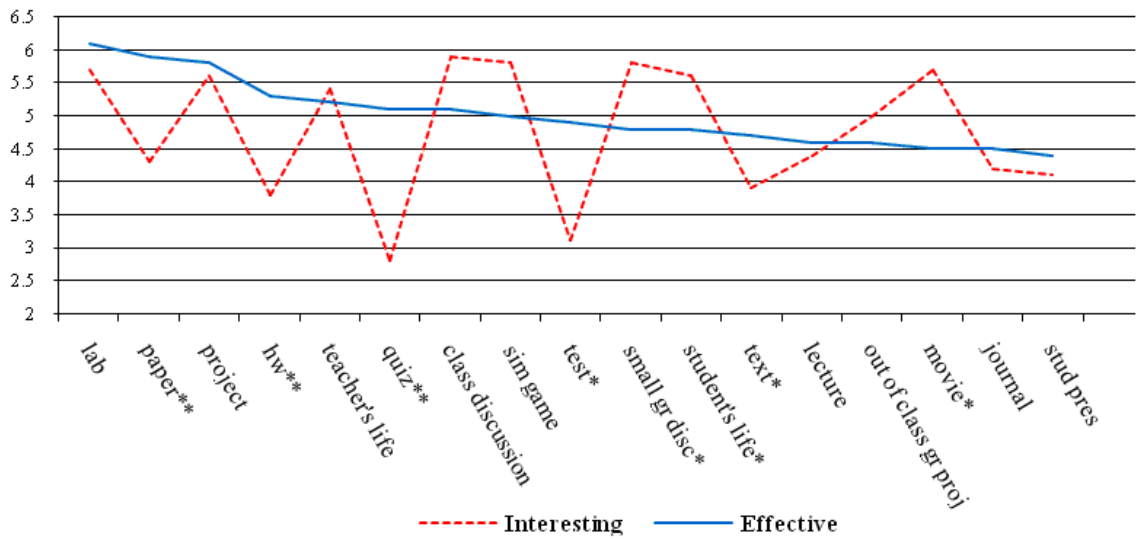

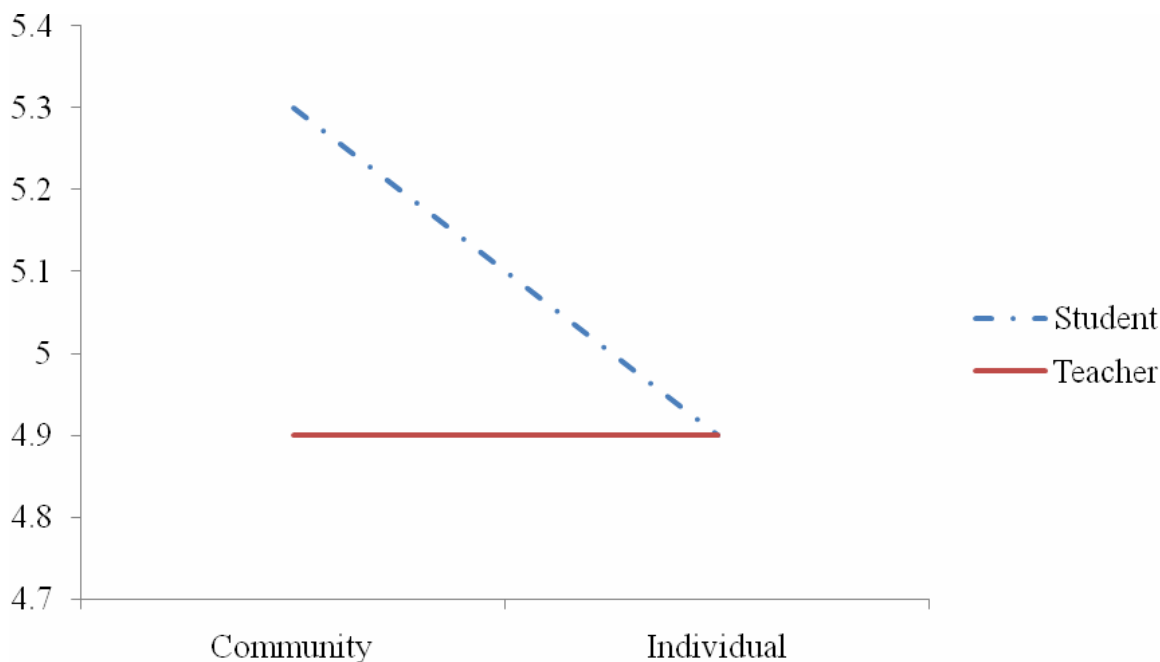
Figura 2. Perceptimet e mësimeve të teknikave pedagogjike.

Në përgjithësi, studentët vlerësuan aktivitetet që promovojnë një ndjenjë të komunitetit (dmth. Diskutime, shembuj nga nxënësit dhe mësuesit, projektet e grupit) si më efektive se

ato që theksojnë mësimin individual (p.sh. teste, ligjërata, klip filmi, , journaling) $t(118) = 3.81, p < .001. (14) = 0.08, p = .94$. Diferenca shihet ne figurën 3.

Figura 3. Vlerësimi mesatar i nxënësve dhe mësuesve të mësimdhënies në komunitet dhe individuale

PËRFUNDIME

Rezultatet e nxënësve përforcojnë atë që psikologët njohës e dinë për të mësuar diçka, së pari duhet t'i kushtojë vëmendje. Me një brez të ri në ndryshim dhe ndryshim të ri të studentëve të kolegjit, marrja e vëmendjes dhe mbajtja e tyre e angazhuar mund të jetë jetike për suksesin e tyre. Studentët në këtë studim vlerësuan teknikat e mësimdhënies që ishin interesante dhe të përfshira në to personalisht me materialin përmes diskutime, projekte, dokumente dhe punë laboratorike. Ajo që studentëve ju pëlqente më së paku ishin teknikat që tentojnë të izolojnë dijet, testet, gazetat, prezantimet dhe leksionet e nxënësve. Korrelacioni i lartë midis vlerësimeve të nxënësve, të interesit dhe efektivitetit mbështetet nga hulumtimi i kujtesës (Baddeley, 1999), dhe mungesa e korrelacionit për vlerësimet e mësuesve mund të jetë shqetësuese. Klemm (2007) argumenton se studentët duhet të

mësohen strategji efektive të kujtesës për të ndihmuar me aftësitë e prirura dhe të menduarit. Ndoshta mësuesit mund të përmirësohen duke i bërë të dhëna të paharrueshme nëpërmjet teknikave efektive të mësimdhënies. Studentët vlerësuan në mënyrë të veçantë diskutimet dhe tregimet personale si vegla efektive për mësim. Duke pasur parasysh se hulumtuesit kanë gjetur si diskutimi rritet (Aboëitz, 1990), mësuesit mund të dëshirojnë të marrin në konsideratë kohën e rritjes së diskutimeve të strukturuar që janë relevante për konceptet akademike (p.sh., debatimi i teorive konkurruese ose zbatimi i koncepteve në shembujt e rasteve). Mund të jetë gjithashtu edhe diskutimi dhe përfshirja e shembujve nga jeta e nxënësve e mësuesve e cila ndihmon në ndërtimin e ndjenjës së komunitetit dhe kontaktit personal që i udhëheq nxënësit. Ne e dimë se personaliteti i një mësuesi është një parashikues i rëndësishëm i përsosmërisë së mësimdhënies. Kjo punë sugjeron që ajo që bëjmë në klasë është gjithashtu e rëndësishme. Ne nuk mund të jemi në gjendje të ndryshojmë lehtë se kush jemi, por ne mund ta ndryshojmë atë që bëjmë. Edukatorët mund të përfitojnë nga ekspertiza dhe përvoja e nxënësve. Nxënësit që ulen në klasë çdo ditë e dinë se është e vështirë të ruhet informacioni që nuk është paraqitur në një format që ata gjejnë interesante. Nivelet më të thella të përpunimit që vijnë me tregime personale dhe diskutime janë perceptuar nga studentët si zgjerim i të mësuarit. Teknikat që nxisin një ndjenjë të komunitetit dhe angazhimi me materialin vlerësohen nga studentët e sotëm. Mësuesit mund të përdorin këto teknika pedagogjike për të ndihmuar në krijimin e një mjedisi të favorshëm për të mësuar. Këto rezultate japin informacion rreth perceptimeve të nxënësve dhe mësuesve për efektivitetin e teknikave të mësimdhënies. Një hap tjetër logjik në këtë linjë është nëse këto perceptime do të përputhen me rezultatet aktuale të të nxënit. Hulumtimi i ardhshëm është i nevojshëm për të hetuar efektet e komunitetit kundrejt mësimit individual mbi rezultatet objektive të të nxënit si notat. Megjithatë studimi i tanishëm nuk mund të përgjigjet përfundimisht nëse mësuesit ose nxënësit janë më të saktë në idetë e tyre se çfarë përbën mësim efektiv, ngre pyetje për punën e ardhshme empirike në këtë fushë. Ndërsa perceptimet e mësuesit mund të bazohen në vitet e përvojës dhe trajnimit dhe në këtë mënyrë të vlefshme, nëse këto perceptime janë ende të saktë sa brezat e nxënësve evoluojnë mbetet një çështje empirike.

REFERENCAT

- Mendimi kritik “Mimoza Tulina”
- Aboëitz, D. A. (1990). Teaching demography to undergraduates: A pedagogical dilemma. *Teaching Sociology*, 18, 63-68.
- Baddeley, A. D. (1999). *Essentials of human memory*. East Sussex, England: Psychology Press
- Buskist, E., Sikorski, J., Buckley, T., & Saville, B. K. (2002). Elements of master teaching. S. F. Davis & E. Buskist (Eds.). *The teaching of psychology: Essays in honor of Eilbert J. McKeachie and Charles L. Breëer* (pp. 27-39).

- Mahëay, NJ: Laërence Erlbaum Associates Inc. Casteel, M. A. & Bridges, K. R. (2007). Goodbye lecture: A student-led seminar approach for teaching upper division courses. *Teaching of Psychology*, 34, 107-110.
- Daniel, D. B. (2005). Hoë to ruin a perfectly good lecture: Presentation softëare as a teaching tool. In B. Perlman, L. I. McCann, & È. Buskist *Voices of Experience: Memorable Talks from the National Institute on the Teaching of Psychology*,

NDIKIMI I VËSHTËRSIVE NË TË NXËNË DHE SFIDAT NË GJITHËPËRFSHIRJE

Dr. Sc. Nexhmedin Z. Bardhi

Kolegji Universitar Dardania Prishtinë

nexhbardhi@hotmail.com

ABSTRAKT

Nxënësit nuk janë të njëjtë as për nga shkalla e intelegjencës, as për nga stilet e të nxënësve por as nga përvojat paraprake të tyre. Këto ndryshime individuale ndikojnë të kemi vështirësi madhore në përfshirjen aktive të të gjithë nxënësëve në procesin e të nxënësve. Kjo në të vërtetë është një vështirësi e cila kërkon aftësi njohëse dhe metodologjike për trajtimin e paaftësive dhe përfshirjen e të gjithë nxënësëve në veprimtarinë mësimore.

Koncepti dhe rëndësia e paaftësive të quajtuara duhet të fokusohet në zhvillimin e aftësive potenciale të nxënësëve duke i'u përshtatur atyre. Pra, kuptimi i ri i paaftësisë shpreh respekt për diferencat individuale, brenda grupit të fëmijëve, njohje dhe përshtatje të stileve të tyre të të nxënësve, inkurajim për zgjidhje të reja për problemet e tyre. Veçoritë individuale të cilat përcaktohen nga variacione të pafundme gjenetike, si në lloje të veçanta të aftësive në fushat njohëse, ndijore, motore, emocionale e sociale, me kufizime dhe potenciale funksionale të veçanta, nga një pafundësi faktorësh prenatale, në mësimdhënien bashkëkohore janë vetëm sfida të cilat mësimdhënësi bashkëkohor ka mundësinë të pranoj dhe të gjithpërfshijë nxënësit në procesin arsimor me kohën e ndarë në proporcion ndaj tyre dhe kohës që i duhet nxënësit për të mësuar.

Fjalët kyçe: Vështirësi në të nxënësve, gjithpërfshirje, edukim gjithpërfshirës, klasa normale.

HYRJJE

Përfshirja në procesin e të nxënësve ka të bëjë me të gjitha aspektet dhe problemet si shkalla e intelegjencës, stilet e të nxënësve, formimet e nxënësve, përvojat paraprake të tyre, krahas këtyre gjithpërfshirja ndërlihet me kohën që i kushtohet të nxënësve.

Kjo ka të bëjë me dy faktorë kryesor: kohën që i kushton mësimdhënësi dhe kohën që i duhet nxënësit për të mësuar. Sa më shumë kohë që i kushtohet procesit të mësimdhënies dhe

procesit të nxënies në anën tjetër, sa më shumë që të jenë të përfshirë në këtë proces aq më i madh do të jetë edhe suksesi në të nxënë.

Në shkollën tonë, në të gjitha nivelet koha e procesit të të nxënës është çështje shumë e diskutueshme. Në një anë vie pyetje koha e mësimdhënësit për përgatitje adekuatë, në anën tjetër koha e nxënësit qoftë brenda një ore 40-45 minutëshe dhe koha tjetër jashtë shkollës për përfshirje në procesin e të nxënës.

Përfshirja e të gjithë nxënësëve dhe vështirësitë që hasin nxënësit janë edhe si burim i paaftësisë së përpunimit të informacionit si një aftësi kognitive e lidhur me vëmendjen dhe kujtesën e cila mund të përshkruhet në katër aspekte që duhet të zhvillohen gjatë kohës që fëmijët rriten si: Kontrolli i vëmendjes, përqendrimi vëmendjes tek detyrat, planifikimi dhe kontrolli i vazhdueshëm duke përdorur strategji të cilat do të përmirësojnë aftësitë e tyre dhe do zhvillojnë potencialet që i posedojnë duke kaluar kështu barrierat e procesit të mësimnxënies.

NXËNËSIT ME VËSHTIRËSI NË TË NXËNË

Shpjegimet më të hershme i lidhin paaftësitë e të nxënës me një defekt të vogël të funksionimit të trurit. Në ditët e sotme ka shumë faktorë që e vështirësojnë punën e fëmijëve me mësimet. “Është e vërtetë që shumë paaftësi në fushën e gjuhës, matematikës, vëmendjes apo të sjelljes, janë rezultat i dëmtimit apo sëmundjeve të trurit, por nga ana tjetër ka prova se ndërhyrjet intensive në fushën e të nxënës mund të çojnë në ndryshime të funksionimit të trurit.”⁹⁹

Një sërë studimesh në fushën e të nxënës përqendrojnë vëmendjen në kujtesën e punës, e cila është “tavolina e punës” e kujtesës që jo vetëm ruan përkohësisht informacionin, por bën edhe përpunimin aktiv të tij. Proceset mendore që krijohen përmbajnë si informacionin e ri, ashtu edhe informacionin e vjetër që ruhet në kujtesën afatgjatë.” Kujtesa e punës përbëhet nga ekzekutivi qendror që kontrollon vëmendjen edhe mjetet e tjera mendore, ena fonologjike që përmban informacionin verbal dhe akustik, si dhe blloku i shënimeve vizuo-spaciale që shërben për të mbajtur informacionet pamore dhe hapësinore.”¹⁰⁰ Kujtesa e punës është tregues i përpunimit të aftësive njohëse, si të kuptuarit e gjuhës, leximit dhe aftësive matematikore.

Fëmijët që kanë paaftësi në këto fusha, kanë vështirësi serioze me kujtesën e punës dhe me përbërësit e saj, vëmendjen dhe mjetet e tjera mendore që kanë të bëjnë jo vetëm me ruajtjen e përkohshme të informacionit, por edhe me përpunimin aktiv të tij duke lidhur informacionin e ri me atë të vjetër.

⁹⁹ Woolfolk, A. Psikologji Edukimi. Qendra për Arsim Demokratik. Tiranë.2011.P.129

¹⁰⁰ Gathercole , Pickering et al, 2004.

Një kategori vështirësish serioze tek këta fëmijë shfaqet në përdorimin e informacionit të vjetër që ruhet në kujtesën afatgjatë. Këta fëmijë e kanë të vështirë që njëkohësisht të ruajnë informacionin e çastit dhe ta përpunojnë e transformojnë atë.

Për herë të parë termin “ paaftësi e të mësuarit” e përdori Dr. Samuel Kirk (1970), për një grup fëmijësh që provonin vështirësi serioze në të nxënë, të lexuar që ishin superaktive dhe nuk mund të zgjidhnin probleme matematike, por që nuk kishin prapambetje mendore ose turbullime emocionale. Për këta fëmijë, Kirk thoshte se ata kanë çrregullime në zhvillimin e gjuhës, të shqiptimit, leximit dhe aftësive komunikative.

Ndër përkufizimet e shumta për paaftësitë e të nxënit, është dhe ajo që përdor IDEA, Ligji për Arsimin e Personave me Paaftësi, e rishikuar në 1990, 1997, 2004 në ShBA.

“Një çrregullim në një apo më shumë nga proceset bazë psikologjike që ndikon të kuptuarin apo përdorimin e gjuhës së folur ose të shkruar dhe që mund të shprehet në aftësi të mangëta për të dëgjuar, menduar, folur, lexuar, shkruar apo bërë llogaritje matematikore të cilat e kanë shkakun në paaftësitë perceptuale, dëmtime të trurit, mosfunksionimin minimal të trurit, disleksia dhe afazia.”¹⁰¹

KUPTIMI I PAAFTËSISË SË TË NXËNIT

Termi disfunksion minimal i trurit (i paaftësisë së të nxënit) u referohet fëmijëve me inteligjencë të përgjithshme afër mesatares ose mbi mesatare, me disa paaftësi të të mësuarit dhe të sjelljes që radhiten nga e butë në të mprehtë, të cilat janë të lidhura me devijime të funksionit të sistemit nervor qendror. Këto devijime mund të manifestohen në kombinime të ndryshme të dëmtimeve në perceptim, konceptualizim, gjuhë, kujtesë dhe kontroll të vëmendjes, impulseve ose funksionit motor.¹⁰²

Shoqëria amerikane, në lidhje me mangësitë mendore (AAMD), propozoi nevojën e klasifikimit të fëmijëve me të meta mendore, duke iu referuar ekzistencës së funksioneve intelektuale në bashkëpunim me sjelljet adaptuese që manifestohen gjatë kohës së zhvillimit. AAMD e zbatoi termin „mangësi mendore“ për individë me IQ nga 67 e poshtë dhe i klasifikoi :

1. Mangësi të lehta - IQ ndërmjet 67 – 52
2. Mangësi të moderuara - IQ ndërmjet 51 – 36
3. Mangësi të ashpra - IQ ndërmjet 35 – 20
4. Mangësi e thellë - IQ ndërmjet 19 e poshtë

¹⁰¹ Woolfolk, A. Psikologji Edukimi. Qendra për Arsim Demokratik. Tiranë.2011.P.130.

¹⁰² Clements, S. Minimal Brain Dysfunction in Children: Terminology and Identification. Washington: U.S. Government Printing Office.1966.

Fëmijët e kësaj rryme kryesore të klasifikimit, nuk janë pjesë e punës së mësuesve në klasat normale sepse ata kanë nevojë për forma të specializuara të kujdesjes dhe udhëzimeve. Megjithatë gjatë ditës, mësuesit do t'i duhet të japë mësim për një ose më shumë fëmijë me mangësi të lehta.¹⁰³

Këto shmangie mund të vijnë nga ndryshime gjenetike, çrregullime biokimike, dëmtime të trurit para lindjes, gjatë ose pas lindjes, gjatë viteve kritike të zhvillimit dhe maturimit të sistemit nervor qendror ose nga shkaqe të panjohura.

Një përcaktim tjetër i preferuar për disa edukatorë, është më i lidhur me edukimin dhe synon të dobësojë të ashtuquajturin ndikim mjekësor.

Sipas Clements, fëmija me paaftësi të të nxënit ka aftësi mendore, procese ndijuese të përshtatshme dhe stabilitet emocional, por ka edhe mangësi specifike në proceset perceptuale, integruese ose shprehëse të cilat shfaqen në një shkallë të madhe të efikasitetit të mësuarit. Këtu përfshihen fëmijët që kanë disfunkcion të sistemit nervor qendror, i cili shprehet para së gjithash në dëmtime të efikasitetit të të nxënit. Të dy përcaktimet përmbajnë në thelb të njëjtat elemente:

1. Ekziston një numër i madh i fëmijëve që manifestojnë shkallë të ndryshme të shmangieve në të nxënë dhe në sjellje.
2. Këta fëmijë kanë një kapacitet intelektual mesatar.
3. Këto devijime rezultojnë nga disfunkcione të vogla të sistemit nervor qendror, veçanërisht në lidhje (me ndikimet marrëse) me marrjen, transformimin e transmetimin e informacionit.

E përbashkëta e dy përcaktimeve është identifikimi i hershëm, vlerësimi dhe pajisja me programe të përshtatshme edukative. E rëndësishme është që këta fëmijë të arrijnë t'i zhvillojnë potencialet e tyre sipas aftësive.

Ndërsa më parë të gjitha problemet që reflektonin një mungesë të inteligjencës së përgjithshme përbënin "defiçencën mentale" ose "prapambetjen mendore", sot njihen në shumicën e rasteve si dëmtime të aftësive për të mësuar që reflektojnë disa devijime të kufizuara të procesit intelektual.

Në këto kushte një individ, inteligjenca e përgjithshme e të cilit mund të jetë normale ose superiore, mundet që në të njëjtën kohë të provojë vështirësi në zotërimin e detyrave intelektuale, që duket se kërkojnë përdorimin e disa aftësive perceptuale specifike ose proceseve intelektuale. Kështu, një individ mund të dështojë të mësojë, kur mëson sipas teknikave të përshtatshme për nxënës mesatarë, ndërsa mëson shumë mirë kur i jepen instruksione speciale. Disa edukatorë dhe psikologë besojnë se etiketa e paaftësisë është përdorur tej mase dhe me të është abuzuar. Shumë nga nxënësit që quhen me paaftësi në të

¹⁰³Grossman, 1977, 1983.

nxënë janë të ngadaltë, në shkolla mesatare nxënës mesatare, në shkolla të nivelit të lartë, janë me probleme të gjuhës, kanë mbetur prapa sepse kanë mungesa etj.

Nxënësi është unik, ka aftësi të ndryshme, nevoja të veçanta, paaftësi specifike, të cilat disa i konsiderojnë si shfaqje të tipareve të lindura, të tjerë i quajnë si pasojë e defekteve ose dëmtimeve të lehta të strukturave të trurit. Të tjerë, gjejnë faktorë psikologjikë që lidhen me familjen, shkollën, që i ndikojnë në procesin e të mësuarit.

“Çdo individ është produkt kompleks i gjithë këtyre faktorëve; arritjet e tij reflektojnë gjithë përvojën e jetës dhe varen “nga formimi gjenetik i trurit, ndryshimet që pëson ai gjatë rritjes, nga sëmundjet apo dëmtimet dhe, nga mënyra sipas së cilës sistemi i tij është i lidhur me stimujt emocionalë dhe perceptuale ndaj të cilave ai është i ekspozuar”.¹⁰⁴ Mund të dallohen dy lloj vështirësish¹⁰⁵; një paaftësi e të nxënës që ndodh në zhvillimin konjitiv të fëmijës, dhe vështirësitë në të nxënë, ku shkak ndodh jashtë fëmijës ose në një problem tjetër të fëmijës. Megjithatë është e vështirë të përcaktohet me saktësi se cili problem vjen i pari, problemet e të nxënës apo ndryshimet e trurit.

Individë që paraqesin vështirësi në të nxënë ndoshta nuk kanë çrregullime intelektive, se sa problemet e tyre të të nxënës mund të jenë rezultat i një plani udhëzues të paplotë në materialet e planit mësimor.¹⁰⁶

Sipas Shulman (1986, 1987), dallohen shtatë kategori të njohurisë profesionale të mësuesit që drejtojnë të kuptuarit e nxënësve në procesin e tyre të të mësuarit: përmbajtja e njohurisë, njohuri e përgjithshme pedagogjike, njohuri e planit mësimor, njohja e nxënësve dhe karakteristikat e tyre, njohja e kontekstit edukues, njohuritë mbi objektivat e edukimit, kapaciteti i njohurisë pedagogjike. Me fjalë të tjera, mësuesit duhet të dinë se cilat tema janë të vështira për fëmijët dhe çfarë paraqitje janë të dobishme për të mësuar një ide specifike.

Pranimi i kësaj është thelbësor, nëse ne jemi përtë plotësuar hapin tjetër, domethënë një kuptim të saktë të natyrës së këtyre shmangieve të lindura, të performancës intelektuale dhe të teknikave udhëzuese, të cilat do t'i shmangnin ato. Kjo do të ndihmojë vetëm në ato raste kur njihet dhe vlerësohet diversiteti i madh i intelektive dhe kur do të kërkohet të sigurohen për çdo fëmijë përvoja të përshtatshme për mënyrën e tij të të mësuarit.¹⁰⁷

Pra, kuptimi i ri i paaftësisë shpreh respekt për diferencat individuale, brenda grupit të fëmijëve, njohje dhe përshtatje të stileve të tyre të të nxënës, inkurajim për zgjidhje të reja për problemet e tyre.

¹⁰⁴ Clements, 1968, p. 33.

¹⁰⁵ Dumont, J. Leertoornissen. Deel 1: theorie en model [learning disabilities. Part 1: theory and model]. Rotterdam: Lemniscaat.1994.

¹⁰⁶ Carmine, Jitendra & Silbert, 1997.

¹⁰⁷ Masland, R. Forward to Thompson, L.J.: Reading Disability-Developmental Dyslexia. Springfield: Thomas.1966.

Sipas D.Auxter, J.Pyfer, C.Hueting, edukim i veçantë do të thotë mësimdhënie e krijuar posaçërisht për të plotësuar nevojat e një individi me aftësi të kufizuara, mësimdhënie e kryer në klasë, në shtëpi, në spital, në institucione të tjera.

Një fëmijë ka nevojë për edukim të veçantë , atëherë kur ai provon vështirësi shumë më të mëdha në të nxënë sesa fëmijët e tjerë të së njëjtës moshë. Këtu përfshihen paaftësitë fizike ndijore ose të të nxënit, të shqiptimit dhe të gjuhës, vështirësitë sociale dhe emocionale, të cilat sjellin rezultate të ulëta në arritjet shkollore. Në situata të caktuara ka edhe momente dekurajimi, sepse shumë nga këto elemente që janë baza e konceptit të hershëm, të cilat, sipas Clements, injorohen apo errësohen duke e vështirësuar dhe zgjatur betejën e shkollës me shmangiet dhe ndërveprimet brenda tyre.

Veçoritë individuale përcaktohen nga variacione të pafundme gjenetike, të cilat shfaqen në lloje të veçanta të aftësive në fushat njohëse, ndijore, motore, emocionale e sociale, me kufizime dhe potenciale funksionale të veçanta, nga një pafundësi faktorësh prenatale, nga prapambetje të maturimit të sistemit nervor qëndror, nga deprivime të mundshme ndijore dhe ndërpersonale gjatë periudhave kritike të zhvillimit dhe nga një numër i pakufizuar i faktorëve të tjerë të njohur e të panjohur.

Në këto kushte lindin pyetjet: A është kuptuar individualiteti i këtij fëmije; a është pranuar dhe vlerësuar ajo që është më e rëndësishme; a është përshtatur, akomoduar për t'u zhvilluar në shkollë? A mundet shkolla të bëhet burim zhvillimi për të?

Vlerësimi diagnostikues, sado i sofistikuar të jetë, mund të jetë i padobishëm nëse mbetet si aktivitet i izoluar dhe nuk trajtohet në të gjitha ndërveprimet në nivel specialistësh, institucionesh, në bashkëpunim me komunitetin, shkollën për të planifikuar zhvillimin e çdo llo potenciali që kanë këta fëmijë.

Disa psikologë mendojnë se paaftësitë e të nxënit i kanë burimet si tek problemet fiziologjike, ashtu dhe në ato të mjedisit. Të tilla janë dëmtimet e trurit, ekspozimi ndaj toksinave që përpara lindjes, nga nëna që pinë duhan, drogë etj., madje dhe cilësia e keqe e mësimdhënies.¹⁰⁸ Padyshim dhe gjenetika luan rolin e saj. Nëse prindërit kanë paaftësi në të nxënë, fëmijët e tyre kanë 30% -50% shanse për të patur të njëjtën paaftësi.¹⁰⁹

Kërkues të tjerë kanë studiuar pranimin ose pëlqyeshmërinë sociale të nxënësve me paaftësi specifike të të nxënit, sjelljen e tyre në klasë dhe aftësinë e tyre për të vazhduar shkollën. Megjithatë, përsëri nuk kanë nxjerrë dot konkluzione plotësisht të sakta ose rigoroze, pjesërisht për shkak të natyrës heterogjene të paaftësisë së të nxënit dhe pjesërisht për shkak të mungesës së kriterit të identifikimit. P.sh. një konkluzion i përgjithshëm është, që ndaj këtyre nxënësve ka pranueshmëri të ulët sociale, por ka studime të tjera që tregojnë së nxënësit me paaftësi specifike në të mësuar janë popullorë dhe të pranueshëm në shoqëri.

¹⁰⁸ Smith, 2004.

¹⁰⁹ Friends, 2008.

Kjo kontradiktë në këtë konkluzion tregon që pranueshmëria sociale mund të mos jetë karakteristikë e paaftësisë së të mësuarit, por mund të vijë nga gjendjet e ndryshme sociale të krijuara nga mësuesit, prindërit dhe të tjerët që janë të lidhur me këta nxënës

PËRFUNDIMI

Meqenëse nxënësit nuk janë të njejtë as për nga shkalla e intelegjencës, as për nga stilet e të nxënësve por as nga përvojat paraprake të tyre, mësuesit duhet të kenë aftësi njohëse dhe metodologjike për trajtimin e paaftësive dhe përfshirjen e të gjithë nxënësve në veprimtarinë mësimore. Këtë veprimtarinë duhet ta shtrijnë në spektrin logjik të tyre në përmirësimin e vëmendjes dhe kujtesës së tyre duke përdorur metodën e përpunimit të informacionit duke kaluar kështu nëpër disa faza, si fillim vrojtimit e fëmijëve në vështirësit në të cilën ata hasin, ku po qalojnë ata dhe si është qëndrimi i tyre në ato pengesa, pastaj krijimi i strategjisë për këta nxënës dhe lejimi që ata të demostrojnë atë.

Gjatë këtij procesi mësuesit duhet të përpiqen të minimizojnë sasinë e informacionit duke u përpjekur të përdorin tema të njohura gjatë kalimit nëpër faza me shembuj praktikë.

Në këtë mënyrë ballafaqimi me vështirësit do ishte më i efektshëm dhe gjithëpërfshirja do ishte rezultative.

LITERATURA

- Bradbury, W. (1972). An agony of learning. LIFE Magazine, 259-270
- Carnine, D., Jitendra, A., & Silbert, J. (1997). A descriptive analysis of mathematics curricular materials from a pedagogical perspective. Remedial and Special Education, 66-81.
- Clements, S. (1966). Minimal Brain Dysfunction in Children: Terminology and Identification. Washington: U.S. Government Printing Office.
- Musai, B. (2005). Mësimdhënia dhe të nxënët ndërveprues. Tiranë: CDE.
- Pringle, M. (1975). The Needs of Children. London: Hutchinson of London.
- Samuel, K., & Gallagher, J. (1989). Educating Exceptional Children.
- U.S. Department of Education. Individuals with Disabilities Education Improvement Act2004(IDEA).http://www.ideapartnership.org/index.php?option=com_content&view=section&od=23&Itemid=77

- UNESCO. (1994). The Salamanca statement and framework for action on special needs education. Paris: UNESCO.
- UNESCO. (2001). Të kuptojmë dhe t'u Përgjigjemi Nevojave të Fëmijëve në Klasat Gjithëpërfshirëse. Retrieved from <http://www.unesco.org/education/educprog/sne>
- Wilmshurst, L., & Brue, A. (2010). The Complete Guide to Special Education. San Francisco: Jossey-Bass.
- Woolfolk, A. (2011). Psikologji Edukimi. Tiranë: Qendra për Arsim Demokratik.

THE ROLE OF THE EDUCATOR IN ORGANIZING EDUCATIONAL ACTIVITIES FOR PRE-SCHOOL CHILDREN

Remzi BUJARI- PHD CANDIDATE IN PEDAGOGY

r.bujari@hotmail.com

ABSTRACT

The role of the educator in organizing the activities is: facilitator, supportive, motivator, demonstrative, helpful and interactive. Also, through organization of activities in preschool classes, educators help the cognitive, social, emotional, linguistic, mathematical, physical, psycho-motoric development of children. Pre-school children will be involved in some activities regarding the development of their skills in order to fulfill their unique needs. When children are involved in the activity, they have active engagement with materials, cooperate with others and are motivated by educators. Educator's interventions during the activities have many opportunities to help solve problems, ask questions, monitor unwanted behaviors, and attract children in activities organized by educators. Due to the importance that the activities organized by the educators have, they should choose which activities they will develop for the children, to have actions and interaction during the activity with them. From the empirical results, it was concluded that preschool institutions have a suitable environment, and educators often develop activities for the cognitive, social, emotional, linguistic, mathematical and motor skills development of pupils, where the overall outcome is very high 4.29.

Keywords: Activities, children, organization, educational, preschool.

INTRODUCTION

For the role of the educator wrote the most prominent thinkers, such as Pestaloci, Komenski, Frebeli, etc and this profession have placed in the highest pedestals, considering it as a divine profession. Children education in educational institutions should be implemented by the plan and program in order to develop the children in general aspects. Regarding the development of children, in the most appropriate and suitable way, educators must have the appropriate level of knowledge and motivation in order to apply that knowledge in practice. When physical conditions of premises exist, educators play e key role in involving children in educational activities. Based on children division on age groups and based on their psycho-physical abilities, educators should have a concrete program in order to develop activities that will have good impact on children education. Educators should organize all activities as a form of game but not with a pressure. Part of activities could be developed in

the premises within the kindergarten facility, and nevertheless according to the possibilities children have to develop activities also outside the facility. So, it relies a lot on educators, how the children will be prepared for the first grade and what kind of personalities will be formed.

1. LITERATURE REVIEW

1.1. THE ROLE OF EDUCATOR

The role of educator is to carefully monitor children, to listen their question and stories, and find out what interests them and to provide them with the opportunities to explore further those interests. The educator is a person who will have to fulfil many roles. They are the people with educational and leadership skills and they should continue to grow and develop as professionals. Educators as professionals in the pre-school educational process should always keep in mind the following principles: full acquaintance with each children through close observations, cooperation with each children, identification of difficulties and needs, tailor-made work plan for each children, creation of a positive climate within the classroom, well-planed choice of subjects and materials, organizing the suitable and friendly environment for children. Therefore, educators should create a positive climate in the classroom, interact with each child, identify the difficulties they have and together with them, overcome those difficulties. (Sverdlov, Aviva et al., 2010)

Educators should focus on the entire development of the child - physical, social, linguistic, mathematical, emotional and cognitive development. They also facilitate the development and education of the children by planning activities and lessons based on the interests of the children, asking questions for good understanding and by being involved in activities together with children.

1.2 FIELDS AND DEVELOPMENT ACTIVITIES BY THE EDUCATOR FOR THE PRESCHOOL CHILDREN

Developments include changes in behaviour over time (Vasta, R et al 2007), in line with age, starting with conception and continuing to death. (Woolfolk, 2011) This means that development is not just biological - it also derives from the experience gained and taught by the child. Based on children's developmental areas, educators should also develop educational activities. The development of areas in preschool children is characterized by fundamental changes in every field: physical, emotional, social, linguistic and cognitive, so the development of the child is complete. Although it is easier to share development in the fields, in order to learn and think about it, it is important to understand that the child does not develop in separate areas, but as a whole person. The child's development is therefore complete. Progress in one field affects and is affected by other areas. These important changes are interlinked with each other.

Cognitive development

In scientific terms, it is clarified in conjunction with the perfection of the activity of the cortex of the brain, under the constant influence of education; the cognitive characteristics of the child are developed and improved. (Bartushkova, 1978). Cognitive development means gradual and regular changes through which mental processes become more complex and sophisticated (Musa, 1999), is a much more complicated process than gathering facts, new ideas, and putting them into the same information base. (Woolfolk, 2011). The children of pre-school age are interested, so their curiosity grows and they want to seek new things, solve problems and find explanations for different phenomena, they begin to understand and build symbols, to have the prosperity of the imagination in the game, also develops abstract thoughts. Cognitive development children will be better able to develop language and reading and control it to a higher level (Sigelman, CK, & Rider, EA 2009). Cognitive development as a summary relates to the child's ability to think, listening to and understanding others, and following the instructions. This area of development also includes how children think, reason, recall, focus on a specific task, and solve problems.

Socio-emotional development

Children develop an awareness of the emotions and views of others; they develop the ability to regulate their feelings, adjust their behaviour to engage in activities and are able to delay satisfaction. Therefore, the social and emotional development of the child is related to how the child interacts with others, expresses him/her, appreciates you and learns self-control. (Loehr J., J. Meyers, 2009). Activities for socio-emotional development are organized in order to develop the emotional and social aspect of children in order to regulate their feelings and adjust their behaviours in relation to others. By developing the right activities, children manage to resolve their conflicts and establish friendships with others. In order to develop socio-emotional activities, the educator should organize joint activities with all children; all the toys and equipment that exist in the garden are available to all children, etc.

Language development

Imitation and reinforcement play an important role in language development. Undoubtedly, it is not incidental that children speak the same language as their parents and the dialect and the emphasis they are talking about. Thus, children are reinforced by the words and sentences they imitate, but they are also reinforced by the use of new grammatical forms. (Shaffer, D.R., & Kipp, K. 2007). Language skills are developed and children are able to talk, vocabulary and language concepts are enriched, words are used correctly, and encouraged to use books and other reading materials to learn reading and writing. It generally concerns the child's ability to listen, understand, and use context-based words in order to self-pronounce.

Mathematical development

Mathematical development really comes within the framework of cognitive development; however, educators need to have a caution in developing activities for understanding the underlying mathematical notions. Educators should engage their children in activities that make children play the game in shape, understand the numbers, be able to tell them, wait and draw geometric figures, and so on. But early math does not mean taking the calculator during the game time. Even before they start school, most children develop a sense of

dependence and subtraction through daily interactions. For example, Thomas has two cars, Joseph wants one. After Thomas shares one, he sees a car remaining (Bowman, Donovan & Burns, 2001).

Motor development

In the pre-school age the motor activity of the child develops heavily. The child learns to run, bounce, step up and down the scales, kick the ball (Bartushkova, 1978), and other actions related to the child's motor. This is a complex process where a child acquires motor skills and knowledge in interaction with genetic and environmental factors (Latash, 2008).

Fine motor development is the development and control of small movement skills, such as reaching and grasping, while gross motor development refers to control over larger movement skills that tend to be less refined, such as crawling, standing and walking (Berk, 2005).

Hand is a very important part of the body, because it contains many sensory organs. When I learn to capture fingerprinted objects by dividing the thumb from the index finger, then the child's possibilities for recognizing the surrounding objects grow even more (Smilanić, V. & I. Tolicic, 1979). Educators should develop motor activities with children, engage in running, jump, and dress and peel themselves as well as other activities that would develop the motorcycle of children altogether. Motor development consists of development dynamic and largely continuous, motor behaviours are coordination, strength, speed, balance, and flexibility, precision. While, functional ability is the durability and motor skills at the postural, locomotive and manipulative level (Gallahue, D., & Ozmun, J., 2006).

2. METHODOLOGY

2.1. The purpose of research

The purpose of study is to find out what activities are organized by educators in preschool institutions.

2.2. Representative Group

The representative group consists of 102 educators, where 42 educators are from pre-school institutions of the Prizren region, 30 from the Pristina region and 30 from the Gjakova region. Up to the age of 25, there are 12, aged 26-35, 32 educators, aged 36-45, 34 educators, aged 46-55, 15 educators and aged 56-65 years, are 9 educators. Of these educators, 23 were with high school of medicine, 6 had completed 2 years of studies, 31 had completed 3 year bachelor, 29, 4-year bachelor, and 13 of them completed master's degree.

2.4. Research Instrument

For the realization of the research, a special instrument has been drafted for this research; the instrument is on the Likert scale. The instrument was sent to 3 experts in the field of pedagogy, and familiar with the methodology, to assess the adaptation of degrees and questions within the scales. The questionnaire consists of 3 parts: general information,

instructions and supplementary questions. Within the questions, there are 8 degrees with a total of 32 questions.

2.4.1. The reliability of the instrument (*Reliability Statistics*)

2.4.1.1. Reliability analysis results according to the parallel model

According to the parallel model, the confidence coefficient is the estimated reliability coefficient of the meter. This value for the survey instrument for the development of educator activities is 0.836 and expresses high credibility, while the estimated value of the unbiased coefficient of confidence is 0.837. These two values are close to each other and show that the meter is very reliable.

Table no 2.1. Reliability of instrument by parallel model

Reliability Statistics	
Common Variance	.895
True Variance	.123
Error Variance	.772
Common Inter-Item Correlation	.137
Reliability of Scale	.836
Reliability of Scale (Unbiased)	.837

2.4.1.2. Reliability Analysis Results by Alpha Cronbach's Mode

According to Alpha Cronbach's model, the higher the coefficient, the more reliable is the measuring instrument.

Alpha Cronbach's total coefficient of reliability of the meter is 0.836, which is a high value and indicates that the instrument used is very reliable, while coefficient 0.842 is the expected coefficient. Both of these coefficient values are approximate, but are also approximate with the coefficients of the parallel model

Table 2.2. The reliability of the Alpha Cronbach's model

Reliability Statistics		
Cronbach's Alpha	Cronbach's Alpha Based on Standardized Items	N of Items
.836	.842	32

2.5. Statistical analysis

All data was analysed through the Social Science Statistical Package (SPSS), version 21. To test the internal stability of the instrument, Alpha Cronbach was used, assuming value above

0.7 as a value that indicates whether the questionnaire has internal consistency or not, as well as the parallel model. The data obtained from the questionnaire regarding the development of activities with pre-school children were Likert scale, ie the level of implementation was presented by 1 (I almost disagree and Almost never) up to 5 (I agree completely and More often). For reliability analysis, confidence coefficients were used: Cronbach's Alpha and Parallel. To compare the averages, the Kruskal-Wallis test was used, which is an alternative to the ANOVA one-way variance analysis, and one-way ANOVA test is also used.

3. RESULTS

3.1. Frequency results

In the first part of the table no. 3.1., the data on compliance, regarding the scales are presented: Institution Environment, Engagement of Children in Activities, Role of the Educator. Based on the results, it is noticed that 71.9% of educators fully agree that the institution's environment is appropriate, children are engaged and the role of the educator in the development of activities is great. Some 14.8% partially agree, 8.3%, to some extent agree, 2.1% do not agree that there is a suitable environment that children engage in activities and the importance of the role of the educator in the development of activities, while 2.9% do not agree at all with these issues. In the second part of the table no. 3.1., Data on the frequency of development of: Cognitive Development Activities, Socio-emotional Development Activities, Language Development Activities, Mathematical Development Activities, Motor Development Activities. Based on the results for these levels, it is noticed that 54.6% of educators have expressed that child development activities are very often developed, 22% of them said that these activities are often developed, 13.7% of educators expressed that these activities sometimes develop, 4.3% of them said that activities are rarely developed, and 5.4% have expressed that these activities did not develop almost as ever.

Table 3.1. Frequency results for all grades

Graders	I completely agree	I partly agree	To some extent agree	I don't agree	I don't agree at all
The environment of the institution	84.2%	10%	4.8%	1%	0%
Engaging children in activities	48.5%	25.1%	14.3%	5.1%	7%
The role of the educator	83.1%	9.3%	5.6%	0.2%	1.8%
Total	71.9 %	14.8%	8.3%	2.1%	2.9%
Grades	Very Often	Often	Sometimes	Rare	Never
Cognitive development activities	58.5%	22%	12.3%	2.2%	5%
Activities for socio-emotional development	84.2%	10.6%	5.2%	0%	0%
Activities for language development	46.6%	26.9%	13.5%	7.2%	5.8%
Activities for mathematical development	44.4%	20.5%	14.7%	6.2%	14.2%
Activities for motor development	39.5%	28.3%	24.5%	5.7%	2%
Total	54.6%	22%	13.7%	4.3%	5.4%

3.2. Average and standard deviation

Based on the results, regarding the average and the standard deviation of the scales of the research instrument, it can be said that there is a high average on all the scales. The total average of all scales is 4.29.

Table no 3.2. Average and standard deviation of results

Descriptive Statistics		
Grades	Mean	SD
The environment of the institution	4.8	0.534
Engaging children in activities	4	0.988
The role of the educator	4.7	0.6
Cognitive development activities	4.3	1.005
Activities for socio-emotional development	4.8	0.467
Activities for language development	4	1.072
Activities for mathematical development	3.7	1.288
Activities for motor development	4	0.987
Total	4.29	

3.3. Results related to hypotheses

3.3.1. *The difference between the age of educators and the development of activities for the motor development of children*

Hypothesis 1:

Alternative hypothesis (H_A): There are differences between educators of different ages, in the development of activities for the motor development of children;

Hypothesis zero (H₀): There are no differences between educators of different ages, development of activities for motor development of children;

To test this hypothesis, the non-parametric statistical test of the Kruskal Wallis averages comparison was used. Through this test were compared the activities developed by educators aged 25 years, 26-35 years, 36-45 years, 46-55 years and 56-65 years.

a. Regarding the engagement of children to make different moves such as running, jumping, jumping over and throwing the ball, there are differences between the averages of educators of different ages, while the value of $p=0.000<0.05$.

b. Regarding the commitment of children to imitate movements, physical actions and gestures, there are differences in the average of the results of educators of different ages, while the value of $p=0.000<0.05$.

c. Regarding the commitment of children to dress and deplete independently, there are differences in the average score of educators of different ages, and the value of $p=0.000<0.05$.

d. Regarding the engagement of children in activities that develop fine-hand movements of blouses and copying of figures, which include small muscles, there are differences in the average of the results of educators of different ages, while the value of $p=0.000 < 0.05$.

Based on the test, it is noted that for all questions related to the activities developed by the educators for the motor development of children, the value of $p=0.000 < 0.005$. Based on these results, we can say that there are statistically significant differences between educators of different ages regarding the development of activities that develop the motor of children, thus supporting alternative hypotheses and rejecting the zero hypothesis.

Table 3.3. Kruskal-Wallis test for comparison of average on motor activities developed by educators of different ages

Test Statistics ^{a,b}		
Activities for the motor development of children	Chi-Square	Asymp. Sig.
Engaging children, doing different moves, jogging, jumping, ball throwing , etc	55.425	.000
Engaging children to imitate physical actions and gestures	34.785	.000
Commitment to children to be dressed and stolen independently	43.972	.000
Engaging children to develop fine-handed movements, blouse engagement and copying of figures that include fine muscles	32.822	.000
a. Kruskal Wallis Test		
b. Grouping Variable: Age of educators - motor development activities		

3.3.2. The difference between the professional guidance of educators and the development of children's language development activities

Hypothesis 2:

Alternative hypothesis (H_A): There are differences between the professional guidance (school direction) of educators and the development of language learning activities.

Hypothesis zero (H₀): There is no difference between the professional (school management) of educators and the development of language development activities for students.

The empirical results showed that there are differences between the results average for educators based on the direction they are completed. In the other direction option, it is related to the secondary school of medicine, or studies at the Faculty of Medicine.

a. If based on the results, it can be noticed that there are differences between the averages of educators who have done different directions and engaging the children, that through the game speak different words, and the value of $p=0.000<0.05$.

b. There are differences between the averages of educators who have done different directions and the engagement of children in the form of drawing and play to write different letters, but also the value of $p=0.001<0.05$.

c. There are differences between educators' averages that have performed different directions and engagement that engage in role-play interpreting tales and stories as well as the value of $p=0.008<0.05$.

d. There are differences between the averages of educators who have completed different directions and the keeping of books with drawings and fairy tales, so that children can engage, but also the value of $p=0.000<0.05$.

Based on these results, it can be concluded that: There are differences between the direction completed by the educators and the development of activities for the linguistic development of the students.

Table 3.4. Kruskal-Wallis test for comparing the averages between the professional preparation of educators and the development of language development activities for children

Test Statistics ^{a,b}		
Activities for language development	Chi-Square	Asymp. Sig.
Engaging children to talk different words through the game	30.888	.000
Engagement of children in the form of drawing and play, to write different letters	18.955	.001
Role-shaped children engage in interpreting tales and stories	13.754	.008
Keeping books with drawings and fairy tales, so that children engage	28.174	.000
a. Kruskal Wallis Test		
b. Grouping Variable: Curriculum Management of Educators-Activities for the Language Development of Children		

3.3.3. The difference between the number of trainings conducted by educators and the development of activities for the development of recognitions of pre-school children

Hypothesis 3:

Alternative hypothesis (H_A): There are significant differences between the ongoing professional upgrading of educators and the development of educational activities for cognitive development.

Hypothesis zero (H_0): There are no significant differences between the ongoing professional upgrading of educators and the development of educational activities for cognitive development.

To test this hypothesis, the parametric statistical test of the One-Way ANOVA averages comparison was used.

a. Regarding the activity: Use of materials that can be divided into smaller pieces, there are differences in the average of the educators' results based on the number of trainings and the development of this activity, as well as the value of $p=0.000<0.05$.

b. In the activity: Encouraging children to recognize the features of things and things around through research, observation, descriptions, etc., there are differences in the average of the educators' results based on the number of trainings performed, with the value of $p=0.000<0.05$. Based on this it can be said that there are statistically significant differences between educators, depending on the number of trainings conducted and the development of the above mentioned activities.

c. In the activity: The use of different types of presentations, models like photographs, makeshift, sounds, etc., has differences in the average of the educators' results and the value of $p=0.000<0.05$. From this result, it can be said that there are statistically significant differences between educators depending on the conducted trainings and the development of activities.

d. In the activity: Encouraging children to observe, ask questions, listen actively, compare, etc., there are differences in the average of educators' results, depending on the number of trainings and the value of $p=0.000<0.05$. From this result it can be concluded that there are differences between educators, depending on the trainings performed and the development of activities. Based on these results, we can conclude that zero hypotheses were rejected and alternative hypotheses supported the difference between the number of trainings conducted by educators and the development of cognitive development activities.

Table 3.5. ANOVA test, for comparing the average between the number of educators training and the development of cognitive development activities

ANOVA					
		Sum of Squares	Mean Square	F	Sig.
Use of materials that can be divided into smaller pieces	Between Groups	225.106	75.035	39.436	.000
	Within Groups	934.239	1.903		
	Total	1159.345			
Encourage children to recognize the features of things and things around by research, observation, descriptions, etc.	Between Groups	35.729	11.910	15.273	.000
	Within Groups	382.869	.780		
	Total	418.598			
Using different types of presentations, models like pictures, makeshift, sounds, etc.	Between Groups	30.281	10.094	11.838	.000
	Within Groups	418.657	.853		
	Total	448.937			
Encourage children to observe, ask questions, listen actively, compare, etc.	Between Groups	8.773	2.924	8.075	.000
	Within Groups	177.824	.362		
	Total	186.598			

CONCLUSIONS

Empirical results showed that preschool education institutions have relatively appropriate conditions. The results show that about 54.6% of educators often develop child development activities, 22% often carry out these activities, 13.5% sometimes practice activities, 4.3% educators, rarely develop activities, and 5.4% educators, almost never develop activities for cognitive, socio-emotional, linguistic, mathematical and motor development. From empirical results, it is noted that the average of the results for each degree is high, while the overall average is very high, 4.29 it is an indication that educators generally attach importance to the development of educational activities for child development.

The results showed that there are differences between educators of different ages, in the development of motor activities of children, in the professional guidance (direction) of educators and in the development of language development activities of students, in the midst of continuous professional upgrading of educators and development of educational activities for cognitive development.

LITERATURE

- Ali, A. Et al. 2017. "Literature Review on Motor Skill and Physical Activity in Preschool Children in New Zealand", "Advances in Physical Education", Vol.07 No.01.
- Bartushkova, M. 1978. Pedagogjia e moshës parashkollore (botimi i dytë). ETMM, Prishtinë.
- Berk, L. E. (2005). Infants, Children and Adolescents (5th ed.). Boston, MA: Pearson.
- Bolshunova, Ya. N., Ekaterina O. E. 2016. Possibilities of organizing education for preschool children in the forms of children's subculture, Moscow, Russia, Procedia - Social and Behavioral Sciences.
- Bowman, B., Donovan, M., & Burns, M. 2001. Eager to learn: Educating our preschoolers, Washington, DC: National Academy Press.
- Biehler, F. R., J. Snowman. 2003. Psikologji e zbatuar në mësimdhënie, ISP, Tiranë.
- Bower, J. K. 2008. The childcare environment and children's physical activity. American Journal of Preventive Medicine, 34.

- Dolto, F. 2001. Epatat kryesore të fëmijërisë. “Botimet Toena& Shtëpia e librit dhe komunikimit”, Tiranë.
- Dobs, J, et al. 2006. The association between preschool children's socio-emotional functioning and their mathematical skills, [Journal of Applied Developmental Psychology, Volume 27, Issue 2](#), March–April 2006, Pages 97-108.
- Gallahue, D., &Ozmun, J. (2006). Understanding Motor Development: Infants, Children, Adolescents, Adults (6th ed.). New York: McGraw-Hill.
- Latash, M. 2008. Neurophysiological Basis of Movement (secondedition), The Pennsylvania State University.
- Musai, B. 1999. Psikologji edukimi-zhvillimi, të nxënit, mësimdhënia, Pegi, Tiranë.
- Preschool Teaching and Learning Standards. 2014. New Jersey State Department of Education
- Samuelsson P. I., and Yoshie Kaga (ed.). 2008. The contribution of early childhood education to a sustainable society, UNESCO, Paris.
- Sigelman, C. K., &Rider, E. A. (2009). Life-Span Human Development. Belmont: Wadsworth Cengage Learning.
- Smilaniq, V. IvanToliçiç. 1979, Psikologjia fëmijnore (botimi i katërt), ETMM, Prishtinë.
- Shaffer, D. R., &Kipp, K. (2007). Developmental Psychology: Childhood&Adolescence (bot. i 7). Belmont: Thomson Wadsworth.
- Sverdloy, A. Et al. (2010). Preschool educational Practice-Guidelines for preschool teachers, Gaaf Advertising, Ministry of Education.
- Shehu, F., et al. 2014. Zbatimi i standardeve për mësim dhe zhvillim të hershëm-praktikat më të mira për nxitjen e mësimi të hershëm te fëmijët e vegjël (doracak për edukatorë), MPPS, Shkup.
- Vadahi, F. 2002. Pedagogjia Parashkollore, Shkodër.
- Vasta, R. Et al. 2007. Psikologjia e fëmijës-shkenca moderne. “UEGEN”.
- Veseli. A. 1999. Pedagogjia parashkollore, UP, Prishtinë.
- Woolfolk, A. 2011. Psikologji edukimi (botimi i njëmbëdhjetë), CDE, Tiranë.

THE INFLUENCE OF THE PARALLEL LEARNING OF MULTIPLE LANGUAGES ON INTELLECTUAL DEVELOPMENT

PhD Edi Kela

International University of Struga;

e.kela@eust.edu.mk

ABSTRACT

There are different views and research on this topic. The issue is quite complex and needs to be considered from several aspects. First we begin to define the notion of intelligence. Exploring I came to the conclusion that there is no single definition of this complex psychic function.

Namely, some authors define it as "ability to adapt," learning, abstract thinking, expedient, rational and successful functioning in its environment, or as an ability to solve problems.

The term intelligence in psychology was first introduced by Spencer, based on the Cicero translation of Aristotle's term "understanding. The Latin term "intellectus" has two basic meanings "mind" and "power of understanding".

The overall intellectual development is influenced by many factors such as: phylogenetic factor, genetics, education, education, socio-economic condition, social status etc. Each of these factors affects the overall intellectual development. There are many types of intelligence and all types play a major role in the development of common intelligence.

Through this paper we will see the significance of multilingualism on intellectual development.

Key words: Multilingualism , influence, language, intelligence

ВЛИЈАНИЕТО НА ПАРАЛЕЛНОТО ИЗУЧУВАЊЕ НА ПОВЕЌЕ ЈАЗИЦИ ВРЗ ИНТЕЛЕКТУАЛНИОТ РАЗВОЈ

На оваа тема постојат различни гледишта и истражувања. Прашањето е доста комплексно и треба да се разгледува од повеќе аспекти. Најпрвин да започнеме со дефинирање на поимот *интелигенција*. Истражувајќи дојдов до заклучок дека нема единствена дефиниција за оваа сложена психичка функција. Имено некои автори ја дефинираат како „способност за приспособување“, учење, апстрактно мислење,

целисходно, рационално и успешно функционирање во својата околина или пак како способност за решавање на проблеми.¹¹⁰

Терминот интелигенција во психологијата за првпат го воведува Спенсер, врз основа на Цицеровиот превод за Аристотеловиот поим „разбирање“. Латински терминот „intellectus“ има две основни значења „ум“ и „моќ на разбирање“.¹¹¹

Приспособувањето како битен елемент на интелигенцијата се однесува на:

- Приспособување во и кон околината,
- Општо ментално приспособување кон новите проблеми и барања од животот,
- Приспособување кон нови ситуации и нови услови.

Учењето се однесува на:

- Способност за учење и стекнување знаење,
- Способност за учење и користење на искуствата,
- Способност за стекнување способност.

Апстрактното мислење се сфаќа како:

- Способност за мислење во решавањето на проблемите,
- Способност за апстрактно мислење и разбирање на предметите и појавите,
- Увидување на важни и битни односи.

Целисходност, рационалност и успешност во приватните и професионални односи.

Од горенаведеното како и од досегашните истражувања може да се заклучи дека на прашањето што е интелигенција и што се влијае врз нејзиниот развој неможе да се даде дециден одговор, но едно е сигурно повеќе јазичноста влијае врз развивање на одредени мозочни способности. Тука се наметнува прашањето, дали тие способности влијаат врз севкупниот интелектуален развој?

Врз севкупниот интелектуален развој влијаат повеќе фактори како што се: филогенетскиот фактор, генетиката, воспитанието, образованието, социо-економската состојба, општествената состојба и слично. Секој од овие фактори влијае врз севкупниот интелектуален развој. Тука вреди да се спомене дека постојат повеќе видови на интелигенција и дека сите играат голема улога врз развојот на севкупната интелигенција.

¹¹⁰ <https://www.scribd.com/doc/168906669/Razvojna-psihologia>

¹¹¹ Matejić Đuričić Z.&Stojković,I.:*Psihologija inteligencije, Beograd 2011, cmp.7-10*

После 80 години од појавувањето на првите тестови за мерење на нивото на интелигенција, психолог од Харвард, Хауард Гарднер како и многу други психолози се спротивставиле на оваа теорија. Д-р Гарднер сметал дека е неприфатливо да има само еден начин со кој ќе се каже дека некој е „пааметен“, според него секој поединец има низа на различни способности кои можат да се однесуваат за различни области. Гарднер сугерира дека интелигенцијата ја сочинуваат:

1. Способноста на поединецот да ги решава проблемите со кои се соочува во текот на својот живот.
2. Способноста да ствара нови проблеми кои треба да ги решава.
3. Способноста да помогне или да пружи услуга која во неговата култура се почитува.¹¹²

После ваквата широка и прагматична перспектива, концептот на интелигенција почнува да ја губи својата мистичност и добива функционален концепт кој може да се разгледува од различни аспекти во човековиот живот. Широкиот спектар на способности кои човекот ги има Гарднер успеал да ги одреди со помош на групирање на човечките способности во девет широко опфатни категории или „интелигенции“:

1. Лингвистичка (јазична, вербална) интелигенција

Опис: Под лингвистичка интелигенција се подразбира нагласен интерес кон зборот и начините на кој зборовите се употребуваат при читање, пишување или говорот. Тука секако дека е вклучена играта со зборови, изучување на странски јазици, раскажување, креативно пишување или читање. Лицата со развиена лингвистичка интелигенција сакаат да читаат книги, новини, да пишуваат проза или поезија, во основа немаат проблеми при јавни настапи и говори, имаат развиени комуникациски вештини и слично.

2. Музичка интелигенција

Опис: Лицата со развиена музичка интелигенција, покрај тоа што уживаат во музиката, подобро го разликуваат ритмот, мелодиите и звучните мотиви, лесно ги памтат мелодиите, ги разликуваат инструментите, имаат добар музички слух.

3. Логичко-математичка интелигенција

Опис: Овој вид на интелигенција подразбира лесно препознавање и употреба на броеви и математички поими, пронаоѓање на формите и лесно воочување на односот, причинител и последица во науката. Овој вид на интелигенција доаѓа до израз при: решавање проблеми и загатки, решавање на математички задачи, употребата на компјутер и лесно учење на компјутерски програми, претставување на фактите со помош на мапа, како и пронаоѓање на детективски решенија. Тоа што ги поврзува сите овие различни активности, што всушност е и клучниот елемент за овој вид на интелигенција е логиката која се употребува како средство за решавање на проблемот.

¹¹² Pijaže, Žan (1977): *Psihologija Inteligencije*- Beograd, Nolit (str.102, 134)

4. Визуелно-просторна интелигенција

Опис: Својствено за овој вид на интелигенција е учењето и размислувањето преку слики. Лицата со нагласена просторна интелигенција повеќе запамтуваат лица отколку имиња, своите идеи сакаат да ги изразуваат преку цртање односно сликање, уживаат при склопување и расклопување на предметите, обрнуваат внимание на стилот на облекување, автомобилите и слично често цртаат, ги воочуваат формите и облиците кои ги опкружуваат, сакаат филмови и слично. Некои луѓе овој вид на интелигенција го покажуваат преку ликовната уметност, фотографија, филм или дизајн, други паки преку архитектура, моделарство, градежништво и слично.

5. Телесно-кинестетичка интелигенција

Опис: Овој вид на интелигенција е застапена кај лицата кои своите способности ги изразуваат преку своето тело, што значи дека учат и мислат телесно. Станува збор за лица кои: сакаат динамичност и физичка активност, лесно ги учат и совладуваат физичките вежби, сакаат да учествуваат во скечеви и театарски претстави, се успешни спортисти, вежти се во применета уметност, вајарство, добри кројачи, имаат добра координација помеѓу движењата, добро танцуваат и слично.

6. Интерперсонална интелигенција

Опис: Способност за лесно запознавање на луѓето, брзо склучуваат пријателства, уживаат да ги следат и анализираат луѓето, сакаат групни активности, развиени организаторски вештини, умешни се при убедување за заедничка активност, ги засега правичноста, имаат развиена емпатија и наоѓаат начини како да им помагаат на другите затоа што преку овој вид на интелигенција може да се разбере другиот.

7. Интраперсонална интелигенција.

Опис: Спротивно од интерперсоналната интелигенција, интраперсонална подразбира познавање на себе си, знаат кој се, што можат и колку можат. Имаат јасно зацртани цели, размислуваат за сопствените искуства и се учат од истите, долго време поминуваат размислувајќи што е важно за нив и за нивната иднина. Преферираат индивидуални активности.

8. Натуралистичка интелигенција

Опис: Овој вид на интелигенција е развиен кај лицата кои ја сакаат природата и животната средина во која живеат, каде и да се наоѓаат ја забележуваат природата, имаат добра меморија за деталите за местата кои ги посетиле, ги сакаат животните и билките, имаат способност за снаоѓање во секаква состојба или место, се грижат за животната средина, уживаат при пешачење или кампување во природа, покажуваат интерес за езера, реки, океани, астрономија и се што е поврзано со природата.

9. Егзистенцијална интелигенција.

Опис: Овој вид на интелигенција го вклучува капацитетот и чувствителноста на лицата да се занимаваат со длабоки прашања за човечката егзистенција, како што се значењето на животот, зошто умираме, како настанал човекот и слично.

Постојат мноштво студии за интелигенцијата но студијата на професорот Гарднер е меѓу најпознатите кој е автор на *Теоријата за Мултиплицирана интелигенција*. Има и студии за други видови на интелигенција како на пример: емоционална, ориентациона и слично.

Интересна е и дефиницијата на Жан Пијаже кој интелигенцијата ја дефинира како „ специфична појава за биолошка адаптација“.¹¹³

ЗАКЛУЧОК

Дали познавањето на повеќе јазици влиае врз интелигенцијата односно интелектуалниот развој?

Земајќи ги во предвид досегашните истражувања и студии од областа на психологијата како и од анкетите и анализите извршени на лица кои зборуваат повеќе јазици каде беа анкетирани лица кои зборуваат два и повеќе јазици, со различна половова структура, возраст и различен степен на образование може да се заклучи следното:

Познавањето на повеќе јазици може да помогне но не и целосно да влиаје врз интелектуалниот развој. Ако за основа ја земеме теоријата на Гарднер можеби би имале поразвиена лингвистичка интелигенција. Но сепак вреди да се спомене дека меѓу анкетираниите лица имаше лица кои зборуваат два јазици меѓутоа немаат развиени комуникациски вештини и овие лица не оставаа впечаток дека имаат развиени интелектуални способности (и покрај тоа што интелигенцијата не се мери). Тука се поставува прашањето: Дали кај овие лица познавањето на два или повеќе јазици има некаква интелектуална придобивка?

Познавањето на повеќе јазици е добра основа за интелектуален развој но во никој случај не е можеме да кажеме дека лицата кои зборуваат повеќе јазици се поинтелигентни, тоа би било апсурдно. Ако мозокот го споредим со мускулите, заклучокот би бил: познавањето на повеќе јазици би значело здрав организам подготвен за формирање на мускули.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА:

- Matejić Đuričić Z.&Stojković,I.:Psihologija inteligencije, Beograd 2011
- Pijaže, Žan (1977): Psihologija Inteligencije- Beograd, Nolit
- Edvards 1994: J. Edwards, Multilingualism. London; New York.
- Stockwell, 2003: 10; Fishman u Sociologiji jezika, стр.140
- Haugen, E. (1956). Bilingualism in the Americas: a Bibliography and Research Guide. University of Alabama Press, стр. 12-13.

¹¹³ Pijaže, Žan (1977): *Psihologija Inteligencije*- Beograd, Nolit (стр.97)

- Интернет порталы:
- <https://www.scribd.com/doc/168906669/Razvojna-psihologia>

PROBLEMS OF COMPREHENSIVE EDUCATION OF CHILDREN WITH DISABILITIES. CASE OF ALBANIA

Laureta BALLAJ

Teacher in United School “ Hamdi Rrapi” Gjormë, Vlorë.

ballajlaureta@yahoo.com

ABSTRACT

The right to education of children with disabilities is a fundamental right guaranteed by national and international acts. The United Nations Convention on the Rights of the Child guarantees the right of children with disabilities to be educated as all children and others in accordance with their mental and physical capacities. Likewise, one of the objectives of the National Strategy for Persons with Disabilities is: *"To ensure the education of all children with disabilities, giving priority to inclusive education."*

The realization of this right constitutes a major challenge for the education of the Albanian system for the fact that children with disabilities face many forms of discrimination leading to their exclusion from society and educational institutions. In practice, to realize the right to inclusive education for children with disabilities, factors that directly affect the effectiveness of this process should be highlighted in order to develop policies and programs that enable development and the right to comprehensive education for children with disabilities. It is important to note that the right to inclusive education for children with disabilities is a right that has been implemented in practice in recent years in our country and therefore it is imperative to carry out a feasibility study and the effectiveness of this right in the Albanian education system, and what are the factors that have affected the incapacity of inclusive education.

Identification of problematic education issues in the Albanian education system and providing guidelines for prevention are the object of study of this document.

Key words: children with disabilities, inclusive education, individual education, supervisor, etc.

INTRODUCTION

The right to comprehensive education is a right that enables education and education for all children regardless of their physical, intellectual, social, emotional and linguistic conditions. The right to inclusive education should be seen not only as an individual right, but also as a

positive right which necessarily requires the intervention of the state in providing the appropriate conditions for its realization.¹¹⁴

Inclusive education is the implementation of "policy and process" that allows all children to participate in all programs. "Policy" means that children with disabilities should be accepted without any restrictions on all educational programs intended for other children. It implies equality and accepts every child with its unique abilities.¹¹⁵

The inclusion process implies ways of involving children with disabilities in the general education system, which implies the transition from "care for the disabled child" to its "education and personal development". Inclusive education is nothing more than "*making the program for children with disabilities as an integral part of the general education system and not a system within general education*"

According to UNESCO, inclusive education means "All children learn together, regardless of the difficulties or differences they may have. Inclusive schools should recognize and respond to the different needs of their students by accommodating both styles and norms various learning and quality education that all come across through relevant curricula, teaching strategies, resource use, and partnerships with their communities."¹¹⁶

The right to education of children with disabilities is a fundamental right, which is sanctioned in international and national acts. The United Nations Convention on the Rights of the Child sanctions the obligation of the state to recognize the right to education with a view to achieving this right on a basis of equality for all children by making compulsory, accessible and free basic education financial obligations to all.

"The Convention on the Rights of Persons with Disabilities states the obligation of States Parties to recognize the right of persons with disabilities to education and to realize this right without discrimination and on the basis of equal opportunities. States parties are obliged to provide a comprehensive education system at all levels, oriented towards them:

- a) full development of human potential, dignity and self-esteem; Empowering respect for human rights and fundamental freedoms and human diversity;
- b) the development of personality, talent and creativity of persons with disabilities, as well as their mental and physical abilities, up to their full potential;
- c) Effective participation of people with disabilities in a free society.

¹¹⁴Commissioner for Protection from Discrimination, referred to in the First National Conference "Inclusive Education for Albania's Blind Children"

1.M. Manivannan ” *Inclusive Education For Disabled Children*”, ASIA PACIFIC DISABILITY REHABILITATION JOURNAL. VOL 2 NO1. 2000

¹¹⁶ Unesco, World Conference On Special Needs Education: Access And Quality Salamanca, Spain, 7-10 June 1994.

The Constitution of the Republic of Albania provides for "protection against discrimination based on gender, race, religion, ethnicity, language, political, religious and philosophical beliefs, economic, educational, social or parental affiliation" and stipulates that the protection of persons with disabilities discrimination is due to their social status. This Constitution sanctions education and qualification according to the skills of children and youth:

- a. care and assistance for people with disabilities;
- b. health rehabilitation, specialized education and the integration of people with disabilities in society, and continuous improvement of their living conditions.

IDENTIFYING THE ISSUES OF INCLUSIVE EDUCATION OF CHILDREN WITH DISABILITIES AND PROVIDING THEIR SOLUTIONS.

The right to comprehensive education is a right that allows education and education for all children regardless of their physical, intellectual, social, emotional and linguistic circumstances. Inclusion is a complex process as it has meant continual change the education system, the school, but the teachers themselves to make it more flexible, more convenient to respond to the needs and diversity of children. In order to enable this process to be realized by the Albanian state, a series of measures, such as change of legislation, change and adaptation of curricula and the creation of suitable premises have been taken. Despite the measures taken, the implementation of inclusive education for children with disabilities has not proved to be very successful, due to several factors, which are listed below:

1. An important element of ensuring comprehensive inclusive education for children with disabilities is the environment where he develops, that is, the usual schools. In order for this process to be efficient, it is necessary to provide both socially and infrastructurally accessible hospitality facilities, as only in this way they enable barrier-free access and increase the chances of children with disabilities for social and academic benefits.¹¹⁷

To see how this element influences the inclusive education process of children with disabilities in the Albanian education system, I have been conducting surveys by closely verifying the environments where inclusive education for children with disabilities is provided. From my observations, I have concluded that children with disabilities are often unable to attend school due to school infrastructure, because schools do not have the right and adequate space for children with disabilities, such as special banks or anchors or special movement structures in such a way as to enable the classroom for children with disabilities. From field observations, it turned out that the only way to accommodate children with

¹¹⁷ Booth, T., Ainscow, M., (2004). Index for Inclusion, Developing Learning, Participation and Play in Early Years and Childcare. Centre for Studies on Inclusive Education, 2nd edn, New Rodland, Bristol.

disabilities is to keep them aloof from parenting or other people, thus exacerbating the psychological state of the child, because of the fact that often become subject to prejudice about their limited ability.

In none of the schools do not offer transportation for students who attend them. Missing transport is lacking for the disabled students who need it. Pupils with physical disabilities, wheelchair users find it difficult and probably impossible to attend school regularly in the absence of customized transport when their settlements are on the outskirts of the city.

Lack of understanding on the relationship between teachers and children with disabilities related to their learning needs, a limited understanding which is often driven by prejudices about disability, constitutes a problematic of inclusive education of children with disabilities limited.

2. Violence, harassment and ill-treatment of children with disabilities in schools of upbringing education is a problem that needs to be given special attention due to the fact that children with disabilities are often targeted at violence, harassment and ill-treatment in schools, by teachers, the rest of school staff, and other children, making them victims of physical and psychological violence. Exercising physical and psychological violence against children with disabilities should be avoided at all costs, as parents' fears of such violence may lead to the abolition of children with disabilities by inclusive education schools and their placement in a specialized school for the cause of a safe environment.

3. Another problem is evidenced in the Albanian system of inclusive education is the lack of teacher training part of the comprehensive education system for children with disabilities before and during the service delivery of this service. The training cases of these teachers are scarce, highlighting the fact that not all schools offering inclusive education for children with disabilities are included in training programs. Teacher training is indispensable because a trained teacher guarantees an efficient process of maternity care for children with disabilities. The training of teachers offering this service should be provided through the provision of training seminars on the attitude that the teacher should primarily keep for preventing the creation of the bringing of children with disabilities into the inclusive education classes, in the management of situations created without exacerbating the psychological side of children with disabilities, their treatment with regard to the design of individual training programs for these children and the curricula they should use. In addition to training in training seminars, these teachers should be offered the opportunity for these teachers to exchange experiences and provide examples of good practices in their work.¹¹⁸

In order for the inclusive education process for children with disabilities to be successful it is important that teachers have the necessary training and knowledge. For this purpose, attention should be paid to the design and implementation of policies aimed at increasing the capacities of teachers with knowledge of special education. This should be evaluated both during their academic training and during the teaching period. It has been evidenced that

¹¹⁸ Pantić, Closs dhe Ivošević “ Teachers for the Future” pg. 77

teacher education, in addition to the implementation of effective pedagogical approaches, also affects the formation of positive attitudes towards working with students with disabilities in the classroom. This becomes important when evaluating that the range of factors influencing the inclusive process, attitudes and knowledge of teachers play a key role.¹¹⁹

Training programs should not only focus on teacher training, but also on providing education and awareness programs to parents of children without disabilities, as they often oppose the inclusion of children with disabilities in regular classes because of their children risk learning less as the teacher should pay attention to children with disabilities. These programs should aim to increase acceptance by these parents and guardians of children with disabilities and raise their awareness of the benefits for all children that brings a fully inclusive education system.¹²⁰

4. The lack of drafting an individual educational plan is another factor which has led to the slowing of the learning process for children with disabilities. From my observations I found that only 13% of teachers offering inclusive education for children with disabilities had drafted an individual educational plan, while the rest did not do so for several reasons that were independent of their will. Factors affecting the non-design of the individual educational plan were the lack of sufficient time in the classroom to develop individual work with disabled students as they pose different difficulties and each requires individual work depending on the needs the lack of supportive teachers and special curricula.

The design of the individual education plan is important because through them the teachers cooperate with the parents, guiding them to implement it while the child is in the family environment. The individual educational plan is important as it is seen as a direct evaluator and monitorer of the child's progress during the learning process and abroad, because the plan includes:

- a determination of the child's current development;
- a definition of why a child should be placed in a regular school;
- a list of annual objectives and short-term objectives linked to each other for the education of the child;
- a list of the necessary specialized assistance that the child should receive during the education process;
- a list of criteria to assess the child's progress in the education process against the previously set objectives and timeframes.

The successful implementation of the individual education plan depends on many factors, among which positive are: the involvement of parents in the process of drafting and

¹¹⁹ Avramidis, E., Bayliss, P., Burden, R., (2000). A survey into mainstream teachers' attitudes towards the inclusion of children with special educational needs in the ordinary school in one local education authority. *Educational Psychology*, Volume 20, No.2,: 191-121.

¹²⁰ (Making a Difference: A Parent's Guide to Advocacy and Community Action)

implementing it, teachers and other students. While the factors that hinder the realization of the individual educational plan are the failure to define the objectives for the disabled student, the discrepancy between the objectives set in this plan and the teaching practices in the classroom. All of these factors should be taken into account when designing and implementing an individual educational plan in practice.¹²¹

5. Regarding the curricula used in the inclusive education of children with disabilities in the Albanian education system, difficulties have been identified in their implementation for students with disabilities. The Curriculum and Training Institute prepared a package with practical and material guidance didactics for teachers and parents, but in this material no data was provided on the specific needs of persons with disabilities in accordance with the category, age group and school subjects. The lack of an alternative curriculum has led to a significant proportion of inclusive education of children with disabilities not to be at satisfactory levels. It is important to devise alternative curricula for these children who are unable to follow the strict curriculum and the fixed time frame of the inclusive system. It is important for compilers of comprehensive programs to evaluate the fact that they should be built in such a way that they benefit not only disabled students, but all students of a common class.

THE CONCLUSIONS

Inclusive education should be understood as quality education for all children and not just as "education for children with special needs".

Inclusion is a complex process as it has meant continual change in the education system, the school, but the teachers themselves to make it more flexible, more convenient to respond to the needs and diversity of children.

Strategy papers, laws and policies should emphasize the importance of reforming the whole education system and not just the need to include children with disabilities and special needs. This is important in order to overcome the misconception that inclusive education is only useful for excluded children.

In order to be effective in the inclusion process and the results to be tangible, work must be done to change the many things in school and to create a new school based on a new concept that is equitable for everyone to adapt better in the days and psychology of the students, to increase the formation of educational skills, to pay attention to the teaching methodology so that the student can interact, analyze, generalize, become more often in creative situations, acquire work habits independently considering the subjects as a tool for the development of all children and their training for life.

¹²¹ Salend, S.J. (1998). *Creating Inclusive Classrooms: Effective and reflective practices* (3rd ed). Upper Saddle River, NJ: Merrill Prentice Hall.

Differences between students can not be seen as obstacles to the development and learning process, but as qualities to be prioritized, allowing each student, including the disability, to develop their skills together with the youth of others. In this way, through inclusion, opportunities arise that teaching programs, school environments and social environments respond to the needs and needs of children with disabilities.

LITERATURE

1. Avramidis, E., Bayliss, P., Burden, R., (2000). A survey of mainstream teachers' attitudes to the inclusion of children with special educational needs in the ordinary school in one local educational authority. *Educational Psychology*, Volume 20, No.2, pp. 191-121.
2. Booth, T., Ainscoë, M., (2004). *Index for Inclusion, Developing Learning, Participation and Play in Early Years and Childcare*. Center for Studies on Inclusive Education, 2nd Ed., New Rodland, Bristol.
3. M. Manivannan, *Inclusive Education For Disabled Children*, *Asia Pacific Disability Rehabilitation Journal*. vol 2 no1. 2000.
4. *Making a Difference: A Parent's Guide to Advocacy and Community Action*.
5. Pantić, Closs and Ivošević "Teachers for the Future".
6. Salend, S.J, (1998). *Creating Inclusive Classrooms: Effective and Reflective Practices* (3rd ed). Upper Saddle River, NJ: Merrill Prentice Hall.
7. Unesco, *World Conference on Special Needs Education: Access And Quality in Salamanca*, Spain, 7-10 June 1994.
8. World Vision "The Right of Children with Disabilities to Comprehensive Education" *Successful Practices in CEE / PISG*. March 2012.
9. *Constitution of the Republic of Albania*.

METODAT DHE ROLI I MËSIMDHËNËSIT TË LETËRSISË NË MËSIMDHËNIE

Saranda Buzhala

Phd cand.-UP

Universiteti i Prizrenit

Kohavision-KTV

saranda.buzhala@hotmail.com

ABSTRAKT

Në bashkëkohësi, roli i mësimit nuk është më një proces i ngurtë, i realizuar sipas teknikave klasike të mbajtjes së një ore mësimore. Sot ky rol ka ndërruar përmbajtjen, duke u koncentruar në elemente të ndryshme, të cilat lidhen tashmë jo vetëm me transmetimin e njohurive, për të cilat janë të thirrur mësimit, por edhe në reflektimin karshi fushave të tjera, ku përfshihet edukimi, psikika, emocioni, etj. Me kalimin e kohës kanë ndërruar edhe objektivat e mësimit.

Prandaj, karakteristika të tilla, sidomos kur flasim për mësimit e lëndës së letërsisë, që ka shumësi tekstesh e autorësh, kanë shumë peshë në ndikimin më të madh dhe përhapjen më të denjë të informacioneve letrare te studentët apo nxënësit. Kësisoj, roli i tyre drejt inkurajimit të nxënësve që të diskutojnë, imagjinojnë, lexojnë dhe ritregojnë tregimet, në mënyrë që të rritet motivimi dhe vlera e letërsisë, arrihet përmes metodave të ndryshme bashkëkohore, që ndihmojnë për të ndërtuar strukturat e të menduarit të nxënësve dhe për të kultivuar qëndrime dhe vlera. Evokimi, të menduarit kritik, grupacionet, komunikimi me shkrim, komunikimi me gojë, etj., janë disa nga mënyrat që lehtësojnë realizimin e detyrave të mësimit.

Fjalët kyçe: roli i mësimit, edukimi, psikika, emocioni, objektivat, motivimi, të menduarit, grupacionet, letërsisë, detyrave, etj.

LETËRSIA SI MJET INTEGRUES

Koha në të cilën jetojmë sot ka sjellë ndryshime të shumta sa i përket fushës së edukimit dhe të mësuarit. Çdo ditë e më shumë po del në pah pesha jetike që ka edukimi i mirë, ashtu që kuadrat e periudhës në të cilën jetojmë të jenë sa më të kualifikuar dhe të përgatitur. Këto përgatitje të individëve, qoftë për tregun e punës, qoftë për përvoja të tjera akademike, nga njerëz të thirrur për këto detyra, tentohet që të arrihen duke përfshirë fusha e mjete të larmishme, duke kombinuar teknika e shkenca. Në mesin e këtyre hyn edhe letërsia, që del si mjet integruar në shumë aspekte.

Integrimi i shkencës së letërsisë në qasjen bashkëkohore të të mësuarit mund të jetë multifunksional, kur kemi parasysh faktin që korpusi i saj dhe dimensionet që përfshin, jo vetëm si shkencë, por edhe si art, është shumë i gjerë. Kësisoj, edukimi prek përmasa që shtrihen në nivele të shumta të aftësisë të nxënësve apo studentëve, si edukimi i përgjithshëm, shprehi e të lexuarit, përballje me zbërthyeshmëri konotative, etj., që zgjerojnë diapazonin mendor të marrësit dhe hapin horizonte të reja të të menduarit. Gjithashtu, ka influencë edhe në intelekt, karakter, shqisa, vetëdije sociale e ndenja¹²². Një lidhje e pashmangshme e letërsisë me gjuhën rrit edhe më shumë rëndësinë integruese të letërsisë, sepse ajo tashmë gjen zbatim edhe në mësimin e gjuhëve të huaja dhe më gjerë. E, rëndësia e një gjuhe të huaj është e madhe në përgatitjen e individëve, të cilët mendojnë, sjellin ide të reja, mësojnë, shprehen në mënyrë të saktë dhe përdorin aktivisht dijet e tyre, të nisur sipas një gjuhe standarde amtare. Bazuar në English Proficiency Index, 58 % e fëmijëve që jetojnë në vendet e Evropës flasin dy gjuhë të huaja, e njëkohësisht mësimdhënies së gjuhës angleze si gjuhë e dytë i vihet një theks i veçantë¹²³. Sipas Thakur-it¹²⁴, përpara Luftës Botërore, mësimi i gjuhës angleze ishte sinonim i mësimdhënies së letërsisë. Ajo trajtohej si një burim i vlerave të larta morale dhe një model i shkëlqyeshëm i përdorimit të gjuhës, i cili vinte theksin te studimi i kodit (standard) letrar. Sipas Carrollit¹²⁵, letërsia u mësohej

¹²² Moody, H.L.B. The Teaching of Literature in Developing Countries. London: Group Ltd 1971 fq.9 139.

¹²³ Education first: EF English Proficiency Index 2012 E qasshme edhe në: <http://www.kernvakengels.nl/english-in-54-countries.pdf> edhe në: <https://microsites.bournemouth.ac.uk/business-postgraduate/files/2014/09/CIGBE-The-Future-of-English.pdf>.

¹²⁴ Thakur, D. Teaching Language through Literature: Problems and Principles (Part 1 - 5). Yemen Times, nr.642,2003, fq.13.

¹²⁵ Carroli, P. Perceptions of Literature: A Comparison of Students' and Educators' Views.. ELT Journal. 37,1, 2002, fq. 30-35. Delanoy, W. Teacher Mediation and Literature Learning in the Language Classroom. LCS. 14, 1997.

nxënësve si një grup njohurish ose si temë që mbizotëronte programin gjuhësor dhe jo si një përbërës i integruar apo i bashkëlidhur i mëimit të gjuhës. Megjithatë, me kohë u shfaqën edhe frymë të reja që përfshirjen e letërsisë në mësimin e gjuhës e shihnin më tepër si kontakt të marrësit me një gjuhë më të sofistikuar dhe si mundësi e afrimit më të lehtë me folësit vendas të asaj gjuhe.

Përparësitë e shumta që një tekst letrar ka, e gjithashtu edhe roli i tij edukativ, konteksti origjinal që ai siguron, kënaqësia që i jep nxënësit të gjuhës dhe mënyrat e ndryshme me të cilat letërsia arrin të angazhojë nxënësit nuk mund të mos vihen re. Duke qenë se tekstet letrare ofrojnë gjithashtu kontekst komunikativ, ato kanë sjellë ndryshim në qëndrimin e mësuesit dhe nxënësit ndaj tekstit letrar.

MËSIMDHËNIA E LETËRSISË

Mësimdhënia është një detyrë e vështirë dhe komplekse dhe kërkon njohuri, aftësi e shprehje të shumta. Mjeti me të cilin shprehet letërsia është gjuha, prandaj edhe lidhja mes këtyre dy sistemeve është e pashmangshme kur flitet për vënien në pah të rezultateve të njëjës apo tjetrës fushë. Prandaj edhe themi që letërsia paraqet një nga përdorimet më të shpeshta të gjuhës. Kësisoj, lidhja e tyre në parim duhet kuptuar nga mësimdhënësit, për çka duhet të shfrytëzohet gjatë procesit të mësimdhënies, duke tentuar ndryshim teknikash tradicionale dhe prurje inovative. Kështu që, nisur nga ideja që qëllimi dhe detyra e secilit mësimdhënës është që të shpërfaqë sa më shumë rezultate kundrejt orëve mësimore dhe materialeve me të cilat ai punon, mund të themi që përdorimi i teknikave moderne, materialeve audio-vizuale apo edhe teknika të tjera të punës, do të ndihmonin në largimin dhe lehtësimin e pengesave të ndryshme, të cilës do fushë qofshin ato, kundrejt mësimnxënies.

Fillimisht, në mësimdhënien e letërsisë duhet pasur parasysh që të kemi për qëllim që mësimi si proces të behët sa më i lehtë dhe i akceptueshëm për marrësit e atyre informacioneve. Përderisa më herët mësimdhënësit kishin rol kryesor gjatë mbajtjes së një ore mësimore, sot ata shërbejnë vetëm si orientues të orës mësimore. Duke marrë rolin e pishtarit, mësimdhënësi orienton dhe mban drejtimin e zhvillimit të njësisë mësimore, si dhe kontrollon mbarëvajtjen e orës, duke lejuar nxënësit të luajnë rolin kryesor përmes aktivizimit dhe pjesëmarrjes masive. Tanimë lehtësia e akceptimit të informacioneve është rritur edhe me prezencën e mundësive të ndryshme kompjuterike, si p.sh. Përdorimi i materialeve audio-vizuale që e bën më të afërt dhe më të kapshëm informacionin me marrësin e saj, sidomos kur kemi të bëjmë me vende, kultura e gjuhë të ndryshme.

E, sidomos kur jemi te mësimdhënia e letërsisë, eksplorimi në internet para hapjes së një teme diskutimi, është pa dyshim shumë profitabile, kjo për arsyen se informimi është më i gjerë dhe njësia mësimore pastaj bëhet më lehtë e kapshme. Një nga prioritetet e para të mësimdhënësit të letërsisë si mësues është që të përcaktojë qëllimin e letërsisë së përdorur për qëllime mësimore. E, sipas Teresa Norlingut, qëllimi kryesor është vendosja në qendër e personazhit kryesor, që është nxënësi. Këtë ajo propozon që të arrijmë përmes një pyetësori

ose intervistimi të studentëve, në mënyrë që të vendoset për qëllimet dhe objektivat e kursit¹²⁶. Pra, nxënësi vihet në qendër përmes gjetjes së një planprogrami të përshtatshëm mësimor, i cili do t'i inkuadronte ato në çdo dimension. Gjithashtu, mësimdhënësit i mbetet detyrë edhe zhvillimi i aktiviteteve, zbatimi i metodave dhe teknikave të mësimdhënies, si dhe përcaktimi i niveleve të duhura të gjuhës, duke u afruar kështu me arritjen e qëllimeve të planprogramit dhe njohurive të parapara për prezantim para nxënësve. mirëpo, e një rëndësie më të vogël nuk është as gjetja e teksteve të përshtatshme për zhvillimin e atyre njësive mësimore, që do t'i kontribuonte arritjes dhe plotësimit të objektivave, kjo gjithmonë duke pasur në konsideratë numrin e nxënësve në gjeneral, dhe jo në mënyrë individuale. Ndërsa, një kujdes i shtuar, kur flasim për mësimdhënien e letërsisë, është edhe prezantimi i nxënësve apo studentëve me nivelin konotativ dhe denotativ të gjuhës letrare. Kjo duke gjetur teknikat adekuate të dhënies së letërsisë në përputhje me nivelet e marrësve. Në nivelet më të ulëta nxënësve kryesisht u jepet letërsi e përpunuar dhe forma më të thjeshta të krijimit të saj, kurse në nivele më të avancuara tash bartja e informacioneve bëhet në përmasa të krijimeve origjinale, ashtu që aftësitë kognitive dhe syri kritik të kenë mundësi shtrirjeje.

METODAT E MËSIMDHËNIES

Në kuadrin e një ore të suksesshme mësimore, sigurisht bëjnë pjesë edhe metodat me të cilat zgjedh të realizojë një orë mësimore mësimdhënësi. Prandaj, orientimi i orës drejt një qasjeje të përshtatshme çon nga rezultate dhe arritje më të kënaqshme të platformës së paraparë, duke vënë në pah suksesin e përbashkët nxënës-mësimdhënësi. Kësisoj, teknikat e reja të mësimdhënies, njoftimi me metoda të reja, shfrytëzimi i teknologjisë, ndjekja e projekteve të ndryshme, që sjellin frymë ndërkombëtare, bën që efektiviteti dhe rezultatet të jenë më të kapshme. Metodatat kanë rëndësi të veçantë në teorinë dhe praktikën mësimore, pasi që ato përcjellin ecurinë e zhvillimit të procesit mësimor. Ato konsiderohen të jenë mënyrë, mjet dhe formë veprimi në procesin e zhvillimit të një ore mësimore. Metodatat e mësimdhënies janë çdo aktivitet që përdoret për qëllime edukative-arsimore. Ndarja e aplikimi i tyre bëhet në përputhje me lëndën mësimore, si dhe me faktorë të tjerë determinues. Ato kryesisht përdoren për të ndërtuar strukturat e të menduarit të nxënësve dhe për të kultivuar qëndrime dhe vlera. Prandaj, si më të përshtatshmet në ligjërimin e lëndës së letërsisë marrim komunikimin me gojë, që ka për qëllim të funksionojë si metodë ndërvepruese, duke bërë tërheqjen e nxënësve që të praktikojnë dhe marrin pjesë aktivisht, pra që të arrihet një pjesëmarrje sa më e gjerë e nxënësve. Në bazë të saj qëndron evokimi, ku përfshihet diskutimi që realizohet para përmbajtjes, si: Cila është tema? Çfarë dini rreth saj? (radhiti në tabelë); Çfarë prisni, dëshironi ose keni nevojë të mësoni rreth saj? (radhiti në tabelë). Çfarë doni të mësoni rreth saj? një tjetër komunikim më rëndësi është edhe ai me shkrim, duke realizuar aktivitete bashkëpunuese. Në kuadër të

¹²⁶ Teresa Norling, Aims and objectives in the teaching of English literature at upper Secondary school . <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:292256/fulltext014> .

saj hyn shkrimi I lirë, që ka të bëjë me përcjelljen e njohurive dhe vëmendjen te aftësitë e të menduarit dhe të nxënit. Pastaj hyn edhe Të menduarit kritik, që përdoret për të grupuar ide, mendime, objekte etj, duke krijuar një lloji “Peme të Mendimeve”, që nxit nxënësit të mendojnë lirshëm dhe hapur për problemet e caktuara. Ajo kërkon një strukturë të mjaftueshme për të nxitur të menduarit për lidhjet ndërmjet ideve. Gjithashtu, në kudër të letërsisë hyn edhe Të menduarit krijues, e cila arrihet përmes Metodës Shprehja e mendimit të lirë, shkrim ese. kjo arrihet duke shkruar një fjalë në qendër të copës së letrës; nxënësi shkruan fjalët apo frazat që i vijnë në mend rreth temës së zgjedhur. Kur i kujtohen idetë dhe i shkruan ato, shënon dhe lidhjet ndërmjet ideve që i duken të përshtatshme; Shkruani sa më shumë ide që i kujtohet, deri sa koha e lejuar të mbarojë apo të shterojnë mendimet. Si qaje tjetër e përshtatshme është edhe Të punuarit në grup, e cila tash krijon fleksibilitet të nxënësve, pasur parasysh faktin që caktohen udhëheqësit e grupeve, tema e objektivat , duke nxitur reagim më të shpejtë, bashkim njohurish dhe shfrytëzim sa më i madh i literaturës. Duhet të theksojmë se ka shumë metoda dhe teknika të leverdishme, që varësisht nga grupmoshat dhe niveli universitar më të cilin punohet, aplikohen dhe shpërfaqin rezultate.

ROLI I MËSIMDHËNËSIT

Duke qenë se mësimdhënësi është lidhja mes marrësit të informacioneve, pra nxënësve apo studentëve, me njësitë mësimore apo lëndët e ndryshme, sigurisht që shkalla e rëndësisë së rolit të tij në këtë mes është e padiskutueshme. Duke qenë po ashtu edhe një ndër profesionet më me përgjegjësi, pesha e procesit mësimdhënës shtohet, bashkë me rëndësinë e saj shoqërore dhe përgjegjësinë. E, në vazhden e trajtesave mbi rolin dhe cilësimin e mësimdhënies dhe mësimdhënësit, ka ide dhe mendime të ndryshme se ajo është art, shkencë, apo të dyja së bashku. “Nëse është mësimdhënia art, kërkon frymëzim, intuitë, talent e krijimtari dhe pak prej tyre mund të mësohen. Nëse është shkencë, mësimdhënia kërkon njohuri dhe shprehje që me të vërtetë mund të mësohen.”¹²⁷ Dhe, sigurisht që edhe ne i bashkohemi këtij mendimi të Musait se një mësimdhënie e mirë duhet të jetë kombinim i elementeve të lartpërmendura.

Mësimdhënia bashkëkohore nënkupton ndryshimin e roleve të mësuesit dhe nxënësit, me qëllimin kryesor - lehtësimi i të nxënit¹²⁸. Një detyrim i arrirë i mësimdhënësit është kur ai ia del t'i përmbushë objektivat, duke aktivizuar nxënësit, me ç'rast nxitet ndërveprimi, përdoren pyetje të niveleve më të larta, ku nxënësi është në qendër të mësimdhënies, zhvillohen aftësitë, të menduarit kritik e krijues, bëhet reflektimi dhe nxënësi aftësohet për të punuar në mënyrë të pavarur. Pra, duke qenë hallka e parë e zinxhirit në këtë proces, atyre u mundësohet që të jenë udhëheqësit e mësimt dhe gjithashtu u jepet autoriteti që mundëson rritjen e aftësive të të mësuarit të pavarur te nxënësit. Sigurisht që nxënia e letërsisë si

¹²⁷ Musaj, B. (1999). Psikologji e edukimit. Tiranë:AEDP.fq.18

¹²⁸ Rama, B. (2011). Metodat e mësimdhënies dhe ndikimi i tyre në të nxënë.” Revista pedagogjke”.Tiranë:fq.27.

informacione shkencore, duke pasur parasysh se është edhe art edhe shkencë, duhet të bëhet në atë mënyrë që të ngjallet sa satisfaksion gjatë leximit, aq edhe sy kritik e kreativitet. Prandaj, mësimsdhënësi duhet të negociojë lidhur me qëllimet dhe përmbajtjen e të mësuarit, në përpjekje që të mbahet krijohet një harmoni e të mësuarit, pastaj, të diskutuarit e përbashkët, përmes grupimit të ideve duke marrë pjesë së bashku, me peshë është edhe teknika e përshtatjes së mësimit sipas akceptimeve dhe reagimeve të nxënësve, të ketë një ndërveprim sa më cilësor në klasë, sigurimi i skelave të përshtatshme dhe reagimet cilësore, si dhe promovimin e të mësuarit me vetë-qasje¹²⁹.

Gjithashtu, duhet të përmendim që na klasë mësimsdhënësi ka rol qenësor, sepse me ndihmën e tyre arrihet realizim sa më i kënaqshëm i rezultateve. Pra, duke u ndihmuar nxënësve që ata t'u qasen drejt informacioneve, të dinë t'i zbërthejnë sa më drejt situatat letrare para tyre, mësimsdhënësi në këtë rast merr rol edhe më të madh se sa vetë metodat e mësimsdhënies që mund të përdoren. E, trajnimi i nxënësve që ata të dinë t'u qasen gjërave në praktikë, e rrit edhe më shumë vlerën mësimsdhënëse të tyre.

Studiuesi Purves, kur flet për zgjedhjen adekuate të letërsisë mësimore, rendit disa objektiva:

1. Mësuesi duhet t'i ofrojë çdo nxënësi sa më shumë vepra të ndryshme të jetë e mundur;
2. Mësuesi duhet të nxisë çdo nxënësi për t'u përgjigjur në mënyrë të plotë;
3. Mësuesi duhet të inkurajojë nxënësin për të kuptuar se pse ai përgjigjet në atë mënyrë;
4. Mësuesi duhet të inkurajojë nxënësit të kenë mundësi të përgjigjen në sa më shumë vepra që është e mundur;
5. Mësuesi duhet t'i inkurajojë nxënësit që të tolerojnë përgjigjet që ndryshojnë prej përgjigjeve të tij;
6. mësuesi duhet të nxisë studentët të eksplorojnë, si fushat me të cilat ata pajtohen, si ato me të cilat ata nuk janë të një mendimi.¹³⁰

Sipas objektivave të lartpërmendura, shohim që roli i mësimsdhënësit në arritjen e rezultateve qenka shumë me peshë. Kjo duke pasur parasysh që ai duhet t'i stimulojë nxënësit, duke u dhënë një numër të konsiderueshëm tekstesh-veprash letrare për lexim, pastaj inkurajimi është me shumë me rëndësi, sepse gjatë kohës sa ata përgjigjen nxit

¹²⁹<http://www.edb.gov.hk/attachment/en/curriculumdevelopment/cla/engedu/Curriculum%20Document/LitEngCAGuide.pdf>Mustafa Erdem50Thesis, nr.3, 2015

¹³⁰ Alan C. Purves, How Porcupines Make Love. Massachusetts. Xerox College. Publishing, 1972.f. 25

imagjinatën e tyre dhe syrin kritik, njëkohësisht arsyetimi i përgjigjeve të tyre kundrejt disa të tjerave të mundshme zgjon vetëdijesimin në raport me njohuritë që akceptojnë.

Pa dyshim që rol luan edhe përgatitja profesionale e një mësimitdhënësi të letërsisë, megjithatë, me raste, edhe pse njohuritë që duhet të përcillen te pala marrëse kuptohen nga mësimitdhënësi, kjo nuk do të thotë që ato janë të kuptueshme me automatizëm edhe nga marrësi. Prandaj, gjetja e teknikave të përshtatshme hyn në kompetencat e mësimitdhënësit të kualifikuar në këtë rast, i cili plotëson edhe rolin e tij. Pra, arrijtet e studentit në klasë varen shumë nga mësimitdhënësi, nga mënyra e mësimitdhënies dhe nga sendërtimi i metodave të ndryshme të mësimitdhënies. Duhet të ketë një ekuilibër mes mësimeve, i cili arrihet nga mësuesi ndërsa nxënësit dëgjojnë informacione të reja dhe ndjekin mësime interaktive të cilat inkurajojnë nxënësit që të mësojnë dhe të marrin pjesë në mënyrë aktive në klasat interaktive¹³¹. E njëkohësisht, duhet tentuar afrimi i botëve të ndryshme, gjatë leximit të letërsisë, sidomos kur është fjala për letërsinë dhe horizontet e saj të gjera, e mundësitë e keqinterpretimeve kontekstuale.

Përfundimisht, kur trajtojmë çështjen e rolit të letërsisë, duhet ta përmendim edhe lidhjen mes gjuhës dhe letërsisë, të cilën duhet të dijë ta vërë në pah mësimitdhënësi i kësaj lënde, e njëkohësisht, edhe përdorimi praktik i abstraksioneve letrare, përmes debateve dhe komenteve, ashtu që interesimi dhe motivimi të ruhen dhe kultivohen gjatë gjithë orës apo ligjëratës mësimore.

LITERATURA

1. Alan C. Purves, How Porcupines Make Love. Massachusetts. Xerox College. Publishing, 1972. f. 25
2. Richard S. Aim, "Goose Flesh and Glimpses of Glory". Në: English Journal 52, 1963.
3. Musai, B. (1999). Psikologji e edukimit. Tiranë: AEDP. fq. 18
4. Rama, B. (2011). Metodat e mësimitdhënies dhe ndikimi i tyre në të nxënë. "Revista pedagogjke". Tiranë: fq. 27.
5. <http://www.edb.gov.hk/attachment/en/curriculumdevelopment/kl/a/engedu/Curriculum%20Document/LitEngCAGuide.pdf> Mustafa Erdem 50 Thesis, nr. 3, 2015
6. Teresa Norling, Aims and objectives in the teaching of English literature at upper Secondary school. <http://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:292256/fulltext01> 4.
7. Moody, H.L.B. The Teaching of Literature in Developing Countries. London: Group Ltd 1971 fq. 9 139.
8. Education first: EF English Proficiency Index 2012 E qasshme edhe në: <http://www.kernvakengels.nl/english-in-54-countries.pdf> edhe

¹³¹ Richard S. Aim, "Goose Flesh and Glimpses of Glory". Në: English Journal 52, 1963.

ně:<https://microsites.bournemouth.ac.uk/business-postgraduate/files/2014/09/CIGBE-The-Future-of-English.pdf>.

9. Thakur, D. Teaching Language through Literature: Problems and Principles (Part 1 - 5). Yemen Times, nr.642,2003, fq.13.

10. Carroli, P. Perceptions of Literature: A Comparison of Students' and Educators' Views.. ELT Journal. 37,1, 2002, fq. 30-35.38
Delanoy, W. Teacher Mediation and Literature Learning in the Language Classroom. LCS. 14, 1997.

THE RELATIONSHIP BETWEEN THE SIMULTANEOUS INTERPRETERS' SPEED OF SPEAKING AND THE CLARITY OF THEIR INTERPRETATION FROM ENGLISH INTO THEIR NATIVE LANGUAGE

Msc. Silvana Hazizaj Nikaj

Drejtuese në Arsimin Parauniversitar, Vlorë

vanavlor@gmail.com

Co author Msc. Adriana Gjika

Universiteti i Vlorës « Ismail Qemali »

Departamenti i Gjuhëve të Huaja

adigjika123@gmail.com

ABSTRACT

The main purpose of my study is to investigate whether there is a significant correlation between the interpreters' speed of speaking and the clarity of their interpretation from English into their native language which is Albanian in my research. I have chosen, as the subject of my study, 10 simultaneous interpretations, made from my course's friends and collected in a file. To find which is the relationship between the speed and the clarity of the interpreter in simultaneous interpretation, firstly I set up a time limit, which was 30 sec, and then I measured the words spoken within this time and the clarity of the pronunciation of these words. During these measurements I took notes of all the interpretations. The results of my surveys have showed that there is a significant correlation between them and my hypothesis is approved.

Key words: interpretation, language, English, Albanian, words, correlation.

2.INTRODUCTION

2.a. Background

“The difference between the right word and the almost right word is the difference between lightning and the lightningbug.” —MarkTwain

Language shapes how we see the world. The words we choose and the meanings we attach to them influence our feelings, attitudes and beliefs. Words can make us feel good, and they can cause us to feel bad.

Saleskovitch (Seleskovitch, 1978) describes simultaneous interpretation as the act of seating in a booth and waiting for the speaker to talk. At the same time the interpreter is translating the content continuously.

This depicts the true nature of simultaneous translating as the act of multitasking (Erik Camayd-Freixas, 2011) by doing listening and interpretation at the same time. Both simultaneous interpretation and consecutive interpretation use mostly the same mechanisms (Setton, 1984), with the difference that in simultaneous interpretation you have to do the same tasks that you do in consecutive interpretation but at the same time.

These tasks include listening analyzing (Pym, 2008) and re-formatting in the output language. While these tasks are done in both modes of interpreting they are more difficult in simultaneous interpretation since they are done at the same time. The interpreter should be careful in listening the first sentence, paraphrasing it and at the same time listening and understanding the next one. This is difficult to do even if you try to paraphrase somebody speech within your native language.

2.b. Statement of the problem

An interpreter, has to be able to translate in both directions, without the use of any dictionaries, on the spot. For this reason the interpreter must have some skills. He / she has to listen the information from the source language, encoding, comprehending, decoding and conveying it into the target language. It is still difficult to know what is really happen when interpreting simultaneously, even there are a lot of studies in this field.

Interpretation engages three main skills, which are: comprehending, speaking in high speed, and listening. All these skills are related to language and brain's work.

In his article Jaradat (JARADAT, 2010) emphasizes the importance of culture in simultaneous interpretation. He deems this to be especially true when there are very different cultures involved. In this case the interpreter should be very fluent and very fast in his/her interpretation. He/ she has to know perfectly the background and the environment of the speech he /she is interpreting.

Newark (Newmark, 2000) defines culture as "the way of life and its manifestations that are peculiar to a community that uses a particular language as its means of expression." Culture in itself is a system of behavior that includes morals, beliefs and much more. Such a complex subject is easy to be neglected when it comes to interpretation. But neglecting such an important component will not only make the job of the interpreter difficult, but it will also make it very hard for the audience that is listening to the interpreter.

Most of the training that is currently performed on simultaneous interpreting it pays no to very little attention to the cultural portion of the simultaneous interpreting (Project, 2010).

But this is for sure, diverse investigators has claimed it, a fact that influence the speed of the interpreter. (Ejzenberg, 2000; Freed, 1995, 2000; Lennon, 1990; Riggenbach, 1991, Towell et al, 1996).

The aim of this research is to study if there is any influence of the speed of the interpreter in the clarity of the simultaneous interpretation from English into the native language, in our case, in Albanian.

2.c. Significance of the study

The current training of simultaneous interpretation focuses more in the language related problems of simultaneous interpretation (Baxter, 2013). While these are important issues these are not what set apart a professional interpreter.

The skills needed to form a wellversed interpreter go far beyond the language related issues. One of the more important skills that the interpreter must attain is the cultural knowledge (Zhang, 2011) of the language he is interpreting into.

Another important skill is the fluency of the interpreter. How clear does he / she speak English and the native language, in our case Albanian language?

This is important for a few reasons, and in this paper I will mention and analyze the fluency of the interpreter as an important skill. Firstly being familiar with the culture of the language the interpreter is working with, makes simultaneous interpreting much easier (LANE, 2009). Secondly it is important to take into account the impact that the interpretation will have on your customer.

This is especially true when you are talking about political subjects. And this is the point of my research, if the interpreter is fast and clear enough he / she will have a good impact on the customers. The results of my investigations might be used in choosing the right interpreter, the best one.

“Such reflection about interpreting also helps develop more specific ideas, with theories, precise hypotheses, and support from research in other disciplines“ (Gile, 2001)

2.d. Research question

Considering what is said above the research question is raised:

- Does the speed influence the clarity of simultaneous interpretation?

2.e. Research hypothesis

- There is a significant influence of the speed of simultaneous interpreters into the clarity of their simultaneous interpretation from English into Albanian.

3.LITERATURE REVIEW

Multiple sources are used to create a support of my hypothesis and this is evident throughout the theses. According to Zhong (Zhong, 2003), while interpreting, all the phrases given in the source language are expressed exactly in the target language.

After that idea, Pöchhacker (Pöchhacker, 2004) stated that interpreting is a type of translation wherein the first and last version in another language is generated from the one time mentioned speech in a source language.

With the same idea, Phelan (2001) declared that "interpreters should have good short term memory in order to keep what they heard and so as to contextualize the heard things, they should have good long term memory."

While Gile (Gile, 1992) proposed his famous 'Effort Mode' for interpreting; he asserts that "interpreters are conscious of the complexities of interpreting and are able to implement competent strategies and approaches in order to defeat these difficulties." His model is based in the concept of processing capacity. Which means that once interpreting, several mental functions need much more processing capacity.

According to Morris (2000):

"It is no exaggeration to say that without simultaneous interpretation, the 1945-1946 multilingual Nuremberg trial of major figures of the Nazi regime could not have taken place. A form of communication that has become a daily occurrence throughout the world was applied for the first time to a world event. Nuremberg has been criticized as "victors' justice". For the interpreting profession, it was an exemplary - and almost unparalleled - instance of human and technical triumph over the linguistic obstacles that can otherwise impede the implementation of the loftiest sentiments of fairness. (para. 1)

I used sources throughout my thesis to show that language plays an important factor in simultaneous translating. Not only the language itself, but also knowing the culture makes a big difference.

I base my opinion on experts in the field. Collecting the data in this manner gives my thesis credibility and builds trust with the reader.

4. METHODOLOGY

4.1. Subjects

The subjects of my investigation were 10 simultaneous interpreters. All the interpreters were native speakers of Albanian language with different ages. They were all students of Master of Science in Interpretation and Translation. Some of them had experience of two years in interpreting.

4.2. Instrumentation

To investigate the hypothesis, first I measured their spoken speed, testing at the same time their fluency of the culture they are interpreting. And secondly I tested their clarity of the phrases they were interpreting, while they were speaking fast or slowly.

4.3. Procedure

The material was different. It was offered from our course instructor and the interpreters did the interpretation separately at their homes. So it were different environment. All the interpretations were simultaneously recorded. Every simultaneous interpreter's interpretation was listened carefully. I decided the time of 30 sec and the limit of words for that, that was nearly 30 words. I rerun the recorded material some time, in order to listen

them carefully and to measure them. After measuring their speed of speaking, I rerun again the recorded materials to check now their clarity and to see carefully their differences in interpretation.

5. DATA ANALYSIS

After finishing listening the recorded interpreters, I have to evaluate the results in order to achieve in a conclusion about the influence of the speed in the clarity of the interpretation.

6. CONCLUSION

Based on the results I make my point in my thesis that there is a significant relationship between the speed of spoken in simultaneous interpretation and the clarity. If the interpreter has more experience in interpreting he / she speaks faster and clearly. But if it does not have that experience he / she fails in speaking fast and clearly. Another point is that if the speaker has a good knowledge of the culture he / she is interpreting, he /she can speak fast and clearly.

But I have to mention that this investigation is done only with 10 students and they were not professional in this field. On the other side I state that there is not enough research being done in this field. This is even more important when there is international crisis and this research should have more attention because now we need more professional interpreters.

BIBLIOGRAPHY

Baxter, R.N. (2013) 'A simplified multi-model approach to preparatory training in simultaneous interpreting', *Studies in Translatology*, February.

Erik Camayd-Freixas, P.D. (2011) *COGNITIVE THEORY OF SIMULTANEOUS INTERPRETING AND TRAINING*, [Online], Available: <http://dll.fiu.edu/people/full-time-faculty/erik-camayd-freixas/cognitive-theory-2011.pdf>.

JARADAT, S. (2010) 'CULTURE IN SIMULTANEOUS INTERPRETING OF POLITICAL DISCOURSE: ', *Thesis*, March.

LANE, R.T.&P. (2009) 'Working with interpreters across language and culture', *Journal of Mental Health*, June.

Newmark, P. (2000) *A textbook of translation (2nd ed.)*, Edinburgh: Pearson Education.

Project, N.M.R. (2010) *English Simultaneous Interpretation*, [Online], Available: <http://www.novobabel.com/pub/boeyi/45/25.html>.

- Pym, A. (2008) *On omission in simultaneous interpreting. Risk analysis of a hidden effort* , [Online], Available: http://usuaris.tinet.cat/apym/online/translation/2008_omission.pdf.
- Seleskovitch, D. (1978) *Interpreting for international conferences.*, Washington: Pen and.
- Setton, R. (1984) *Simultaneous Interpretation: A Cognitive-Pragmatic Analysis.*
- Zhang, X. (2011) 'On Interpreters' Intercultural Awareness', *World Journal of English Language*, March.
- Zhong, W. (2003). Memory training in interpreting. *Translation Journal*, 7(3). Retrieved July 13, 2012, from: <http://translationjournal.net/journal/25interpret.htm>
- Morris, R. (2000). Justice in four languages or "interpreters and mistresses". Retrieved March 8, 2013, from: <http://aiic.net/page/238/justice-in-four-languages-or-interpreters-and-mistresses/lang/1>
- Interpreting: what is the difference between consecutive and simultaneous interpretation? (2008). Retrieved February 26, 2013, from: <http://www.japancc.com/JCCFrameSet6.html>
- Phelan, M. (2001). *The interpreter's resource.* Sydney: Multilingual Matters Ltd.
- Pöchhacker, F. (2004). *Introducing interpreting studies.* London: Routledge
- Gile, D. (2001). *Interpreting research.* Retrieved March 23, 2012, from <http://aiic.net/page/341/interpreting-research/lang/1>
- Gile, D. (1992). Basic theoretical components in interpreter and translator training. In C. Dollerup, & A. Loddegaard (Eds.), *Teaching translation and interpreting: training, talent and experience : papers from the first language international conference* (pp. 185-194). Amsterdam: John Benjamins.

PROGRAMI PRAAT I DOMOSDOSHËM PËR FUSHËN E FONETIKËS EKSPERIMENTAL

YLLKA R.IMERI

Yllka.imeri@uni-gjk.org

ABSTRAKTI

Qëllimi i këtij punimi është përdorimi i programit Praat, i cili është i nevojshëm për të praktikuar fonetikën eksperimentale, dhe për të nxjerr rezultate kryesisht të mjaftueshme. Me programin Praat ne mund të shohim intenzitetin e zërit, intonacionin, ngritjen dhe rënjen e zërit, për të parë këtë rezultat duhet të inxhizohen me Praat, qoftë folës me vijë melodike, qoftë intervistues pa vijë melodike. Programi Praat është projektuar dhe vazhdon të zhvillohet nga Paul Boersma dhe David Weenink i Universitetit të Amsterdemit. Mund të funksionojë në një gamë të gjerë sistemesh operative, duke përfshirë versione të ndryshme të Unix, Linux, Mac dhe Microsoft Windows (2000, XP, Vista, 7, 8, 10). Programi mbështet sintezën e të folurit, duke përfshirë sintezën artikulatore. Për ta realizuar këtë punim ne kemi zgjedhur disa këngë, me vijë melodike dhe tekst, dhe për çdo realizim të rezultateve kemi sjellur skemat të cilat janë rezultate të realizuara me programin Praat. Gjuhësia kompjuterike është mëse e domosdoshme për fonetikë eksperimentale.

Fjalët kyçe: program, Praat, intenzitet, intonacion, gjuhësi.

HYRJE

Objekt i këtij hulumtimi është gjuha e reperëve, në tekstet e këngëve që ata i realizojnë: është gjuha e realizuar në këngët e zhanrit rep, duke e pasur parasysh trajtimin e varieteteve si gjuhë e subkulturës dhe e varieteteve si kategori teknike. Kjo nënkupton në një anë studimin e mjeteve shprehëse, pra zgjedhjet leksikore dhe gramatikore dhe në anën tjetër studimin e mjeteve gjuhësore që lidhen me zhanrin - numrin e rrokjeve, rimat - në zgjedhjet tematike.

Muzika e repit është një zhanër muzikor i kulturave perëndimore në disa dekada të fundit. Kjo muzikë është popullarizuar në opinionin shqiptar prej viteve nëntëdhjetë.

Temat e këtij zhanri janë të ndryshme, por studimi ynë nuk synon analizë të përmbajtjes. Ky studim trajton mjetet gjuhësore të përdorura për tekstet e këtyre këngëve. Në këtë kuadër do të trajtohen elementet fonetike, dhe fonologjike, përfshirë elementet mbisegmentare, por edhe tërësinë e varieteteve të shfrytëzuara, meqë tekstet e këtyre këngëve, duke përfaqësuar koncepte subkulture realizojnë gjuhë "rruge", si varietet social i veçantë. Në këtë kuadër, madje, mund të bëhet dallimi i gjuhës së repistëve kundruall gjuhës së rokerëve.

Muzika rep është pjesë e subkulturës por fakti se një këngë e tillë ka miliona klikime, tregon për ndikimin social dhe prandaj ne do të merremi me të në fushën gjuhësore.

Së këndejmi, hulumtimi ynë përfshin jo vetëm strukturën tekstore të korpusit të vjelë, por edhe shtresimet sociale të tyre, duke përkrahur kontekstin e përdorimit. Korpusi prandaj trajtohet si diskurs.

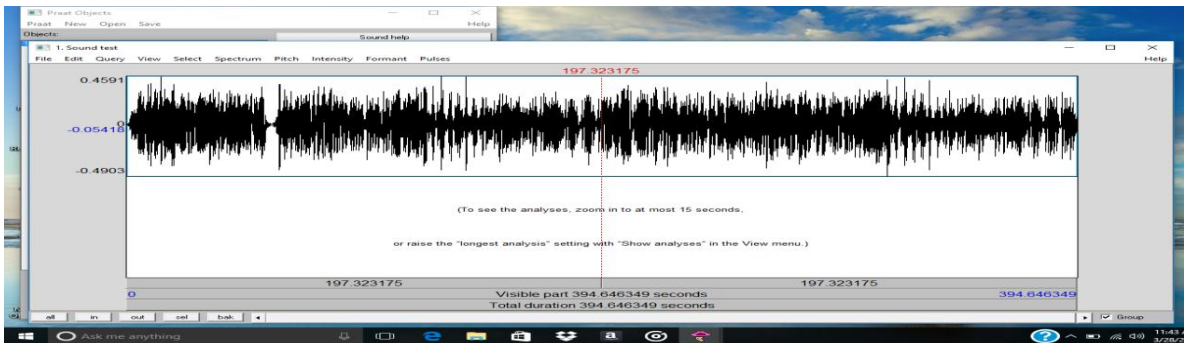
RAST STUDIMI

Për të realizuar punimin tonë me programin Praat ne kemi përzgjedhur këngën LIRISHT ÇILE ÇADRËN nga reperti MC KRESHA.

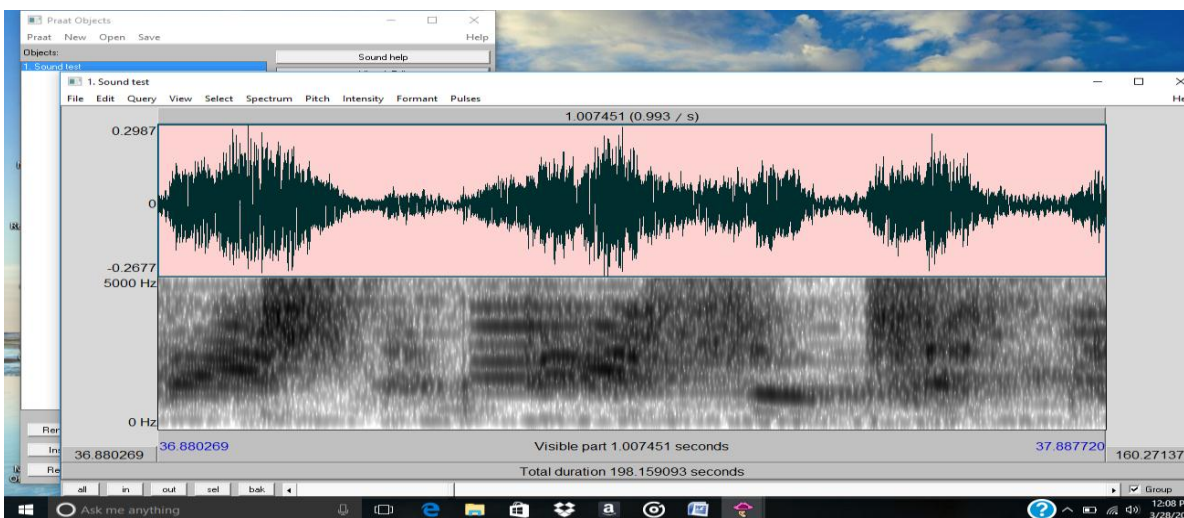
Në bazë të skemave do të shohim rezultatet e paraqitura.

1. Nga skema e parë kemi këto rezultate: kemi ngritje dhe rënje të zërit.

I oira përret n'tel ma bonen ce po vim, I oaf ju pres n'hotel ato rugan vet e din, Hu da hiles atak hart bru spilas, N' mahal hu: dru: kilas

2. Në pjesën e dytë kemi të paraqitur spektrumin më ta afërt të zërit.

- Në pjesën e tretë kemi paraqitur spektogramin e interpretimit të refrenit dhe intonacionin e këngës, ku frekuenca e refrenit është zero, kemi një vizibilitet të lartë dhe një intenzitet të shpejt.

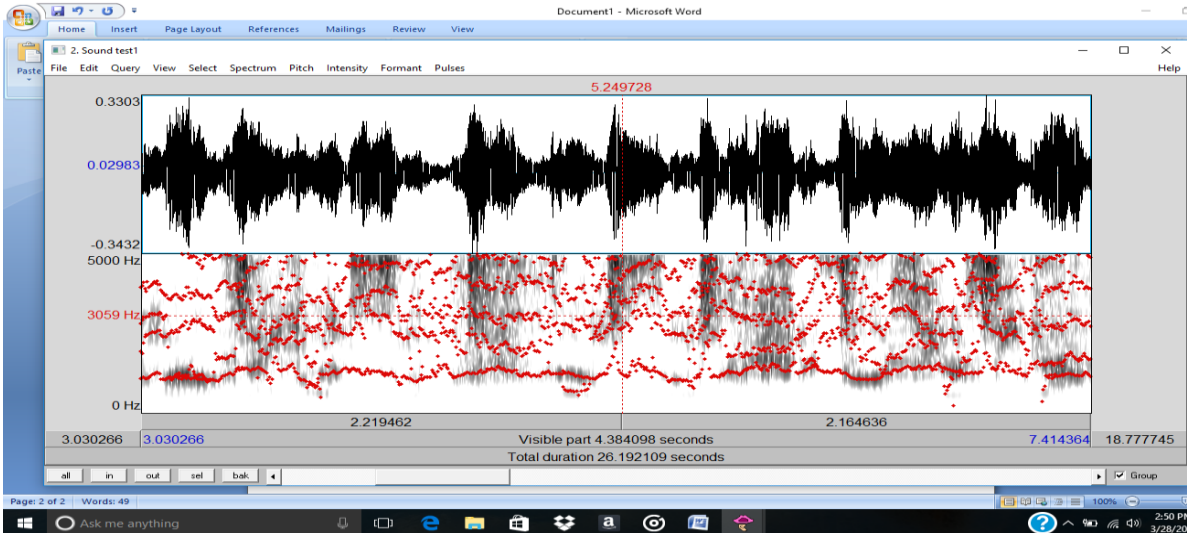
Aj mejkit rejn bi:ç lirift çile ça:drən, lirift çile ça:drən, lirift çileça:drən, Aj mejkit rejn bi:ç lirift çile ça:drən,

Po dōjn mu kōn fumə t'fa:mɤm, t'fa:mɤm, Po fāma: o ka i bōn dōm fumə dōm

Mesazi o i ka:pfəm ka:pfəm, Pər neve s'jeni t'ga:tɤm, t'ga:tɤm, Aj mejkit re:jn bi:ç, Aj mejkit re:jn

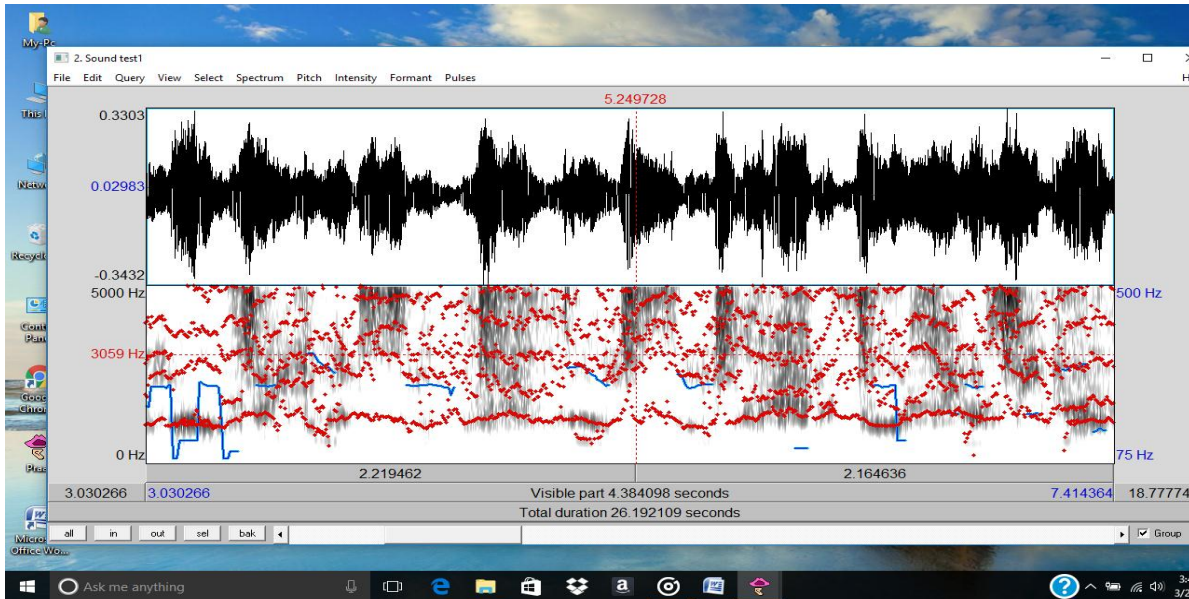
- Në pjesën e katërt kemi paraqitur *përmasat e zërimit*

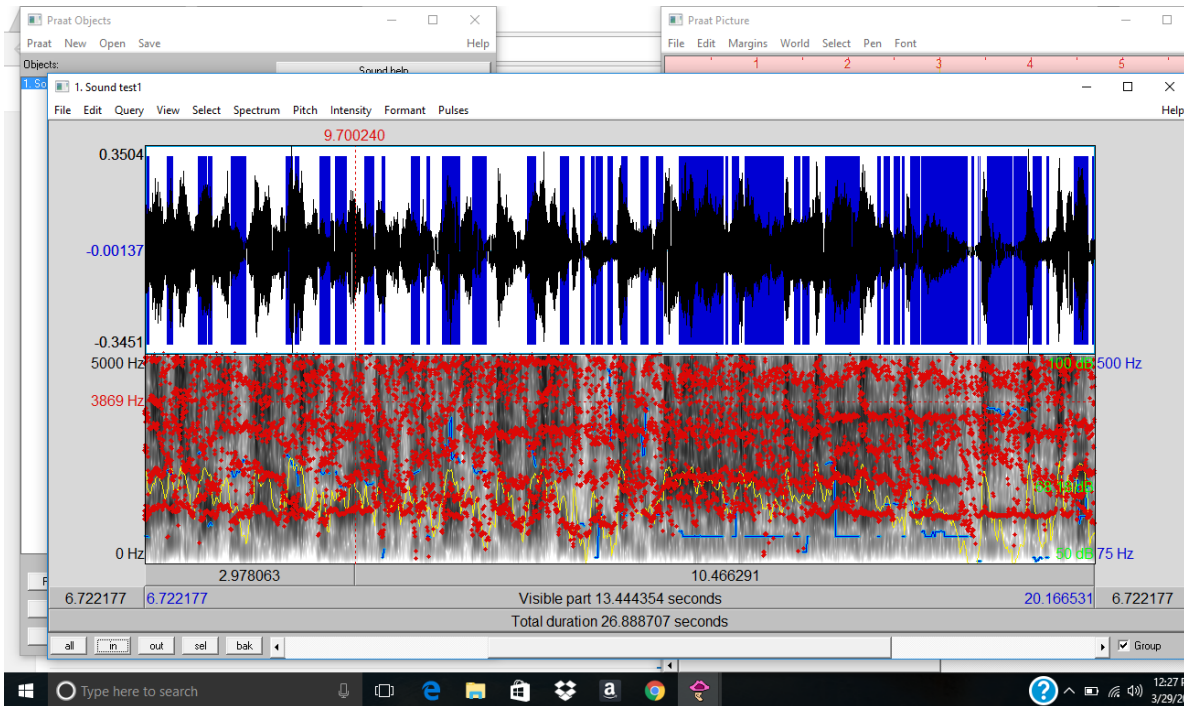
Praat Info					
File Edit Search Convert Font					
Time_s	F1_Hz	F2_Hz	F3_Hz	F4_Hz	
6.766229	1070.934124	1319.978645	2461.743447	3525.018073	
6.772479	1189.549579	1350.185169	2523.861106	3585.259971	
6.778729	1181.661714	1631.114655	2205.330471	3388.916900	
6.784979	1125.313533	2092.956398	3369.613177	3474.972112	
6.791229	1126.561126	1974.247517	3222.984300	3892.518405	
6.797479	1148.373981	1945.896659	3191.479453	3894.364288	
6.803729	1225.698829	1921.275955	3216.644730	3883.279704	
6.809979	1221.217816	2006.627482	3233.239846	3910.022371	
6.816229	1234.477464	2076.004920	3216.363904	3949.364905	
6.822479	1241.957419	2120.374042	3258.873043	3994.256456	
6.828729	1279.502930	2093.531690	3231.760829	4000.711876	
6.834979	1279.877903	1993.692616	3208.416546	3859.076918	
6.841229	1310.624755	2065.963033	3238.940064	3843.769959	
6.847479	1331.865870	2192.932664	3245.484884	3943.917682	
6.853729	1265.792169	2207.572328	3247.565929	3986.005232	
6.859979	1293.870796	2203.008468	3340.497298	3814.761152	
6.866229	1354.051964	2149.740628	3324.036555	3813.717459	
6.872479	1270.754202	2209.643629	3309.975569	3907.256270	
6.878729	1286.860876	2261.903054	3259.192081	3898.305936	
6.884979	1337.344234	2276.104783	3233.091743	3895.476554	
6.891229	1305.641378	2208.802191	3232.433725	3906.229541	
6.897479	1305.142253	2145.330933	3196.786107	3874.580925	
6.903729	1312.833432	2204.552617	3218.701070	3779.674326	
6.909979	1290.043536	2278.871949	3339.301160	3759.835826	
6.916229	1383.928972	2218.264193	3304.354685	3761.575187	
6.922479	1385.042236	2120.278407	3058.772734	3733.002278	
6.928729	1346.531162	2073.192918	2978.763440	3786.181013	
6.934979	1330.090154	2141.518272	3098.349758	3853.929427	
6.941229	1378.314447	2196.891710	3105.963262	3807.969889	
6.947479	1371.252569	2064.444369	3083.901461	3889.660228	
6.953729	1355.618810	2055.986735	2961.714106	3902.959971	
6.959979	1342.514796	2074.807094	2860.359680	3774.338736	
6.966229	1345.321080	2096.100039	2728.196129	3672.610794	
6.972479	1331.729563	2059.518043	2818.905939	3686.079842	
6.978729	1265.896220	2088.606726	2803.017174	3535.531027	
6.984979	1308.114424	2073.698761	2658.619772	3573.033902	
6.991229	1378.482041	2163.029107	2926.414017	3892.095023	
6.997479	1360.700392	2143.507210	3111.626188	3938.619672	
7.003729	1408.407139	2105.156192	3150.717007	3959.210601	
7.009979	1493.061409	2187.396450	3116.782967	3271.012548	

5. Në pjesën e pestë kemi të paraqitur rezultatin e spektogramit, rezultatin e lartësisë, rezultatin e intensitetit, shfaqjen e formave,dhe rezultatin e ritmit.

6. Në pjesën e gjashtë kemi paraqitur lëvizjet e lartësisë së zërit, me vizat e holla të kaltërta

7. Në pjesën e shtatë kemi paraqitur ritmin e zërit me ngjyrë të kaltërt, ku këtu shohim dhe Intenzitetin i cili është i paraqitur me ngjyrë të verdhë

Me Db (Decibel) ne shohim në skem Intenzitetin e zërit i cili është 50dB. Intensiteti i zërit, si përjetim subjektiv dallohet qartë fuqia e zërit, e cila pothuajse gjithmonë është e ndryshme.

PËRFUNDIMI

Gjatë trajtimit të kësaj teme, ne kemi nxjerrur rezultate kryesisht të mjaftueshme, ku kemi bërë punë praktike dhe teorike.

Sa i përket punës praktike tekstet i kemi trajtuar me programin Praat, program i domosdoshëm për fushën e fonetikës, dhe tekstet janë transkriptuar. Sa i përket punës teorike jemi mbështetur kryesisht te Dodi.

Si përfundim i këtij punimi është se metodat e tilla janë të rëndësishme për të na dhënë rezultate më të sakta për çdo punë.

BIBLIOGRAFI

1. Jana Arsovska, (2015). Decoding Albanian Organized Crime : Culture, Politics, and Globalization.
2. Cutler, Cecelia (2007). "Hip hop language in sociolinguistics and beyond." Language and linguistics compass, 1(5), 519-538.
3. Pennycook, Alastair (2010). "Popular cultures, popular languages, and global identities." In N. Coupland (Ed.), The handbook of language and globalization (592-607). Oxford: Blackëell Publishing.
4. Terkourafi, Marina (Ed.) (2010). Languages of global hip hop. London, Neë York: Continuum
5. Rugova, Sejdiu-Rugova, (2015). Hyrje në gramatikën e tekstit të gjuhës shqipe. Trembelat, Prishtinë.
6. Rugova, Bardh (2016). Riçe, Rome, Itaçi, e Zakucati. Trembelat, Prishtinë.
7. Kawahara, Shigeto (2002). Similarity among Variants: Output-Variant Correspondence.
8. Alim, Ibrahim, Pennycook,(2009). Global Linguistic Floës: Hip Hop Cultures, Youth Identities, and the Politics of Language.
9. Mark, Hancock (2003). English Pronunciation in Use Audio.
10. Hudson,R. (2002). Sociolinguistika, Dituria, Tiranë.
11. Lyons,J. (1968/2001). Hyrje ne gjuhesine teorike,Dituria, Tiranë.
12. Nuhi,Vesel(1990.) Ndikimet ndërgjuhësore, Rilindja, Prishtinë.
13. Memushaj,Rami (2006).Hyrje në gjuhësi, Toena, Prishtinë.
14. Crystal, David (1989). The Cambridge Encyclopedia of Language.
15. Çabej, Eqrem (1975). Studime gjuhësore I-V, Rilindja, Prishtinë.

16. Çabej, Eqrem (1988) Studime gjuhësore V, Rilindja Prishtinë.
17. Larry M. Hyman (1982). African languages and phonological theory, University of California, Berkeley.
18. Roca Iggy and JohnsonWyn, (1999-2000). A course in Phonology.
19. Marc van Oostendorp (2005). Mora Theory në Internet:
<http://www.vanoostendorp.nl/pdf/051122.pdf>
qasja për herë të fundit 24 shtator
20. Ladefoged, Peter (1982). Language Arts-Disciplines.
21. McCarthy and Prince (1986). Prosodic Morphology.
22. Pinker, Steven (2007). The Stuff of Thought: Language as a Window into Human Nature.
23. Filipović, Rodolf (1971). Kontakti jezika u teoriji i praksi: Prinosi metodici nastave živih stranih jezika.
24. Bloomfield, Leonard (1935). Language and languages.
25. Hayes, Bruce (1987). A revised parametric metrical theory. Northeastern Linguistics Society.
26. Canalis, S. (2007). To what extent is Albanian word stress predictable?. In: A. Bisetto & F. Barbieri (eds.), Proceedings of the XXXIII Incontro di grammatica generativa (pp. 114). Bologna: University of Bologna
27. Gjinari dhe Shkurtaç, (2003). Dialektologjia.
28. Gjinari, J, Shkurtaç, Gj. (2000) Dialektologjia, SHBLU, Tiranë.
29. Gjinari, Jorgji, Sprovë për një ndarje dialektore të gjuhës shqipe, Studime Filologjike, 4, 1966.
30. Dodi, Anastas (2004). Fonetika e gjuhës shqipe.
31. Robinson H. Robert (2007). Historia e gjuhësisë, Dituria, Tiranë.
32. Terkourafi Marina (2010). Languages of Hip-Hop

RËNDËSIA E KREATIVITETIT NË PUNËN E EDUKATORES ME FËMIJËT E MOSHËS PARASHKOLLORE

Zehrie Plakoli1

HYRJE

Objektivë esenciale e këtij studimi-punimi është, rëndësia e kreativitetit si metodë e punës me fëmijët dhe zbatimi i saj në institucionet tona publike, të edukimit parashkollor. Në kuadër të kësaj çështjeje, punimi përmban shqyrtime më të përgjithshme teorike, të këtyre aspekteve si; Universaliteti i kreativitetit (i cili është paksa i natyrshëm dhe i lindur tek njeriu): Ndikimi i kreativitetit si domosdoshmëri për zhvillimin e imagjinatës dhe mendimit analitik e kritik të fëmijës, si dhe Aspektet dhe mundësitë e zbatimit të kreativitetit, në punën me fëmijët. Në kuadër të kësaj çështjeje, me theks të veçantë është, reflektimi i rezultateve të hulumtimit të realizuar, në institucionet parashkollore.

Kështu që, punimi përmban informacione teorike, lidhur me kreativitetin si metodologji e punës me fëmijët, si dhe të dhëna empirike, për nivelin e zbatimit të tij, në institucionet parashkollore të Kosovës. Përderisa, të dhënat teorike na ofrojnë informacione për vlerën dhe rëndësinë e pakompenzueshme të kreativitetit, të dhënat empirike nga terreni, nxjerrin në pah faktet, se sa edukatore tona, kanë gatishmëri, talent dhe vullnet, për qasjen kreative ndaj aktiviteteve me fëmijët. Këtë e kemi realizuar, përmes procesit të vëzhgimit të aktiviteteve ditore të edukatoreve të 7 institucioneve parashkollore (nga gjithsejtë 43 sa janë në nivel vendi), që të arrijmë tek rezultatet në mënyrë sa më objektive. Procesin e terrenit e kemi kryer përmes protokollit të vëzhgimit, instrument ky i pa standardizuar, por i përpiluar dhe i bazuar përmbajtjen e çështjes kërkimore dhe në objektivat që është synuar të arrihen.

-SHQYRTIM

Fëmijët e moshës 0-5 vjeç, janë qenie delikate dhe shumë të ndjeshme, por në të njëjtën kohë, në këtë moshë, ata kanë edhe shkallën më të lartë të kapaciteteve për absorbim, për eksplorim, për nxënie dhe për zhvillim të përgjithshëm. Prandaj, puna me fëmijët e moshës 0-5 vjeç, është mjaft komplekse, me shumë përgjegjësi dhe ka specifikat/parimet e veta, të cilat janë të konfirmuara edhe ndërkombëtarisht nga ekspertë të fushës. Ndërkaq, si parim kyç i këtij edukimi, është që ; **Loja është metoda qenësore, përmes së cilës stimulohet zhvillimi, nxënia dhe edukimi i fëmijës.**

Përderisa **loja** është strategjia primare, për realizimin e punës me fëmijët, edukatorja duhet të jetë e përgatitur profesionalisht për metodologjinë më të përshtatshme, më fleksibile dhe me shumë alternativa, të punës me ta. Përmes saj, ai spontanisht edukohet, nxen-merr njohuri të përgjithshme, zhvillohet në mënyrë të gjithanshme dhe krijon raport emocional,

social dhe bashkëpunim reciprok me të tjerët. Psikologët e zhvillimit të fëmijëve, thonë se „Loja shkakton gjendje të mirë shpirtërore e psikike, momente argëtuese dhe nxënie spontane të fëmijës”.

Fjala metodë, rrjedh nga gjuha greke **methodos**, që do të thotë procedura ose mënyra për të arritur tek një qëllim i caktuar. Kurse fjala **creative**, është fjalë latine që d.th.krijo e që në mënyrë më të përgjithësuar, nënkupton aftësinë krijuese, krijimin e asaj që është më ndryshe, e re, jo e përsëritur. Ndërkaq në, kontekstin e metodave të punës, në nivelin e edukimit parashkollor, përmes së cilës bëhet realizimi i punës me fëmijët, stimulimi i zhvillimit të gjithanshëm, përvetësimi i shkathhtësive dhe nxënia e njohurive të ndryshme, metoda kreative për punën me fëmijët 0-5 vjeç, është domosdoshmëri fundamentale. Edukatorja e përgatitur profesionalisht, që posedon dëshirë e vullnet për punë me fëmijët, shumë me lehtësi realizon aktivitete kreative, në çdo fushë zhvillimore të tij;

në fushën e **gjuhës e komunikimit** (përmes përrallave, komentimeve, përshkrimeve, dramatizimeve,etj), **në fushën zhvillimit matematikor** (përmes përdorimit alternativ të objekteve, formave, madhësive, numrave e objekteve të ndryshme); **në fushën e zhvillimit socio-emocional** (kreativiteti është përcaktues i efikasitetit të aktivitetit, sepse ndikon në emocione-hidhërim, gëzim, triumf, humbje, krenari, zhgënjim, etj. Ndikon në **aspektin social** stimulimi i bashkëpunimit ndërmjet fëmijëve); **në fushën e zhvillimit kognitiv të fëmijës**, (ku përmes lojës dhe përvojave konkrete, fëmija mëson shumëçka, lidhur me fenomenet dhe krejt ato që ai i sheh, i prekë dhe i ndjenë); **në fushën e zhvillimit fizik**, (gjatë aktiviteteve atraktive, të cilat e stimulojnë zhvillimin e tërësishëm fizik të fëmijës si p.sh: lojërat e ndryshme lëvizore si; vrapimi vallëzimi dhe manipulimi me objekte të llojllojshme, që janë në funksion të zhvillimit fizik).; në fushën e **artit dhe kreativitetit** (ku aktivitetet e kësaj fushe zhvillimore, mundësojnë kultivimin dhe zhvillimin e imagjinatës së fëmijës, mendimin e tij kritik, si dhe shijen estetike apo shijen për të bukurën, përmes aktiviteteve muzikore, ilustrative nga arti figurativ, arti i skulpturës, arti letrar, baleti, arti dramatik, etj.).

Avancimi i zhvillimit dhe nxënia përmes **lojës/kreativitetit**, për fëmijët është më i pranueshëm dhe më argëtues. Sepse loja/kreativiteti, ka natyrë provokative, prekë fëmijën në emocion, e çdo gjë që prekë në emocion, është më e fortë dhe më e qëndrueshme, në aspekt të jetëgjatësisë dhe rezistencës ndaj harresës. Po ashtu, ekspertët hulumtues të kësaj fushe, kanë konstatuar se, loja/provokacionet kreative, ndikojnë drejtpërdrejt, në stimulimin e të menduarit të pavarur, fleksibil, analitik, kritik dhe në imagjinatën krijuese të fëmijës. Prandaj, për kultivimin e origjinalitetit dhe kreativitetit tek fëmija, duhet që atij t'i ofrohet kreativitet që në familje, e në mënyrë të veçantë, në institucionin edukativ. Edukimi me qasje kreative, kultivon fëmijë kreativ. Talenti dhe mendimi kritik e kreativ, është thelbësor, për një edukim cilësor, sepse nxitja e kreativitetit tek fëmijët e vegjël, është shumë me rëndësi më vonë, për fëmijët e rritur, ngase përparimi dhe zhvillimi njerëzor, burimin e ka tek imagjinata krijuese. Lidhur me kreativitetin, Platoni thotë që; „Gjithçka në botë, është rezultat i mendjes kreative”, ndërkaq sipas Vigotskit, kreativiteti nuk është talent shumë i veçantë dhe vetëm i njerëzve të zgjedhur. Ai është present tek secili njeri, që ka imagjinatë të zhvilluar, që di të kombinojë, të rikrijojë, të improvizojë apo të krijojë diçka të re ”.

Rëndësia e zbatimit të kësaj metode tek fëmijët e moshës së hershme, është shumë e madhe, sepse, „...sa më të vegjël që janë fëmijët, aftësitë dhe mundësitë kreative i kanë më të mëdha”;(Abraham Maslov).. Gatishmërinë shumë të madhe për kreativitetin fëmijët e kanë, ngase akoma nuk e kanë të krijuar idenë, për fenomenin e përgjegjësisë dhe nuk kanë kompleksin që po gabojnë. Duke qenë të moshës shumë të vogël, ata as nuk e dinë që ekzistojnë rregulla e norma (forma të dhura apo të gabuara), të cilat e orientojnë apo kufizojnë, mendimin dhe veprimin e tyre. Qasja e afërt dhe e përshtatshme e edukatores ndaj fëmijëve të moshës së hershme, në çdo moment, duhet të orientohet kah loja dhe aspekti socio emocional i fëmijës . Ata përmes saj, mundohen që të jetojnë të pavarur nga familja dhe të adaptohen në botën e madhe. Kështu që, më shumë përmes lojës, se sa përmes fjalëve, edukatorja duhet të jetë e gatshme, për të fituar besimin e tyre dhe t'i bëjë ata të ndjehen të sigurtë”.

Prandaj, puna me fëmijë përmes qasjes kreative, nuk është ndonjë aktivitet i veçantë, (siç definohet zakonisht kreativiteti, në aspektin më të ngushtë, e që nënkupton vetëm aktivitetet të lidhura me artin; figurativ, muzikor, dramatik, etj), por është një mundësi e gjerë, për realizimin e çdo aspekti të punës me fëmijët(përpilimin e planit, rregullimin e hapësirës/ambientit, komunikimin, etj). **Asnjë metodë tjetër edukative e punës me fëmijët, nuk e ka mundësinë e performancës fleksibile, në masë të pakufizuar, e të shumëllojshme, sikur që posedon metoda kreative .**

Aspekti i reflektimit kreativ të edukatores, gjatë procesit të aktiviteteve ditore me fëmijët, është një çështje që nuk mund të matet, as të përshkruhet saktësisht, sepse kreativiteti është „fenomen” jo shumë i planifikuar dhe lind apo shfaqet aty për aty, mbi bazën e komunikimit, të funksionimit momental të imagjinatës, të motivimit, të koncentrimin dhe mbi bazën e situatës së krijuar spontanisht nga ana e fëmijëve. Aftësia kreative, (e edukatores në këtë kontekst), është shumë individuale, sa që nuk mund të përgjithësohet asgjë, lidhur me këtë. Talenti për kreativitet, është diçka e parakrijuar nga përvoja e edukatores, nga përfitimi i njohurive, nga origjinaliteti dhe talenti i natyrshëm krijues, si dhe nga shkathtësitë ekzibicionale e imagjinatave të saj. Me gjithë këtë, ne kemi bërë përpjekje, që t'i paraqesim njohuritë dhe të dhënat teorike nga literaturat e konsultuara dhe ato empirike nga terreni, të cilat janë në funksion të paraqitjes sa më konkrete, të çështjes hulumtuese. Të dhënat do të reflektojnë kryesisht, mbi këto specifika të punës së edukatores :

-Qasja kreative e edukatores ndaj punës me fëmijët

-Planifikimi kreativ

-Përdorimi kreativ i mjeteve didaktike

-Komunikimi kreativ me fëmijët

-Kreativiteti në vëzhgimin/vlerësimin dhe motivimin e fëmijëve

-PËRFUNDIM

Në focus të këtij punimi, ishte aspekti teorik i kreativitetit dhe domosdoshmëria e zbatimit të tij në praktikë, gjatë punës me fëmijët. Për shkak të natyrës që ka kjo metodë, zbatimi i saj në realizim të aktiviteteve me fëmijët, mundëson shumë fleksibilitet, shumë alternativa, shumë art, shumë krijim/risi, shumë liri në të bërë dhe në të shprehur, shumë improvizim, shumë aktrim dhe shumë lojë, e cila është edhe parim kyç i edukimit në fëmijërinë e hershme.

Përveç qasjes teorike, të dhënat për nivelin e zbatimit të kreativitetit, në punën me fëmijët nga ana e 35 edukatoreve (të 7 institucionet tona parashkollore), argumentojnë arsyeshmërinë e trajtimit teorik, të problemit studimor. Këto të dhëna, paraqesin faktin jo të favorshëm që; edukatorët tona dhe kreativiteti si metodë dhe qasje e nevojshme ndaj fëmijës, nuk janë në raportin e duhur. Sepse, edukatorët e vëzhguara, në përgjithësi, nuk kanë shumë sens kreativiteti, as nuk e dinë sa duhet rëndësinë e tij, sepse as nuk reflektojnë përpjekje për të qenë më kreative. Konkludimi i tillë vjen, si pasim i asaj çka kemi parë dhe identifikuar përgjatë procesit të vëzhgimit. Duke u bazuar në këtë, mund të konstatojmë që, edukatorët e vëzhguara, në aspektin e zbatimit të metodave kreative në praktikë; nuk reflektojnë shumë njohuri për psikologjinë dhe botën e fëmijës, nuk reflektojnë shumë liri e atraksion në të shprehur, as nuk performojnë shumë lojë e improvizim me ta. Ato janë të kufizuara me respektimin strikt të rutinave ditore, duke u kushtuar vëmendje më shumë aspekteve formale, se sa atyre përmbajtësore. Ndër të tjera, ato janë edhe mjaft shkollare në punën me moshat 4-5 vjeç dhe si të tilla, fëmijëve mund t'u shkaktojnë mbingarkesë, pasiguri, stres dhe iritim (kjo ndodhë, sepse një pjesë jo e vogël e tyre, realizojnë aktivitete që janë mbi kapacitet, vullnetin dhe moshën e fëmijëve, psh; ata obligohen të bëjnë shkrim klasik të shkronjave, me abetare të vendosur përpara, të shkruajnë numra e të mbushin faqe të tëra të fletores dhe gjëra tjera të ngjashme, që janë të preferuara tek në klasën e parë të shkollës).

Përmes këtyre të dhënave, janë evidentuar shumë lëshime/shmangie profesionale të edukatoreve dhe si pasojë e këtyre, ato edhe nuk ndihen shumë komod dhe reflektojnë pasiguri, në profesionin e tyre.. Kurse përfundimisht, mund të themi që reformat e sistemit tonë arsimor, nuk kanë prekur shumë programet përmbajtësore të kualifikimit të edukatoreve, nuk kanë ndikuar shumë në reformimin metodologjik, e strategjik të punës me fëmijët.

Fakti që cilësia e edukimit parashkollor në përgjithësi, e posaçërisht aspekti metodologjik i realizimit të tij, nuk janë në nivelin e duhur, tregon që, kualifikimi bazë i edukatoreve apo arsimimi i tyre i lartë, është jo i mirëfilltë dhe jo cilësor. Njëra ndër dëshmitë e kësaj, është edhe fakti që, „Programi i studimit të Edukimit Parashkollor-niveli bachelor-2016-2019”, të cilit i përmbahet Fakulteti i Edukimit dhe programi lëndor për 4 vite, gjegjësisht 8 semestra, ku në asnjë rast, nuk përmendet nocioni kreativitet (as si metodë, as si kompetencë , as si

rezultat i pritur), edhe pse dihet që **loja** dhe **kreativiteti**, janë dy nocionet bazike të leksikut profesional të punës, në këtë nivel edukimi. Kjo d.th. që, krahas edukimit parashkollor edhe kualifikimi i edukatoreve, është akoma sfidë e sisetimit tonë arsimor. Prandaj, ky punim, edukatoreve u ofron njohuri dhe arsye konkrete për zbatimin e metodave fleksibile dhe kreative me fëmijët, u ofron fakte nga terreni, për nivelin e zbatueshmërisë së kësaj metode, si dhe rekomandime të cilat shprehin nevojat që kanë dalë nga rezultatet e hulumtimit.

Thënë përfundimisht, realizimi i këtij punimi mbi dy lloj burimesh të njohurive, (mbi informacione nga literatura përkatëse dhe mbi të dhënat empirike), ka mundësuar që përmbajtja dhe konstatimet e punimit, të jenë origjinale, objektive dhe konform objektivave të çështjes studimore.

LITERATURA DHE REFERENCAT

- Gronlynd, Gaye „Make Early Learning Standards Come Alive” 2006
- Raikes, Helen „Extending the Dance in infant and Toddler Caregiving” Wshington DC, 2005
- Vadahi Fatmir, „Pedagogjia parashkollore”, Shkodër, 2002
- Lefteri Selman & Aurela Zisi (2006), Konceptimi dhe organizimi i veprimtarisë mësimore - edukative në arsimin parashkollor, GEER,
- KEDP, Libri me udhëzime për situatat me nxënësin në qendër, Botimi i III, 2005,
- Hoxha Cekani Ermioni, Libri i mësueses së arsimit parashkollor, Botimet Polis, 2010
- Jaka, Bedri. (2003), Metodika e mësimit elementar të matematikës, Prishtinë
- Miller, Bonnie. (2003), Si të krijohet kontakti isuksesshëm me nxënësit, Ferizaj
- Montesori, Maria, „Zbulimi i fëmijës-Pedagogjia për kopshtet “(Plejad, Tiranë, 2009),
- Riley Dave, Robert San Juan, „Social&emocional development” Washington DC, 2009
- Epstein, Ann, „ Me ,You ,US –Social Emotional Learning in Preschool” Washington DC, 2009
- World Child Kosova, Aktivitetet kreative
- Rukiqi Shpend, „Mësimdhënia kreative”, Prishtinë 2014
- Dr.sc. Berisha Sylejman “Ligjërata të përmbledhura dhe të përkthyer “(Power Point, nxjerr nga ligjëruesit homolog, të shteteve të ndryshme)
- Kurti Arife “Edukatë Pune”, Ligjërata të autorizuara – dispencë, Prishtinë 2006

- Stanisha Nikoliq – “Bota e psikës fëmijërore”, Shkup 2010
- Woods Peter, „Teachers kreative in primary school”, Philadelphia, 1995

LAW AND POLITICAL SCIENCES RESEARCH PAPERS

VETËVENDOSJA

Msc. Albert Ndreu

albertndreu1@gmail.com

Specialist në Rektoratën e Universitetit të Elbasanit "Aleksandër Xhuvani"

1. HYRJJE.

Koncepti i vetëvendosjes është një parim shumë i vjetër. Koncepti i parë për vetëvendosjen është zhvilluar gjatë Revolucionit Francez dhe Revolucionit Amerikan. Në praktikën e revolucionit Francez e shpall vetëvendosjen si një parim revolucionar kundër despotizmit dhe regjimit monarkik sipas këtij parimi të gjithë qytetarët janë të barabart përpara ligjit. Në këto periudha kemi dhe hartimin e Deklaratës e të Drejtave të Popujve. Kjo deklaratë shpallte paprekshmërinë e popujve dhe sovranitetin e tyre, dënimin e luftes dhe të agresionit, si dhe parimin e mosndëhyrjes. Këto parime mbështeteshin në atë që quhej se çdo e drejtë buronte nga vullneti i popullit. Një zhvillim të rëndësishëm parimi i vetëvendosjes pati në fillimet e shekullit të XX me shpërbërjen e Perandorisë Osmane dhe Perandorisë Austro-Hungareze ku pati krijimin e shumë shtetëve të reja në Evropën lindore në Ballkan duke përfshirë dhe krijimin e shtetit Shqiptar. Në këtë kohë lëvizjet për krijimin e shtetëve bazoheshin në parimin e vetëvendosjes së kombëve për krijimin e një shteti të pavarur. Një hap të madh e Drejta për Vetëvendosje mori pas vitit 1900 ku kishim shpalljen e shumë shtetëve të pavarura dhe vetëvendosja nga ana e këtyre kombëve po shihej si një udhërrëfyes shkëputjes. Këtë praktikë e përdorën shtete si Finlanda, Polonia, Rumania dhe Shtetet Baltike etj. Por dhe në këto raste nuk mund të themi se kishim të bënim me një vetëvendosje popullore të pastër sepse nuk përmendej si premisë kryesore vetëvendosja e popullit por ajo gërshetohej me premisat politike. Një zhvillim të madh të së drejtës për vetëvendosje kishim pas Luftës së Dytë Botërore që patëm dhe krijimin e një organi nerkombëtar si Lidhja e Kombëve. Presidenti Amerikan Willson paraqiti 14 pikat që nga thelbi përbënin një të drejtë për vetëvendosje.

Pas Luftës së Dytë Botërore vetëvendosja mori një zhvillim të ri duke përfshirë edhe vëndet e shkolluara dhe integritetin territorial të tyre. Pas kësaj lufte patëm dhe një lindje të ideve të komuniste për vetëvendosjen. Ideja komuniste për vetëvendosjen vendoste në krye vetëvendosjen kombëtare ose vetëvendosjen e popujve duke e lidhur atë dhe me konceptin e territorit. Ky ishte një model Sovjetik që u përdor dhe nga Jugosllavët. Teoria komuniste nihte të drejtën e vetëvendosjes së popujve deri në shkëputje. Por kjo teori ishte thjeshtë një zhvillim i parimit të vetëvendosjes nga ana e regjimeve komuniste mbanin nën sundim e territoreve të shteteve që kishin pjesë të federatave të tyre. Kjo teori u përdor nga shtetet si Rusia dhe Serbia.

Një teori ishte dhe ajo e presidentit Amerikan Willson ai ishte përkrahës i vetëvendosjes së brendshme gjithashtu pranonte dhe vetëvendosjen e jashtme në baze të dy parimeve ;te drejtën e popullit për të zgjedhur sovranitetin e tyre vetë; besnikërin e tij dhe të mos hidhej nga njëri sovranitet në një tjetër sovranitet sikur të ishte një pronë. *Vetëvendosja është ende çështje e debadushme dhe i përngjan një "bombe" të fuqishme apo një Kutie Pandore, për ekzistencën e territoreve të disave nga shtetet e sotme.*¹³²

2. E DREJTA E VETËVEVDOSJES NË TË DREJTËN NDEKOMBËTËRE.

E Drejta e Vetëvendosjes është një ndër të drejtat më të rëndësishme të grupëve dhe parashikohet në shumë dokumente ndërkombëtare .Vetëvendosja është një çështje shumë e debatueshme sot në jurisprudencën e së drejtës ndërkombëtare .Vetëvendosja është edhe një pjesë e nxehtë e politikës në nivel ndërkombëtar dhe kombëtar.Koncepti i vetëvendosjes është lidhur ngushtë me kërkesat e grupëve të ndryshme të emëruara ndryshe si .Popuj, Kombe ose Grupe Etnike për të përcaktuar vetë të ardhmen e tyre politike,ekonomike,sociale dhe kulturore.

E Drejta për Vetëvendosje është një e drejtë e sanksionuar në shume dekumente ligjore ndërkombëtare të cilat po i rradhisim me poshte.

1.Karta e Kombëve te Bashkuara.

2.Pakti Ndërkombëtar për të Drejtat Civile dhe Politike.

3.Akti Final i Helsinkut.

4.Deklarata mbi Marrëdhëniet Miqësore Ndërmjet Shtetëve;

5.Pakti Ndërkombëtar mbi të Drejtat Ekonomike ,Sociale dhe Kulturore;

6.Dokumentet e Parisit ,Vjenes,dhe Kopenhagut;

Po të paraqesim vetëvendosjen e popujve të përmbledhur të këtyre dekontave do të thonim se vetëvendosja shpreh.

a.vetëvendosja duhet të shpreh të vërtetën e vullnetit të popujve .

b. vetëvendosja shpreh qartë parimin e barazisë së popujve.

c. vetëvendosja është elementi që bënë atë që e quajmë paqja botërore.

d. parimi i vetëvendosjes duhet të shtrihet mbi të gjithë popujt si një e drejtë që u takon atyre ta ushtrojnë në bazë të dokumentëve ndërkombëtare.

¹³² Jordan Daci"Te Drejtat e Njeriut".Botimi III.Julvin 2 Tiranë,2011,faqe 345

Karta e Kombëve të Bashkuera nuk është se flet shumë për vetëvendosjen . Ajo e përmend atë në dy nene të saj në nenin 1 pika 2 dhe nenin 55. Duket sikur shumë shtete ngurojnë ose dyshojnë kjo shihet dhe në rastet e vetëvendosjes së njohur nga praktika botrore e shohim në qëndrimin që kanë mbajtur shtetet antare të OKB-së psh; po të shohim rastin Timorit Lindor ne shohim se dhe brenda Gjykatës Ndërkombetare të Drejtësisë kishte roporte të ndryshme për vetëvendosjen e brendshme dhe vetëvendosjen e jashtme, të cilat paraqesnin dallime teorike. Vetëvendosja e brendshme shikohej si një e drejte për të zgjedhur lirisht rendet politike dhe ekonomike ndërsa vetëvendosja e jashtme nënkuptonte zgjedhjen e statusit ndërkombëtarë dhe të territorit të tyre. Një tjetër pikë e vetëvendosjes në Kartën e OKB-së është ajo e përmendur në kreun e XI e OKB-së që përshkuan zhvillimet e vendëve jo vetë – qeverisëse . Disa nene të tjera janë nenet 76 i kartës *që siguron zhvillimin progresin të territorëve drejt qeverisjeve apo pavarësisë*.¹³³ Me pakë fjalë Karta e OKB-së ka pak për zhvillimin dhe përmbajtjen e vetëvendosjes por ne shohim që me zhvillimet demokratike kemi disa dokumente ndërkombëtare që e trajtonë vetëvendosjen që po i paraqesim më poshtë.

-Konventa mbi të Drejtat Ekonomike dhe Sociale Kulturore.

Po të vërejmë këtë konventë ne shohim parimin e vetëvendosjes së popujve si një e drejtë në rang shoqëror dhe ekonomik të çdo populli. Populli i çdo shteti ka të drejtën të vendosë vetë për zhvillimin, drejtimin që do ti japë ai ekonomisë të tij. Por krahas kësaj të ketë dhe liri në menaxhimin e resursve natyrore dhe zhvillimin ekonomik në të gjitha sferat. Kjo konvent i njeh çdo populli të drejtën e një jete politike duke përfshirë: 1-te drejtën e votës; 2-të drejtën për të marrë pjesë në kryengritje; 3-të drejtën për të pasur një zhvillim normal të jetës politike të brendshme dhe të jashtme; 4-te drejtën për tubime paqësore.

-Deklarata mbi Dhënien e Pavarësisë Vevdëve Kloniale dhe Popujve.

Evolucioni i të drejtës për vetëvendosje mund të themi se e arriti kulmin e tij me miratimin nga Asambleja Përgjithshme e OKB –së në vitin 1960 të Deklaratës së Dhënien pavarësisë të vendëve Koloniale dhe Popujve . Deklarata paraqiste interesin e kartës dhe theksonte pabarazin koteksin kolonial . Si mjet të favorshëm ajo shikonte se vetëvendosja është një zbatim që shpallte solemnisht domodoshmërin e përfundimit të kolonizimit dhe të formave dhe të metave të tij. Deklarata *deklaronte* "të gjithë popujt kanë të drejtë ato të përcaktojnë lirisht statusin dhe liritë e të drejtat e tyre që u takoj si popull".¹³⁴

-Një tjetër dokument ndërkombëtarë që e trajton vetëvendosjen është Deklarata mbi Mardhëniet Miqësore ndërmjet shteteve. Kjo deklaratë dha një kontribut të përgjithshëm lidhur me zbatimin e vetëvendosjes.

-Akti Final i Helsinkit.

¹³³ Karta e Kombëve të Bashkuera neni 76

¹³⁴ Deklarata mbi Dhënien e Pavarësisë Vevdeve Kloniale dhe Popujve neni 54

Ky dokument solli një risi sepse ai mishëroi iden e vetë-vendosmëris dhe mundësisë së përhershme për një popull për të zgjedhur një regjim të ri shoqëror apo politik. Për të përmbushur kërkesat e tyre dhe që zëri i popullit të reflektohet në politikë dhe qeverisjen e tij. Akti Final i Helsinkit nuk ka statusin e një dokumenti ligjorisht detyrues.

-Karta e Parisit [OSBE]Karta e Vjenës mund të themi që ishin vazhdimësi e këtyre dokumenave të përmendura më sipër .

-Aspekti politik; *përfshinë të drejtën e njerëzve në një territor të caktuar për të përcaktuar fatin e tyre politik nën demokraci*¹³⁵.Të drejtat e tyre për të zgjedhur lirisht qeverinë dhe institucionet e tyre me zgjedhje që përfaqëson vullnetin e tyre me procedura të votimit të lirë.

-Aspekti ekonomik ;*e drejta e vetëvendosjes konsiston në lirinë dhe sovranitetin ekonomik. Përfshinë gjithashtu dhe ushtrimin e zhvillimit të burimeve natyrore kombëtare.*¹³⁶

-Aspekti social dhe kulturor; *populli ka të drejtë për të zgjedhur dhe përcaktuar sistemin social sipas të cilit do të jetoj,duke përfshirë garantimin e të drejtave sociale dhe mosdiskrimin e tyre*¹³⁷. Aspekti kulturor ka të bëjë me një regjim kulturash i cili është një element shumë i rëndësishëm i të drejtës për vetëvendosje të të gjithë popujve. Kjo nënkupton njohjen e të drejtës së tij për të rifituar edhe pasuri të trashëgimis kulturore dhe të drejtën për arsim.

Duke u bërë një përblehje të gjitha dokumenteve ndërkombëtare të renditura më sipër shohim që e drejta për vetëvendosje përfshinë;të drejtat e popujve për të ndjekur dhe për të vendosur për zhvillimet në aspektet politike,ekonomike,sociale dhe kulturore të tyre në territorin apo etnin ku bëjnë pjesë.Për të vendosur lirisht për zhvillimin e këtyre faktorëve që janë jetik për një popull

2.1 E DREJTA E VETËVENDOSJES DERI NË SHKËPUTJE.

E derjta politike e vetëvendosjes në këndvështrimin e saj të jashtëm mund të ushtrohet edhe nëpërmjet formimit të një shteti të pavarur nga shkëputja e një shteti tjetër të pavarur. Me termin shkëputje, nënkuptohet si ndarja e një pjese e territorit të një shteti ekzistues e bërë nga popullata banuse me qëllim për të krijuar një shtet te ri ,të mosvarur dhe sovran. Shkëputja e njëanshme është ndarja e një pjese e territorit ekzistues e cila kryhet në munges të pëlqimit të shtetit ekzistues. E derjta e shkëputjes së njëanshme në të drejtën ndërkombëtare, nënkupton të drejtën e një populli për të ndarë një pjesë të territorit nga shteti amë mbi bazën e të drejtës për vetëvendosje të popullatës të asaj pjese të territorit. Kjo e drejtë është parashikuar dhe në nenin 1 pika 2 dhe në nenin 55 të Kartës së OKB e cila është e një rëndësie tejet të veçantë , pasi realizimi i saj përbën një nga kushtet më themelore për garantimin dhe respektimin e të drejtave të njeriut. E drejta e vetëvendosjes ka edhe një këndvështrim të brendshëm pasi ushtrimi efektiv i kësaj të drejte do të shërbej në fillmin dhe

¹³⁵ Karta e Parisit [OSBE]

¹³⁶ Karta e Parisit [OSBE]

¹³⁷ Karta e Parisit [OSBE]

formimin e proceseve kushtetuse dhe politike për shtetin e ri. Në këtë kënvështrim ajo njihet si e drejta e popujve për të ndjekur zhvillimet e tyre ekonomike, shoqërore dhe kulturore pa ndërhyrje nga jashtë. Për pasojë qeveria duhet të përfaqësojë të gjithë popullatën pa dallime race, ngjyre, origjine apo etnie .

Ne shohim sot se fusha e së drejtës ndërkombëtare nuk ka ndonjë ndalim të së drejtës për shkëputje të njëanshme në instrumentet ligjore- ndërkombëtare .Të vetmit dokumente që përmbajn një referim të tërthorte për shkëputjen e njëanshme janë Deklarata për Marëdhëniet Miqësore dhe Deklarata e Vjenës e 1993 të cilat kanë një tekst gati të njëjtë mbi këtë pikë. Paragrafi 7 thotë *„çdo shtet do të shmangt nga cdo veprim që ka si qëllim shpërbërjen e plotë ose të pjesëshme të unitetit kombëtar dhe tërësis territoriale të çdo shteti a vendi tjetër”*¹³⁸, duke ndjekur këtë vijë argumentimi, mund të thuhet se e drejta për shkëputje njëanshore lind vetëm kur shteti amë nuk vepron në përputhje me të derjtën e berndshme për vetëvendosje lidhur me popullatën e interesuar .Pra sipas arsytimit ekziston një lidhje midis së drejtës për vetëvendosje të berndshme dhe asaj të jashtme , nje shkelje serioze dhe e vazhdushme e asaj të brendshme për vetëvendosje përbën edhe bazat e lindjes së vetëvendosjes së jashtme që e shënderron atë në një të drejtë për shkëputje të njëanshme .Por duhet të kuptohet se deri në atë çast, e drejta e jashtme për vetëvendosje kufizohet nga e drejta për integritet territorial të shtetit amë. Për këtë rrjedhjë e drejta e shkëputjes së njëanshme nuk është një e drejtë absolute.

Një popullat mund të shkëputet në mënyrë unilaterale nga shteti amë, vetëm kur ndodhin disa rrethana të jashtëzakonshme vetëm në ato raste që kanë për qëllim ruajtjen e karakteristikave kolektive të veçanta si gjuha, kultura, doket dhe ruajtjen apo fitimin e lirisë së munguar. Në bazë të rrethanave ekzistuese shohim dhe se cila e drejtë prevalon, e drejta e shtetit amë për të ruajtur integritetin territorial apo e drejta për shkëputje të njëanshme e një pjese të popullsis. E drejta e shkëputjes shihet si një mjet për popullsin e shtypur për të drejtat e tyre .

Që një pjesë e popullësisë të kërkojë të drejtën e shkëputjes duhet të përmbushen disa kushte. 1-duhet të ekzistojë një popullsi e cila formon një pakicë në lidhje me popullsin e plotë të shtetit amë kjo pakicë në lidhje me shtetin amë duhet të përbëjë një shumicë në territorin e caktuar të së cilës banon dhe synon të shkëputet.

2-grupi i popullësisë së caktuar duhet të ketë pësuar vuajtje të shumta nga shteti amë, nga i cili synon të shkëputet.

3-të ketë pësuar shkelje të së drejtës së brendshme për vetëvendosje politike ekonomike etj.

4- dhunim masiv të të drejtave themelore te njeriut.

2.2-A ËSHTË VETËVENDOSJA NJË PARIM POLITIK APO E DREJTË.

Deri në përfundim të Luftës së Dytë Botërore mund të themi se e drejta për vetëvendosje ishte një parim politik i paster sepse gjatë kësaj kohe ishin klasa politike e shtetëve që përbënin Fuqitë e Mëdha që vendosën për të ardhmen e shumë kombëve ishin ato që

¹³⁸ Deklarata e Vjenës

vetendosjen edhe krijimin e shumë shtetëve të reja sidomos në Ballkan. Kjo gjë tregohet edhe në programin e organit më të rëndësishëm të kohës Lidhjes së Kombëve. Me krijimin e OKB-së ne shohim që vetëvetendosja merr një zhvillim të ri të atë të së drejtës ligjore dhe kjo shihet dhe me futjen e saj në shumë dokumente ndërkombëtare.

Duke u bazuar në të gjithë këto argumente dhe gjithashtu mbi dokumente ndërkombëtare ligjore ne mund të konkludojmë që koncepti i vetëvetendosjes tani ka arritur përsëri edhe me fuqishëm sesa fjalët e Eilson-it, statuti i një te drejte.

2.3-KUSH E KA TË DREJTËN E VETËVENDOSJES.

Rregulli i vetëvetendosjes i jep të drejtën një populli të përcaktojë sistemin e vet politik, ekonomik, shoqëror dhe kulturor pa ndërhyrje nga jashtë. Nisur nga kjo, disa mendojnë se e drejta e vetëvetendosjes i përket çdo grupimi që formon një popull, pra çdo grupim antarët e të cilit kanë afërsi shoqërore, kulturore, shpirtërore etj. Është e qartë se ky rregull ua jep këtë të drejtë popujve. Sipas një komisioni të OKB -së të ngarkuar për të përkufizuar konceptin e populli, me popull nënkuptohet një bashkësi njerëzish që i bashkon dëshira e përbashkët për të krijuar një entitet të veçantë i cili është në gjendje të funksionojë për të siguruar të ardhmen e tyre të përbashkët. Si pas këtij përkufizimi, e drejta e vetvetendosjes është një e drejtë e kolektiv, ndryshe nga të drejtat e tjera të njeriut, të cilat janë të drejta vetjake. Për këtë arsye ajo ka një rëndësi të veçantë, sepse hap rrugën për sigurimin e të drejtave të tjera të njeriut, të cilat realizohen vetëm në një shtet, të cilit individët dëshirojnë ti përkasin. Një popull i ndodhur nën sundimin e të huajve duhet të vendos për shumë aspekte të jetes së tij, jo vetëm për të drejtën e përfaqësimit politik. Ai duhet të synojë pavarsinë dhe fitimin e sovranitetit të plotë në të gjitha sferat, ligjore, ekonomike, sociale dhe kulturore. Ndoshta aspekti ekonomik ka tërhequr më shumë vëmendjen sesa aspektet e tjera që plotësojnë vetvetendosjen. Prandaj vërejmë se në dy deklaratat e të drejtave të njeriut dhe në deklaratën e parimeve të së drejtës ndërkombëtare që rregullon marrëdhëniet e miqësisë midis popujve, i jep të drejtën një populli për të administruar pasurit e veta natyrore. Natyrisht, kjo duhet bërë pa shkelur asnjë nga detyrimet që burojnë nga bashkëpunimi ekonomik ndërkombëtarë që bazohet mbi parimet e interesave të përbashkëta dhe në të drejtën ndërkombëtare. Po ashtu, teksti i deklaratës thekson se asnjë popull nuk duhet privuar nga mjetet e jetesës. Duke u bazuar në Dokumentet Ndërkombëtare e drejta e vetvetendosjes shohim që mund ta ushtrojnë si kombe, popuj dhe ato që i quajmë grupe etnike. Por mendoj se që ta ushtrosh të drejtën e vetvetendosjes grupimet e përmendura me sipër duhet të kenë disa kriterë me kërkesën e tyre –*Popujt duhet të jetojnë nën një qeveri që përfaqëson të gjithë popullsinë, ajo pjesë e popujve që nuk janë të përfaqësuar kanë të drejtën e ushtrimit të vetvetendosjes.*¹³⁹

2.4 –SUBJEKTET E SË DREJTËS PËR VETËVENDOSJE.

Subjekte e së drejtës për vetëvetendosje janë;

¹³⁹ Jordan Daci "Të Drejtat e Njeriut". Botimi III. Julvin 2 Tiranë, 2011, faqe 306

-Populli; Me termin popull nënkuptohet individ që u takojn racave, feve dhe gjuhëve të ndryshme gje që tregojn qartë se kjo sështë bashkësi natyrore por bashkësi juridike sepse të gjithë i nënshtrohen një rendi juridik kombëtar.

-Kombi; kombi është një bashkësi që i bashkon gjuha, tradita historike, zakonet e njeta .

-Kombësia; nenkupton grupe njerzish që banojnë në një territor të përbashkët , që kanë të kaluar të njejtë që kanë një gjithë një kulturë dhe i lidh qëllimi i përbashkët për vetëvendosje.¹⁴⁰

Vetëvendosja në planin ndërkombëtar konsiston .

a-Të drejten e popujve ose të kombëve për shpëtimin ose formimin e një shteti të pavarur.

b-Të drejten e popujve ose kombëve për shpëtimin me qëllim të bashkimit me një shtet tjetër.

c- Të drejten e popujve ose kombëve për bashkimin me shtetin me të cilin kanë qënë dhe më parë por tani si antarë federate ,si njësi autonome etj .E jo në kontekst të shtetit unitar.

- Koncepti i stabilitetit kombëtar; Nga kënvështrimi më i gjërë apo sisteme disa autorë e përcaktojnë "mundësia që sistemi të ruaj të gjithë karakteristikat e tij thelbësore që asnjë kombë i vetëm të mos bëhte dominues që shumica e pjesëtarve të tij të vazhdojnë të mbijetojnë dhe të mos ketë ndonjë luftë në shkallë të gjërë". Kurse nga këndvështrimi më i kufizuar i autorëve të vecantë stabiliteti do të lidhej me "mundësin e ruajtjes së pavarësisë së tyre politike dhe integriteti territorial pa ndonjë mundësi të madhe për tu angazhuar në ndonjë luftë mbijetese".¹⁴¹

3.SHPËRBËRJA E ISH-JUGOSLLVIS.

Shpërbërja e Jugosllavis nisi në vitin 1990 dhe mund të themi se shtetet përbërse të federatës përdorën dy rrugë vetëvendosje

1-Vetëvendosja moderve perëndimore që u përdorë nga Sllovenia dhe Krocia dhe dy vetëvendosjet që u përdorën nga Bosnje-Hercokovina dhe Maqedonia.

Në rastin e Sllovenis mund të themi se patëm një zhvillim më progresiv të vetëvendosjes sepse nuk u përdor dhuna as luftë por u përdorën mënyra demokratike të vetëvendosjes si Miratimi i Kartës Themelore të Sllovenisë qeshor 1989 që përmbante 1 –Të drejtën e Sllovenisë për të mbrojtur demokratizimin e vendit bazuar mbi sovranitetin e popullit.2-të drejtat e njeriut dhe lirinë qytetare 2- të drejtat e përherhme dhe të patjetërsueshme për vetëvendosje kombëtare së bashku me barazimin me të gjitha kombësit dhe pakicave të tjera kombëtare. Kjo kartë dhe reformat e tjera kushtetuse bëri që kërkesa e Sllovenis për vetëvendosje të ishte më liberale nga sa u ndoq nga republikat e tjera Jugosllave duke përjashtuar Kroacin që ndoqi oi të njejën rrugë si Sllovenia Ndryshe nga këto dy republika të

¹⁴⁰ Wikipedia.org/www.Wiki/Demokracia-Kombi/Vetëvendosja

¹⁴¹ Karl Dectch dhe J.Davit Singer.Multipolar Syetems and Intenational Stabiliy World Politics.16-Nr3 prill 1969 faqe 390-391

përmendura më sipër, republika e tjera Jugosllave si Maqedonia [FROM] dhe Bosnje-Hercogovina ndoqën një rrugë tjetër për vetëvendosjen e tyre drejtë pavarësisë . Ato kërkonin një rishikim të Jugosllavis dhe jo shpëtim prej saj por kërkonin pavarësin e vendëve të tyre dhe të ishin pjesë e saj.

Komisioni për ish-Jugosllavin vendosi shpërbërjen e kësaj federate me arsytimin ;ekzistenca e një shteti federative i cili është formuar nga disa etnicitete të veçanta, komprometohet seriozisht kur shumica e këtyre etnicitetve që kanë një pjesë të madhe të territorit dhe të popullsis qëndrojnë në vete si shtete të pavarura e sovraane dhe për pasojë shteti federative nuk mund të ushtroj pushtet në mënyrë efektive. Mund të themi që faktori ndërkombëtar ndaj ish-Jugosllavis përdori dy kategoria masash një shtërnguse dhe një jo shtërnguse .Këto masa shtërnguse merreshin në kuadër të parimit të vetëvendosjes që u takonte këtyre republikave që përbënin atë që quhej Federata Jugosllave. Ndërsa në rastin e Bosnje-Hercogovinës dhe të Kosovës ishte një tjetër sanksion atë të nderhyrjes ushtarake që u përdor për të ndaluar krimet njerzore që po ndërmerte Serbia

4-RASTI I KOSOVËS.

-Me mbajtjen e Konferencës së Ambasadorve në Londër në vitin 1913, Kosova ishte një ndër territoret që ju shpëtim Shqipëris dhe ju bashkangjite Serbisë. Nga viti 1913 -1945 Kosova nuk pati një status të caktuar si krahinë përbërse e Serbis dhe për shkak të rrethanave historike të kohës si; dy luftat botërore. Gjatë luftës së dytë botërore u fol për një bashkangjite të Kosovës me Republikën e Shqipëris por kjo gjë nuk u realizua kurrë por ishte një premtim lufte nga ana e udhëheqjes komuniste Serbe për mbështetjen e UNÇSH ndaj forcave parizane Serbe për të bërë të mundur çlirimin e Kosovës në atë kohë.

Pas Luftës së Dytë Botërore Kosova u qeveris nga Serbia zyrtare dhe politika e saj ishin të ndryshme nga politika që ndiqte me republikat e tjera pjesë të Federatës ish-Jugosllave. Kjo politik ndaj Kosovës u ndiqte për arsye se ajo nuk konsiderohej një republikë por si pjesë e territorit Serbë. Politika Serbe deri në vitin 1974 nuk ishte shumë e favorshme për shqiptarët e Kosovës sepse synonte popullimin e territorëve nga kolon serb dhe të shpërngulte popullsin kosovare nga trojet e tyre drejt vendëve të Europës dhe Turqisë. Pas miratimit të kushtetutës serbe të vitit 1974 që ishte një kushtetut që i nihte Kosovës disa të drejta politike, ekonomike ,sociale dhe kulturore që asaj nuk i ishin njohur më parë. Më e rëndësishmja ishte se i njohën Kosovës si një pjesë autonome të Serbis. Këto kushte bënë që në Kosovë të krijoheshin institucionet shtetërore si; parlamenti, presidenti, qeveria, etj.

Kjo solli edhe krijimin e një sistemi gjyqësor kosovar me në krye Gjykatën Kushtetuse Kosovare. Nga ana tjetër patëm një zhvillim të jetës arsimore me hapjen e Universiteteve dhe shkollave duke përdorur gjuhën shqipe në këto institucione të përmendura më sipër. Kushtetuta serbe e vitit 1974 solli një zhvillim të Kosovës por me një ndryshim sepse Kosova ishte vetëm një krahinë autonome që ishte pjesë e territorit serbë dhe nuk mund të themi që ishte një republikë e shtatë përbërse e ish-Jugosllavisë. Pas vdekjes së Titos në 1981 për Kosovën do të vështirësohej si jeta politike, ekonomike dhe sociaal kulturore. Kosovës ju hoq e drejta e autonomis që kishte të njohur nga kushtetuta e vitit 1974 .U

reduktua jeta parlamentare dhe u caktua një ministër nga Serbia që e përfaqësonte atë në parlamentin serbë .Ekonomia e kosovës që vetëadministrohej ju kalua institucionëve serbe. Këto ndryshime sollën dhe revoltat e para në Kosovë të vitëve 1986 e mbrapa dhe shfaqën politikën serbe që do të ndiqej ndaj Kosovës për një kohë të gjatë. Nga kjo periudhë deri në 1999 u ndoqë një politikë diskriminuese ndaj popullsis së Kosovës që përbënte një shkëlje të hapur të konventave ndërkombëtare dhe të drejtave të njeriut. Ky represion arriti kulmin kur ndaj popullsis kosovare u kryen dëbime masive ,vrasje te popullsis civile dhe me ndërhyrjen e forcave të armatosura në territorin kosovar ndaj popullsis civila të paarmatosur gjë që përbën një shkëlje të konventave ndërkombëtare. Ishin pikërisht krimet që bëri Serbia ndaj popullsis kosovare që u konsideruan si krime lufte dhe krime kundër njerzimit ishin edhe arësytet që e legjitimuan krijimin e UÇK dhe të drejtën e saj për të luftuar për një vetëvendosje të Kosovës. E drejta e luftimëve të UÇK ishte e drejtë subjektive sepse është liria e veprimittë popullsis kosovare. Në rastin e kosovës ne kishim të bënim me një popullsi të lidhur historikisht me truallin në kuptimin fizik. Kjo popullsi ishte zëvendësuar nga pasardhës e tyre, sepse karakterizoheshin nga të njejtat karakterisika me pararendsit e tyre. Brezat pasoj njëri-tjetrit dhe kjo krijon një vazhdimsi jete nga brezi në brez të subjektëve që përbëjn popullsin kosovare. Afrimiteti i zakoneve të përbashkta ose të njejtës kulturë pra ajo që quhet pasuri shpirtërore e një populli .Në rastin e kosovës nuk kemi vetën një vazhdimsi por edhe një banim të vazhdoshëm të popullsis në të njejtat territore të paraardhsve të tyre.serbe .U ndalua arësimi dhe pordorimi i gjuhës shqipe .

Këto ishin dhe disa arësye të tjera që i nihej popullsis së kosovës për kërkimin e vetëvendosjes deri në shkeputje të plotë.

Lufta e bër nga UÇK ishte një rrugë që e çonte Kosoven drejtë një vetëvendosje , shkëputjes përfundimtare dhe pavarsisë të plotë nga Serbia. Kjo e drejtë i nihej asaj dhe nga dokumentet më të rëndësishme ndërkombëtare duke filluar nga Karta e Kombëve te Bashkuara e cila në nenin 1 pika 2 thotë.

-Të zhvillohen mardhënie miqësore midis kombve ,të cilat bazohen në parimin e barazisë dhe të vetëvendosjes së popujve si dhe të marrin masa të tjera të përshtatshme për konsolidimin e paqes.¹⁴²

Kjo pikë i nenit 1 të kartës së OKB bie tërsisht në kundësthim me të gjitha politikat e ndjekura serbe ndaj popullsis së kosovës keta bien ndesh dhe me nenin 55 të Kartës së OKB i cili thotë.

Për të krijuar atë gjndje stabiliteti dhe mirëqënje që është e nevojshme në mënyrë që në mes kombeve të mbizotroj mardhënie paqësore dhe miqësore të cilat bazohen në respektimin e parimit të barazis dhe vetëvendosjes.¹⁴³

¹⁴² Karta e Kombeve të Bashkuara neni 1 pika 2

¹⁴³ Karta e Kombeve të Bashkuara neni 55

Një legjitimim tjetër të drejtës për vetëvendosje popullsisë së Kosovës I njihet dhe nga Pakti Ndërkombëtar për të Drejtat Civile dhe Politike nga neni 1.

-Të gjithë popujt kanë të drejtën e vetëvendosjes .Në bazë të kësaj të drejte ,ata përcaktojnë lirisht statusin e tyre politik dhe ndjekin lirisht zhvillimin e tyre ekonomik shoqëror dhe kulturor.

-Për të arritur qëllime e tyre të gjithë popujt mund të disponojnë lirisht pasuritë dhe burimet e tyre natyrore ,pa cënuar kurrëfar detyrimesh që rrjedhin nga bashkpunimi ekonomik ndërkombëtar që bazohet në parimin e përfitimit të ndërsjelltë dhe në të ndërkombëtare .Një popull nuk mund të privohet nga mjetet e veta të jetesës në asnjë rast.

-Shtetet palë të këtij pakti ,duke përfshirë ato që janë përgjegjëse për administrimin e territoreve jove të qeverisë dhe të territoreve nën kujdestari,ndimojnë realizimin e së drejtës së popujve për vetëvendosje dhe respektojnë këtë të drejtë në përputhje me dispozitë e Kartës së Kombve të Bashkuara.¹⁴⁴

Duke parë nenin që cituam më sipër ne shohim një tjetër legjitimim të popullit të Kosovës. Janë dhe një sërë konventash të tjera ndërkombëtare që i japin të drejtë popullit të Kosovës për një pavarësi të plotë një tjetër është Akti Final i Helsingut i cili thotë .

-Në bazë të parimit të barazisë së popujve dhe të së drejtës së tyre për vetëvendosje të gjithë popujt kanë të drejtën të vetëvendosin në liri të plotë kurë të duan dhe sit ë duan statusin e tyre të brendshëm dhe të jashtëm pa ndërhyrje nga jashtë dhe të vazhdojnë sipas dëshirës së vetë zhvillimin politik,ekonomik,shoqëror dhe kulturor.¹⁴⁵

Dhe kjo pikë që cituam më sipër është një pikë e një dokumenti ndërkombëtar që i jep një të drejtë të plotë lëvizjes për vetëvendosje të popullit të Kosovës .Por ne kemi disa konventa dhe dokumenta ndërkombëtare që legjitimon të drejtën e popujve për një vetëvendosje.

E drejta ndërkombëtare i njeh të drejtën një populli të shkëputen kur plotëson disa parime .

1-Duhet të ekzistoj një popullësi e cila formon një pakicë në lidhje me popullësinë e shtetit amë ,kjo pakicë në lidhje me shtetin amë duhet të përbëjë një shumicë në territorin e caktuar të së cilës ajo banon dhe që synon të shkëputet

2-Ky grup popullsië së caktuar duhet të ketë provuar vuajtje të shumta nga ana e shtetit amë nga i cili synohet të shkëputet .

3-Të ketë pësuar shkelje serioze ose mohime të së drejtës së brendshme për vetëvendosje nëpërmjet një politike diskriminuese .

4-Shkëputjen dhe dhunimin e të drejtave themelore të njeriut e pjesëmarrësve të atij grupi të popullësisë .

¹⁴⁴ Pakti për të Drejtat Civile dhe Politike neni 1

¹⁴⁵ Akti Final i Helsinkut

5-Nuk duhet të ketë ndonjë mjet-ndreqje për zgjithjen paqësor të konfliktit.¹⁴⁶

4.1-Rrugat e ndjekur nga Kosova për vetëvendosje

Kosova me republikat e tjera federative dhe krahasuar dhe me krahinen e Vojvodinës Kosova nuk kishte kontroll mbi territorin e vetë dhe popullësin sepse organet dhe institucionet e Kosovës që ishin paralizuar nga lufta.Kur në vitin 1989 Kosovës iu hoq autonomia ajo bëri disa hapa drejt vetëvendosjes dhe pavarësisë së plotë të vëndit.Në shtatorë të vitit 1990 u mbajtë një referendum nga popullësia e Kosovës që e shpalli Kosovën një republik federative Brenda jugosllavisë.Popullsia e Kosovës ploconte dy kriteret të vetëvendosjës .

1-vetëvendosjen etnike kemi kur një etni e caktuar themi që aktivizon itnetitetin etnik dhe që synon pavarësin dhe sovranitetin në shtete të caktuara dhe krijimin e një shteti të ri.

2-vetëvendosje territoriale keim arëherë kur popullsia e ka territorin e vet dhe ajo kërkon ta lirojnë nga disa fakte si psh;territore e qeverisura jo nga kjo popullsi ,territore nën kujdestari.

3- një rast tjetër të vetëvendosjes kemi atëherë kur etnit të ndryshme vendosin me anë të referendumeve.Këto raste janë me të shpeshta në ato zona që janë të kufizuara midis shtetesh ku etnia zgjedh ne anë të referendumit se kujt shteti do ti bashkohet.

Duke u bazuar në keto tre pika te paraqitura me sipër ne shohim e në rastin e Kosovës si nga ana etnike dhe nga ana territorial ajo I ploteson keto dy kushte sepse ne në Kosovë kemi një etni të caktuar që përbën shumicën e popullsis dhe një territor historic të kësaj popullsie me banim të përhershëm nga kjo etni.Duke u bazuar në të drejtën ndërkombëtare kemi tre raste kur një popull mund të këkoj shkepjetjen me të drejt .

1-popujt nën sundim kolonial.

2-popujt nën sundim e të huajve .

3-popujt të cilve e derjta për vetëvendosje të brenshme është shkelur tërsisht nga qeveria e cila nuk përfaqëson popullin.

Mund të themi se në pikën e tretë mund të futet dhe rasti i Kosovës për arësyet se qeveria Serbe nuk përfaqësonte asnjë interes të popullsis kosovare por ne faktë ajo ishte aktori kryesor që shkelte të drejtat më themelore që mund të gëzoj një popull.Shteti ka disa synime me disa karaktere të përgjithshme të siguroj mbajtjen e mardhënive te rregullta dhe të harmonishme ndërmjet subjektve që e përbëjn atë dhe që të ndjek një zhvillim të këtyre faktorve politil,social-ekonomik dhe kulturor të cilat nga ana e Serbis u shkelën në mënyrë të hapur ndaj popullit shqipëtar të Kosovës.

¹⁴⁶ Wikipedia.org/www.Wiki/Demokracia-Kombi/Vetëvendosja

5.STATUSI I KOSOVËS SIPAS REZOLUTËS 1244

Rezoluta 1244 e Këshillit të Sigurimit u miratua më 10 gusht 1999 pas marrëveshjes së tërheqjes të trupave Serbe nga Kosova. Kjo rezolut përcaktonte statusin politik të Kosovës si proktetorat të OKB-së dhe i jep administrimin e Kosovës po kësaj organizate ndërkombëtare.Sipas kësaj rezolute OKB-ja ka perffjigjesin e administrimit civil ndërsa NATO të administrimit ushtarak të Kosovës.

Rezoluta 1244 përfshinte:

- a. Autonomin dhe kontrollin ndërkombëtar mbi Kosovën
- b. Nuk bënte ndryshime në kufijt e Jugosllavis së mbetur
- c. Njihte autonomin thelbësore të Kosovës dhe linte shtegun hapur për një status të pavarur të Kosovës në të ardhmen.
- d. Përcaktonte krijimin e një autonomie dhe vetëqeverisje të Kosovës deri në zgjidhjen përfundimtare të gjëndjes.
- e. Organizonte dhe mbykqyrte zhvillimin e institucionve të përkoshme për vetëqeverisjen demokratike dhe autonomi deri në zgjedhjet politike .
- f. Në një fazë përfundimtare të mbykqyrjes të bëhet kalimi i pushtetit nga institucionet e përkoshme tek institucionet e theneluara me mereveshje politike.

6.SHPALLJA E NJËANSHME E PAVARËSISË

Kosova shpalli pavarësinë e saj më 17 shkurt 2008. Pavarësi u mirprit dhe u njoh nga shumë shtete dhe kjo përbente një hap të rëndesishëm për hapat e mëtejshme të Kosoves. Por në atë kohe u shtrua disa pyetje për ligjshmërin e shpalljes së pavarësisë së Kosoven:

1-Apërbënte kjo pavarësi shkelje të integritetit të shtetit të Serbisë;po ta shohim me një këndvështrim të ngusht të Drejtën Ndërkombëtare dhe në mënyrë strikte mund të themi,se përbëntë një shtetje të sovranitetit territorial të Serëbisë. Por nga ana tjerër ishte e drejta e vetëvendosjes së popullit të Kosovës të një populli që i ishin shkelur të gjitha të drejtat elementare që mund të gëzoj një popull i një shteti. Populli shqipëtar i Kosovës plotësonte të gjitha kushtet e vetëvendosjes. Ato kanë një gjuhë,kultur,traditë dhe ishin pasardhës të pashkëputur nga trojet e tyre .Përveç faktve të përmendura më sipër ishin dhe politikat e ndjekura nga Serbia ndaj popullit të Kosovës duke kryer krime lufte dhe genocid me qëllim shfarosjen e etnis shqipëtare në Kosovë.

7.VENDIMI I GJND MBI SHPALLJEN E NJËANSHME TË PAVARËSISË SË KOSOVËS

Gjykata Ndërkombëtare e Drejtësisë (GJND) me seli në Hagë ka shpallur vendim këshilldhënës sipas të cillit deklarata e shpalljes së njëanshme të pavarësisë të Kosovës nuk ka shkelur të drejtën ndërkombëtare ,sepse e drejta ndërkombëtare nuk ndalon deklarata të tilla. Sipas GJND shpallja e pavarësisë është proces politik dhe jo ligjor.Gjykata nuk mund të pranoj argumentimin e rezolutës 1244 që paraqet ndalesën e shpalljes ose është kundër shpalljes. Aktin i shpalljes së pavarësisë gjykata e kishte vlerësuar se nuk ishte nxjerrë nga institucionet e përkoshme të vetëqeverisjes.Autorët e deklaratës së pavarësisë nuk obligoheshin nga kopetencat dhe përgjegjësit të kornizës kushtetuse.Parandaj gjykata konsistion se deklarata e pavarësisë nuk ka shkelur kornizën kushtetuse. Shpallja e pavarësisë e pasqyron atë se negociatat për statusin përfundimtar kanë dështuar dhe kjo është përcaktuar shë në preambulën e deklaratës, ku i referohet viteve të negociatove të sponsorizuara nga ndërkombëtarët.

8.E DREJTA NDËRKOMBËTARE NUK PËRMMBAN ASNJË NDALES NË DEKLARIMIN E PAVARËSISË.

Nga ana e Gjykatës Ndërkombëtare të Drejtësisë është bërë një pasqyrim i të gjitha ngjarjeve që i kanë paraprirë shpalljes se pavarësisë së Kosovës,duke nisur nga vendosaj e misionit të OKB-së dhe vendosja e KFOR-it dhe organizatave te tjera.

Vendimi i GJND ishte vendimi i parë në praktikën botërore që kjo gjykatë jepte për ligjshmërin e shpalljes së pavarësisë nga një shtet. Deri tani të gjitha rastet e vetëvendosjes në të drejtën ndërkombëtare kanë pasur nja zhvillim të ndryshem nga Kosova sepse Gjnd nuk ishte shprehur me parë për shpalljen e një pavarësie të njëanshme. Ligjshmëria e shpalljes së pari ishte një miratim juridik nga ana e një organi botëror i drejtësisë. GJND i dha një kah të ri mënyrës se si duhet të krijohen shtetet e reja se ti legjitimim pavarësin e shtetve.Një aspekt tjetër ishte se GJND i tha një paralegjitimim njohjes së Kosovës duke e legjitimuar në mënyrë juridike.Duket se kjo ligjshmëri shkon në favor të Kosovës për vetë faktin që i jep e drejta ndërkombetare,duke mos ndaluar një vetëvendosje të popujve.Bazuar në mosndalimin nga e drejta ndërkombëtare dhe të drejtën historike të popullit të Kosovës themi që vendimi i GJND është një vendim i drejtë dhe i bazuar në parimet e së drejtës ndërkombëtare.

PËRFUNDIMET

E drejta e vetëvendosjes është një e drejtë universale që i takonë çdo populli që ia njohin dokumentat ndërkombëtare. Ajo është një e drejtë kolektive e cila ju takon popujve dhe me anë të së cilës ato kanë të drejtë të përcaktojnë lirisht të ardhmen e tyre ekonomike,shoqërore dhe politike duke përfhirë të drejtën për tu shkëputur apo bashkuar me një shtet tjetër.Sikur doli në pah nga ky punim midis diskutimve dhe analizave të mësipërme,kjo e drejtë është ndër të drejtat më të hërshme që ka gjetur pasqyrim në diskutimet filozofike dhe juridike dhe është objekt i shume debateve dhe

kundërshtimeve në lidhje me kuptimin,natyrën e detyrueshme,grupet e individve që gëzojnë atë si dhe format e realizimit në praktiken e saj.Kundërshtitë në lidhje me këto probleme ndikohen kryesisht nga ndikimi që kjo e drejtë ka pasur dhe ka konfiguruar gjeografinë e shteteve të botës dhe interesave të ndërlidhura me kontrollin e territoreve të shteteve.Megjithatë nga pikëpamja ligjore,mund të thuhet që e Drejta e Vetëvendosjes është një e drejtë themelore e mirëpërcaktuar dhe që mund të realizohet në praktikë në përputhje me vullnetin e popujve përkatës në çdo lloj forme të zgjedhur lirisht duke përfshirë të drejtën për tu shkëputur nga një shtet apo për t'ju bashkuar një shteti tjetër dhe nuk mund të vlerësohet kurrësi si një parim politik.

Në rastin e Kosovës,kjo e drejtë i është mohuar paderejtësisht populli i Kosovës prej më shumë se një shek dhe kurrë realizimit të kësaj të drejte në lidhje me këtë .rasti i Kosovës si një rast sui generis janë përdorur shumë teza dhe antiteza të cilat në thelb bien ndesh me vetë kuptimin teorik ligjor të kësaj të drejte dhe kuptimin që ka marrë kjo e drejtë në praktikën e shteteve dhe praktikën e organve quasi gjyqësore dhe gjyqësore ndërkombëtare. Fthashtu në rastin e Kosovës, kjo e drejtë u bë për herë të parë objekt i shqyrtimit të ligjshmërisë së saj në Gjykatën Ndërkombëtare të Drejtësisë e cila përfundimisht duke i dhënë përgjigje pyetjeve mbi ligjshmërinë e shpalljes së pavarësisë së Kosovës si një formë e të Drejtës së Vetëvendosjes,legjitimojë dhe i dha përgjigje përfundimtare pyetjes që e drejta e vetëvendosjes është një e drejtë thelbësore e cila nuk ndalohet por përkundrazi garantohet nga e drejta Ndërkombëtare dhe se posaçërisht ushtrimi i kësaj të drejte nga populli i Kosovës ishte në përputhje me të drejtën ndërkombëtare.Sigurisht kjo praktikë përbën *de facto* dhe *de jure* një kornizë të re mbi kuptimin e kësaj të drejte dhe statusin e saj në të Drejtën Ndërkombëtare.

BIBLIOGRAFIA

- ❖ Jordan Daci" Të Drejtat e Njeriut".Botimi III
- ❖ Karta e Kombeve të Bashkuara
- ❖ Deklarata mbi Dhënien e Pavarësisë Vevdëve Kloniale dhe Popujve
- ❖ Karta e Parisit [OSBE]
- ❖ Deklarata e Vjenës
- ❖ Wikipedia.org/www.Wiki/Demokracia-Kombi/Vetëvendosja
- ❖ Karl Dectch dhe J.Davit Singer.Multpolor Syetems and Intenational Stabiliy Ëorld Politics.16-Nr3 pril 1969 faqe 390-391
- ❖ Pakti për të Drejtat Civile dhe Politike
- ❖ Akti Final i Helsinkut
- ❖ Pakti Ndërkombëtar për të Drejtat Civile dhe Politike
- ❖ Deklarata mbi Marrëdhëniet Miqësore Ndërmjet Shtetëve
- ❖ Pakti Ndërkombëtar mbi të Drejtat Ekonomike ,Sociale dhe Kulturore;
- ❖ Dokumentet e Parisit ,Vjenes,dhe Kopenhagut

FENOMENI I DEKURAJIMIT TË TË RINJVE SHQIPTARË NË KONTEKSTIN POLITIK.

Msc. Alma Bakiu, Msc. Adiona Hametaj

Drejtoresh gjimnazi, almabakiu@live.com

Mesuese e filozofise, adionahametaj@hotmail.com

ABSTRAKT

Rinia është forca gjeneruese më premtuese e zhvillimit të një shteti si dhe të krejt shoqërisë njerëzore, megjithatë shumë pak nga energjia e saj shfrytëzohet dhe rrallë kjo energji kanalizohet në drejtimin e duhur për të dhënë fryte në dobi të shoqërisë.

Përshirja e të rinjve në vendimmarrje është domosdoshmëri e zhvillimeve bashkëkohore shqiptare, si rrjedhim është domosdoshmëri përshirja e tyre në partitë politike dhe në vendimmarrjen politike shqiptare, kështu ata do të vendosnin vetë për çështje që lidhen drejtpërdrejt me ta.

Tendeca për t'i bërë qytetarë aktivë, të ndërgjegjshëm dhe të përgjegjshëm për potencialin që zotërojnë, sot, prej partive politike e kryesisht prej asaj që është në pushtet, është më e madhe, por të rinjtë vazhdojnë të ngelen të stepur, të zhgënjyer dhe të distancuar nga politika dhe vendimmarrja.

Kjo sjellje nuk është e rastësishme dhe as reflektim i momentit politik, por është rrjedhojë e të gjithë faktorëve dhe aktorëve që kanë kushtëzuar zhvillimet politike dhe historike të Shqipërisë në tranzicionin pasdiktatorial, po aq sa dhe të vendeve ish-komuniste të Evropës.

Të rinjtë tanë përshkojnë të njëjtën rrugë nëpër të cilën kanë kaluar dhe të rinjtë evropianë dhe kryesisht ata të vendeve ish-komuniste. Për këtë arsye në këtë studim do të analizohet situata dhe qëndrimi i rinisë ndaj politikës dhe do të nxirren përfundime modeste në lidhje me këto fakte.

Fjalë çelës: të rinjtë, qytetarë aktivë, integrim, potencial, meritokraci

HYRJA

Të rinjtë shqiptarë po përjetojnë ndër vite fenomenin e dekurajimit politik. Siç do të shihet, ky fenomen negativ nuk vjen vetëm si pasojë e politikave difektoze vendore, por edhe si simptomë e një reçesi dhe nënshtrimi kulturor që të rinjtë perëndimorë po përjetojnë në kohën e krizës financiare globale. Në fillim fenomeni do të shqyrtohet nga ana teorike. Më

tutje, do të shihet se si trajtohen të rinjtë perëndimorë dhe cilat janë perspektivat e tyre politike. Tabloja është një përshkrim real dhe jo fort optimist, gjithsesi, do të shihet në fund se ky është një proces normal i cili përbëhet prej ndërthurjes midis rëzimit ekonomik global dhe kontekstit të tranzicionit demokratik shqiptar. Të rinjtë preken katërcipërisht prej ndryshimit institucional përgjatë periudhës së tranzicionit dhe demokratizimi dhe pas kësaj vjen rimëkëmbja.

Zakonisht mundësia për të ngritur e për t'iu përgjigjur disa pyetjeve, na vjen vetëm kur probleme të ndryshme na i shtrojnë ato pyetje për herë të parë. Kështu, kur në vitin 2008 Partia Socialiste Shqiptare deklaronte se ajo do të rifreskonte radhët e saj, të gjithë mendonin se rifreskimi do të bëhej nëpërmjet figurash të reja. Por dy pyetje lindën. Dy pyetje të cilat lindin në cilindo rast kur radhët politike të një partie kanë nevojë për rifreskim. Cili është kuptimi i rifreskimit, në radhë të parë? Dhe nëse ai do të thotë “integrim i të rinjve në politikë”, çfarë sektor social do të kuptojmë me termin “të rinj”? A mos vallë ata janë të rinj në moshë, apo të rinj sipas faktit se kanë qenë të panjohur mediatikisht më parë në këtë punë? A e kanë të rinjtë shqiptarë vullnetin e pjesëmarrjes në politikë, dhe çfarë duhet të kuptojmë me pjesëmarrje politike të tyre? Sa e kuptojnë vetë të rinjtë ç’potencial përbën në duart e tyre vendimmarrja politike?

ZHVILLIMI

Si fillim duhet të kuptojmë konceptin e **qytetarit aktiv**. Por çfarë është qytetaria aktive, në thelb? Ajo përbën të drejtat politike, sociale dhe civile të individëve, por edhe duke shkuar më tej; ushtrimi i plotë institucional i këtyre të drejtave (Marshall 1950: fq. 17- 18). Sipas Bynner, Chisholm dhe Furlong, *“Të rinjtë europianë e kanë shumë të vështirë ta kultivojnë këtë sens [sënsin e qytetarisë aktive], e për rezultat, ata janë të prirur drejt zhgënjimit, mospjesëmarrjes politike, ankimeve se rrethet integruese politike janë të mbyllura... (Bynner, Chisholm, Furlong 1997: fq. 206).”*

Duke qenë të zhgënjyer ose të frustruar, të gjendur të pafuqishëm përpara mirazhit politik, të rinjtë europianë (e logjikisht këtu më shumë ata të vendeve në tranzicion) kthehen në qytetarë pasivë, ose më keq, as nuk e kuptojnë fare se çfarë potenciali të madh u ofron atyre fakti i të qenit **qytetarë**. Potencialin më të madh, gjithsesi, për ta kuptuar se çfarë të drejtash të mëdha u jep qytetaria aktive, e kanë ata idealistë që sapo kanë mbaruar universitetin, ende në kryqëzimin e karrierës të cilën do të ndjekin. Pikërisht këta shqiptarë të kësaj moshe do të merren në shqyrtim këtu.

Por problemi i dytë, siç u shkrua në fillim, lind. Tani dihet target group-i i moshës dhe edukimit. Dihet se çfarë përbën qytetaria aktive dhe iluzionet që sjell politika si bllokuese e rreme e rifreskimit të vetvetes. Por s’mund të kalojmë ende në kontekstin shqiptar, në qoftë se më parë nuk dimë se çfarë duhet kuptuar me termin “pjesëmarrje politike”. Pjesëmarrja politike është një term mjaft i gjerë për qytetarinë aktive dhe do të shpjegohet nëpërmjet dy nën-kategorizimeve kuptimore. I pari është pjesëmarrja si objektiv dhe i dyti pjesëmarrja si parim. Pjesëmarrja si objektiv nënkupton se në kushtet e papunësisë së lartë të një vendi, të rinjtë do të kenë më shumë aspirata për ta parë politikën si një

“trampolinë drejt fitimeve materiale” dhe pozicionimit të sigurt në shoqëri. Në këtë optikë ata mund që do të marrim në shqyrtim pas-universitarët gjenden në një dilemë mes vuajtjes së papunësisë dhe militantizmit politik, me shpresën se ky i fundit një ditë do të kthehet në favor të tyre (Duffy 1998: fq. 227- 228). Nga ana tjetër pjesëmarrja si parim tregon se “...në kushtet e një psikologjie postmoderne të fragmentimit të karaktereve dhe idealeve, të rinjtë perceptojnë mungesën e idealeve dhe identitetit, e për pasojë kërkojnë një strukturë për të krijuar idealet dhe identitetin. Ata ndihen të përfaqësuar duke përfaqësuar vetveten (Wenger 1999: fq. 140- 141).”

Kjo do të thotë se nganjëherë pjesëmarrja politike shihet si një ideal për të “përmirësuar gjërat” apo për të gjetur vetveten tek këto përmirësime. Kjo ndodh në kushtet kur sistemi politik i një vendi është në një periudhë të keqe të jetës së tij. Në këtë kontekst, sipas një sondazhi të PIC (Pew Internet Center) të rinjtë amerikanë flasin shumë për politikën nëpër blogje, rrjete sociale e faqe interneti, por kjo shërben thjesht si një pompë shkarkimi të pasionit të tyre politik, duke i lënë ata më tej të frustruar ndaj të njëjtit realitet politik. Ata kanë dëshirë të marrin pjesë në politikë, por konteksti demoralizues i reçesit ekonomik global i bën elitat politike të padepërtueshme. Kjo dëshirë e tyre e madhe për pjesëmarrje politike shihet sipas sondazhit të PIC (“Political Participation of Young People in Europa” Project) tek fakti se në vitin 2007, 80% e 2000 të anketuarve flisnin për politikën nëpër rrjete sociale dhe internet ishin të sensibilizuar ndaj problematikave pragmatiste dhe konkrete, por 60% e tyre nuk kishin besim tek politika. Për më tepër, 81% e tyre nuk kishin besim tek vetë partitë politike. Duket qartazi pra trendi perëndimor i mosbesimit të ndërthurur me dëshirën.

Por a vihet re në Shqipëri i njëjti trend?

Në Shqipëri roli i të rinjve në politikë është minimal. Edhe njëherë që Partia Socialiste inicioi një rifreskim të radhëve të saj, ajo thjesht futi atje figura të reja mediatikisht, por edhe mjaft të integruara si militantë të vjetër. Sipas teorive elitiste të Gaetano Mosca, në shoqëritë autoritare me tendencë demokratike (si kjo e jona), ka një prirje që elitat të emanojnë një pushtet që shkon nga lart- poshtë, një pushtet që shkon prej klasës së tyre, tek klasa e atyre që dëshirojnë të futen në elitën e organizuar. Megjithatë, ai thotë se “...shoqëri të tilla autoritariste me tendencë demokratike, edhe pse krijojnë përshtypjen se kanë elita politike të padepërtueshme, kanë tendencën të gjykojnë nga lart-poshtë nëpërmjet parimeve të meritokracisë. Pra klasa sunduese shqiptare zgjedh nga klasa e mesme në bazë të parimeve të meritokracisë (Mosca, 1939: fq. 50- 72).”

Partitë politike shqiptare, edhe pse në fasadë nuk duket kështu, kanë një marzh lejimi të të rinjve për t’u futur në radhët e tyre. Po pse atëherë roli i të rinjve në politikën shqiptare është shumë i ulët? Alternativa e vetme e ngelur për t’iu përgjigjur kësaj pyetjeje, është se të rinjtë post-universitarë nuk e kanë kuptuar se çfarë është qytetaria aktive, aq më pak mund ta kuptojnë këtë gjimnazistët.

Më tutje do të fokusohemi tek Partia Socialiste e Shqipërisë, si një parti e cila sot është në pushtet, përpiqet të krijojë klimën e duhur për zhvillimin e vendit dhe përfshirjen e

rinisë në këtë zhvillim, ende pa ia dalë të kënaqë pritshmëritë e tyre. Fakt është që elita e rinisë shqiptare vazhdon të synojë ikjen për studime jashtë vendit, pa kthim. Politika e sotme shqiptare i ka zhgënjyer të rinjtë, edhe pse ka pretenduar që të krijojë një katarsis. Sipas Fugës, në një gjykim të tijin politik “...e majta shqiptare është ende e paqartë në ideologjinë e saj (Fuga, 2001: fq. 57).” Sot kemi të qartë objektivat politikë, por ideologjinë ende jo.

Partitë ish-komuniste të Europës Lindore janë më së shpeshti parti klienteliste. Por kjo gjë është e vërtetë dhe për partitë më të reja, ato të krijuarat në demokraci. Madje te këto të fundit, blerja e elektoratit bëhet në mënyrë më të drejtpërdrejtë. Kjo do të thotë se këto parti e konsiderojnë elektoratin vetëm si njësi votuese e marrjes së fitores në zgjedhje elektorale. Partitë klienteliste kanë një elektorat të gjerë, e megjithatë ky elektorat është i brishtë e i paqëndrueshëm. Pse? Sepse nuk kemi të bëjmë në këtë rast me një elektorat i cili mbështetet mbi ideologjinë ose mbi pikëpamje të së majtës apo të djathtës, por vetëm me një marrëdhënie midis klientit dhe dhënësit të shërbimit. Në momentin që nuk ekzistojnë idealet dhe parimet e qytetarisë, partia klienteliste i ofron votuesit të saj, klientit, punë ose të mira materiale të cilat këtij i interesojnë dhe ky i siguron partisë votën. Sidomos reagime klienteliste ka në prag fushatash, kur pritshmëritë dhe realiteti nuk përputhen. Kjo duket tek flutkuimet e elektoratit të një partie në momentin që është në pushtet dhe në momentin që nuk është në pushtet. Në momentin që ajo ndodhet në pushtet, cdo parti ka tendencën të zgjerojë elektoratin e saj. E kundërta ndodh me humbjen e zgjedhjeve; elektorati firon drejt palës fituese.

Partia fituese nuk është më në gjendje të akomodojë në administratë ose në punë publike gjithë elektoratin e saj dhe kështu që duhet të sajë linja ideologjike që të kthehet në një parti deri diku masash, përndryshe dështimi është i afërt. E gjitha kjo tregon se e majta apo e djathta, më shumë se ideologjinë, shfrytëzojnë raportet e interes dhe është më se e qartë, ku mungon frymëzimi ekziston e mbizotëron interesi.

Pra iluzioni i të rinjve shqiptarë ka marrë një parashtrim të ri. Ata, objektivë apo parimorë qofshin në pjesëmarrjen e tyre politike, mendojnë se pushteti dhe paratë janë i vetmi kriter për të realizuar jetën dhe politika është një trampolinë e mirë që e mundëson këtë. Edhe më keq, paratë janë kriter për të hapur OJQ e Grupe Interesi. Paratë, sipas atyre të rinjve post-universitarë që vlera monetare u mungon më shumë se të gjithëve, është ingranazhi i cili luan gjithçka në këtë vend. Pra edhe ata më optimistët, ruajnë një ndjenjë stepjeje të tejskajshme, duke menduar se pjesëmarrja e tyre politike në Shqipëri është e pamundur ose dhe kur mundësohet, është e parëndësishme dhe ndihen të papërfillur. Në këto kushte zhgënjimi, ata ose largohen tërësisht prej politikës, duke ulur edhe vlerën e votës nëpër zgjedhje elektorale, ose militojnë për vite e vite në rreshtat partiake, derisa “radha” t’u vijë atyre.

Argumentuam se zhgënjimi i të rinjve shqiptarë me politikën është imminent dhe varet nga dy faktorë. Pikësëpari, kriza ekonomike globale, efektet e së cilës janë të pakundërshtueshme. Por ekziston edhe një faktor tjetër që ndikon në ngushtimin e madh të hapësirave për të rinjtë në elitat politike shqiptare; procesi i demokratizimit. Në pamje të parë kjo duket si kontradiktore, pasi demokracia dhe demokratizimi ngjajnë si procese të

cilat i çlirojnë të rinjtë prej apatisë së tyre dhe u lejojnë qarkullimin politik. Megjithatë, procesi i demokratizimit bën të kundërtën. Sipas Przeworski procesi tranzitor i demokratizimit të vendeve lindore dhe jug-lindore të Europës par rënies së Murit të Berlinit kalon në tri faza.

1. *Faza e parë* është rrëzimi i institucioneve dhe status quo-së komuniste.

2. *Faza e dytë* ka të bëjë me ndërtimin e institucioneve të reja demokratike

3. *Faza e tretë* dhe finale e demokratizimit ka të bëjë me implementimin e institucioneve demokratike (Przeworski, 1991: fq. 13).”

Shqipëria ndodhet në *fazën e tretë* të demokratizimit, pra në fazën e implementimit të institucioneve demokratike pas ndërtimit dhe sinkronizimit të tyre. Kjo është dhe faza më e vështirë e zhvillimit. Këtu hyn në lojë koncepti i kulturës politike: kultura politike demokratike fitohet me kalimin e kohës dhe kërkon më shumë durim, sesa krijimi i institucioneve demokratike. Në këtë aspekt, ndërtimi i forumeve rinore të partive politike për shembull, nuk garanton se ajo do të jetë një mënyrë e mirë depërtimi për të rinjtë në politikë. Dy forumet kryesore politike të të rinjve janë Forumi Euro-Socialist Shqiptar dhe Forumi Rinor i Partisë Demokratike. Deri pak vite më parë këto forume kanë ekzistuar vetëm si entitete të drejtuara nga njerëz të vjetër, edhe pse statutet shprehin qartë se mosha maksimale e vazhdimësisë dhe anetarësimit në këto forume është 30 vjeç, ndërsa në pesë- gjashtë vitet e fundit situata ka ndryshuar, si nevojë e brendshme e politikës për të qenë më pranë të rinjve dhe zhvillimit.

Të rinjtë janë të zhgënjyer prej këtyre forumeve kur u mungon kultura demokratike. Forumet rinore duhet të jenë simboli dhe shembulli i depërtimit të të rinjve në politikë, por deri më tani nuk ka ndodhur kështu dhe të rinjtë janë kthyer shpesh në militantë të thjeshtë të cilët ngjiten postera nëpër mure në kohë fushate. Kjo i demoralizon ata totalisht dhe demoralizimi kthehet jo vetëm në fenomen politik, por edhe në fenomen social e psikik. Demoralizimi kthehet në patologji.

Megjithatë, nëse pohojmë se demoralizimi i të rinjve shqiptarë vjen edhe si pasojë e procesit teknik dhe politik të demokratizimit, duhet të pranojmë edhe se përmirësimi i kushteve për anetarësimin e të rinjve në politikë (pra në rifreskimin e elitave politike) duhet të jetë tregues i një procesi demokratizimi të suksesshëm në fazën e tretë. Tregues i një të tillë shprese janë ngjarjet që kanë ndodhur e po ndodhin me Forumi Rinor Euro-Socialist Shqiptar (FRESH). Oganizimi i zgjedhjeve dhe votimeve të drejtpërdrejta nga të rinjtë, në cdo rajon të Shqipërisë, për të zgjedhur pikërisht ata që do t'i përfaqësojnë në instancat më të larta. Mbi 2000 të rinj e të reja të deleguar prej secilës njësi të Partisë Socialiste (s'ka rëndësi këtu përmbajtja politike e të majtës apo të djathtës) votuan për 8 të rinj të cilët aspironin për politikanë të ardhshëm. Në rastin konkret kërkohet shkëputja prej të shkuarës së forumit, ku nepotizmi dhe prejardhja politike e familjes e të afërme kishte shumë rëndësi. **Meritokracia** ishte fjala kyçe dhe çrrënjosi një sistem duke dhënë një shembull të mirë. Kjo iniciativë që nisi në 2008 u përhap si efekt domino tek partitë konkurruese duke

përmirësuar sistemin politik dhe përmbajtjen rinore brenda tij. Politika për të rinjtë në Shqipëri po fillon të marrë një formë të re, por zhgënjimi është ende prezent. Një nga politikat kyçe për të cilat po llobohet fort është kthimi i forumeve rinore në shkolla mendimi, të cilat do të mprehin jo vetëm edukimin e të rinjve brenda forumit (që ata të ingranohen jo vetëm në veprim aktiv militant, por edhe në mendim politik qoftë edhe aktual), por edhe politikat e partisë. Pra po llobohet që, edhe nëse jo ende prezentë fizikisht, të rinjtë të ingranohen në shtresat elitare politike nëpërmjet ideve të tyre dhe ngadalë të promovohen në media. Tregues i kësaj është edhe rëndësia që media po i kushton sa herë e më shumë të rinjve dhe forumeve rinore.

Ekziston edhe një problem tjetër të cilin na e shpjegon Fuga. Sipas tij, (Fuga, 2008: fq. 418) problemi kryesor që i demoralizon të rinjtë ndaj antarësimit në politikat vendore dhe lokale është **media**. Media u jep këtyre të rinjve një imazh për realitetin shqiptar dhe media shqiptare është ende e paspecializuar, edhe pse e fragmentuar. Kjo do të thotë që gjithë kanalet televizive transmetojnë të njëjtat apo gati të njëjtat programe e lajme, duke bërë të tillë që të rinjtë të shohin të njëjtën gjë kudo që ata e hapin televizorin. Kësaj i do shtuar fakti se lajmet politike zakonisht janë shumë të zymta në Shqipëri, të mbushura me ngërçe politike, prapaska, dallavere politike, biznese të fshehta dhe të pista e me radhë. Përsëritja e këtyre lajmeve në sekuenca të gjata dhe frenetike nuk bën gjë tjetër veçse i dekurajon të rinjtë që të merren me politikën. Pse? Sepse i atrofizon ata, mpin veshët e tyre, sytë e tyre, shqisat e tyre. E në vazhdim, çdo lloj politike e pisët që bëhet në Shqipëri, ata janë indiferentë. Indiferenca e tyre nënkupton se ata nuk do të merren as me organizata jo-qeveritare, duke menduar se këto nuk kanë asnjë lloj peshe e as me partitë politike, të cilat sipas tyre depërtohen vetëm prej të pushtetshmëve dhe të pasurve. Pra target group-i i tyre është i marginalizuar prej politikës. Nga ana tjetër, sipas teorisë së Fugës së eksitim-desensitivizimit, psikologjikisht këto impulse që i jepen trurit ende të paformuar plotësisht të rinjve prej ripërsëritjes të të njëjtave lajme politike pafundësisht, në fillim krijon efektin e eksitimit psikologjik në moshë më të vogël. Prandaj, deri në moshë 14-16 vjeç të rinjtë shqiptarë janë të prirur për ta pëlqyer politikën, për të dashur të bëhen politikanë kur të rriten. Ripërsëritja e të njëjtit lajm politik e bën të duket këtë lajm shumë të rëndësishëm, pra objekt adhurimi. Por pas moshës 18 vjeç, këta të rinj që e kanë adhuruar lajmin politik më parë, fillojnë të desensitivizohen, pra të zhgënjehen dhe të mpihen prej politikës dhe lajmit politik. Ky është në fakt një deformim psikologjik i ofruar prej medias shqiptare dhe duhet rregulluar sa më shpejt, pasi është një nga faktorët që ndikojnë në zhgënjimin e të rinjve prej politikës dhe në mospjesëmarrjen e këtyre të rinjve në politikë.

Si përfundim duhet të shikojmë dy faktorë të cilët kushtëzojnë zhgënjimin e të rinjve shqiptarë ndaj politikës dhe integritit në elitat politike, lokale apo qendrore ato qofshin. *Pikësëpari*, regresi ekonomik global. Siç u vëzhgua prej statistikave edhe në Shtetet e Bashkuara një pjesë shumë e madhe të rinjsh janë të zhgënjyer prej politikës. Këtu u pa raporti midis dëshirës së tyre për të marrë pjesë në politikë dhe pamundësisë për ta bërë këtë gjë, nisur prej zhgënjimit. Dëshira u tregua tek postimet e shumta dhe të shpeshta politike, qoftë aktuale apo teorike që ata bëjnë në internet, nëpër blogje, nëpër rrjete sociale. Mendimi i tyre parësor për integrimin në elitat politike është se duhen sasi të mëdha parash apo

mbështetje të forta politike për të depërtuar atje. Po ashtu vështruam zhgënjimin e të rinjve shqiptarë të lidhur me procesin e demokratizimit. Demokratizimi është një proces i pashmangshëm i tranzicionit demokratik, dhe faza e tretë e tij është e vështirë dhe e dhimbshme. Kjo *fazë e tretë*, implementimi i kulturës demokratike nëpër institucionet e ndërtuara demokratike, ka patur si efekt anësor stanjacionin e elitave, padepërtueshmërinë e tyre prej të rinjve shqiptarë. Kjo e rrit zhgënjimin e tyre. Megjithatë me shpresë po vihet re se forumet rinore politike po ndërmarrin masa që kjo situatë të ndryshojë. Atyre u duhet figura të reja dhe të freskëta si në moshë edhe në mendësi, për të rifreskuar elitat dhe reformuar kontekstin politik shqiptar. Në këtë kuadër ata kanë filluar me aktivitete të ndryshme nga më parë, si për shembull nisma e FRESSH për të ingranuar të rinjtë në primaret e fushatës zgjedhore për kreun e FRESSH në Shqipëri. Forumi ekuivalent i djathtë do të bëjë të njëjtat gjëra, si pasojë e konkurrencës në platforma. Në këtë mënyrë, ka shpresa se në të ardhmen, të rinjtë do të jenë një target group më i afërt me politikën, një target group i cili do ta ndikojë një pjesë të mirë të politikës dhe rrjedhimisht të së ardhmes.

BIBLIOGRAFIA.

- 1. Bynner, J., Chisholm, L., Furlong, A. (1997). Youth, Citizenship and Social Change in a European Context. Aldershot: Ashgate.
- 2. Duffy, K. (1998). Combating social exclusion and promoting social integration in the European Union. London: Hasbro.
- 3. Fuga, A. (2008). Brirët e Dhisë. Tiranë: ORA Botime.
- 4. Fuga, A. (2001). Majtas jo Djathtas. Tiranë: ORA Botime.
- 5. Marshall, T. (1950). Class, Citizenship and Social Development. Chicago: Chicago U. P.
- 6. Mosca, G. (1939). The Ruling Class. London: McGraw-Hill.
- 7. Pew Internet Center. "Political Participation of Young People in Europa" Project, (2007).
- 8. Przeworski, A. (1991). Democracy and the Market; Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America. New York: Cambridge University Press.
- 9. Wenger, E. (1999). Communities of Practice. Learning, Meaning and Identity. Cambridge: Cambridge U. P

BASHKIMI EUROPIAN DHE SOVRANITETI SHTETËROR , RAPORTET MIDIS TË DREJTËS SË BE-SË DHE ASAJ TË BRENDSHME, SI DHE SFIDAT INTEGRUESE TË SHQIPËRISË .

Dr. Amantja LEVANAJ

Fakulteti i Drejtësisë, Universiteti i Tiranës, Shqipëri.

amantialevanaj@gmail.com

Msc. Fjoralba ISMAILAJ

Fakulteti i Shkencave Sociale , Universiteti i Tiranës ,Shqipëri. Email:
ifjoralba@yahoo.com

ABSTRAKT

Ky punim fokusohet kryesisht në trajtimin e BE-së dhe sovranitetit shtetëror , si dhe raportet midis të drejtës së BE-së dhe asaj kombëtare të shteteve anëtare . Nuk ka asnjë dispozitë që të parashikojë se e drejta e BE-së ka përparësi ose varet nga e drejta kombëtare . Po ti referohemi çdo konflikti që ekziston midis këtyre të drejtave , këto konflikte zgjidhen vetëm sipas të drejtës së BE-së. Kjo kontradiktë është zgjidhur edhe nga Gjykata e Drejtësisë, e cila ka përcaktuar një parim të rëndësishëm , që është ai i prioritetit të së drejtës së BE-së . Pavarësisht faktit se e drejta e BE-së dhe rendet e brendshme juridike të shteteve anëtare ndërveprojnë midis njëra tjetrës , ka situata ku ndodh që këto dy të drejta të qëndrojnë në pozicione diametralisht të kundërta me njëra- tjetrën . Do të trajtohen gjithashtu edhe kufizimet e sovranitetit shtetëror dhe ndërhyrjeve kushtetuese duke iu referuar shembujve konkret . E fundit , por e një rëndësie tepër të veçantë do të jetë edhe trajtimi i çështjes së anëtarësimit në BE i Republikës së Shqipërisë , raportet midis të drejtës së BE-së dhe asaj të brendshme.

Fjalët kyçe : BE (Bashkimi Europian) , Sovraniteti Shtetëror , Ndërhyrjet Kushtetuese

HYRJE

Traktatet e BE-së nuk kanë parashikime që mund të zgjidhin konfliktin midis të drejtës së BE-së dhe asaj kombëtare të shteteve anëtare , pra nuk ka asnjë dispozitë që të parashikojë se e drejta e BE-së ka përparësi ose varet nga e drejta kombëtare¹⁴⁷. Ky konflikt është zgjidhur nga Gjykata e Drejtësisë e cila ka përcaktuar një parim mjaft të rëndësishëm që është ai i përparësisë të së drejtës së BE-së .Po ti referohemi legjislacionit të Bashkimit Europian dhe interpretimit të institucioneve të tij , Gjykata e Drejtësisë është ajo që ka atributin për të interpretuar raportin midis të drejtës së brendshme dhe asaj komunitare .

¹⁴⁷ Report from the Commission, 29th Annual Report on Monitoring the Application of EU LaW 2001.

Pavarësisht faktit se e drejta e BE-së dhe rendet e brendshme juridike të shteteve anëtare ndërveprojnë midis njëra-tjetrës , ka situata kur ndodh që këto dy të drejta të qëndrojnë në pozicione diametralisht të kundërta me njëra-tjetrën .

Kjo situatë mund të ndodh kur e drejta e BE-së vendos të drejta dhe detyrime të drejtëpërdrejta për qytetarët e BE-së . Në një kohë që përmbajtja e këtij akti bie në kundërshtim me një normë të caktuar të së drejtës kombëtare, e drejta e BE-së ka përparësi ndaj të drejtës së brendshme që është në konflikt me të , dhe është njëkohësisht më e fuqishme edhe sesa normat e mëparshme të së drejtës kombëtare dhe ka efekt ndalues ndaj legjislacionit që është miratuar më pas .

E drejta e përparësisë së BE-së është njohur edhe ndaj të drejtës kushtetuese kombëtare edhe pse ka patur shumë kundërshtime nga Gjykata Kombëtare . Po ti referohemi një shembulli konkret si më poshtë ; Gjykata Kushtetuese e Republikës Federale e Gjermanisë vazhdon të shprehë rezerva në këtë pikë¹⁴⁸. Pra shtetet anëtare kanë detyrimin që të interpretojnë të drejtën e brendshme në përputhje me të drejtën e Be-së¹⁴⁹. Megjithatë edhe pse parimi i përgjithshëm është që e drejta kombëtare duhet të interpretohet në përputhje me të drejtën e BE-së , e drejta komëtare nuk mund të interpretohet në kundërshtim me ligjin . Çfarëdo lloj norme juridike e brendshme kombëtare që bie ndesh me të drejtën e Bashkimit Europian ka detyrimin ligjor që të jetë në përputhje me të drejtën Europiane , dhe në rast se kjo nuk është , është detyrë e vendeve anëtare që nëpërmjet legjislacioneve dhe institucioneve të realizojnë përshtatjen e kësaj norme me të drejtën komunitare .

ROLI I SOVRANITETIT SHTETËROR NË KUSHTETUTAT EUROPIANE DHE PROJEKT KUSHTETUTA EUROPIANE

Më poshtë do të trajtojmë sesi themeli i kushtetutave kombëtare bazohet tek ideja që sovraniteti qëndron tek vet njerëzit . Kushtetutat kombëtare krijojnë pershtypjen ligjore¹⁵⁰ sipas mënyrës sesi fuqitë sovrane janë të shpërndara dhe të ushtruara në shtet , dhe përqafojnë idenë që asnjë fuqi supreme nuk mund të imponohet jashtë mekanizmave kushtetuese . Kushtetuta e një vendi është akti më i rëndësishëm juridik dhe me potencialin më të lartë në një organizim shtetëror brenda legjislacionit të një shteti , gjë që nënkupton se është burimi formal në hierarkinë më të lartë shtetërore¹⁵¹. Kushtetuta është bazë për realizimin dhe sigurimin e drejtësisë ; për garantimin e të drejtave themelore të njeriut ; mbrojtëse e dinjitetit të tij ; garant bazë i funksionimit dhe zhvillimit të shoqërisë ; sovranitetit të vendit dhe bazë për harmonizimin e akteve juridike të shtetit¹⁵².

¹⁴⁸ Vendimi i vitit 1964 Flaminio Costa kundër Enel, Cështja 6/64(1964) ECR 585;(1964) CMLR 425.

¹⁴⁹ 3Vendimi datë 10 Prill 1984, Sabine Von Colson dhe Elisabeth Kamann kundër Land Nordrhein Westfalen, Çështja 14/83.

¹⁵⁰ Emanuel-Joseph Sieyes ose abati Sieyes shpjegoi për herë të parë konceptin e Pushtetit Themelues (Pouvoir consistant) në pamfletin e tij: “Qu’est-ce que le Tiers-Etat? , të botuar në janar 1789 pak muaj përpara nisjes së Revolucionit Francez dhe që i paraprin thirrjes së “Shteteve të Përgjithshme”

¹⁵¹ Po aty

¹⁵² Allan T.,”Parliamentary Sovereignty: Lord Denning’s Dexterous Revolution 1983, 36 OLS 22.

Në të vërtetë, pushteti kushtetues i takonte Sovranit, apo një grupi të caktuar oligarkësh. Por në kundërshtim me këtë e drejta natyrore dhe konstitucionalizmi pranojnë se pushteti kushtetues i takon popullit. Përderisa ky pushtet sipas kësaj të drejte, ndikon në të drejtat themelore të njeriut dhe përderisa është shprehje e sovranitetit, nuk ka sesi të mos i përkas popullit.

Pushteti i themeluar, pra ai që buron nga nxjerrja e Kushtetutës, vepron sipas rregullave të përcaktuara nga pushteti themelues, pra është një pushtet i detyruar të ndjekë rregulla të përcaktuara, ndërsa praktikisht, pushteti themelues është i lirë në vetvete dhe nuk mund të kufizohet brenda një forme të paracaktuar¹⁵³.

Përjashtimi i parë nga parimi i sovranitetit popullor është aplikimi i së drejtës ndërkombëtare në sistemet e brendshme ligjore¹⁵⁴. Në vitin 1951, një sërë shtetesh europiane vendosën për t'i dhënë fuqi sovrane institucioneve ndërkombëtare duke krijuar Komunitetin Europian të Celikut dhe të Qymyrit (KECQ). Do të ilustron një shembull konkret siç është rasti më poshtë sesi Franca, Gjermania dhe Italia u mbështetën mbi kushtet që lejojnë kufizimet e ose transferimin e fuqive sovrane të organizatave ndërkombëtare, dispozita kushtetuese të cilat u futën për herë të parë tek kushtetutat e pas Luftës së Dytë Botërore¹⁵⁵. Vendet e Beneluksit hartuan dispozita të ngjashme disa vite mbas anëtarësimit në Komunitetin Europian të Celikut dhe të Qymyrit apo në Komunitetin Ekonomik Europian (KEE).¹⁵⁶

Meqënëse marrëveshje të reja u krijuan dhe më shumë shtete u bënë anëtare, autorizimi kushtetues për integrimin Europian u bë më i shumëllojshëm. Në veçanti, marrëveshja e Mahstriht-it bëri që shumë shtete të parashikonin dispozita kushtetuese për transferimin e fuqive tek Bashkimi Evropian (BE) dhe çuan në amendime të ndryshme që kishin lidhje me aspekte specifike në anëtarësimin e BE-së¹⁵⁷. Katër modele kryesore të kushtetutave duhet të dallohen për pranimin e integritimit në BE¹⁵⁸, si më poshtë;

- Kushtetutat të cilat përmbajnë një dispozitë të veçantë për delegimin e fuqive të shteteve tek Bashkimi Evropian. Ato megjithatë janë rishikuar në lidhje me aspekte të ndryshme specifike të anëtarësimit në BE (Gjermani, Francë, Austri, Portugali),

¹⁵³ Temë doktrature, Erlir Puto 2013.

¹⁵⁴ Gjykata e Përhershme e së Drejtës Ndërkombëtare me seli në Hagë sanksionoi në vendimin "Wimbledon"

¹⁵⁵ Albi Anneli, "EU Enlargement and the Constitutions of Central and Eastern Europe-Zgjerimi i Bashkimit Europian dhe Kushtetutat e Europës Qendrore dhe Lindore", Cambridge University Press, 2005.

¹⁵⁶ Po aty

¹⁵⁷ Carruba Clifford J., Gabel Matthew, "Do governments See European Court of Justice Decision Making? Evidence from Government Court Briefs."

¹⁵⁸ Albi Anneli, "EU Enlargement and the Constitutions of Central and Eastern Europe-Zgjerimi i Bashkimit Europian dhe Kushtetutat e Evropës Qendrore dhe Lindore", Cambridge University Press, 2005.

- Kushtetutat të cilat përmbanin fillimisht një dispozitë të caktuar për delegimin e fuqive shtetërore tek Bashkimi Europian, por që e kanë konfirmuar edhe më pas me disa dispozita të tjera në lidhje me këtë anëtarësim (Irlandë, Suedi, Greqi),
- Kushtetuta ku anëtarësimi në BE është pranuar nën një klauzolë kryesore për organizatat ndërkombëtare , por disa amendime janë bërë në lidhje me aspekte specifike të anëtarësimit në BE (Finlanda, Belgjika, Italia, Spanja),¹⁵⁹
- Kushtetuta në të cilat nuk përmendet Bashkimi Europian, por pranohet anëtarësimi në organizatat ndërkombëtare (Danimarka , Luksenburgu, Holanda).

Si pjesë e këtij procesi të vazhdueshëm integrimi , institucionet e BE-së dhe qeveritë e vendeve anëtare , duke filluar nga pranvera e vitit 2000 , nisën debatin e madh për të ardhmen evropiane në kuadër të arritjes në një dokument të shkruar të Kushtetutës Evropiane dhe një kuadri të ri institucional.. Ky debat është zhvilluar në tri faza :

- E para , nga marsi deri në dhjetor të vitit 2000 , në funksion të Konferencës Ndërqeveritare dhe Këshillit Evropian të Nisës;
- E dyta për të përcaktuar funksionet dhe detyrat e Konventës që do të miratohej në Këshillin Evropian në Laken , në dhjetor 2001;
- E treta pas marsit 2002 , përqënduar më tepër në thelbin e përmbajtjes së dokumentit që Konventa do ti paraqesë Konferencës Ndërqeveritare në bashkëpunim me Këshillin Evropian¹⁶⁰.

Sot është e vështirë të flitet për një Kushtetutë Evropiane në një mënyrë teknikisht korrekte pasi Bashkimi Evropian nuk paraqitet sot si një shtet. Pasi një shtet nënkupton një popull , një territor dhe një sovranitet si pika bazë e ekzistencës së tij¹⁶¹. Projekti i Kushtetutës Evropiane ngeli thjesht në letër dhe pse ishte një projekt i cili do ti jepte një natyrë tjetër Bashkimit Europian . Këtu do ti rikthehemi dhe njëherë problemit të sovranitetit kombëtar duke shpalosur kështu opinionin në lidhje me këtë çështje , se mungesa e vullnetit politik të këtyre shteteve për të mos ceduar sovranitet në atë që quhet shtylla e tretë e Bashkimit Europian , pasi në dy shtyllat e para ato kanë ceduar sovranitet të plotë në organet kryesore të BE-së , gjë që do të thotë që projekti i Kushtetutës Evropiane pikërisht për këtë fakt dështoi dhe nuk u pranua nga vendet anëtare si një element që do të përbënte rrezikshmëri për sovranitetin e tyre të brendshëm intitucional. Megjithatë , projekti ngeli thjesht një projekt i mirëstudiuar në profilin akademik , si një nga iniciativat më të mëdha që ka hasur ndonjëherë Unioni i Bashkimit Europian por i vështirë që shtetet anëtare të cedonin një pjesë shumë të rëndësishme të sovranitetit të tyre për projektin më të rëndësishëm, Kushtetutën Evropiane.

¹⁵⁹ Po aty

¹⁶⁰ Paskal Milo , “ Bashkimi Europian “: Idejaa , Integrimi , Identiteti , E ardhmja , (Shtëpia Botuese “ Albapaper” , Tiranë , Shqipëri , 2002, fq 310.

¹⁶¹ Koncepti sociologjik dhe koncepti ligjor i Shtetit. Një studim kritik mbi marrëdhënien mes shtetit dhe ligjit: Edizioni Scientifiche Italiane-Botime Shkencore Italiane, Milano, Itali, 1997.

Ndoshta mund të shihet si një objektiv i paarritshëm për vendet e BE-së , sepse me hyrjen në fuqi të këtij projekti kushtetues , do t'u duhej t'i bindeshin një ligji thelbësor që tregon institucionet e tij , mënyrën dhe frymën e bërjes së ligjeve në mënyrë të përbashkët si edhe praktikatat e marrëdhënieve me shtetet e tjera duke krijuar kështu një entitet të ri politik, duke abandonuar kështu të drejtën e tyre të brendshme dhe t'i nënshtrohen zbatimit të Kushtetutës Europiane .

Në këtë punim do të fokusohemi edhe në raportin midis të drejtës komunitare dhe asaj kombëtare dhe kjo do të ilustruhet nëpërmjet shembullit të mëposhtëm i cili pasqyron një vendim të Gjykatës së Drejtësisë nëpërmjet të cilit tregohet prioriteti absolut i të drejtës komunitare dhe zbatimi i saj nga ana e shteteve anëtare në mënyrë rigoroze.

Pranimi i prioritetit të së drejtës komunitare mbi të drejtën kombëtare është vepër e Gjykatës së Drejtësisë në vendimin e saj Costa c/ Enel i dhënë ky me rastin e një konflikti ndërmjet traktatit dhe ligjit italian (vendimi i 15 korrikut 1964, ceshtia 6/64 rec. 1141).

Çështja 6/64, faqe 1141: « **Z. Flaminio COSTA kunder ENEL** », vendim i Gjykatës së Drejtësisë, datë 15 korrik 1964.

Faktet dhe procedura (ekstrakt):

Zoti Costa, avokat në Milano, kundërshtoi një faturë prej 1925 lira italiane të furnizimit me elektricitet, ku pagimi i saj i ishte kërkuar atij nga shoqëria ENEL (Enti Nacional për Energjinë Elektrike). Enel u krijua nga ligji italian i 6 dhjetorit 1962 për të kombëtarizuar prodhimin dhe shpërndarjen e energjisë elektrike, një ligj ky për të cilin zoti Costa kishte shumë rezerva.

Në padinë e tij përpara gjyqtarit të këshillimit në Milano (gjykatësi i pajtimit në Francë ose ai i shkallës së parë në Shqipëri), zoti Costa kërkoi që Gjykata e drejtësisë së K.E. duhej të vihej në lëvizje nëpërmjet një kërkesë paraqyqësore, duke i kërkuar interpretim të dispozitave (nuk po i citoj dispozitat, por flisnin mbi të drejtën e konkurrencës së ndershme) të traktatit K.E.E., dispozita këto të cilat ishin shkelur nga ligji kombëtar Italian në fjalë. Gjyqtari i gjykatës së Milanos i drejtohet Gjykatës së Drejtësisë (njëkohësisht edhe Gjykatës Kushtetuese Italiane).

Përpara se të jepte interpretimin mbi dispozitat e traktatit K.E.E., Gjykata e drejtësisë duhej së pari të saktësonte dhe të refuzonte kërkesën për « pambështetshmërinë absolute” të kërkesës paraqyqësore, të qeverisë italiane me pretendimin se gjykatësi kombëtar është i detyruar të aplikojë vetëm ligjin kombëtar dhe jo atë të traktatit K.E.E., e për pasojë të kësaj një interpretim i dispozitave të këtij traktati i kërkuar nga z. Costa, do të ishte i kotë për çështjen në fjalë.

Vendimi (ekstrakt):

- Duke pasur parasysh se qeveria italiane kishte ngritur pretendimin e “një pambështetshmëri absolute” të kërkesës paraqyqësore të gjyqtarit Italian të gjykatës së Milanos me motivin së një juridiksion kombëtar është i detyruar (ka për detyrë) të zbatojë vetëm ligjin e brendshëm, Gjykata thekson se në ndryshim nga traktatet ndërkombëtare të

zakonshme, traktati K.E.E., në kohën e hyrjes së tij në fuqi, ka krijuar një rend juridik të tijin të veçantë, i integruar ky në sistemet juridike të brendshme të Shteteve anëtare dhe që vihet në juridiksionin e tyre,

- Në fakt, duke krijuar një Komunitet me kohë të pacaktuar, i pajisur ky me institucione të tijat, me personalitet juridik, me zotësi juridike, me zotësi për një përfaqësim ndërkombëtar, dhe më saktësisht të pushteteve reale përsa i përket kufizimit të kompetencave ose të transferimit të pushteteve të Shteteve anëtare drejt Komunitetit dhe në mënyrë të veçantë me një kufizim kompetencash ose transferim atributësh të Shteteve anëtare drejt Komunitetit, Shtetet anëtare kanë kufizuar të drejtet e tyre të sovranitetit, pavarësisht se në fusha të kufizuara, duke krijuar kështu një trup të drejtë të aplikueshme për shtetasit e tyre si dhe për ato vete,

- Integrimi i kësaj të drejte do të sillte pamundësinë për Shtetet anëtare të vlerësonin, kundër këtij rendi juridik të ri të pranuar nga ato vetë mbi bazën e reciprocitetit, një normë më të ulët (kombëtare) e cila do të ishte në kundërshtim me këtë rend juridik,

- Forca ekzekutive e së drejtës komunitare nuk duhej të ishte e ndryshme nga një Shtet në tjetrin, në favor të legjislacioneve të brendshme me fuqi më të pakët, pasi kështu do të vihej në rrezik qëllimi i traktatit i parashikuar ky nga neni 5 dhe do të provokohej diskriminimi, i ndaluar ky nga neni 7 i traktatit,

- Duhet patur parasysh gjithashtu se epërsia e së drejtës komunitare është pohuar nga neni 189 i traktatit në fjalë, sipas së cilës rregulloret kanë vlerë të detyrueshme dhe janë direkt të aplikueshme në Shtete anëtare,

- Mbi dispozitën e sipërcituar asnjë Shtet anëtar nuk ka bërë rezerve, por e kanë pranuar atë të plotë,

- Duhet kuptuar se si rezultat i të gjithë elementeve të mësipërm, e drejta e lindur nga traktatet nuk mundet pra që për nga natyra e saj e veçantë origjinale të shikohet juridikisht në kundërshtim me një tekst ligjor (kombëtar) të brendshëm, cilido qoftë ai,

- Që transferimi i bërë nga një Shtet anëtar, i të drejtës komunitare në të drejtën e tyre të brendshme, shoqërohet me një kufizim të mirë përcaktuar të të drejtave të tyre sovrane, çka do të thotë që Shtetet anëtare nuk mund të vlerësojnë një akt juridik të tyrin i cili është i papajftueshm me kuptimin e Komunitetit,

- E për pasojë duhet aplikuar neni 177 i KEE¹⁶² (dhe jo ligji kombëtar, në rast se para një juridiksioni kombëtar shtrohet një kërkesë për interpretim traktati.

Në cilësinë e saj si një juridiksion komunitar, Gjykata e Drejtësisë mundej të shmangej lehtësisht nga njohja e prioritetit të së drejtës komunitare (siç kanë bërë edhe gjykata të tjera ndërkombëtare). Por Gjykata e Drejtësisë do të njihje dhe pranonte parimin e prioritetit duke iu referuar detyrimeve të marra në traktatet e ratifikuara në mënyrë të rregullt, nga Shtetet anëtare.

Ajo në fillim nxjerr në pah natyrën e veçantë që paraqet Komuniteti, “me një kohëzgjatje të pakufizuar; i pajisur me attribute të tijat personale; me personalitet juridik ndërkombëtar; me

¹⁶² **Shënim** : Ish neni 177 i Traktatit KEE sot neni 234 I T.K i cili i jep kompetencë Gjykatës së Drejtësisë dhe vetëm asaj të shprehet për interpretimin e traktatit para çdo juridiksioni kombëtar dhe të vendos për pyetjet e bëra, për të cilat gjykata kombëtare është e detyruar më pas t'i zbatoje.

zotësi juridike; me zotësi për një përfaqësim ndërkombëtar; dhe me saktësisht të pushtetve reale përsa i përket kufizimit të kompetencave ose të transferimit të pushteteve të Shteteve anëtare drejt Komunitetit”, me qëllim për të nxjerre në pah që Shtetet anëtare “në fusha të caktuara, i kanë kufizuar shumë të drejtat e tyre të sovranitetit dhe kanë krijuar kështu një trup të drejtë të aplikueshme për shtetasit e tyre si dhe për ato vehte”.

TRAKTATET , GJYKATA E DREJTËSISË NË FUNKSION TË SË DREJTËS SË BASHKIMIT EUROPIAN

Komuniteti European është formuar në bazë të një marrëveshjeje shumëpalëshe ndërkombëtare , si një organizatë “sui generis” , pasi sot vendet e BE-së nuk i kanë dhënë ende terminologjinë e duhur se çfarë është Bashkimi Evropian në vetvete . Po ti referohemi faktit se Bashkimi Evropian është një shtet , absolutisht që nuk qëndron , për vet faktin se të qenit shtet karakterizohet nga disa elemente të cilët nuk i plotëson BE-ja . Nuk mund të përmendim se BE-ja është një federatë ose konfederatë pasi kjo prapë nuk qëndron ndërkohë që shtetet e BE-së kanë ceduar sovranitet por jo sovranitete të plotë, gjë që lë për t’u kuptuar se është e vështirë për të hequr dorë nga sovraniteti i tyre i brendshëm dhe për t’ia adresuar këtë të fundit organeve të BE-së .Mund ta konsiderojmë Bashkimin European si një bashkim vullnetar i shteteve për t’u vetqeverisur nga organe të përbashkëta dhe kjo u realizua nëpërmjet një marrëveshje e cila ka hyr në fuqi pasi është ratifikuar nga të gjitha Shtetet Anëtare . Komunitetet Evropiane që nga formimi i tyre në vitin 1952 e deri në hyrjen në fuqi të Traktatit të Lisbonës (1 janar 2009) kanë qenë pjesë e një procesi të vazhdueshëm integrimi .¹⁶³

Në ndryshim nga e drejta ndërkombëtare tradicionale , Traktatet Evropiane janë akte që përmbajnë më shumë se marrëveshjet që krijojnë detyrime ndërmjet shteteve. Individët e këtyre shteteve janë subjekte të së drejtës Evropiane dhe të drejtat dhe detyrimet e tyre burojnë drejtëpërsëdrejti nga e drejta Evropiane. Subjektet e së drejtës Evropiane kanë të drejtë të kërkojnë zbatimin e saj në gjykatat kombëtare pavarësisht ekzistencës paralele të sistemit gjyqësor ndërkombëtar për zbatimin e saj¹⁶⁴. Po ti referohemi hirearkisë së brendshme të burimeve të së drejtës së Bashkimit European, traktati është shtylla kryesore mbi të cilën ngrihet e gjithë BE-ja , është themeli kryesor në sistemin ligjor dhe atë juridik të së drejtës së BE-së. Traktatet, siç u përmend edhe më sipër, nuk shprehen konkretisht për prioritetin e së drejtës komunitare, kjo duhet nënkuptuar. Kjo detyrë i është atribuar Gjykatës së Drejtësisë e cila nëpërmjet vendimeve të saj “detyron” shtetet anëtare të zbatojnë me rigorozitet atë cka është shprehur në të drejtën e brendshme nëpërmjet instrumentave të tyre ligjor . Në kuadër të detyrës së saj për të siguruar respektimin e së drejtës komunitare, Gjykata e Drejtësisë është shprehur edhe për prioritetin e së drejtës komunitare ndaj të drejtës së brendshme të Shteteve anëtare. Këto pasoja kanë efekte mbi sistemin kushtetues kombëtar, ç’ka bën të domosdoshme njohjen e prioritetit të kësaj të drejte mbi të drejtën e brendshme të Shteteve anëtare.

¹⁶³ Po aty

¹⁶⁴ Po aty

Megjithëse Bashkimi Europian paraqet një sistem juridik të një lloji të ri në fushën e të drejtës ndërkombëtare¹⁶⁵, zbatimi i së drejtës së saj do të kryhet nga shtetet anëtare . Gjykata Europiane e Drejtësisë ka luajtur një rol mjaft aktiv në përcaktimin e parimeve që duhet të ndjekin shtetet anëtare në zbatimin e së drejtës Europiane , brenda sistemit të tyre kombëtar .Ky institucion është institucioni i cili ka për detyrë të ruajë të gjithë sistemin juridik dhe institucional të BE-së , ka për detyrë të interpretojë të gjithë legjislacionin e dalë nga organet e BE-së . Gjykata e Drejtësisë siguron respektimin dhe interpretimin e njëtrajtshëm (unifirme) të së drejtës komunitare. Ajo është kompetente për të zgjidhur mosmarrëveshjet për shkak të së drejtës së BE-së, palë të të cilave mund të jenë Shtetet anëtare, institucionet e BE-së, ndërmarrjet dhe individët. Nga viti 1989 një gjykatë e titulluar Gjykata e shkallës së parë¹⁶⁶ i është bashkuar Gjykatës së drejtësisë.

Misioni i Gjykatës së Drejtësisë (siç u përmend më sipër) është të sigurojë respektimin e së drejtës në dy fusha: në atë të interpretimit dhe të aplikimit të traktateve. Në cilësinë e saj si një institucion juridicional i Bashkimit Europian, ajo eviton që cdo juridiksion shtetëror të interpretojë dhe të aplikojë të drejtën komunitare sipas mënyrës së tij.

MARRËVESHJA E STABILIZIM-ASOCIIMIT DHE SFIDAT INTEGRUESE TË REPUBLIKËS SË SHQIPËRISË

Bazuar në rregullimet e Kushtetutës, MSA(Marrëveshja e Stabilizim-Asociimit), në rendin tonë të brendshëm juridik mbart disa karakteristika , kjo është një marrëveshje ndërkombëtare e ratifikuar me ligj sipas nenit 121 të Kushtetutës. Ajo është tashmë pjesë integrale e legjislacionit tonë të brendshëm (neni 122/1). Në rast se një ligj i zakonshëm i miratur nga Parlamenti nuk përputhet me MSA-në , ajo gëzon përparësinë që ja cakton Kushtetuta¹⁶⁷, kjo do të thotë që çfarëdolloj legjislacioni qoftë ky në rendin juridik , ekonomik apo politik duhet të jetë në përputhje me parimet të parashikuara nga kjo marrëveshje , duke i dhënë kështu një prioritet absolut mbi të drejtën e brendshme .

MSA-ja është ratifikuar nga Parlamenti Shqiptar dhe prezumohet të jetë në pajtim me Kushtetutën, kjo sepse asnjë nga subjektet e autorizuara për të vënë në lëvizje Gjykatën Kushtetuese nuk ka vepruar për të goditur ndonjë nen të saj si në kundërshtim me Kushtetutën, përpara se ajo të ratifikohej nga Parlamenti. Gjithashtu vëmë në dukje se Gjykata Kushtetuese në rastin e papajtueshmërisë së një marrëveshjeje ndërkombëtare me Kushtetutën vepron duke i dhënë përparësi të drejtës ndërkombëtare . Kjo citohet shprehimisht në nenin 116/1 të Kushtetutës së Republikës së Shqipërisë , i cili parashikon si

¹⁶⁵ Vendimi datë 5 shkurt 1963, Van Gend & Loos kundër Administratës Hollandeze të Tatimeve , Çështja 26/62.

¹⁶⁶ Gjykata e shkallës së parë i është bashkuar Gjykatës së Drejtësisë (1989) me qëllim për të përballuar fluksin e madh të çështjeve të prezantuara përpara kësaj të fundit si dhe për të permisuar më shumë mbrojtjen juridike të qytetarëve Europian. Gjykata e shkallës së parë ka kompetencë të shqyrtojë në shkallë të parë disa kategori çështjesh të cilat lidhen me rregullat e konkurrencës dhe padive të prezantuara nga individët.

¹⁶⁷ Neni 122/2 Kushtetuta e Republikës së Shqipërisë

më poshtë : Aktet normative që kanë fuqi në të gjithë territorin e Republikës së Shqipërisë janë :

- Kushtetuta;
- Marrëveshjet ndërkombëtare të ratifikuara ;
- Ligjet;
- Aktet normative të Këshillit të Ministrave.¹⁶⁸

Marrëveshja e Stabilizim-Asociimit është një dokument dhe instrument mjaft i rëndësishëm , nënshkrimi dhe hyrja në fuqi e së cilës përbëjnë një moment historik për zhvillimin e vendit . Qëllimi final i saj është integrimi i plotë i vendit në BE , por rruga drejt këtij integrimi kërkon detyrime dhe angazhime serioze nga ana e palës shqiptare . Angazhime të cilat kërkojnë kontributin e faktorit politik vendas , administratës (qëndrore dhe lokale), gjyqësorit dhe çdo shtetasi shqiptar . Njohja dhe zbatimi i MSA-së përkthehet në nivel më të lartë jetese për shtetasit shqiptarë ; në respektimin e plotë të të drejtave të njeriut ; administratë moderne; institucione të pavarura demokratike dhe në konsolidimin e një shteti demokratik të plotë .

Aktualisht , Shqipëria po prek gjithnjë e më tepër benefitet që rrjedhin nga zbatimi i MSA-së (përmendim këtu ndër të tjera , liberalizimin gradual të tregtisë së mallrave si dhe arritjen e liberalizimit të vizave), por megjithatë vendi ynë mban akoma statusin e vendit kandidat potencial për t'u anëtarësuar në BE.

PËRFUNDIME

- Nga ky punim mbi të drejtën në Bashkimin Europian , rezulton se e drejta komunitare ka prioritet absolut mbi të drejtën e brendshme . Garant i këtij përkufizimi është pikërisht institucioni i Gjykatës së Drejtësisë , i cili nëpërmjet vendimeve të veta detyron shtetet anëtare të zbatojnë me përpikmëri të drejtën komunitare në sistemet e tyre juridike të brendshme .
- Gjykata e Drejtësisë nëpërmjet vendimeve të saj artikulon detyrën ligjore që shtetet anëtare kanë për të implementuar të drejtën Europiane nëpërmjet mënyrave dhe institucioneve të tyre .
- Përpjekja për të realizuar një Kushtetutë Europiane , duke realizuar kështu fuqizimin akoma edhe më shumë të BE-së , duke i dhënë një entitet të ri politik , rezultoi e dështuar për shkak të skepticizmit të vendeve anëtare për të ceduar sovranitet të plotë .
- Ndoshta mund të shihet si një objektiv i paarrtshëm për vendet e BE-së , sepse me hyrjen në fuqi të këtij projekti kushtetues , do t'u duhej t'i bindeshin një ligji

¹⁶⁸ Neni 116/1 Kushtetuta e Republikës së Shqipërisë

thelbësor që tregon institucionet e tij , mënyrën dhe frymën e bërjes së ligjeve në mënyrë të përbashkët si edhe praktikata e marrëdhënieve me shtetet e tjera , duke krijuar kështu një entitet të ri politik, duke abandonuar kështu të drejtën e tyre të brendshme dhe t'i nënshtrohen zbatimit të Kushtetutës Europiane .

- Marrëveshja e Stabilizim-Asocimit si një sfidë integruese e Republikës së Shqipërisë , i parashtron disa detyra vendit tonë i cili pretendon të fitojë statusin e vendit kandidat në procesin e integritimit për në Bashkimin Europian . Këto detyra duhet të plotësohen brenda një afati të caktuar kohor , e cila nënkupton harmonizimin e legjislacionit sipas standarteve Europiane në fushën ekonomike, politike dhe atë juridike .

BIBLIOGRAFIA

1. Allan T., "Parliamentary Sovereignty: Lord Denning's Dexterous Revolution 1983, 36 OLS 22.
2. Albi Anelli , "EU Enlargement and the Constitutions of Central and Eastern Europe- Zgjerimi i Bashkimit Europian dhe Kushtetutat e Europës Qendrore dhe Lindore", Cambridge University Press, 2005.
3. Carruba Clifford J., Gabel Matthew, "Do governments Sëay European Curt of Justice Decision Making ? Evidence from Government Court Briefs.
4. Emanuel-Joseph Sieyes ose abati Sieyes shpjegoi për herë të parë konceptin e Pushtetit Themelues (Pouvoir consistent) në pamfletin e tij: "Qu'est-ce que le Tiers-Etat? , të botuar në janar 1789 pak muaj përpara nisjes së Revolucionit Francez dhe që i paraprin thirrjes së "Shteteve të Përgjithshme".
5. Report from the Commission, 29th Annual Report on Monitoring the Application of EU Law 2001.
6. Neni 122/2 Kushtetuta e Republikës së Shqipërisë
7. Neni 116/1 Kushtetuta e Republikës së Shqipërisë
8. Vendimi i vitit 1964 Flaminio Costa kundër Enel, Çështja 6/64(1964) ECR 585;(1964) CMLR 425.
9. Vendimi datë 10 Prill 1984, Sabine Von Colson dhe Elisabeth Kamann kundër Land Nordrhein Westfalen, Çështja 14/83.
10. Vendimi datë 5 shkurt 1963, Van Gend & Loos kundër Administratës Hollandeze të Tatimeve , Çështja 26/62.

KORRUPSIONI DHE FORMAT E SAJ - SANKSIONIMI SIPAS KONVENTAVE NDËRKOMBËTARE

Bajram Seferaj - Ph.D. Candidate

Faculty of Law, International University of Struga

Zyrtar i Lartë Ligjor, Departament Ligjor, MBPZHR

ABSTRAKT

- Korrupsioni është një dukuri patologjike, shtrembërim sistemor në të cilin klasa politike në pushtet vë interesin personal mbi interesat politike të bashkësisë. Pra korrupsioni gjykohet si dukuri amorale dhe e dëmshme për konstitucionin politik të shtetit. Si forma më të shpeshta janë: mito, shantazhi, dhe tregtia me informacione sekrete.

Gjatë definimit të nocionit të korrupsionit, problemi më i madh shfaqet përshkak se nuk ekziston një definicion unik i cili do të ishte i pranueshëm në planin ndërkombëtar. Këshilli i Europës në një raport të tij të paraqitur në vitin 1994, ka caktuar të ashtuquajturën definicion pune për korrupsion, “keqpërdorimi i pozitës publike, shoqërore ose ekonomike, gjegjësisht shfrytëzimi i ndikimit real apo të supozuar në bazë të kësaj pozite, me qëllim që në mënyrë të kundërligjshme, për vete ose për dikë tjetër, të sigurohet ndonjë fitim material apo ndonjë përparësi politike ose ekonomike. Edhe Konventa e Kombeve të Bashkuara kundër kriminalitetit të organizuar transnacional e Palermos e vitit 2000; përmban dispozita që shprehin përpjekjet që në mënyrë unike të përcaktohet definicioni për korrupsionin.

Si dukuri praktike e dëmshme, korrupsioni jo vetëm që rrënon përbërjen materiale të shoqërisë, por edhe dëmton themelet morale dhe etike të një vendi. Një përkufizim për korrupsionin vjen edhe nga “transparency International”: “Korrupsioni është abuzimi me pushtetin e besuar për përfitim personal”. Si karakteristikë apo tipar e korrupsionit është përshtatja, pavarësisht prej rregullimit shoqëror, e që theksohet sidomos tek shoqëritë në tranzicion, në sferën e transformimit të marrëdhënieve pronësore, liberalizmin e ekonomisë, mungesën e rregullave ligjore ose zbrazëtisë ligjore etj, korrupsioni merr përmasat më të mëdha.

Fjalët kyçe: Korrupsioni, OKB, Këshilli i Europës, Transparency International, Palermo

HYRJE

Korrupsioni si veprim praktik, është një dukuri e vjetër, që buron nga kohërat e hershme të zhvillimit njerëzor dhe ka karakter shumë dimensionale dhe multidisiplinare. Pra në gjitha etapat e zhvillimeve shoqërore, është vështruar dhe vështrohet si një qështje e dëmshme dhe kërcënim i hapur për shoqërinë, ekonominë, administratën dhe sistemin e rregullimit shoqëror-politik dhe juridik. Që në etapa historike të zhvillimit të korrupsionit, në vitin 3200 para erës së re, Hamurabi i Babilonisë ishte bërë i njohur përshkak se e kishte urdhëruar guvernatorin e provincës, që të shqyrtojë akuzat për korrupsion, brenda organizimit të vet shoqëroro-politik, e që pas këtyre rrezultateve të hetimeve, ai vendos t'i dënojë me vdekje disa zyrtarë të korruptuar. Gjithashtu edhe në Indi mbreti qysh para 3000 vjetësh kishte vendos rregulla për konfiskimin e pasurisë së fituar përmes aktivitetve korruptive.

Faktikisht korrupsioni është keqpërdorim i funksionit publik për shkak të arritjes së privilegjeve personale ose për dikënd tjetër. Është dukuri negative shoqërore, e cila nënkupton arritjen e fitimeve materiale dhe jo materiale pa bazë juridike.

Gjithashtu dhe Grupi Multidisiplinar për Korrupsionin ka paraqitur definicionin për korrupsionin, e që sipas këtij grupi, korrupsioni është “akt i mitosjes dhe veprim tjetër që lidhet me kryerjen e detyrës nga personat e punësuar në sektorin privat dhe shoqëror, kur ky veprim paraqet shkelje të detyrave të tyre që burojnë nga pozita e zyrtarit shtetëror, puntorit të sektorit privat, me qëllim të përfitimit të paligjshëm për vete ose për një person tjetër¹⁶⁹. Në shoqërinë kosovare si koncept, korrupsionin e gjejmë si një informacion dhe shprehje me kuptimin e fjalës, shkatërrimin, shkaktim i dëmit, falsifikim, dhënie dhe marrje e rryshfetit, korruptim, pjesmarrje të pa ndershme etj.

Edhe Kodi i Përkohshëm Penal i Kosovës(2004) e ka paraparë këtë në nenin 339 deri tek neni 344, më saktësisht në grupin e veprave penale kundër Detyrës Zyrtare, pastaj është paraparë edhe me Kodin Penal të Kosovës i cili hyri në fuqi me 1Janar 2003, ku e ka paraparë në kapitullin XXXIV (korrupsioni zyrtar dhe veprat penale kundër detyrës zyrtare), saktësisht në nenin 422 ku thuhet se: 1. *Personi zyrtar, i cili duke shfrytëzuar detyrën apo autoritetin zyrtar i tejkalon kompetencat e tij ose nuk i përmbush detyrat zyrtare të tij me qëllim që të përfitoj çfarëdo dobie për vete ose për personin tjetër apo që t'i shkaktojë dëm personit tjetër ose që seriozisht t'i shkel të drejtat e personit tjetër, dënohet me burgim prej gjashtë (6) muaj deri në pesë (5) vjet.* Gjithashtu është miratuar në Kuvendin e Kosovës edhe Ligji nr.2004/34 kundër Korrupsionit që rregullon këtë dukuri dhe parasheh masat kundër korrupsionit brenda fushës së veprimit të strategjisë kundër korrupsionit, veqanarisht në fushën e hetimeve administrative të korrupsionit publik¹⁷⁰.

¹⁶⁹ <http://wcd.coe.int/viewDoc.jsp?id=413811&Site=CM> - Strasbourg, 9Maj 1999

¹⁷⁰ Ligji nr.2004/34 kundër Korrupsionit,Kuvendi I Kosovës

KORRUPSIONI DHE FORMAT E SAJ - SANKSIONIMI SIPAS KONVENTAVE NDËRKOMBËTARE

Korrupsioni si veprim praktik, është një dukuri e vjetër, që buron nga kohërat e hershme të zhvillimit njerëzor dhe ka karakter shumë dimensionale dhe multidisiplinare. Pra në gjitha etapat e zhvillimeve shoqërore, është vështruar dhe vështrohet si një qështje e dëmshme dhe kërcënim i hapur për shoqërinë, ekonominë, administratën dhe sistemin e rregullimit shoqëror-politik dhe juridik¹⁷¹.

Që në etapa historike të zhvillimit të korrupsionit, në vitin 3200 para erës së re, Hamurabi i Babilonisë¹⁷² ishte bërë i njohur përshkak se e kishte urdhëruar guvernatorin e provincës, që të shqyrtojë akuzat për korrupsion, brenda organizimit të vet shoqëroro-politik, e që pas këtyre rrezultateve të hetimeve, ai vendos t'i dënojë me vdekje disa zyrtarë të korruptuar. Gjithashtu edhe në Indi mbreti qysh para 3000 vjetësh kishte vendos rregulla për konfiskimin e pasurisë së fituar përmes aktivitetve korruptive. Edhe në Romën e vjetër, korrupsioni e kishte diskredituar tërë sistemin juridik-administrativ. Në Azinë e lashtë ka ekzistue një evidencë e veçantë administrative, në të cilën janë gjetur mbi 150 shkrime, ku janë regjistruar të punësuarit dhe funksionarë të cilët pranonin rryshfet.¹⁷³

Korrupsioni përfshin vepra për pranim rryshfeti, dhënie rryshfeti dhe tregti për keqpërdorim të autorizimeve publike i personave zyrtarë, personave përgjegjës ose personave që kryejnë punë në interes publik si dhe qdo keqpërdorim i detyrës zyrtare i atij që e kryen atë vepër për realizim të përfitimit personal.¹⁷⁴ Korrupsioni është një dukuri patologjike, shtrembërim sistemor në të cilin klasa politike në pushtet vë interesin personal mbi interesat politike të bashkësisë. Pra korrupsioni gjykohet si dukuri amorale dhe e dëmshme për konstitucionin politik të shtetit. Si forma më të shpeshta janë: mito, shantazhi, dhe tregtia me informacione sekrete.¹⁷⁵

Gjatë definimit të nocionit të korrupsionit, problemi më i madh shfaqet përshkak se nuk ekziston një definicion unik i cili do të ishte i pranueshëm në planin ndërkombëtar. Këshilli i Europës në një raport të tij të paraqitur në vitin 1994, ka caktuar të ashtuquajturën definicion pune për korrupsion, "keqpërdorimi i pozitës publike, shoqërore ose ekonomike, gjegjësisht shfrytëzimi i ndikimit real apo të supozuar në bazë të kësaj pozite, me qëllim që në mënyrë të kundërligjshme, për vete ose për dikë tjetër, të sigurohet ndonjë fitim material apo ndonjë

¹⁷¹ Agim Krasniqi, Korrupsioni-format e shprehjes dhe parandalimi,, Prishtine 2013, fq. 11

¹⁷² www.wikipedia , Kodi I Hamurabit,,

¹⁷³ www.wikipedia, Korrupsioni”.

¹⁷⁴ Dashmir Nasufi, Krimi I Organizuar dhe masat e veqanta hetimore per zbulimin e tij, 2006,, fq. 82

¹⁷⁵ Veton G. Vula, Kriminaliteti I Organizuar, Prishtine 2013, fq. 209

përparësi politike ose ekonomike¹⁷⁶. Edhe Konventa e Kombeve të Bashkuara kundër kriminalitetit të organizuar transnacional e Palermos e vitit 2000; përmban dispozita që shprehin përpjekjet që në mënyrë unike të përcaktohet definicioni për korrupsionin¹⁷⁷.

Një përkufizim për korrupsionin vjen edhe nga “transparency International”: “Korrupsioni është abuzimi me pushtetin e besuar për përfitim personal”¹⁷⁸. Si karakteristikë apo tipar e korrupsionit është përshtatja, pavarësisht prej rregullimit shoqëror, e që theksohet sidomos tek shoqëritë në tranzicion, në sferën e transformimit të marrëdhënieve pronësore, liberalizmin e ekonomisë, mungesën e rregullave ligjore ose zbrazëtisë ligjore etj, korrupsioni merr përmasat më të mëdha. Sot shumë shtete ballafaqohen me efektet e tranzicionit.

Kur përmenden faktorët që e shkaktojnë korrupsionin, termi i referohet një grupi të madh sjelljesh dhe praktikash, që kanë të bëjnë jo vetëm me individin, institucionet, por edhe me rrethanat shoqërore, ekonomike e politike.

Pra ka shumë faktorë dhe rrethana që ndikojnë në individ privat apo zyrtar punonjës, dhe në institucionet në të gjitha nivelet strukturore, private dhe publike, për zhvillimin të praktikave korruptuese, e që këta faktor mund të jenë: objektiv dhe subjektiv, individual apo social, privat apo public, ekonomik apo politik etj.¹⁷⁹

Edhe Kodi i Përkohshëm Penal i Kosovës(2004) e ka paraparë këtë në nenin 339 deri tek neni 344, më saktësisht në grupin e veprave penale kundër Detyrës Zyrtare, pastaj është paraparë edhe me Kodin Penal të Kosovës i cili hyri në fuqi me 1Janar 2003, ku e ka paraparë në kapitullin XXXIV (korrupsioni zyrtar dhe veprat penale kundër detyrës zyrtare), saktësisht në nenin 422 ku thuhet se: *1. Personi zyrtar, i cili duke shfrytëzuar detyrën apo autoritetin zyrtar i tejkalon kompetencat e tij ose nuk i përmbush detyrat zyrtare të tij me qëllim që të përfitoj çfarëdo dobie për vete ose për personin tjetër apo që t'i shkaktojë dëm personit tjetër ose që seriozisht t'i shkel të drejtat e personit tjetër, dënohet me burgim prej gjashtë (6) muaj deri në pesë (5) vjet.*

Gjithashtu është miratuar në Kuvendin e Kosovës edhe Ligji nr.2004/34 kundër Korrupsionit që rregullon këtë dukuri dhe parasheh masat kundër korrupsionit brenda fushës

¹⁷⁶ European Convention on Corruption, Strasbourg, 1999

¹⁷⁷ Konventa e KB kundër Kriminalitetit të organizuar transnacional, 2000

¹⁷⁸ Transparency International 2002, Parimet e biznesit për të luftuar mitën.

¹⁷⁹ Agim Krasniqi, Korrupsioni- format e shprehjes dhe parandalimit,, Prishtinë 2013, fq. 23-24

së veprimit të strategjisë kundër korrupsionit, veqanarisht në fushën e hetimeve administrative të korrupsionit publik.¹⁸⁰

Format më të shpejta të korrupsionit janë:

- Mitosja, apo dhënia e mitos;
- Shfytëzimi i shantazhit,
- Tregëtia me informacione sekrete si: info. shtetërore, ekonomike e ushtarake.

Korrupsioni mund të bëhet nëpërmjet mitosjes direkte apo indirekte të zyrtarëve publik si:

- Mitosja në mënyrë të drejtpërdrejt e cila realizohet përmes dhënies së ryshfetit respektivisht marrjen e ryshfetit
- Mitosja indirekte do të përfshinte si premtim për punësim
- Punësim i anëtarëve të familjes,
- Punësimi në kompani private si rezultat i beneficioneve
- Dhënja e tenderëve si fenomen në rritje në shoqëritë e Ballkanit etj¹⁸¹.

Bazuar në natyrën e veprimit korruptiv ku shfaqen elementet e kundërligjshme, këto veprimen konsistojnë në kërkimin për dhënien e mitos dhe marrjen e mitos, ryshfetin indirekt, arbitrimin e paligjshëm, trafikimin e influencës, nepotizmin, favorizimet, pagesën ilegale ose kërkimin e dhuratave të paligjshme, pagesën e tarifave që janë në shpërpjestimin me shërbimet e kryera, si dhe veprimet e korrupsionit gjatë procesit zgjedhor dhe ato që kanë për qëllim sigurimin e dëshmimeve, ekspertizën gjatë procedurave gjyqësore, pastrimi e parave etj, që të gjitha këto forma dhe metoda të veprimeve janë të sanksionuara me legjislacionin e Kosovës si dhe me të gjitha aktet tjera nënligjore për zbatimin e Ligjeve.¹⁸²

Ka edhe lloje dhe forma të korrupsionit, që mund të identifikohen në disa fusha, duke përfshirë fushat e organeve, vendimarrëse në të gjitha nivelet dhe mjediset shoqërore si: *mitëdhënia dhe mitëmarrja, marrja e ryshfetit, dhënia e rryshfetit, dhuratat, favorizimi,*

¹⁸⁰ Ligji nr.2004/34 kundër Korrupsionit, Kuvendi I Kosovës

¹⁸¹ Arsim Gjinovci, Krimi Ekonomik dhe etika në organizatat bashkëkohore, Prishtinë 2006, fq.98

¹⁸² Ligji kundër Diskriminimit 2004/3, Kodi Penal I Kosovës 04/L-141, Kodi I Procedurës penale nr.2003/26

nepotizmi, tregtimi i influencës, patronazhi, klientelizmi, mashtrimi, shantazhi, shpërdorimi i pozitës apo ushtruesit zyrtar, shpërdorimi i informacionit të klasifikuar, zbulimi i fshehtësisë zyrtare, përvetësimi në detyrë, falsifikimi i dokumentit zyrtar, përdorimi i paautorizuar i pasurisë, arkëtimi dhe pagesa e kundërligjshme, përqindjet etj.

Format më të njohura të korrupsionit janë edhe: tradhëtia, rebelimi, transankcionet e huaja të paligjshme, kontrabanda, kleptokracia, privatizimi i fondeve publike, keqtrajtimi, tortura, faljet e pamerituara dhe shlyerjet e obligimeve, pandershmëria dhe sharlatarizmi, etj¹⁸³.

Korrupsioni politik shfaqet prej formave të ndryshme prej përgaditjes dhe miratimit të qëllimshëm të “zbrazëtimeve ligjore” të akteve ligjore e të akteve nënligjore të organeve ekzekutive të pushtetit e deri te sigurimi mjeteve financiare nga “fondet e zeza” të sponsorëve të partive politike, ikjes së obligimeve tatimore, jo transparencës së evidencave të transakcioneve financiare, mënyra të ndryshme të marrëveshjeve me grupe të ndryshme të interesit në dëm të interesit të përgjithshëm etj.

Korrupsioni politik dhe ekonomik dallohen varësisht prej faktit se keqpërdorimi i pozitës ka të bëjë me sferën e politikës apo të ekonomisë.¹⁸⁴

Korrupsioni politik është karakteristikë e veçantë e cila ka qenë prezentë edhe në periudhat më të hershme të organizimit të shoqërisë njerëzore

Korrupsioni politik ka të bëjë me marrjen e funksioneve të pushtetit politik ose për mbajtjen e privilegjeve të caktuara politike duke u dhënë ryshfet, mito, gjatë fushatave paraelektorale dhe gjatë zgjedhjeve, marrja e donacioneve dhe pagesave tjera nga persona apo shoqata në mënyrë të fshehtë¹⁸⁵.

Korrupsioni gjyqësor është njëra prej formave korruptive, që sigurisht meriton të veqohet nga llojet tjera të korrupsionit, përshkak të dallimeve nga të ashtuquajturit korrupsione “të përgjithshme”, përshkak të dallimeve sjelljet e kundërligjshme, keqpërdorimin e pozitës nga punëtori i pushtetit shtetëror të drejtësisë. Edhe ky lloj korrupsioni sikurse korrupsionet tjera, shkatërron komplet sistemin e drejtësisë.¹⁸⁶

Ndër indikatorët që më së shumti ndikojnë në rritjen e korrupsionit janë:

- Burokracia tradicionale,
- Të ardhurat e ulta,

¹⁸³ Agim Krasniqi, Korrupsioni-format e shprehjes dhe parandalimi, Prishtine 2013,, fq.33-48

¹⁸⁴ Veton G. Vula, Kriminaliteti I Organizuar, Prishtine 2013, fq. 232

¹⁸⁵ Ragip Halili, Kriminologjia, Prishtine 2005, fq. 202

¹⁸⁶ Veton G. Vula, Kriminaliteti I Organizuar, Prishtinë 2013, fq. 233

- Mosfunksionimi i sistemit gjyqësor,
- Kontrolli i pamjaftueshëm institucional,
- Rregullat ligjore jo transparente,
- Si dhe vet shembulli i udhëheqësve.¹⁸⁷

Korrupsioni administrativ ka të bëjë me administratën shtetërore, e që duke i shfrytëzuar kompetencat e veta në administratë, prej asaj lokale deri te ajo qendrore, merr mito, ryshfet, dmth. Korruptohet duke u dhënë leje, qertifikata, dokumente dhe akte të tjera individëve, grupeve dhe firmave për realizimin e interesave të ndryshme materiale dhe financiare për grumbullimin e pasurisë që shpeshherë nuk u takon. Pra korrupsioni administrativ i cili kryhet në administratë, e cila në mënyrë të hapur i shkel normat dhe rregullat e ndryshme ligjore duke u dhënë benificione dhe duke u mundësuar të tjerëve që të pasurohen në dëm të interesit të përgjithshëm.¹⁸⁸

Në korrupsionin administrativ, faktori bazë që e stimulon ata është dobësia e shtetit dhe pafuqishmëria e sistemit administrativ, që pasqyrohet te:

- Pamjaftueshmëria
- Mungesa e kontrollit shtetëror
- Pafuqishmëria e organeve të ngarkuara për të evidentuar dhe për të luftuar korrupsionin
- Dobësia e sistemit ligjor dhe në veqanti e pushtetit gjyqësor
- Realizimi me mangësi i funksioneve administrative të shtetit
- Mangësitë kualitative të këtij shërbimi, moskontrolli i kompetencave të qeverisjes lokale etj.¹⁸⁹

Përveq këtyre formave të korrupsionit siq ishin *korrupsioni politik, gjyqësor e administrativ* e që janë si forma më të shpeshta që kryhen, kemi edhe forma tjera korruptive siq janë:

- korrupsioni ndërkombëtar,
- korrupsioni masiv apo i bazës
- korrupsioni i lidhur me botën e krimit ose kriminal

¹⁸⁷ <http://en.wikipedia.org/wiki/Corruption>

¹⁸⁸ Ragip Halili, Kriminologjia, Prishtine 2005, fq.202

¹⁸⁹ Luan Gjonqaj & Genci Gj.. Kriminologjia, Tiranë 2013, fq. 481-482

- korrupsioni në sipërmarrjet private
- korrupsioni qendor apo i sipërm etj.

Nga aspekti juridik dallojmë dy lloje të sjelljeve korruptive:

- Korrupsioni **aktiv**, dhe
- Korrupsioni **pasiv**.

Korrupsioni aktiv përfshin premtimin, propozimin ose dhënien e drejtpërdrejt apo të tërthortë të qfardo përfitimi të parregullt, funksionarëve të lartë shtetërorë ose të të zgjedhurve vendorë, për vete ose për personat të tjerë për të kryer ose mos kryer një veprim që lidhet me detyrën e tij zyrtare apo me funksionin e tij.¹⁹⁰ *Korrupsioni aktiv* ekziston kur dikush, duke ofruar ose duke dhënë ndonjë shpërblim, fiton privilegje për realizimin e ndonjë të drejte, kryen ndonjë veprë penale si mito ose ndonjë shtytje të ndonjë forme tjetër.¹⁹¹

Korrupsioni pasiv ekziston kur dikush është në pozitë zyrtare ose private pranon ofertën, shpërblimin, interesin ose premtimin e dhuratës ose interesit, me qka kryen veprë penale të marrjes së mitos, keqpërdorimin të pozitës ose autorizimeve, bën marrëveshje të dëmshme, bën ndikim të dëmshëm kundërligjor ose ndërmjetësim, etj.¹⁹²

KORRUPSIONI - SANKSIONIMI SIPAS KONVENTAVE NDËRKOMBËTARE

Organizatrat që janë marrë me këtë problem padyshim se janë shumë: Asambleja e Përgjithshme e Organizatës së Kombeve të Bashkuara-OKB, ku ka miratuar Konventën kundër Korrupsionit, pastaj kemi *Organizatrat për Bashkëpunimin Ekonomik e Zhvillim-OECD*, *Fondi Monetar Ndërkombëtar-FMN*, *Transparency International*, *Banka Botërore-BB*, etj.¹⁹³

Konventa e Kombeve të Bashkuara kundër Korrupsionit –është kjo Konventë e cila u miratua në vitin 2004 në New York, ku i obligonte shtetet anëtare: “Çdo shtet anëtar do të miratojë masa ligjore e të tjera, të cilat do të jenë të nevojshme që të sanksionojnë si vepra penale, kur kryhen në mënyrë të qëllimshme këto vepra. *Neni 15 i kësaj konvente thotë:*

¹⁹⁰ Arsim Gjinovci, Krimi ekonomik dhe etika në organizatat bashkëkohore, Prishtinë 2016, fq. 103

¹⁹¹ Veton Vula, Kriminaliteti I Organizuar, Prishtine 2013,, fq. 231

¹⁹² Po aty, fq. 231

¹⁹³ Veton G. Vula, Kriminaliteti I Organizuar, Prishtine 2013, fq. 234

“a) premtimi, ofrimi ose dhënia një nëpunësi publik, drejtpërdrejt ose jo drejtpërdrejt, i një avantazhi të parregullt për vetë nëpunësin ose një person tjetër apo subjekt, me qëllim që nëpunësi të veprojë ose të mos veprojë në ushtrim të funksioneve të tij ose të saj zyrtare.

b) kërkimi ose pranimi nga nëpunësi publik, drejtpërdrejt ose jo drejtpërdrejt, i një avantazhi të parregullt për vetë nëpunësin ose një person tjetër, apo një subjekt, me qëllim që nëpunësi të veprojë ose të mos veprojë në ushtrim të funksioneve të tij zyrtare.¹⁹⁴

Edhe preambula e Konventës të Kombeve të Bashkuara thotë:

“Çdo shtet anëtar do të miratojë masa ligjore e të tjera, të cilat mund të jenë të nevojshme që të sanksionohet si vepër penale rastet kur në mënyrë të qëllimshme i premtohet, i ofrohet ose i jepet funksionarit të huaj publik ose funksionarit publik të organizatës ndërkombëtare, direkt ose indirekt, dobi e paarsyeshme, për funksionarin personalisht apo për ndonjë person tjetër, në krye që ai funksionat të veprojë ose të përmbahet nga veprimi gjatë kryerjes së veprimtarisë së tij zyrtare ose për të mbajtur apo për të fituar ndonjë interes afarist apo tjetër në kuadrin e aktiviteteve të tij ndërkombëtare.¹⁹⁵

Konventa e Këshillit të Europës kundër Korrupsionit – kjo konventë penalo-juridike mbi korrupsionin u miratua në Nëntor 1998, kurse është nënshkruar në Janar 1999. Edhe kjo konventë është sigurisht një prej marrëveshjeve më të rëndësishme në fushën e korrupsionit. Sipas kësaj konvente vepra penale konsiderohet edhe korrupsioni aktiv dhe pasiv në sektorin privat¹⁹⁶. Nga pikëpamja e Këshillit Europjanë, lufta kundër korrupsionit si instrumente kryesore janë: Asambleja Parlamentare; Rezoluta 1214 (2000) për Rolin e Parlamenteve në Luftën kundër korrupsionit dhe krimin financiar.¹⁹⁷

Konventa e OECD në luftën kundër mitos së zyrtarëve të huaj publikë në transaksionet ndërkombëtare afariste – në vitin 1994, Organizata për Bashkëpunim Ekonomik e Zhvillim ka miratuar rekomandimet e vendeve anëtare që të ndërmeren masa efikase të parandalimit dhe luftës kundër mitosjes së zyrtarëve të huaj publik, të cilët marrin pjesë në transaksionet ndërkombëtare afariste¹⁹⁸.

Konventa qytetaro-juridike mbi korrupsionin- përpunon problematikën specifike para se gjithash procedurat e kompensimit të dëmit të shkaktuar me korrupsion, si dhe qështjet e vlefshmërisë së kontratave gjatë arritjes së të cilave kontestohet të ketë pasur

¹⁹⁴ United Nation Convention against Corruption (UNCAC), www.unodc.org

¹⁹⁵ www.unodc.org

¹⁹⁶ www.convention.coe.int

¹⁹⁷ Rezoluta e Këshillit të Europës, nr.1492, viti 2006, për varfërinë dhe luftën kundër Korrupsionit

¹⁹⁸ OECD www.oecd.org

korupsioni. Kjo konvent pra siguron sistemin e mbrojtjes së zyrtarëve që e paraqesin korupsionin dhe lehtëson bashkëpunimin ndërkombëtar.¹⁹⁹

Janë edhe një sërë Konventash të miratuara si:

- *Konventa inter-amerikane kundër korupsionit*, miratuar - SHBA, dt.29 Nëntor 1996,
- *Konventa mbi luftën kundër korupsionit*, miratuar - Këshilli Europes me 26.5.1997,
- *Konventa e Unionit Afrikan për parandalimin dhe luftimin e korupsionit*, miratuar nga shefat e shteteve dhe qeverive të vendeve të Unionit Afrikan, dt. 12.Korrik 2003.

Legjislacioni i Republikës së Kosovës ka hartuar kornizën ligjore kundër korupsionit, ku janë përfshirë ligje kundër kësaj dukurie, mbi bazën e të cilave funksionon edhe:

- *Agjencia Kosovare kundër Korupsionit-AKK*.
- *Ligji për Deklarimin, prejardhjen dhe kontrollin e pasurisë së zyrtarëve të lartë publik; deklarimin, preardhjen dhe kontrollin e dhuratave për të gjithë personat zyrtarë.*²⁰⁰

Legjislacioni kosovar është plotësuar dhe avancuar edhe me:

- *“Ligjin për Kompetencat e zgjeruara për konfiskimin e pasurisë së përfituar me vepra penale”*.
- *“Ligjin për financimin e subjekteve politike*.

Me pavarësimin e vendit, pra me bërjen e Kosovës shtet i pavarur, ishte e udhës që të ndryshohet Kodi i Përkohshëm Penal i vitit 2004, me nxjerrjen e një Kodi të ri nga Kuvendi i Republikës së Kosovës, i cili ka nxjerr edhe Kodin Penal të Kosovës(2013) i cili hyri në fuqi me 01.Janar të vitit 2013, i cili kod është në funksion dhe shërbim të parandalimit dhe luftimit të korupsionit.²⁰¹

Sot 9 Dhjetori është shpallur Ditë Ndërkombëtare e Luftës kundër Korupsionit.

KONKLUZIONE

Korupsioni është një dukuri patologjike, shtrembërim sistemor në të cilin klasa politike në pushtet vë interesin personal mbi interesat politike të bashkësisë. Pra korupsioni gjykohet si dukuri amorale dhe e dëmshme për konstitutionin politik të shtetit. Si forma më të shpeshta janë: mito, shantazhi, dhe tregtia me informacione sekrete. Gjatë definimit të nocionit të

¹⁹⁹ <http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/html/174.htm>

²⁰⁰ Ligji për Deklarimin, Prejardhjen dhe Kontrollin e Pasurisë së Zyrtarëve të Lartë public; Nr.04/L-015

²⁰¹ Kodi Penal I Kosovës, hyrja në fuqi: 01/01/2013

korruptionit, problemi më i madh shfaqet përshkak se nuk ekziston një definicion unik i cili do të ishte i pranueshëm në planin ndërkombëtar.

Si dukuri praktike e dëmshme, korrupsioni jo vetëm që rrënon përbërjen materiale të shoqërisë, por edhe dëmton themelet morale dhe etike të një vendi. Një përkufizim për korrupsionin vjen edhe nga “transparency International”: “Korrupsioni është abuzimi me pushtetin e besuar për përfitim personal”.

Faktikisht korrupsioni është keqpërdorim i funksionit publik për shkak të arritjes së privilegjeve personale ose për dikënd tjetër. Është dukuri negative shoqërore, e cila nënkupton arritjen e fitimeve materiale dhe jo materiale pa bazë juridike.

Edhe Kodi i Përkohshëm Penal i Kosovës(2004) e ka paraparë këtë në nenin 339 deri tek neni 344, më saktësisht në grupin e veprave penale kundër Detyrës Zyrtare, pastaj është paraparë edhe me Kodin Penal të Kosovës i cili hyri në fuqi me 1Janar 2003, ku e ka paraparë në kapitullin XXXIV (korrupsioni zyrtar dhe veprat penale kundër detyrës zyrtare), saktësisht në nenin 422.

Sa i përket luftimit të korrupsionit, ka pasur një qasje ndryshe sidomos në luftimin e rasteve korruptive ndaj profilit të lartë apo “peshqit e mëdhenj”, ku drejtësia kosovare ka qaluar në këtë aspekt, në sjelljen para drejtësisë të kryerësve të rasteve korruptive, pra si konkludim mund them se sistemi i drejtësisë ka dështuar në këtë drejtim, dhe konkludoj se drejtësia është shumë e ngadalshme kur vie fjala për ti dhënë fund ndëshkimit të rasteve të korrupsionit të profilit të lartë, pasi që ishte edhe kërkesa nga europa që të shohin sesa po luftohet korrupsioni sidomos i nivelit të lartë.

Korrupsioni përfshin vepra për pranim ryshfeti, dhënie ryshfeti dhe tregti për keqpërdorim të autorizimeve publike i personave zyrtarë, personave përgjegjës ose personave që kryejnë punë në interes publik si dhe qdo keqpërdorim i detyrës zyrtare i atij që e kryen atë vepër për realizim të përfitimit personal.

Organizatrat që janë marrë me këtë problem padyshim se janë shumë: Asambleja e Përgjithshme e Organizatës së Kombeve të Bashkuara-OKB, ku ka miratuar Konventën kundër Korrupsionit, pastaj kemi Organizatat për Bashkëpunimin Ekonomik e Zhvillim-OECD, Fondi Monetar Ndërkombëtar-FMN, Transparency International, Banka Botërore.

REFERENCAT

- Kushtetuta e Republikës së Kosovës, 2008
- Kodi Penal i Kosovës, hyrja në fuqi: 01/01/2013
- Ligji nr.2004/34 kundër Korrupsionit, Kuvendi i Kosovës
- Ragip Halili, Kriminologjia, Prishtine 2005,

- Agim Krasniqi, Korrupsioni-format e shprehjes dhe parandalimi, Prishtine 2013,
- Veton G. Vula, Kriminaliteti I Organizuar, Prishtinë 2013,
- Arsim Gjinovci, Krimi Ekonomik dhe etika në organizatat bashkëkohore, Prishtinë 2006,
- Dashmir Nasufi, Krimi I Organizuar dhe masat e veqanta hetimore per zbulimin e tij, 2006
- Luan Gjonqaj & Genci Gj.. Kriminologjia, Tiranë 2013,
- Ligji për Deklarimin, Prejardhjen dhe Kontrollin e Pasurisë së Zyrtarëve të Lartë public; Nr.04/L-015
- Ligji kundër Diskriminimit 2004/3, Kodi Penal I Kosovës 04/L-141, Kodi i Procedurës Penale nr.2003/26
- Rezoluta e Këshillit të Europës, nr.1492, viti 2006, për varfërinë dhe luftën kundër Korrupsionit
- Transparency International 2002, Parimet e biznesit për të luftuar mitën
- <http://wcd.coe.int/viewDoc.jsp?id=413811&Site=CM> - Strasbourg, 9Maj 1999
- United Nation Convention against Corruption (UNCAC),, www.unodc.org
- <http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/html/174.htm>
- www.oecd.org OECD
- www.convention.coe.int
- <http://en.wikipedia.org/wiki/Corruption>
- www.wikipedia - Korrupsioni
- www.wikipedia - Kodi I Hamurabit.

E DREJTA NDËRKOMBËTARE DHE DIVERSITETI KULTUROR

MSc. Abidin Trena

a.trena@eust.edu.mk

ABSTRAKT

Gjatë historisë së njerëzimit janë të njohura shumë luftra dhe shkelje të të drejtave të njeriut, edhe atë të të drejtave natyrale apo themelore, në masë të madhe deri në mbarimin e Luftës së dytë botërore. Me mbarimin e luftës së dytë botërore u krijua Organizata e Kombeve të Bashkuara e cila synon të mbrojë në rradhë të parë njerëzimin nga një luftë e tretë botërore dhe me qëllimin për zhvillim ekonomik, siguri ndërkombëtare, zbatimin e së drejtës ndërkombëtare dhe të drejtave të njeriut. Mirëpo, edhe në vazhdim, me fillimin e Luftës së ftohtë gjendja mes kulturave dhe sidomos mes dy blloqeve të medha (socialiste dhe kapitaliste) mbetet e tensionuar dhe nën frikën fillimit të ndonjë lufte bërthamore.

Fundi i luftës së ftohtë krijoi një seri të përpjekjeve të cilat mbeten vetëm në tentativë për të përcaktuar "një rend të ri botëror". Deri këtë kohë, siguria e vetme se bota po shkon drejt zgjidhjes së problemeve sociale është se komuniteti ndërkombëtar ka hyrë në një periudhë të tranzicionit të madh global që, të paktën deri më sot, ka krijuar më shumë probleme sociale sesa zgjidhje.

Me hyrjen e botës në periudhën e tranzicionit gjithnjë e më shumë vihet re rrallimi i klasës së mesme ekonomike thellimi i hapsirës mes të pasurve dhe të varfërve, rritja e papunësisë etj. Këto bënë të mundur që popujt e izoluar më parë vullnetarisht ose pa dëshirën e tyre për tu integruar nëpër tregjet në rritje gjithashtu vërehet lindja e aleancave të reja politike dhe rajonale. Në këtë aspekt zhvillimi i teknologjisë, telekomunikacionit dhe transportit kanë shkaktuar ndryshime të mëdha demografike .

Kjo përplasje e popujve dhe kulturave është gjithnjë e më e madhe dhe me përfshirje më të gjërë. Bota multikulturore e orientuar drejt rregullimit pluralist është e mbushur me konfuzion, tension dhe konflikte. Vërehen thirrje për t'u kthyer kah kulturat tradicionale dhe vlerat fundamentale, gjë e cila konsiston në ndjenjën e pasigurisë së identitetit dhe të gjendur mes tranzicionit dhe trazirave ato reflektojnë intolerancë , izolim dhe etnocentrizëm.

Kjo atmosferë e diverzitetit dhe cënimit të identitetit paraqet një sfidë për institucionët ndërkombëtare në lidhje me rregullimin e legjislacionit për të drejtat e njeriut, sepse legjislacioni përkatës duhet të përputhet me përplasjen mes kulturave.

2. TË DREJTAT UNIVERSALE TË NJERIUT DHE RELATIVIZMI KULTUROR

Relativizmi kulturor paraqet pohimin se vlerat njerëzore nuk janë univerzale por, ato ndryshojnë nga këndvështrimet e ndryshme kulturore. Pra, egzistojnë këndvështrime të ndryshme mbi vlerat e njeriut. Ky relativizëm ka ndikim edhe në mbrojtjen, promovimin, interpretimin dhe zbatimin e të drejtave të njeriut, sepse të drejtat e njeriut mund të interpretohen në mënyrë të ndryshme varësisht sipas traditave të ndryshme kulturore, etnike dhe fetare. Pra, të drejtat e njeriut nga aspekti kulturor janë më shumë relative se sa univerzale.

Relativizmi kulturor në çështjen e të drejtave të njeriut mund të përbëjë një kërcënim për efektivitetin e së drejtës ndërkombëtare dhe sistemin ndërkombëtar të të drejtave të njeriut i cili është përgatitur për dekada me radhë.

3. TË DREJTAT UNIVERSALE TË NJERIUT DHE E DREJTA NDËRKOMBËTARE

Të drejtat e njeriut janë theksuar ndër qëllimet kryesore të Organizatës së Kombeve të Bashkuara, të cilat janë shpallur edhe Kartën e OKB-së për të drejtat e njeriut, e cila thotë se këto të drejta u përkasin ‘të gjithë njerëzve pa dallim’. Të drejtat e njeriut janë të drejta të natyrshme, të lindura për çdo qenie njerëzore, në mënyrë univerzale. Këto të drejta nuk janë privilegje. Këto të drejta janë krijuar nga OKB-ja në mënyrë të qartë dhe të njohur për të drejtën ndërkombëtare. Karta e OKB-së gjithashtu obligon të gjitha shtetet anëtare që të respektojnë atë dhe të zbatojnë të drejtat dhe liritë themelore të njeriut.

Të drejtat universale të njeriut janë të krijuar më tej nga dy konventat ndërkombëtare për të drejtat e njeriut (Pakti Ndërkombëtar mbi të Drejtat Ekonomike, Sociale dhe Kulturore, si dhe Konventën Ndërkombëtare mbi të Drejtat Civile dhe Politike), si dhe gjatë vendosjes së standardeve të tjera ndërkombëtare të cilat rregullojnë genocidin, skllavërinë, torturën, diskriminimin racial, diskriminimin ndaj grave, të drejtat e fëmijës, minoritetet dhe tolerancën fetare.

Të drejtat e njeriut si një standard i përbashkët për të gjithë, vijnë të të miratuara në Konferencën Botërore të Kombeve të Bashkuara për të Drejtat e Njeriut në Vjenë të Austrisë në vitin 1993. Në këtë konferencë deklarohet:

Të gjitha të drejtat e njeriut janë universale, të pandashme, të ndërvarura dhe të ndërlidhura. Bashkësia ndërkombëtare duhet të trajtojë të drejtat e njeriut në nivel global në mënyrë të drejtë dhe të barabartë, në bazë të njëjtë, dhe me të njëjtën forcë. Ndërsa rëndësia e veçorive kombëtare dhe rajonale të ndryshme historike, kulturore dhe prejardhja fetare duhet të kihet parasysh dhe është obligim i shteteve, pa

marrë parasysh sistemet e tyre politike, ekonomike dhe kulturore, për të nxitur dhe për të mbrojtur të gjitha të drejtat e njeriut dhe liritë themelore.

Kjo do të thotë se të drejtat politike, civile, kulturore, ekonomike dhe sociale të njeriut shihen në tërësinë e tyre. Askush nuk mund të zgjedhë se cilat të drejta duhet të mbrohen ose të promovohen. Ato kanë të njëjtën vlerë dhe duhet aplikuar ndaj të gjithëve. Deklarata e Vjenës një herë e përgjithmon i obligon shtetet për të mbrojtur dhe promovuar këto të drejta. Në paragrafin saj theksohet se të drejtat e njeriut janë "të natyrës universale" dhe respektimi i tyre "as nuk duhet të vihet në pyetje".

Me miratimin e kësaj deklarate shtetet anëtare të OKB-së marrin detyrimin ligjor për të promovuar "respektimin universal, vrojtimin dhe mbrojtjen e të gjitha të drejtave dhe lirive themelore për të gjithë". Këtu është deklaruar qartë se: detyrimi i shteteve është që të promovojë respektin universal, dhe respektimi i të drejtave të njeriut nuk duhet të jetë selektiv, jo edhe relativ, por universal.

Për më tepër, detyrimi u është drejtuar të gjitha shteteve, në përputhje me Kartën e Kombeve të Bashkuara dhe të instrumenteve të tjera të të drejtave të njeriut dhe të drejtës ndërkombëtare. Asnjë shtet nuk është i përjashtuar nga ky detyrim. Të gjitha shtetet anëtare të Kombeve të Bashkuara kanë një detyrim ligjor për të promovuar dhe mbrojtur të drejtat e njeriut, pavarësisht nga perspektivat e veçanta kulturore. Të drejtat Universale të njeriut, mbrojtja dhe promovimi i tyre janë vendosur në Deklaratën e Vjenës si "përgjegjësia e parë" e të gjitha qeverive.

Gjithkush është i përfshirë nga të drejtat e njeriut, jashtë çfarë do lloji të diskriminimit. Parimi i mosdiskriminimit është një rregull themelor i së drejtës ndërkombëtare. Kjo do të thotë se të drejtat e njeriut janë për të gjitha qeniet njerëzore, pavarësisht nga "raca, ngjyra, seksi, gjuha, feja, opinioni politik, origjina kombëtare apo sociale, statusit, prona e të tjera". Mosdiskriminimi mbrohet individët dhe grupet nga mohimi dhe shkelja e të drejtave të tyre njerëzore. Mohimi i të drejtave të njeriut në bazë të dallimit kulturor është diskriminues. Të drejtat e njeriut janë të destinuar për të gjithë, për çdo kulturë.

Këto të drejta njeriu i fiton me lindjen e tij. Nëse një shtet mohon të drejtat universale të njeriut në bazë të identitetit kulturor, ky do të thotë që këto të drejta janë mohuar personave që jetojnë nën autoritetin e atij shtetit. Kështu mohimi apo abuzimi i të drejtave të njeriut është gjithmonë i gabuar, sidomos nëse bëhet për shkak të kulturës së kundërvajtësit.

Të drejtat universale të njeriut nuk imponojnë vetëm një standard të caktuar kulturor, jo edhe standard minimal të mbrojtjes ligjore të nevojshme për dinjitetin njerëzor. Si një standard ligjor i miratuar nga Kombet e Bashkuara, të drejtat universale të njeriut paraqesin konsensusin e bashkësisë ndërkombëtare, e jo imperializëm kulturor i ndonjë rajoni të veçantë apo të një grupi kulturor.

Ashtu si shumica e fushave të së drejtës ndërkombëtare, të drejtat universale të njeriut janë një arritje e re për të gjitha kulturat. Të drejtat e njeriut nuk janë përfaqësues të të asnjë kulture dhe nuk janë të orientuara drejt një kulture të vecantë në përjashtimin të kulturave tjera. Të drejtat universale të njeriut janë përpjekje e bashkësisë ndërkombëtare për të a çuar përpara një standard të përbashkët dhe sistemin ndërkombëtar ligjor për të mbrojtur dinjitetin njerëzor.

Të drejtat universale të njeriut dalin me fleksibilitet të mjaftueshëm për të respektuar dhe mbrojtur diversitetin kulturor dhe integritetin. Instrumentet për mbrojtjen e të drejtave të njeriut vendosin standarde minimale për të drejtat ekonomike, sociale, kulturore, civile dhe politike. Brenda këtij kuadri, shtetet kanë hapësirë maksimale për ndryshim kulturor pa luhatur apo kompromentuar standartet minimale të të drejtave të njeriut të përcaktuara me ligj. Këto standarde minimale, janë në fakt në nivel të lartë dhe kërkojnë nga shteti një nivel shumë të lartë të performancës në fushën e të drejtave të njeriut.

Deklarata e Vjenës ofron konsideratë të qartë për kulturën në promovimin dhe mbrojtjen e të drejtave të njeriut, ku deklararon se "rëndësia e veçorive kombëtare dhe rajonale dhe prejardhjet e ndryshme historike, kulturore dhe fetare duhet të merren parasysh". Kjo është vendosur qëllimisht në kontekstin e detyrës së shteteve për të promovuar dhe mbrojtur të drejtat e njeriut, pavarësisht nga sistemet e tyre kulturore.

Të drejtat e njeriut të cilat janë të mishëruara me anë të instrumentave ndërkombëtare (konventat, deklaratat) kanë mundësuar që të arrihet më lehtë deri të respektimi dhe mbrojtja e diversitetit kulturor dhe integritetit. Këto përfshijnë:

- *Konventa mbi të drejtat e fëmijës;*
- *Konventa Ndërkombëtare mbi eliminimin e të gjitha formave të diskriminimit racor;*
- *Deklaratës për garë dhe për paragjykim racor;*
- *Deklarata mbi eliminimin e të gjitha formave të jotolerancës dhe të diskriminimit të bazuara në fenë apo besimin;*
- *Deklaratës mbi parimet e bashkëpunimit ndërkombëtar kulturor;*
- *Deklarata mbi të drejtat e personave që u takojnë pakicave kombëtare ose etnike, fetare dhe gjuhësore;*
- *Deklarata mbi të drejtën për zhvillim;*
- *Konventa ndërkombëtare mbi mbrojtjen e të drejtave të të gjithë punëtorëve emigrantë dhe anëtarëve të familjeve të tyre; dhe të*
- *Konventës nr 169 për të drejtat e popujve vendës dhe fisnorë.*

Të drejtat e njeriut të cilat lidhen me diversitetin kulturor dhe integritetin përfshijnë një gamë të gjerë të mbrojtjes, duke përfshirë:

- të drejtën e pjesëmarrjes kulturore;
- të drejtën të gëzojë artet;
- ruajtja e zhvillimit dhe përhapja e kulturës;
- mbrojtjen e trashëgimisë kulturore;
- lirinë për veprimtarinë krijuese;
- mbrojtja e personave që u takojnë minoriteteve etnike, fetare ose gjuhësore;
- liria e tubimit dhe e organizimit;
- të drejtën për arsim;
- lirinë e mendimit, të ndërgjegjes ose besimit;
- lirinë e mendimit dhe të shprehjes; dhe
- parimi i mosdiskriminimit

4. E DREJTA PËR KULTURË (E DREJTA KULTURORE)

Çdo qenie njerëzore ka të drejtë për kulturë, duke përfshirë të drejtën për të gëzuar dhe për të zhvilluar jetën kulturore dhe identitetin. Megjithatë, të drejtat kulturore nuk janë të pakufizuara. E drejta për kulturë është kufizuar në pikën në të cilën ajo shkel në një tjetër e drejtë të njeriut. Sipas të drejtës ndërkombëtare, nuk ka të drejtë e cila mund të përdoret për shkeljen e së drejtës tjetër.

Kjo do të thotë se të drejtat kulturore nuk mund të thirren apo interpretohen në mënyrë të atillë për të justifikuar ndonjë akt që çon në mohim ose shkelje të tjera të të drejtave të njeriut dhe lirive themelore. Si e tillë, duke pretenduar relativizmit kulturor si një justifikim për të shkelur ose mohuar të drejtat e njeriut, është një abuzim i së drejtës për kulturën.

Sot ekzistojnë kufizime ligjore në praktikatat themelore të kulturave të ndryshme, madje edhe në ato më të zhvilluarat. Për shembull, sot nuk kulturë e cila mund të pretendojë për të drejtën e të ushtruarit të skllavërisë. Pavarësisht praktikimit të saj në shumë kultura nëpër histori, skllavëria sot nuk mund të konsiderohen legjitime, ligjore, apo pjesë e një trashëgimisë kulturore me të drejtën e mbrojtjes në asnjë mënyrë. Përkundrazi, të gjitha format e skllavërisë, duke përfshirë praktikatat skllavërinë bashkëkohore, janë një shkelje e të drejtave të njeriut sipas së drejtës ndërkombëtare.

Ngjashëm, të drejtat kulturore nuk e justifikojnë torturën, vrasjen, gjenocidin, diskriminimit në baza të gjinisë, racës, gjuhës apo fesë, ose shkeljen e të ndonjë prej të drejtave të tjera universale të njeriut dhe lirive themelore të njeriut të përcaktuara në ligjin ndërkombëtar. Çdo përpjekje për të justifikuar shkeljet e tilla mbi bazën e kulturës nuk kanë asnjë vlefshmëri sipas ligjit ndërkombëtar.

Gjatë argumentimit të relativizmit kulturor shpesh mund të arrijmë në pohimin se kultura tradicionale është e mjaftueshme për të mbrojtur dinjitetin njerëzor, dhe për këtë arsye të drejtat universale të njeriut janë të panevojshme. Për më tepër, argumenti vazhdon

se të drejta universale njerëzore mund të jenë shkatërruese për mbrojtjen tradicionale të jetës, lirisë dhe sigurisë njerëzore. (p.sh. tek vendet të cilat bazohen ose kanë influencë të madhe nga e drejta e Sheriatit : Pakistani, Indonesia, Afganistani, Egjipti, Sudani, Maroku, Arabia Saudite, Emiratat e Bashkuara Arabe, Omani, Katari, Kuvajti dhe Irani). Kjo mund të ilustruhet përmes një rasti të raportuar nga agjencioni i lajmeve BBC, ku dy të rinj turistë ishin futurë në burg për shkak se ishin puthur në publik.²⁰² Kjo gjë nuk është e dënueshme më legjislacjonin ndërkombëtar por gjithashtu sipas legjislacjonit ndërkombëtar atyre edhe u është cënuar e drejta. Pra, tradita-kultura ka cënuar të drejtën ndërkombëtare.

Kjo gjë mund të qartësohet ashtu që, nëse kultura e siguron në mënyrë efektive mbrojtjen e të drejtave të njeriut, atëherë edhe sistemi i të drejtave të njeriut do të jenë në përputhje me kulturën përkatëse duke mos paraqitur asnjë kërcënim për të njëjtën. Si e tillë mund të absorbojë dhe të zbatojë të drejtat e njeriut dhe shteti duhet që jo vetëm t'i ratifikojë, por në mënyrë efektive edhe t'i zbatojë plotësisht standardet ndërkombëtare.

Kultura tradicionale nuk është një zëvendësim për të drejtat e njeriut, por është një konteksti kulturor në të cilin të drejtat e njeriut duhet të integrohen, të nxiten dhe të mbrohen. Të drejtat e njeriut duhet të trajtohen në një mënyrë kuptimplote dhe të rëndësishme në kontekstet e ndryshme kulturore.

Në vend që të kufizohen të drejtat e njeriut për t'iu përshtatur një kulture të caktuar, është më mirë që vlerat tradicionale kulturore të përforcohen duke zbaruar të drejtat universale të njeriut. Ekziston një nevojë në rritje për të theksuar vlerat thelbësore të përbashkëta nga të gjitha kulturat siç janë: vlera e jetës, rendi social dhe mbrojtja nga sundimi arbitrar. Këto vlera themelore janë mishëruara në të drejtat e njeriut.

Kulturat tradicionale duhet të trajtohen dhe të njihen si partnerë i sistemit të të drejtave të njeriut për të promovuar respektim më të madh dhe vrotimin të të drejtave të njeriut. Duke u mbështetur në praktikat e përputhshme dhe vlerat e përbashkëta të kulturave tradicionale do të mundësohet rritja dhe avancimi për promovimin dhe mbrojtjen e të drejtave. Kjo qasje jo vetëm që inkurajon më shumë tolerancën, respektin reciprok dhe mirëkuptimin, por gjithashtu nxit bashkëpunimin më efektiv ndërkombëtar për të drejtat e njeriut.

Kulturat tradicionale me anë të mbrojtjes së mirëqenies të popullit të tyre ndriçojnë themelin e përbashkët të dinjitetit njerëzor në të cilin qëndron mbrojtja dhe promovimi i të drejtave të njeriut. Kjo pasqyrë do të mundësojë që gjatë mbrojtjes të të drejtave të njeriut të pohojë rëndësinë kulturore, si dhe detyrim ligjor, të të drejtave universale të njeriut në kontekste të ndryshme kulturore. Njohja dhe vlerësimi i kontekste të veçanta kulturore do të shërbejë për ti lehtësuar, në vend që të reduktojë, njeriut respektimin e të drejtave të njeriut .

Duke punuar në këtë mënyrë me kultura të veçanta në vetvete njeh integritetin kulturor dhe diversitetin, pa kompromentuar standardin e padiskutueshëm të drejtave

²⁰² <http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk/8602449.stm>

universale të njeriut. Një qasje e tillë është e domosdoshme për të siguruar se e ardhmja do të udhëhiqet para së gjithash nga të drejtat e njeriut, pluralizmi, mosdiskriminimi dhe toleranca kulturore.

5. UNESCO- ORGANIZATA PËR SHKENCË, ARSIM DHE KULTURË E KOMBEVE TË BASHKUARA

Diversiteti kulturor, edhe pse jo i quajtur fillimisht si i tillë, u bë një çështje në të drejtën ndërkombëtare pas Luftës së Dytë Botërore, sidomos me themelimin Organizatës për Shkencë, Arsimit dhe Kulturë e themeluar nga Organizata e Kombeve të Bashkuara (UNESCO -

United Nations Educational, Scientific Cultural Organisation) në vitin 1946. Qëllimi i kësaj organizate i formuluar në nenin 1 të Kushtetutës së UNESCO-s është:

... të kontribuojë për paqen dhe sigurinë duke promovuar bashkëpunimin ndërmjet kombeve përmes arsimit, shkencës dhe kulturës me qëllim të respektimit të mëtejshëm universal të drejtësisë, sundimit e ligjit dhe të drejtave të njeriut dhe liritë themelore që afirmohen për popujt e botës , pa dallim race, gjinie, gjuhe apo feje, nga Karta e Kombeve të Bashkuara.²⁰³

Në përputhje me funksionin e tij të menduarit stimuluese, UNESCO ka qenë e rëndësishme në vendosjen e *diversiteti kulturor* në formën e një *slogani* në skenën ndërkombëtare të krijimit të politikave. Ngjarjet historike, të tilla si konferenca ndërkombëtare, raportet dhe instrumentet, këndvështrimet e vendimmarrësve dhe ekspertët ndihmuan në rëndësinë e njohjes së diversitetit kulturor në fusha të cilat nuk ishin identifikuar me kulturën, të tilla si, politika, demokracia, zhvillimi dhe tregtia.

Në kuadër të UNESCO-s qëndron Deklarata Universale mbi Diversitetin Kulturor, e cila bazohet mbi tre parime: diversitetin, identitetin dhe pluralizmin. Dhe është e shpalosur përmes dymbëdhjetë pikave - neneve.

Në pikën e parë flitet për diversitetin kulturor. Ky diversitet paraqitet i mishëruar në formë e vecantë dhe pluralitetin e identiteteve të grupeve dhe shoqërive që përbëjnë njerëzimin. Si një burim i shkëmbimit risive dhe kreativitetit, diversiteti kulturor është aq i domosdoshëm për njerëzimin, ashtu si biodiversiteti është për natyrën. Në këtë kuptim, ajo paraqet trashëgiminë e përbashkët të njerëzimit dhe duhet të jetë njohur dhe afirmuar për të mirën e brezave të tanishëm dhe të ardhshëm.

²⁰³ http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=15244&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html

Në pikën e dytë Deklata përcaton se në shoqëritë tona gjithnjë e më të ndryshme është thelbësore për të siguruar ndërveprim harmonik mes njerëzve dhe grupeve plurale(të përbëra nga më shumë kultura, me identitete të ndryshme dhe dinamikë kulturore, si dhe gatishmërinë e tyre për të jetuar së bashku. Politikat për përfshirjen dhe pjesëmarrjen e të gjithë qytetarëve janë garancitë për vitalitetin e shoqërisë civile dhe paqes. Të përcaktuara kështu, pluralizmi kulturor i jep politikës pasqyrim në realitetin e diversitetit kulturor. Pluralizmi kulturor është i favorshëm për shkëmbimin kulturor dhe për lulëzimin e kapaciteteve krijuese mbështetur në jetën publike.

Pika tre tregon se diversiteti është faktor për zhvillimin. Kjo nuk kuptohet thjesht në aspektin e rritjes ekonomike, por edhe si një mjet për të arritur një kënaqësi intelektuale, emocionale, morale dhe ekzistencën shpirtërore.

Në pikën e katërt paraqitet rëndësia e Të drejtave të Njeriut për diversitetin kulturor. Mbrojtja e diversitetit kulturor është një domosdoshmëri, e pandashme nga respekti për dinjitetin njerëzor. Ai nënkupton një angazhim për të drejtat e njeriut dhe liritë themelore, në mënyrë të veçantë të drejtave të personave që u përkasin minoriteteve dhe popujve indigjenë atyre. Askush nuk mund të thirret në diversitet kulturor që të shkelë mbi të drejtat e njeriut të garantuara me ligj ndërkombëtar, as të kufizojnë fushëveprimin e tyre.

Në pikën e pestë është e paraqitur se të drejtat kulturore paraqesin rëndësi të madhe për zhvillimin e diversitetit kulturor. Të drejtat kulturore janë një pjesë integrale e të drejtave të njeriut, të cilat janë universale, të pandashme dhe ndërvarura. Lulëzimi i diversitetit kreativ kërkon zbatimin e plotë të të drejtave kulturore . Prandaj, të gjithë personat duhet të jenë në gjendje të shprehin veten e tyre dhe për të krijuar dhe shpërndarë punën e tyre në gjuhën e zgjedhur prej tyre, dhe veçanërisht në gjuhën e tyre amtare; gjithë personat duhet të kenë të drejtë të cilësisë të arsimit dhe trajnimit që respekton plotësisht identitetin e tyre kulturor, dhe të gjithë personat kanë drejtën për të marrë pjesë në jetën kulturore e zgjedhjes së tyre dhe të kryejnë praktikatat e tyre kulturore.

Pika e gjashtë shpreh se duke siguruar rrjedhjen e lirë të ideve, fjalës dhe imazhit, kujdes duhet të ushtrohet në mënyrë që të gjitha kulturat mund të shprehin veten e tyre dhe të bëjnë veten të njohur. Liria e shprehjes, pluralizmi i medias, shumëgjuhësia, qasja e barabartë për të artin dhe njohuritë shkencore dhe teknologjike, duke përfshirë në formë digjitale, dhe mundësisë që të gjithë kulturat të kenë qasje në mjetet e shprehjes dhe shpërndarjes.

Pika shtatë paraqet burim të krijimtarisë ku krijimi bazohet në rrënjët e traditës kulturore, por lulëzon në kontakt me kulturat e tjera. Për këtë arsye, trashëgimia në të gjitha format e saj duhet të ruhet, të zgjerohet dhe dorëzohet në brezat e ardhshëm si një regjistër i përvojës dhe aspiratave njerëzore, në mënyrë që të nxisë krijimtarinë në të gjithë diversitetin e saj dhe për të frymëzuar dialog të mirëfilltë mes kulturave.

Pika e tetë flet për të mirat kulturore. Në frymën e ndryshimeve të sotme ekonomike dhe teknologjike, duke hapur perspektiva të mëdha për krijimin dhe inovacionin,

vëmendje e veçantë duhet t'i kushtohet diversitetit të furnizimit të punës krijuese, me njohjen e duhur të të drejtave të autorëve dhe artistëve dhe në vecantinë e mallrave dhe shërbimeve kulturore të cilat, si treguesit e identitetit, vlerave dhe kuptimit, nuk duhet të trajtohen si mallra të thjeshta ose të mallra të konsumit.

Pika e nëntë flet për politikën kulturore. Duke siguruar qarkullimin e lirë të ideve dhe veprave, politikën kulturore duhet të krijojë kushte të favorshme për prodhimin dhe shpërndarjen e mallrave të shumëllojshme kulturore dhe shërbimeve përmes industrive kulturore që kanë mjetet për të kërkuar të veten në nivel lokal dhe global. Kjo vlen për çdo shtet, duke marrë në konsideratë detyrimet e tyre ndërkombëtare, për të përcaktuar politikën e tyre kulturore dhe për të zbatuar atë nëpërmjet mjeteve që konsideron të arsyeshme, qoftë me mbështetjen operacionale ose rregulloret përkatëse.

Pika dhjetë përqëndrohet në solidaritetin dhe bashkëpunimin ndërkombëtar. Në fytyrën e zbalancimeve në rrjedhat aktuale dhe shkëmbimeve të mallrave dhe shërbimeve kulturore në nivel global, është e nevojshme për të përforcuar bashkëpunimin dhe solidaritetin ndërkombëtar me qëllim për të mundur të gjitha vendet, veçanërisht vendet në zhvillim dhe vendet në tranzicion, për krijimin e industrive kulturore që janë praktike dhe konkurrues në nivel kombëtar dhe ndërkombëtar.

Në pikën njëmbëdhjetë flitet për partneritetin mes sektorit publik, sektorit privat dhe shoqërisë civile. Forca e tregut vetëm nuk mund të garantojë ruajtjen dhe promovimin e diversitetit kulturor, i cili është kyç për zhvillimin e qëndrueshëm njerëzor. Nga kjo perspektivë, epërsia e politikave publike, në partneritet me sektorin privat dhe shoqërinë civile, duhet të forcohet.

Pika e fundit e deklaratës flet për rolin e UNESCO-si cili përmban në vetvete katër pika, si:

- Nxitja e inkuorporimit të parimeve të përcaktuara në Deklaratën e tanishme, në zhvillimin e strategjive të hartuara brenda organeve të ndryshme ndërqeveritare;
- Të shërbejë si një pikë referimi dhe një forum ku shtetet, organizatat ndërkombëtare qeveritare dhe joqeveritare, të shoqërisë civile dhe sektorit privat mund të bashkohen së bashku në elaborimin e koncepteve, objektivave dhe politikave në favor të diversitetit kulturor;
- Vendosjen e standardeve në ndekjen e aktiviteteteve të saj në, ngritjen e vetëdijes dhe ngritjen e kapaciteteve në fushat që lidhen me këtë Deklaratë brenda fushave të kompetencave të saj; dhe
- Të lehtësojë zbatimin e linjave kryesore të cilat janë të bashkangjitur në këtë Deklaratë.

LITERATURA

- E Drejta Ndërkombëtare Publike, Zejnullah Gruda, Prishtinë 2008
- Mbrojtja ndërkombëtare e të drejtave të **njeriut**, **Zejnullah Gruda**, Prishtinë, 2001
- http://books.google.mk/books?printsec=frontcover&vid=LCCN2007039637&redir_esc=y#v=oneonep&q&f=false
- <http://www2.ohchr.org/english/law/pdf/diversity.pdf>
- http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=15244&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html
- <http://www.du.edu/korbel/hrhw/volumes/2001/1-2/pollis-hey.pdf>
- <https://www.uio.no/english/research/interfaculty-research-areas/culcom/news/2006/hellum.html>
- <http://www.alrc.gov.au/sites/default/files/pdfs/publications/alrc57.pdf>
- <http://chs.univ-paris1.fr/Sem/alam.pdf>
- <http://www.humanities.manchester.ac.uk/socialchange/research/social-change/summer-workshops/documents/theretreatofmulticulturalism.pdf>

THE COMPLEXITY OF TODAY'S CHALLENGES OF HUMAN SECURITY

Bardhyl Hoxha

Research Department at Training and Doctrine Command
"Rruga e Dibrës", Tirana, Albania
hoxhabal@gmail.com

ABSTRACT

At the dawn of the twenty-first century, a new concept of security, human security, has emerged and is evolving, in which the need for a more humane approach is the core of the entire security system. Human security, as a new paradigm of the security, development and justice system, has been accompanied by many debates among its supporters and critics about the meaning, definition and usefulness of this concept, as well as prospects and potential political impacts.

Human security standards give priority to the security of individuals to national security, as human security, in its broader sense, involves far more than the absence of a violent conflict. It includes human rights, good governance, access to education and health care, etc., ensuring that every individual has the opportunity and the choice to meet the most vital needs of his / her life. Every step in this direction is, at the same time, a major step towards reducing poverty, economic growth and conflict prevention.

Therefore, human security requires more attention to its sustainable development, as a functional strategy, which enables its realization. The application of human security standards suffers in some cases from the insufficient support of states that are the most potential human security providers. To improve the effectiveness of human security standards, it is necessary to involve states and non-state actors together, with the aim of coordinating and ensuring human security with national security.

Nowadays, human security research and researchers recommend new practical applications of the human security concept, such as: human security planning, the definition of a governance index related to human security, and the assessment of the impact of human security, in political, economic and social activity. By defining the individual and not the state as the basic security object, human security is emerging as a means of assessing threats, predicting the crisis, analyzing the causes of disagreements and proposing sustainable solutions to the long-term needs of the most vulnerable and weaker (vulnerable), especially in conflict areas.

The complexity of today's human security challenges requires a wider dialogue between non-military and military actors.

Key words: Human security, national security, NATO, human rights.

PREFACE

The idea of "human security" was developed by the UN in the mid-1990s, the basis of which was the Human Development Report of 1994, prepared by UNDP. The authors of this Report began an exploration of the "new concept of human security, starting with this statement." The world can never be at peace unless people have security in their daily lives." This people-centered concept, which quickly gained adherents, was based on the same premise as the related concepts of human rights and human development, namely that the individual human being is the main object of concern, regardless of race, religion, creed, color, ideology or nationality. Like its sister concepts, human security has the characteristic of universality: it is applicable to individuals everywhere.

The main categories of human security are: economic, food, health, environmental, personal, community and political security, which are interlinked to build the concept of human security.

The concept of human security relies on four essential features: universalism, component interdependence, prevention rather than protecting and putting people in the spotlight. To take this concept forward we must all work to truly understand what we mean by Human Security. For this I'm going to quote Kofi Annan "A new understanding of the concept of security is evolving. Once synonymous with the defense of territory from external attack, the requirements of security today have come to embrace the protection of communities and individuals from internal violence. The need for a more human-centered approach to security is reinforced by the continuing dangers that weapons of mass destruction, most notably nuclear weapons, pose to humanity: their very name reveals their scope and their intended purpose, if they were ever used." (Annan, 2001).

Some scholars, supported by some governments, see human security as paradoxical. Others emphasize that the concept of human security is used purely for national purposes and interests. Most of the conflicts over the last decades have occurred within states and not between states. Therefore, the security of individuals - "human security" - is becoming increasingly important in the definitions of peace and security.

A fundamental change in the development of this concept has come about the content of human security norms, which give priority to the security of individuals and conceive of poverty as a real threat to it. This seems to go against the traditional security viewpoint, which refers exclusively to the national security interests of the state, using the Armed Forces to ensure territorial integrity and sovereignty. Hence, security studies and security institutions have focused on foreign policy and defense policy mechanisms to avoid and / or prevent being winners in potential military disputes between states.

The agenda of Human Security has become more important in the years 2000 and a popular theme for many scholars, but has not yet found complete acceptance within academic security studies. However, the 21st Century has brought about some very important issues, especially related to human rights, health, food, environment etc.

Recent personal security violations in countries such as Syria, Ukraine, Central Africa etc. have had a huge impact on the international community, which are clear illustrations of "globalization of concern", where individual security is in center of international agendas.

HUMAN SECURITY VERSUS NATIONAL SECURITY

National or traditional security focuses on threats directed against the state, mainly in the form of military attacks, while human security focuses on the root causes of uncertainty and the promotion of sustainable and inclusive solutions, especially at the local level. As such, it includes a wide range of actors such as: local communities, international organizations, civil society, and the state itself. However, human security does not intend to shift the state security. Rather, their relationship must be complementary: "Human security and state security are mutually reinforcing and interdependent. State security can not be achieved without human security and vice versa." (UN, 2009).

Throughout the Cold War, the conception of the international community's security expressed itself to the main security objective, which was to protect the sovereignty of the country. In accordance with this approach, the international community respected the principles of sovereignty, "even in cases of serious human rights abuses, most states have officially rejected the idea that states could not interfere with other states in the name of security human."

While human security is aimed at empowering individuals through the promotion of a dual support system: the state and the international community, where individual security is compromised (Cormack, 2008). In fact, state security is becoming an option among many others' options and sovereignty is becoming more flexible (Oberleitner, 2005).

This concept has provoked anger to some researchers, such as Fairlie Chappuis, who argues that seriously taking human security would require a complete change in the structure of the international community (Chappuis, 2011). Other scholars have argued that human security violates national sovereignty. Human security seems to be nonpolitical, but interfering in the affairs of another state is a political act. In his essay "Human Security: A Dog Who Does not Bleach," David Chandler argues that human security provides the strongest states with an excuse to interfere in the sovereignty of others (Chandler, 2008). Thus, human security critics have presented the concept as an element of new imperialism and have attempted to harm it, referring to the Russia-Ukraine conflict and especially the situation in Syria.

After the Cold War, especially in the early 1990s, it was clearly evidenced that the main threats to individuals come from within the states. This applies in our region during the

civil wars in the former Yugoslavia, especially in Bosnia and Herzegovina and Kosovo, where the lives of individuals are heavily threatened, resulting in thousands of casualties, forced displacement, ethnic cleansing and many other serious crimes. Consequently, the security of non-combatants has become one of the major concerns of the international community. But despite the commitment of the international community, the least necessary and minimum standards of human security are encountering serious difficulties in their practical implementation, resulting in persistent suffering of that population identified as the beneficiary of human security, such as individuals with disabilities, women, children, the elderly etc.

The debate about the new concept of human security and the traditional national security perspective aims at identifying key policies to improve the effectiveness of human security norms. This does not mean that national security, defined in the traditional way, is less important. Rather, security between states remains a necessary and necessary condition for people's security. However, the concept of human security not only helps us to assess the effectiveness of state security policies, but it also applies to the importance of preventive and corrective actions in cases when the risk prevention fails.

According to the analysis of events in Kosovo in 1999, analysts have come to the conclusion that human security must go beyond the traditional concept of physical security, seen first within the context of a conflict. With regard to this problem, Canada's Minister of International Cooperation, Maria Minna has defined human security as "eliminating poverty, providing access to basic education and health services, protecting children, promoting and protecting human rights, eradicating diseases and environmental protection" (Minna, 2001).

While state and state security remains a necessary condition for human security, it is necessary to see security from a wider perspective, especially in recent years. This is because new conflicts are proving to be diverse and being affected by a number of factors. The solutions to these conflicts are also complex and rely on a variety of instruments - political, civil, social and military. The complexity of today's human security challenges requires a wider dialogue between non-military and military actors.

NATO - THE MODEL OF REALIZATION OF HUMAN SECURITY

Richard Cohen presents the cooperative security model, in the form of four co-central and mutually reinforcing rings: Individual Security, Collective Security, Collective Protection and Stability Promotion. Collective security is a political and legal obligation of member states to protect the integrity of individual states, according to certain agreements. Collective protection is the commitment of all states to protect one another from an external aggression. While the new elements of this model are: Individual Safety and Stability" (Cohen, 2008).

The idea that true security should be based, first and foremost, on the security of human beings, has put Individual Security or Human Security on the inner ring or the first ring of the Cooperative Security system. Cohen claims that only NATO can act effectively

on the four rings of the Cooperative Security Model (Cohen, 2008). This Cohen statement is illustrated in the best possible way in NATO intervention in the name of the human security of the Albanian population and the continuation of its mission in Kosovo in the name of stability of Kosovo, the Western Balkans and beyond.

The crisis in Kosovo and the Alliance's reaction to this crisis are the concrete expression of the functioning of human security, where individuals were always the main victims. The forced and brutal exodus, as well as the indiscriminate use of force, highlighted the fact that there was no international mechanism to protect civilians from an aggressive and tyrannical state. The Alliance's response indicated that human security is emerging and is turning into a global concern.

In the age of globalization and increasing co-operation between states and peoples, the concern for human conditions within a state and the violation of the security of individuals is now interpreted as a violation of the security of other peoples and their countries.

As former Foreign Minister of Canada, Lloyd Axworthy has defined, "Human security is the basis of any international security system built on the basis of the ideals of democratic liberalism." (Cohen, 2008) In this context, the scrutiny and protection of the individual's fundamental freedoms should be the foundation for defining the entire form of the international security system. In his research, with the object of determining the meaning of security, Bill Maksunin says "... security must initially have meaning in human beings to make sense internationally." (Cohen, 2008)

Canada's Foreign Minister, Lloyd Axworthy, on November 17, 1999 in Pristina, said: "In the new security environment, the security of the individual -"human security" is becoming increasingly important in evaluating policies by democratic governments" (NATO, 1999). The Kosovo crisis shows how individuals are always victims and the main objective of state-sponsored aggression. It also shows the dynamics of human security, where the need to avoid humanitarian catastrophe also triggered the intervention of allies.... (NATO, 1999). The intervention and deployment of NATO forces in Kosovo is the first and the foremost example of how NATO took on a role new, that of human security and the design and promotion of future stability. NATO intervened in providing basic services and refugee housing in rapidly-built camps, while civilian organizations managed to take on this responsibility. And further, there were NATO troops who provided the ways of movement during the return of Kosovars to their homes.

In addition to human security, NATO and partner troops have been actively engaged in securing stability in the Western Balkans, helping to rebuild societies in Bosnia and Kosovo. NATO troops are also engaged in medical care, emergency services, school rebuilding and especially the most essential task, which is demining. Kosovo is a clear example of how military power can support the objectives of human security.

Its commitment to human security NATO to co-operate with the UN. This co-operation that began after the 1990s in the "name" of human security and human rights protection has been further expanded, including consultations and agreements at the highest

levels, for issues such as: assessment and management crises, civil-military cooperation; training and education; logistics; the fight against trafficking in human beings; clearance; civil capacity; gender equality; child protection; control and non-proliferation, as well as the fight against terrorism.

NATO has carried out peacekeeping operations in Afghanistan and Libya, as well as logistical support for UN operations in Darfur, Sudan and Somalia; aid to Pakistan after the 2005 earthquake; accompanying merchant shipping with humanitarian aid near the Somali coast, etc.

Commitment to the Aegean Sea to fight trafficking in human beings is a crucial step in defining and advancing the role of NATO, where the citizens of non-NATO states also benefit from NATO operations.

In recent decades, a wide range of new security threats at local, national and global levels have emerged, including threats related to ethnic conflicts and civil wars, violent extremism, climate change, illicit trafficking and organized crime. Referring to the Western Balkans, although the security environment is very different from the past, it has not yet reached the level of a lasting and positive peace. Implementation of a comprehensive approach from the strategic level to the community and individual level, involving state and non-state actors, NGOs and civil society, is of interest to all, as each party will take responsibility to coordinate efforts, collaborated and contributed to improve security awareness.

Appreciated as a capable organization for solving national security issues and human security, NATO needs to utilize the potential for perception and action as an international security organization to determine its position and inclinations in the future.

Security for NATO is a continuation involving state and individual concerns about human security. Only through the widespread and deeper recognition of the importance of human security for peace and stability NATO and any state or non-state body or structure will preserve the importance and increase effectiveness in facing the various security challenges of the 21st century.

CONCLUSIONS

Human security is an approach whose ultimate goal is to improve the conditions of human beings, which has gained considerable attention in recent years. Just as it is defined and applied, human security continues to be a controversial issue. However, efforts to find the right tools and ways are a natural process that will recognize many successes and failures. As is often the case, international situations and practices will help both debate orientation and clarify human rights rules, particularly the treaty and customary international law.

Human security must respond to the complexity and interdependence of old and new security threats ranging from chronic and persistent poverty to ethnic violence, human trafficking, climate change, terrorism, unexpected economic and financial downturns.

Human security requires a comprehensive approach that utilizes the wide range of new opportunities to tackle current and future threats in an integrated way. Human security threats can not be solved solely through conventional mechanisms. Instead, a new consensus is needed that recognizes the links and interdependencies between development, human rights and national security.

As the world is becoming more aware of a common communication and when human beings recognize their responsibilities to each other in this "global village-global countryside", the concept of human security must be characterized by increased implementation and ongoing investment in the field of human security. The state and the structures of traditional security and human security have important roles to respond to new threats in order to prevent conflict.

REFERENCES

- Annan, K. (2001). *Definitions of Human Security*. United Nations.
- Chandler, D. (2008). "Human Security: The Dog that Didn't Bark". *Security Dialogue*, 39(4), 429.
- Chappuis, F. (2011). "Human Security and Security Sector Reform: Conceptual Convergences in Theory and Practice". *Mainstreaming Human Security in Peace Operations and Crisis Management*.
- Cohen, R. (2008). *Cooperative Security: New horizons for International Order*. European Center for Security Studies.
- Cormack, T. M. (2008). "Power and Agency in the Human Security Framework", , Vol. 21, No. 1 (2008), page. 115. *Cambridge Review of International Affairs*, 21(1), 115.
- Minna, M. (2001, October 15). Canadian Minister for International Cooperation.
- NATO. (1999). NATO's new security vocation. 47, 4, 8-11. NATO.
- Oberleitner, G. (2005). "Human Security: A Challenge to International Law?". *Global Governance: A Review of Multilateralism and International Organizations*, 11(2), 186.
- UN. (2009). Application of the Human Security Concept and the United Nations Trust Fund for Human Security. United Nations.

ЕМПИРИСКО-СТАТИСТИЧКИ ПРЕГЛЕД НА МАЛОЛЕТНИТЕ СТОРИТЕЛИ НА КРИВИЧНИТЕ ДЕЛА ПРОТИВ ЗДРАВЈЕТО НА ЛУЃЕТО

Д-р Билјана Богданова-Смилевска¹, Васе Русуманов²

1 Доктор на науки од областа на безбедноста, Факултет за безбедност-Скопје,
biljana.bsmilevska@gmail.com

2 Студент на втор циклус студии на Факултет за безбедност-Скопје,
vase_rusumanov@hotmail.com

АПСТРАКТ

Кривичните дела против здравјето на луѓето ја опфаќаат дваесет и првата глава од Кривичниот Законик на Република Македонија и како извршители покрај полнолетните сторители, сè почесто се јавуваат и малолетните сторители. Предмет на интерес на трудот „Емпириско-статистички преглед на малолетните сторители на кривичните дела против здравјето на луѓето“ се пријавените, обвинетите и осудените малолетните сторители на кривичните дела против здравјето на луѓето, при што во трудот ќе се даде детален емпириско-статистички и компаративен преглед на малолетните сторители на сторителите на кривичните дела против здравјето на луѓето кој ќе го опфати периодот од 2006 до 2015 година. Врз основа на достапни официјални податоци од Државниот завод за статистика на Република Македонија преку статистичкиот, компаративниот и аналитичко-синтетичкиот метод ќе се истражат различни аспекти на кривичните дела против здравјето на луѓето, каде како сторители се јавуваат малолетните лица, при што врз основа на различни критериуми, како што се: видот на одлуката, траење на постапката, кривичните санкции, припадноста кон етничката заедница, школската подготовка и др. ќе се извлечат релевантни заклучоци за малолетните сторители на овој вид кривични дела. Преку квантитативен аналитичко-синтетски преглед и критички осврт на резултатите од спроведеното истражување ќе се утврди профилот на малолетните сторители на кривичните дела против здравјето на луѓето.

Клучни зборови: малолетни сторители, кривично дело, пријавени малолетни лица, обвинети малолетни лица, осудени малолетници.

ВОВЕД

Живееме во свет изложени на секојдневни закани од „црната дланка“ на криминалитетот. Иако се вложуваат огромни напори за да се обезбеди стабилен, спокоен и безбеден живот, сепак, не можеме да останеме имуни на „болестите“ на денешнината. За жал, малолетниците се сè почесто жртви, но и сторители на кривичните дела. Кога станува збор за малолетни сторители на Кривичните дела

против здравјето на луѓето, иако оваа глава опфаќа широка лепеза на кривични дела, истражувањето покажа дека малолетниците се јавуваат како стортели ка кривичните дела поврзани со злоупотреба со дрога, односно чл.215 и чл.216 од Кривичниот Законик на Република Македонија. Секојдневно се губат милиони човечки животи, се шират многу заразни болести, се уништуваат економиите во многу земји, се дестабилизира мирот и спокојството и владее страв од дрогата која брзо се распространува низ целиот свет. Не можеме да останеме со затворени очи пред криминалитетот поврзан со злоупотреба на дрога, бидејќи е актуелен на криминалната „сцена“ и зазема сè поголем замав. Со цел да се заштити животот и здравјето на луѓето од злоупотреба на дрога, а со тоа и целото општество и поредокот од оваа општествена болест во Кривичниот законик на Република Македонија се предвидени одредби со кои се инкриминира ваквото однесување како криминално, односно недозовливо, предвидувајќи соодветна кривична санкција за истото. Кога ги предвидел овие одредби, законодавецот ја сфатил тежината на овие дела и негативните последици по здравјето на луѓето и економијата на нашата земја, како и меѓународниот карактер на ова дело, па затоа и санкциите се соодветни на тежината на делото. Според научните сознанија и практични искуства за негативното и штетно влијание на дрогата врз психосоматската структура на личноста и врз нејзиното поведение во групата и пошироката заедница за нецелесообразна употреба, општеството воспоставува норми, кои го регулираат начинот на производство и трговија со дроги. (Сулејманов 2003, 741).

1. КРИВИЧНИ ДЕЛА ПРОТИВ ЗДРАВЈЕТО НА ЛУЃЕТО

Кривични дела против здравјето на луѓето се пропишани во дваесет и првата глава со наслов Кривични дела против здравјето на луѓето од Кривичниот Законик на Република Македонија²⁰⁴. Објектот на заштита кај овие кривични дела (Камбовски 2003, 247-271), генерички е идентичен со кривичните дела против животот и телото, меѓутоа кај овие кривични дела се работи за заштита на овие добра од поинаков аспект, затоа што државата во однос на нејзината социјална функција настојува да го заштити здравјето на населението од разните ризични услови кои постојат во современото општество. Притоа, овие кривични дела се општоопасни дела, дела против здравјето на повеќемина, односно неопределен круг на лица, а не против здравјето на поединец. Во дваесет и првата глава Кривични дела против здравјето на луѓето од Кривичниот Законик на Република Македонија се опфатени кривичните дела од чл. 205 до чл. 217, односно следниве кривични дела: Чл.205-Пренесување заразна болест; Чл.206-Непостапување според здравствените прописи за време на

²⁰⁴ Кривичен законик на Република Македонија, Сл. Весник на РМ бр. 37/96, 80/99, 04/02, 43/03, 19/04, 81/05, 60/06, 73/06, 07/08, 139/08, 114/09, 51/11 – две измени и дополнувања, 135/11, 185/11, 142/12, 166/12, 55/13, 82/13 и Одлуки на УСРМ бр. 220/2000, 210/2001, 206/2003, 228/2005

епидемија; Чл.207-Несовесно лекување болни; Чл.208-Неукажување медицинска помош; Чл.209-Надрилекарство; Чл.210-Недопуштено пресадување делови од човечкото тело; Чл.211-Несовесно вршење аптекарска дејност; Чл.212-Производство и пуштање во промет штетни средства за лечење; Чл.213-Производство и пуштање во промет штетни прехранбени и други продукти; Чл.214-Несовесно вршење преглед на месо за исхрана; Чл.215-Неовластено производство и пуштање во промет на наркотични дроги, психотропни супстанции и прекурсори; Чл.216-Овозможување на употреба наркотични дроги и Чл.217-Тешки дела против здравјето на луѓето.

Во рамките на оваа глава за предметот на интерес на овој труд карактеристични се две кривични дела кои се инкриминации во сферата на наркоманијата и тоа: чл. 215 Неовластено производство и пуштање во промет на наркотични дроги, психотропни супстанции и прекурсори и чл. 216 Овозможување на употреба на наркотични дроги. Станува збор за деликти на апстрактно загрозување. Тоа значи, дека со овие кривични дела не секогаш се нанесува директна и конкретна штета врз здравјето на луѓето, туку со самото нивно постоење и сторување, здравјето на луѓето е доведено во опасност, односно е загрозено. Бидејќи последиците од сторувањето на овие кривични дела се особено штетни и негативни по здравјето и животот на луѓето (оние кои ќе посегнат по консумирање на дрога), токму затоа законодавецот и ги инкриминира во кривичното законодавство. Загрозеноста тука е апстрактна, генерална и се однесува општо на сите луѓе, а не е конкретна и не се однесува само на конкретни лица со посебни својства и карактеристики (Богданова-Смилевска 2017, 54).

Проблемите и дилемите кои се исправаат пред кривично-правната теорија во однос на проширувањето на интервенцијата во оваа област, како резултат на зголемувањето на бројот и видот на изворите на опасност и загрозување на здравјето на луѓето, влегуваат во т.н. социјално-патолошка област, т.е. „болестите“ во социјално-патолошка смисла. Тука се мисли, пред сè, на наркоманијата, за чие искоренување тешко да се преземат определени превентивни мерки кои ќе бидат ефикасни, а кои произлегуваат од сферата на кривичното право. Па така, на пример, со кривичното право не може да се санкционира уживањето на опојни дроги, туку може само да се ограничат определени придружни појави, како што е производството и пуштањето во промет наркотични дроги и овозможувањето на уживање дроги.

Карактеристично е тоа што во теоријата на кривичното право постојат отворени прашања во врска со тоа кои дејности од наркоманијата (производството, прометот, овозможувањето и самото уживање) да се санкционираат. Од сите нив, особено е проблематично инкриминирањето на уживањето на опојните дроги, причините што би го оправдувале и ефектите од него. Според кривичните дела кои се нормирани во Кривичниот законик на Република Македонија може да се констатира дека законодавецот кај нас се определил за решение да не се инкриминира уживањето на опојните дроги, со оглед на социјалната и индивидуално-психолошката детерминираност на оваа појава.

1.2. МАЛОЛЕТНИ СТОРИТЕЛИ НА КРИВИЧНИ ДЕЛА ПРОТИВ ЗДРАВЈЕТО НА ЛУЃЕТО

Овој вид на кривични дела почесто се извршуваат и од страна на малолетни лица, кои доста често се јавуваат во двојна улога: на почеток како консуматори на дрога, а потоа со цел да заработат пари, полека навлегуваат во бизнисот на трговија со дрога, при што ја продаваат дрогата помеѓу нивните врсници во училиштето и средината во која живеат и на тој начин стануваат сторители на овие кривични дела. Преку емпириско-статистичкиот преглед на пријавените, обвинетите и осудените малолетни сторители на кривични дела против здравјето на луѓето во Република Македонија во периодот 2006-2015 година се утврди профилот на малолетните сторители на овој вид кривични дела во однос на различни аспекти и критериуми. Постапувањето со малолетниците кои се сторители на кривични дела е уреден со Закон за правда за децата.²⁰⁵ Доколку малолетникот се јави како сторител на кривично дело или прекршок, тогаш соодветно се применуваат одредбите од Кривичниот Законик на РМ, одредбите од Законот за прекршоци, како и одредбите од другите закони во кои се пропишани дејствија како прекршоци.²⁰⁶

Табела 1. Преглед на пријавени (ПР), обвинети (ОБ) и осудени (ОС) малолетни лица за вкупниот криминалитет и за Кривични дела против здравјето на луѓето (КДПЗЛ) во Република Македонија во периодот 2006-2015 година

		2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	просек	СÈ	
ПР	Вкупно	1.500	1.229	1.355	1.519	1.244	1.163	1.001	1.005	972	772	118	11.760	
	КДПЗЛ	8	6	18	12	14	11	16	8	23	20	14	136	1,16%
ОБ	Вкупно	987	839	981	1.030	750	1.002	778	657	712	465	820	8.201	
	КДПЗЛ	11	7	15	9	9	17	10	13	6	8	11	105	1,28%
ОС	Вкупно	844	676	715	748	547	722	556	473	461	348	609	6.090	
	КДПЗЛ	9	5	5	6	7	15	7	12	4	7	8	77	1,26%

(извор: Државен завод за статистика на Република Македонија)

Компаративниот преглед на пријавени, обвинети и осудени малолетни лица за вкупниот криминалитет и за Кривичните дела против здравјето на луѓето во Република Македонија во периодот 2006-2015 година е прикажан на табела 1. Притоа, се воочува дека во однос на бројот на пријавени малолетни лица за вкупниот криминалитет 1,16 % отпаѓа на пријавените малолетни лица за Кривичните дела против здравјето на луѓето, тој сооднос спрема вкупните обвинети малолетни лица

²⁰⁵ Чл.1 од Закон за правда за децата, Службен весник на Република Македонија бр.148 од 29.10.2013 година

²⁰⁶ Чл.33- Важење на одредбите за дејствија кои со закон се предвидени како кривични дела и прекршоци, Глава трета- Општи правила за санкциите што им се изрекуваат на деца, Трет дел-санкции за кривични дел и прекршоци, Службен весник на Република Македонија бр.148 од 29.10.2013 година

изнесува 1,28 %, а за осудените малолетни лица е 1,26 %. Во рамките на истражуваниот десетгодишен временски период, за Кривични дела против здравјето на луѓето биле пријавени вкупно 136 малолетни лица, од кои 105 биле обвинети, а 77 биле осудени. Во однос на филтрацијата низ органите за кривичен прогон, тоа значи дека 77 % од пријавените лица биле обвинети, а 73 %, пак, од обвинетите биле осудени, што претставува 57 %, односно толкав процент на малолетни лица биле осудени, од оние кои вкупно биле пријавени дека извршиле вакви кривични дела.

Табела 2. Преглед на пријавени малолетни лица за Кривични дела против здравјето на луѓето (КДПЗЛ) во Република Македонија во периодот 2006-2015 година според видот на одлуката

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	просек	ВКУПНО	
	СЕ	СЕ	СЕ	СЕ	СЕ	СЕ	СЕ	СЕ	СЕ	СЕ	СЕ	СЕ	%
поднесен предлог за изречување казна-мерка	7	1	12	10	10	10	13	6	10	13	9	92	67,65
постапката не е поведена	0	1	2	0	1	0	2	1	13	6	3	26	19,12
подготвителната постапка е запрена	1	4	4	2	3	1	1	1	0	1	2	18	13,24
ВКУПНО	СЕ	8	6	18	12	14	11	16	8	23	20	14	136
	%	5,88	4,41	13,24	8,82	10,29	8,09	11,76	5,88	16,91	14,71		100

(извор: Државен завод за статистика на Република Македонија)

Табела 2. го дава прегледот на пријавени малолетни лица за Кривични дела против здравјето на луѓето во Република Македонија во периодот 2006-2015 година според видот на одлуката. Од податоците се воочува дека во најголем број од случаите (68 %) бил поднесен предлог за изречување казна – мерка, а во останатите случаи постапката не била поведена или пак подготвителната постапка била запрена.

Табела 3. Преглед на пријавени малолетни лица за Кривични дела против здравјето на луѓето (КДПЗЛ) во Република Македонија во периодот 2006-2015 година според траењето на постапката

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	про сек	ВКУПНО	
	СЕ	СЕ	СЕ	СЕ	СЕ	СЕ	СЕ	СЕ	СЕ	СЕ	СЕ	СЕ	%
до 1 месец	0	1	2	0	1	0	2	1	2	0	1	9	6,62
1-2 месеци	0	0	2	4	3	1	4	6	9	10	4	3	28,

													9	68
2-4 месеци	5	2	3	2	4	4	4	1	7	2	3	3	4	25,00
4-6 месеци	0	2	1	3	2	0	3	0	2	6	2	2	9	13,97
6 месеци-1 год.	3	1	6	1	3	3	3	0	3	2	3	3	5	18,38
над 1 год.	0	0	4	2	1	3	0	0	0	0	1	1	0	7,35
ВКУПНО	С													1
	È	8	6	18	12	14	11	16	8	23	20	14	6	3
	%	5,8	4,4	13,	8,8	10,	8,0	11,	5,8	16,	14,			10
		8	1	24	2	29	9	76	8	91	71			0

(извор: Државен завод за статистика на Република Македонија)

На табела 3. е прикажан прегледот на пријавени малолетни лица за Кривични дела против здравјето на луѓето во Република Македонија во периодот 2006-2015 година според траењето на постапката. Може да се согледа дека во најмал број од случаите постапката траела до 1 месец, но исто така и над 1 година, што е оправдано, со оглед на тоа што се работи за малолетни извршители, па токму затоа постапката не треба да трае предолго, ниту пак да се избрза, па да се донесе погрешна одлука. Во повеќе од половина од случаите, постапката траела од 1 до 4 месеци.

Табела 4. Преглед на обвинети малолетни лица за Кривични дела против здравјето на луѓето (КДПЗЛ) во Република Македонија во периодот 2006-2015 година според видот на одлуката

		2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	просек	ВКУПНО	
													СÈ	%
изречени санкции		9	5	5	6	7	15	7	12	4	7	8	77	73,33
запрена постапка	делото нема белези на КД и дело од мало значење	0	0	0	1	0	0	1	0	0	0	0	2	1,90
	нема докази дека обвинетиот го сторил КД	0	0	5	0	1	0	0	0	0	0	1	6	5,71
	причини на целесообразност	2	2	5	1	0	0	2	1	1	0	1	14	13,33
	околности што го исклучуваат гонењето	0	0	0	0	1	1	0	0	1	1	0	4	3,81
	тужителот се откажал од	0	0	0	1	0	1	0	0	0	0	0	2	1,90

	тужбата													
мерки на безбедност		0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0,00
ВКУПНО	СЕ	11	7	15	9	9	17	10	13	6	8	11	105	100
	%	10,48	6,67	14,29	8,57	8,57	16,19	9,52	12,38	5,71	7,62			

(извор: Државен завод за статистика на Република Македонија)

Прегледот на обвинети малолетни лица за Кривични дела против здравјето на луѓето во Република Македонија во периодот 2006-2015 година според видот на одлуката е прикажан на табела 4. Во најголем број од случаите (73 %) на извршителите им биле изречени санкции, а во останатите случаи постапката спрема нив била запрена. Најчестите причини за тоа биле целесообразноста, немањето докази дека обвинетиот го сторил кривичното дело, како и постоењето на околности што го исклучуваат гонењето.

Табела 5. Преглед на осудени помлади малолетници (од 14 до 16 години) за Кривични дела против здравјето на луѓето (КДПЗЛ) во Република Македонија во периодот 2006-2015 година според изречените кривични санкции

		2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	просек	ВКУПНО	
													СЕ	%
дисциплински мерки	укор	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0,00
	дисциплински центар	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0,00
мерки на засилен надзор	родители/старатели	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0,1	1	20,00
	во друго семејство	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0,00
	орган за старателство	0	0	0	0	0	2	1	0	1	0	0,4	4	80,00
заводски мерки	воспитна установа	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0,00
	воспитно-поправен дом	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0,00
ВКУПНО	СЕ	0	0	0	0	0	2	1	1	1	0	0,5	5	
	%	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00	40,00	20,00	20,00	20,00	0,00			100

(извор: Државен завод за статистика на Република Македонија)

Табела 5. го дава прегледот на осудени помлади малолетни лица (од 14 до 16 години) за Кривични дела против здравјето на луѓето во Република Македонија во периодот 2006-2015 година според изречените кривични санкции. Евидентен е малиот број на осудени вакви лица, и тоа само 4 на кои им била изречена мерка на засилен надзор – орган за старателство, а на 1 лице мерка на засилен надзор од страна на родител/старател.

Табела 6. Преглед на осудени постари малолетници (од 16 до 18 години) за Кривични дела против здравјето на луѓето (КДПЗЛ) во Република Македонија во периодот 2006-2015 година според изречените кривични санкции

		2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	просек	ВКУПНО		
													СÈ	%	
затвор	до 10 год.	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0,00
	8-10 год.	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0,00
	5-8 год.	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0,00
	3-5 год.	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0,1	1	1,39
	2-3 год.	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0,00
	до 2 год.	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0,1	1	1,39	
дисциплински мерки	укор	0	0	1	0	0	1	1	1	0	1	0,5	5	6,94	
	дисциплински центар	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0,00	
мерки на засилен надзор	родители, посвоители, старатели	6	5	2	2	1	6	1	5	3	1	3,2	32	44,44	
	во друго семејство	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0,00	
	орган за старателство	2	0	2	3	5	6	4	5	0	4	3,1	31	43,06	
заводски мерки	воспитна установа	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0,00	
	воспитно-поправен дом	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1	0,2	2	2,78	
ВКУПНО	СÈ	9	5	5	6	7	13	6	11	3	7	7,2	72		
	%	12,50	6,94	6,94	8,33	9,72	18,06	8,33	15,28	4,17	9,72			100	

(извор: Државен завод за статистика на Република Македонија)

Прегледот на осудени постари малолетни лица (од 16 до 18 години) за Кривични дела против здравјето на луѓето во Република Македонија во периодот 2006-2015 година според изречените кривични санкции е даден на табела 6. Од податоците во неа се воочува дека најголем број од овие лица биле санкционирани со мерки на засилен надзор и тоа од страна на родители, посвоители, старатели, но и од страна на орган за старателство.

Табела 7. Преглед на осудени малолетни лица за Кривични дела против здравјето на луѓето (КДПЗЛ) во Република Македонија во периодот 2006-2015 година според припадноста кон етничка заедница

	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	просек	ВКУПНО	
												СÈ	%
Македонци	5	5	4	3	6	10	7	6	2	4	5	52	67,53
Албанци	1	0	0	2	1	1	0	3	1	2	1	11	14,29
Турци	0	0	0	1	0	0	0	0	1	0	0	2	2,60
Роми	2	0	1	0	0	1	0	1	0	0	1	5	6,49

Власи	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0,0	
Срби	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0,0	
Бошњаци	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0,0	
останато	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0,0	
непознато	1	0	0	0	0	3	0	2	0	1	1	7	9,0	
ВКУПНО	С	9	5	5	6	7	15	7	12	4	7	8	7	
	%	11,69	6,49	6,49	7,79	9,09	19,48	9,09	15,58	5,19	9,09			100

(извор: Државен завод за статистика на Република Македонија)

Прегледот на осудени малолетни лица за Кривични дела против здравјето на луѓето во Република Македонија во периодот 2006-2015 година според припадноста кон етничка заедница е прикажан на табела 7. Исто како и кај полнолетните лица, и тука, најголемиот дел од сторителите се припадници на македонската етничка заедница, па следат припадниците на албанската етничка заедница, а застапеноста на сторителите од останатите етнички заедници е незначителна или воопшто нема.

Табела 8. Преглед на осудени малолетни лица за Кривични дела против здравјето на луѓето (КДПЗЛ) во Република Македонија во периодот 2006-2015 година според школската подготовка

		2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	просек	ВКУПНО	
													С	%
училиште што сега посетува	основно	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	1,30
	средно	6	5	2	2	6	11	7	6	2	5	5	52	67,53
	више-високо	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0,00
	непознато	1	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	3	3,90
одделение - клас	1-4 одд.	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0,00
	5-8 одд.	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1	1,30
	1 и 2 кл.	1	0	0	0	3	3	3	3	1	1	2	15	19,48
	3 и 4 кл.	5	5	2	2	3	8	4	3	1	4	4	37	48,05
	виша-висока школа	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0,00
	непознато	1	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	3	3,90
не посетува училиште		2	0	3	4	1	4	0	5	1	1		2	21
ВКУПНО	С	9	5	5	6	7	15	7	12	4	7	8	77	
	%	11,69	6,49	6,49	7,79	9,09	19,48	9,09	15,58	5,19	9,09			100

(извор: Државен завод за статистика на Република Македонија)

Табела 8. дава преглед на осудени малолетни лица за Кривични дела против здравјето на луѓето во Република Македонија во периодот 2006-2015 година според школската подготовка. Со оглед на тоа што станува збор за малолетни извршители на овие кривични дела, најголемиот дел од нив биле ученици во средно училиште во моментот на изрекувањето на кривичната санкција. Половината од нив, пак, се ученици во трета или четврта година од нивното средно образование.

ЗАКЛУЧОК

Преку емпириско-статистичкиот преглед на осудените малолетни сторители на кривични дела против здравјето на луѓето се утврди профилот на сторителите на овој вид кривични дела во однос на различни аспекти и критериуми.

Досега не се спроведени релевантни истражувања (анкети за темна бројка, самопријавување и виктимизација) во однос на темната бројка на овој вид на криминалитет, па не може да се добие вистинската и целосна слика за истражуваната појава. Меѓутоа, врз основа на официјалните податоци кои се однесуваат на познатите кривични дела и сторителите, а особено преку извелечените и синтетизирани карактеристики, може да се утврди профилот на малолетните сторители.

Најзначајните карактеристики на овој вид на криминалитет извршен од страна на малолетни сторители во периодот 2006-2015 година се следните:

- во рамките на истражуваниот десетгодишен временски период за Кривични дела против здравјето на луѓето биле пријавени вкупно 136 малолетни лица, од кои 105 биле обвинети, а 77 биле осудени, што значи дека во однос на бројот на пријавени малолетни лица за вкупниот криминалитет 1,16 % отпаѓа на пријавените малолетни лица за овие кривични дела, тој сооднос спрема вкупните обвинети малолетни лица изнесува 1,28 %, а за осудените малолетни лица е 1,26 %,

- во најголем број од случаите (68 %) спрема пријавените малолетни лица за овие видови на кривични дела бил поднесен предлог за изрекување казна – мерка,

- во повеќе од половина од случаите, постапката спрема лицата траела од 1 до 4 месеци,

- во најголем број од случаите (73 %) на извршителите им биле изречени санкции,

- најголем број од постарите малолетни лица биле санкционирани со мерки на засилен надзор и тоа од страна на родители, посвоители, старатели, но и од страна на орган за старателство,

- најголемиот дел од сторителите се припадници на македонската етничка заедница, па следат припадниците на албанската етничка заедница,

- најголемиот дел од сторителите биле ученици во средно училиште во моментот на изрекувањето на кривичната санкција. Половината од нив, пак, се ученици во трета или четврта година од нивното средно образование.

Во однос на малолетните сторители на Кривичните дела против здравјето на луѓето предлагаме посериозен пристап во однос на третманот на малолетниците во

насока на превенција и репресија од овој вид на криминал. Со превентивните програми освен малолетниците како најзасегната категорија, треба да бидат опфатени и родителите, старателите, училиштата и наставниот кадар со цел да се подигне свеста за штетните здравствени, психолошки и социјални последици предизвикани од дрогата, поголема информираност за проблемот со дрогата, подобар третман на малолетните зависници од дрога, мерки за нивна реинтеграција во социјалната средина, мерки за намалување на снабдувањето со дрога, брзо препознавање и навремена интервенција, унапредување на мерките за детекција и идентификација на дроги, мерки за намалување на рецидивизмот итн. Неопходна е континуирана обука и дополнителна специјализација на кадрите кои работат со малолетници на проблематиката на откривање, разјаснување, докажување и спречување на кривичните дела против здравјето на луѓето, заради подигнување на нивото на нивната компетентност и стручност, преку организирање на обуки, курсеви, работилници, специјализирани за конкретниот вид на дела, на кои истите ќе работат. Предлагаме и заострување на казнената политика за кривичните дела против здравјето на луѓето со цел превенција од рецидивизмот. Зголемување на интензитетот на општата и посебната превенција во која ќе бидат вклучени различни општествени субјекти за подигнување на свеста на населението за опасноста од наркоманијата како негативна појава, но и сторувањето на кривични дела поврзани со злоупотребата на дрога, (кампањи, работилници, форуми, трибини, едукативни материјали, состаноци со советодавни групи на граѓани и сл., од страна на полицијата во содејство со одредени државни институции за да се даде придонес во превенцијата и заштитата од употребата на дроги, а со главна цел заштита на младите лица). Подобрување и зајакнување на процесот на ресоцијализација и реадаптација на осудените малолетни лица преку примена на активни мерки што се насочени кон остварување на позитивни промени во нивната свест. Потребно е интензивирање на активноста за регистрирање на малолетните нарко-зависници, пружање нивна помош за лекување, законска обврска за јавување кај лекар, реализирање на работилници преку невладини организации за пружање помош на почетници и нивно одвикнување, кампањи преку медиумите за тоа како познат зависник станал добар родител, успешен човек, докажан во својата област на работење кој користел програма преку разни општествени активности и сл., Поголем степен на координација на активностите за превенција помеѓу различните сектори во државата (здравство, социјални служби, образовни институции, невладин сектор итн), зголемување на бројот на центрите за советување и центрите на лечење на зависници, како и нивно техничко опремување и зајакнување со квалитетни образовани кадри кои ќе им помагаат на пациентите да се изборат со нивните проблеми. Континуирана и интензивна превентивна дејност на полициските службеници и оперативците кои треба да вршат контрола на одредени места, улици, училишни дворови, населби или реони, каде има движење и постоење на одредени групации, познати нарко-жаришта и дилери на дрога со цел да може навремено да се интервенира во иднина, лоцирање на местата каде се врши злоупотреба на дрогата и нивно осветлување, заради зголемување на видното поле, како и поголем надзор над нив од страна на полициски патроли.

БИБЛИОГРАФИЈА

1. Богданова-Смилевска, Б., (2017), Ефикасноста на органите на кривичниот прогон во спречување, откривање, разјаснување и докажување на кривичните дела поврзани со злоупотреба на дрога, докторски труд, Скопје
2. Камбовски, В., (2003), Казнено право, посебен дел, четврто дополнето издание, Просветно дело, АД, Скопје
3. Кривичен законик на Република Македонија, Сл. Весник на РМ бр. 37/96, 80/99, 04/02, 43/03, 19/04, 81/05, 60/06, 73/06, 07/08, 139/08, 114/09, 51/11 – две измени и дополнувања, 135/11, 185/11, 142/12, 166/12, 55/13, 82/13 и Одлуки на УСРМ бр. 220/2000, 210/2001, 206/2003, 228/2005
4. Сулејманов, З., (2003) Криминологија, Скопје
5. Закон за правда за децата, Службен весник на Република Македонија бр.148 од 29.10.2013 година
6. <http://www.stat.gov.mk/>

TREATMENT OF SOME CRIMINOLOGICAL ASPECTS OF SEXUAL OFFENSES

Dr. Bledar Mustafaraj

Public Prosecutor, Prosecutor's Office of Elbasan Judicial District, Albania

Lecturer (Part - time), University "Aleksandër Xhuvani", Elbasan, Albania

Email: bledi_mustafaraj@hotmail.it

ABSTRACT

Sexual crimes have had a widespread occurrence in society, mainly affecting certain categories of individuals such as women and children. Criminal conducts of such nature are often difficult to interpret in forensic point of view as well as to be treated effectively in inter-disciplinary terms. Also, flaws have been noticed in adequate institutional responses to prevent and do away with them. This phenomenon has been elaborated by various sciences such as Criminology, Criminal Law, Psychology and Sociology, in compliance with their objects of study. The aim is to integrate explanatory elements by these sciences in order to reach a sensible approach to this human behaviour, both in terms of the crime authors and victims so finding the best possible solution to this problem.

KEYWORDS: *Sexual Crimes, Gender, Sexual Violence, Sexual Delinquent, Psycho-Social Causes.*

INTRODUCTION

This writing addresses certain issues of sexual nature, the thorough consideration of which requires involvement of criminology and victimology, in addition to judicial sciences, in order to increase awareness about potential solutions to this complicated phenomenon. Various aspects of sexual conducts, as viewed and interpreted by the aforementioned sciences as well as by biological sciences, have been considered in the course of this written material. The theory of violence, as contemplated by social sciences, relies on misguided ideas, in terms of empirical points of view and regarding development, conduct and the psychology of human beings. This theory refrains from taking the theory of evolution into account and frequently fails to present complete and sustainable knowledge contemplation about this phenomenon. Sexual assaults have been differently explained by anthropology and biology, determining final causes instead of instant ones (Marotta, 2015). Other points of divergence are distinctions linked with the adjustment abilities between male and female sexes, while not sufficing solely by considering cultural features of a certain gender. Treatment of issues in all these terms makes thorough explanation of the issues possible, a reason why sexual crimes have been considered by a specific branch of criminology. This writing considers a concise consideration of the historical data about sexual crimes, the ways

of commitment and their consequences, profiles and the peculiarities of the authors and victims of these crimes, including family violence, the incest in the physical and symbolic terms, as well as an analysis of human sexual experiences, viewed in terms of the rapport with the psycho-physiological process associating them. Also, this writing seeks to explain reasons why women commit less sexual crimes as compared to males, focusing attention in the distinctions between two main aspects; social aspect and the biological aspect. Consideration of these reasons will help to explain both the male and female sexual conducts, especially sexual conducts prohibited by the legal, religious and moral provisions.

ROLE OF CRIMINOLOGY AND TREATMENT OF SEXUAL CRIMES

The science of criminology, being also complemented with noesis by other sciences, suchlike medicine, sexology, psychology and law, analyzes the internal and external factors characterizing authors of sexual crimes while taking juridical benefits into consideration such as sexual freedom, the normal psycho-social development, sexual inviolability and the free development of personality. Regarding this phenomenon, criminology focuses on the reduction of sexual crimes by explaining the root causes and the ways these crimes are committed as well as intervention consequences (García-Pablos de Molina, 2013). Also, criminology facilitates diagnostication and the treatment of the subjects involved in these offences, both victims and delinquents, by revealing individual and family factors making the commitment of these offences possible as well as the other factors of legal, social and political nature (García-Pablos de Molina, 2013). In general, these elements serve to evaluate and improve criminological and general prevention policies.

It is a well-known fact that many aspects of sexuality continue to be ‘taboo’ and, as such they continue hinder potential solutions to the sexual problems human society is being faced with, by nominating such conducts merely as inappropriate or sexual deviation. In these terms, the attitude stipulating that sexual delinquents are sick or abnormal individuals is wrong, since they may belong to any race, age-group, social-economical strata or education level; however, there are many common factors related to their personality or the backgrounds of their families.

It has been noticed that these kinds of crimes have, in most cases, infants as their object, since, according to statistical data in Albania, commitment of shameful acts with infants makes up the highest number of cases adjudicated in 2016, as compared to other offences of the same field²⁰⁷. In this regard, in 2016 there have been 12 more sexual offences judged as compared to 2015 (In 2015 there have been 58 judged cases whereas in 2016 this number amounts to 70²⁰⁸).

²⁰⁷Data provided by the Albanian Ministry of Justice (2016) “Statistical Yearbook 2015”, Tiranë, p. 39. Taken from: <http://www.drejtesia.gov.al/al/dokumente/statistika>, (last accessed on 18 Apr 2018).

²⁰⁸Data provided by the Albanian Ministry of Justice (2016) “Statistical Yearbook 2015” Tiranë, p. 30. Taken from: <http://www.drejtesia.gov.al/al/dokumente/statistika>, (last accessed on 18 Apr 2018).

A BRIEF OVERVIEW OF THE ORIGIN OF SEXUAL CRIMES

By since the moment human beings appeared on the earth, they have made continuous efforts for survival. Humans have been faced with severe climate changes, fierce wild animals as well as with dangers deriving from other humans. So, they have been fighting continuously not only to make their survival possible but also to ensure the persistence of their group and species as a whole. For this reason, humans have been supplied with specific mechanisms serving them to ensure their survival, mechanisms which are found in all living organisms, as well. Sexuality, too, makes up a significant part of preservation of human kind, since it is linked with fertility and the outset of the sexual life of a certain group. Actually, there is a persistent thought linking general excitement caused by fear of death in a situation of war or any other dangers with the instant sexual arousal, determining the survived individual as part of the mechanism ensuring the 'survival of the fittest' and consequently, the survival of its descendants and its species in general (Sánchez Gómez, 2012). To this regard, males and females of the primitive era lived under the pressure of fulfilling their basic needs - mechanisms which persisted to remain instinctive and were genetically inherited. In order to achieve their instinctive intents of reproduction, the bearers of these genes managed to dominate other individuals in their group who appeared to be more peaceful and weaker. The origin of several forms of violence, but not exhaustive, since the root causes are multiple (Marotta, 2015), are construed by means of the biological and Darwinian accounts - part of evolution by selection theory.

Conducts involving incest or sexual violence did not have the same significance they have today, in the modern era, since blood relations within the group were not contemplated, there were no ways of determining paternity and sexual freedom was not respected.

In this context, it has been quite normal for strong males to subdue the most appropriate and disposed females to fulfill their sexual needs, while not being disturbed by ideas such as that of blood relations, whereas, from another point of view, natural selection acts against endogamy in terms of avoiding genetic problems deriving from sexual relations among kins (Ceretti & Merzagora Betsos, 2009).

In the course of centuries, relations within social groups changed into establishing sustainable rules, by so shaping what is presently called civilization, rules of psychological and social nature deriving from long experiences of learning and development. With the passing of time, a caste of males vested with power was formed and they controlled the

whole group: this made it necessary to accurately determine paternity, in order to ensure the continuity of the power legacy to their descendants.

As a result, first prohibitions of certain sexual conducts appeared, by determining specific relations within blood related groups and giving way to monogamist relations, to the family and genealogy (Parmelee, 1918, 2013). Social classes within the family ambit took shape as a means to ensure control of a family group over the others. By means of exertion of power, the family life restrictions and rules were determined alongside sexual conduct as well as the enforcement of sustainable regulations among men and women which, later on, led to the birth of marriage as an institution, giving priority to sexual coupling by mutual consent rather than by enforcement (Gassin, Cimamonti & Bonfils, 2011).

That stage of development of the human society was characterized by survival clashes among tribes to ensure as many material gains for the life of their groups as possible. The power of each group depended on certain individuals, generally warriors, so making creation of relations assuring birth of individuals to have vital importance, while paying no attention to blood relations and punishing solely conducts avoiding human reproduction (Gassin, Cimamonti & Bonfils, 2011). This was the reason that certain conducts, such as masturbation and homosexuality, were prohibited, since they were considered as conducts which did not intend to give birth to new warriors and, if augmented, could put the future of the community in jeopardy (Marotta, 2015).

Later on, those principles of survival served as fundamental clues for drafting several religious rules as well as laws.

SEXUAL VIOLENCE

Because of medical and psycho-emotional effects it induces, sexual violence has been considered as the most denigrating offence, since it affects individual's dignity and freedom. It includes commitment of conducts or actions ignoring sexual and affective needs of the other partner and reaching up to engagement in undesired sexual activities by use of force, or attainment of forceful sexual intercourse (raping) (Ponti & Merzagora Betsos, 2008). Excessive and pathological jealousy intending to control relations in a couple is also another form of sex violence (Jones, 2013).

To keep it simpler, sexual violence hinders free expression of pleasure by hampering sexual needs through punishment by articulating offensive epithets (Cerezo Domínguez, 2000), especially directed to women and the homosexual community.

The Albanian legislation does not provide a clear-cut definition for sexual violence. This form of violence is mentioned in "Law on Measures against Violence in Family Relations", Article 3 of which stipulates; "*Violence*" is any act or omission of one person against

*another, resulting in violation of the physical, moral, psychological, sexual, social and economic integrity*²⁰⁹.

Sexual violence can be expressed by staring or by addressing ill-disposed words, via touching and, in the gravest cases, by engaging into sexual relations by use of force (Redondo, 2009). Rape, prosecution, sexual abuse, illegal abolition of freedom for sexual purposes and exploitation of prostitution by use of force are examples of sexual violence which, in the Republic of Albania have been defined as criminal offences by the Criminal Law. When the issue is treated in judicial terms, the term 'sexual criminal offence(s)' should be used, having the respective legal norms as well as the social and cultural ones as referral. Determination of the sexual violence causes should be achieved by analyzing subjects involved in it, by investigating potential links as well as the context in which sexual violence has taken place, (social, territorial, family group) (Ceretti & Merzagora Betsos, 2009). Misinformation regarding sexual issues is a primary cause linked with other factors such as drug abuse, moral crises and family dissolution, alongside lack of living space. These phenomena are further reinforced by the patriarchal features of a particular society (Ponti & Merzagora Betsos, 2008). Sexual violence occurs in certain circumstances, in which certain subjects have been involved, being characterized by the following features (Fornari, 2016): It is a component part of sexuality even though it might be considered, by most of people, simply as an abnormal behaviour and not an integral part of sexuality.

Represents manifestation of power, a reason which makes victims of sexual violence to be considered as easily vulnerable, or the ones who deserve this kind of punishment.

Includes different aspects of power suchlike the dominating kind of power being reinforced by the specific features of each gender, the age as well as the direct affect on those individuals who have not yet reached full maturity – a cause that makes exertion of this power easier.

Active subjects in exerting sexual violence are males, who prevail in these terms towards females and infants, regardless of gender, which derives from the patriarchal dominance in society as well as dependence relations. Dependence relations, from which violence derives, are characterized by the fact that subdued subjects are inferior in rapports with violator(s) because he might be the head of the family they live in and, consequently, they are economically dependent from him. Sexual violence implores its power over handicapped individuals, namely, people having physical, mental, economic and affective disabilities. Sick individuals, majors and disable individuals are potential victims of the people taking care of them, since the latter are in charge of them and exert full power on this category of people. Individuals with the Down syndrome have also been object of sexual violence; their cognizance disability renders violators impunity easier (Hollin, 2013).

Moreover, hierarchy of power stipulates authority. Victims are also individuals having dependent positions in hierarchical social structures, corporations or institutions (Redondo Illescas & Garrido Genovés, 2013). Such might be the inmates, lower rank soldiers and police officers, schoolchildren and students as well as any other individuals who are

²⁰⁹Law No. 9669, dated 18/12/2006 "On Measures against Violence in Family Relations", published in Fletore Zyrtare No. 150, p. 6113.

potentially vulnerable because of such causes to suffer insults, sexual harassments or assaults imposed by their superiors.

Part of such social privileges creating conditions for sexual violence is the supremacy of military, police, political and religious power over certain individuals and the society as a whole. In a patriarchal society, males vested with power due to the social class they are part of, or the job position they maintain, use the latter as means to show their power and as an excuse to violate females, including having sexual benefits from them. Sexual violence, from this point of view, is substantiated via intimidation, harassment, pursuit and physical force or a combination of all of them (Redondo, 2009). Violators are concealed behind their uniforms, arms, expensive vehicles and the power of money as well as behind the protection the public and private institutions render them; in most cases, the latter even conceal crimes and devalue them to offer protection to aggressors. This is where the science of criminology should intervene in order make staff selection on the basis of reliable profiles, professionals intending to contribute to the further improvement of the society and who refrain from falling into networks of corruptive acts and power abuse. Furthermore, specialization in sexual issues should be made possible in order to draft criminological policies preventing cession of judicial benefits (Redondo Illescas & Garrido Genovés, 2013). Such policies should be reflected even in the improvement of the penal legislation focusing on the human freedoms and rights, especially the sexual rights – norms which should increase the trust of those individuals who are courageous enough to denounce certain assaults, overall, sexual assaults. These people should be paid proper attention and be treated with esteem and dignity by specialists; they should be placed in specialized centers for the treatment of sexual crimes victims.

PERSONALITY CHARACTERISTICS OF SEX OFFENDERS

The following are several personality characteristics of sex offenders, yet not exhaustive, which can serve as an indicator to commence investigation of sexual offences. These personality characteristics are (Redondo, 2009; Fornari, 2016):

- Lack of a worthy paternity figure, able to establish proper rules of conduct with others, ostensibly, lack of the model of man who creates proper and sustainable relations with females.
- Significant frustrations having caused depression or continuous state of bad mood expressed in fits of violence.
- Difficulties in finding pleasure in relations or normal situations of everyday life.
- Lower capability of self-criticism. These individuals might seem strict and serious but in the moment they must review or evaluate their own behaviour, they show to be very tolerant.

The greatest parts of these personality characteristics are encountered in sex abusers who find it significantly hard to set up proper interpersonal and sexual relations. Before these characteristics have been shaped, attention should be paid to antecedent anti-social

conducts in early age such as compulsive masturbation, cession of individual intimacy, pornophilia, addicted to comments about sex (Hollin, 2013). Early identification of these conducts makes pedagogical and therapeutical support to these individuals easier and timely intervention more effective for their correction.

SEX OFFENDERS MOTIVES

As mentioned above, the majority of the sexual violence victims are females, who have been constantly assaulted by males. Domination of the male violators is connected with several factors (Redondo Illescas & Garrido Genovés, 2013):

being urged by the greatest sexual incitations, due to the great amount of testosterone in blood which is not properly assimilated by their organism;

offset of violent and persistent conducts as well as being used of benefits from them;

complexes limiting sexual identity which can incite the interest to uncover various sexual stimuli to get over from that condition;

social-cultural requirements imposing stereotypes associated by strong sexual impulses, leaving sentimental aspects, respect and social accords aside.

Three main factors stand on the foundations of sexual violence; Firstly, the psychological factors; failure to reach sexual arousal while not being violent, lack of self-control, lack of self-esteem, lack of sexual empathy which might lead to cognitive disorders justifying such assaults as; “she likes it”, “she asked for it” “having sex with children is to give them love” as well as any personal experiences of being a sex abuse victim (Sánchez Gómez, 2012), etc. In cases of rape, for instance, the need for domination, self-confidence, rivalry or the greed for power prevail over sexual satisfaction (Sánchez Gómez, 2012).

Secondly, social factors; the prestige sex violators get as a ‘powerful male’ in certain groups or communities; promotion of females as an object of pleasure via communication means and media; gender discrimination and persistence of sex slangs in everyday life (Cerezo Domínguez, 2000).

Thirdly, situational factors; use of drugs and alcohol, emotional obscenity by living in a group or community, affinity between sex violator and the victim as well as the existence of deserted locations, suitable for sexual assaults (Hollin, 2013).

Committal of sexual assaults can ensue due to the interaction of several factors and causes and not by only one of them suchlike the relatively long stress situation, consume of alcohol, unrestrained sexual desire, a situation of annoyance, perception of the victim’s sexual seduction or the vulnerability alongside the belief that the offence will never be punished (Redondo, 2009).

PSYCHO-SOCIAL FACTORS

Evolution of the human society brought forth religion, moral, ethics, science and rules of good manners alongside other norms determining the proper ways people should behave and values they should pursue. These rules, in general, have been created basing on the idea that humans are center of the universe, so they should be directed by other rules,

differently from the rest of the world around them (Parmelee, 1918, 2013). Humans began to consider themselves as masters of the world and they began to control natural processes, ignoring the fact that it is impossible to conceal stimuli and atavisms created during centuries as a whole, simply by passing certain laws or making decisions in the local council forum or by generating imposing moral norms (Parmelee, 1918, 2013). It was precisely the complexity of religious and moral values have determined the trends of sexual conducts in years, punishing a series of sexual behaviour considered as unnatural, sinful or opposing a certain system of values.

In the course of time, city life created more possibilities to infringe codes of sexual conducts which gave way to the new systems of professional observation, whose priority was the protection of public order, postponing adultery, prostitution and other victimless misconducts to second plan. More and more crimes began to be identified with sins, (a deed or thought forbidden by religion). In addition to the extramarital relationships, homosexuality and sodomy were being punished by authorities of that period due to ceding common morale (Parmelee, 1918, 2013).

At the end of the XIX century and the beginning of the XX century, researcher's opinions regarding human sexual conducts as well as over couple relations issues began to come out. Most long-lasting were the ideas of Sigmund Freud, based on his psychoanalytical concepts related to the analysis of the meaning of dreams and instincts. He defined *libido* as sexual desire or psychical energy of profound sexual character being shown in the instincts of life and death (Eros-Thánatos). The existence and persistence of these two drives becomes the cause of problems which, in the course of the individual's development, might produce inappropriate sexual misconducts (Freud, 1992, 2009, 2015). For instance, the Oedipus's complex explains the frustration of children toward their parents, which, if not treated, might result in an incest relationship, by definition of the term, infant girls might fantasize "being married" to their father. Although theories Freud worked out were not accepted during the World War I, they gave a scientific explanation to sexual conducts by putting religious and moral concepts aside.

Factors suchlike the ones mentioned above have given life to patriarchal cultures closely linked with violence, until the point that male ability to destroy life has been considered more important than the female ability to create it (Jones, 2013). It should be born in mind that criminology is the science which respects altruism, considering that the development and the survival of human beings are result of collaboration among factors rather than by conflicts among them.

Etiologists have found two important factors, in the course of their research related to collaboration among groups of animals (Sánchez Gómez, 2012):

- 1) Advantages deriving from the need to be protected from the attacks of predators and
- 2) Ease in finding food as well as priorities of group hunting.

As referred to the above, there are ideas which have been accepted as such devoid of discussions or being approved. One of them relates to the opinion that children do not have sexual life while not considering the fact they are sensitive beings and sexually defined by since their birth, hence, even before being born. Moreover, even in cases when infantile sexual life sensation has been regarded, it is considered from the adults' point of view, from their often elusive experiences, in most cases mixed with erotic images and sexual coupling practices, which do not seem to be the case in childhood – whose innocence cannot contemplate them (Fornari, 2016). Actually, it has been proved that infants of both sexes experience various kinds of sensations while exploring their body, perceiving some of them as pleasurable but not the others. The first ones arise while touching erogenous parts of their body containing a great number of nerve endings which are very sensitive to touching, including, but not exhaustively, their genitalia. The skin, for instance, contains an infinite number of nerve endings and hair, whose touching might cause pleasure (Sigman, 2016).

Also it has been proved that, in a certain period of their childhood, the majority of individuals, is curious for or attracted by other individuals, rising doubts about to what extent this attraction towards somebody else is affective, romantic or sensual (Sigman, 2016). It should also be kept in mind that, in certain moments, almost everyone has experienced a platonic love, namely, the love that seems to be unlikely and impossible to be responsive by the other individual. It has been proved, as well, that a great percentage of children of both genders, while playing with their compeers, partake in erotic and sensual games, too, as per instance, play the role of fiancée, mother, father etc, games which do not go further (Ceretti & Merzagora Betsos, 2009).

Therefore, it can be said that there is an infancy sexual life, if it can be, by definition, used as a term and as the natural process of body exploration, personality evolvment and interaction with others (Ceretti & Merzagora Betsos, 2009). However, these continue to remain debatable issues needing to be further elaborated, in addition to the sexology and infancy sciences, by judicial sciences, whose intention is to secure full protection of children and teenagers and to avoid distorted arguments of pedophiles community whose actions are simply criminal.

BIOLOGICAL FACTORS

So far, we have presented the social, cultural and psychological aspects assaying to explain the phenomenon of sexual violence. In addition to these, criminology studies biological factors of human society development affecting this phenomenon as well. There are several natural indicators explaining certain conducts analyzed by sciences suchlike biology and medicine and which social sciences have failed to take into consideration.

The analysis begins with distinctions among males and females, firstly in regard to reproduction organs which are closely linked with hormonal glands, as well as with their effects in human organisms. So, for males it is testosterone, androsterone and androstenedione whereas for females it is progesterone and estrogen. In general males are

more aggressive and more eager for sexual relations than females. They often show more interest in having female partners for sex as well as having casual sexual relations; this perhaps because of the way human society has been constructed, more patriarchal and masculine (Fornari, 2016).

Another biological factor explaining criminal conducts is heredity. Although first theories, in this field worked out by Lombroso, Sheldon and Kretschmer, are now considered as over fulfilled, studies over twins and adopted children have revealed that hereditary is a crucial factor in triggering criminality, yet, not the only one (Ceretti & Merzagora Betsos, 2009). Studies have also been carried out even about sexual arousal, that is, over changes occurring in human organism in the moments of intimate relationship. According to them, individuals who are not prone to sexual violence, have manifested the same level of excitement with those prone to sexual violence in the first moments of sexual harassment but this level lowered for the first ones when the victim showed signs of suffering (Ceretti & Merzagora Betsos, 2009).

It has also been found that use of alcohol and drugs bring changes in sexual conducts, too. Some studies ascertain that half of delinquents commit these criminal offences under the effects of alcohol (Fornari, 2016). Alcohol acts as an easier of violent misconducts both for the violators' lacking capacity to create intimate relations and those having normal features (Ferrara, Snenghi & Terranova, 2009). Sciences suchlike criminology attempt to identify root causes and effects of criminal acts by analyzing human behaviour, assaying to find factors promoting such misconducts, with the final aim to prevent or restrict potential criminal offences, including sexual violence, challenging public order in the future.

Freedom, the will and cognitive ability are some of the key aspects to explain human behaviour, alongside biological factors, component parts of which are the genetical, hormonal and physiological factors (Marotta, 2015). This science uses bestial sexual instincts to explain sexual violence just as psychoanalysis does while analyzing base impulses.

For many centuries now, sexual selection and the reproduction process have closely been linked with the life of couples, love relationships and conjugal happiness; therefore, solely the idea of being sexually attacked victim causes embarrassing sensation, since it cedes a crucial human freedom and part of its fundamental rights.

CONCLUSIONS

Despite distinctions in terms of cultural viewpoints and opinions, some sexual conducts are unacceptable. It should be known and clear that no imbalanced sexual relation, where one party is threatened and does not consent at all or shows vague consent, is acceptable.

Sexual abuse, in its general meaning, is an act of violence, power and control, despite the persistence of different opinions to what extent sexual acts must be punished, commencing from caressing, kissing, touching or penetration, especially in cases of marital raping and sexual relations with infants.

The idea that females' weakness should allow males protected by a sexist society, to seize rights not belonging to them, by harassing, insulting and maltreating unprotected females, is unacceptable. On the other side, the contrary, should also not be tolerated, namely, offenses where women are violators', mainly in cases of abuse with children.

As in many other cases of taboos, even sexuality creates stereotypes making problems' concealment possible. Means of mass communication, public opinion and some special kinds of education contribute to the persistence and preservation of these prejudices. However, in such cases, wrong perceptions are not created solely for victims; those responsible for those acts have stigmatization experiences as well, during the time they have been held in arrest and are being tried as potential authors, in which public opinion asks revenge instead of justice.

Social perception over criminality and its causes, the delinquents' profile and the goals of penal punishment have made possible persistence of opinions that punishment as means of chastisement is the only alternative for such acts. Actually, the scientific recommendations of criminology, according to which there are as many ways to commit criminal offences as there are to become a victim should be applied, meaning that one cannot apply the same ways to resolve similar cases. To this very aim served the consideration of several elements from respective sciences to explain sexual criminal offences but not to justify them.

On the other side, it is improper for sexual delinquents to be considered as degenerated and irrecoverable beings; despite the risk their treatment bears, because of the high social impact of their offences, those individuals enjoy the same rights and reintegration ways as the other part of the people condemned penally. Common efforts should be concentrated into finding appropriate forms of intervention making the offenders' rehabilitation and assuring such crimes are not repeated in the future.

Sexuality's greatest social risk lies with the lack of awareness, so that education in this field should be realized in the proper way and at an early age. This entails that the majority of the people, who have been experimenting into their search to discover sexuality, have never acquired any kind of misconducts. In cases of a doubt or if facing a sexual abuse, attack or violence, there it should be acted immediately, cautiously and according to the advice of the field professionals, since in many cases reaction is more traumatic than the experience of violence per se, especially when the victim is an infant and incapable of understanding what the whole event means.

Criminology should pay special attention to different kinds of criminality which keep changing their ways of acting due to the use of drugs, technology, social changes as well as

changes in the ways of thinking. Proposed solutions should be innovative, realizable and in full respect for human rights. Researches over the causes, typologies and psychological, social and biological factors behind sexual crimes have been ongoing but they have not brought forth any sustainable conclusions – a reason urging the need for further specialization serving to provide profound and complete explications and offering effective proposals related with the prevention and lessening of sexual violence crimes, alongside ensuring sexual freedoms while focusing especially on the victims' rights.

REFERENCES

- Ceretti, A. and Merzagora Betsos, I. (2009). “L’istinto sessuale e le sue alterazioni”. *Trattato di Medicina Legale e Scienze affini. Genetica. Psichiatria forense e criminologia. Medicina del lavoro* (dir. da Giusti, G.), Vol. IV, Second Edition. Padova: Cedam.
- Cerezo Domínguez, A. I. (2000). *El homicidio en la pareja: Tratamiento criminológico*. Valencia: Tirant lo blanch.
- Ferrara, S. D., Snenghi, R. and Terranova, C. (2009). “Sostanze psicoattive e criminalità”. *Trattato di Medicina Legale e Scienze affini. Genetica. Psichiatria forense e criminologia. Medicina del lavoro* (dir. da Giusti, G.), Vol. IV, Second Edition. Padova: Cedam.
- Fornari, U. (2016). *Trattato di Psichiatria Forense*, Forth Edition. Milano: Utet.
- Freud, S. (1992, 2009, 2015). *Le opere complete, Volume Primo 1886-1912*. Roma: Newton Compton Editori.
- García-Pablos de Molina, A. (2013). *Criminología. Una introducción a sus fundamentos teóricos*, Seventh Edition. Valencia: Tirant lo blanch.
- Gassin, R., Cimamonti, S. and Bonfils, Ph. (2011). *Criminologie*, Seventh Edition. Paris: Dalloz.
- Hollin, C. R. (2013). *Psychology and Crime. An Introduction to Criminological Psychology*. London: Routledge.
- Jones, S. (2013). *Criminology*, Fifth Edition. Oxford: Oxford University Press.
- Marotta, G. (2015). *Criminologia. Storia, teorie, metodi*. Trento: Cedam.
- Parmelee, M. (1918, 2013). *Criminology*, Classic Reprint. Leipzig: Forgotten Books.
- Ponti, G. and Merzagora Betsos, I. (2008). *Compendio di criminologia*, Fifth edition. Milano: Raffaello Cortina Editore.
- Redondo, S. (2009). “Perfil psicológico de los delincuentes sexuales”. *Personalidades violentas*. Madrid: Ediciones Pirámide.
- Redondo Illescas, S. and Garrido Genovés, V. (2013). *Principios de Criminología*, Fourth Edition. Valencia: Tirant lo blanch.
- Sánchez Gómez, J. (2012). *Manual de clínica criminológica. Perfil de peligrosidad criminal*. Madrid: Tecnos.
- Sigman, M. (2016). *La vida secreta de la mente*, Second Edition. Barcelona: Debate.

- Law No. 9669, dated 18/Dec/2006. “On Measures Against Violence in Family Relations”. Published in Fletore Zyrtare No. 150, p. 6113.
- Ministry of Justice (2016). “Statistical Yearbook 2015”. Tiranë.

ABORTION, THE RIGHT OF THE FEMALE OR A VIOLATION OF THE RIGHT TO LIVE

PhD. C. Denisa NAQELLARI

Lecturer at “Aleksandër Xhuvani” University

Elbasan, Albania

Corresponding author e-mail: denisa.naqellari@uniel.edu.al

Msc. Elsa NAQELLARI

Teacher at “Luigj Gurakuqi” High School

Elbasan, Albania

Corresponding author e-mail: e.naqellari@hotmail.com

ABSTRACT

This paper elicits a delicate topic not only for the Albanian society but far beyond. Abortion is one of the main topics of discussion in many different countries. The unification of international legislation on abortion has not been achieved. Different countries treat this issue differently. Abortion can be seen from two points of view, on the one hand as a woman's right to do what she wants with her body and on the other hand as a fetus's right to live. Different national or international legislation operates in this line, creating numerous discussions. Different international conventions charge states with responsibility for the way they deal with abortion. The European Convention on Human Rights leaves member states an area of appreciation regarding the issue of the beginning of life. This depends on the national standards, culture, and religious orientation of each member state. The American Human Rights Convention states that human life must be protected "in general, from the moment the woman becomes pregnant". While the European Convention on Human Rights does not foresee the moment of the beginning of human life and if the right to life extends its boundaries on the unborn child, too. This is the reason of controversy on abortion issues. It is often considered that a developed human being is considered "a man" at the time of conception, and as a result the idea is that abortion should be illegal. This paper will be a comparative study of the attitudes held by different states regarding abortion.

Keywords: *abortion, fetus, female, rights, laws.*

INTRODUCTION

The highest value for the state is the people and their life. This right is the foundation of all rights and its denial brings about the elimination of other human rights. Different countries have different opinions about the moment when human life begins. The only international treaty specifically considering the fetus rights is the American Convention on Human Rights which envisages the right to life of the fetus. While international human rights instruments lack a universal inclusion of the fetus as a person for the purposes of human rights. In the constitutions and civil codes of several countries, there are granted various rights to the fetus. Many legal experts recognize an increasing need to settle the legal status of the fetus. On the other hand, Article 2 of the European Convention on Human Rights is silent about the limitations of the right to life and, in particular, does not define "everybody", whose lives the Convention protects. The Convention does not foresee the moment of the beginning of human life and if the right to life extends its boundaries and the unborn child. This moment becomes prevalent in controversy on abortion issues. Abortion is the ending of pregnancy by removing a fetus or embryo before it can survive outside the uterus.²¹⁰

THE RIGHT TO LIFE

In the second article of the European Convention on Human Rights it is defined:

Right to life

1. *Everyone's right to life shall be protected by law. No one shall be deprived of his life intentionally save in the execution of a sentence of a court following his conviction of a crime for which this penalty is provided by law.*
2. *Deprivation of life shall not be regarded as inflicted in contravention of this Article when it results from the use of force which is no more than absolutely necessary:*
 - (a) *in defence of any person from unlawful violence;*
 - (b) *in order to effect a lawful arrest or to prevent the escape of a person lawfully detained;*
 - (c) *in action lawfully taken for the purpose of quelling a riot or insurrection.*²¹¹

According to the interpretation done to Article 2 of the Convention by the European Commission, this article does not mention abortion in the list of the foreseen actions in the second paragraph. This means that there are three options:

1. Article 2 does not protect the life of a fetus,
2. It recognizes the right of fetal life with some limitations,

²¹⁰ Bardhyl Çipi, "Bioetika, në një këndvështrim mjekoligjor", fq. 146.

²¹¹ European Convention on Human Rights, Art. 2

3. It gives an absolute right to the fetal life.

The third interpretation was considered inadmissible by the Commission, as this interpretation did not take into account the dangers that could threaten the life of the pregnant woman, which would mean that the "unborn" life of the fetus would have priority over her life.

Abortion and Birth Control

The Abortion Law allows, prohibits, restricts or regulates the availability of abortion. Abortion has been a controversial subject in many societies through history on religious, moral, ethical, practical and political grounds. He is often banned and restricted by law. However, abortions continue to be common in many countries, even in the places where they are illegal. According to the World Health Organization (WHO), the degree of abortion is similar in countries where the procedure is legitimate and in places where it is not. This is due to the lack of modern contraceptives in countries where abortion is illegal.

In the case of *Vo vs. France*, the plaintiff was a woman who had been pregnant and intended to get to the end of her pregnancy, which was thought to be normal or at least healthy. However, on a visit to the hospital, she was taken by mistake for another woman with a similar name and a coil was placed in the uterus that caused the spillage of amniotic fluid and as a result she underwent a therapeutic abortion that led to the death of fetus. Mrs. Vo pretended that the doctors had been careless and that they should be prosecuted legally on charges of unintentional murder.

The European Court of Human Rights, in the case of *Vo vs. France*, stated that: "*Although it is presumed that the fetus enjoys protection, the positive obligations of the state do not go as far as offering legal instruments of a criminal character in cases of involuntary elimination of the fetus*". The reasons for this conclusion are firstly that the problem of such protection has not been resolved within most of the Contracting States, particularly in France, which has become a subject of debate and second, there is no European compromise on the scientific and legal definition of the beginning of life. This tribunal has, meanwhile, expressed that there was no European consensus on this issue, despite the fact that the provisions of the European Convention on Human Rights and Bioethics also protect the embryonic forms of human life.

Ordinary English law generally allows abortion before the "revitalization" of the fetus, which occurs between the sixteenth and eighteen weeks of pregnancy. After revival, however, ordinary law was less clear if abortion was considered a crime. Abortion laws developed at the end of the nineteenth century were largely unchanged until the 1960s and 1970s when a number of different circumstances were combined to bring about a move for their reform. Women's rights groups, doctors and lawyers began an organized reform to bring about changes, partly because many of them had witnessed the sometimes deadly complications resulting from illegal abortions. Women's organizations also began to see abortion reform as a decisive step towards the goal of gender equality. They argued that

women should be able to control their pregnancies in order to ensure equal status. In addition, new concerns about population growth and its impact on the environment have raised public awareness of the need for Birth Control.

ALBANIAN LEGISLATION

The Constitution of the Republic of Albania stipulated in its Article 21: “*The life of a person is protected by law*”.²¹²

The abortion was forbidden in Albania before the 1990s. The Penal Code had two articles on abortion, according to which the illegal termination of pregnancy, with or without the woman's consent, was sentenced to imprisonment for up to two years and in repeated cases or afterwards with a life-threatening complication or the death of the woman, the punishment was more severe. The Penal Code after 1990 has undergone changes in cases of termination of pregnancy. In the Penal Code it is defined:

Article 93

Termination of pregnancy without the woman’s consent

Termination of pregnancy without the woman’s consent, except those cases when interruption is imposed because of a justified health-related cause, shall be punished to a fine or up to five years imprisonment.

Article 94

Termination of pregnancy conducted in unauthorized places by unlicensed persons

Interruption of pregnancy which is not conducted in public hospitals or specifically licensed private clinics, or by a person who is not a doctor, or after the time allowed for the termination except in the case when this is imposed because of a justified health-related cause, constitutes criminal contravention and shall be punished to a fine or up to two years imprisonment.

If the offence has caused danger to the life or resulted to death, it shall be punished to a fine or to up to five years imprisonment.

Article 95

Providing the utensils for termination of pregnancy

²¹² Constitution of the Republic of Albania, Article 21

Providing the utensils which serve for interruption of pregnancy of a woman in order to have either herself or with the help of somebody else interrupt the pregnancy, constitutes criminal contravention and shall be punished to a fine or to up to one year imprisonment.

After the 1990s, according to a Ministry of Health order, the abortion was allowed until the 12th week of pregnancy at the request of the woman. This action would be carried out at the appropriate institution, against a certain payment. Since then, deadly cases of abortion have been significantly reduced. However, in recent years, an increase in the number of abortions has been reported.²¹³

According to Albanian legislation about abortion, we have some definitions.

First of all, a voluntary abortion shall be done only by an obstetric-gynecological specialist doctor in state and private health institutions that meet the conditions set in the respective guidelines of the Minister of Health.

Law Nr. 8045 dated December 7, 1995, "On the termination of pregnancy" provides:

Article 9

1. Abortion for medical reasons may be performed up to the twenty-second week of pregnancy, if a committee consisting of three doctors, after examination and consultation, judges that the continuation of the pregnancy and/or the birth of the child endangers the life or health of the woman.
2. When the committee judges that the fetus has malformations incompatible with life, or an illness that would make it an invalid with treatment uncertain, it shall decide on an abortion at any time.
3. The Minister of Health shall specify by special guideline the cases mentioned in the first paragraph of this article as well as the conditions that the doctors of the committee should fulfill.

Article 10

When the woman considers that the pregnancy creates psycho-social problems, voluntary abortion may be performed within the twelfth week of pregnancy.

Article 11

1. Abortion for social reasons shall be performed during the twenty-second week of pregnancy, if a committee consisting of three specialists, a doctor, a social worker and a jurist, after examination and consultation, judges that the pregnancy is the result of rape or another sexual crime, as well as when other social reasons are verified.

²¹³ Bardhyl Çipi, "Bioetika, në një këndvështrim mjekoligjor", fq. 147.

2. Guidelines for the treatment of these cases and the make-up of the committee shall be approved by the Minister of Health.

Article 12

1. All abortions must be the object of a declaration confirmed by the doctor who performs the abortion, which shall be sent by the institution to the Institute of Statistics. Data about abortions shall be sent by the state or private health institution to the Ministry of Health, in accordance with the respective guidelines.
2. The declaration and other information shall not contain the identity of the woman.²¹⁴

Article 16 of this law provides: No doctor may be obliged to perform an abortion against his will. The doctor may have his attitudes in favor and against abortion, therefore this article gives to him, maybe for the first and the only time, the right to decides if he wants to perform an abortion.

A definition regarding the termination of pregnancy is also given in the Code of Ethics and Medical Deontology: *“The doctor is prohibited from terminating pregnancy and performing sterilization procedures, apart from the cases foreseen by legal acts. The doctor is not allowed to terminate a pregnancy or to perform a sterilization procedure without the consent of the interested people after having informed them of the indications, risks and potential consequences”*²¹⁵

From the definitions of these articles, we conclude that the termination of pregnancy is not strictly prohibited, but must be performed on the basis of the foreseen rules in the relevant legislation.

ROE V. WADE

Roe involved a person using the pseudonym Jane Roe, actually Norma McCorve, who revealed her identity in 1984. Roe, an unmarried woman from Texas, wanted to have an abortion, but an existing abortion statute prevented her from doing so. The Texas statute, originally passed in 1857, outlawed abortion except to save the mother’s life. Roe filed a lawsuit in federal district court on behalf of herself and all other pregnant women. She sought to have the abortion statute declared unconstitutional as an invasion of her right to privacy. She also sought to have an injunction, or court order, issued against the statute’s enforcement so that might go forward with the abortion. The abortion reform movement attached one other case to Roe’s in an attempt to represent a wider range of the interests involved in the issue. A physician, James Hallford, who was being prosecuted under the statute for tow abortions he had performed, also filed suit against the Texas law.

²¹⁴ Law Nr. 8045 dated december 7, 1995, “On the interruption of pregnancy”.

²¹⁵ Code of Ethics and Medical Deontology, art.50.

Thirty-six abortion reform groups filed briefs, or report, in the court on Roe's behalf. These included women, medical, university, public health, population control, etc. The anti-abortion side of the case included representatives from seven different anti-abortion groups and the attorneys general of five states. The district court agreed with Roe that the law was unconstitutionally vague and violated her right to privacy under the Ninth Amendment. It refused, however, to grant the injunction allowing her to go ahead with the abortion. Roe then appealed the denial of injunction to the U.S. Supreme Court. United States Supreme Court on the issue of the constitutionality of laws that criminalized or restricted access to abortions. The Court ruled that a right to privacy under the Due Process Clause of the 14th Amendment extended to a woman's decision to have an abortion, but that this right must be balanced against the state's interests in regulating abortions: protecting women's health and protecting the potentiality of human life. Arguing that these state interests became stronger over the course of a pregnancy, the Court resolved this balancing test by tying state regulation of abortion to the third trimester of pregnancy.²¹⁶

Doe v. Bolton

Doe v. Bolton involved a 1968 Georgia statute that allowed abortion if necessary to save the mother's life, in the case of pregnancy resulting from rape or incest, or if the baby was likely to be born with serious birth defects. However, the statute also created procedural requirements that effectively would have allowed few abortions. Those requirements included hospital accreditation, committee approval, two doctors agreement and state residency. The case concerned Mary Doe, who had sought an abortion at Grady Memorial Hospital, in Atlanta. She claimed that she had been advised that pregnancy would danger her health, but the hospital's Abortion Rights Committee denied her the abortion. She sought a declaratory judgment holdin that the Georgia law unconstitutionally violated her right to privacy, as well as her Forteenth Amendment guarantees of due process and equal protection. She also sought an injunction against the law enforcement.

After the Supreme Court decision in Roe v. Wade and Doe v. Bolton, states began to liberalize their abortion laws.²¹⁷

CONCLUSIONS

- The life of a person is protected by law.
- Abortion is the ending of pregnancy by removing a fetus or embryo before it can survive outside the uterus.
- Abortion law permits, prohibits, restricts, or otherwise regulates the availability of abortion.

²¹⁶ Roe v. Wade.

²¹⁷ Doe v. Bolton.

- Article 2 of the European Convention on Human Rights does not mention abortion in the list of actions foreseen in the second paragraph, without specifying in this way whether or not the fetus enjoys the right to life.
- Abortion is not strictly prohibited in Albania, but must be performed on the basis of the rules provided for in the relevant legislation.
- A voluntary abortion shall be done only by an obstetric-gynecological specialist doctor in state and private health institutions that meet the conditions set in the respective guidelines of the Minister of Health.
- The European Court of Human Rights has stated that: “Even though it is presumed that the fetus enjoys protection, the positive obligations of the state do not go as far as offering legal instruments of criminal character in cases of involuntary elimination of the fetus.”
- No doctor may be obliged to perform an abortion against his will.
- Women’s organizations began to see abortion reform as a crucial step toward the goal of equality between the sexes.
- After the Supreme Court decision in *Roe v. Wade* and *Doe v. Bolton*, states began to liberalize their abortion laws.
-

BIBLIOGRAPHY

1. Kushtetuta e Republikës së Shqipërisë.
2. Konventa Evropiane për të Drejtat e Njeriut.
3. Konventa Amerikane për të Drejtat e Njeriut.
4. Kodi i Etikës dhe Deontologjisë Mjekësore.
5. Kodi Penal i Republikës së Shqipërisë.
6. Ligj nr. 8045, datë 7.12.1995 “PËR NDËRPRERJEN E SHTATËZANISË”.
7. Bardhyl Çipi, “Bioetika, në një këndvështrim mjekoligjor”, Tiranë, 2005.
8. Çështja *Roe v. Wade*.
9. Çështja *Doe v. Bolton*.
10. Çështja *Vo vs. France*.
11. www.nrlc.org/abortion/pba/PartialBirthAbortionRecentDevelopments.html

DISA ASPEKTE PROCEDURIALE TË PËRGJIMIT SI MJET PËR KËRKIMIN E PROVËS

Prof. Dr. Dhurata BILO

Gjyqtare / Gjykata e Rrethit Gjyqsor Durrës

ABSTRACT

Përgjimi si mjet për kërkimin e provës paraqet një sër problematikash, si në rrafshin teorik ashtu edhe në rrafshin praktik. Përmes këtij punimi do të trajtohen vetëm disa prej problematikave që lidhen me përgjimin.

Së pari, do të evidentohet kuptimi i përgjimit si dhe kushtet e kriteret e përgjithshme për aplikimin e tij në çështjet konkrete.

Së dyti, do të trajtohen regjistrimet e bëra në mënyrë private, përdorshmëria e tij në gjykim, raporti që ka me përgjimin procedural si dhe përcaktimi, se në cilën kategori apo lloj prove hyjnë regjistrimet private shoqëruar me qëndrimin e Kolegjit Penal të Gjykatës së Lartë.

Së treti, vëmëndje do ti kushtohet përgjimit parandalues dhe raporti tij me procesin penal, duke i dhënë përgjigje çështjeve që lidhen me faktin se deri në cilën fazë dhe për çfar qëllimi shërbejnë përgjimet parandaluese, në funksion të procesit penal, shoqëruar me qëndrimin e Kolegjit Penal të Gjykatës së Lartë.

HYRJE E SHKURTËR MBI KONTEKSTIN LIGJOR TË PËRGJIMIT.

Procesi i të provuarit dhe ajo që përbën objekt të të provuarit (*thema probandum*) përbën një nga aspektet me delikate të procesit penal. Shpesh, e vërteta reale (faktet, ngjarjet që kanë ndodhur në përditshmëri) nuk përputhen me realitetin procedural, ndër të tjera për dy motive kryesore. Së pari, fakti penal (si ngjarje apo veprim i njeriut) nuk arrihet të provohet në rrugë procedurale, dhe kjo mund të quhet si “ *kontradita apo mospërputhja e fakteve reale me faktet procedurale*” . Së dyti, mund të ndodhë që fakti penal vjen i perceptuar në proces nga palët përmes përdorimit të shqisave njerëzore, si shikimi, apo dëgjimi, por për shkak të veseve procedurale të akteve që përbëjnë edhe objektin e provës, nuk arrin të kthehet në “ *njohje procedurale*”. Në kushtet e mësipërme, detyrë themelore e organit procedues nuk është vetëm ushtrimi i aksionit penal në kuptimin e ngushtë, por veprimtaria e tij duhet të shtrihet drejt kërkimit, zbulimit, fiksimit të gjurmëve apo provave që lidhen me faktin penal dhe me autorin apo autorët e saj. Me qëllim realizimin e këtij

procesi, ligjvënësi është treguar i vëmëndshëm në përcaktimin e provave që njihen ndryshe edhe si (burim prove) apo mjeteve të kërkimit të provës, që mund ti konsiderojmë edhe si “*rruga drejt zbulimit të provës apo indicies*” siç është edhe përgjimi.

Në këtë punim, pa ezauruar në mënyrë të plotë institutin e përgjimit, do të ndalemi në disa aspekte të cilat kanë qënë të debatueshme në praktikën gjyqësore me qëllim dhënien e disa opinioneve të cilat mund të ndihmojnë studiuesit dhe praktikuesit e së drejtës. Problemet që ka nxjerrë praktika gjyqësore janë të tilla, se cili është standarti i provave që organi procedues duhet të paraqesë sëbashku me kërkesën për vënie nën përgjim në raport me ndryshimet e reja ligjore. Vendosja në përgjim kërkon “prova mbi fajësinë e të dyshuarit” “apo dyshime të arsyeshme bazuar në prova mbi ekzistencën e veprës penale”. Cili është raporti midis përgjimit procedural dhe përgjimit parandalues dhe vlera juridiko – procedurale e këtij të fundit. Përdorimi i rezultateve të përgjimit në një process tjetër penal, i nënshtrohet të njëjtave kushteve sic edhe në rastin e procedimit origjinar apo ka regjim tjetër juridik. Ndryshimi i kualifikimit juridik që bën gjykata mundet të ndikojë në vlerësimin “*ex post*” të kushteve dhe kriterëve të përgjimit e për rrjedhojë edhe në përdorshmërinë e rezultateve të përgjimit. A është e nevojshme të jetë regjistruar një procedim penal për të vendosur në përgjim një numër/ person, po regjistrimi i emrit është kriter për legjitimitimin e përgjimit. Cili është dallimi midis përgjimit si mjet për kërkimin e provës dhe rezultateve të përgjimit. Me rëndësi është edhe kuptimi i regjistrimeve private dhe dallimi midis saj dhe përgjimit. Krahas problemeve të mësipërme të cilat janë hasur në praktikën gjyqësore vlen të shtrohet për zgjidhje edhe dallimi midis përgjimit privat dhe atij publik si dhe dhënia e kuptimit të saktë të nocionit “përgjimit ambiantal” .

Në artikullin në fjalë do të trajtohen vetëm dy nga problemet e mësipërme. Së pari cili është raporti midis regjistrimeve private dhe përgjimit procedural dhe cili është raporti midis përgjimit parandalues dhe procesit penal në tërësinë e tij. Problemet e tjera të evidentuara më sipër, do tentohet ti jepet përgjigje në artikujt në vijim.

KUPTIMI DHE KUSHTET E PËRGJITHSHME PËR VENDOSJEN NËN PËRGJIM.

Në të drejtën procedurale penale me përgjim duhet kuptuar “*ndërrhyrja e fshehtë në bisedat direkte ose të transmetuara nëpërmjet rrjeteve të komunikimeve elektronike, në të cilat marrin pjesë dy ose më shumë të dyshuar, me qëllim për të kapur, dëgjuar, regjistruar përmbajtjen e komunikimeve dhe të të dhënave që lidhen me rrethanat e kryerjes së veprës penale dhe të autorëve të saj*”²¹⁸. Në K.Pr.Penale, Kreu III, Seksioni IV i titulluar ‘Përgjimet’, parashikohen kushtet ligjore për autorizimin apo vendosjen e një subjekti nën përgjim. Neni 221 i Kodit të Procedurës Penale parashikon se “*Përgjimi i komunikimeve të*

²¹⁸Shih Progonati Alfred, material i përgatitur në kuadër të trajnimit vazhdues në Shkollën e Magjistraturës 15 – 16 Mars 2018.

*një personi ose të një numri telefoni me telefon, faks, kompjuter ose me mjete të tjera të çdo lloji, përgjimi i fshehtë me mjete teknike i bisedave në vende private, përgjimi me audio dhe video në vende private dhe regjistrimi i numrave të telefonit, hyrës dhe dalës, lejohen vetëm kur procedohet: a) për krimet e kryera me **dashje**, për të cilat parashikohet dënim me burgim jo më pak, në maksimum, se shtatë vjet; b) për çdo veprë penale me **dashje** kur kryhet me **anën e mjeteve** të telekomunikimit apo përdorimit të teknologjive informatike ose telematike. c) për veprat penale të parashikuara nga shkronja "a", paragrafi 1, i **nenit 75/a**, të këtij Kodi"*

Kushtet e përgjithshme, përmendura në pikë a, b dhe c të nenit 221 të Kodit të Procedurës Penale, referojnë si në institutet e të drejtës penale siç është dërimi për veprën e kryer, faji si element i veprës penale, dhe mjete si pjesë përbërëse e anës objektive të veprës penale, ashtu dhe në institute të të drejtës procedurale penale, siç është kompetenca lëndore. Duhet specifikuar se kushtet e mësipërme të cilat lidhen me masën e dënimit apo llojin e veprave penale, nuk janë kumulative, ato, nuk kërkohet të ekzistojnë njëkohësisht. Në referim të kësaj norme procedurale, rezulton se përgjimi si mjet për kërkimin e provës autorizohet kur procedohet për krime të cilat parashikojnë dënim në minimum jo më të ulët se 7 vjet²¹⁹ dhe më pikëpamje të anës subjektive kryhen me dashje direkte ose indirekte, duke përjashtuar kështu veprat penale që kryhen nga pakujdesia. Për pasojë, Gjykata si dhe Prokurori, kur është rasti, nuk mundet të vendosin, autorizojnë apo miratojnë vënien nën përgjim të subjekteve që dyshohen për vepra penale të cilat parashikojnë dënim më të ulët se 7 vjet në minimum, psh vepra penale e plagosjes së rëndë të kryer në kushtet e tronditjes së fortë psiqike parashikuar nga neni 88/a i Kodit Penal, e cila dënohet me burgim deri në 5 vjet.

Në pikën b të nenit 221, ligjvënësi i ka kushtuar rëndësi të posaçme llojit të mjetit që përdoret për kryerjen e veprës penale duke hequr dorë nga rregulli i përgjithshëm që referon tek masa e dënimit në minimum. Në këtë kuptim, Gjykata, Prokurori, kur është rasti, mund të vendosin, autorizojnë apo miratojnë vënien nën përgjim edhe për vepra penale të cilat kanë si masë dënimi jo më shumë se 7 vjet në maksimum me kusht që vepra penale të kryhet përmes përdorimit të mjeteve të komunikimit si dhe në pikëpamje të anës subjektive të kryhet me dashje direkte ose indirekte, duke përjashtuar kështu vepra penale që kryhen nga pakujdesia. Është rasti të përmendet se, pika b, e nenit 221 nuk lidhet specifikisht me veprat penale në fushën e teknologjisë dhe informacionit njohur edhe si krimet kompjuterike, por njëkohësisht nuk i përjashton ato nga kategoria e veprave penale për të cilat autorizohet përgjimi.

Për ilustrim përmendim veprën penale të pornografisë, parashikuar nga neni 117 i Kodit Penal, paragrafi i parë. Sipas kësaj normative *prodhimi, shitja, shpërndarja, etj i materialeve pornografike përbën kundravajtje penale dhe dënohet deri në 2 vjet burgim*. Eventualisht, nëse një person dyshohet si autor i kësaj veprë penale nuk mund të vendoset

²¹⁹ Neni 79/b Vrasja e Punonjësve të policisë së shtetit, Neni 79/c Vrasja për shkak të marrëdhënieve familjare

nën përgjim, për shkak se ka “ pengesë ligjore” nga pika a e nenit 221²²⁰, e cila kërkon që vepra objekt hetimi të dënohet jo më pak se 7 vjet në minimum. Por, nëse personi i dyshuar si autor i veprës penale, përdor si mjet për shitjen e tyre “ *mjetet e komunikimi*” përfshirë edhe rrjetet sociale, pavarësisht se vepra penale përbën kundravajtje penale, mund të autorizohet përgjimi.

Krahas kriterëve të mësipërme të tilla si “ masa e dënimit²²¹, forma e fajit²²², mjeti për kryerjen e veprës penale²²³, me ndryshimet e reja, bërë me ligjin nr 35/2017, ligjvënësi në nenin 221 të K.Pr.penale, përdor si kriter edhe kompetencën lëndore. Referuar pikës c të neni 221, përgjimi lejohet për veprat penale të cilat hyjnë në e kompetencës lëndore të Gjykatës kundër korrupsionit dhe krimit të organizuar sipas parashikimeve të nenit 75/a të Kodit të Procedurës Penale. Po në kuadër të ndryshimeve, neni 221 i Kodit të Procedurës Penale, përvec zgjerimit të rrethit të veprave penale për të cilat lejohet përgjimi, sic është shtimi i veprave penale që janë në kompetencën e Gjykatës kundër korrupsionit dhe krimit të organizuar, ka hequr nga rrethi i veprave penale fyerjen dhe kanosjen të cilat parashikoheshin nga pika 1/b e nenit 221 përpara ndryshimeve të pësuara me ligjin Nr 35/2017

a. Regjistrimet e bëra në mënyrë private vs përgjimet procedurale.

Në praktikën gjyqësore, problemet e hasura në fushën e përgjimeve kanë qënë të shumta. Ndër to, edhe aspektet e veçanata që lidhen me regjistrimet e bëra në mënyrë private nga subjekte private jashtë mbikqyrjes së organit procedues²²⁴. Në këtë drejtim, praktika gjyqësore ka qënë e dyzuar. Një pjesë e saj, regjistrimin e bërë në mënyrë private nga persona fizik dhe jashtë mbikqyrjes së organit procedues e kanë konsideruar si “ përgjim” në kuptim të nenit 221 dhe për pasojë, janë konstatuar si të papërdorshme. Një pjesë tjetër e praktikës gjyqësore, por edhe doktrina, i kanë konsideruar si prova por duke shprehur qëndrime të ndryshme lidhur me llojin e provës, nëse është provë tipike, nëse është provë atipike apo nëse është provë indiciare.

Doktrina juridike, mban qëndrimin se regjistrimet e bëra në mënyrë private, me dijeninë e vetëm njërit prej bashkëbiseduesëve, do të konsiderohen provë në kuptimin

²²⁰ Neni 117 i Kodit Penal “ Pornografia.

²²¹ Si rregull jo më pak se 7 vjet dhe përjashtimisht nën 7 vjet kur procedohet për vepra penale të kryera me mjetet e komunikimit

²²²Vepra penale duhet të kryhet vetëm me dashje direkte ose indirekte duke përjashtuar pakujdesinë si formë e fajit.

²²³Veprat penale të kryera me përdorimin e mjeteve të komunikimit.

²²⁴Regjistrime e bëra nga emisionet investigative.

procedural, por sa i përket llojit të saj, do të klasifikohet si provë atipike²²⁵. Me provë atipike duhet kuptuar prova e cila nuk parashikohet, apo nuk rregullohet specifikisht nga legjislacioni procedural penal, por megjithëkëtë mund të përdoret në gjykimin e çështjes penale, psh njohja që i bën dëshmitari në sallën e gjyqit autorit të mundshëm të verpës penale. Referuar nenit 151/3 të Kodit të Procedurës Penale, prova atipike mund të administrohet në procesin penal kur plotëson dy kushte në mënyrë kumulative. Së pari, nga burimi i saj të vërtetohen fakte me vlerë provuese në procesin penal dhe së dyti të mos çënojnë lirinë apo vullnetin e personit. Lidhur me kriterin e dytë, si doktrina juridike ashtu edhe praktika gjyqësore nuk kanë mbajtur qëndrim, megjithatë, pa pretenduar ezaurimin e plotë të përgjigjes, jemi të mendimit se me termin “ **mos çënim i vullnetit të lirë**” duhet kuptuar si tërësia e procesit të dhënies së informacionit në kushtet e mirëbesimit dhe pa qënë i ndikuar nga mjete, metoda, apo substanca, të cilat prekin, çënojnë, kufizojnë, ndryshojnë aftësinë e të menduarit dhe përcjelljes së informacionit”.

Mbi këtë diskutim, sjellim në vëmendje qëndrimin e Kolegjit Penal të Gjykatës së Lartë²²⁶. Çështja e ardhur në Gjykatën e Lartë, bënte fjalë për një rast korrupsioni, i regjistruar nga emisioni investigative “ Fiks – Fare” . Në gjykimin në Shkallë të Parë, gjykata në fazën e kërkesave paraprake, konstatoi pavlefshmërinë absolute me argumentimin se “ *Provat materiale të 2 CD-ve me përmbajtje data/video dhe një CD –je me përmbajtje audio të transmetuara në dt 16.09.2010 në emisionin Fiks Fare të TV Top Channel pasi janë marrë në kundërshtim me ligjin pa autorizim të prokurorit apo pa vendim gjyqësor, në kundërshtim me parashikimet e neneve 221,222 dhe 223 të K.Pr.Penale dhe për rrjedhojë në bazë të nenit 151/4 të K.Pr.Penale janë të papërdorshme.*

Proces verbalit të datës 18.09.2010 “Mbi transkriptimin e Cd–ve audio dhe video të sekuestruara në redaksinë Fiks Fare”, si rrjedhojë e konstatimit të pavlefshmërisë së regjistrimeve të kryera privatisht dhe në kundërshtim me parashikimet e K.Pr.Penale pasi nga një provë e marrë në kundërshtim me ligjin (regjistrimet e bëra në mënyrë private nga emisioni Fiks Fare) nuk mund të rrjedhë një provë e vlefshme siç janë transkriptimet e bëra në proces verbalin e dt 18.09.2010.

Mbi rekursin e paraqitur nga Organi i Prokurorisë, Gjykata e Lartë, i ka gjetur në kundërshtim me ligjin material dhe procedural vendimet e gjykatave më të ulëta. Në çështjen në fjalë, Kolegji Pena, merr në analizë dallimin që ekziston midis përgjimit si mjet për kërkimin e provës dhe regjistrimeve të bëra në mënyrë private, me dijeninë e vetëm njërit regjistruar, të rëndësishme këto, në fuksion të përdorshmërisë ose jo në gjykim. Sipas Kolegjit, “**mjetet e kërkimit të provës**”, si kategori në të cilën bëjnë pjesë, ndër të tjera, edhe përgjimet, dallon me llojet e provës, pasi këto të fundit karakterizohen nga aftësia për t’i ofruar gjykatës rezultate provash, të cilat janë drejtpërsëdrejti të përdorshme gjatë procesit të vendimmarrjes së gjykatës dhe normalisht, si rregull merren gjatë fazës së shqyrtimit

²²⁵Progonati Alfred, material i përgatitur në kuadër të trajnimit vazhdues në Shkollën e Magjistraturës 15 – 16 Mars 2018, fq 7.

²²⁶Vendimi Nr 37 datë 09.03.2016

gjqësor. Ndërsa, mjetet e kërkimit të provës, sikundër janë edhe përgjimet, nuk janë në vetvete burim bindjeje, *“porse ato mundësojnë përfitim të provave materiale, gjurmëve, a deklarimeve që kanë aftësi provuese për procesin penal. Nëpërmjet mjeteve të kërkimit të provës, në procesin futen elementë të provave që kanë ekzistuar më parë, në raport me momentin e formimit apo të përfimit të llojit të provës, pra ato merren edhe gjatë fazës së mëparshme nga ajo e shqyrtimit gjyqësor, edhe nga prokurori apo nga policia gjyqësore, sipas rasteve të parashikuara shprehimisht në ligjin procedural”*

Në rastin e përgjimeve, përgjithësisht, përgjohet një bashkëbisedim, pra “deklarime” midis, të paktën dy subjekteve, të cilët nuk janë në dijeni të faktit që përgjohen nga një organ publik i autorizuar për këtë fakt dhe që është jashtë bisedës apo komunikimit mes komunikuesve. Kësisoj, si rezultat i autorizimit të mjetit të përgjimit, përftohen dhe rrjedhin provat deklarative, që sipas rastit janë: ose pohimi i personit nën hetim apo të pandehur, ose deklarime të personave që janë dëshmitarë rreth fakteve objekt të veprës penale. Në këtë kontekst, element karakterizues i konceptit të përgjimit procedural është realizimi i tij nga një subjekt publik i autorizuar, jo vetëm i jashtëm nga komunikimi, por dhe i ndryshëm nga pjesëmarrësit e komunikimit dhe që bëhet me padijeninë e këtyre të fundit.

Ndërsa në rastin e regjistrimeve të kryera nga ana e njërit prej komunikuesve të bisedës a komunikimit të tyre, *“për shkak se regjistrimi kryet me dijeninë e të paktën një komunikuesi, nuk mund të flitet për përgjim në kuptimin e përgjimit procedural të parashikuar nga nenet 221-226 të Kodit të Procedurës Penale”*. Në rastin e regjistrimeve të kryera nga njëri prej bashkëbiseduesve në komunikimin e tyre, në fakt, kemi të bëjmë me veprimtarinë e memorizimit të bisedës a komunikimit, pra fiksimit të deklarimeve, siç do të ndodhte në rastin kur njëri prej bashkëbiseduesve, njëkohësisht do të mbante shënime me shkrim gjatë bisedës ndërmjet tyre. Pra, bëhet fjalë për njohje deklarimesh të shprehura lirisht dhe të mësuara në mënyrë të ligjshme nga ana e komunikuesve, e cila mund të fiksohet duke u regjistruar, qoftë edhe me mjete teknike (të teknologjisë së informacionit) nga njëri prej bashkëbiseduesve dhe nëse nuk përbën sekret shtetëror të ruhet, shpërndahet a të përdoret për qëllime të ligjshme prej bashkëbiseduesit, duke u përdorur edhe si provë e njoftimeve të marra gjatë komunikimit. ***Pra, ky lloj mjete procedural nuk ka nevojë për autorizimin e autoritetit publik nga ana e gjykatës apo e prokurorit, pasi suportit ku ruhet regjistrimi i komunikimit përbën dokumentin e komunikimit, ashtu sikundër objektet e ndryshme janë të fiksuara në një film fotografik.***

Në vendimin e mësipërm, Kolegji Penal²²⁷, vlerëson se regjistrimet e bëra në ‘*rrugë private*’ dhe që në thelb lidhen me dijeninë e njërit prej regjistruesëve jo vetëm që janë

²²⁷ Lidhur me zgjidhjen e çështjes Kolegji shprehet se Në rastin konkret, gjykatat e themelit kanë zbatuar në mënyrë të gabuar ligjin procedural penal, duke e konsideruar regjimin e regjistrimeve të bëra nga vetë dëshmitarja, gjatë komunikimeve të saj, si përgjime të kryera nga një subjekt publik i autorizuar për këtë veprim, duke deklaruar pavlefshmërinë

apo mund të jenë të përdorshme në gjykimin e një çështje penale, por shkon edhe më tej pasi arrin ti japë përgjigje pyetjes se në cilën kategori të provave do të përfshihen regjistrimet private, në atë të provave atipike, provave indiciare, apo prova me dokument. Kolegji vlerëson se regjistrimet e kryera nga njëri prej bashkëbiseduesve përbejnë prova dokumentare, që burojnë nga regjistrime të kryera nga persona privatë, qoftë dhe pa dijeninë e palës tjetër. Referuar nenit 191/1 i Kodit të Procedurës Penale parashikohet se: “lejohe marrja e dokumenteve, që përfaqësojnë fakte, persona ose sende, nëpërmjet fotografimit, filmimit, fonografimit ose çdo mjeti tjetër”. Në analizë, Kolegji thekson se **“materiali ku mbahet regjistrimi nuk është gjë tjetër veçse mjeti ku mbështetet dhe fiksohet, pra ku dokumentohet i ruajtur bashkëbisedimi si një fakt historik që ka ndodhur ndërmjet komunikuesve**. Dokumenti si provë procedurale që është formuar jashtë procedimit penal, përmban katër elementë thelbësorë, a) **faktin e përfaqësuar**, ose sendin apo personin e përfaqësuar, pra që konsiston në atë çka përbën objektin e provës, b) **përfaqësimin që është krijimi në mënyrë të kuptueshme dhe të barasvlershme të faktit të përfaqësuar**, mbasi ai ka ndodhur realisht c) **materializimi**, i cili është veprimi i fiksimit dhe ruajtjes së përfaqësimit në një material të caktuar, dhe ç) **materiali ku ruhet përfaqësimi**. Për ilustrim, në objektin e fotografisë shihet i pandehuri duke i qëlluar viktimës, ky përbën faktin e përfaqësuar, përfaqësimi është paraqitja e pamjes së të pandehurit të orientuar, duke qëlluar drejt viktimës në një kuadër që përfaqëson një vend real të caktuar (përfytyrimi real), materializimi është fiksimi i pamjes së përfaqësuar në shiritin e celuloidit të ndjeshëm ndaj dritës, dhe së fundi shiriti përbën bazën materiale ku është fiksuar përfaqësimi i faktit, sendit, apo personit. Pra, prova dokumentare karakterizohet nga aftësia e saj për të përfaqësuar, pavarësisht mjetit të përdorur, fakte, sende, dhe persona. Prandaj edhe deklaratimet e bëra të regjistruara nga bashkëbiseduesit përbejnë një fakt që përfaqësohet nga regjistrimi i zërit audio apo audiovideo, në një suport të caktuar.

Krahas diskutimit të mësipërm, çmuj që në këtë artikull të sjell në vëmendje edhe përgjimin parandalues dhe raportin e tij me përgjimet procedurale. Përgjimi parandalues gjen terrenin e tij juridik në Ligjin nr 9157 datë 04.12.2003 “ Për përgjimin e komunikimeve elektronike”. Referuar nenit 5 të këtij ligji, rezulton se “ Rezultatet e përgjimit, të mara në bazë të këtij ligji, nuk kanë vlerën e provës në procesin penal. Ky parashikim është në përputhje të plotë me nenin 221 të Kodit të Procedurës Penale, sipas cilit rezultatet e përgjimit parandalues janë të papërdorshme.

Pa u ndalur në në specifikat e ligjit për përgjimin parandalues, mendoj të trajtohet vetëm raporti i rezultateve të përfuara nga përgjimi parandalues në procesin penal. Duhet thënë, se pavarësisht parashikimit ligjor se këto rezultate janë të papërdorshme, përmes përdorimit të interpretimit logjik dhe të harmonizuar të dispozitave të këtij ligji dhe kodit të procedurës penale, të nxirren përfundime rreth mundësisë që këto përgjime nëse jo të

dhe papërdorshmërinë e tyre dhe të procesverbaleve përkatës me transkriptimin e regjistrimeve.

përdorshme në drejtim të fajësisë së të pandehurit, të jenë ndihmuese në veprimtarinë e organit të prokurorisë.

Sjellim në vëmendje edhe qëndrimin e Kolegjit Penal të Gjykatës së Lartë lidhur mbi mundësinë e përdorjes së përgjimit parandalues. Në vendimin e saj, Kolegji Penal, ***gjen me rëndësi të bëjë dallimin midis provave që mbështesin fajësinë e të pandehurit dhe të dhënave apo provave që krijojnë dyshime mbi përfshirjen e personit në aktivitet kriminal.*** Sipas gjykatës, ky dallim ka rëndësi edhe në drejtim të mundësisë së përdorimit të rezultateve të ardhura nga shërbimet e inteligjencës, sic mund të jetë materiali i referuar nga Shërbimi Informativ Shtetëror. Njëçështjetn konkrete i gjykuari ka pretenduar se informacioni i ardhur nga SHISH, në asnjë rast nuk mund të shërbejë si provë për të filluar procedimin penal, për më tepër, për të vendosur përgjimin procedural.

Sipas Kolegjit, pretendimi i të gjykuarit, jo vetëm është inkoherent me **objektin e gjykimit**, por gjendet haptazi i paligjshëm, duke arsyetuar se në bazë të nenit 278 të Kodit të Procedurës Penale, *“Prokurori dhe policia marrin dënim për veprën penale me iniciativën e vet dhe me njoftimin e bërë nga të tjerët”*. Nga materialet e çështjes nuk rezulton asnjë rrethanë që të mos ketë lejuar prokurorin të fillojë procedimin penal, të parashikuara në nenin 290 të Kodit të Procedurës Penale, gjithashtu nuk verifikohet ndonjë ndalim i prokurorit për të ushtruar mjetet procedurale për kërkimin e provës. **Në kohën materiale të zhvillimit të veprimtarisë procedurale të kërkimit të provës informacioni i SHISH, objektivisht nuk mund të shërbente dhe nuk ka shërbyer si provë fajësie për të gjykuarin.** Mbrojtja e personit nën hetim, në mënyrë spekulative, përdor si pamundësi të lejimit të përgjimit pikën 1 të nenit 222 të Kodit të Procedurës Penale, *“.. gjykata autorizon përgjimin ... kur ka prova të mjaftueshme për vërtetimin e akuzës...”*. Së pari, kriteret dhe kushtet, që nuk lejojnë apo mundësojnë lejimin e përgjimit janë të parashikuara në nenin 221 të Kodit të Procedurës Penale dhe vetë mbrojtja nuk ka paraqitur ndonjë kundërshtim të ligjshëm, në lidhje me praninë apo mospraninë e tyre.

Së dyti, po sipas Kolegjit Penal, Informacioni i SHISH, informacioni nga shërbimet e huaja dhe të dhëna të tjera operative, kënaqin vlerësimin subjektiv të gjykatës mbi *“prova të mjaftueshme”* për vërtetimin e faktit penal, sepsenë kohën e lejimit të përgjimit, nuk mund të flitej për fajësi të subjektivit posedues, të numrit telefonik nën përgjim. Ekzistenca e provave të mjaftueshme ka rezultuar evidente në përfundim të gjykimit penal, kur janë deklaruar fajtorë dhe janë dënuar subjekte të përfshirë në këtë trafik.

Duke ju referuar qëndrimin të Kolegjit Penal, konkludohet se rezultatet e përgjimit parandalues nuk mund të shërbejnë për të mbështetur fajësinë e të pandehurit, por mund të përdoren në kuadër të hetimit. Sipas gjykatës, përgjimet parandaluese *“ kënaqësin kriterin subjektiv”* të dhëna të mjaftueshme për përfshirjen në vepër penale, dhe si të tilla mund të përdoren. Ky qëndrim i Kolegjit (shumica) është gjetur jo i drejtë nga pakica sipas të cilës. Në nenin 221 të K.Pr.Penale përcaktohen kriteret formale të cilat duhet të përmbushen për lejimin e përgjimit, ekzistenca e të cilave nuk rezulton të jetë kundërshtuar në asnjë rast. Në të kundërt, është plotësimi i kërkesave të nenit 222 atë K.Pr.Penale ku përcaktohen kriteret materiale mbi të cilat gjykata bazon vendimin për lejimin ose vlefshmërinë e

përgjimit, të cilat kanë qenë objekt kundërshtimi dhe ligjshmërinë e të cilave gjykatat e të dyja shkallëve duhet të kishin arsyetuar dhe konfirmuar. Kështu, sipas nenit 221/5 të Kodit të Procedurës Penale: “Përgjimi parandalues rregullohet me ligj të veçantë. Rezultatet e tij nuk mund të përdoren si provë”. Në kundërshtim me këtë urdhërim, gjykata ka konsideruar si “prova të mjaftueshme për vërtetimin e akuzës” (siç kërkon neni 222/1 i K.Pr.Penale), rezultatet e përgjimit parandalues, të cilat siç theksuam më lart, në bazë të nenit 221/5 të K.Pr.Penale, nuk mund të përdoren si provë.

Ne gjyqtarët në pakicë, mendojmë se respektimi me rigorozitet i dispozitave të mësipërme të K.Pr.Penale është një detyrim ligjor, që buron në rradhë të parë nga raporti që ato krijojnë me nenin 17 të Kushtetutës së Shqipërisë, sipas të cilit: “kufizimet e të drejtave të njeriut mund të bëhen vetëm me ligj dhe këto kufizime nuk mund të çenojnë thelbin e lirive dhe të së drejtave dhe në asnjë rast nuk mund të tejkalojnë kufizimet e parashikuara në Konventën Evropiane për të Drejtat e Njeriut”. Nga ana tjetër, neni 8 i Konventës Evropiane të së Drejtave të Njeriut sanksionon se: “Çdokush ka të drejtën e respektimit të jetës së tij private dhe familjare. Autoriteti publik nuk mund të ndërhyjë në ushtrimin e kësaj të drejte, përveçse në shkallën e parashikuar nga ligji dhe kur është e nevojshme në një shoqëri demokratike, në interes të sigurisë publike, për mbrojtjen e rendit publik, shëndetit ose moralit ose për mbrojtjen e të drejtave dhe lirive të së tjerëve”. Për sa më sipër, duke përdorur si “prova” akte të cilat janë konsideruar e përdorur si të tilla në kundërshtim me ligjin dhe kërkesat e nenit 149 të K.Pr.Penale, gjykatat kanë shkelur të drejtat kushtetuese dhe ligjore të personit nën hetim duke legjitimuar përgjime të realizuara në shkelje të neneve 221/5 e 222 të Kodit të Procedurës Penale²²⁸.

LITERATURË DHE JURISPRUDENCË

1. Progonati Alfred, material i përgatitur në kuadër të trajnimit vazhdues në Shkollën e Magjistraturës, 15 – 16 Mars 2018.
2. Hoxha Artan “ Komentari i Kodit të Procedurës Penale”, Tiranë 2016
3. Vendimi Nr 37 datë 09.03.2016 i Kolegjit Penal të Gjykatës së Lartë
4. Vendimi i Kolegjit Penal Nr 130 (00-2011-1096) datë 12.10.2011

²²⁸ Vendimi i Kolegjit Penal 130 (00-2011-1096) datë 12.10.2011

DIXHITALIZIMI I SISTEMIT TE REGJISTRIMIT TË PASURIVE TË PALUAJTSHME NË SHQIPËRI SFIDË DREJTË SË ARDHMES PËR NJË SISTEM TË UNIFIKUAR EUROPIAN

Msc.Enkeleida Shyle (Petanaj)

Kandidate Phd Universiteti i Tiranës

kelapetani@gmail.com

Agjencia e Legalizimit, Urbanizimit dhe Integritimit të Zonave / Ndërtimeve Informale

ABSTRAKT

Gjetja e një sistemi të unifikuar për regjistrimin e pasurisë së paluajtshme është një nga synimet, e një pjese të madhe të vendeve të Europës. Në mënyrë që të arrihet kjo sfidë duhet që institucioni i pasurive të paluajtshme në vendet evropiane të funksionojë mbi bazën e teknikave të reja dixhitale.

Marrja e informacionit online do të reduktonte pengesat administrative, nëpërmjet procedurave lehtësuese për marrjen dhe kryerjen e transaksioneve. Lidhur me përmirësimin e sistemit të regjistrimit të pasurive të paluajtshme, pavarësisht pengesave ekzistuese, Shqipëria ka marrë përsipër reforma të vazhdueshme me qëllim përmirësimin e shërbimit të sistemit të regjistrimit, rritjen e besueshmërisë së publikut, lehtësinë e marrjes së informacionit, etj.

Nëpërmjet këtij punimi jam përpjekur të bëj një analizë të reformave ligjore të ndërmarra në lidhje me uniformitetin e institucionit të regjistrimit të pasurive të paluajtshme në vendin tonë. Nëpërmjet kësaj analize, u përgjigjemi pyetjeve:

Cila është arsyeja e unifikimit të sistemit të regjistrimit? Çfarë ndikimi sjell në cilësinë e administrimit të pasurive të paluajtshme unifikimi i sistemit juridik dhe atij hartografik? Cilat janë sfidat e së ardhmes në lidhje me dixhitalizimin e institucionit të regjistrimit, krijimin e një portali të vetëm për regjistrim dhe lehtësimin e procedurave për regjistrimin e pasurive të paluajtshme,

Unifikimi i sistemit të regjistrimit dhe krijimi i mekanizmit përkatës për zgjidhjen e problemeve lidhur me regjistrimin, dixhitalizimin, publikimin dhe administrimin e pasurive të paluajtshme, mbeten një nga sfidat kryesore, që mundëson garantimin e së drejtave pronësore. Garantimi i këtyre të drejtave është një kusht thelbësor për një zhvillim të qëndrueshëm në ekonomitë e vendeve në zhvillim.

Fjalë kyç: sistem regjistrimi i pasurive , sistem i unifikuar,dixhitalizim.

1.HYRJE

Sistemi i regjistrimit të pasurive të paluajtshme është sistemi ku regjistrohen ligjërisht (përmes procedurave materialo-formale, ligjore) dimensionet, karakteristikat ekonomiko-sociale, si dhe tipare të ndryshme të send-objekteve të paluajtshme. Ky është një sistem ku regjistrohen dokumentarisht veprimet juridike mbi send-objektet të paluajtshme përkatëse, të referuara gjithmonë me përcaktimet hartografike të send-objekteve, duke evidentuar kështu fizikisht raportin juridiko faktik të pasurisë me subjektin përkatës. Ky është dualiteti faktiko juridik mes pronës dhe subjekteve fizike ose juridike që janë pronarë, qiramarrës apo kanë marrëdhënie të tjera juridiko-faktike me pronën përkatëse.

Për të bërë të mundur regjistrimin e titujve të pronësisë, si dhe të drejtave të tjera mbi pasuritë e paluajtshme, në bazë të dokumenteve ligjorë, është krijuar sistemi i Regjistrimit të Pasurive të Paluajtshme²²⁹.

Fillimisht nga grupi i punës që punoi për krijimin e sistemit të regjistrimit të pasurive të paluajtshme në Shqipëri është menduar, studiuar, hartuar dhe projektuar zgjedhja dhe aplikimi i zbatimit të sistemit të regjistrimit të pasurive të paluajtshme në Shqipëri.²³⁰

Pra nëse do të kishim një sistem të ndarë për tokat bujqësore dhe një sistem tjetër regjistrimi të pasurive që ndodheshin në zonat urbane, apo nëse do të zgjidhej dhe aplikohet sistemi i unifikuar i regjistrimit të pasurive të cilin aplikojmë sot²³¹. Më tej u përcaktua edhe institucioni i cili do të kryente procedurat ligjore dhe teknike për regjistrimin e pasurive të paluajtshme në bazë të ligjit, duke bërë të mundur funksionimin e sistemit të regjistrimit të pasurive të paluajtshme.

Sistemi i sotëm që aplikohet në Shqipëri bazohet mbi sistemin e parcelizimit dhe të regjistrimit fillimisht të parcelës, dhe në bazë të kësaj parcele, regjistrohet pronari, të drejtat, detyrimet, marrëdhëniet e ndryshme juridike që mund të krijojë subjekti pronar.²³²

Vet ligji i regjistrimit të pasurive të paluajtshme²³³, u hartua për të trajtuar konceptet bazë të një parcele bazuar në sistemin e regjistrimit të të drejtave të pronësisë dhe njëkohësisht përmbush nevojat e një sistemi administrativ të tokës.

Sistemi i regjistrimit të pasurisë së Paluajtshme është sistemi që përfshin informacionin për parcelën e tokës sipas ligjit të regjistrimit, në lidhje me vendndodhjen, e përcaktuar nëpërmjet hartës. Ai është një sistem unik dhe i integruar me sistemin kadastral. I gjithë informacioni regjistrohet në regjistrat e pasurive të paluajtshme dhe hartat tregues.

Regjistri i pasurive të paluajtshme është i një rëndësie të veçantë pasi “ *Mbajtja e regjistrimit publik të pronave të paluajtshme dhe të transferimeve të saj ka për qëllim sigurinë e të drejtave të pronës si dhe stabilitetin e qarkullimit civil*²³⁴. Regjistri publik i regjistrimit të pronave të paluajtshme duhet të jetë një regjistër i sigurt dhe i besueshëm. Roli i tij është i

²²⁹ Neni 5 i ligjit nr.33/2012 “Për Regjistrimin e Pasurive të Paluajtshme”

²³⁰ Prof/Asoc.Dr.Enkeleda Olldashi Msc.Elona Saliq “Pasuritë e Paluajtshme dhe Sistemi i Regjistrimit në Republikën e Shqipërisë”. Shtëpia botuese Mediaprint Tiranë 2015 fq.103

²³¹ Ibidem

²³² Prof/Asoc.Dr.Enkeleda Olldashi Msc.Elona Saliq “Pasuritë e Paluajtshme dhe Sistemi i Regjistrimit në Republikën e Shqipërisë”. Shtëpia botuese Mediaprint Tiranë 2015 fq.112

²³³ Ligji 7843 datë 13.7.1994 ndryshuar me ligjin 33/2012 “Për regjistrimin e pasurive të Paluajtshme”

²³⁴ Vendimi nr.29 datë 31.05.2010 i Gjykatës Kushtetuese të Republikës së Shqipërisë

një rëndësie themelore, sepse nëpërmjet tij ngurtësohen të drejta subjektive. Mungesa e besueshmërisë në këtë drejtim pasi sjell pasiguri në të drejtat e pronë²³⁵.

2.KRIJIMI I SISTEMIT TË UNIFIKUAR TË REGJISTRIMIT TË PASURIVE TË PALUAJTSHME

Në vitin 1994, në Shqipëri, u hoq regjistrimi hipotekor dhe u miksuuan dy sisteme të ndryshme ; regjistrimi i të drejtave mbi pasurinë dhe i titullit juridik mbi pronësinë. U mundësua pasqyrimi i informacionit gjeografik me atë juridik, i cili u quajt: Sistem i unifikuar i regjistrimit të pasurive të paluajtshme. Në sistemin e ri të regjistrimit u pasqyruan të gjitha regjistrimet e vjetra që ndodheshin në Hipoteke dhe në Kadastër.

Sistemi që u përzgjedh ishte një ndërthurje ndërmjet disa modeleve për të sjellë një sistem të unifikuar regjistrimi. Në këtë mënyrë, sistemi i regjistrimit në Shqipëri është i njëjtë në koncept me atë të përdorur në vendet Nordike, si: Austri, Gjermani, Hungari, Slloveni, Republika e Çekës, Kroaci, Maqedoni, Mbretëria e Bashkuar dhe provincat Jugore të Italisë. Megjithatë, ai është i ndryshëm nga disa vende të tjera Evropiane, në përcaktimin që i behet ‘pronës’ ose parcelës kryesore dhe jo thjesht regjistrimit të pronësisë. Kjo përfaqëson shembullin më të mirë të të dy llojeve të sistemeve Evropiane²³⁶.

Në këtë sistem, ndërthuret harta e pronës me regjistrimin e të drejtave ligjore, të cilat pasqyrohen në një sistem të vetëm administrativ²³⁷.

Po në këtë vit u krijuan 35 Zyra Vendore për Regjistrimin e Pasurive të Paluajtshme, të cilat administrojnë sot 3057 zona kadastrale dhe drejtohen nga Zyra Qendrore e Regjistrimit të Pasurive të Paluajtshme, si institucion publik. Prej atëherë, projekte të ndryshme të mbështetura nga donatorë kanë punuar për regjistrimin sistematik të pronave të paluajtshme, duke përfshirë edhe Projektin për Administrimin dhe Menaxhimin e Tokës (LAMP) të financuar nga Banka Botërore.

Baza e këtij sistemi është regjistrimit fillestar: *sporadik*, në të cilin pronari i pronës paraqet kërkesën për regjistrimin e një prone, dhe *sistematik*, në të cilin një grup pronash në të njëjtën zonë gjeografike hidhen në hartë, hetohen dhe regjistrohen në kuadër të një procesi të vetëm. Regjistrimi sporadik ka filluar që me hyrjen në fuqi të ligjit të regjistrimit dhe vazhdon ende sot sipas nevojës, sidomos kur lind nevoja që një pronë e paregjistruar të zhvillohet, sipas ndryshimeve ligjore të vitit 2015²³⁸.

Gjatë këtyre viteve të fundit, rezultoi se regjistrimi fillestar ka përfunduar në 2.675 zona kadastrale, ose në rreth 86% të numrit të përgjithshëm prej 3.058 zonash. Në të dhënat e

²³⁵ Referuar në një sërë raportesh, jo vetëm të Bankës Botërore por edhe Vendime të Gjykatës Evropiane për të Drejtat e Njeriut ku iniciator kanë qenë shtetas shqiptare, kryesisht Manushaqe Puto e të tjerë vs Shqipërisë .

²³⁶ Prof/as.Dr.Enkeleda Olldashi, Msc.Elona Saliaj, “Pasuritë e Paluajtshme dhe Sistemi i Regjistrimit në Republikën e Shqipërisë”.Shtëpia Botuese Mediaprint.

²³⁷Referuar: Lida Stamo, Norman J. Singer, “Albanian Immovable Property Registration System: Review

²³⁸ Deri me daljen e VKM 138 të shkurtit 2018 lejohej kalimi i pronësisë dhe regjistrimi nëpërmjet VKM nr. 337, dt.22.4.2015 “Për përcaktimin e procedurave të kryerjes së procesit të kalimit të tokës bujqësore të ish-ndërmarrjeve bujqësore në pronësi të përfituesve”, VKM nr.994, dt.9.12.2015 “Për procedurën e regjistrimit të akteve të marrjes së tokës në pronësi”,

paraqitura nga qeveria shqiptare progresioni në vite për regjistrimin e Zonave Kadastrale është sipas figurës së mëposhtme, referuar “Strategjisë Kombëtare për Zhvillim dhe Integrim 2015-2020”.

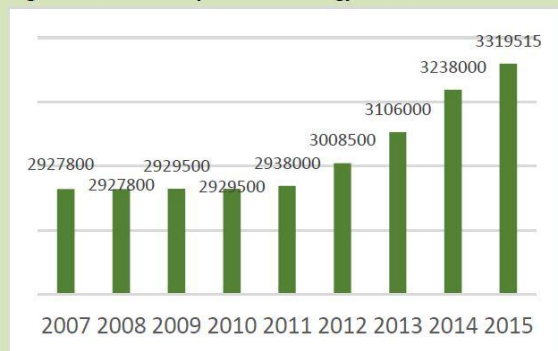
Figura 28. Numri i zonave kadastrale në sistemin e regjistrimit të pasurive të paluajtshme, 2007-2015

Burimi: Zyra e Regjistrimit të Pasurive të Paluajtshme

Gjithashtu, regjistrimi fillestar ka përfunduar për 3.319.515 tituj pasurish të patundshme (83% të numrit të përgjithshëm), sikundër ilustron në figurën e mëposhtme.

Figura 29. Numri i pronave të regjistruara 2007-2015

Burimi: Zyra e Regjistrimit të Pasurive të Paluajtshme

Aktualisht, vetëm 330 mijë tituj pronash të patundshme ose 10% të numrit të përgjithshëm janë përditësuar, gjë që sjell pasiguri ligjore në të drejtat e pronës. Edhe pse në dukje Zonat Kadastrale në të cilat ka përfunduar regjistrimi fillestar dhe sipërfaqja e regjistruar në rang vendi është e madhe, mund të themi se sipërfaqja e regjistruar është e madhe për nga volumi i saj, por jo për nga rëndësia. Regjistrimi i titujve të pronësisë mbi pasuritë e paluajtshme ka përfunduar në ato

zona rurale ku transaksionet juridike kanë qenë më të rralla për sa i përket qarkullimit juridiko-civil, ndërkohë që regjistrimi nuk ka ecur me të njëjtat ritme të shpejta në zonat urbane, dhe me përparësi zhvillimin e turizmit. që mbartin pasuri të paluajtshme të tilla që përcjellin edhe interesin më të madh për kalim e pronësisë nga njëri subjekt te tjetri.

3.PROBLEMATIKAT QË KANË SHOQËRUAR SISTEMIN E REGJISTRIMIT

Megjithë arritjet përfundimi i procesit të regjistrimit është shoqëruar edhe me problematika. Këto problematika kanë të bëjnë me kartelat e prodhuara gjatë programeve të mëparshme të cilat kanë dalë se janë jo korrekte dhe kanë nevojë për korrigjim, të dhënat gjeografike janë shpesh të këqija, me gabime nga një deri në dhjetë metra në disa harta. Këto si pasojë kanë

gjeneruar edhe problematika në lidhje me të drejtat pronësore²³⁹. Cilësia e dobët e kartelave ekzistuese, disa paqartësi ligjore ose procedurale që prekin regjistrimin e titujve për disa lloje pronash dhe trajnimi i pamjaftueshëm i personelit kanë çuar në pasiguri dhe mospërputhje të shpeshta në mënyrën me të cilën zyrat e ndryshme të ZRPP-së i trajtojnë kërkesat për regjistrimin titulli, çka, nga ana e saj, e bën pjellor terrenin për korrupsion.

Për pasojë, zyrat e ZRPP-së perceptohen se janë më të predispozuarat për korrupsion me shuma të vogla në nivel pushteti vendor²⁴⁰. Gjithashtu sipas raportit të Bërit Biznes 2013, të Bankës Botërore, renditja e Shqipërisë ra nga viti 2012 në 2013 në klasifikimin botëror për lehtësinë e të bërit biznes, për shkak të progresit të ngadaltë në lehtësimin e procedurave për regjistrimin e pronës dhe dhënien e lejeve të ndërtimit.

Tabela 2: Performanca krahasuese e vendit për “Regjistrimin e pronës”

Vendi	Regjistrimi i Pronës <i>Doing Business 2013</i>				Kosto (% e vlerës së pronës)
	Renditja 2013	Renditja 2012	Procedura (numri)	Koha (ditë)	
Shqipëria	121	119	6	33	11.4
Bosnia dhe Herzegovina	93	100	7	25	5.3
Kroacia	104	101	5	104	5
Kosova	76	74	8	33	0.6
Maqedonia	50	50	4	40	3.2
Mali i Zi	117	112	7	71	3.1
Serbia	41	40	6	11	2.8

Burimi: *Doing Business database. Renditja bëhet për 185 vende Doing Business 2013*

Megjithatë sipas thënies së z.A.C.Mulford që në vitin 1912 “*Para së gjithash kur vjen puna te stabiliteti i çështjes së pronës dhe e paqes së komunitetit është shumë më e rëndësishme të kesh një matje disi të gabuar të parcelës, ku vija e vërtetë ekziston, sesa të kesh një matje ekstremisht të saktë të vendit, atje ku vija(kufiri) nuk ekziston.*”

4.DIXHITALIZIMI I TË DHËNAVE TË PASURISË

Një nga prioritetet për zhvillimin e vendit në vazhdimësi ka qenë edhe lufta kundër krimit të organizuar dhe korrupsionit²⁴¹. Për këtë arsye një nga masat kryesore për luftën kundër këtij

²³⁹ Referuar studimit të Bankës Botërore të Vitit 2006.

²⁴⁰“Transparency International Albania” raporton se 60% e ankesave të shtetasve kanë të bëjnë me të drejtat mbi pronën, sidomos me regjistrimin e titujve. Gjatë gjashtë viteve të fundit, sipas saj, Shqipëria, shënoi 38 pikë në Indeksin e fundit të Perceptimit të Korrupsionit, Transparency International Albania. 2008. *Corruption èith Property: An Impediment to Sustainable Development* (Korrupsioni me pronat: pengesë për zhvillimin e qëndrueshëm).

²⁴¹ Raporti i progresit KE-së për Shqipërinë, i vitit 2015 tërheq vërejtjen sidomos në lidhje me funksionimin e gjyqësorit, ku shprehet vlerësimi se “...sistemi gjyqësor është në fazat e hershme të përgatitjes”, ndërkohë që vlerëson se korrupsioni është i përhapur në sistemin e drejtësisë.

fenomeni, është konsideruar digjitalizimi i informacionit të përfutur nga institucionet e të drejtave të pronësisë e në mënyrë të veçantë digjitalizimi i shërbimit të sistemit të pasurive të paluajtshme dhe i shërbimeve të tjera si dhe aksesit i publikut në to. Marrja e kësaj mase ka qenë e domosdoshme për shkak të shqetësimit të vazhdueshëm të mungesës në dokumentacionin e pronave, mosrakovimet në harta dhe proceset gjyqësore. Me daljen e ligjit të ri nr. 33/2012 “Për regjistrimin e pasurive të paluajtshme”, u hap rruga për procedura më të shpejta dhe efektive regjistrimi si dhe u vendosën rregulla për përmirësimin dhe përditësimin e të dhënave. Nëpërmjet sistemit të ri të digjitalizimit synohej të arrihej një cilësi më e lartë në regjistrimin e gjithë dokumentacionit mbi pronën. Gjithashtu edhe zhvillimi i një softëare-i të përshtatshëm do të krijonte lehtësi për të tërë përdoruesit, në radhë të parë për punonjësit e organeve shtetërore që punojnë me këtë dokumentacion, si edhe për publikun. Fillimisht u bë e mundur dixhitalizimi i hartave të kompjuterizuara të prodhuara nga ALUIZNI, në kuadër të regjistrimit të vazhdueshëm sistematik të kryer me mbështetjen e LAMP-së, i cili është një hap pozitiv për përmirësimin e cilësisë së të dhënave. Nëpërmjet tij u hodhën bazat drejt shërbimit *on-line*, sipas parimit ekonomik të biznesit *One Stop Shop*, për një regjistrim më të sigurt të titujve të pronësisë dhe për krijimin e një portali për qytetarët që kërkojnë shërbime për regjistrimin e pasurive të paluajtshme. Ky model u mor nga vende të tjera Europiane²⁴². Kjo nisëm u mundësua që në vitin 2012, por zbatohet ende vetëm në dy rrethe të Shqipërisë (Tiranë dhe Durrës).

Aplikimi “one stop shop” është një nga reformat e synuara nga të gjithë vendet Europiane, e cila shërben për aplikim online në regjistrin e pasurive të paluajtshme. Kjo reformë aplikohet sot në Kroaci, Maqedoni, Mal të Zi, Rumani, Bullgari Francë, Itali, Suedi, Hollandë etj. Ajo është pjesë e një sistemi të integruar të informacionit (të regjistrimit të tokës dhe kadastrës), e cila mundëson krijimin e një baze të dhënash mbi pasuritë e paluajtshme. Ai është aplikimi i vetëm për menaxhimin dhe mirëmbajtjen e këtyre të dhënave, me qëllim përdorimin e tyre në interes të disponuesit të pasurisë. Ky aplikim synon të të sigurojë një përafrim më të shpejtë, më të plotë në të dhënat e regjistrimit të pasurive të paluajtshme, dhe të kadastrës, të cilat synojnë përmirësimin e nivelit të cilësisë dhe shpejtësisë së ofrimit të shërbimeve dhe përshpejton procesin e regjistrimit të ndryshimit të pasurive të paluajtshme, si rezultati përfshirjes, më të madhe i përdoruesve kryesorë të jashtëm²⁴³.

Për funksionimin e kësaj procedure të kërkimit të informacionit *on-line*, është e domosdoshme që të dhënat e pasurive, në sistemin e regjistrimit, të jenë të integruara, të sakta, dhe të ketë përfunduar regjistrimi fillestar i pasurive. Gjithashtu është e domosdoshme që të ketë përfunduar i gjithë informacioni i të dhënave të pasurisë në formën dixhitale.

Megjithatë edhe pse në lidhje me transaksionet me pronat, ofrimi i shërbimeve *on-line*, nëpërmjet konceptit “me një ndalesë” ka ulur kohën e nevojshme për regjistrimin e pronave dhe ka rritur transparencën, reforma ka kontribuar pak në forcimin e të drejtave të pronësisë dhe në eliminimin pasigurive ligjore.

²⁴² Gjermania dhe Franca që kishin vetëm dy vjet që e aplikojnë këtë shërbim.

²⁴³ Elona Saliq “Institucioni i Regjistrimit të Pasurive të Paluajtshme në vështrim krahasues”.

Shqipëria renditet e fundit për vitin 2015, në Indeks të Drejtave të Pronësisë, krahasuar me vende të tjera të rajonit të Ballkanit²⁴⁴.
(sikurse ilustron në figurën 2.)

Figura 2. Indeksi i të drejtave të pronësisë, vendet EJL

*Burimi: Forumi Ekonomik Botëror
(Indeksi I Konkurrueshmërisë Globale)*

Megjithatë me konstatimet e fundit të Transparency Internacional për vitin 2017²⁴⁵, rritet shpresa se për shkak të angazhimeve, dhe njëkohësisht detyrimeve për anëtarësimin në BE, politika shqiptare do të jetë e kujdesshme në trajtimin e çështjeve të pronave.

7.KONKLUZIONE DHE REKOMANDIME

²⁴⁴ Strategjia Kombëtare për Zhvillim dhe Integrim 2015-2020

²⁴⁵ https://files.transparency.org/content/download/2172/13704/file/CPI2017_FullDataSet.xlsx Gjatë gjashtë viteve të fundit, Shqipëria, e cila shënoi 38 pikë në Indeks të Perceptimit të Korrupsionit, përjetoi disa përmirësime me kalimin e një pakete reformuese të reformës gjyqësore, e para e këtij lloji në rajon. Kjo paketë mund t'i atribuohet strategjisë së zgjerimit të Bashkimit Europian (BE) dhe përpjekjeve që Shqipëria po merr për t'u përpjekur për t'u bashkuar me BE

Në përfundim të këtij punimi kemi konstatuar se çështja e të drejtave të pronës është një nga prioritetet, për anëtarësimin e vendit në Bashkimin Europian. Me gjithë reformat e marra, ato nuk kanë kontribuar në forcimi i drejtave të pronësisë dhe eliminimi i pasigurive ligjore. Një nga shkaqet kryesore është mungesa e titujve të qartë të pronësisë, që vijnë nga regjistrimet e parregullta në Sistemin e Regjistrimit të Pasurive të Paluajtshme. Ende mbetet një sfidë për vendin, zhvillimi i një sistemi administrimit i pronave eficient dhe i sigurt që do të garantonte sigurinë ligjore referuar historikut të të drejtave të pronësisë për të gjitha grupet e interesit. Ende nuk ka përfunduar regjistrimi fillestar në të gjitha zonat kadastrale të vendit, për më tepër zonat që mund të kenë zhvillim më të madh ekonomik, dhe përparësi për zhvillimin e vendit. Ende është në fazat e para përmirësimi, përditësimi i të dhënave dhe transaksioneve, të cilat vazhdojnë të kryhen në mënyrë manuale gjë që çon në pasiguri në lidhje me titujt e pronësisë. Futja e shërbimeve online me anë të konceptit “Me një ndalesë” ka përmirësuar shërbimin për klientët, dhe ka ulur kohën e regjistrimit të pronave, por ky shërbim ofrohet vetëm në dy rrethet kryesore, pa u shtrirë ende në gjithë territorin. Një tjetër problem madhor mbetet shkalla e lartë e korrupsionit, dhe cilësia e shërbimit.

Në përfundim të këtij punimi modest mund të rekomandojmë se me qëllim arritjen e objektivave të vendit në kuadrin e Bashkimit Europian, për përmirësimin e të drejtave të pronës dhe sigurisë së tyre ligjore është e nevojshme:

- Përfundimi i regjistrimit fillestar në të gjitha zonat kadastrale, në veçanti në zonat me zhvillim ekonomik të madh, dhe ato turistike.
- Standardizimi i regjistrimit të pasurive të paluajtshme nëpërmjet përfundimit të suksesshëm të dixhitalizimit të të gjitha të dhënave nga regjistrat e pronësisë mbi tokën.
- Shtrirja e sistemit të shërbimeve online nëpërmjet internetit do të mund t'i ofronte publikut të akses të lehtë e transparent në çdo pronë.

BIBLIOGRAFIA

- Arlind Rama, “Të drejtat e pronësisë në Shqipëri: Sfida dhe perspektiva”, Friedrich Ebert Stigtung, 2013.
- Arta Mandro, Elona Saliaj, Aurela Anastasi, “Të drejtat pronësore dhe gruaja”, Qendra për Nisma Ligjore Qytetare, UN WOMEN, United Nations Entity for Gender Equality and the Empowerment of Women, Dhjetor 2014
- -Banka Botërore, “Qeverisja në mbrojtjen e të drejtave mbi pronën e paluajtshme në Shqipëri”, Raport nr. 62519-AL, Dokument Informativ i Bankës Botërore, Qershor 2011.
- Banka Botërore, “Vlerësim i sektorit urban në Shqipëri”, Raport nr. 37277-al, Janar 2007.
- David J. Stanfield and Sonila Jazo, Report “The evolution of immovable property registration in Albania”, Terra Institute Albania Reports, Maj 2008;
- -David Stanfield and Maksi Raco, 1994, “Land Markets, Information and a Property Registration System in Albania”, Paper prepared for the Conference, “GIS/LIS '94 -Central Europe”, June 13-17, 1994, Budapest, Hungary.

- -David, J. Stanfield, Report “The creation of an immovable property registrationsystem in Albania”, Terra Institute Albania Reports”, Maj, 2003.
- -David J. Stanfield “Immovable property registration systems in transition countries:an assessment ëith special reference to Albania, Land Tenure Center and TerraInstitute, Tirana, Albania, May, 2003.
- -Enkeleda Olldashi dhe Elona Saliaj, “Pasuritë e paluajtshme dhe Sistemi i regjistrimitnë Republikën e Shqiperisë”, Mediaprint, Tiranë, 2015.
- -Fadil Kaloshi, “Regjistrimi i pasurive të paluajtshme”, Albpaper, Tiranë, 2013.
- -Gavin Adlington, “Report Comparative Analysis of Land Administration System”,The US Agency for International Development, Moldavi, Mars, 2002.
- -Mariana Tutulani, “Një vështrim historik mbi procesin e Regjistrimit të Pasurive të Paluajtshme në Shqipëri”.
- -Kushtetuta , Kode, ligje, Akte normative,
- -Strategjia Kombëtare për Zhvillim dhe Integrim 2015-2020

PERSONAT JURIDIK SI SUBJEKT I SË DREJTËS PENALE NË SHQIPËRI

Dr.Av. Firdusi Ajazi

Msc. Elton Kanapari

ABSTRAKT

Zanafilla e konceptimit dhe e implementimit të një ligji që parashikon përgjegjësinë penale të personit juridik, lindi si një nevojë e domosdoshme gjatë periudhës së industrializimit dhe shfaqjes së shoqërive të mëdha industriale të afta që të mbizotëronin në një përqindje të madhe të tregut. Mbizotërimi në një fushë të caktuar të tregut I lejonte këto shoqëri që të kishin një ndikim më të madh në ekonomine e një vendi të caktuar dhe e kishin më të lehte te kryenin vepra me element penale, pasi personi juridik ne ate kohe nuk denohej penalisht. Vendet e para te cilat filluan që personin juridik ta konsideronin si subjekt të ligjit penal janë vendet anglo-saksone(SHBA,Kanada,Mbreteria e Bashkuar) si pasojë e procesit të shpejtë të industrializimit te tyre. Në vendet europiane implementimi I një ligji I cili parashikonte dënimin penal të një personi juridik është I mëvonshëm, pas fillimit të bashkëpunimit ndërkombëtar të personave juridike gjë e cila rriste ndikimin e tyre në ekonomine globale.

Por që nga krijimi dhe implementimi I përgjegjësisë penale të personave juridike,qëndron akoma i hapur debati nëse personat juridike duhet apo jo të jenë subjekt I ligjeve penale. Sipas përkrahësve të idesë se personat juridikë nuk duhet të kenë përgjegjësi penale, personi juridik nuk ka vullnet të tijin personal, ai vepron në baze të vullnetit të personit fizik.

Kundërshtarët e përkrahësve të idesë se personat juridikë nuk kanë përgjegjësi penale theksojnë se:

Personat juridikë po bëhen gjithnjë e me shumë ndikues në ekonominë globale, ndaj në momentin që përfaqësuesit e tyre kryejnë një veprim të dënueshëm penalisht por gjithmonë në emër dhe për dobi të personave juridikë, ky person juridik duhet që të përgjigjet penalisht.

Mendimi se personat juridikë duhet që të procedohen dhe dënohen për vepra penale të kryera mbështetet edhe nga Konventa penalolo juridike “Për Pengimin e Korrupsionit” nga KE e vitit 1998 e cila parashikon detyrimin e shteteve për vënien para përgjegjësisë penale edhe për personat juridikë.²⁴⁶

Ndërsa në Shqipëri organi ligjvënës ka qenë skeptik për implementimin e ligjit I cili parashikon procedimin dhe dënimin penal për personat juridik. Kjo gjë vërehet në faktin se ky ligj është implementuar në vitin 1995 dhe më pas është shfuqizuar në vitin 2001 dhe më pas u implementua sërish në vitin 2004.

²⁴⁶ Valbona Ndrepepaj, Pergjegjesia penale e personave juridike

IMPLEMENTIMI DHE ZBATIMI I LIGJIT PËR PËRGJEGJËSINË PENALE TË PERSONIT JURIDIK NË SHQIPËRI.

Rritja e ndikimit të personave juridikë në jetën social-ekonomike në nivel global ka ndikuar që ligjvënësit në shtete të ndryshme të kërkojnë implementimin e një ligji që, parashikon dhe vë para përgjegjësisë penale personat juridikë.

Shqipëria nga ana e implementimit të ligjit penal ka qenë ndër vendet e para që e ka parashikuar përgjegjësinë penale të personave juridikë. Për herë të parë në Shqipëri përgjegjësia penale e personave juridikë është parashikuar në nenin 45 të Kodit Penal.

Në nenin 45 të Kodit Penal parashikohet se: *“Gjykata kur gjatë shqyrtimit gjyqësor provon se një person juridik ushtron veprimtari që përbëjnë vepra penale, mund të urdherojë: Mbylljen tërësisht ose pjesërisht të veprimtarisë dhe konfiskimin e të ardhurave, mjeteve dhe cdo pasurie të siguruar nga kjo veprimtari”.*²⁴⁷

Neni 45 I Kodit Penal u shfuqizua në vitin 2001 por gjatë kësaj periudhe 6 vjecare kur ai veprimtari në Shqipëri nuk u regjistrua asnjë rast procedimi penal për të vendosur përpara ligjit persona juridikë për shkelje penale. Kjo vinte si pasojë e mungesës së një ligji që të rregullonte në mënyrë specifike, sesi personi juridik duhej që të përgjigjej penalisht.

Megjithatë legjislativi shqiptar e rivendosi sërish personin juridik si subjekt të ligjit penal në vitin 2004 duke e parashikuar atë në Kodin Penal në nenin 45. Në mbështetje të këtij neni u miratua dhe ligji Nr.9754, datë 14.06.2007 *“Për përgjegjësinë penale të personave juridikë”* I cili parashikon në mënyrë specifike sanksionet penale ndaj personave juridikë.

Megjithatë neni 45 I Kodit Penal parashikon si subjekt të ligjit penal vetëm personat juridikë privat dhe jo ato shtetërorë. Personat juridikë privat përgjigjen penalisht për vepra penale, të kryera në emer ose dobi të tyre nga organet dhe përfaqësuesit e tyre.

Në nenin 45 në paragrafin e dytë parashikohet dhe përgjegjësia penale dhe për njësitë e qeverisjes vendore, po kjo përgjegjësi kufizohet vetëm me veprimet e kryera gjatë ushtrimit të veprimtarisë së tyre të cilat mund të ushtrohen vetëm me anë të delegimit të shërbimeve publike. Megjithatë vendosja e sanksioneve penale ndaj personave juridikë nuk I përjashton nga përgjegjësia penale personat fizikë të cilët kanë kryer ose janë bashkëpunëtorë të të njëjtave vepra penale.²⁴⁸

Neni 3 I Ligjit Nr.9754 dt. 14.06.2007, *“Për Përgjegjësinë Penale të Personave Juridikë”* konstaton rastet se kur personi juridik mund të përgjigjet penalisht, këto raste janë:

²⁴⁷ Neni 45, Kodi Penal I Republikës së Shqipërisë.

²⁴⁸ Neni 45, Kodi penal I Republikës së Shqipërisë

1. Në emër ose në dobi të tij, nga organet dhe përfaqësuesit e tij.
2. Në emer ose në dobi të tij, nga një person që është nën autoritetin e personit që përfaqëson, drejton dhe administron personin juridik.
3. Në emër ose në dobi të tij, për shkak të mungesës së kontrollit apo të mbikëqyrjes nga personi që drejton, përfaqëson dhe administron personin juridik.²⁴⁹

Neni 4 I Ligjit Nr.9754 dt. 14.06.2007 parashikon se në nenin 3/a përfaqësues I personit juridik që vepron në emër dhe për llogari të personit juridik, është cdo person fizik, I cili sipas ligjit ose akteve të personit juridik, është I ngarkuar, për përfaqësimin, drejtimin, administrimin ose kontrollin e fushës së veprimtarisë së personit juridik dhe te strukturave të tij.

*Ndërkohë që në këndvështrim të nenit 3/c Njësia e qeverisjes vendore, do të ketë përgjegjësi penale kur vepra penale është rrjedhojë e veprimeve të kryera në emer dhe për dobi/ llogari të saj si rrjedhojë e mungesës së kontrollit apo të mbikëqyrjes, nga personi që e drejton, përfaqëson apo administron personin juridik.*²⁵⁰

Nëse do ti bënim një analizë nenit 45 të Kodit penal në pjesën ku parashikohet përgjegjësia penale për njësitë e qeverisjes vendore, është e kuptueshme se përgjegjësia penale për njësitë vendore, jo vetëm që është e lidhur me subjektet të cilët plotësojnë kriteret e parashikuara nga nenet 3 dhe 4 të Ligjit nr.9754 dt. 14.06.2007, “Për Përgjegjësini Penale të personave juridike”, por duhet domosdoshmërisht që vepra penale të kryhet në momentin që subjekti të jetë duke kryer veprimtarinë e tij, si përfaqësues I njësisë së qeverisjes vendore.

Deri këtu na rezulton e qartë se përgjegjësia penale për Njësitë e Qeverisjes Vendore rrjedh nga kategoria e veprave penale që kryen nga subjektet e posacme, si shpërdorimi I detyrës, korrupsioni pasiv, shkelja e barazisë në tendera etj, por nëse ne do ti referohemi pjesës së dytë të nenit 45 të Kodit Penal, ligjvënësi e ka kufizuar përgjegjësini penale vetëm në kategorinë e veprave penale të cilat kryhen në fushën e shërbimeve publike.

Nëse do të interpretonim nenin 3/c të Ligjit Nr. 9754 dt. 14.06.2007 “Për Përgjegjësini Penale të Personave Juridike”, do të konstatojmë se në të gjitha rastet kur si rrjedhojë e shpërdorimit të detyrës, duke mos ushtruar një kontroll apo një mbikëqyrje efikase, nga ana e personit që ka për detyrë të drejtojë, përfaqësojë, administrojë njësinë vendore, apo një sektor të kësaj njësie, të ngarkuar me ofrimin e një shërbimi publik, përgjegjësia penale në këtë rast nuk duhet të bie vetëm mbi personin fizik të ngarkuar me funksionin e administrimit, kontrollit apo drejtimit, por edhe vete njësinë vendore, e cila ka për detyrë që të ofrojë shërbimin publik.

²⁴⁹ Neni 3, Ligji Nr. 9754 dt. 14.06.2007

²⁵⁰ Neni 3/c dhe neni 4 I Ligjit Nr.9754 “Per Përgjegjësini Penale te Personit Juridik”

Në këto rrethana, për nga vetë natyra e përgjithshme që ka parashikimi I nenit 45 të Kodit Penal, gjykojmë se përgjegjësia penale e Njesive të Qeverisjes Vendore, është rrjedhojë vetëm e veprave penale, të cilat për subjekt të posacëm kanë persona fizikë që ushtrojnë funksione publike(drejtues, administrues,funksionarë të këtyre njësive), ndërkohë që për objekt kanë mbrojtjen e marrëdhënieve juridiko-penale që kanë për qëllim mbrojtjen dhe mirëfunksionimin e institucioneve publike, si dhe garantimin e ketyre shërbimeve publike.

Në aspektin kushtetues mendojmë se parashikimi I përgjegjësise penale në lidhje më njësitë vendore është shprehje e parimit kushtetues të decentralizimit të pushtetit dhe e të drejtës për vetëorganizim të këtyre njësive. Për këtë arsye mendojmë se neni 45 bën një përjashtim për njësitë vendore, duke I diferencuar ato nga institucionet shtetërore të cilat nuk janë subjekte të përgjegjësise penale.

RRETHI I PERSONAVE FIZIKE, PËR VEPRIMET E TË CILËVE, PERSONI JURIDIK MBAN PËRGJEGJËSI PENALE.

Rrethi I subjekteve që kryejnë veprën penale për personin juridik përbëhet nga dy nivele dhe konkretisht:

-Subjektet e vendosura në majë të personit juridik ku përfshihen kategoria e punonjësve me funksione përfaqësuese, administrimi ose drejtimi dhe persona që janë nën autoritetin e personit që përfaqëson, drejton ose administron personin juridik, pra punonjësit e nivelit ekzekutiv. Në kategorinë e funksionarëve të lartë të personit juridik përfshihen të gjitha subjektet që shprehin vullnetin dhe politikën e personit juridik.

-Subjekte që janë nën autoritetin e personit që përfaqëson, jo pa qëllim është parashikuar pasi shpesh mund të synohet që përgjegjësia të shkarkohet në nivelet e ulëta të punonjësve. Në këtë kategori duhet të përfshihen edhe subjektet jashtë personit juridik, që kryejnë funksione të ndryshme për shoqërinë nën drejtimin dhe kontrollin e autoriteteve drejtuese të personit juridik dhe jo vetëm punonjësit e personit juridik. Një masë e tillë është e justifikueshme duke patur parasysh se në Shqipëri është akoma I theksuar fenomeni I punësimit të jashtëligjshëm. Dhe mund të ndodhë që, në emër ose për dobi të një personi juridik mund të veprojnë edhe një person I cili nuk rezulton I punësuar tek personi juridik por që faktikisht ai është një punonjës I paregjistruar I personit juridik. Megjithatë këtë nuk e konsiderojmë si një mangësi të legjislacionit, pasi as në këtë rast personi juridik nuk mund të përjashtohet nga përgjegjësia penale. Në këtë përfundim arrijmë, pasi punësimi I paligjshëm I këtyre personave është bërë nga kategoria e parë e personave për veprimet e të cilëve do të përgjigjet penalisht personi juridik, punonjësit me funksione përfaqësuese, administrimi ose drejtimi. Për rrjedhojë personi juridik edhe në rastin e mësipërm do të ngarkohet me përgjegjesi penale. Ngarkimi I personit juridik me përgjegjési penale edhe për veprimet e punonjësit ekzekutiv, është domosdoshmëri në kushtet kur shpesh nga personat juridik, në rastet e kryerjes së një vepre penale, që të përjashtojë veten nga përgjegjësia penale ngrenë pretendimin se vepra penale është kryer nga punonjësit e tij, të cilët kanë shkelur rregullat dhe urdhrat e vendosura nga personi juridik.

Vendosja e rregullave sesi duhet që të veprojnë punonjësit e personave juridik është një detyrim nga ana e personit juridik por personi juridik duhet dhe të imponojë zbatimin e këtyre rregullave. Personi juridik nuk duhet që në mënyre të heshtur të bëjë presion tek punonjësit që të veprojnë në mënyrë të parregullt me qëllim që të arrijnë objektivat e biznesit të tyre.

RASTE TË DËNIMIT PENAL TË PERSONIT JURIDIK NGA GJYKATA.

Raste të dënimit penal në Shqipëri janë të pakta dhe në vijim ne do t'ju njohim me një rast praktik të dënimit të personit juridik nga ana e gjykatës në Shqipëri, e cila ka të bëjë me dënimin e shoqërisë “Albademil” për të ashtuquajturën “Cështja Gërdeci”.

Shoqëria Albademil akuzohej nga prokuroria për veprat penale “Vrasje në rrethana të tjera cilësuese” kundër 26 personave të cilët humbën jetën si pasojë e shpërthimit në fabrikën e demontimit të armëve në fshatin Gërdec.

Kjo akuzë mbështetej në nenet 45 të kodit penal I cili parashikon përgjegjësinë penale të personit juridik, nenin 79 të Kodit Penal gjërma “dh” dhe “ë”, si dhe nenet 2,3,4 të ligjit nr.9754, datë 14.06.2007 “për përgjegjësinë penale të personave juridikë”.

Gjithashtu shoqëria Albademil akuzohej dhe për veprën penale të “Shkatërrimi I pronës me eksploziv” e cila përfshinte si pronë private ashtu edhe publike. Kjo veprë penale parashikohej nga nenet 152/2, neni 45 I Kodit Penal dhe nenet 2,3,4 të ligjit nr.9754 datë 14.06.2007 “Për përgjegjësinë penale të personave juridikë”.

Në bazë të provave të paraqitura nga palët , *Gjykata e Rrethit Gjyqësor Tirane*, me vendimin e saj Nr.381, date 12.03.2012 ka vendosur :

- Deklarimin fajtor të shoqërisë Albademil për kryerjen e veprës penale të “Shkeljes së rregullave mbi lëndët plasëse, djegëse dhe radioaktive”, e parashikuar nga nenet 45 dhe 282/2 të Kodit Penal, si dhe nenet 2,3,4 të ligjit nr.9754, dt.14.06.2007 “Për përgjegjësinë penale të personave juridikë” dhe dënimin e saj me 25.000.000 leke gjobë.

- Pushimin e akuzës të të pandehurit personi juridik, shoqëria ALBADEMIL shpk, për kryerjen e veprës penale “Shkatërrimi i pronës me eksploziv”, i kryer në bashkëpunim, parashikuar nga nenet 152/2 e 25 të Kodit Penal, si dhe nenet 2, 3, 4 të ligjit nr. 9754, datë 14. 06. 2007 “Për përgjegjësinë penale të personave juridikë”.

Bazuar në nenin 10, i cili parashikon dënimet plotësuese, pika “1”, gërmat “c” dhe “dh” dhe nenet 15, pika “2” dhe 18, pika “2” të ligjit nr. 9754, datë 14. 06. 2007 “Për përgjegjësinë penale të personave juridikë” të pandehurin personi juridik, shoqëria ALBADEMIL shpk, i jepet si dënim plotësues “ndalimi i përhershëm për të marrë pjesë në procedurat e prokurimit të fondeve publike” dhe “Heqja e së drejtës së ushtrimit të çdo lloj veprimtarie që ka lidhje me armët dhe municionet luftarake dhe lëndët plasëse” për një periudhë kohe prej 10 vjetesh.

Gjykata e Rrethit Gjyqësor Tiranë vendosi gjithashtu dhe sekuestro konservative mbi pasuritë e shoqërisë “Albademil” dhe të pandehurit Mihal Delijorgji si aksioneri i vetëm i shoqërisë.

Bazuar në nenin 36 të Kodit Penal dhe nenin 190 të K.Pr.Penale, si dhe nenin 10, pika “4” të ligjit nr. 9754, datë 14. 06. 2007 “Për përgjegjësinë penale të personave juridikë”, në lidhje me provat materiale, konfiskohen dhe të kalojnë në favor të shtetit, i kthehen ndermarrjes Meiko, Ministrisë së Mbrojtjes, Shtabit të Përgjithëshëm të Forcave të Armatosura, sendet pa vlerë asgjësohen, ndërsa ato personale i kthehen të pandehurve

Pas dhënies së vendimit nga ana e Gjykatës së rrethit gjyqësor, Tiranë, shoqëria “Albademil” ushtroi të drejtën e saj për të apeluar çështjen në Gjykatën e Apelit të rrethit gjyqësor Tiranë, duke kërkuar ndryshimin e dënimeve të dhëna ndaj saj dhe shpalljen të pafajshëm të personit juridik “Albademil”.

Në bazë të provave të paraqitura nga palët **Gjykata e Apelit e rrethit gjyqësor Tiranë** vendosi lënien në fuqi të vendimeve të Gjykatës së Rrethit Gjyqësor Tiranë me këto ndryshime:

- Lënien në fuqi të sekuestros konservative mbi pasuritë e të pandehurit shoqëria “Albademil” shpk dhe heqjen e sekuestros konservative dhe kthimin e pasurive të personave të tjerë, pronarëve të tyre respektivë.

Rasti i vënies para përgjegjësisë penale të shoqërisë “Albademil”, përbën një nga praktikatat gjyqësore më të rëndësishme të dënimit penal të një personi juridik.

Dënimi penal I personave juridikë mund të konsiderohet ndër më të rëndësishmit, pasi ai është kurorëzimi I një procesi të tërë gjyqësor ndaj personit juridik përgjegjës për veprën penale.

Megjithatë dënimi penal ishte një risi në të drejtën penale dhe për këtë arsye kishte dhe shumë kundërshtime nëse duhej apo jo të aplikohet një ligj I tillë.

Kundërshtarët e kësaj risie shtronin disa pyetje si:

Përse duhej dënuar penalisht nje person juridik?

A nuk është I mjaftueshëm dënimi I tij në rruge civile dhe administrative?

Me qëllim që të japim përgjigje në lidhje me këto pyetje duhet që te trajtojmë shkurtimisht konceptin dhe dallimet ndërmjet përgjegjësise penale, civile dhe administrative.

Përgjegjësia penale.

Në lidhje me përgjegjësinë penale nuk kemi një përkufizim të plotë si nga legjislacioni ashtu edhe nga teoria e se drejtës penale. Megjithate teoria e se drejtes penale përcakton kerkesat që duhet të ekzistojne në mënyrë që të plotesohet kuadri I përgjegjësise penale.

Me përgjegjësi penale do të kuptojmë zbatimin e kërkesave që lidhen me:

- a. Proceduren e marrjes nën përgjegjësi penale të parashikuar nga legjislacioni procedural penal
- b. Shqyrtimin e hetimin e çështjes gjatë gjykimit.
- c. Marrjen e vendimit gjyqësor.
- d. Vuajtjen e dënimit caktuar nga gjykata.

PËRGJEGJËSIA CIVILE

Megjithëse nuk kemi një përkufizim të gjithpranuar për përgjegjësinë civile duhet të kemi parasysh se ajo është e ndarë në kontraktore dhe jashtëkontraktore. Me përgjegjësi kontraktore do të kuptojmë përgjegjësitë që rrjedhin si pasoje e ekzekutimit të një kontrate ku palët kanë parashikuar të drejtat dhe detyrimet e secilës. Në rast mosekzekutimi të këtyre detyrimeve vihemi përballë përgjegjësisë që në këtë rast është përgjegjësi civile. Në ndryshim nga përgjegjësia civile kontraktore, përgjegjësia jashtëkontraktore nuk lind si pasojë e një marrëdhënie detyrimi të mëparshme dhe të parashikuar nga një kontratë.

Përgjegjësia administrative.

Me përgjegjësi administrative do të kuptojmë: “ *veprimet ose mosveprimet e kundërligjshme, të kryera me faj dhe nga persona të përgjegjshëm, për të cilën, për shkak të rrezikshmërisë shoqërore të vogël është caktuar dënim administrative*”.

Pasi kemi dhënë kuptimin e secilës nga përgjegjësitë do të bëjmë dhe dallimin midis përgjegjësisë penale me atë civile dhe administrative, si dhe faktin përse përgjegjësia penale nuk mund të zëvendësohet nga ajo administrative apo civile.

Disa nga dallimet kryesore janë:

Rrezikshmëria shoqërore e veprës është kriteri I parë që dallon përgjegjësinë administrative nga ajo penale. Sipas përkufizimit të dhënë më lart për përgjegjësinë administrative ndër të tjera thuhet: “...për shkak të rrezikshmërisë shoqërore të vogël është caktuar dënim administrativ”, kuptohet se dënimi penal jepet në ato raste kur kemi të bëjmë me veprime me rrezikshmëri të lartë shoqërore, prandaj dhe sanksionet janë të atilla që të justifikojnë rrezikshmërinë e veprës. Pikërisht është kjo rrezikshmëri e lartë shoqërore që dikton nevojën e mbrojtjes posacërisht nga legjislacioni penal dhe pamjaftueshmërinë e masave administrative.

Kriteri I rrezikshmërisë shoqërore së veprës është I vlefshëm edhe për të bërë dallimin midis përgjegjësisë penale dhe asaj administrative. Në këtë përfundim, arrihet duke u mbështetur në faktin se përgjegjësia penale shpesh rrjedh nga marrëdhëniet juridiko-civile. Një rast I tillë mund të jetë rasti I shkaktimit të dëmit nga pakujdesia ndërkohë që një subjekt po përmbush një detyrim kontraktor.

Dënimi është një kriter tjetër midis përgjegjësive administrative dhe asaj penale. Masa e dënimit që pareashikohet nga përgjegjësia administrative është më e ulët se ajo penale. Meqënëse dënimi tek shkeljet administrative është I ulët atëherë, ky loj dënimi nuk do të arrinte dot qëllimet që arrihen nëpërmjet dënimit penal. Qëllimet e dënimit penal janë: ndëshkimi, parandalimi (I përgjithshëm dhe I posacëm) dhe edukimi. Kriteret e përdorura më sipër vlejné edhe për dallimin ndërmjet saksionit civil dhe penal. Ndryshe nga qëllimi I përgjegjësive penale, qëllimi I përgjegjësive civile është vetëm kompensimi I dëmit të shkaktuar. Dënimi penal I personit juridik ka impact më të madh në publik se dënimi I punonjësit të tij I cili në fund të fundit e ka kryer veprën penale në emër dhe në dobi të personit juridik. Impakti që ka dënimi penal tek publiku është faktori kryesor që ndikon tek personat e tjerë juridikë për të kryer një veprë penale.

Nëse ne do të dënonim penalisht vetëm punonjësin e personit juridik atëherë nuk do të përmbushej plotësisht qëllimi I dënimit penal dhe sidomos ai I parandalimit të posacëm.

Përgjegjësia penale e personave juridikë mund të sjelle efekte ne dy drejtime:

1. Ndjekja dhe vënia para përgjegjësive penale të personit juridik mund të ndikojë në frenimin e një sjellje të njëjtë tek personat e tjerë juridikë.
2. Alternativat e dënimit të personit juridik si p.sh vënia në provë e personit juridik, gjatë së cilës personi juridik duhet që të përmbushë disa detyrime të vendosura nga gjykata, mund të cojë në ndryshime brenda personit juridik, në këtë rast kemi të bëjmë me parandalim të posacëm. Meqënëse personi fizik dhe ai juridik janë subjekte te së drejtës dhe I kanë mjetet dhe mekanizmat e nevojshëm të kryejné një veprë penale, nuk ka përse të bëhet një diferencim për përgjegjësinë penale të tyre.

Në nenin 9 të ligjit Nr.9754, datë 14.09.2007 parashikon dënimet kryesore penale për personin juridik. Në këtë ligj parashikohet se dënimet kryesore penale te personit juridik janë dënimi me gjobë ose mbarimi I personit juridik që është dhe masa më ekstreme penale për një person juridik.²⁵¹

Këto dënime janë rregulluar në dispozita të vecanta të këtij ligji, ku janë parashikuar në vija të përgjithshme çështjet më të rëndësishme që gjykata duhet të mbajë parasysh në zgjedhjen e dënimit të duhur rastin konkret.

Dënimi me gjobë.

Me dënimme gjobë do të kuptojmë pagesën në favor të shtetit të një shume të hollash brenda kufinjve të parashikuar nga ligji. Neni 11 I këtij ligji parashikon gjobën minimale dhe atë maksimale që duhet të paguajë një person juridik në varësi të veprës penale të kryer. Konkretisht këto gjoba variojnë:

1. Për kundravajtjet gjoba varion nga 300 mijë lekë deri në 1 milion leke

²⁵¹ Neni 9 I Ligjit Nr 9754. “ Per Përgjegjesine Penale te Personave Juridike”

2. Për krimet që Kodi Penal parashikon jo më pak se 15 vjet burgim ose burgim të përjetshëm personi juridik dënohet më gjatë që varion nga 25 milion lekë deri në 50 milion lekë.
3. Për krime që Kodi penal parashikon një denim minimum 7 vjet deri në 15 vjet personi juridik dënohet më gjatë nga 5 milion lekë deri në 25 milion lekë.²⁵²
4. Për krime që Kodi Penal parashikon një dënim, në maksimum më pak se 7 vjet, personi juridik dënohet me gjatë nga 500 mijë lekë deri në 5 milion lekë.

Por një nga problemet që duhet trajtuar është bashkimi I dënimeve të personit juridik. Një rast I tillë është kur nje person juridik merr gjoba për dy vepra penale të ndryshme, problemi lind se deri në çfarë mase duhet të aplikohet gjoba pas bashkimit të dënimeve.

Ky problem nuk zgjidhet nga ligji në mënyrë të qartë por ne mund ti referohemi Kodit Penal për të dhënë një përgjigje se deri në çfarë mase duhet që të aplikohet gjoba pas bashkimit të dënimeve.

Nëse I referohemi nenit 55/2 të Kodit Penal parashikohet se: “*dënimi më I rëndë I shtuar nuk mund të kapërcejë shumën e përgjithshme të dënimeve të caktuara vec e vec, as kufirin më të lartë të parashikuar për llojin e dënimit të dhënë*”, ky përcaktim gjen zbatim edhe në rastin e dënimit të personit juridik me gjatë për kryerjen e më shumë se një vepre penale.²⁵³

Dënimi më I rëndë penal që mund të marrë personi juridik është detyrimi për **mbarimin e personit juridik**. Me mbarim të personit juridik do të kuptojmë dhënien fund të ekzistencës së tij dhe cregjistrimit të tij si një person juridik.

Ligji “ Për përgjegjësinë penale të personit juridik” në nenin 12 të tij parashikon se ky sanksion duhet që të aplikohet vetëm në rastet kur:

- a. Personi juridik është themeluar me qëllim kryerjen e veprës penale, ka përdorur në një masë të rëndësishme fushën e veprimtarisë së tij për ti shërbyer kryerjes së veprës penale.
- b. Kanë ardhur pasoja te rënda për kryerjen e veprës penale.
- c. Kur vepra është kryer me shumë se një herë
- d. Për rrethana të tjera rënduese të parashikuara nga neni 50 I Kodit Penal.²⁵⁴

Menjëherë pasi vendimi I gjykatës merr formën e prerë, fillojnë procedurat e likuidimit të personit juridik. Procedurat e mbarimit të personit juridik bëhen sipas parashikimeve të bëra në statutin e tij ose nëse nuk është parashikuar, bëhet sipas parashikimeve në ligj.

Përvec dënimeve kryesore, ligji “ Për përgjegjësinë penale të personave juridikë” parashikon dhe dënimet plotësuese. Pjesa më e madhe e parashikimeve të këtyre ligjeve kanë karakter

²⁵² Neni 11 I Ligjit 9754, “Per Përgjegjesine Penale te Personave Juridike”

²⁵³ Neni 52/2 Kodi Penal I Republikes se Shqiperise.

²⁵⁴ Neni 12, Ligji Nr.9754, “Per Përgjegjesine e Personave Juridike” .

kufizues për personin juridik. Në bazë të ligjit “Për përgjegjësinë penale të personit juridik” dënimet plotësuese janë:

Mbyllja e një ose më shumë veprimtarive apo strukturave të personit juridik. Mbyllja e një apo me shumë veprimtarive apo strukturave juridike jepet për ato veprimtari apo struktura në të cilat janë kryer vepra penale. Pra vendimi për mbylljen e një ose me shumë veprimtarive apo strukturave të personit juridik duhet që të ketë lidhje të drejtëpërdrejtë me veprën penale të kryer.

Vendosja e personit juridik në administrim të kontrolluar. Ky dënim është I përkohshëm dhe varion nga nje deri në pesë vjet. Kjo masë jepet në rastet kur ajo mund të ketë efekt parandalues ose pajtohet me natyrën e veprës penale.

Ndalimi për të marrë pjesë në procedurat e prokurimit të fondeve publike. Zakonisht ky dënim jepet në ato raste kur personi juridik ka fituar më herët fonde publike me anë të tenderave por që nuk I ka kryerdetyrat e kërkuara ose ka abuzuar me fondet. Personi juridik mund të nalohet që të marrë pjesë në procedurat e prokurimit të fondeve publike për një periudhë nga një deri në pesë vjet.

Heqja e së drejtës së marrjes ose përdorimit të licencave, autorizimeve, koncensioneve ose subvencioneve nga institucionet shtetërore, qëndrore ose vendore, persona të tjerë juridikë publikë ose të kontrolluar nga ata. Ky dënim në varësi të veprës penale të kryer mund të jetë I përkohshëm ose I përhershëm.

Heqja e së drejtës së ushtrimit të një apo më shumë veprimtarive ose operacioneve, ky dënim parashikohet dhe nga Kodi Penal si dënim plotësues për personat fizikë.

Ky dënim plotësues jepet në rastet kur vepra penale është kryer gjatë ushtrimit apo për shkak të këtyre veprimtarive ose kur personi juridik I ka keqpërdorur këto të drejta. Ligji parashikon se ky dënim mund të aplikohet nga një deri në katër vjet ose jo më pak se tre vjet në rast se kemi të bëjmë me krime që dënohen jo më pak se shtatë vjet.

Detyrimi për publikimin e vendimit gjyqësor. Ky dënim plotësues jepet në rastet kur njohja e vendimit nga publiku do të ketë impakt pozitiv në parandalimin e veprave të së njëjtës natyrë si dhe ndikon në ndërgjegjësimin e personave të tjerë juridikë.

Në bazë të këtij dënimi I dënuari ka për detyrë që me shpenzimet e veta të bëjë të njohur mënyrën, ditët dhe kohëzgjatjen e publikimit nga organet e informimit publik. Gjykta vendos dhe formën në të cilën do të publikohet vendimi, do të publikohet I plotë apo I pjesshëm. Gjithashtu kjo dispozitë detyron dhe organet e shtypit apo të radiotelevizionit që të publikojnë vendimin e dhënë.²⁵⁵ Pas dhënies së vendimit gjykata në bazë të nenit 36 te

²⁵⁵ Neni 10, Ligji Nr.9754, “Per Përgjegjesine Penale te Personave Juridike”.

Kodit Penal vendos në cdo rast dhe konfiskimin e mjeteve te kryerjes se veprave penale dhe te produkteve te veprës penale.²⁵⁶

Megjithëse përgjegjësia penale e personave juridike është pranuar ne thuajse të gjitha vendet europiane, vazhdon të jetë sërish një ndër temat më të debatueshme në lidhje me mënyrën sesi duhet që të procedohet në këto raste. Sfida e Shqipërisë për përgjegjësinë penale të personit juridik mbetet që të përcaktojë kritere ligjore sa më të sakta për aplikimin e kësaj përgjegjësie. Por ne rastet e paqartësisë së Ligjit Nr. 9754, keto paqartësi mund të tejkalohen nga një interpretim I legjislacionit penal në fuqi, në radhe të parë duke bërë interpretimin e Kodit Penal dhe Kodit të Procedurës Penale të Republikës së Shqipërisë.

BIBLIOGRAFIA

- Ligji Nr.9754 dt.14.06.2007, “Per Përgjegjesine Penale te Personave Juridike”.
- Kodi Penal I Republikes se Shqiperise.
- Valbona Ndrepepaj, Përgjegjësia penale e personave juridike.
- Avni Puka, Pranimi I Përgjegjesise penale te personave juridike ne sistemin “Civil Laë”

²⁵⁶ Neni 36, Kodi Penal I Republikes se Shqiperise.

LIRIA DHE BARAZIA NË BALLKANIN PERËNDIMORË

Mr. LIRIDON ZENKU

Adresa: Mehmed Mehmedi Nr. 31 Kërçovë Republika e Maqedonisë

e-mail: zenku78@hotmail.com

1.PËRMBLEDHJE (ABSTRAKT)

Magna Karta proklamon në atë se askush nuk mundet të jetë mbi ligjin, as edhe personi më famëlartë i asaj kohe mbreti, kurse sot kryetarët e shteteve të gjithë botës.

Ballkani Perëndimorë ka trashëguarë nga Magna Karta aspiratat demokratike, Deklaratën Universale të të Drejtave të Njeriut dhe se askush nuk mund ta keqpërdorë ligjin përfëshirë edhe qeveritarët të çdo shteti dhe këtu duhet të vlersohet garancia e lirisë dhe barazisë.

Ekzistojnë fakte të qarta se në Shtetet e Ballkanit Perëndimorë ka keqmenaxhim të pushtetit, si dhe cungim të të drejtave të njeriut. Pastaj pjesërisht e respektojnë lirinë dhe barazinë e popujve të tyre duke ua mohuar të drejtën personale edhe ate mbi shprehjen e lire nëpër medime, protesta, lëvizjen e lirë etj. Në këto shtete klasa puntore është lënë në mëshirën e fatit pa asnjë shpresë për jetë në varfëri pa punë dhe në mjerim që është një tragjedi e dhimbëshme dhe e shëmtuarë.

E drejta e njeriut është trashëguarë si Deklaratë e jo si realitet, poashtu është trashëguarë neni për shprehjen e besimit fetarë, të drejtat dhe privilegjet e pushtetarve dhe e drejta e njeriut dhe qenies së tij njerëzore si person fizik apo juridik. Personat e lartëpërmendur kanë të drejtë mbi pronën e tyre, mbi trashëgimin me ligj, testament ose me aktdhurim. Kuptohet , nuk ka të drejtë absolute dhe barazia nuk është absolute.

Në këtë punim është bërë një hulumtim i detajuar për trashëgimin e Magna Cartës në Ballkanin Perëndimorë duke i trajtuar të gjitha çështjet, dilemat, respektimi dhe mënyra e lirisë dhe barazisë të njeriut në çdo aspekt.

Fjalët çelës: Trashëgimia, liria, barazia, Ballkani Perëndimorë.

FREEDOM AND EQUALITY IN THE WESTERN BALKANS

Mr. LIRIDON ZENKU

Address: Mehmed Mehmedi No. 31 Kicevo

REPUBLIC OF MACEDONIA

e-mail: zenku78@hotmail.com

1. SUMMARY (ABSTRACT)

Magna Cart proclaims that no one can be above the law, not even the most glorious person of that time, the king, whereas today heads of state all over the world.

Western Balkans inherited from Magna Cart democratic aspirations, the Universal Declaration of Human Rights and that no one can misuse the law including the governors of each state, and there should be evaluated guarantee of freedom and equality.

There are clear evidences that the Western Balkans countries are mismanaged by power and curtailing human rights. The freedom and equality of people is partially respected by denying their personal right and freedom of expression of the media, protests, freedom of movement etc. In these countries the working class is left to the mercy of fate without any hope to live in poverty, without jobs and misery that is ugly and a painful tragedy.

Human rights are inherited as a Declaration rather than a reality, there is also inherited an article of faith for religious expression, the rights and privileges of governors and the human rights and his human being as a natural or legal person. The above mentioned people have a right to their property, the law on inheritance, testament or act decisions. Understandably, there is no absolute justice and absolute equality.

In this work it is made a detailed research on heritage of Magna Cart in the Western Balkans by addressing all the issues, dilemmas, respect and ways of human freedom and equality in every aspect.

Key words: Legacy, Freedom, Equality, Western Balkans.

HYRJJE

Gjithkush ka të drejtën e lirisë, barazisë së mendimit dhe të shprehjes, kjo e drejtë përfshin lirinë e mbajtjes së mendimit pa ndërhyrje, si dhe lirinë e kërkimit, marrjes dhe njoftimit të informacionit dhe ideve përmes çfarëdo mediumi, pa marrë parasysh kufijtë. Ne kemi të drejtë natyrore që t'i përdorim pendat tona si dhe gjuhët tona, në rrezikun dhe skarificën tonë. Shprehje verbal dhe jo- verbal është e lidhur drejtpërdrejt me procesin e të menduarit , prandaj këtë zakonisht e hasim si liria e shprehjes, besimit, dhe shkëmbimi i mendimeve.

Liria e mediave në veçanti i përfshin: lirinë e të shprehurit të mendimit, barazisë, pavarësinë e mediave, lirinë e grumbullimit, hulumtimit, publikimit, zgjedhjes dhe transmetimit të informatave në drejtim të informimit të publikut, pluralizmin dhe shumëllojshmërinë e mediave, lirinë e qarkullimit të informatave dhe transparencën e mediave për mendime të ndryshme, bindje dhe për përmbajtje të shumëllojshme, arritshmërinë në informata me karakter publik, respektimin e individualitetit të njeriut, privatësinë dhe dinjitetin, lirinë për themelimin të personave juridikë për kryerjen e veprimtarisë për informim publik, botim dhe distribuim të mediave të shtypura dhe mediave tjera nga vendi dhe nga jashtë, prodhimin dhe emetimin e programeve audio/audi vizuale, si edhe mediat tjera elektronike, pavarësinë e redaktorit, gazetarit, autorëve ose kreatorëve të përmbajtjeve ose bashkëpunëtorëve programorë dhe personave tjerë e në pajtim me rregullat e profesionit. Ndalohet që me publikimin, përkatësisht emetimin e përmbajtjeve në media të cenohet siguria nacionale, të nxitet shkelja e dhunshme e rendit, të bëhet thirrje në agresion ushtarak ose konflikt të armatosur, të nxitet ose përhapet diskriminimi, mosdurimi ose urrejtja në bazë të racës, gjinisë, religjionit ose kombit. Barazia i përfshin: të drejtë mbi pronën e tyre, mbi trashëgimin me ligj ose me testament, shprehjen e besimit fetarë, të drejtat dhe privilegjet e qeveritarve dhe e drejta e njeriut si person fizik dhe juridik.

1. TRASHIGIMIA E MAGNA CARTA-S, ZHVILLIMI HISTORIK DHE ROLI SOCIAL I LIRISË SË SHPREHJES

Magna Carta – në latinisht për Karta e Madhe – qe një dokument për të cilin u ra dakord në Runimede më 1215 dhe u vulos nga mbreti Xhon, pasi baronët e fuqishëm qenë rebeluar dhe patën pushtuar Londrën.

Karta nënvijëzoi të drejtat themelore së bashku me parimin se askush nuk është mbi ligjin, përfshirë edhe mbretin. Ajo sanksionoi të drejtën për një gjykim të drejtë, si dhe kufizimet për taksim pa përfaqësim. Ka frymëzuar shumë dokumente të tjera, përfshirë Kushtetutën e SHBA-së dhe Deklaratën Universale të të Drejtave të Njeriut.

E drejta e lirisë, barazisë së shprehjes fillon të definohet diku rrethë shekullit XVII. Së pari, si pjesë lëvizëse e reformave kundër Kishës Katolike në pjesën veriore dhe perëndimore të Evropës dhe më vonë si pjesë e kërkesave politike të kolonistve amerikanë që më vonë do të çonin në Revolucionin Amerikan.

Shfaqja e shtypit, për herë të parë në historinë njerzore mundësoi shpërndarje të gjërë të ideve individuale, në fillim në formë të librit, pastaj edhe në formë të gazetave.

Papritmas u shfaq mundësia për të sfiduar normat e vendosura nga feudalët, monarkia dhe autoriteti i Kishës²⁵⁷.

Me siguri pas botimit të librit të parë ose gazetës të këtij lloji, u shfaqë cenzura.

Së pari , si organ zyrtar të shtetit apo kishës ,deri në format moderne të censurës që janë shumë më të sofistikuar se më parë .

Shfaqja e censurës si Instituti shënoi fillimin e formimit të kësaj të drejte në një formë politike që ne e njohim sotë .

Nga kjo perspektivë ,e drejta e shprehjes së lirë është e lidhur ngushtë me lirinë e shtypit dhe në një farë mënyre një rezultat i drejtpërdrejtë i përpjekjeve për të parandaluar atë .

Për këtë arsye ,shpesh ,kjo e drejtë është gjetur në bazë të shprehjeve të gjuhës së folur.

" Liria e shtypit "apo " Liria e fjalës " .

2.GJUHA E URREJTJES

Çështja e të ashtuquajturit gjuhën e urrejtjes ,ose cila gjuhë duhet ose është dashur të ndalohet për arsye se ajo nxit urrejtje për të tjerët është në fakt objekt i debateve të shumta dhe polemikave në nivel botëror edhe pse standardet në të drejtën ndërkombëtare janë në fakt mjaft të zhvilluara .

E drejta ndërkombëtare jo vetëm që lejon , por në fakt edhe kërkon që shtetet të ndalojnë fjalime të caktuar të bazuar në atë që ata" E cënojnë të drejtën e barazisë, lirinë e diskriminimit të të tjerëve, edhe pse nganjëherë është e nevojshme për të mbrojtur rendin publik "

Gjuha e urrejtjes është dhunë . Kjo është dhunë që inkurajon dhunën fizike . Përvoja historike me fashizmin dhe propagandën e saj të bazuar në idenë e superioritetit racor të popullit gjerman, i kushtojë botës miliona viktima. Inkurajimi fetar, urrejtja kombëtare dhe etnike, diskriminimi në publik është përgjegjëse pothuajse për të gjitha luftërat që nga Lufta e Dytë Botërore .

Gjuha e urrejtjes krijon stereotipe të rrezikshme të superioritetit dhe inferioritetit, dhe sjellë të keqen e diskriminimit. Propaganda e bazuar në gjuhën e urrejtjes, në fakt përfaqëson një përgatitje artilerike për dhunë të vërtetë pothuajse gjithmonë na ndjekë në një masë më të vogël ose më të madhe.

Gjuha e urrejtjes paraqitet si legjitime nga fjalimet politike dhe mesazhet e saj janë zakonisht argumente të cilat në atë fjalim e „sterilizon debatin politike "dhe se" Cënojnë

²⁵⁷ Robert Beličanec, Ana Medareska, Bojan Marçiç, , Liritë dhe të drejtat civile dhe politike”,Shkup 2010, fq.15

lirinë e shprehjes " dhe çënon të drejtat politike²⁵⁸. Te argumentet e tilla ka vetëm një kundërgargument, gjuha e urretjes nxit dhunë dhe është e rrezikshme për jetën e njerëzve, kështu që është krejtësisht legjitime për të, që të jetë e ndarë nga debati publik, i nënvizuar dhe në raste ekstreme, Gjykata të jetë në proces.

Shkalla e kufizimit të fjalimit të tillë para së gjithash varet nga konteksti në të cilin krijohet dhe nga efektiviteti i vetë. Shema është një rast i ndryshëm kur fjalimi i tillë është i pranishme në margjinat e medimeve, me numër të kufizuar të publikut kur kanë program shkencor apo edukativ. Për shkak të efektit kumulativ, mediat kanë një detyrë etike që të kenë kujdes në shfaqjen e stereotipeve të grupeve të caktuara në shoqëri.

Në qoftë se ky fjalim ngjall drejtpërdrejt dhunën duhet menjëherë pa kërkuar falje të hy në proces.

Thirrjet për dhunë apo thirrjet për veprim të cilën organizatori e dinë se mund të rezultojnë me dhunë janë absolutisht të ndaluara.

3.INSTITUCIONET NDËRKOMBËTARE

Deklarata Universale e të Drejtave të Njeriut

Traktatet regionale për të Drejtat e Njeriut:

- Konventa Evropiane për të Drejtat e Njeriut,
- Konventa Amerikane e të Drejtave të Njeriut dhe
- Karta Afrikane e të Drejtave të Njeriut dhe të Popujve,

Këto garantojnë edhe të drejtën e lirisë së shprehjes, në nenet rrespektive (neni 10, nenin 9 përkatësisht nenin 13). Këto garanci janë pak a shumë të ngjashme me garancitë që i ofron Pakti Ndërkombëtar për të Drejtat Civile dhe Politike.

Mirëpo përveç rregullimit të kësaj çështje me akte ndërkombëtare sot po ashtu gjendemi në situatën kur edhe në nivel shtetesh kjo çështje është rregulluar me aktin e tyre më të larta Kushtetutën.

3.1.DEKLARATA UNIVERSALE E TË DREJTAVE TË NJERIUT

Deklarata Universale e të Drejtave të Njeriut²⁵⁹, është ajo e cila, deri më tani, më së miri përshkruan të drejtën e shprehjes si të drejtë themelore të njeriut. Në këtë Deklaratë ndër të tjera përcaktohet që "gjithkush ka të drejtën e lirisë së mendimit, ndërgjegjes dhe besimit". Po aty, në këtë Deklaratë, gjithashtu thuhet që "Gjithkush ka të drejtën e lirisë së mendimit dhe të shprehjes".

²⁵⁸ Fatos Lubonja, „Mbi gjuhën e urretjes,,2011.

²⁵⁹ Neni 1 i Deklaratës Universale për të Drejtat e Njeriut (UDHR), të miratuar nga Kombeve të Bashkuara në vitin 1948, u referohet shtyllave kryesore të sistemit të të drejtave të njeriut, të cilat janë liria, barazia dhe solidariteti.

3.2.KONVENTËN EVROPIANE PËR TË DREJTAT E NJERIUT

Në Konventën Evropiane për të Drejtat e njeriut²⁶⁰ Liria e shprehjes rregullohet përgjithësisht me nenin „10” në paragrafin e parë, ndër të tjera thuhet Çdokush ka të drejtën e lirisë së shprehjes.

Kjo e drejtë përfshin lirinë e mendimit dhe lirinë për të marrë ose për të dhënë informacione ose ide pa ndërhyrjen e autoriteteve publike dhe pa marrë parasysh kufijtë. Ky nen nuk i ndalon Shtetet që të vendosin regjim autorizimesh për sipërmarrjet e radiodifuzionit, të kinemasë, ose të televizionit.

Paragrafi 1 parashikon për tre komponentët e së drejtës për lirinë e shprehjes:

- Lirinë e mendimit;
- Lirinë për të marrë informacion dhe ide dhe;
- Lirinë për të dhënë informacion dhe ide.

Liria e mendimit- është një kusht para lirisë së tjera të garantuara nga Neni 10 dhe gëzon gati një mbrojtje absolute në sensin që kufizimet e mundshme të parashtruara në paragrafi 2 janë të pa-aplikueshme këtu. Siç u tha nga Komiteti i Ministrave, “çdo kufizim për këtë të drejtë do të jetë i papajtueshëm me natyrën e një shoqërie demokratike”²⁶¹. Shtetet nuk duhet të përpiqen të indoktrinojnë qytetarët e tyre dhe nuk do t’u lejohet të bëjnë dallime midis individëve që kanë një mendim ose një tjetër. Për më tepër, promovimi i informacionit të njëanshëm nga një Shtet mund të përbëjë një pengesë të rëndë dhe të papranueshme për lirinë e mendimit²⁶².

Liria për të dhënë informacion dhe mendime- është komponentë e rëndësishme e lirisë së shprehjes , me rëndësi madhore në jetën politike dhe strukturën demokratike të një vendi. Gjykata ka konstatuar që është detyrë e shtypit të jap informacione dhe ide mbi çështjet politike ashtu si mbi ato fushat e tjera të interesit publik. Po ashtu Gjykata konstaton që “jo vetëm që shtypi ka detyrën të jap informacione dhe ide por edhe publiku ka të drejtë për t’i marrë ato”. Në këtë kontekst shtetet nuk duhet të ndërhyjnë në mes të transmetuesve

²⁶⁰ Konventa Evropiane për të Drejtat e Njeriut është shprehja më konkrete e shteteve anëtare të Këshillit të Evropës për besimin e tyre të thellë në vlerat e demokracisë, paqes dhe drejtësisë, dhe nëpërmjet tyre, respektimin për të drejtat dhe liritë themelore të personave që jetojnë në shoqërinë tone.

²⁶¹ Komiteti i Ekspertëve për të Drejtat e Njeriut, “Problemet që lindin nga bashkëekzistenca e Konventave të Kombeve të Bashkuara për të Drejtat e Njeriut. Ndryshimet në lidhje me të drejtat e garantuara”,11 Shkurt 1969, f.41

²⁶² Konventa Evropiane për të Drejtat e Njeriut, Neni 10, paragrafi 1.

të informacionit dhe pranuesit të tyre (publikut) meqë ato kanë të drejtë për të hyrë në kontakt vetvetiu²⁶³.

Liria për të marrë informacion dhe ide- e cila përfshinë të drejtën për të mbledhur informacion dhe për të kërkuar informacion përmes të gjitha burimeve të mundshme ligjore²⁶⁴.

Liria e shprehjes përbën një nga themelet thelbësore të një shoqërie demokratike, një nga kushtet bazë për progresin e saj dhe për zhvillimin e çdo qenieje njerëzore.

Nuk ka vend të lirë, nuk ka demokraci pa pasur një garantim të gjerë të së drejtës për lirinë e shprehjes, të garantuar nga gjykatat e pavarura dhe të paanshme. Ky pohim është i pamohueshëm²⁶⁵.

3.3.KONVENTA AMERIKANE E TË DREJTAVE TË NJERIUT

Qëllimi i Konventës Amerikane për të Drejtat e njeriut²⁶⁶ është " për të konsoliduar në këtë hemisferë , brenda kuadrit të institucioneve demokratike , një sistem të lirisë personale dhe drejtësisë sociale e bazuar në respektimin e të drejtave themelore të njeriut . "

Çdo shtet të mbështes të drejtat e parashtruara në Konventën, jetën private , për lirinë e ndërgjegjes , lirinë e tubimit, liria e lëvizjes .

Neni 15 ndalon " çdo propagandë për luftë dhe çdo provokim të urrejtjes nacionale, racore , ose fetare që përbëjnë nxitje për dhunë ose për ndonjë veprim tjetër të ngjashme kundër ndonjë personi në çfarëdo baze duke përfshirë edhe ato të racës , ngjyrës, fesë , gjuhës , apo origjinës kombëtare "kjo konsiderohet si vepër e dënueshme me ligj .

Organet përgjegjëse për mbikëqyrjen e zbatimit të Konventës janë: Komisioni Interamerikan për të Drejtat e Njeriut dhe Gjykata Ndër-Amerikane e të Drejtave të Njeriut, të cilat të dyja janë organe të Organizatës së Shteteve Amerikane.

²⁶³ Konventa Evropiane për të Drejtat e Njeriut,Neni 10, paragrafi 1.

²⁶⁴ Konventa Evropiane për të Drejtat e Njeriut,Neni 10, paragrafi 1.

²⁶⁵ Jochen Abr.Frowein, "Liria e Shprehjes sipas Konventës Evropiane për të Drejtat e Njeriut", në Monitor/Inf (97) 3, Këshilli i Evropës

²⁶⁶ Konventa Amerikane për të Drejtat e Njeriut, i njohur gjithashtu si Paktit të San José, është një instrument ndërkombëtar për të drejtat e njeriut. Ajo u miratua nga shumë vende në hemisferën Perëndimore San José, Kosta Rika, më 22 nëntor 1969. Ajo hyri në fuqi pas instrumentit njëmbëdhjetë të ratifikimit (Grenadës) është depozituar më 18 korrik 1978.

3.4.Karta Afrikane e të Drejtave të Njeriut dhe të Popujve

Karta Afrikane për të Drejtat e Njeriut dhe të Popujve²⁶⁷ (e njohur edhe si Karta Banjul) është një instrument ndërkombëtar i të drejtave të njeriut që ka për qëllim të promovojë dhe të mbrojë të drejtat e njeriut dhe liritë themelore në kontinentin Afrikan .

Mbikëqyrja dhe interpretimi i Kartës është detyrë e Komisionit Afrikan për të Drejtat e Njeriut dhe të Popujve , që u krijua në vitin 1987 dhe ka selinë tani në Banjul , Gambia . Një protokoll të Kartës më pas u miratua në vitin 1998 ku një Gjykatë Afrikane e të Drejtave të Njeriut dhe të Popujve, të jetë krijuar . Protokollin hyri në fuqi më 25 janar 2004.

Preambula angazhohet për eliminimin e sionizmit, të cilat ajo e krahason me kolonializmit dhe aparteidin, e Afrikës së Jugut.

KONKLUZIONI

Liria e shprehjes përbën një nga themelet thelbësore të një shoqërie demokratike, një nga kushtet bazë për progresin e saj dhe për zhvillimin e çdo qenieje njerëzore.

Nuk ka vend të lirë, nuk ka demokraci pa pasur një garantim të gjërë të së drejtës për lirinë e shprehjes, të garantuar nga gjykatat e pavarura dhe të paanshme. Ky pohim është i pamohueshëm.

Nuk ka kurrfarë dyshimi: shtypi i lirë është themeli i çdo demokracie, në veçanti i demokracisë së brishtë ose të asaj në zhvillim.

Rëndësi mjaftë të veçantë kanë Institucionet ndërkombëtare për të drejtat e njeriut: Magna Karta- Deklarata Universale e të Drejtave të Njeriut, Konventa Evropiane për të Drejtat e Njeriut, Konventa Amerikane e të Drejtave të Njeriut dhe Karta Afrikane e të Drejtave të Njeriut dhe të Popujve, të cilat janë guardian të lirive dhe të drejtave të njeriut. E drejta e shprehjes së lirisë dhe barazisë është e lindur në qenien tonë nga fryma e parë.

LITERATURA E SHFRYTZUAR

- Monika Carss-Frisk , Liria e Shprehjes, Manuallet e të drejtave të njeriut, Nr.2,
- Mersim Maksuti,,E drejta kushtetuese'', Tetovë 2010
- Magna Carta-s 1215 Londër
- Deklarata Universale e të Drejtave të Njeriut
- European Convention on Human Rights

²⁶⁷ Karta Afrikane për të Drejtat e Njeriut dhe të Popujve, African [Banjul] Charter on Human and Peoples' Rights, adopted June 27, 1981, OAU Doc. CAB/LEG/67/3 rev. 5, 21 I.L.M. 58 (1982), *entered into force* Oct. 21, 1986:

- AMERICAN CONVENTION ON HUMAN RIGHTS "PACT OF SAN JOSE, COSTA RICA"
- African [Banjul] Charter on Human and Peoples' Rights, adopted June 27, 1981, OAU Doc. - CAB/LEG/67/3 rev. 5, 21 I.L.M. 58 (1982), entered into force Oct. 21, 1986:
- Komiteti i Ekspertëve për të Drejtat e Njeriut
- Jochen Abr.Frowein, “Liria e Shprehjes sipas Konventës Evropiane për të Drejtat e Njeriut”,
- Kushtetuta e Republikës së Maqedonisë, Liritë dhe të drejtat civile dhe politike, dhe G.Z e R.M. nr.184/2013
- Robert Beliçanec, Ana Medareska, Bojan Marçiç, “Liritë dhe të drejtat civile dhe politike”
- Fatos Lubonja „Mbi gjuhën e urrejtjes,,

Burime nga interneti:

- <http://www.coe.int/t/dghl/cooperation/capacitybuilding/publi/materials/998.pdf>
- http://www.oas.org/dil/treaties_B-32_American_Convention_on_Human_Rights.htm
- <http://infoglobi.com/liria-e-shprehjes-e-drejte-themelore/>
- <http://www.humanrights.coe.int>
- <http://www.panorama.com.al/mbi-gjuhën-e-urrejtjes/>

PARASHIKIMET DHE PROBLEMATIKAT E VEPRËS PENALE TË DHUNËS NË FAMILJE NË LEGJISLACIONIN SHQIPTAR

Phd.Cand Lorena Musai

O.p.gj, Prokuroria Pranë Gjykatës së Shkallës së Parë Elbasan

lorena.musai@yahoo.it

Magjistrat Enkeleda Millonai

Prokurore, Prokuroria Pranë Gjykatës së Shkallës së Parë Elbasan

emillonai@gmail.com

ABSTRAKT

Qëllimi i këtij punimi është të sjellim një kuadër të përgjithshëm të legjislacionit të brëndshëm shqiptarë përsa i përket nocionit të dhunës në familje.

Kalimi nga një shoqëri patriarkale në një shoqëri demokratike ka sjellë një sërë ndryshimesh jo vetëm në mënyrën e të konceptuarit të jetesës por edhe në perceptim dhe ndërgjegjësim të termit dhunë në familje. Kjo periudh tranzicioni i ka shërbyer Shqipërisë të integrojë legjislacionin e saj me aktet ndërkombëtare mbi dhunën në familje.

Ligji Nr.9669 dt.18.12.2006 'Për masat ndaj dhunës në marrëdhëniet familjare' është ligji i parë i cili është aprovuar me qëllimin e vetëm mbrojtjen e viktimave të dhunës në familje. Ky ligj parashikon një procedurë të posaçme (*ius singularis*) për nxjerrjen e urdhërave civil të mbrojtjes nga dhuna në familje.

Në kodin penal dhuna në familje nuk ka qënë e parashikuar si vepër penale deri në vitin 2012 kur ligjvënësi ka ndërhyrë me ligjin nr.23/2012, dt.01.03.2012.neni 17; ndryshuar paragrafi i fundit me ligjin nr.144, dt.02.05.2013, neni 33, duke e konsideruar dhunën në familje si vepër penale të parashikuar përkatësisht në nenin 130a të K.P.

Ndërhyrjet e ligjvënsit në legjislacion kanë qënë në koherencë me aktet ndërkombëtare mbi dhunën në familje.

Si ligji nr.9669/2006 'Për masat ndaj dhunës në marrëdhëniet familjare' dhe dispozita e parashikuar nga neni 130a i K.P kanë parashikuar rrethin e familjarëve të tuteluarë prej tyre. Zbatimi në praktik i ligjit dhe i dispozitës së parashikuar nga kodi penal ka sjellë problematika të shumta në vendimet e Gjykatave përsa i përket nocionit '*gjini e afërt ose krushqi e afërt*', në përcaktimin e rrethit të familjarëve në të cilën i shtrin efektet e saj vepra penale e dhunës në familje. Nisur nga ky fakt është e nevojshme ndërhyrja e Gjykatës së lartë në unifikimin e praktikës gjyqësore duke përcaktuar qartësisht rrethin e familjarëve .

Fjalët kyçe: dhunë në familje, ligji nr.9669/2006, kodi penal, rrethi i familjarëve.

1.KUADRI LIGJORË KOMBËTARË MBI DHUNËN NË FAMILJE

Me ratifikimin e Konventës CEDAW, me Ligjin nr. 7767, datë 9.11.1993 dhe Protokollit shtesë të kësaj konvente, me Ligjin nr. 9052, datë 17.4.2003, ligjvënësi shqiptar shprehu vullnetin e tij për të përmbushur detyrimet që dalin nga kjo konventë, në lidhje me barazinë gjinore dhe eliminimin e të gjitha formave të diskriminimit të grave.

Kushtetuta e Republikës së Shqipërisë e vitit 1998, si akti ligjor më i lartë i shtetit sanksionoi parimin e barazisë dhe diskriminimit. Në nenin 5 të saj proklamoi se: *‘Republika e Shqipërisë zbaton të drejtën ndërkombëtare të detyrueshme për të’*. Referuar hierarkisë së normave, Kushtetuta përcaktoi se ato gjejnë zbatim të drejtëpërdrejtë përveç kur për zbatimin e tyre kërkohet ratifikimi i tyre dhe i dha një epërsi mbi ligjet e shtetit, duke i vendosur në një plan me kushtetutën.

Evokimi drejtëpërdrejtë i Konventës Europiane për të drejtat e Njeriut, në Kushtetutë, i hapi rrugën garancive që ofronin organizmat ndërkombëtarë. Gjykata Evropiane për të Drejtat e Njeriut u pa tashmë si një institucion së cilës mund t’i drejtohej çdo person, organizëm joqeveritar ose grup individësh që pretendojnë se janë dëmtuar nga ndonjë shkelje e shtetit shqiptarë e të drejtave të njohura nga konventa ose protokollet e saj. Sistemi ligjor shqiptar është i bazuar në parimin e barazisë dhe mosdiskriminimit dhe mbrojtja dhe respektimi i dinjitetit, i të drejtave dhe i lirive të njeriut përbëjnë detyrim kushtetues. Jeta, martesja, familja gëzojnë mbrojtje të vecantë nga ana e shtetit. Kushtetuta nuk e përjashton mbrojtjen e familjes edhe në rastet kur nuk është e krijuar me martesë. Fëmijët, të rinjtë, gratë shtazëna dhe nënat e reja kanë të drejtë në një mbrojtje të vecantë nga shteti²⁶⁸. Kushtetuta që në pamje të parë duket sikur ofron vetëm dispozita deklarative, ka krijuar mekanizma garantues të përgjithshëm për mbrojtjen nga dhuna si: Sistemi Gjyqësor, Gjykata Kushtetuese, Avokati i Popullit. Por megjithëse Kushtetuta sanksionoi barazinë ndërmjet burrave dhe grave kjo pabarazi vazhdon të mbetet e prekshme.

Kodi Civil, duke i trajtuar të gjithë njerëzit si të barabartë, nëpërmjet instituteve të tij, në nenin 322 sanksionoi rastet kur ndaj trashgimlënësit është ushtruar dhunë nga një trashgimtar, atëherë ky i fundit nuk mund të trashgojë duke qenë i padenjë. Pra siç vërtehet ky është parashikimi I një forme dhune familjare, e cila bënte të mundur që trashgimlënësi të kishte mundësi për këto shkaqe të përjashtonte nga trashëgimia një pjesar të familjes që ai e konsideronte të padenjë.

Ligji nr. 9198 datë 01.07.2004 *“Për barazinë gjinore në Shqipëri”* kishte si qëllim sigurimin e të drejtave të barabarta të grave dhe burrave të garantuara nga Kushtetuta, promovimin e mundësive të barabarta midis burrave dhe grave për të eliminuar diskriminim direkt dhe indirekt, bazuar në gjininë, në jetën publike të vendit, përcaktimin e përgjegjësisë të administratës qendrore dhe vendore për të hartuar politikën për promovimin e e një

²⁶⁸ Neni 54 I kushtetutës përcakton se “çdo fëmijë ka të drejtë të jetë i mbrojtur nga dhuna, keqtrajtimi shfrytëzimi dhe përdorimi për punë, e vecanë risht për moshë në minimale për punë në fëmijë ve që mund të dëmtojnë shëndetin, moralin, jetën ose zhvillimin e tij normal.

shoqërie gjinore të barabartë. Sipas nenit 2 të këtij ligji “*shoqëri gjinore e barabartë*” është ajo shoqëri, ku burrat dhe gratë kanë mundësi të barabarta për të marrë pjesë në veprimtaritë e të gjitha fushave si partnere të barabarta, të ndajnë bashkarisht përgjegjësiutë dhe të gëzojnë të drejta politike, sociale, ekonomike dhe kulturore të barabarta. “*Dhunimi i të drejtave të barabarta për gratë dhe burrat*” ose “*diskriminim*” janë veprimet aktive ose pasive që shprehin nënvlerësim, përbuzje dhe kufizim të të drejtave ose të privilegjeve për arsye të seksit.

Kodi i Familjes në Nenin 62 i K.Familjes “*Masat kundër dhunës*” parashikon se: “*Bashkëshorti ndaj të cilit ushtrohet dhunë, ka të drejtë t’i drejtohet Gjykatës me kërkesë për vendosjen si masë urgjente largimin e bashkëshortit, që ushtron dhunë, nga banesa bashkëshortore*”. E reja që sjell kjo dispozitë është që nuk përcakton gjininë e bashkëshortit të dhunuar.

Me miratimin e ligjit “**Për masa ndaj dhunës në marrëdhëniet familjare**” (dhjetor 2006), i cili ka hyrë në fuqi më 1 qershor 2007, mbetet ende një sfidë për institucionet përgjegjëse që ky ligj i ka ngarkuar me detyra të rëndësishme në realizimin e qëllimit të tij: Parandalimi dhe mbrojtja nga dhuna në familje. Ky ligj është plotësuar me një shtojcë përmes ligjit Nr. 9914, datë 12.5.2008 “Për disa shtesa në ligjin nr. 9669, datë 18.12.2006 “Për masa ndaj dhunës në marrëdhëniet familjare”. Duke përkufizuar dhunën në familje dhe duke e konsideruar atë si një akt apo qëndrim të një personi ndaj një personi tjetër që çënon integritetin fizik, moral, psikologjik, seksual, social dhe ekonomik të individit, ky ligj siguron mbrojtjen e anëtarëve nga dhuna në familje, në të gjitha format me të cilat ajo mund të shfaqet.

Me ligjin nr. 10221 datë 04.02.2010 “Për mbrojtjen nga diskriminimi” u kërkuar të arrihej si qëllim parimi i barazisë në lidhje me gjininë, identitetin gjinor, orientimin seksual, shtatzaninë, etj. Diskriminim sipas këtij ligji është çdo dallim, përjashtim, kufizim apo preferenc që e bazuar në cilindo nga shkaqet e sipërcituara.

Ndërkohë, K.Penal, i miratuar me ligjin nr. 7895 të vitit 1995, në fillim përveç krimeve seksuale, nuk është se bënte ndonjë diferencim, pasur parasysh tërësinë e zhvillimeve ndërkombëtare, në ndërgjegjësimin e shoqërisë për dhunën në familje apo specifikisht atë ndaj grave. Parashikonte një përmbledhje të veprave penale të kryera ndaj fëmijëve, martesës dhe familjes por duke mos u mbajtur parasysh se dhuna e ushtruar në familje kufizohej vetëm në këta anëtarë. Krimet seksuale dhe ato të trafikimit ishin ndër krimet më specifike që i referoheshin gjinisë.Me ligjin nr. 23/2012 datë 01.03.2012, u sanksionua dhuna në familje, si një vepër penale e posaçme, qëllimi i kësaj dispozite ishte tutelimi i mëtejshëm i viktimave të dhunës në familje.

2. LIGJI NR.9669 DT.18.12.2006 “PËR MASAT NDAJ DHUNËS NË MARRËDHËNIET FAMILJARE”.

Ky ligj ka si qëllim²⁶⁹ parandalimin dhe reduktimin e dhunës në marrëdhëniet familjare duke përdorur masat e përshtatshme ligjore. Objekti²⁷⁰ i tij ligji janë krijimi i një

²⁶⁹ neni 1 i ligjit nr.9669/2006 'Për masat ndaj dhunës në marrëdhëniet familjare'

²⁷⁰ neni 2 i ligjit nr.9669/2006 'Për masat ndaj dhunës në marrëdhëniet familjare'

rrjeti të kordinuar insitucionesh në mbrojtje, mbështetje dhe rehabilitim të viktimave të dhunës përsa i përket lehtësimit të pasojave si dhe parandalimit të saj; fuqizimin e gjyqësorit në marrjen e masave të nevojshme; Sigurimin/garantimin për viktimat e dhunës në familje të shërbimit të shpejtë, të pakushtueshëm dhe të thjeshtë në përputhje me ligjin, pranë gjykatës apo organeve të tjera kompetente për zbatimin e ligjit.

Gjithashtu, duke përcaktuar pjesëtarët e familjes që mbrohen nga ky ligj, ai e shtrin mjaft efektin e tij për subjektet e marrëdhënieve bashkëshortore, të gjinisë, birësimi, kujdestarisë, deri tek ato të bashkëjetesës, të ish-marrëdhënieve martesore apo të lidhjeve intime, përfshirë edhe lidhjet që nuk ekzistojnë më. Sipas ligjit, gjykatat civile mund të vendosin masa mbrojtëse për viktimat përmes një procedure të thjeshtë, të shpejtë e të përbalueshme nga viktimat. “Urdhër mbrojtjeje” është urdhri i lëshuar me vendim gjykate ku parashikohen masat mbrojtëse për viktimën. UM shqyrtohet nga gjykata brenda 15 ditëve nga bërja e kërkesës ose kërkesë-padisë. “Urdhër i menjëhershëm mbrojtjeje” është urdhri i lëshuar përkohësisht me vendim gjykate, brenda 24 orëve pas parashtimit të kërkesës, në rastet kur viktimat është një i mitur apo kërkohet mbrojtje për një të mitur, dhe brenda 48 orëve nga bërja e kërkesës, në rastet e tjera.

3. ELEMENTET E VEPRËS PENALE TË DHUNËS NË FAMILJE NENI 130/A I K.PENAL

Neni 130/a K.P parashikon se: Rrahja, si dhe çdo veprë tjetër dhune, ndaj personit që është bashkëshort, ish-bashkëshort, bashkëjetues apo ish-bashkëjetues, gjini e afërt ose krushqi e afërt me autorin e veprës penale, me pasojë cenimin e integritetit fizik, psikosocial dhe ekonomik të tij, dënohet me burgim gjer në dy vjet.

Kanosja serioze për vrasje ose plagosje të rëndë, ndaj personit që është bashkëshort, ish-bashkëshort, bashkëjetues apo ish-bashkëjetues, gjini e afërt ose krushqi e afërt me autorin e veprës penale, me pasojë cenimin e integritetit psikik të tij, dënohet me burgim gjer në tre vjet.

Plagosja e kryer me dashje, ndaj personit që është bashkëshort, ish-bashkëshort, bashkëjetues apo ish-bashkëjetues, gjini e afërt ose krushqi e afërt me autorin e veprës penale, që ka shkaktuar paaftësi të përkohshme në punë më tepër se nëntë ditë, dënohet me burgim gjer në pesë vjet.

Po këto vepra, të kryera në mënyrë të përsëritur, ose në praninë e fëmijëve, dënohen nga një deri në pesë vjet.

Nga interpretimi dispozitës së mësipërme arrihet në përfundimin se, sipas nenit 130/a të K.Penal, ligjvënësi ka parashikuar një mbrojtje të posaçme juridike në drejtim të mbrojtjes së jetes dhe integritetit fizik, të personit të familjes, cënimi i të cilit sjell përgjegjësi penale.

Nga ana objektive (*actus rea*) vepra e “*Dhunës në familje*” kërkon që, i pandehuri të ndërmarrë kundrejt një personi që është bashkëshort, ish-bashkëshort, bashkëjetues apo ish-bashkëjetues, gjini e afërt ose krushqi e afërt me autorin veprime aktive, të kundraligjshme e shoqërisht të rrezikshme, në mënyrë të përsëritur.

Personi fizik që të konsiderohet subjekt i figurës së veprës penale, dhe si rrjedhojë të plotësojë kushtin paraprak për fajin dhe përgjegjësinë penale, duhet të plotësojë dy kriterë ekskluzive ligjore (*condicio sine qua non*): **i**) Të ketë mbushur moshën për përgjegjësi penale dhe **ii**) të jetë i përgjegjshëm.

Nga ana subjektive, gjatë kryerjes së veprës penale e “Dhunës në familje” autori vepron me dashje të drejtëpërdrejtë.

Nga leximi i dispozitës del qartë fakti që jemi përball veprës penale të dhunës në familje edhe në rastin kur kemi të bëjmë me një episod sporadik, ky fakt është evident kur ligjvënësi ka përdorur termin “rrahja si dhe çdo vepër tjetër dhune”.

Ligjvënësi brënda dispozitës së nenit 130 a i k.Penal ka parashikuar gjithashtu edhe rrethin e familjarëve ku shtrihet kjo vepër penale duke përcaktuar rrethin e familjarëve ku bëjnë pjesë:

Bashkëshort/ish-bashkëshort, bashkëjetues / ish-bashkëjetues, gjini e afërt/krushqi e afërt *me autorin e veprës penale*.

Në paragrafin e fundit të dispozitës është parashikuar gjithashtu si rrethanë cilësuese fakti nëse vepra është kryer në mënyrë të përsëritur ose në prani të fëmijëve duke rënduar në këtë mënyrë pozitën e subjektit aktiv të dhunës. Legjislatori jo vetëm ka mbrojtur subjektin e dhunuar nga vepa penale por është kujdesur të mbrojë edhe integritetin fizik dhe psikologjik të të miturit që ka qënë prezent gjatë aktit të dhunës.

4. PROBLEMATIKAT QË HAS TERMI GJINI E AFËRT/KRUSHQI E AFËRT NË PËRMBAJTJEN E DISPOZITËS PARASHIKUAR NGA NENI 130A I K.P NË PRAKTIKËN GJYQËSORE.

Sipas nenit 130/a të Kodit Penal subjekti pasiv i veprës penale në raport me të pandehurin (subjekti aktiv) është *bashkëshorti, ish-bashkëshorti, bashkëjetuesi apo ish-bashkëjetuesi, gjini e afërt ose krushqi e afërt me autorin e veprës penale*. Gjykatat shqiptare kanë hasur problematika te shumta përsa i përket interpretimit të termit Gjini e afërt ose krushqi e afërt me autorin e veprës penale parashikuar në dispoziten e nenit 130a të K.Penal, duke dhënë shpesh vendime kontradiktore kur marrëdhënia ndërmjet subjektit aktiv dhe pasiv është e njëjtë. Për të njëjtën marrëdhënie ndërmjet subjektit aktiv dhe pasiv nga disa gjykata çështja është pushuar ndërsa nga disa të tjera subjekti aktiv është dënuar.

Disa gjykata në arsyetimin e vendimit të tyre për të përcaktuar subjektin pasiv të kësaj vepre penale dhe me konkretisht termat juridike “*gjini e afërt ose krushqi e afërt me autorin e veprës penale*”, kanë sqaruar kuptimin e tyre, duke përdorur të gjitha mënyrat e interpretimit.

Duhet theksuar fakti që kjo dispozitë është bërë objekt shqyrtimi në Gjykatën Kushtetuese e cila në vendimin Nr. 38, datë 25.03.2016 ndër të tjera ka theksuar se: “*Pretendimet e gjykatës referuese në thelb i referohen mënyrës se si duhet të interpretohet termi “gjini e afërt ose krushqi e afërt” në përmbajtjen e nenit 130/a të KP-së, çka mbetet një detyrë funksionale e gjykatave të juridiksionit të zakonshëm dhe nuk përbën objekt të*

*juridiksionit kushtetues.*²⁷¹ Gjykata Kushtetuese nuk mund të marrë një rol aktiv dhe të zëvendësojë gjykatat e zakonshme në ushtrimin e kompetencës së tyre për interpretimin e dispozitës ligjore, por u takon këtyre gjykatave që të zgjidhin problemet që rrjedhin nga keqinterpretimi i tekstit së dispozitës së zbatueshme për zgjidhjen e çështjeve konkrete.

Përpara se të pezullojë procesin gjyqësor dhe të kërkojë kontrollin incidental të normës, **gjykata referuese duhet të verifikojë nëse ka dispozita të tjera për të zgjidhur çështjen në gjykim dhe nëse nuk ka, të bëjë të gjitha përpjekjet për ta interpretuar atë në përputhje me Kushtetutën, me qëllim garantimin e dhënies së drejtësisë efektive.** Për rrjedhojë, Kolegji i Gjykatës Kushtetuese vlerëson se gjykata referuese nuk ka plotësuar kërkesat për legjitimitimin e saj për inicimin e kontrollit incidental të normës.”Gjithashtu, gjykata I referohet nenit 3/3 I ligjit nr.9669/2006 por nga kjo dispozitë nuk rezulton të jepet përkufizimi I termit gjini/krushqi e afërt dhe në këtë mënyrë I referohet nenit 16 I k.pr.p ku termi “gjini e afërt përcaktohet si të paralindur, të paslindur, vëllezër, motra,ungjër, emta, nipër, mbesa, fëmijë të vëllezërve dhe të motrave ose krushqi e afërt vjehërr, vjehërrë, dhëndër, nuse, kunatë, thjeshtri,thjeshtra, njerku e njerka.Në interpretim te dispozitave të mësipërme Gjykata konkludon se termi juridik “gjini /krushqi e afërt shtrihet deri tek gjinia e shkallës së tretë në raportin “fëmijë të vëllezërve dhe të motrave” e cila nënkupton raportin xhajë-mbesë/nip .

Disa Gjykata të tjera kanë mbajtur një qëndrim tjetër të kundërt duke interpretuar termi **“gjini e afërt ose krushqi e afërt”** në përmbajtjen e nenit 130/a. Këto gjykata kanë konkluduar në vendimin e tyre se ky term duhet të përdoret në mënyrë sistematike me nenin 3 pika 3 te ligjit n.9669/2006, por ky term nuk mundet kurrsesi të dalë jashtë pjestarëve të familjes të parashikuar nga neni 3/3 I ligjit n.9669/2006²⁷². Një interpretim i ndryshëm do të zgjeronte rrethin tej qëllimit të ligjvënësit. Neni 16 i k.pr.pen me të vërtetë ka përcaktuar termin gjini e afërt ose krushqi por konteksti në të cilën është përdorur është ai i përjashtimit të gjyqtarit në gjykimin e një çështje. Neni 2/c paragrafi i parë i k.penal përcakton se ligji penal nuk zbatohet për analogji dhe për këtë arsye nuk mund të aplikohet neni 16 i k.pr.penale përsa i përket kuptimit të këtyre dy termave.

Mos përcaktimi i qartë i termit gjini e afërt ose krushqi e afërt në përmbajtjen e nenit 130/a të k.p sjell një përplasje me nenin 3 pika 3 të ligjit nr.9669/2006 “Për masat ndaj dhunës në marrëdhëniet familjare”. Kjo përplasje duket më konkretisht në marrëdhënien xhaxha/hallë- mbesë/nip e cila konsiston në tutelimin nga dispozita e nenit 130/a i k.p pasi kjo lloj marrëdhënie sipas dispozitës së mësipërme dhe interpretimit të nenit 16 të k.pr.penal bën pjesë në rrethin e familjarëve të parashikuar nga dispozita e mësipërme. Në rast se viktima e kësaj dhune në familje do të drejtohej gjykatës me objekt 'lëshimin e urdhrin të mbrojtjes' , me bazë ligjore pikërisht ligjin nr.9669/2006 “Për masat ndaj dhunës në marrëdhëniet familjare”, gjykata nuk do ta pajiste viktimën e dhunës në familje me urdhr mbrojtje, pasi kjo e fundit nuk bën pjesë në rrethin e familjarëve të përcaktuar nga neni 3 pika 3 e ligjit nr.9669/2006. Pra, nga njëra anë marrëdhënia e posaçme ndërmjet subjektit aktiv dhe pasiv të dhunës, mbrohet duke e dënuar dhunuesin ndërsa nga ana tjetër nuk mund

²⁷¹ Vendimi Nr. 38, datë 25.03.2016 i Gjykatës Kushtetuese

²⁷² Vendimi Nr.712, Datë 24.10.2016 i Gjykatës së Apelit Durrës

të tutelohet viktimja e dhunës në familje duke i dhënë urdhër mbrojtje pasi nuk bën pjesë në rrethin e familjarëve të parashikuar nga neni 3 pika 3 e ligjit nr.9669/2006.

KONKLUZIONE

Është e rëndësishme të përcaktohet termi gjini e afërt/krushqi e afërt nga ana e Gjykatës e cila duhet të japë kuptimin e këtij termi për të konkluduar nëse jemi përball veprës penale të dhunës në familje, në çdo rast kur jemi përball një lidhje gjaku apo krushqie në mënyrë që mos të jepet më vendime kontradiktore për të njëjtën marrëdhënie;

Të specifikohet në dispoziten e parashikuar nga neni 130/a i k.penal se kujt dispozite duhet ti referohen organet ligj-zbatuese në përcaktimin e termi gjini e afërt ose krushqi e afërt me autorin e veprës penale;

Gjykata e lartë duhet të unifikojë praktikën gjyqësore përse i përket termi gjini e afërt ose krushqi e afërt me autorin e veprës penale, për të dhënë fund interpretimeve të gjykatave që shpesh mund të jenë edhe abuzive.

BIBLIOGRAFIA

- Kushtetuta e Republikës së Shqipërisë
- Kodi i Familjes së Republikës së Shqipërisë
- Kodi Civil i Republikës së Shqipërisë
- Kodi Penal i Republikës së Shqipërisë
- Ligji nr.9669 dt.18.12.2006 “*Për masat ndaj dhunës në marrëdhëniet familjare*”.
- Ligji nr. 10221 datë 04.02.2010 “*Për mbrojtjen nga diskriminimi*”
- <http://www.gjk.gov.al/>
- <http://www.gjykata.gov.al>

INTERNATIONAL RELATIONS-PRINCIPAL THEORIES

MSc.Loridela Beqari

Faculty of Law

MSc.Amarilda Dule

Faculty of Law

International University Of Struga –l.beqari@eust.edu.mk

ABSTRACT

The study of international relations takes a wide range of theoretical approaches. Some emerge from within the discipline itself; others have been imported, in whole or in part, from disciplines such as economics or sociology. Indeed, few social scientific theories have not been applied to the study of relations amongst nations. Many theories of international relations are internally and externally contested, and few scholars believe only in one or another. In spite of this diversity, several major schools of thought are discernable, differentiated principally by the variables they emphasize—eg military power, material interests, or ideological beliefs

This work-study introduces people with the study of international relations (IR), focusing especially on the international actors and systems at the heart of the discipline. In doing so it considers several topics of interest. These include the evolution of IR during the 20th century; the impact of key historical events on the development of the discipline, including the Peace of Westphalia, European imperialism, and the First World War; changes to the international system since the end of the Cold War; the history of globalisation and its influence on the evolution of the discipline's main theories and concepts; the meaning of anarchy and systems in IR's understanding of the world; some of the similarities and differences between mainstream approaches to IR – particularly Liberalism, Realism, and Marxism; alternative theories of world politics presented by some of IR's newer theoretical schools – particularly Constructivism, postcolonialism, and international political economy; the difficulties implicit in defining and limiting war between and within states; the contentious place of peace in international society; the role and responsibilities of the state as one actor among many in the international system; our changing understanding of international power; the impact of globalisation and the end of the Cold War on actors' definitions of security; the difficulties of global governance in an anarchic international society.

To conclude while many theories of international relations are fiercely contested, it is usually inappropriate to see them as rivals over some universal truth about world politics. Rather, each rests on certain assumptions and epistemologies, is constrained within certain specified conditions, and pursues its own analytic goal. While various theories may lead to

more or less compelling conclusions about international relations, none is definitively 'right' or 'wrong'. Rather, each possesses some tools that can be of use to researchers of international politics in examining and analyzing rich, multi-causal phenomena.

Keywords :international relations,theories,actors,systems,evolution.

ENTRY

Nowdays the world around us is big and complicated, so international relations represent a fascinating and specific field at the same time because they are about the peoples, culture and history of the whole world. Sometimes International Relations is described as a distant ritual and abstract that is adopted by a small group of people like presidents, generals and diplomats but bypassing the fact that the rest of the society as students may be, individuals give their influence or contribution to this field in different ways. The conceptual creation of the historical development of International Relations has been challenging as a set of methods such as philosophy, history, and individual behavior theory have been enacted to convey a framework of this science to this day. One of the most important parts of this theme is the combination of the theories and the interaction of various actors in the international arena. Historical context has influenced a high degree in the cooperation of states since the 19th century, the first concepts of sovereignty were placed as one of the most important elements of integration in one state.

Today, in the 21st century, the information revolution and globalization have led actors to react differently as there is a restoration of the polarity of states and the diversity of policies pursued.

1.INTERNATIONAL RELATIONS AND THEIR HISTORY.

Depending on academic institution, is either a field of political science, an interdisciplinary academic field similar to global studies, or an entirely independent academic discipline in which students take a variety of internationally focused courses in social science and humanities disciplines. In all cases, the field studies relationships between *political entities* (polities) such as sovereign states, inter-governmental organizations (IGOs), international non-governmental organizations (INGOs), other non-governmental organizations (NGOs), and multinational corporations (MNCs), and the wider world-systems produced by this interaction. International relations is an academic and a public policy field, and so can be positive and normative, because it analyses and formulates the foreign policy of a given state. The history of international relations based on sovereign states is often traced back to the Peace of Westphalia of 1648, a stepping stone in the development of the modern state system. Prior to this the European medieval organization of political authority was based on a vaguely hierarchical religious order. Contrary to popular belief, Westphalia still embodied layered systems of sovereignty, especially within the Holy Roman Empire

More than the Peace of Westphalia, the Treaty of Utrecht of 1713 is thought to reflect an emerging norm that sovereigns had no internal equals within a defined territory and no external superiors as the ultimate authority within the territory's sovereign borders.

The centuries of roughly 1500 to 1789 saw the rise of the independent, sovereign states, the institutionalization of diplomacy and armies. The French Revolution added to this the new idea that not princes or an oligarchy, but the citizenry of a state, defined as the nation, should be defined as sovereign. Such a state in which the nation is sovereign would thence be termed a nation state (as opposed to a monarchy or a religious state). The term republic increasingly became its synonym. An alternative model of the nation-state was developed in reaction to the French republican concept by the Germans and others, who instead of giving the citizenry sovereignty, kept the princes and nobility, but defined nation-statehood in ethnic-linguistic terms, establishing the rarely if ever fulfilled ideal that all people speaking one language should belong to one state only. The same claim to sovereignty was made for both forms of nation-state. (It is worth noting that in Europe today, few states conform to either definition of nation-state: many continue to have royal sovereigns, and hardly any are ethnically homogeneous.)

The particular European system supposing the sovereign equality of states was exported to the Americas, Africa, and Asia via colonialism and the "standards of civilization". The contemporary international system was finally established through decolonization during the Cold War . However, this is somewhat over-simplified. While the nation-state system is considered "modern", many states have not incorporated the system and are termed "pre-modern".²⁷³

2.ONE WORLD,MANY ACTORS.

All the more important are the analytical tools that scholars have developed in an attempt to make the field more manageable – not just for newcomers to the discipline but also for themselves. Social scientists in general spend quite a lot of time thinking about effective ways of structuring their thinking and of processing the complexity of the reality they endeavour to study, analyse and understand. A lot of this kind of analytical sense-making in IR happens in the form of theories. Scholars use theories to explain and capture the meaning of real-life events in the form of abstract interpretations and generalised assumptions. On the one hand, theories can be ‘empirical’ – based on measurable experiences, usually through observation or experimentation. Empirical theories generally seek to try to explain the world as it is. On the other hand, theories can be ‘normative’ – meaning that they build on principles and assumptions about how social interactions should occur. In other words, normative theories generally seek to present a version of world , International Relations that ought to be. Before scholars develop or adopt any specific theories, however, they take what

²⁷³ Kissinger, H. A. (1957) "World Restored and the Problem of Peace", 1812–1822. New York

² Holsti K.J. International Politics sixth edition

is often a subconscious decision in selecting the focus of their analysis. Following this, they normally stick with their choice without reflecting very much on alternative approaches to the issue. As students of IR it can be helpful to equip ourselves with a basic overview of the perspectives one can adopt when analysing just about any topic. We can achieve it by looking at different 'levels of analysis' as one of the most common ways of structuring scholarly debates in IR.

3.LEVEL OF ANALYSIS

Thinking of different levels of analysis in IR means that the observer and analyst may choose to focus on the international system as a whole, parts of the system in interaction with each other, or some of its parts in particular. What forms the parts or components of this system is again a matter of perspective. The international system can be conceived of as made up of states, groups of states, organisations, societies or individuals within and across those societies. IR generally distinguishes between three levels of analysis: the system, the state, and the individual – but the group level is also important to consider as a fourth. To be able to use the level of analysis as an analytical device, we need to be clear about what we are most interested in. We have to clarify for ourselves what it is exactly that we want to look at when discussing a particular theme or issue concerning the 'international' sphere. If we were to study and understand the 2008 global financial crisis and its consequences, for example, there would be various ways of approaching, discussing and presenting the issue. To determine the level of analysis we would need to determine what those levels are and ask ourselves some questions, which we can explore below. The individual level governance did well at coping with the 2008 global financial crisis. He looked at how various parts of the system worked together to mitigate wider repercussions. After all, while we call it the global financial crisis, the world has really not changed much since then and you might argue it has been business as usual for the system. 35 International Relations How the level of analysis determines our findings Being aware of various possible perspectives helps us to develop an understanding of where we stand as analysts and observers. It also guides us through the process of investigation and analysis. First of all, the particular perspective we assume determines the kind of information we would need to gather and look at in order to be able to answer our questions and draw meaningful conclusions. A system-level ('systemic') study would need to consider global linkages that go beyond single interactions between states. It would need to look at such things as the balance of power between states and how that determines what happens in global politics. This could include developments that are even outside the immediate control of any particular state or group of states, such as the global economy, transnational terrorism or the internet. A state-level study would require careful consideration of what kinds of states we are looking at (how they are ordered politically), their geographical position, their historical ties and experiences and their economic standing. It would likely also look at the foreign policy of states, meaning their approach to and practice of interacting with other states. Key indicators of the foreign policy of states would be the policies proposed and decided by governments, statements of top-level politicians but also the role and behaviour of diplomats and their adjoining bureaucratic structures. A group level analysis would again need to try and break the

analysis down into certain kinds of groups, how they relate to the state level and where they position themselves with respect to the global dimension of the issues they are dealing with. An example of this can be seen in the work of Engelen et al. (2012), who discuss the global financial crisis as the ‘misrule of experts’, pointing at the politicised role of technocratic circles and the relative lack of democratic control over the boards of large banks and corporations. A group-level analysis focusing on foreign policy would look, for example, at the role of lobbying groups and the way they influence national decision-making on an issue. If looking at the actions of individuals, we would likely also need to engage with the implications of human nature. This can be seen in the psychology and emotions behind people’s actions and decisions, their fears and their visions as well as their access to information and capacity to make a difference. Psychological factors do not only matter at the level of individual members of society or of a group. They are also an important factor in the analysis of foreign policy, whenever particular mindsets and perceptions of One World, Many Actors 36 political leaders and key actors might influence their decisions and behaviour. Which one of these specific perspectives we choose would greatly influence our findings. In other words, the focus or level of analysis determines the outcome of our scholarly investigations. Meanwhile, the real-life events we are analysing remain the same, of course. That is a particularly important consideration if we aim at developing generalised conclusions from our observations. Strictly speaking, our conclusions would only be valid within the scope of the level of analysis we chose to focus on. Insights provided by other perspectives would remain outside the remit of our analysis. To illustrate this, let’s stick with the above example of the global financial crisis as it is one of the more debated issues in contemporary politics. From the system level If we studied the global financial crisis from a system-level perspective, for instance, we would expect to gain an insight into the global dynamics that make up the international financial system. Focusing on the big picture would enable us to develop a comprehensive model of explanation that could potentially capture the states and national economies within that global system. The explanations we derive from this systemic model, however, might exaggerate the system-level factors that have conditioned the global financial crisis. As a consequence, we might overlook a lot of psychological and sociological issues that would be the subject of a group-level or individual-level analysis. From the state level If we studied the same theme from a state perspective, we would develop a greater level of detail about specific circumstances in particular states as well as in their interaction with each other. The distinction here, as will be discussed further below, is not quite this rigid in practice as the state level is rarely looked at in isolation but more in its wider systemic context. For our example this would mean that the world financial system is taken as the framework in which state actors operate, so state action is often conditioned by factors beyond the state’s control.

The bigger picture In short, being aware and acknowledging the potential gaps in our observation – that is to say, all of what is not directly captured by our perspective or level of analysis – is important. Applying rigour in our analysis is also important. These guidelines for scholarly investigation are applied in many academic disciplines, including the natural sciences. As will be argued further below, many of today’s political challenges are so complex that they require our analyses to span across various levels. Foreign policy A

crucial area where the need to broaden our levels of analysis is particularly important is the analysis of the foreign policy of states. Hopefully, we can see this immediately due to the fact that any state activity that crosses their national borders, such as a foreign policy, will have implications for other states. We can look at foreign policy at the state level by analysing One World, Many Actors 38 government policies and diplomatic decisions in isolation. However, governments are also actors on the world stage and their foreign policies contribute to what we call international relations. As highlighted above, foreign policy can also be explained by looking at the individual level, for example, the psychological and political factors that guide leaders and their advisers in their foreign policy decisions. Those decisions in turn then feed into national decisions that matter at the²⁷⁴ state level and in relation to other states. It can be helpful to think of foreign policy behaviour as something that is influenced by a range of factors. Some of them can be found within a state, in its political traditions, its socio-economic profile, its political party system or in the minds of leading politicians. Others come from outside, from the global system that builds the context within which states operate. This does not mean that every meaningful discussion of foreign policy needs to look at all these aspects: investigations at one particular level should be used very carefully to draw conclusions about a different level. Where the levels overlap, we need to be aware that each one will require us to look at different kinds of evidence.

Another value in thinking of IR as something that can be studied from different and distinctive perspectives. Being clear about our level of analysis can prevent us from indulging in analytical ‘cherry-picking’, that is to say, from randomly gathering evidence across different levels in pursuit of an answer to our research questions. This ‘vertical drift’, as Singer calls it, can compromise the accuracy of our observations and undermine the validity of our findings. That in turn can obscure some of the detail that might have otherwise turned out to be the key to a conclusive explanation. This does not mean that any one piece of scholarly work must not consider aspects from different levels of analysis. However, when moving between different levels of analysis, we need to do so openly and explicitly. We also need to acknowledge the analytical consequences of drifting between levels: that our search for evidence will need to be comprehensive and that we might have to look at a different set of data or material for each additional aspect.

4.REALISM

For Realists (sometimes termed ‘structural Realists’ or ‘Neorealists’, as opposed to the earlier ‘classical Realists’) the international system is defined by anarchy—the absence of a

³.Abelson, D. E. (2014). ‘Old world, new world: the evolution and influence of foreign affairs think-tanks’. *International Affairs* 90(1): 125–42.

⁴ Mc Glinchey Stephen, *International Relations* 2nd edition.

⁵ Mingst A.Karen ,*Basic of Internatioal Relations*

central authority (Waltz). States are sovereign and thus autonomous of each other; no inherent structure or society can emerge or even exist to order relations between them. They are bound only by forcible → coercion or their own → consent. 3 In such an anarchic system, State power is the key—indeed, the only—variable of interest, because only through power can States defend themselves and hope to survive. Realism can understand power in a variety of ways—eg militarily, economically, diplomatically.

5. LIBERALISM

Liberalism makes for a more complex and less cohesive body of theory than Realism or Institutionalism. The basic insight of the theory is that the national characteristics of individual States matter for their international relations. This view contrasts sharply with both Realist and Institutionalist accounts, in which all States have essentially the same goals and behaviours (at least internationally)—self-interested actors pursuing wealth or survival. Liberal theorists have often emphasized the unique behaviour of liberal States, though more recent work has sought to extend the theory to a general domestic characteristics-based explanation of international relations. 15 One of the most prominent developments within liberal theory has been the phenomenon known as the democratic peace (Doyle). First imagined by Immanuel Kant, the democratic peace describes the absence of war between liberal States, defined as mature liberal democracies. Scholars have subjected this claim to extensive statistical analysis and found, with perhaps the exception of a few borderline cases, it to hold. Less clear, however, is the theory behind this empirical fact. Theorists of international relations have yet to create a compelling theory of why democratic States do not fight each other.

6. CONSTRUCTIVISM

Constructivism is not a theory, but rather an ontology: A set of assumptions about the world and human motivation and agency. Its counterpart is not Realism, Institutionalism, or Liberalism, but rather Rationalism. By challenging the rationalist framework that undergirds many theories of international relations, Constructivists create constructivist alternatives in each of these families of theories. A focus on the social context in which international relations occur leads Constructivists to emphasize issues of identity and belief (for this reason Constructivist theories are sometimes called ideational). The perception of friends and enemies, in-groups and outgroups, fairness and justice all become key determinant of a State's behaviour. While some Constructivists would accept that States are self-interested, rational actors, they would stress that varying identities and beliefs belie the simplistic notions of rationality under which States pursue simply survival, power, or wealth. Constructivism is also attentive to the role of social norms in international politics.

7. CONCLUSION

While many theories of international relations are fiercely contested, it is usually inappropriate to see them as rivals over some universal truth about world politics. Rather, each rests on certain assumptions and epistemologies, is constrained within certain specified

conditions, and pursues its own analytic goal. While various theories may lead to more or less compelling conclusions about international relations, none is definitively 'right' or 'wrong'. Rather, each possesses some tools that can be of use to students of international politics in examining and analyzing rich, multi-causal phenomena. You may not be satisfied that international relations is just politics between or among nation-states. Economics is also involved, and this has evolved to the extent that we are often said to be living in a globalised world characterised by the relatively free exchanges of goods, people and information. Understandably, this adds new elements to IR and requires it to incorporate an understanding of actors beyond nation-states, such as international organisations and corporations. And you may like to look even wider than the role of states, economics and organisations. Individuals – you and I – are of course also important. After all, international relations is essentially a system of interaction between human beings. To understand and analyse this, IR has had to borrow tools from other disciplines such as Sociology. As it has done so, it has added yet more jargon and the complexity has increased.

REFERENCES

- 1. Kissinger, H. A. (1957) "World Restored and the Problem of Peace", 1812–1822. New York.
- 2. Abelson, D. E. (2014). 'Old world, new world: the evolution and influence of foreign affairs think-tanks'. *International Affairs* 90(1): 125–42.
- 3. Mc Glinchey Stephen, *International Relations* 2nd edition.
- 4. Holsti K.J, *International Politics* Sixth Edition .
- 5. Mingst A. Karen, *Basic of International Relations*.

MARRËDHËNIET NDERKOMBËTARE-TEORITE KRYESORE

Loridela Beqari

Fakulteti Juridik-Sudente Masteri

l.beqari@eust.edu.mk
International University Of Struga

ABSTRAKT

Studimi i marrëdhënieve ndërkombëtare merr një gamë të gjerë të qasjeve teorike. Disa dalin nga vetë disiplina; të tjerët janë importuar, tërësisht ose pjesërisht, nga disiplina të tilla si ekonomia apo sociologjia. Në të vërtetë, disa teori shkencore sociale nuk janë aplikuar për studimin e marrëdhënieve midis kombeve. Shumë teori të marrëdhënieve ndërkombëtare janë të kontestuara brenda dhe jashtë, dhe disa studiues besojnë vetëm në një ose në tjetrën. Megjithë këtë diversitet, disa shkolla të mëdha të mendimit janë të dallueshme, të diferencuara kryesisht nga variablat që theksojnë - p.sh. fuqia ushtarake, interesat materiale ose besimet ideologjike

Ky studim pune prezanton njerëzit me studimin e marrëdhënieve ndërkombëtare (IR), duke u fokusuar veçanërisht tek aktorët dhe sistemet ndërkombëtare në qendër të disiplinës. Duke vepruar kështu ai shqyrton disa tema me interes. Këto përfshijnë evoluimin e IR gjatë shekullit të 20-të; ndikimi i ngjarjeve kryesore historike në zhvillimin e disiplinës, duke përfshirë Paqen e Vestfalisë, imperializmin evropian dhe Luftën e Parë Botërore; ndryshime në sistemin ndërkombëtar që nga fundi i Luftës së Ftohtë; historia e globalizimit dhe ndikimi i saj në evolucionin e teorive dhe koncepteve kryesore të disiplinës; kuptimi i anarkisë dhe sistemeve në të kuptuarit e IR nga bota; disa nga ngjashmëritë dhe dallimet ndërmjet qasjeve të zakonshme ndaj IR - veçanërisht liberalizmit, realizmit dhe marksizmit; teoritë alternative të politikës botërore të paraqitura nga disa nga shkollat teorike më të reja të IR-së - veçanërisht konstruktivizmi, postkolonializmi dhe ekonomia politike ndërkombëtare; vështirësitë e nënkuptuara në përcaktimin dhe kufizimin e luftës midis dhe brenda shteteve; vendi i diskutueshëm i paqes në shoqërinë ndërkombëtare; roli dhe përgjegjësitë e shtetit si një aktor në mesin e shumë personave në sistemin ndërkombëtar; të kuptuarit tonë ndryshues të fuqisë ndërkombëtare; ndikimi i globalizimit dhe përfundimi i Luftës së Ftohtë mbi definicionet e aktorëve të sigurisë; vështirësitë e qeverisjes globale në një shoqëri anarkike ndërkombëtare.

Për të përfunduar, ndërsa shumë teori të marrëdhënieve ndërkombëtare janë kundërshtuar ashpër, zakonisht është e papërshtatshme t'i shohësh ata si rivalë për një të vërtetë universale rreth politikës botërore. Përkundrazi, secila mbështetet në supozime dhe epistemologji të caktuara, është e kufizuar brenda disa kushteve të caktuara dhe ndjek synimin e saj analitik. Ndërsa teoritë e ndryshme mund të çojnë në përfundime pak a shumë bindëse për marrëdhëniet ndërkombëtare, asnjëra nuk është përfundimisht 'e drejtë' ose 'e gabuar'.

Përkundrazi, secili ka disa mjete që mund të jenë të dobishme për reserchers e politikës ndërkombëtare në shqyrtimin dhe analizën e fenomeneve të pasura, shumë-shkakësore.

Fjalë kyçe: IR marrëdhënie ndërkombëtare,teori,aktore,sistem,evolucion,

HYRJE

Në ditët e sotme bota që na rrethon është e madhe dhe ndërlikuar prandaj Marrëdhëniet Ndërkombëtare përfaqësojnë një fushë magjepsëse dhe specifike në të njëjtën kohë sepse kanë të bëjnë me popujt,kulturën dhe historinë e gjithë botës .Ndonjëherë Marrëdhëniet Ndërkombëtare përshkruhen si një ritual i largët dhe abstrakt që përvetësohet nga një grup i vogël njerëzish si presidentët,gjeneralët dhe diplomatët por anashkalohet fakti që dhe pjesa tjetër e shoqërisë siç mund të jenë studentët,individët japin ndikimin ose kontributin e tyre në këtë fushë në mënyra të ndryshme. Krijimi konceptual i zhvillimit historik të Marrëdhënive Ndërkombëtare ka qënë sfidues, pasi janë anlizuar një sërë metodash si filozofia,historia teoria e sjelljes individuale për të përcjellur në ditët e sotme një kornizë të kësaj shkence.Një nga pjesët më të rëndësishme të kësaj tematike është ndërthurja e teorive dhe ndërveprimi i aktorëve të ndryshëm në arenën ndërkombëtare .Konteksti historik ka ndikuar në një shkallë të lartë në bashkëpunimin e shteteve (aktorëve) pasi në shekullin e XIX, u vendosen konceptet e para mbi sovranitetin si një nga elementet më të rëndësishmëm të integritimit në një shtet.

Sot ne shekullin e XXI revolucioni i informacionit dhe globalizimi ka sjellë që aktorët të reagojnë ndryshe pasi ka një rivendosje te polaritetit të shteteve dhe diversitetit të politikave që ndiqen.

1.MARRËDHËNIET NDËRKOMBËTARE DHE HISTORIA E TYRE.

Në varësi të institucionit akademik, ose është një fushë e shkencës politike, një fushë akademike ndërdisiplinore e ngjashme me studimet globale, ose një disiplinë akademike tërësisht e pavarur, në të cilën studentët marrin një sërë kursesh të fokusuar ndërkombëtarisht në shkencat shoqërore dhe në disiplinat e shkencave humane. Në të gjitha rastet, studimet në terren studiojnë marrëdhëniet ndërmjet subjekteve politike (shteteve politike), shteteve sovraane, organizatave ndërqeveritare (OJQ), organizatave joqeveritare ndërkombëtare (OJQ-ve), organizatave të tjera joqeveritare (OJQ) dhe korporatave shumëkombëshe (MNCs) dhe sistemet më të gjera botërore të prodhuara nga ky bashkëveprim. Marrëdhëniet ndërkombëtare janë një fushë akademike dhe një politikë publike dhe kështu mund të jenë pozitive dhe normative, sepse analizon dhe formulon politikën e jashtme të një shteti të caktuar. Historia e marrëdhënive ndërkombëtare të bazuara në shtete sovraane shpesh gjurmohet përsëri në Paqen e Vestfalisë i vitit 1648, një

gur i rëndësishëm në zhvillimin e sistemit modern të shtetit. Para kësaj organizimi mesjetar evropian i autoritetit politik u bazua në një rend fetar paksa hierarkik. Përkundër besimit popullor, Westfalia ende mishëroi sisteme të shtresuara të sovranitetit, veçanërisht brenda Perandorisë së Shenjtë Romë

Më shumë se Paqja e Vestfalisë, Traktati i Utrechtit të vitit 1713 mendohet të pasqyrojë një normë në zhvillim që sovranët nuk kishin të barabartë brenda një territori të përcaktuar dhe asnjë epror të jashtëm si autoriteti përfundimtar brenda kufijve sovrane të territorit. Shekuj me rreth 1500 deri në 1789 shkuan në ngritjen e shteteve të pavarura, sovrane, institucionalizimin e diplomacisë dhe ushtritë. Revolucioni francez i shtoi kësaj ideje e re që jo princi apo oligarki, por qytetari i një shteti, i definuar si komb, duhet të përkufizohet si sovran. Një shtet i tillë në të cilin kombi është sovran do të quhej si shtet kombëtar (në krahasim me një monarki ose një shtet fetar). Termi republikë gjithnjë u bë sinonim i saj. Një model alternativ i shtetit kombëtar u zhvillua në reagim ndaj konceptit republikan francez nga ana e gjermanëve dhe të tjerëve, të cilët në vend që të jepnin sovranitetin e qytetarëve, mbajtën princat dhe fisnikërinë, por përcaktuan kombësinë shtetërore në terma etnikisht gjuhësor, duke vendosur rrallëherë nëse është përmbushur ideal, që të gjithë njerëzit që flasin një gjuhë duhet t'i përkasin vetëm një shteti. I njëjti pretendim për sovranitet është bërë për të dyja format e shtetit kombëtar. (Vlen të përmendet se në Evropë sot, pak shtete përputhen ose me përkufizimin e kombit-shtet: shumë prej tyre vazhdojnë të kenë sovranë mbretërore dhe vështirë se asnjëri është etnikisht homogjen.) Sistemi i veçantë evropian duke supozuar se barazia sovrane e shteteve u eksportua në Amerikë, Afrikë dhe Azi nëpërmjet kolonializmit dhe "standardeve të qytetërimit". Sistemi ndërkombëtar bashkëkohor u themelua përfundimisht përmes dekolonizimit gjatë Luftës së Ftohtë. Megjithatë, kjo është disi e thjeshtuar. Ndërsa sistemi kombëtar shtetëror konsiderohet "modern", shumë shtete nuk e kanë inkorporuar sistemin dhe quhen "para-moderne".

275

2. NJË BOTË, SHUMË AKTORË

Veçanërisht të rëndësishme janë mjetet analitike që dijetarët kanë zhvilluar në një përpjekje për ta bërë fushën më të menaxhueshme - jo vetëm për të sapoardhurit në disiplinë, por edhe për veten e tyre. Shkencëtarët socialë në përgjithësi shpenzojnë mjaft kohë duke menduar rreth mënyrave efektive të strukturimit të mendimit të tyre dhe të përpunimit të kompleksitetit të realitetit që ata përpiqen të studiojnë, analizojnë dhe kuptojnë. Një shumë e këtij lloji të kuptimit analitik në IR ndodh në formën e teorive. Studiuesit përdorin teori për të shpjeguar dhe kapur kuptimin e ngjarjeve të jetës reale në formën e interpretimeve abstrakte dhe supozimeve të përgjithësuara. Nga njëra anë, teoritë mund të jenë 'empirike' - bazuar në përvoja të matshme, zakonisht përmes vëzhgimit ose eksperimentimit. Teoritë empirike në përgjithësi kërkojnë të përpiqen të shpjegojnë botën ashtu siç është. Nga ana tjetër, teoritë mund të jenë 'normative' - që do të thotë se ato ndërtohen mbi parimet dhe

1 Kissinger, H. A. (1957) "World Restored and the Problem of Peace", 1812–1822. New York

2 Holsti K.J. Politika ndërkombëtare ,editimi i gjashtë

supozimet se si duhet të ndodhin ndërveprimet shoqërore. Me fjalë të tjera, teoritë normative në përgjithësi kërkojnë të paraqesin një version të botës, Marrëdhëniet Ndërkombëtare që duhet të jenë. Përpara se studiuesit të zhvillojnë ose miratojnë ndonjë teori specifike, megjithatë, ata marrin atë që shpesh është një vendim nëndërgjegjeshëm në përzgjedhjen e fokusit të analizës së tyre. Pas kësaj, ata normalisht rrinë me zgjedhjen e tyre pa reflektuar shumë në qasjet alternative të çështjes. Si studentë të IR, mund të jetë e dobishme të pajtohemi me një panoramë bazë të perspektivave që mund të adoptojmë kur analizojmë vetëm për çdo temë. Ne mund ta arrijmë atë duke shikuar "nivele të analizës" të ndryshme si një nga mënyrat më të zakonshme të strukturimit të debateve shkencore në IR.

3. NIVELI I ANALIZËS

Duke menduar për nivele të ndryshme të analizës në IR do të thotë se vëzhguesi dhe analisti mund të zgjedhin të përqëndrohen në sistemin ndërkombëtar si tërësi, pjesë të sistemit në ndërveprim me njëri-tjetrin ose disa nga pjesët e tij në veçanti. Ajo që përbën pjesët ose komponentët e këtij sistemi është sërish një çështje e perspektivës. Sistemi ndërkombëtar mund të konceptohet si i përbërë nga shtete, grupe shtetesh, organizata, shoqëri apo individë brenda dhe në ato shoqëri. IR përgjithësisht dallon midis tre niveleve të analizës: sistemi, shteti dhe individë - por niveli i grupit gjithashtu është i rëndësishëm për t'u konsideruar si i katërti. Për të qenë në gjendje të përdorim nivelin e analizës si një pajisje analitike, duhet të jemi të qartë për atë që ne jemi më të interesuar. Ne duhet të sqarojmë për veten tonë se çfarë është pikërisht ajo që duam të shikojmë kur diskutojmë një temë apo çështje të veçantë në lidhje me sferën 'ndërkombëtare'. Nëse do të studionim dhe kuptojmë krizën globale financiare dhe pasojat e saj, për shembull, do të kishte mënyra të ndryshme për të afruar, diskutuar dhe paraqitur çështjen. Për të përcaktuar nivelin e analizës ne do të duhet të përcaktojmë se cilat janë këto nivele dhe t'i bëjmë vetes disa pyetje, të cilat mund t'i shqyrtojmë më poshtë. Qeverisja në nivel individual bëri mirë që të përballonte krizën globale financiare të vitit 2008. Ai shikoi se si pjesë të ndryshme të sistemit punonin së bashku për të zbutur pasojat më të gjera. Në fund të fundit, ndërsa ne e quajmë atë krizë globale financiare, bota nuk ka ndryshuar shumë që atëherë dhe mund të argumentohet se ka qenë biznes si zakonisht për sistemin. 35 Marrëdhëniet ndërkombëtare Si niveli i analizës përcakton gjetjet tona Duke qenë të vetëdijshëm për perspektiva të ndryshme të mundshme na ndihmon të zhvillojmë një kuptim se ku qëndrojmë si analistë dhe vëzhgues. Ai gjithashtu na udhëzon përmes procesit të hetimit dhe analizës. Para së gjithash, perspektiva e veçantë që ne marrim, përcakton llojin e informacionit që do të na nevojitet për të mbledhur dhe shikuar në mënyrë që të jemi në gjendje t'i përgjigjemi pyetjeve tona dhe të nxjerrim përfundime domethënëse. Një studim i nivelit të sistemit ('sistematik') do të duhej të merrte në konsideratë lidhjet globale që shkojnë përtej ndërveprimeve të vetme midis shteteve. Duhet të shohim gjëra të tilla si ekuilibrin e pushtetit midis shteteve dhe se si kjo përcakton se çfarë ndodh në politikën globale. Kjo mund të përfshijë zhvillime që janë edhe jashtë kontrollit të menjëhershëm të ndonjë shteti ose grupi shtetesh të veçantë, siç është ekonomia globale, terrorizmi transnacional ose interneti. Një studim i nivelit shtetëror do të kërkonte një shqyrtim të kujdesshëm se çfarë lloji shtetesh ne po shohim (si urdhërohen ata

politikisht), pozitën e tyre gjeografike, lidhjet e tyre historike dhe përvojat dhe gjendjen e tyre ekonomike. Ka të ngjarë të shikojë edhe politikën e jashtme të shteteve, që do të thotë qasjen e tyre dhe praktikën e ndërveprimit me shtetet e tjera. Treguesit kryesorë të politikës së jashtme të shteteve do të ishin politikat e propozuara dhe të vendosura nga qeveritë, deklaratat e politikanëve të nivelit të lartë, por gjithashtu roli dhe sjellja e diplomatëve dhe strukturave të tyre burokratike. Një analizë e nivelit të grupit përsëri do të duhet të përpiket të thejë analizën në lloje të caktuara të grupeve, si ato lidhen me nivelin e²⁷⁶ shtetit dhe ku ata pozicionohen në lidhje me dimensionin global të çështjeve me të cilat ata kanë të bëjnë²⁷⁷. Një shembull i kësaj mund të shihet në punën e Engelen et al. (2012), të cilët diskutojnë krizën globale financiare si "misrule e ekspertëve", duke treguar në rolin e politizuar të qarqeve teknokratike dhe mungesën relative të kontrollit demokratik mbi bordet e bankave dhe korporatave të mëdha. Kjo mund të shihet në psikologjinë dhe emocionet pas veprimeve dhe vendimeve të njerëzve, frikën e tyre dhe vizionet e tyre, si dhe qasjen e tyre në informacion dhe kapacitetin për të bërë ndryshime. Faktorët psikologjikë nuk kanë rëndësi vetëm në nivelin e anëtarëve individualë të shoqërisë ose të një grupi. Ata janë gjithashtu një faktor i rëndësishëm në analizën e politikës së jashtme, sa herë që mendimet dhe perceptimet e veçanta të një udhëheqësi politik dhe akterë kyç mund të ndikojnë në vendimet dhe sjelljet e tyre. Cila nga këto perspektiva specifike që ne zgjedhim do të ndikonte shumë në gjetjet tona. Me fjalë të tjera, fokusi ose niveli i analizës përcakton rezultatit e hetimeve tona shkencore. Ndërkohë, ngjarjet e jetës reale që po analizojmë mbeten të njëjta, natyrisht. Kjo është një konsideratë veçanërisht e rëndësishme nëse synojmë të nxjerrim konkluzione të përgjithshme nga vëzhgimet tona. Duke folur rigorozisht, konkluzionet tona do të ishin të vlefshme vetëm brenda fushëveprimit të nivelit të analizës që zgjedhëm për t'u përqëndruar. Vështrimet e siguruara nga perspektiva të tjera do të mbeten jashtë fushës së analizës sonë. Për ta ilustruar këtë, le të ngjitemi me shembullin e mësipërm të krizës financiare globale, pasi është një nga çështjet më të debatuar në politikën bashkëkohore. Nga niveli i sistemit Nëse studiuam krizën globale financiare nga perspektiva e nivelit të sistemit, për shembull, do të prisnim të fitonim një pasqyrë në dinamikën globale që përbëjnë sistemin financiar ndërkombëtar. Duke u përqëndruar në pamjen e madhe do të na mundësonte të zhvillonim një model gjithëpërfshirës të shpjegimit që potencialisht do t'i kapte shtetet dhe ekonominë kombëtare brenda atij sistemi global. Shpjegimet që marrim nga ky model sistemik, megjithatë, mund të ekzagjerojnë faktorët e nivelit të sistemit që kanë kushtëzuar krizën globale financiare. Si pasojë, ne mund të harrojmë shumë çështje psikologjike dhe sociologjike që do të ishin lëndë e një analize në nivel grupi ose individual. Nga niveli shtetëror Nëse ne studiuam të njëjtën temë nga perspektiva e shtetit, do të zhvillonim një

³.Abelson, D. E. (2014). 'Old world, new world: the evolution and influence of foreign affairs think-tanks'. *International Affairs* 90(1): 125–42.

⁴Mc Glinchey Stephen, *International Relations* 2nd edition.

nivel më të detajuar rreth rrethanave specifike në shtete të veçanta, si dhe në ndërveprimin e tyre me njëri-tjetrin. Dallimi këtu, siç do të diskutohet më poshtë, nuk është fare e ngurtë në praktikë pasi niveli i shtetit rrallë shihet në izolim, por më shumë në kontekstin e tij më të gjerë sistematik. Për shembull, kjo do të thotë se sistemi financiar botëror merret si kornizë në të cilën veprojnë aktorët shtetërorë, kështu që veprimi i shtetit shpesh kushtëzohet nga faktorë përtej kontrollit të shtetit Pamja më e madhe Shkurtimeisht, duke qenë i vetëdijshëm dhe duke pranuar boshllëqet e mundshme në vëzhgimin tonë - domethënë, të gjitha ato që nuk kapen drejtpërdrejt nga perspektiva apo niveli ynë i analizës - janë të rëndësishme. Aplikimi i ashpërsisë në analizën tonë është gjithashtu e rëndësishme. Këto udhëzime për hetimin shkencor zbatohen në shumë disiplina akademike, duke përfshirë shkencat natyrore. Siç do të argumentohet edhe më poshtë, shumë nga sfidat politike të sotme janë aq komplekse sa që kërkojnë që analizat tona të kalojnë nëpër nivele të ndryshme. Politika e jashtme Një fushë e rëndësishme ku nevoja për të zgjeruar nivelet tona të analizës është veçanërisht e rëndësishme është analiza e politikës së jashtme të shteteve. Shpresojmë se mund ta shohim këtë menjëherë për shkak të faktit se çdo veprimtari shtetërorë që kalon kufijtë e tyre kombëtarë, si një politikë e jashtme, do të ketë implikime për shtetet e tjera. Mund të shohim politikën e jashtme në nivel shtetëror duke analizuar në mënyrë të izoluar politikat qeveritare dhe vendimet diplomatike. Megjithatë, qeveritë janë gjithashtu aktorë në skenën botërore dhe politikat e tyre të jashtme kontribuojnë në atë që i quajmë marrëdhëniet ndërkombëtare. Siç theksohet më sipër, politika e jashtme mund të shpjegohet duke shikuar në nivelin individual, për shembull, faktorët psikologjikë dhe politikë.

4.LIBERALIZMI

Liberalizmi bën një trup më kompleks dhe më pak koheziv se Realizmi ose Institucionalizmi. Vështirësia themelore e teorisë është se karakteristikat kombëtare të shteteve individuale janë të rëndësishme për marrëdhëniet e tyre ndërkombëtare. Kjo pikëpamje është në kontrast të ashpër me të dy llogaritë realiste dhe institucionale, në të cilat të gjitha shtetet kanë në thelb të njëjtat qëllime dhe sjellje (të paktën ndërkombëtarisht) - aktorë të interesuar, që ndjekin pasuri ose mbijetesë. Teoricienët liberalë kanë theksuar shpesh sjelljen unike të shteteve liberale, edhe pse puna më e fundit ka kërkuar të zgjerojë teorinë në një shpjegim të përgjithshëm të brendshëm të marrëdhënieve ndërkombëtare. Një nga zhvillimet më të spikatura brenda teorisë liberale ka qenë fenomeni i njohur si paqja demokratike (Doyle). Parë imagjinuar nga Immanuel Kant, paqja demokratike përshkruan mungesën e luftës midis shteteve liberale, të definuara si demokraci të pjekura liberale. Studuesit e kanë nënshtruar këtë kërkesë për analizë të gjerë statistikore dhe janë gjetur, ndoshta me përjashtim të disa rasteve kufitare, që ajo të mbajë. Më pak e qartë, megjithatë, është teoria prapa këtij fakti empirik. Teoricienët e marrëdhënieve ndërkombëtare ende duhet të krijojnë një teori bindëse se pse shtetet demokratike nuk luftojnë njëri-tjetrin.

5.REALIZMI

Për realistët (nganjëherë të quajtura 'Realistë strukturorë' ose 'Neorealistë', në krahasim me 'Realistët klasikë' më parë) sistemi ndërkombëtar përcaktohet nga anarkia - mungesa e një autoriteti qendror (Valti). Shtetet janë sovrane dhe kështu autonome njëra me tjetrën; asnjë strukturë e pandarë ose shoqëri nuk mund të shfaqet ose të ekzistojë për të porositur marrëdhëniet midis tyre. Ata janë të detyruar vetëm me dhunë → detyrim ose pëlqimin e tyre →. Në një sistem të tillë anarkik, fuqia e Shtetit është çelësi - me të vërtetë, i vetmi variabël i interesit, sepse vetëm nëpërmjet pushtetit Shtetet mundën të mbrojnë veten dhe të shpresojnë të mbijetojnë. Realizmi mund të kuptojë fuqinë në mënyra të ndryshme, p.sh. ushtarake, ekonomike, diplomatike

6.KONSTRUKTIVIZMI

Konstruktivizmi nuk është një teori, por një ontologji: Një grup supozimesh rreth botës dhe motivimit dhe agjencisë njerëzore. Homologu i tij nuk është Realizëm, Institucionalizëm apo Liberalizëm, por racionalizëm. Duke sfiduar kuadrin racionalist që nënkupton shumë teori të marrëdhënieve ndërkombëtare, konstruktivistët krijojnë alternativa konstruktiviste në secilën prej këtyre familjeve të teorive. Një fokus në kontekstin shoqëror në të cilin ndodhin marrëdhëniet ndërkombëtare çon konstruktivistët për të theksuar çështjet e identitetit dhe besimit (për këtë arsye teoritë konstruktiviste nganjëherë quhen ideativë). Perceptimi i miqve dhe armiqve, grupeve dhe grupeve të jashtme, drejtësisë dhe drejtësisë, të gjithë bëhen përcaktues kyç për sjelljen e një shteti. Ndërkohë që disa konstruktivistë do të pranonin që shtetet janë të vetëkërkua, akterë racionalë, ata do të theksonin se identitetet dhe besimet e ndryshme i përgënjeshtrojnë nocionet e thjeshta të racionalitetit nën të cilat shtetet ndjekin thjesht mbijetesën, fuqinë ose pasurinë. Konstruktivizmi është gjithashtu i vëmendshëm ndaj rolit të normave shoqërore në politikën ndërkombëtare.

³.Abelson, D. E. (2014). 'Old world, new world: the evolution and influence of foreign affairs think-tanks'. *International Affairs* 90(1): 125–42.

⁴ Mc Glinchey Stephen, *International Relations* 2nd edition.

⁵ Mingst A.Karen, *Basic of International Relations*

7. PËRFUNDIM

Ndërsa shumë teori të marrëdhënieve ndërkombëtare janë të kontestuara ashpër, zakonisht është e papërshtatshme t'i shohësh ata si rivalë për një të vërtetë universale rreth politikës botërore. Përkundrazi, secila mbështetet në supozime dhe epistemologji të caktuara, është e kufizuar brenda disa kushteve të caktuara dhe ndjek synimin e saj analitik. Ndërsa teoritë e ndryshme mund të çojnë në më shumë ose më pak konkluzione bindëse në lidhje me marrëdhëniet ndërkombëtare, asnjëra nuk është përfundimisht 'e drejtë' ose 'e gabuar'. Përkundrazi, secili ka disa mjete që mund të jenë të dobishme për studentët e politikës ndërkombëtare në shqyrtimin dhe analizimin e fenomeneve të pasura, shumë-shkakësore. Ju nuk mund të jeni të kënaqur që marrëdhëniet ndërkombëtare janë thjesht politikë midis ose mes shteteve-kombeve. Ekonomia është gjithashtu e përfshirë, dhe kjo ka evoluar deri në masën që ne shpesh thuhet të jetojmë në një botë të globalizuar, të karakterizuar nga shkëmbimet relativisht të lira të mallrave, njerëzve dhe informacionit. Është e kuptueshme, kjo shton elemente të reja për IR dhe kërkon që ajo të përfshijë një kuptim të aktorëve përtej shteteve kombëtare, siç janë organizatat ndërkombëtare dhe korporatat. Dhe ju mund të dëshironi të shikoni edhe më gjerë sesa roli i shteteve, ekonomisë dhe organizatave. Individët - ju dhe unë - natyrisht janë gjithashtu të rëndësishme. Në fund të fundit, marrëdhëniet ndërkombëtare janë në thelb një sistem ndërveprimi ndërmjet qenieve njerëzore. Për të kuptuar dhe analizuar këtë, IR ka pasur nevojë të marrë hua nga disiplina të tjera të tilla si Sociologjia. Siç ka bërë kështu, ka shtuar edhe më shumë zhargon dhe kompleksiteti është rritur.

REFERENCAT

- 1.Kissinger, H. A. (1957) "Rivendosja e Botës dhe Problemi i Paqes", 1812-1822. Nju Jork.
- Abelson, D. E. (2014). 'Bota e vjetër, bota e re: evolucioni dhe ndikimi i think-tankeve të punëve të jashtme'. Çështjet Ndërkombëtare 90 (1): 125-42.
- 3.Mc Glinchey Stephen, Marrëdhëniet Ndërkombëtare Edicioni i dytë.
- 4.Holsti K.J, botimi i gjashtë i politikës ndërkombëtare
- 5.Mingst A.Karen, Bazat e marrëdhënieve ndërkombëtare

JUVENILE SANCTIONS IN COMPARATIVE CRIMINAL LAW

Msc Maida B. Alić

International University of Novi Pazar,

maida.becirovic@uninp.edu.rs

ABSTRACT

Juvenile criminal law provides many types of juvenile criminal sanctions, depending of the state, in this study are exposed differences and similarities across countries. Countries have found themselves under unprecedented pressure over the past generation to develop their youth justice policies and practices in accordance with agreed principles and minimum standards. This has been played out through diplomatic efforts, legal rulings, and through academic comparisons, as this publication attests. Considering that the most severe criminal sanction is punishment of deprivation of liberty, international documents related to juveniles in conflict with the law proclaim standards that this sanction has to be imposed only as a measure of last resort and for the shortest period. Issues like possible duration of subject sanction and scope of its imposition, represents some of the basic features of the legal and judicial policy of sanctioning of juveniles. In order to prevent and protect the society from crime, certain authorities may impose these measures of social reactions to juvenile perpetrators. Unlike juvenile imprisonment as the ultimate measure of reaction, there are also educational measures as a one more type of juvenile criminal sanctions. In this paper, the author analyzes how these issues are regulated by comparative law, and how aforementioned standards are applied in practice. Applying the comparative analysis it was determined that there are certain indicators that the aforementioned international standards are consistently accepted and that in the most of the countries have in its heritage „humane“ sanctioning policy of juvenile offenderes. Overall, the study has several key areas of interest, at both the system wide and individual case levels.

Key words: juvenile sanctions, comparative criminal law, comparative analysis, youth justice systems

INTRODUCTION

The need for punishment of juveniles occurred from the time when there was no clear line separating them from the adult criminal population. At the same time, the evolution of the juvenile punishment is not in itself involve substantial changes to their criminal status. On the contrary, the status of minors in society did not show serious differences regarding the status of young adults, as well as the adult elderly. On the other hand, on the ground of their punishment is recorded deviations that go in the direction of application of mild corporal punishment. Closing the minor was performed in a physically separate parts of the general penal institutions with the use of a lower degree of restrictions while serving juvenile prison. Due to the different treatment of minors during the evolution of their criminal status leads to their different treatment in comparative law. That is why we are witnessing the existence of numerous differences in the juvenile punishment in some countries in the world. On the European continent there is a wide range of different legal solutions when it comes to punishing juveniles. There are considerable differences in the procedure pronouncing juvenile prison and in particular penal treatment of juveniles in penitentiary institutions. For these reasons, the author has decided to show the basic statutory provisions in the part that relates to the issue of punishment of minors in the legislation of individual countries.²⁷⁸

AGE OF CRIMINAL RESPONSIBILITY

The minimum age of criminal responsibility in Europe varies between 10 (England and Wales, Northern Ireland, and Switzerland), 12 (Netherlands, Scotland, and Turkey), 13 (France), 14 (Austria, Germany, Italy, Spain and numerous Central and Eastern European countries), 15 (Greece and the Scandinavian countries) and even 16 (for specific offences in Russia and other Eastern European countries) or 18 (Belgium). After the recent reforms in Central and Eastern Europe, the most common age of criminal responsibility is 14.²⁷⁹

In some European countries, such as Scotland and Portugal, juvenile offenders from the age of 16 onwards can be dealt with in the adult criminal justice system. Beyond that, in other countries, juvenile offenders can be transferred from the youth court to the adult court, where so-called waiver or transfer laws provide for the application of adult criminal law to certain offences.²⁸⁰

The limit of culpability in Hungary is 14 years of age, the new law has reduced the age of punishment to 12 years for some particularly serious crimes (article 16.)²⁸¹ of The

²⁷⁸ Mitar Lutovac , Ivan Joksic , Borislav Bojic, JUVENILE PRISON IN PARALLEL LEGISLATION, Faculty of Business Economics and Entrepreneurship, International Review (2016 No.1-2), str. 164.

²⁷⁹ Dünkel, F., Juvenile Justice Systems in Europe – Reform developments between justice, welfare and ‘new punitiveness’, KRIMINOLOGIJOS STUDIJS 2014/1, pp. 43.

²⁸⁰ Stump, B., ‘Adult time for adult crime’ – Jugendliche zwischen Jugend- und Erwachsenenstrafrecht, Mönchengladbach: Forum Verlag Godesberg, 2003.

²⁸¹ <http://www.parliament.am/library/Qreakan/Hungary.pdf>

Hungarian Criminal Code provides that a person under the age of 14 years shall be punished in the event of murder, murder committed under strong influence and in the case of a life-threatening bodily injury, robbery and burglary, if at the time it was completed they reached the age of 12 years and they had the conscience about the consequences of their acts. Therefore, in order for minors to be punished by the age of 14, they must commit violent crime by a weapon. For these crimes, a term of imprisonment or a measure of punishment may be imposed in the educational institution for up to four years. Hungary is not the only country that provides the sanctions for the persons under the age of 14, but the perpetrators aged 12-13 call for responsibility in the United Kingdom, France, and the Netherlands, and in particularly serious crimes in Ireland and Malta, responsibility is subject to even children aged 9-10 years. The authors of the law point out that the current threshold of punishments is in line with the provisions of the Convention on the Rights of the Child, adopted in New York on November 20, 1989, which Hungary ratified in the same year. They point out that the lowering of the punishment was due to the fact that in the murder, more than a hundred acts of robbery and almost a thousand pieces of deliberate bodily injury.²⁸²

In Serbia, at the beginning of 2006, a new juvenile criminal law entered into force which determined the juvenile criminal status. Dragan Jovasevic points out that this status is reflected in several directions. Under the new law, juveniles are completely separated from adults, they are provided with special jurisdiction of district courts, specialization of persons who participate in criminal justice proceedings against juvenile perpetrators is mandatory. In addition to criminal sanctions for juveniles, the law provides for the possibility of imposing special measures for the juvenile perpetrators of criminal offenses in order to avoid the initiation or conduct of criminal proceedings. Apart from Serbia, in the German, French as well as Croatian legislation, this branch of law is formally set out from the criminal law.²⁸³

In Croatia, criminal legislation does not apply to a child who has not reached the age of 14 at the time of committing the offense, while the juvenile who at the time of the commission of the criminal offense has reached fourteen years and has completed twenty-one years is applying this law, unless otherwise provided by a special law.²⁸⁴

²⁸² Sajtóanyag, 2013. július 1-jén hatályba lép Magyarország új BüntetÉ Törvénykönyve Igazságos, tetтарыnos és következetes - az áldozatok védelmében www.kormany.hu/download/2/ff/e0000/SAJTÓANYAG.pdf

²⁸³ Jovašević, D., 2008, Položaj maloletnika u novom krivičnom pravu Republike Srbije. Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu, 45 Broj 3 (89). str. 465-486. str. 465.

²⁸⁴ Kazneni zakon, pročišćeni tekst zakona, Narodne novine Republike Hrvatske br. 125/11, 144/12.

BELGIUM

Belgium's juvenile justice system was reformed in 2006 by a law regarding youth welfare, the management of minors who commit deeds qualified as violations of the law and reparations of the damages sustained by such actions. Five lines of force thus seem to have organised the 2006 reform. These are the legalisation of and keenness to promote a system of alternative sanctions in all steps of the procedure; the introduction of restorative logic according to a maximalistic approach that the text raises to the status of a priority in principle; the will to make young people and their parents responsible for their actions by making the parents partners with a major role in carrying out the sanction; the toughening of the responses for a 'hard core' of juvenile delinquents who are dealt with by the criminal law for adults or sent before the Court of Assizes; and the strengthening of the minors rights and civil liberties in accordance with the Belgian Constitution and the International Convention on the Rights of the Child. This law maintains the principle of a specific branch of justice with jurisdiction over minors who commit deeds qualified as infringements of the law up to the age of eighteen, which is the age of criminal majority. Three time periods of intervention are possible under this law, as follows:

-in the *pre trial phase* in the strict sense, the law legalise Praetorian practices that had been widely used for years by allowing the prosecutor's office to drop a case without further action.

-in the *pre-sentencing trial stage*, the juvenile court judge may take provisional measures pending the juvenile court's adjudication as to the substance of the case and impose various obligations or prohibitions on the minors who remains in the habitual living conditions, including up to thirty hours of community service work as well as a provisional placement measure.

-in the *sentencing stage*, the juvenile court has a broad range of measures at its disposal.

Unlike the earlier situation, the law henceforward provides for a gradation of the existing measures and gives the order of priority that the court must follow. These measures which are cumulative call for the following comments:

the restorative offer and minor's written plan;

various measures that keep the juvenile in his/her social environment (reprimand, supervision and educational guidance);

measures that remove the minor from his/her environment (placing the minor with a corporate entity, placement with a person of trust, placement in a State youth welfare institution).²⁸⁵

Finally it has to be underlined the fact that the protection measures end up at the age of eighteen. Nevertheless, in the case of dangerous behavior, or when the offence was committed before the minor's sixteen birthday the measures may be extended for a determinate period until the age of twenty three.²⁸⁶

²⁸⁵ De Fraene, D., Brolet C., 2005, Institutions et pratiques d'enfermement des mineurs en Belgique, Brussels, Bruylant, pp. 22-26

²⁸⁶ Cavadino, M., and Dignan, J., 2006, Penal systems: A comparative approach, London:Sage, pp. 17.

CANADA

The youth justice system in Canada is governed and structured under the Youth Criminal Justice Act which came into effect in April of 2003. One of the central objectives of new legislation was reducing the reliance on custodial sanction for youth. Canada certainly seems to have resisted the drift to an increased reliance on punitive sanctions in general and on custody in particular. The current federal government favours reducing the age of criminal responsibility, providing automatic and more severe sentences for persons 14 and older convicted of certain serious and violent crimes. Canadian Constitution gives the Federal Government the responsibility for the creation and reform of criminal law but makes the Provinces and territories responsible for the administration of the law. The current youth justice legislative framework provides the judiciary with a number of statutory options but leaves the responsibility for the purpose and the nature of a sanction to judges.²⁸⁷

Canada is a country where the legal scene is a specific combination of two legal systems: the Anglo-Saxon and European-continental. In this duality are located institutes, both general and juvenile criminal law. The last decade was marked by the implementation of the new Law on the prosecution of minors in 2002. According to the provisions of this Act, the punishment of juvenile imprisonment may be imposed under violent criminal offenders, perpetrators of serious crimes, as well as juvenile recidivists. The minor can be punished with a prison sentence, except in the following cases:

- when he committed a criminal offense involving violence;
- when the conditions have been met for imposing a non-prison sentence;
- when he committed a serious criminal offense prosecuted under indictment and
- when history of offenses indicates a pattern of repetition of offenses,

or in exceptional cases, when a juvenile has committed a criminal offense prosecuted under indictment and aggravated offenses are such that you can not impose any other sentence to prison, which would be in accordance with the prescribed purpose and principles of punishment. In addition, the law requires that a judge must explain the decisive reasons due to which it is considered that in this case, that particular juveniles should be punished by deprivation of liberty.²⁸⁸

ENGLAND AND WALES

England and Wales are often characterised as the prototype of 'neo-liberal' reforms by introducing stiffer sanctions and lowering the age of criminal responsibility from 14 to 10 by the reform laws of 1994 and 1998. Closed welfare and justice institutions were introduced also for 10 to 14-years-olds, anti-social behaviour orders widened the scope of juvenile

²⁸⁷ Webster, C.,M., Doob, A.,N., 2007, Punitive trends and stable imprisonment rates in Canada, Crime and Justice, A review of the reasearch, no. 36, pp. 297-369

²⁸⁸ Lutovac, M., Joksic, I., Bojic, B., Juvenile prison in parallel legislation, Faculty of Business Economics and Entrepreneurship, International Review (2016 No.1-2), str. 165.

social control, and the notion of community sanctions changed towards the 'getting tough'-approach ('credible' and tough alternatives).²⁸⁹

The New Labour government was elected in 1997 and promptly began to overhaul the youth justice system. In large part youth justice is shaped by provisions contained in the Crime and Disorder Act 1998. The complete list of sentences, orders and agreements currently available for use with young people comprises:

- pre-court measures (reprimands and final warnings);
- ASB measures (ASB warning, Acceptable Behaviour Contracts, ASBOs, Individual Support Orders/ISOs and local child curfew schemes);
- community sentences (supervision orders, community rehabilitation orders, community punishment orders, action plan orders, attendance centre orders, referral orders, reparation orders, fines, conditional and absolute discharges);
- custodial measures.²⁹⁰

Additionally, young people whose offending is serious or persistent may be admitted onto an Intensive Supervision and Surveillance Programme in an effort to avoid custody and manage them in the community. Space constraints preclude detailed consideration of these disposals, suffice to say that the measures embody various dynamics with divergent philosophical origins and competing logics.

The new Act from 2008, named Criminal Justice and Immigration Act 2008 replaced most existing community sentences with a generic community sentence called the Youth Rehabilitation Order to which was added more requirements like specified activities, a curfew, and educational requirements, drug treatment, electronic monitoring.

HUNGARY

Hungary has special regulations for juveniles in the general Criminal Code. In 1995 a law reform emphasised the reintegration into society (special prevention) as the aim of juvenile justice. Procedural safeguards were strengthened and juvenile imprisonment restricted as a measure of last resort. In 2000 the general Mediation Act emphasised restorative justice elements (mediation), which were expanded by the reform of the Criminal Procedure Act in 2007 (extended possibilities of diversion and mediation). In 2011 the scope for the use of mediation and restorative proceedings was again expanded. Since 2009 several reforms in general criminal law intensified the sentencing for adults. However, juveniles and young adults were exempted from these policy changes. On the other hand, according to a law reform of 2010, certain administrative and minor offences can result in short-term detention of up to 90 days. This also applies to juveniles. The new conservative government is

²⁸⁹Dünkel, F., Juvenile Justice Systems in Europe – Reform developments between justice, welfare and 'new punitiveness', KRIMINOLOGIJOS STUDIJOS 2014/1, pp.53.

²⁹⁰ Sections 90/91 of the Powers of the Criminal Courts Act 2000 for serious crimes, Sections 226/228 of the Criminal Justice Act 2003

currently discussing a lowering of the age of criminal responsibility, but a decision has not yet been reached.²⁹¹

The Hungarian Criminal Code regulates the sanctioning of juveniles who may be sentenced to imprisonment or sentenced to a correctional facility. A juvenile who has not reached the age of 16 at the time of committing the offense may be sentenced to a maximum of 10 years in prison for a criminal offense for which a sentence of lifelong deprivation of liberty is prescribed or five years for a crime for which a prison sentence of more than five years, while a juvenile who has reached the age of 16 at the time of the commission of the crime may be sentenced to a term of imprisonment of up to 15 years for a criminal offense for which the sentence of lifelong deprivation of liberty is prescribed, that is, ten years for the offense for which the imprisonment is imprisoned for a period of more than ten years or five years for work for which a prison sentence of more than five years has been impounded (articles 108-109). The sentence of deprivation of liberty shall be executed in prison if the juvenile is sentenced to a term longer than two years or in the case of a recidivist, while the detention may be ordered for a term of three to thirty days. Work for the common good and work on the elimination of damages can be imposed on a person who reached the age of 16 years and fined a minor who has his own income. Expulsion from the state shall be punished by a juvenile sentenced to imprisonment of at least ten years if his stay in the country constitutes a threat to public safety and does not endanger the right to family life. A ban on the enjoyment of public rights can only be imposed on a prisoner for a term longer than one year. Apart from these sanctions, there is also an exclusion from an area that can not be pronounced to a person living there with his family (articles 110-119). A sentence of upbringing in a educational institution can only be imposed on a person who has not reached the age of twelve, and lasts from one to four years. the convicted person may be released after serving at least one year (article 120.).²⁹²

REPUBLIC OF SERBIA

The purpose of pronouncing criminal sanctions against minors is primarily the suppression of acts that violate or endangers the values protected by criminal legislation, but also the supervision, provision of protection and assistance, as well as ensuring the general and professional training of juvenile delinquents in order to reintegrate them into the community (art.10. st.1.ZOMUKD). General and special prevention are characterized by each of the above mentioned criminal sanctions, where the priority is specific prevention, re-education and proper development, while the general prevention by exercising a reinforced influence on the juvenile perpetrator aims to ensure that he does not do the same or similar offenses on

²⁹¹ Dünkel, F., Juvenile Justice Systems in Europe – Reform developments between justice, welfare and ‘new punitiveness’, KRIMINOLOGIJOS STUDIJSOS 2014/1, pp.56.

²⁹² Laslo L. Heka, 2014, Sistem kažnjavanja prema novom mađarskom krivičnom zakonu i njegova komparacija sa srpskim i hrvatskim krivičnim zakonom Zbornik radova pravnog fakulteta u Novom Sadu, 1, str 337-379

the one hand in the future, while on the other hand he wants to influence other minors not to commit crimes. In our criminal legislation there are border categories of offenders. The first category includes persons who at the time of the execution did not reach the age of fourteen (children), the second category is a person who, at the time of committing the criminal offense, was fourteen and not eighteen (juveniles), there are two subcategories in this category, (14-16) and older minors (16-18). The third category consisted of persons who, at the time of the commission of the criminal offense, reached eighteen, and at the time of the trial they did not reach the age of twenty-one (younger adults). This division is of great importance, because the first category can not pronounce a criminal sanction or apply another measure because it is a child that is considered to have not reached maturity or the right power of reasoning. When it comes to the second category, i.e. on juveniles, educational measures and other criminal sanctions can be imposed on them under the conditions prescribed by ZOMUKD²⁹³, and according to the third category, juvenile persons may, in exceptional cases, under the conditions specified by law, impose educational measures, which are intended only for juvenile offenders. Criminal sanctions that can be applied to juvenile perpetrators of criminal offenses include: educational measures, juvenile imprisonment and security measures.

The Law on Juvenile Offenders is the first act that, in addition to criminal sanctions, contains provisions on educational orders, whose purpose is not to initiate criminal proceedings, or if it has already been initiated to suspend it. Provision of Article 7. of this Law, the following orders are envisaged:

1. settlement with the injured party in order to compensate for damage, apology, work or otherwise, in whole or in part, the harmful consequences of the work;
2. regular school attendance or regular leave to work;
3. engaging in humanitarian or social, local or environmental activities;
4. undertaking appropriate testing and withdrawal from the addiction caused by the use of alcoholic beverages or narcotic drugs;
5. inclusion in individual or group treatment in an appropriate health facility or counseling center.

Our criminal legislation provides for criminal sanctions that it considers appropriate in view of the specificity of juvenile offenders. The basic types of criminal sanctions applied to minors are educational measures that are imposed on young juvenile offenders. The punishment of juvenile imprisonment and security measures is, in most cases, foreseen for older minors of criminal offenses, with this category being imposed on educational measures. Security measures constitute a secondary sanction imposed under educational measures or with a sentence of juvenile imprisonment.²⁹⁴

Educational measures are the main measures imposed on juvenile perpetrators, under certain conditions and against young adults, with the aim of suppressing juvenile criminality as well

²⁹³ Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica Republike Srbije, Službeni glasnik RS, br. 85/05

²⁹⁴ Jović, M., Krivično pravo-opšti deo, Novi Pazar, 2011., str. 477-478.

as re-education and redirection of the proper development of his personality. The Law on Juvenile Offenders and Criminal Protection of Juveniles envisages the following types of educational measures:

- warning and guidance measures: court reprimand and special obligations;
- measures of enhanced supervision: enhanced supervision by parents, adoptive parents or guardians, increased supervision in another family, increased supervision by the guardianship authority, increased supervision of the living room at the appropriate institution for the education and education of minors;
- institutional measures: sending to an educational institution, sending to a correctional facility, sending to a special institution for treatment and training

Juvenile imprisonment is provided for in the provision of Article 9, paragraph 3 ZOMUKD²⁹⁵, which prescribes that elderly juveniles may be imposed educational measures, and "extraordinary" punishment of juvenile imprisonment. By the way, the exception in punishment the juvenile is present in specially prescribed conditions that must be met to apply this punishment. According to Article 28 of the Law on Juveniles to a juvenile who has committed a criminal offense for which it is prescribed by law a prison sentence of more than five years imprisonment, a juvenile imprisonment sentence may be imposed if due to the high level of guilt, the nature and gravity of the offense would not be It is justifiable to impose an educational measure. In order for a juvenile prison to be pronounced, it is necessary to achieve two conditions:

1. that it is a senior juvenile (16-18 years old),
2. that a criminal offense has been committed for which a prison sentence is prescribed by law over five years.²⁹⁶

GERMANY

The criminal justice status of juveniles in Germany is regulated by several pieces of legislation: The Law on court proceedings against minors, the Criminal Procedure Code Federal Republic of Germany to the Law on Courts. In Germany, the court reprimand (Verwarnung) belongs to disciplinary measures (Zuchmittel), and the purpose of his pronouncements is to alert the minor to the negative consequences his behavior and send him a clear message about how this behavior is socially unacceptable.²⁹⁷

German the law on juvenile offenders differs from the order (Weisungen) of the order special duties (Aufll age). The instructions are usually issued to the perpetrators of the lighter

²⁹⁵ Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica Republike Srbije, Službeni glasnik RS, br. 85/05

²⁹⁶ Ilić, N., Krivične sankcije prema maloletnicima, Pravo– teorija i praksa, broj 7–9 / 2016, str.84.

²⁹⁷ Meier, B., Rössner, D., Schöch, H., Jugendstrafrecht, 3. Aufl age, Verlag C. H. Beck, München, 2013, str. 15-16

criminal offenses and serve to overcome the educational and educational deficit code juveniles are always based on prevention.²⁹⁸

Punishing minors envisaged under the fourth chapter, entitled - Penalties for minors. In addition, the juvenile imprisonment is a last resort (*ultima ratio*), when used all other legal options in terms of sanctioning minors. This penalty can be imposed on minors aged 14 to 21 years. The legislator, in this case, predicted two possibilities:

- minors aged 14 to 17 years it is possible to avoid a prison sentence of 6 months to 5 years, or 10 years ago when a minor does a serious crime punishable by imprisonment not exceeding 10 years;
- minors aged 18 to 21 years shall be imposed a maximum period of imprisonment to 10 years. It is necessary to fulfill two conditions for the imposition of sentences of juvenile prison.²⁹⁹

The measure of sending to the disciplinary center is in our juvenile legislation implemented by the Novel Criminal Code of 1959, and our legislator in its formation, greatly inspired German and English legislation, who knew this kind of sanction beforehand.³⁰⁰

FRANCE

In France the criminal law status of juveniles is regulated by the Regulation on delinquent children since 1945, which was amended several times. In doing so, the punishment of minors is foreseen in Articles 2 and 20 of the Regulation, which states that may be punished criminally responsible from the age of a minor 13 years of life. The punishment of juveniles also includes the possibility of imposing fines, pursuant to Article 20-3 of the Regulation. A minor older than 16 years who is charged with crimes trial Assizes Court for minors. However, the sentence imposed by the juvenile court the penalty prescribed in the general criminal law. In terms of duration, provided that the penalty may not be the same length as for adult offenders. It is interesting to point out the specific limitations clearly age of minors. Thus, a minor older than 13 years can be imposed is higher than half of retribution. In the case of the life in prison sentence, juvenile courts can not impose a sentence greater than 20 years in prison. Summarizing the above, we see that in France the power of the general regime of punishment of juvenile offenders.³⁰¹

The French criminal prosecution system is traditionally based on the principle of expediency. The prosecutor has the discretion whether or not to prosecute. In 2006, almost 60 per cent of cases were dismissed. The proportion of unconditional prison sentences among all sentences increased from 8% in 1980 to almost 14% in 2003, but subsequently dropped again to 10% in 2006, which is close to the figures of the early 1980s. It has to be

²⁹⁸ Maleczky, O., *Jugendstrafrecht*, 4. Aufl age, Manz, Wien, 2008., STR.17-18

²⁹⁹ Lutovac, M., Joksic I., Bojic, B., *Juvenile prison in parallel legislation*, Faculty of Business Economics and Entrepreneurship, *International Review* (2016 No.1-2), str. 166.

³⁰⁰ Radić, I., *Sustav maloljetničkih sankcija*, doktorski rad, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, listopad 2016, str 228.

³⁰¹ *Ibid*, str.167.

considered as well that the social control within the area of community sanctions has been increased by enforced forms of supervision (protection judiciaire), which includes electronic monitoring in some cases. However, these changes quantitatively are difficult to measure.³⁰²

CROATIA

In Croatia, judicial reprimand is the least of all the educational measures regulated in ZSM / 2011. This sanction should be imposed on those juveniles in whom a positive forecast of future behavior based on the court available is established information on the juvenile and his / her life circumstances. The Court's will be verbally and individually at a special hearing and will have one-off action, and a long time since the time of the commission of the criminal offense to his the pronouncement significantly weakens his pedagogical influence.³⁰³

Special commitments are considered to be the first alternative measures introduced into the Croatian system of juvenile sanctions. The purpose of their application is to warn the minor for his responsibility for the criminal offense committed and therefore but that the court imposes obligations in accordance with not only juvenile needs but also committed criminal offense. The procedure for the execution of this type of measure of juveniles requires a certain effort and effort precisely for the purpose of his intercourse, and often it is aimed at achieving compensation for the damage done to the injured party and the society. Courts can choose between different special obligations and have in accordance with the particulars of the particular case, they create the content of a special one commitments.³⁰⁴

Enhanced care and supervision is part of enhanced surveillance measures and is often referred to as being the central measure of the juvenile sanction system. These measures is highly flexible, can easily be adapted to the individual needs of juveniles and is performed in its primary environment. That's right the needs of a large number of juvenile perpetrators, is highly represented in the court practice.³⁰⁵ Supervision over the juvenile is entrusted to experts in the system social welfare, which seeks to provide the juvenile and his family with help support through pedagogical and counseling work, with immediate follow up personal development and life changing³⁰⁶

³⁰² Dünkel, F., Juvenile Justice Systems in Europe – Reform developments between justice, welfare and ‘new punitiveness’, KRIMINOLOGIJOS STUDIJS 2014/1, pp.68.

³⁰³ Križ, Đ., Kriteriji za odabir odgojnih mjera maloljetnicima u svjetlu primjene Zakona o sudovima za mladež, HLJKPP, vol. 6, br. 2, 1999, str. 366-368.

³⁰⁴ Cvjetko, B., Singer, M., op. cit. (bilj. 25), str. 132-133. Vidi i: Hirjan, F., Singer, M., Komentar zakona o sudovima za mladež i kaznenih djela na štetu djece i maloljetnika, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 2002, str. 70-72.

³⁰⁵ Carić, A., Zakon o sudovima za mladež s priložima, Narodne novine, Zagreb, 2004, str. 62-63

³⁰⁶ Ricijaš, N., Jedud Borić, I., Lotar Rihtarić, M., Miroslavljević, A., Pojačana briga i nadzor iz perspektive mladih i voditelja mjere, UNICEF Hrvatska, Zagreb, 2014, str. 34.

Accommodation of minors in the institution as a type of educational measure exists in many comparative law systems. This type of measure is usually performed in a special way institutions that are part of the social welfare system and work in particular trained professionals who implement appropriate treatment programs. In Germany, the accommodation of minors in the institution is not regulated by the provisions JGG, but with the provisions of the Law on Social Welfare.³⁰⁷

Special rules are provided for the imposition of the juvenile prison in concurrence of offenses in three cases:

A single sentence of juvenile prison without first establishing penalties for each individual criminal offense, When for a criminal offense should be sentenced to a juvenile prison for another educational measure, the court shall impose only a sentence of juvenile imprisonment, If after pronouncing juvenile prison finds that the juvenile before or after sentencing did a crime, the court refers to the rules laid down in the first case.

CONCLUSION

The punishment of minors is the last step on the long road struggle of society with youth crime. Excellence in punishing juveniles are reflected in the application of diversion and educational measures aimed at minimal restrictions to achieve the best results. In this regard, the punishment of juvenile represents the ultimate means of applying re-social active treatment affects their re-education and training for life in freedom. Criminal status observed through the prism of the right of the state to punish them is one of the important issues in comparative legislations.

Regardless of the legal system to which they belong, state in their juvenile and general national criminal legislation foresee the possibility of applying juvenile prison. In doing so, there are almost no countries that are in the same manner regulated material, procedural and enforcement aspects of the juvenile prison. As a reminder, in Canada and Germany, the special laws cover the entire matter on the criminal responsibility of minors. On the other hand, in France several decades old regulation on child delinquents regulates criminal law status, and the system of criminal sanctions

LITERATURE

- Cavadino, M., and Dignan, J., Penal systems: A comparative approach, London:Sage, 2006.
- Carić, A., Zakon o sudovima za mladež s priložima, Narodne novine, Zagreb, 2004
- Cvjetko, B., Singer, M., Kaznenopravna odgovornost mladeži u praksi i teoriji s priložima i literaturom, Organizator, Zagreb, 2011

³⁰⁷ Cvjetko, B., Singer, M., Kaznenopravna odgovornost mladeži u praksi i teoriji s priložima i literaturom, Organizator, Zagreb, 2011.str.186

- Dünkel, F., Juvenile Justice Systems in Europe – Reform developments between justice, welfare and ‘new punitiveness’, KRIMINOLOGIJOS STUDIJS 2014/1
- Dragan Jovašević: Položaj maloletnika u novom krivičnom pravu Republike Srbije. Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu God. 45 (2008), Broj 3 (89)
- De Fraene, D., Brolet c, Institutions et pratiques d’enfermement des mineurs en Belgique, Brussels, Bruylant, 2005.
- Hirjan, F., Singer, M., Komentar zakona o sudovima za mladež i kaznenih djela na štetu djece i maloljetnika, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 2002
- <http://www.parliament.am/library/Qreakan/Hungary.pdf>
- Ilić N., KRIVIČNE SANKCIJE PREMA MALOLETNICIMA, PRAVO – teorija i praksa, Broj 7–9 / 2016
- Jović, M., Krivično pravo-opšti deo, Novi Pazar, 2011.
- Kazneni zakon, pročišćeni tekst zakona, Narodne novine Republike Hrvatske br 125/11, 144/12.
- Križ, Đ., Kriteriji za odabir odgojnih mjera maloljetnicima u svjetlu primjene Zakona o sudovima za mladež, HLJKPP, vol. 6, br. 2, 1999
- Laslo L. Heka, Sistem kažnjavanja prema novom mađarskom krivičnom zakonu i njegova komparacija sa srpskim i hrvatskim krivičnim zakonom Zbornik radova pravnog fakulteta u Novom Sadu, 2014.
- Lutovac M., Joksic I., Bojić B., Juvenile prison in parallel legislation, Faculty of Business Economics and Entrepreneurship, International Review, 2016, No.1-2
- Meier, B., Rössner, D., Schöch, H., Jugendstrafrecht, 3. Aufl age, Verlag C. H. Beck, München, 2013
- Maleczky, O., Jugendstrafrecht, 4. Aufl age, Manz, Wien, 2008.
- Radić, I., Sustav maloljetničkih sankcija, doktorski rad, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, listopad, 2016.
- Ricijaš, N., Jeđud Borić, I., Lotar Rihtarić, M., Miroslavljević, A., Pojačana briga i nadzor iz perspektive mladih i voditelja mjere, UNICEF Hrvatska, Zagreb, 2014
- Stump, B., ‘Adult time for adult crime’ – Jugendliche zwischen Jugend- und Erwachsenenstrafrecht, Mönchengladbach: Forum Verlag Godesberg, 2003.
- Sajtóanyag 2013. július 1-jén hatályba lép Magyarország új Büntető Törvénykönyve Igazságos, tetartányos és következetes - az áldozatok védelmében www.kormany.hu/download/2/ff/e0000/SAJTÓANYAG.pdf
- The Powers of the Criminal Courts Act 2000 for serious crimes

- The Criminal Justice Act 2003
- Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica Republike Srbije, Službeni glasnik RS, br. 85/05

ПОЛИТИКИТЕ ЗА ПРОМОВИРАЊЕ НА МАЛЦИНСКАТА ПРЕТСТАВЕНОСТ ВО ИЗБОРНАТА ЛЕГИСЛАТИВА НА ЗЕМЈИТЕ НА НЕКОГАШНА ЈУГОСЛАВИЈА

Никола Амбарков

Д-р на политички науки; м-р по европски студии,

ambarkov_nkl@yahoo.com;

amvelbares@gmail.com

АПСТРАКТ

Целта на овој труд е да се анализираат политиките кои земјите на некогашна Југославија ги преземаат во своите изборни закони во поглед на регулирање на претставеноста на етничките малцинства во нивните парламенти – како највисоко претставничко тело. Земјите кои произлегоа по дисолуцијата на некогашна Југославија се интересни за една ваква анализа бидејќи самата СФРЈ, независно од фактот што стануваше збор за земја во која постоеше недемократски и монистички политички систем, сепак таа имаше висок степен на формално признавање на правата на малцинствата и нивна вклученост во институциите на системот во споредба со другите земји од комунистичкиот блок. Кога отпочна процесот на плурализација и демократизација на постјугословенското пространство, сите земји, без исклучок антиципираа во својата изборна регулатива формални и неформални механизми за претставеност на нивните малцинства во парламентот, и покрај фактот што во еден дел од нив постоела елемент на редуцирање на малцинските права, но сепак нивното формално признавање остана да биде поголемо од другите земји на Централна и Источна Европа. Главната расправа во овој труд е организиран на начин да за секоја земја од поранешна Југославија, се даде осврт за структурата на нејзиното највисоко законодавно тело, да се посочи начинот на кој тоа се избира, да се посочат механизмите кој односната земја ги користи за да промовира поадекватна претставеност на партиите на етничките малцинства во парламентот. Од анализата која ќе биде направена може да се заклучи дека најчест и најпопуларен механизам за промовирање на малцинската вклученост во земјите на некогашна Југославија остануваат да бидат резервираните места за малцинствата во парламентот, независно од фактот што во некои од нив се утврдени пониски прохибитивни клаузи за партиите на етничките малцинства. Република Македонија, може да се издвои како случај *suí generis*, бидејќи во своето изборно законодавство нема формални мерки за подобра претставеност на партиите на етничките малцинства, но неформално, поради карактерот на изборниот модел, следи за земја со солидна одразеност на етничката структура на населението во претставничкото тело.

КЛУЧНИ ЗБОРОВИ: *малцинства, изборна регулатива, екс ЈУ држави, резервирани места, понизок изборен праг;*

ВОВЕД

Современата наука за изборните системи меѓу повеќето прашања кои ја преокупираат, секако се вбројува и подрачјето кое се однесува на политичката партиципација и репрезентација на малцинствата. Во науката за изборните системи оваа материја се разгледува низ две преспективи – на малцински права и демократска стабилност. Според Славиша Орловиќ “статусот на малцинствата во земјата е земен како еден од индикаторите за демократските достигнувања и како еден од критериумите за аплицирање на европските стандарди. Партиципација на членовите на малцинските заедници во политичкиот живот на државата е важно, како за самите малцинства така и за државата. За малцинствата, поголемата нивна партиципација ја зголемува нивната репрезентација во релевантните тела и органи од легислативната и егзекутивната бранша. Ова го зголемува степенот на нивна интеграција во постојното општество овозможувајќи заштита на нивните интереси. За државата поголемата партиципација на националните малцинства во политичкиот и јавниот живот ја редуцира и превенира можноста од ескалирање на национален конфликт и го зголемува легитимитетот и нивото на демократија” (2015: 48). Токму поради овој факт, треба да се нагласи дека постои обемна литература, во која се елаборираат низа на стратегии, кои може да ја унапредат претставеноста на малцинствата, како значајна социо-демографска група, пред сè во претставничкото тело, како едно од најважните институции во секој еден демократски политички систем.

Клучната дистинкција, која се прави во науката за изборните системи, во поглед на претставеноста на малцинствата во законодавното тело, е потенцирањето на системот на пропорционална репрезентација за изборите во парламентот како инклузивен, додека мнозинскиот или “the winner takes all” моделот се доживува како исклучувачки (Duverger, 1951; Taagepera & Shugart, 1989). Но, според Бошлер (2007/8: 2), “географски концентрираните етнички малцинства во многу случаи би го преферирале мнозинскиот изборен модел, во нивните регионални упоришта, каде тие може да освојат повеќе места отколку според уделот на добиени гласови при употреба на пропорционалниот модел. Од друга страна, малцинствата кои се диспергирани низ целата земја го преферираат пропорционалниот модел.”

Анализирање на елементите на малцинска претставеност, во изборните правила на земјите кои настанаа на тлото на некогашна Југославија, во овој труд, воопшто не е случаен, бидејќи “сите земји од поранешна Југославија, институционализираа формални и неформални механизми за олеснување на малцинската репрезентација во парламентот. Признавањето и вклучувањето на малцинствата и различните етнички групи беше интегрален принцип на политиката на комунистичка Југославија. Иако пост-комунистичките власти во поранешна Југославија често ги редуцираа малцинските права, но сепак нивното формално признавање е поголемо од соседните земји” (Bieber, 2008a: 102-3).

Главниот дел, на овој труд, е организиран на начин да за секоја земја од поранешна Југославија, се даде осврт за структурата на нејзиното највисоко законодавно тело, да се посочи начинот на кој тоа се избира, да се посочат механизмите кој односната земја

ги користи за да промовира поадекватна претставеност на партиите на етничките малцинства во парламентот.

МАЛЦИНСТВАТА ВО ИЗБОРНИТЕ ПРАВИЛА НА ПОСТ ЈУГОСЛОВЕНСКИТЕ ДРЖАВИ

Со отпочнување на процесите на демократизација во раните 90-ти на XX век, во најголем дел од земјите на некогашна Југославија, Словенија, Хрватска, Србија, Македонија, беше воведен мнозински изборен модел (исклучок претставуваа Црна Гора и БиХ). Но, кон крајот на 90-те години на XX век, следувахе еден тренд на трансформација на претежно мнозинските изборни модели, кои беа белег на првите плуралистички избори во повеќето земји на Централна и Источна Европа, кон мешовит или пропорционален, па во оваа смисла и земјите на некогашна Југославија интервенираа со соодветни промени во тој правец, усвојувајќи го без исклучок пропорционалниот модел (Јовевска, 1999: 243).

Во поглед на регулирање на претставеноста на етничките малцинства, во изборните правила во земјите настанати на подрачјето на некогашна Југославија “најчест и најпопуларен механизам за промовирање на малцинската вклученост е резервирани места за малцинствата во парламентот. Словенија, Хрватска, Босна и Херцеговина, Косово (...) имаат загарантирани места врз основа на етничката припадност. Но, начинот на дистрибуција на овие места, сериозно варира. Резервираните места најчесто треба да обезбедат репрезентација на помалите малцинства кои не се способни да обезбедат репрезентација без вакви специјални мерки“(Bieber, 2008a: 112).

Но, земји како Црна Гора и Србија, на неколкуте последни изборни циклуси одлучија за партиите на малцинствата да неважат регуларните изборни прагови од 3% (ЦГ), односно 5% (РС).

Во оваа смисла, треба да се нагласи дека Република Македонија, е единствена земја од некогашна Југославија, која нема никакви механизми за промовирање на малцинска претставеност во Собранието, во сите досегашни изборни закони.

Словенија. “Словенечкиот Парламент е составен од два дома – Државен збор и Државен совет. Државниот збор е составен од 90 пратеника (...) Државниот совет е составен од четириесет претставници на работодавачите, вработените, занаетчиите, селаните, вонпроизводните дејности како и претставници на локалните заедници“(Đukanović, 2006: 518).

Изборите за Државниот збор на Република Словенија, се одвиваат според пропорционален систем со преференцијално гласање во 8 изборни единици,³⁰⁸

³⁰⁸Тоа се изборните единици Крањ, Постојна, Љубљана (Центар), Љубљана (Бежиград), Цеље, Ново место, Марибор и Птуј;

составени од 11 изборни округа. Мандатите се распределуваат на ниво на изборни единици (2/3) и на државно ниво (1/3). Во дистрибуцијата на мандатите учествуваат само партиите/листите кои го достигнале националниот цензус од 4%. Во осумте изборни единици мандатите се распределуваат според Дроор-овата квота, додека преостанатите недоделени мандати сразмерно се распределуваат на национално ниво според D'hondt. При оваа последна дистрибуција се бројат и гласовите од странство (види Zakon o volitvah v državni zbor (uradno prečiščeno besedilo).

Словенечкиот Закон за избори во Државниот збор предвидува за “автохтоните” малцинства – Италијанците и Унгарците, загарантирано по едно место во највисокиот законодавен дом на земјата (Đukanović, 2006: 518-19).

Изборите за двајца пратеници од националните малцинства (италијанското и унгарското), се организираат во две посебни изборни единици (т.е изборната единица за националните малцинства), а мандатите се дистрибуираат според т.н Борда систем.³⁰⁹ Припадниците на овие две малцинства имаат право на два гласа – за малцински кандидат и за преостанатите 88 кандидати, што претставува своевиден облик на позитивна дискриминација.

Сепак, што се однесува до случајот на Словенија, во поглед на малцинската претставеност таа е критикувана бидејќи “овозможува претставеност само на две малцинства – италијанското и унгарското – кои се сметаат за автохтони. Нивниот број е далеку помал, отколку другите малцинства во земјата, како Бошњациите или Србите, кои немаат парламентарна претставеност“ (Bieber, 2008a: 112).

Хрватска. “Хрватскиот Сабор од 1990 до 1997 се состоеше од Претставнички и Жупаниски дом” (Đukanović, 2006: 520). Жупанискиот дом беше укинат, а со тоа хрватскиот Сабор доби еднодомна структура. Во членот 72 од хрватскиот Устав се вели дека „Хрватскиот Сабор има најмалку 100, а најмногу 160 пратеници” (Ustav Republike Hrvatske, pročišćeni tekst).

На последните избори во Хрватска, од 2016, се избираа 151 пратеник, од кои 140 беа избрани според системот на отворени листи за кандидатите кои освоиле 10% од партиските гласови,³¹⁰ во 10 изборни единици, во кои се редистрибуираа 14 мандати, според D'hondt-овата секвенца на делители, при цензус од 5%. 3 мандати се избираа од т.н изборна единица за дијаспората. 8 пратеници се избираат од редот на малцинските заедници во земјата.

“Куриозитетот, во Хрватска, е тоа што дел од малцинските пратеници ја претставуваат не само својата туку и други етнички заедници. Хрватскиот уставен Закон за малцинствата и Изборниот законик резервираат од 1 до 3 места за

³⁰⁹Пребројувањето според Борда методот, означува избирање само на еден победник според рангирањата или приоритетите на гласачите.

³¹⁰Кандидатите кои освоија помалку гласови, беа селектирани според нивното рангирање на листата.

малцинствата поголеми од 1,5%, но всушност само Србите го исполнуваат овој цензус. Од преостанатите 5 места резервирани за малцинствата, само Унгарците и Италијанците имаат по едно место, а остантите малцинства ги сподедуваат остантите 3 места³¹¹“(Bieber, 2008a: 113).

Според истиот автор, за разлика од Словенија, каде унгарското и италијанското малцинство може да гласаат и за малцинската и за генералната листа, во Хрватска, “малцинствата имаат можност да избираат дали ќе гласаат за генералната листа на кандидати или за посебна малцинска листа, која содржи 8 резервирани места“(Ibid.,)

Србија. Во Република Србија, во раните деведесети, во ерата на Слободан Милошевиќ, само во 1990 изборите за Народната скупштина, беа одржувани според двоклучниот мнозински модел. На изборите 1992, 1993 и 1997 беше воведен пропорционален модел, со таа разлика што во 1997 бројот на изборните единици од претходните 9 беше зголемен на 29 (Đukanović, 2006: 524).

Актуелниот изборен модел беше утврден по демократските промени во земјата од 5-ти октомври 2000-та. Тогаш беше запазен пропорционалниот модел, но државата претставуваше една изборна единица, во која се редистрибуираат 250 мандати, при цензус од 5%, според D’hondt-овата секвенца на делители (Marković, 2007: 202). Овој модел е најдолго во примена, и до сега се одржани вкупно седум изборни циклуса (2000, 2003, 2007, 2008, 2012, 2014, 2016).

Високиот цензус од 5% во Србија, според овој изборен модел, предизвика огромни контраверзи, особено помеѓу политичките партии на етничките малцинства. Токму поради “Ефектите од примената на овој изборен модел веќе во својата втора примена, ги принуди дизајнерите да го укинат законскиот изборен праг за националните малцинства, а тоа всушност беше и прва промена на овој изборен модел“(Jovanović, 2011). Затоа со актуелниот Закон за избор на народните избраници во членот 81 се вели дека „Политичките партии на националните малцинства и коалициите на политичките партии на националните малцинства учествуваат во распределбата на мандатите и кога добиле помалку од 5% гласови од вкупниот број на бирачи кои гласале“. На последните избори од 2016 пет малцински партии, на Унгарците односно Словаците од Војводина (освоија 4 односно 1 мандат, соодветно),

³¹¹ Припадниците на чешкото и словачкото малцинство бираат 1 пратеник во Саборот. Припадниците на австриското, бугарското, германското, полското, ромското, романското, русинското, руското, турското, украинското, влашкото и еврејското бираат 1 пратеник во Саборот. Припадниците на албанското, бошњачкото, црногорското, македонското и словенечкото малцинство бираат 1 пратеник во Саборот. За повеќе види: член 17 од Zakon o izborima zastupnika u Hrvatski sabor pročišćeni tekst zakona NN 116/99, 109/00, 53/03, 69/03, 167/03, 44/06, 19/07, 20/09, 145/10, 24/11, 93/11, 120/11, 19/15 na snazi od 28.02.2015.

на Албанците од Прешевската долина (1 мандата) и две бошњачки партии од Санцак (вкупно 4 мандата), успеаа да освојат мандати.³¹²

Црна Гора. Оваа земја, од поранешна Југославија, заедно со БиХ, беше една од ретките која со отпочнувањето на процесите на плурализација и демократизација го применуваше пропорционалниот изборен модел. “Единствено во меѓувреме варираше бројот на изборните единици (1-14), и висината на изборниот праг од 3-4%“ (Ђукановиќ, 2006: 527).

Актуелниот изборен модел, предвидува државата да претставува една изборна единица, во која 81 мандат се дистрибуираат според формулата на D’hondt, при релативно низок цензус од 3%, и затворени листи (Zakon o izboru odbornika i poslanika Crne Gore).

Во изборното законодавство на Црна Гора, има елементи на “позитивна дискриминација за припадниците, на албанската, бошњачката и хрватската заедница”(Ђукановиќ, 2006: 528).

Во Црна Гора, од 1998, за албанското малцинство постоеше посебен електорален унит со пет резервирани места (четири од 2002). ОДИХР го критицираше црногорскиот систем, бидејќи гласачите во односната изборна единица, не беа само Албанци, ниту пак сите Албанци беа вклучени во таа посебна изборна единица. Овој модел, беше критициран бидејќи другите малцинства, како далеку побројното Бошњачко/Муслиманско, немаше сличен третман од страна на црногорскиот законодавец, кој повластуваше само едно малцинство – албанското.³¹³ Врз основа на забелешките на ОДХР, во септември 2011, овие места беа аболирани со амандманска интервенција во Изборниот законик на Црна Гора. Со измените на Изборниот закон, според Вујовиќ беше предвиден, “диференциран изборен цензус, така што покреј цензусот од 3% постои и цензус за малцинските партии од 0.7%, односно за партиите кои ја претставуваат хрватската национална заедница 0.35%“(96стр.). На последните избори, одржани 2016, Бошњачката партија го достигна цензусот од 3%, и со освоени 3,16% гласови, доби два мандата. Од трите албански коалиции само две го достигнаа цензусот од 0,7%, но само една од нив доби 1 мандат, како и Хрватската граѓанска иницијатива која го достигна цензусот од 0,35% (0,47) предвиден за хрватските етнички партии, добивајќи еден мандат.³¹⁴

Косово. Во 120 члениот Парламент на Косово, пратениците се избираат со отворени листи и пропорционален систем на претставување. И во Косово, како во

³¹²Резултатите може да се погледнат во: Избори за народне посланике Народне скупштине, 24. април 2016. године, <http://www.rik.parliament.gov.rs/izbori-za-narodne-poslanike-2016.php>

³¹³Поопширно за извештајот на ОДИХР во: “Republic of Montenegro, Parliamentary Election, 10 September 2006”, 28 December 2006, pp. 15–16.

³¹⁴Ова е според податоците публикувани во: <http://www.electionguide.org/elections/id/2657/>

Хрватска и Словенија, има загарантирани места (вкупно 20) за политичките ентитети на националните малцинства. Според косовската уставна рамка, 10 загарантирани места и отпаѓаат на српската заедница, а останатите места им припаѓаат по 4 на Ромите, Ашкалите и Египјаните, 3 на Бошњациите, 2 на Турците и 1 на Гораните. Уставот на Косово предвидува овие заедници да добијат и дополнителни места, според вкупниот удел на гласовите. Според Флориан Биебер (2008а: 114), “на практика само српската заедница покрај резервираните места може да освои дополнителни мандати според пропорционалната листа (другите заедници имаат помала шанса).“

Босна и Херцеговина. Станува збор за земја која има мошне сложен и комплексен изборен систем, кој е кохерентен на самиот политички систем, кој беше утврден во Дејтон 1995, а истиот во споредбената наука за современите политички системи е доживеан како систем без аналогича и е своевиден преседан.

На ниво на државата Босна и Херцеговина, но и на ентитетско ниво, највисокиот законодавен дом има дводомна (бикамералан) структура, бидејќи постои Претставнички дом и Дом на народите.³¹⁵

Мирјана Касаповиќ (2003: 196-7), смета дека одлуката за воведување на пропорционалниот изборен систем, во повеќемандатни изборни единици, во кои се доделуваат не само мандати според пропорцијата, туку и компензаторни, е во согласност со сложениот двоентитетски систем на земјата. За разлика од другите земји на некогашна Југославија, кои најчесто ја користат D’hondt-овата, во БиХ за редистрибуција на мандатите и на државно и на ентитетско ниво се користи Sainte Laguë методата, при цензус од 3%. Компензаторните мандати, според Флорина Биебер (2004: 31-47), имаат за цел да обезбедат рамноправна претставеност на сите три уставотворни народи – Бошњациите, Србите, Хрватите, во сите претставнички институции на системот, во услови кога сеуште не е обезбеден нивниот повраток, во некои делови на територијата на БиХ.

Вака утврдениот изборен модел на БиХ, во себе содржи определени дискриминаторски елементи, по однос на т.н неуставотворни народи, во прв ред по однос на пасивното избирачко право за изборот на трочленото Претседателство на БиХ и Домот на народите на Парламентарното собрание на БиХ. “Проблемот на исклучување и вклучување, можностите да бираш и да бидеш биран, останува да биде

³¹⁵Во *Парламентарното собрание на БиХ, Претставничкиот дом*, брои 42 члена, од кои 28 претставника се избираат од Федерација БиХ, а 14 од Република Српска. *Домот на народите* брои 15 члена, од кои по 5 Бошњаци и 5 Хрвати, кои ги делегира бошњачкиот и хрватскиот кокус во Домот на народите на Претставничкото собрание на Федерацијата БиХ, а 5-те српски делегати, ги делегира Народното собрание на РС. *Izborni Zakon Bosne i Hercegovine (Neslužbeni prečišćeni tekst)* https://www.izbori.ba/Documents/documents/ZAKONI/Izborni_zakon_PRECISCENI TEKST-bos.pdf

отворена во БиХ, дури и по пресудата Сејдиќ-Финци (пресудата на Европскиот суд за човекови права во Стразбур 2009 по поднесокот на Дерво Сејдиќ и Јакоб Финци кои како припадници на националните малцинства им е забрането да учествуваат на изборите за Претседателството на БиХ и Домот на народите на БиХ)“ (Orlović, 2017: 44). Сепак, судот во пресудата ги зеде во предвид специфичните општествени и политички околности во кои е донесен Уставот на БиХ, како и деловите од Дејтонскиот мировен договор, и целите кој со тој Устав се сакаа да се постигнат, а тоа беше прекинот на судирите во БиХ, и воспоставување на принципот на рамнотежа во конституирањето на државните органи преку заштита на виталните интереси на трите конститутивни народи. Но напоредно, нагласи дека правењето на разлика по основ на нечие етничко потекло е посебно тежок облик на расна дискриминација, која бара посебно внимание и ангажирање на органите во нивното спречување.

Република Македонија. Од сите погоре споменати држави на некогашна Југославија, Република Македонија, е единствената земја која во сите досегашни изборни закони, немаше никакви посебни правила, во врска со претставеноста на малцинствата во Собранието на РМ. Независно од овој факт, сепак во сите досегашни изборни циклуси, во македонскиот Парламент, постоеше задоволителна одразеност на етничката структура на населението.

“Собранието на РМ се избира на општи, непосредни и слободни избори со тајно гласање. Според Уставот, тоа брои од 120 до 140 пратеници, меѓутоа со закон е определен сегашниот состав да брои 120 пратеници“ (Ванковска, 2007: 235).

Некој автори во РМ, сметаат дека во изминатата четврт деценија од македонската независност неможе да се говори за стабилен и втемелен изборен систем кој бил конзистентно практикуван во еден подолг период (Ibid.). Овој факт е резултат на промените на изборниот модел на Република Македонија “од двокоружен мнозински применет во едномандатни изборни окрузи (1990), преку некаков вид на комбиниран (мешовит во 1998), до примена на пропорционален изборен модел во шест изборни региона (2002)“ (Vieber, 2008b: 19).

Ефектите од примената на овие изборни модели по однос на претставеноста на етничките заедници кои се наведени во Преамбулата на Уставот на РМ (Албанци, Турци, Роми, Срби, Бошњаци, Власи) може да се сублимира на следниов начин:

-Бидејќи политичките права во РМ беа сведени на избирачкото право, се создаде длабока етнизација во македонското општество што резултираше со политичко организирање и гласање по етничка основа, кое сепак делумно беше премостено на последните одржани избори во Република Македонија 2016, кога солиден дел од албанската етничка заедница во земјата, за првпат во значителен број гласаше за македонска етничка партија (СДСМ);

-Албанската и ромската етничка заедница беа повластени од сите досега применувани модели поради нивната добра концентрираност и во некогашните едномандатни

единици, кои се применуваа 1990, 1994, 1998, но и во шесте изборни региона кои беа воведени 2002 со напоредното воведување на пропорцијата;

-Другите уставотворно наведени народи во Преамбулата, турскиот, српскиот, бошњачкиот и влашкиот, имаа перспектива за пласман во македонското претставничко тело по измените во изборните правила од 2002. Нивната застапеност во Собранието не се должеше на воведување на некакви *формални* механизми, како загарантирани места или пониски прохибитивни клаузи кога беше воведен пропорционалниот модел, туку како резултат на *неформално* востановената пракса за коалирање со двете водечки македонски партии ВМРО ДПМНЕ и СДСМ.

Сепак, во РМ постоеја определени иницијативи за воведување на загарантирани пратенички места во Собранието, за они етнички заедници кои не се над 20% (како што е албанската етничка заедница според Охридскиот рамковен договор), но оваа иницијатива не се ефектуираше на практика, со што РМ остана да биде единствена држава од некогашна СФРЈ која продолжи да ги претпочита неформалните механизми за подобра претставеност на малцинските заедници, отколку истите да ги формализира преку воведување загарантирани мандати или пониски изборни прагови за малцинските партии или листи.

ЗАКЛУЧОК

Од погоре направената анализа, на изборните модели на земјите од некогашна Југославија, може да се констатира дека во поглед на унапредување на малцинската претставеност во највисокиот законодавен дом, се следат следниве доминантни стратегии:

-Електоратот на малцинствата ги дава своите глосови во свој посебен изборен дистрикт. Во оваа група на земји спаѓаат Словенија и Хрватска.

-Партиите на етничките малцинства, се натпреваруваат со другите политички партии, во иста изборна единица, но за нив не важат регуларните изборни прагови. Оваа е случајот со Црна Гора и Србија.

-Во екстремно етнифицираните политички системи, каде што етничката репрезентација доминира во сите сфери на етничката конкурентност, какви што се Босна и Херцеговина и Косово, пропорционалниот изборен модел е формулиран на начин да гарантира места за сите етнички партии. Затоа во БиХ беа воведени компензаторни места, а во Косово, и покрај постоењето на 20-те загарантирани места, косовската уставна рамка предвидува помалите заедници да освојат и дополнителни места, според вкупниот удел на гласовите добиени според пропорционалната листа, а на практика тоа евентуално може да им успее само на Србите.

-Република Македонија претставува случај *suī generis*, бидејќи никогаш во своето изборно законодавство немаше посебни мерки за подобра претставеност на партиите на етничките малцинства. Независно од овој факт, сите собраниски состави во плурализмот имаа солидна одразеност на етничката структура на населението во македонскиот Парламент.

РЕФЕРЕНЦИ

1. **Bieber, F. (2004).** Institucionaliziranje etničnosti: postignuća i neuspjesi nakon ratova u Bosni i Hercegovini, na Kosovu i u Makedonija. *ForumBosnae (specijalno izdanje)*, broj 25/04, Sarajevo, 31-47.
2. **Bieber, F. (2008a).** Regulating minority parties in Central and South-Eastern Europe. In B.Reilly and P.Nordlund (Eds.), *Political Parties in Conflict Prone Societies*, 95-126.
3. **Bieber, F. (2008b).** Power-Sharing and the Implementation of the Ohrid Framework Agreement. In F. Bieber (Eds.), *Power-Sharing and the Implementation of the Ohrid Framework Agreement*. Skopje: Friedrich Ebert Stiftung Office in Skopje.
4. **Bochsler, D. (2007/8).** Electoral Rules and the Representation of Ethnic Minorities in Post-Communist Democracies. *European Yearbook of Minority Issues*, No. 7, 153-80.
5. **Duverger, M. (1951).** *Les partis politiques*. Paris: Colin.
6. **Đukanović, D. (2006).** Izborni sistemi u zemljama nastalim na području nekadašnje Jugoslavije. *Međunarodna politika*, Vol. LVIII, br. 4, 513-536.
7. **Jovanović, M. (2011).** Redizajniranje izbornog sistema Srbije – jedan neuspeo pokušaj. U Z. Stojiljković i D. Spasojević (Ur.), *Preporuke za izmenu izbornog zakonodavstva u Srbiji*. Beograd: National Democratic Institute for International Affairs, 21-30.
8. **Јовевска, А. (1999).** *Изборните концепти во теориите на демократијата*. Скопје: Институт за социолошки и политичко-правни истражувања.
9. **Kasapović, M. (2003).** *Izborni leksikon*. Zagreb: Politička kultura.
10. **Marković, R. (2007).** Ustav Republike Srbije – kritički pogled. U R. Marković i D. Brččin (Ur.), *Ustav Srbije – kritička analiza*. Beograd: Beogradski forum za svet ravnopravnih.
11. **Orlović, S. (2015).** Consociational experiments in the Western Balkans: Bosnia and Herzegovina and Macedonia. *New Balkan Politics Issue* 17, 29-50.
12. **Taagepera, R. & Shugart, M. S. (1989).** *Seats and Votes. The Effects and Determinants of Electoral Systems*. New Haven, London: Yale University Press.
13. **Vujović, Z.** *Izborni i partijski sistem u Crnoj Gori*. Podgorica: CEMI, Studio Mouse.
14. **Ванковска, Б. (2007).** *Политички систем*, Скопје: Бомат.

ДРУГИ ИЗВОРИ

-Izborni Zakon Bosne i Hercegovine (Neslužbeni prečišćeni tekst):

https://www.izbori.ba/Documents/documents/ZAKONI/Izborni_zakon_PRECISCENI_TEKST-bos.pdf

-Избори за народне посланике Народне скупштине одржани 16. Март 2014. Резултати:http://www.rik.parlament.gov.rs/cirilica/Rezultati/Izbori%202014%20Tabela1_konacna.pdf

-ODIHR, ‘‘Republic of Montenegro, Parliamentary Election, 10 September 2006’’, 2 8 December 2006.

-State Electoral Commission of Montenegro, Montenegrin parliamentary election, 2012. <http://www.electionguide.org/elections/id/2657/>

-Ustav Republike Hrvatske, pročišćeni tekst NN 56/90, 135/97, 8/98, 113/00, 28/01, 41/01, 55/01, 76/10, 85/10, 05/14.

-Zakon o izborima zastupnika u Hrvatski sabor, pročišćeni tekst zakona NN 116/99, 109/00, 53/03, 69/03, 167/03, 44/06, 19/07, 20/09, 145/10, 24/11, 93/11, 120/11, 19/15 na snazi od 28.02.2015.

-Zakon o izboru odbornika i poslanika Crne Gore:

http://www.dik.co.me/regulativa/Zakoni/zakon_o_izboru_odbornika_i_poslanika.pdf

-Zakon o volitvah v državni zbor (uradno prečišćeno besedilo) (ZVDZ-UPB1), Strana 11223.

MENDIMI POLITIK I IMANUEL KANTIT

Nysret HOXHA

PHD CANDIDATE IN PEDAGOGY

Email: nysret.hoxha@kosovopolice.com

ABSTRAKT

Në sferën politike Kanti ka kontribuar me shkrimet që ndërlidhen me liberalizmin dhe republikanizmin. Është për tu vlerësuar kontributi i posaçëm i Kantit në promovimin dhe elaborimin e të drejtave të njeriut. Vend të posaçëm në filozofinë e Kantit zë qasja filozofike ndaj paqes së përhershme. Në aspektin e mendimit juridik, si bazë për konsolidimin e së drejtës dhe arsye për ekzistimin e saj e konsideron lirinë. Relevancë të posaçme ka ideja e Kantit mbi kozmopolitizmin dhe paqen e përhershme e cila ide mund të jetë substart për lindjen e globalizmit.

Në kuadër të kësaj teme, do të bëhet një qasje analitiko-kritike e filozofisë së Kantit, lidhur me liberalizmin dhe republikanizmin si opsione jo demokratike.

Fjalë kyçe: Kanti, liberalizmi, republikanizmi, liria, demokracia.

KANT'S POLITICAL OPINION

In the political sphere, Kant has contributed to the writings that relate to liberalism and republicanism. Kant's special contribution to the promotion and elaboration of human rights is to be evaluated. A special place in Kant's philosophy is the philosophical approach to everlasting peace. In terms of legal opinion, as a basis for the consolidation of the right and grounds for its existence, it considers the freedom. Particular relevance is Kant's idea of cosmopolitanism and everlasting peace which the idea may be substandard for the emergence of globalism. Within this topic, an analytical-critical approach to Kant's philosophy, about liberalism and republicanism will be made as non-democratic options.

Key Word's: Kant, Liberalization, Republicanism, Freedom, Democracy

HYRJJE

Immanuel KANT, lindi në vitin 1724 në qytetin e vogël në Königsberg të Prusisë, dhe vdiq në vitin 1804. Rrjedh nga një familje e varfër fshatare me tradita religjioze, dallohet me interpretimin e etikës si kategori filozofike, kishte përgatitje superiore në matematikë, filozofi dhe në shkencë natyrore. Ishte ndër filozofët e parë që kanë bërë distinkcion mes logjikës dhe mendjes. Dallohet për shkrimet e tij si:

Ideja e historisë së përgjithshme e orientuar në krijimin e rendit të civilizuar botëror, Kritika e mendjes së pastër, Kritika e forcës së gjykimit, Kritika e mendjes praktike, paqja e përhershme etj.

Në fokus të filozofisë së Kantit ka qenë njeriu si individ e drejta të cilën e ndërlihdh me nocionin e lirisë e cila determinohet nga interaksioni me të tjerët.

Nocioni i drejtësisë për Kantin është konglomerat i lirisë, liria si shprehje ka prejardhjen nga gjuha Greke *Libertas*, që në kuptimin e përgjithshëm do të thotë *të jesh i lirë*, i pa kufizuar i pa robëruar që nënkupton se subjekti mund të veproj pa imponim.

Vend të posaçëm në filozofinë e Kantit zë edhe definimi i lirisë politike e cila shpesh herë ka qenë shkak i revoltave popullore.

1. LIBERALIZMI

Shprehja liberalizmi vije nga (*frëngjishtja- libertum = mendje e lirë, fjalori politik*). Është ideologji etiko sociale e shek. XVII, e cila e konsideron lirinë si shmangie apo mungesë e sanksionit (ligjit) në llogaritë të vullnetit të lirë (libertum arbitrum).

Liberalizmi si sistem i të menduarit, konsiston në pavarësinë e individit, një nga burimet e veta nxjerr tolerancën. Toleranca duhet të manifestohet në durueshmëri të palës që mendon dhe vepron ndryshe nga të tjerët nga se garantimi i mendimit të ndryshëm është vlerë universale.

Tolerant mund të jetë vetëm ai që ka pushtet, ashtu që toleranca vendin e vetë dhe realizimin mund ta arrijë në lëminë e politikës. Kërkesat e tilla për pluralizëm dhe mendim të ndryshëm gjegjësisht predikim të lirë të fesë paraqet një nga qëndrimet imanente të Liberalizmit. Nga kjo besohet se toleranca është asociacioni i parë në përkujtim të Liberalizmit (*P. Szabolcs, Liberalismund the Limits of Multiculturalism, Tischner Debats Online e qastshme www.erazm.uw.edu.pl*).

Toleranca si ideal dhe vlerë e pa kontestueshme mund të kuptohet në dy forma:

Në njërin anë si bazë për të kuptuar tjetrin dhe të ndryshmen në dallueshmërinë dhe të drejtën për të zgjedhur në vendim marrje, dhe e kundërta toleranca shikohet si e kundërt e të kuptuarit, me qëllim të qasjes kritike për zgjedhjen e tjetrit si dhe konceptin e jetës së mirë (W. Kymlica, 2004).

Në kontestin e marrëdhënive ndërkombëtare liberalizmi është ndarë në katër segmente: Liberalizmi republikan, liberalizëm sociologjik, liberalizëm i ndërvarësisë dhe liberalizmi institucional (Jakson dhe Sörensön, 2010:98).

Liberalizmi si fenomen politik ndërlihdhet me virtyte të larat që janë tejet relevante për shoqërinë si Filantropija (dashuria ndaj njerëzve), egalitarizmi (barazia midis njerëzve) dhe meliorizmi si mundësi e prosperitetit njerëzor. Njeriu për të arritë synimet e veta është e

domosdoshme që interaktiviteti i tij me të tjerët të zhvillohet në parimet e arsyeshmërisë. Në filozofinë e Kantit individualizmi zë vend qendror, me qasjen Kopernikane, Kanti vendos njeriun në qendër të botës.

2. LIRIA

Liria është temë e përrjetshme dhe ideal i njerëzisë. Për më tepër liria është zemra e filozofie politike liberaliste (Waldron, J. 1987). Liria është aftësi njerëzore për të gjetë zgjidhje arbitrare dhe si e tillë është relative, as njëherë absolute, përndryshe nuk do të ekzitonin institucionet policore gjyqësore etj. Dikur liri konsiderohej mundësia për participim në jetën publike, pjesëmarrjen në vendimet politike, ndërsa definimi modern i lirisë prezumon sferën e lirë nga ndikimi i jashtëm konkretisht nga pushteti shtetëror. Sipas Kantit liria është antinomi e mendjes së pastër, diçka që nuk mund ta njohim teorikisht por mund të perceptohet, duhet të dihet se ekziston (nëse ekziston). Liria është ide e mendjes spekulative për mirësitë e së cilës ne apriori e dimë edhe pse nuk e shohim se ajo është kusht i ligjit moral (Kant, I. 1979). Kanti mendonte se Liria nuk mund të (ndjehet) përmes shqisave, por mund të imagjinohet me mendjen praktike. (Barisic, P., 1979). Kanti vë theksin se njeriu posedon mendje dhe liri, si i tillë (me mendje të lirë), njeriu as njëherë nuk mund të trajtohet si mjet apo instrument për arritjen e çfarëdo qëllimi. (Kant, I., 1979).

Qëndrimi i Kantit lidhur me njeriun si qëllim në vete e jo mjet në shërbim të tjerëve, krijon bazë të mirë mbi themelimin e të drejtave të njeriut, me idenë se të gjitha qeniet njerëzore kanë të drejtë në liri dhe drejtësi. (Knizanian, M., 2001).

Ideja mbi lirinë është një nga themelet e filozofisë së Kantit, si e tillë është burim i një të drejte që secilit duhet ti takoj në themelet e të qenit njeri (Kant, I., 1999)

Paqja e brendshme dhe ajo ndërkombëtare mund të arrihet me kufizimin e arbitraritetit të pushtetit dhe institucioneve me autorizime të posaçme (policia, ushtria inspektoratet e tj.). Kjo qasje zanafillën e vetë e ka nga filozofët mesjetar si Kanti pastaj Montesqye, Locku, të cilët mendonin se sjellja e njeriut duhet të jetë në funksion me logjikën njerëzore. Kanti mendonte se “duhet të unifikohen parimet universale të së drejtës, ashtu që liria individuale mund të kufizohet vetëm deri në masën që është e domosdoshme në mënyrë që të tejkalohet mundësia që liria e një subjekti të vë në sprovë lirinë e tjetrit” (Kant, I., 1991).

Filozofia e Kantit ka për synim të kuptuarit e drejtë të lirisë. Në filozofinë e Kantit shteti si subjekt juridik shkakun e ekzistencës së tij e arrin me faktin se garanton të drejtën si mjet për realizimin e lirisë. Kanti mendonte se e drejta (ligji) është mekanizëm i kufizimit të lirisë absolute për secilin, duke e kushtëzuar që të jetë në pajtueshmëri me lirinë e tjerëve. “Nga fakti që çdo kufizim i lirisë nënkupton robëri, Kanti prezumon se rendi qytetar paraqet marrëdhënien e njerëzve të lirë me detyrimet ligjore.” (Basta, D., 2001). Njeriu si qenie e logjikshme pretendon prosperitet ndërsa në sferën politike anon kah rendi qytetar që bazohet në parime të drejtësisë, barazisë, lirisë dhe vetëvendosjes së individit. Vendi i së drejtës (ligjit), qëndron në ndërgjegjen e përbashkët të popullit (Savinji, F., 1998).

Për Kantin liria është pjesë konstituive e autonomisë morale, kurse morali i kundërvihet drejtpërdrejt kërkimit të kënaqësisë apo lumturisë (realisht nuk mund të zbavitemi pa shkelur normat morale). Me lumturi nuk duhet të prezumohet përmbushja e preferencave

dhe dëshirave personale, njeriu mund të arrij lumturinë pasi që të përmbush obligimet ndaj vetes dhe ndaj të tjerëve. Kanti ndanë lirinë, në liri të brendshme, që ka të bëjë me qasjen e individit ndaj vetvetes (qasje intrapersonale), e cila kufizohet me norma morale dhe lirinë e jashtme që ndërlihet me interaktivitetin me të tjerët e që kufizohet me norma ligjore. Ideali për të cilin përcaktohet Kanti në analizën e “përdorimit publik të mendjes” është pikërisht ideali i lirisë në kuptimin se përdorimi i mendjes duhet të funksionon pa kufizime, i lirë nga çfarëdo presioni.

Kanti mendonte se mirëqenia individuale dhe kolektive mund të realizohet në një sistem të shtetit republikan, një sistem të tillë Kanti e justifikonte me ndarjen e pushteteve në ekezekutiv, legjislativ dhe gjyqësor, në këtë formë mendonte Kanti se do të pamundësohet arbitrarizmi dhe pushteti do të funksionoj në mënyrë më racionale.

Kulminacioni i mendimit politik dhe filozofisë së Kantit arrihet me qasjen e tij ndaj së drejtës, ku ai mendonte se shteti arrin qëllimin e vetë të ekzistimit me faktin se garanton të drejtën si mekanizëm të lirisë, ai mendonte se e drejta është kufizim i lirisë për të gjithë në bazë të qenit kompatible dhe e pranueshme me lirinë e secilit (Basta, D., 2001).

3. SHTETI DHE E DREJTA

Shteti liberal është si rezultat i zvogëlimit të vazhdueshëm të pushtetit arbitrar absolutist i cili ishin aktuale në shek. XVII. (Bobbino, N., 1992).

Kanti sikur se edhe Hobsi, Locke dhe Rosseau përcaktohej për rregullimin shtetëror përmes kontratës shoqërore, ku sipas kësaj teorie shoqëria konsiderohet si rezultat i marrëveshjeve mes individëve, të cilët bashkohen që ti mbrojnë të drejtat e tyre të natyrshme. Në këtë mënyrë shteti liberal definohet si rezultat i marrëveshjes racionale mes individëve me qëllim të krijimit të sigurisë personale.

Sipas Kantit, shteti duhet të ketë rendin qytetar të rregulluar me kushtetutë republikane, sepse vetëm në këtë mënyrë mund të sigurohet paqja e përhershme. Ai gjithashtu, shpreh qëndrimet e veta që e drejta e popujve duhet të bazohet në federalizëm të shteteve të lira. Mendimi i tij ishte se federata paqedashëse siguron të drejtën inkluzive të çdo shteti e në asnjë mënyrë ekskluzivitet (Demonchonok, 2007).

Shumë analistë që kanë hulumtuar filozofinë e Kantit janë të mendimit se teoria e Kantit mbi republikën ofron zgjidhje parciale sepse ajo është e dizajnuar vetëm për zgjidhjen e problemeve të brendshme e jo për tu siguruar nga jashtë. Ai mendonte se individi duhet ti imponoj vetes shtetin në mënyrë që të jetë i lirë (i sigurt-i mbrojtur), gjithashtu edhe shtetet duhet ti imponojnë vetes federatën në mënyrë që të jenë të lira, (Hinsley. F.H, 1963:66). Kanti shpreh bindjen se bota e ardhshme në të cilën dominojnë shtete liberale do ti mundësojnë shteteve tjera që të liberalizohen (Dendney dhe Ikenbery,1991: 96-97).

Kanti ishte i bindur se raportet anarkiste shkaktojnë mosbesim, i cili do të rezultonte me luftë ai paramendoj një kontratë paqësore hipotetike-kontratë me të cilën do të shtohet mirëbesimi, respekti midis shteteve me qëllim të shmangies nga lufta. Ideja e Kantit që shtete të arrijnë një konventë e cila do ti bashkonte dhe të cilët përmes paktit do të obligoheshin për realizimin e paqes së përhershme (Doyle, M.W., 2012).

Në aspektin e rregullimit shtetëror sipas filozofisë liberale barazia është segment i posaçëm dhe parim bazë për rregullimin e raporteve në shoqëri. Won Mises një nga studiuesit e

liberalizmit konsideron se të gjitha dallimet midis njerëzve janë artificiale (L. Von Mises, 1985). Dallimet e tilla nuk kanë të bëjnë me dallimet e lindura për të cilat duhet të jemi të vetëdijshëm për dallime të pa tej kalueshme (dallimet biologjike).

3.1. ORGANIZIMI POLITIK NË SHTETIN LIBERAL

Shteti është forma më dominante e organizimit të një shoqërie bashkëkohore në aspektin politik. (F. Fukajama:1994).

Shteti liberal duhet të funksionoj duke injoruar të gjitha dallimet në mes të qytetarëve si në aspektin e fesë, kulturës, etnisë, emancipimit gjithashtu edhe dallimet sociale pra nga aspekti ekonomik. Ndryshimet e rendit në shtet zhvillohen paralelisht me krijimin dhe zhvillimin e liberalizmit. Nga kjo kuptojmë se ekziston një raport interference në konceptin e shtetit modern i cili një pjesë të funksionalitetit të tij e ka nga idetë dhe parimet liberaliste. Pikërisht këtu qëndron edhe paradoksi i liberalizmit ku nga njëra anë paraqitet si teori politike gjegjësisht filozofi utopike, ndërsa në anën tjetër është lëvizje politike që pretendon të gjej aplikueshmëri në jetën praktike.(Rodin, D., 2007).

Shteti liberal është organizatë politike në të cilën modifikohet koncepti klasik mbi sovranitetin e pa kufizuar të shtetit duke u zëvendësuar me sovranitet të qytetarit.

Njëri ndër filozofët anarho kapitalist Marry Rothbarda, mendon se shteti nuk duhet fare të ekzistoj. Ai thotë se jemi mësuar me ekzistimin e shtetit, ky institucion është një konstrukt historik, produkt i ngjarjeve gjatë historisë e jo diçka që është i domosdoshëm që apriori është nevojshëm për ruajtjen dhe mbrojtjen e individit dhe lirisë së tij.

Në aspektin e krijimit të një shteti ideal Kanti proncohet për republikë univerzale të bazuar në parimet e vlerave etike dhe ka paraqitur nocionin “bashkësi etike”.

Qëllimi final i filozofisë së Kantit ishte ndërprerja apo shfuqizimi i gjendjes së luftës dhe formimi i republikave federale. Sipas Kantit, paqja është obligim moral. Shteti është kuptuar si e keqe domosdoshme e cila duhet sa më pakë të bëjë ndërhyrje në aktivitete të subjekteve, qëndrimi liberal është për një shtet me ndikim ultraminimal.

4. TË DREJTAT E NJERIUT NGA FOKUSI FILOZOFIK I KANTIT,

Njeriu si qenie e vetëdijshme në aktivitete jetësore mbështete në moralitet. Ideja mbi moralin ende mbete në dimensionet e së kaluarës, ndërsa aplikimi i normave morale është reduktuar në masën e ndershmërisë dhe mirësjelljes që ngjanë në moral që i takon civilizimit (Kant, I., 1974). Ngjarjet aktuale as njëherë nuk e kanë injoruar çështjen apo nevojën për ekzistimin e moralitetit.

Duke e pasuar metodën e Kantit të kriticizmit, lidhur me rëndësinë e të drejtave të njeriut, vërejmë se ato kanë funksion normativ në nivel global, njëkohësisht janë kriter për vlerësimin e nivelit të civilizimit të një populli.

Në filozofinë e Kantit ekzistojnë tri lloje të së drejtës e që kanë cilësi të përbashkëta:

E drejta natyrore që në vete ngërthen lirinë; e drejta Kosmopolitane që ka të bëjë me nikoqirizëm (mikpritje); dhe e drejta kundër monarkut që nënkupton përdorimin publik të mendjes.

Kanti në metafizikën e moralit (Kant, I., 1993), lirinë e definon si të pavarur nga vullneti i dikujt tjetër, e cila e detyron të koekzistoj me lirinë e të tjerëve. Kanti lirinë e konsideron si të drejtë të pa tjetërsueshme të pa ndashme nga qenia e tij. (Kant, I., 1993).

Për tu bërë me e respektuar gjegjësisht më e fuqishme e drejta e njeriut mbrohet me norma ndërkombëtare.

Relevancë të posaçme në filozofinë e Kantit ka qasja e tij ndaj të drejtës kosmopolitane ku, ai përshkruan se si e drejta e qytetarit botëror duhet të kufizohet në kushtet e Hospitalitetit të përgjithshëm ku me hospitalitet Kanti nënkuptonte mikpritjen, kërkesa minimale e mbrojtjes së lirisë së jashtme të njeriut dhe të konstituohet e drejta e çdo emigranti në shtetin që nuk i përkiste, që i huaji të mos jetë i pranuar me armiqtësi.

Kanti konsideronte se çështja e të drejtave të emigrantëve në shtetin e huaj nuk ka të bëjë me ndjenjat psikologjike të filantropisë, por kjo çështje duhet të jetë e rregulluar me norma juridike ndërkombëtare. (Kant, I., 1993).

Kanti mund të konsiderohet si i nismëtar që ka kërkuar që e drejta kozmopolitane të jetë e drejtë pozitive (e aplikueshme), me këtë qasje Kanti tejkalon aspektet tradicionale të së drejtës ndërkombëtare që për subjekt juridik pranon shtetin.

Qasja e Kantit ishte se qytetari nuk do të duhej të revoltohet kundër shtetit por kundër pushtetit me të drejtën për përdorim publik të mendjes. Përdorimi publik i mendjes është çështje e të drejtave të njeriut e cila nuk guxon të vihet në rrezik. Ai nuk ishte për lëvizje revolucionare të gjitha reformat e shtetit republikan i mbështet në metoda pacifiste me përhapjen e shpirtit të lirë (Kant, I., 1974).

Zanafilla e të drejtave njerëzore buron nga filozofia liberale e Lokut, Rusos dhe pikëpamjet iluministe të Kantit.

4.1. LUFTA DHE TË DREJTAT E NJERIUT SIPAS KANTIT

E drejta ndërkombëtare publike, ruajtjen e paqes e gjen në sundimin e së drejtës gjegjësisht funksionimin e shtetit ligjor. Këtë çështje Kanti e ka elaboruar në Metafizikën e moralit dhe Paqen e përhershme.

Rëndësi të posaçme ka mendimi i Kantit, lidhur me rrethanat e së drejtës ndërkombëtare, ku thekson se: ‘raportet ndërshtetërore që nuk janë të rregulluara me të drejtën publike njësoj janë të pa drejtë sikur edhe gjendja natyrore në të cilën qytetarët kanë jetuar para krijimit të shoqërisë së qytetëruar. (Kant, I., 1974). Ai mendon se shteti duhet ti siguroi së paku dy të drejta themelore për individin, që janë primare dhe të pa tjetërsueshme lirinë dhe të drejtën në pronësi. Kanti mendonte se normat e nxjerra nga populli apo vetë autonomia e popullit i jep shtetit atributin e subjektit moral, pikërisht për këtë Kanti në Veprën Paqja e përhershme, sqaron se shteti nuk është pronë me të cilën dikush mund të disponoj sipas diskrecionit të vetë, por ajo është bashkësi e njerëzve që askush nuk mund ta komandoj as ta disponoj përveç sovranit (Kant, I., 1974).

Ai mendonte se çdo shtet ka sovranitetin e vetë dhe “as një shtet nuk guxon të ndërhyjë dhunshëm në rendin dhe drejtimin e shtetit tjetër” (Kant, I., 1974), ai përcaktohej për intergritetin, dhe sovranitetin e çdo shteti dhe çdo populli.

4.2. TË DREJTAT E NJERIUT SI PJESË KONSTITUIVE E SË DREJTËS

Liria si fenomen qendror në filozofinë e Kantit, ndahet në liri juridike dhe etike pajtueshmëria midis ligjeve juridike dhe aktiviteteve të njeriut e bënë veprimin të jetë legal. Veprimi moral është i tillë kur dëshira apo vullneti jon është i determinuar nga ligjet e mendjes. Të gjitha obligimet juridike duhet të jenë në korrelacion me normat morale. (Kant, I., 1993)., sepse e drejtë obligative dhe morale është të respektohen ligjet juridike (Basta, D., 1997). Nëse të drejtat e njeriut konsiderohen si norma juridike atëherë ato duhet të jen ekspeditues (udhërrëfyes) të së drejtës, nëse të drejtat njerëzore janë ligje morale atëherë ato nuk mund të jenë të detyrueshme. Të drejtat njerëzore duhet të jenë ose norma juridike ose detyrime morale.

Të drejtat e njerëzore nuk janë vetëm kriter formal të çdo sistemi shtetëror por janë të definuara dhe të përcaktuara me aplikueshmëri universale, ato me saktësi përcaktojnë se cilat vlera njerëzore duhet ti respektoj shteti. Në aspektin konstitiuv të legjislacionit këto të drejta në mënyrë ontologjike përcaktojnë interesat e njeriut duke kërkuar respektim e rreptë të tyre.

Kanti mendonte se sikur të drejtat e njeriut të ishin norma juridike që të kenë rëndësi obligative në të gjitha shtete atëherë do të duhej të ekzistoj edhe pushtet qendror që do të nxirrte ligje, të kontrollonte zbatimin dhe gjykimin në raste të kontesteve, dhe pikërisht kjo rrethanë ishte argument i Kantit kundër republikës botërore.

Kantit dallohet edhe me pikëpamjet e tij për tolerancë kosmoplitane si mundësi reale që njerëzit të mos ndihen të huaj askund ai edhe pse ishte i vetëdijshëm për situata që mund të krijohen në shtetin republikan gjithëpërfshirës ku së pari një organizatë e tillë do të ishte jo funksionale, me rrezik permanent nga separatizmit dhe detyrimisht do të shpinte në tirani. (prandaj në këtë segment kishte në kolizion mendimesh) (I. Vukovic:2006).

PËRFUNDIME

Kanë kaluar më shumë se dy shekuj nga vdekja e Kantit, teoritë dhe pikëpamjet filozofike të Kantit ende janë aktuale. Ishte intelektual i fuqishëm i cili tejkaloi dimensionet e filozofisë klasike. Ai ndryshoi qasjet e deriatëhershme të njohur si ‘rregulla e artë’, i njohur si parim themelor i moralit me imperativ që rekomandon “Trajto të tjerët ashtu si dëshiron që të tjerët të trajtojnë ty”, sipas Kantit ky rregull është vdekje morale pasi që le njeriun në mëshirën e psikes në bazë subjektive të secilit individ. Kanti me të drejtë e kritikon këtë rregull duke pyetur nëse individ mund të jetë mazohistë dhe ti përmbahet rregullës së artë.

Në aspektin filozofisë politike ai kishte qasje pragmatike, shtetin e mendonte si mekanizëm që siguron balancim të lirive sepse sa më shumë i jepet liri një subjekti aq më shumë kufizohet liria e tjetrit, pra shtetin e konsideron si rregullator të së drejtës.

Në aspektin e tejkallimit të kufijve shtetëror Kanti ishte ideator i së drejtës kosmoplitane vlen të veçohet qasja e tij ndaj prosperitetit të shoqërisë njerëzore ku në kuptimin historik fillonte me antagonizma që ekzistojnë midis pretendimeve të njeriut për shoqërim dhe pretendimeve për izolim. Përsosmëria e moralit dhe legalitetit në nivel nacional është i mundur vetëm me harmonizimin e të drejtave. Duke ju falënderuar kësaj ideje të harmonizimit të të drejtave

sot në botë ekziston legjislacion shumë i përafërt në UE dhe gradualisht do të kemi përafrime legjislative në tërë globin.

Përfundimisht mund të prezumohet fakti se filozofia e Kantit për kundër kalimit të kohës ajo është aktuale dhe mund të shërbej si bazë për orientim në jetën politike kombëtare dhe ndërkombëtare.

LITERATURA

- Barisica Pavo (1997), Sloboda u svjetlu uma, filozofsko istrazivanja.
- Bobbio Norberto (1992), Liberalizam i demokracija. Zagreb: Novi libër.
- Danilo BASTA, Vecni mir i carstvo slobode “istrazivanje u Kantovoj Filozofiji i Istorije.
- Deudeny,D. Ikenberry.G.J 1991-92. The internacional Sourcesof Soviet Change.
- Doyle, M.Ë.1983. Kant Liberal Legaciesand ForeognAffaris, Philozophy and Public affairs (13) 205-230.
- Doyle M.Ë. Transcript:ThoughtLeader-Michael Doyle.
- Fridrih Karl fon Savinj, Zakonodavstvo i prava nauka CID; Podgorica 19998 faqe 30-40.
- Fukuyama, F.1992, The end of history und the last Man. Neë York: Avon Books.
- Hinsley, F.H.1963.poëer und the Pursuit of Peace: theory und Practice in the History of relations Betëen states. Cambridge University pres.
- Jakson, R, SØrenson, V. 2010. Introduction to International Relations. Neë York; oxford University press.
- Kant, I, Pravno politicki spisi, Politicka kultura , Zagreb 2000.
- Kant, I, Metafizika cudoredja, Matica hrvatska , Zagreb 1999
- Kant. I, Kritika cistog uma, dereta Beograd, 2003
- Paris, R. 2006.bringing the Leviathan Back In; Classical versus Contempary studies of the liberal Peace. Internacional studies revieië (8) 3; 430-435.
- Pejanovic Danilo, Hegel i Kantova ideja o vecem miru politicka misao 1996 br. Faqe 51-55.
- Povelj ujedinih naroda, 1945.
- Rodin ,Davor: liberalizam i republikanizam dvije nedemokratske i nepoliticke ideoloske opcije, Politicka misao 4:3-16, Zagreb 2007
- Rumel R.J. 1983Libertarianism and Interstate Violence. Jurnal of conlictresolution 27-70.
- Fridrih Karl fon Savinj, Zakonodavstvo i prava nauka CID; Podgorica 19998 faqe 30-40.
- P. Szabolcs, Liberalismund the Limits of Multiculturalism, Tischner Debats Online e qastshme www.erazm.uw.edu.pl

KONSTRUKSIONIZMI SOCIAL NË DREJTIM TË ZHVILLIMIT GJINOR SOCIAL CONSTRUCTION IN MANAGMENT OF GENDER DEVELOPMENT

Rea Dhami

International University of Struga, Ezerski Lozja 1, Struga, Macedonia

rea_dhami@yahoo.com - r.dhami17m@eust.edu.mk

ABSTRAKT

Koncepti i përkatësisë gjinore është shtjelluar mjaft ndër vite, gjithsesi është i veshur me një tis dyshimesh, dilemash, dhe problematikash. Dilema kryesore që ngrihet rreth përkatësisë gjinore është dallimi mes seksualitetit dhe gjinisë, sa ndikojnë ato tek njëra-tjetra dhe ku është kufiri ndarës mes tyre. Është e vështirë të thuhet nëse seksualiteti ka ndikim në krijimin e identitetit gjinor, por mund të themi me siguri se shoqëria ka padyshim rolin kryesor. Procesi i krijimit të identitetit mban peshën kryesore në termat e konstruksionizmit social të përkatësisë gjinore, pasi përmes tij strukturohen disa pritshmëri dhe role gjinore; pashmangshmërisht skematizohen edhe stereotipet gjinore të një shoqërie. Vetë përkatësia gjinore në teorinë konstruksioniste mund të analizohet si proces, si shtresëzim, dhe si strukturë. Kjo teori thekson nevojën për zhvillim dhe integrim gjinor, si rruga e vetme për të parandaluar thellimin e hendekut mes burrave e grave, si edhe uljen e pabarazive mes tyre. Kështu, përcaktohen se cilat janë hapsirat dhe mundësitë konkrete për zhvillimin e kapaciteteve dhe shmangien e diferencave gjinore në Shqipëri, duke pasur në fokus hartimin e politikave dhe ndërgjegjësimin e aktorëve potencialë. Duke u përqëndruar në modele funksionale si “Gender and Development” është e mundur që edhe në Shqipëri të arrihet adresimi adekuat i interesave strategjike të grave, rrjedhimisht të përmbushen edhe objektivat drejt integrimit dhe barazisë gjinore.

Fjalë kyç: seksualitet, zhvillim gjinor, gra, kapacitete për integrim, barazi

HYRJE

Përkatësia gjinore është thelbi i rutinës dhe aktiviteteve të secilit prej nesh, e megjithatë shumë njerëz e anashkalojnë rëndësinë e saj apo në disa raste i lidhin këto aktivitete me gjenetikën. Shumica e tyre e kanë të vështirë të besojnë se aktivitetet që ata kryejnë janë pjesë e roleve gjinore, dhe se pikërisht këto role krijohen, strukturohen e ristrukturohen nga marrëdhëniet njerëzore dhe ndikimet e hershme kulturore, politike, ekonomike, e ligjore. Për secilin individ, ky strukturim social fillon që në lindje duke u bërë pjesë e kategorive seksuale, femërore ose mashkullore, përcaktuar kjo nga anatomia. E më tej strukturimi vazhdon në çdo element të pamjes së jashtme, veshjes, mënyrës së edukimit e rritjes, pritshmërive që ngihen mbi këtë individ, etj. Ky proces ndodh spontanisht dhe trashëgohet

brez pas brezi, pa bërë asnjë pyetje se përse të gjitha dallimet (ndoshta dhe problematikat gjinore) vijnë pikërisht nga ky kategorizim.

Të gjitha shoqëritë i klasifikojnë individët si vajza e gra, dhe djem e burra, duke vënë kështu në pah dallimet apo ngjashmëritë mes tyre, njëkohësisht edhe duke ju caktuar përgjegjësitë e rolet sociale. Të gjitha karakteristikat personale, emocionet ndjenjat, ambicjet, e pritshmëritë që individët krijojnë më pas, janë të ndikuara prej eksperiencave të ndryshme që ata përjetojnë apo modeleve që ju induktohen nga shoqëria. I gjithë ky proces mbështetet fort në doktrinat fetare, ligjet, por më tepër në normat dhe vlerat e shoqërive. Kështu për individët është shumë e vështirë të bëjnë diçka ndryshe nga norma, nga pritshmëritë sociale, apo të dalin prej roleve të tyre gjinore. Kjo ndodh sepse shoqëritë provojnë asimetri në barazinë gjinore, të cilat janë ndërtuar e përforcuar nga vetë ato, kryesisht për shkak të kontekstit historik.

Por në shumë shoqëri perëndimore, këndvështrimi mbi përkatësinë gjinore është modifikuar dhe një pjesë e normave janë ristandartizuar. Tanimë është më e vështirë të dallohen “sinjalet gjinore” për të ndarë se cilës kategori seksuale një individ i përket, e aq më tepër të bëhet ky dallim përmes roleve gjinore aq të mirëpërcaktuara dikur. Megjithatë në shoqëri me mentalitete e norma sociale, si vendet e Ballkanit është ende e vështirë të flitet për zhvillim dhe integrim gjinor, por si fillim janë hedhur hapa të mëdha drejt barazisë gjinore.

1.1 METODOLOGJIA

Ky artikull ka për qëllim të bëjë fillimisht dallimin mes koncepteve bazë të përkatësisë gjinore, duke përcaktuar respektivisht se cilat janë elementet më të rëndësishme në kuadër të zhvillimit gjinor. Përmes rishikimit të literaturës sillen në kontekstin teorik integrimi i përbashkët gjinor bazuar në modelet më të përshtatshme të kontruksionizmit social të gjinisë dhe mënyrat e adresimit të interesave strategjike të grave në marrëdhënie me burrat. Studimi në pjesën e parë, zhvillohet sipas modelit përshkrues duke krijuar një kornizë mbi përkatësinë gjinore; ndërsa në pjesën e dytë fokusi kalon në konstruksionin social të përkatësisë gjinore në kuadër të integritetit gjinor, sidomos për Shqipërinë duke sjellë aspekte praktike përmes një analize konkrete mbi Strategjinë për Barazi Gjinore 2016 – 2020.

KONCEPTI I PËRKATËSISË GJINORE

Përkatësia gjinore (*e njohur në terminologjinë e huaj si Gender*) përcakton se çfarë pritet, çfarë lejohet, dhe çfarë vlerësohet tek një individ, në një kontekst të caktuar socio-kulturor. Kryesisht i referohet mënyrës sesi përcaktohen nga ana sociale burri dhe gruaja, mënyrës sesi shoqëritë i dallojnë ata, dhe mënyrës sesi ju caktohen rolet shoqërore (Oakley, 2005). Përkatësia gjinore bazohet në kritere kulturore, të cilat ndryshojnë në kohë e në hapësirë. Këto kritere përcaktojnë edhe klasifikimin social të burrave dhe grave, në mashkullorë dhe femërorë (Oakley, 2005), ndërsa në një tjetër aspekt, përkatësia gjinore konsiderohet si një kategorizim social, që vendos prioritetet e shanseve duke krijuar hapësira për pjesëmarrje dhe përfaqësim të burrave e grave në realitetet sociale.

Debati kryesor në përkatësinë gjinore fokusohet tek klasifikimi dhe konstruksionizmi social i burrave dhe grave, dhe për rrjedhojë tek marrëdhëniet gjinore që lidhen mes këtyre të fundit. Marrëdhënia gjinore, më shumë sesa ndërveprim i dyanshëm, është një marrëdhënie pushteti mes burrit dhe gruas, e cila dallohet tek tiparet e personalitetit, aftësitë e përfituara gjatë jetës, qëndrimet, dëshirat, modelet e sjelljes, dhe del më në pah në ndarjen e roleve, shanseve, burimeve, mundësitë për vendimmarrje, etj. (Bahsin, 2004) Pikërisht mënyra si ngrihet kjo marrëdhënie ndikon në formimin e hierarkisë shoqërore. Por duhet të theksohet se marrëdhëniet, ashtu si edhe vetë perspektiva gjinore janë të ndryshueshme, për shkak të karakterit socio-kulturor; në dallim nga seksi i cili është i qëndrueshëm dhe i pandryshueshëm. Rolet gjinore që burojnë nga marrëdhëniet e individëve nuk mundet të shpjegohen vetëm në bazë të anatomisë, pra organeve gjenitale, por janë një grup faktorësh dhe procesesh që ndikojnë në përcaktimin e tyre.

2.1 DALLIMI SEKSUALITET – GJINI

Përkatësia gjinore lidhet ngushtë me seksualitetin, por seksualiteti nuk duhet të jetë ai që përcakton gjininë. Në kontekstin e hershëm social dhe historik, të pasurit e trupave mashkullorë apo femërorë ndikonte në “fatet” e individit. Por, me kalimin e kohës sociologët bënë dallimin mes seksualitetit dhe gjinisë, dhe njëkohësisht treguan se jodomosdoshmërisht statusi dhe rolet duhet të përcaktohen nga seksi, por nga kultura dhe shoqëria. Kështu theksohet roli i procesit të shoqërizimit, i cili fillon që në momentet që fëmija lind. Elemente të tij janë mënyra si i drejtohem, si i trajtojmë, si i veshim, dhe si i mësojmë fëmijët të sillen për të qënë pjesë e shoqërisë në përputhje me rolet gjinore që duhet të marrin. Ky proces është veçori dalluese e përkatësisë gjinore. Pra, nëse seksualiteti është i lindur, përkatësia gjinore është e mësuar nga shoqëria përmes procesit të shoqërizimit.

Seksualiteti i referohet ndryshimeve biologjike dhe anatomike të njeriut, pra diferencave në organet gjenitale dhe funksionet riprodhuese. Ndërkohë që gjinia është koncept socio-kulturor i krijuar nga vetë njeriu. Siç u përmend edhe mësipër, seksualiteti është i pandryshueshëm, ndërsa koncepti i gjinisë është relativ, i ndryshueshëm në kohë dhe hapësirë në varësi të kulturave dhe shoqërive. Seksualiteti është një fenomen natyral dhe universal, pra mbarëbotërisht nga ana anatomike një individ konsiderohet i seksit femër ose i seksit mashkull. Në dallim, gjinia i referohet cilësive femërore apo mashkullore të sjelljes, qëndrimeve, roleve që mbajnë individët, ose thënë ndryshe atributëve sociale lidhur me faktin e të qënit burrë ose grua.

2.2 IDENTITETI GJINOR

Është e qartë që identiteti gjinor krijohet nga shoqëria, dhe minimalisht ndikohet nga ajo ç’ka është e natyrshme, biologjike. Procesi i shoqërizimit, i cili ka rolin kryesor në krijimin e identitetit shoqërohet nga indoktrinimi gjinor, i cili përfshin një sërë mekanizmash sociale të cilat u mësojnë fëmijëve mashkulloren dhe femëroren, duke ngulitur tek ata tipare të personalitetit dhe sjelles që pranohen nga shoqëria. (Bahsin, 2004) Edhe pse këtu ngrihet debati, sesa të mirëpërcaktuara dhe të drejta janë tiparet që pranon shoqëria, dhe se pse

pikërisht këto tipare duhet t'i atribuohen burrave apo grave. Gjithsesi, mekanizmat e indoktrinimit gjinor nuk sjellin specifika por thjesht orientojnë mbi mënyrat sesi të krijohet identiteti. Ndikimin më të madh në krijimin e identitetit e kanë ata që i përdorin këto mekanizma: prindërit, mësuesit, modelet shoqërore.

Sipas matricës së indoktrinimit (Moser, 2012) mekanizmi i parë është *Manipulimi*, përmes të cilës kuptohet mënyra sesi trajtohet një fëmijë nga ana fizike. Konkretisht, nga djemtë pritet që ata të jenë shtathedhur, të fortë dhe të bëshëm, ndërsa për vajzat pritshmëritë janë që ato të jenë delikate e të imta. Po kështu vajzat orientohen më tepër drejt rregullimeve dhe kurimeve fizike, sesa djemtë. Mekanizmi i dytë është *Kanalizimi*, apo drejtimi i vëmendjes së fëmijëve vajza e djem ndaj objekteve ose aspekteve specifike. Që në vegjëli, djemtë orientohen drejt lodrave mashkullore si makinë, top, vegla pune; kurse vajzat drejt kukullave; aspekt ky që tregon haptazi se cilat janë rolet që duhet të marrë gjithsecili (djemtë drejt rolit prodhues, ndërsa vajzat drejt rolit përkujdesës). Mekanizmi i tretë janë *Etiketimet gjuhësore*, të cilat ndërtojnë vetëidentitetin dhe sjellin identifikimin si burra e si gra. Po kështu edhe mekanizmi i katërt, *Ekspozimi ndaj aktiviteteve* i drejton ata drejt aktiviteteve dhe hapsirave tradicionale femërore e mashkullore.

Në një farë mënyre duket sikur mekanizmat e indoktrinimit gjinor krijojnë disa korniza mbi identitetin gjinor. Por, duhet theksuar se mekanizmat nuk janë specifike, mund të modifikohen dhe ndikohen nga konteksti apo faktorë të jashtëm. Faktorët mund të jenë të pandryshueshëm dhe të paracaktuar, si psh. mentaliteti, karakteri, zona gjeografike, raca, etnia, tradita, klasa sociale. Gjithashtu, faktorët mund të jenë të ndryshueshëm sipas kontekstit të vendit, si psh. familja, media, arsimi, tregu i punës, politikat, feja. Përmes ndikimit që këta faktorë kanë, krijohen profesionet, statuset dhe rolet sociale, si edhe ngrihen pritshmëritë gjinore, ndarja e burimeve apo e të ardhurave, të cilat janë cilësi të identitetit gjinor të individit.

2.2.1 PRITSHMËRITË E GJINIZUARA

Të krijuarit e identitetit gjinor përfshin pra edhe krijimin e pritshmërive mbi individët, bazuar në kategorizimin seksual të tyre. Dhe fatkeqësisht, pritshmëritë apo normat e përcaktuara nga shoqëria se çfarë gjithësecili duhet të bëjë apo si të sillet, janë tejet të gjinizuara. Thuajse të gjitha teoritë theksojnë pabarazitë gjinore mes burrave dhe grave, duke i konsideruar këto të fundit si inferiore ndaj burrave. Madje shumë filozofë dhe teoricienë të famshëm si Aristoteli, Frojdi, apo Darwin kanë hedhur ide se “femrat” kanë inferioritet biologjik dhe psikosocial ndaj “meshkujve”, apo se “femrat” janë qenie njerëzore devijante”. Këto ide janë krijuar dhe përforcuar nga vetë shoqëria, për shkaqe historike e politike. Kështu kanë qënë gratë ato që gjithnjë kanë luftuar për të drejtat e tyre përmes lëvizjeve feministe, apo edhe grupe të tjera gjinore të cilat janë diskriminuar për shkak të normave sociale të cilat reflektojnë anshmëri dhe pabarazi.

Elementi i parë që reflekton se pritshmëritë për individët janë të gjinizuara është veshja. Tek të porsalindurit mund të vihet re se vajzat i veshin me rozë, ndërsa djemtë me blu. Qartazi, vetëm nga konotacioni gjinor që marrin ngjyrat të gjithë e kuptojnë seksin e fëmijës, dhe

menjëherë krijojnë në mendje disa skema sesi ky femijë do duhet të rritet. Edhe më tej pritshmëritë janë që djemtë të veshin pantallona, ndërsa vajzat fustan. Shpesh, edhe industria e modës e cila ka ndikimin e vet në këtë aspekt, tregon se nëse vajzat vishen me pantallona atëherë ato shfaqin një stil më mashkullor. Kështu, cilësitë që i atashohen veshjeve influencojnë edhe tiparet e karakterit duke cënuar në një farë mënyre sensin e lirisë, shprehisë dhe levizshmërisë së individit.

Elementi i dytë lidhet konkretisht me cilësitë që duhet të kultivojnë individët, atributet që duhet të fitojnë për të marrë rolet specifike gjatë jetës. Nga djemtë pritet që të jenë të fortë fizikisht, të kenë vetëbesim, të jenë konkurrues, dhe të mos shfaqin më tepër emocione seç duhet. Nga ana tjetër, për vajzat është krejt e kundërta. Ato priten të perfeksionojnë cilësi si butësia, bindja, përkujdesja, e detyrimisht ndjeshmëria dhe përlësia. Këtyretributeve të mësuara, ju bashkangjiten edhe përgjegjësitë që pritet të marrë secili individ në jetën e mëvonshme. Burrat duhet të jenë kreu i shtëpisë, të jenë aktivë në biznes, të shprehen lirshëm dhe të marrin pjesë në bashkësi politike, fetare, etj. Gratë nga ana tjetër janë të destinuara të kujdesen për fëmijët dhe shtëpinë. Një pritshmëri që mund të duket tabu, por ende ekziston edhe në ditët e sotme!

Elemente të tjera të cilat përcaktojnë pritshmëritë janë hapësirat, të cilat ndahen si femërore, psh. shtëpia, parku i fëmijëve, qendra tregtare; dhe mashkullore, si psh. stadiumi, kafenetë, bizneset. Po të njëjtin ndikim kanë elementet gjuhësore të cilat reflektojnë ndryshimet mes burrave e grave, më së shumti inferioritetin e grave. Është normativ përdorimi i gjinisë mashkullore si normë përfshirëse gjuhësore, apo edhe nuancat seksiste në shprehje të ndryshme apo proverba popullore. Të gjitha këto elemente ngrejnë pritshmëri të gjinizuara, duke krijuar një hendek mes burrave dhe grave, dhe duke ngritur barriera dhe problematika sociale sidomos për gratë. Njëkohësisht pritshmëritë kanë luajtur një rol të rëndësishëm në krijimin e disa miteve gjinore që vetëm në shoqëritë perëndimore janë mundur të hidhen poshtë.

2.2.2 STEREOTIPET GJINORE

Stereotipizmi është një fenomen kulturor, ku përfshihen besime të cilat shoqërijojnë disa karakteristika me grupe të ndryshme njerëzish. Ato janë përgjithësime dhe skema gjeneraliste të fiksuara tek individët, për cilësitë e antarëve të një kategorie sociale. Stereotipet gjinore lidhen me cilësi të personalitetit tipike mashkullore e femërore, dhe krijohen krahas procesit të shoqërizimit, kur fëmijët bëhen gradualisht të vetëdijshëm për kulturën ku kanë lindur. Shpesh herë stereotipet gjinore janë më të forta sesa vetë dallimet burrë-grua. Ato janë formuar si pasojë e devijimit nga rolet gjinore, pra dalja jashtë kornizave gjinore, e cila shpesh disaprovohet nga anëtarët e shoqërisë. Stereotipizmi gjinor reflekton në sjellje të ndryshme të secilit individ dhe po ashtu ndikon në ndryshimin e sjelljeve dhe qëndrimeve ndaj njëri-tjetrit (Basow, 2003). Për fat të keq, stereotipet gjinore në disa kultura funksionojnë si pritshmëri sociale duke vendosur disa perceptime të gabuara gjinore.

Implikimet e stereotipeve gjinore janë tre: Pëlqyeshmëria sociale, Kundërshtia, Përgjithësimi ose Moskategorizimi. Pëlqyeshmëria sociale ka të bëjë me vlerësimin më pozitiv të tipareve mashkullore sesa atyre femërore. Historikisht nëse një grua donte të tregonte pozitën e saj, asaj i duhej të adaptonte tipare mashkullore (shembull shqiptar janë burrneshat e Malësisë, ndërsa shembull botëror janë gratë revolucioniste/politikane). Megjithatë vitet e fundit, edhe tiparet femërore kanë filluar të vlerësohen si pasojë e promovimit të modeleve të grave. Kundërshtia midis dy seksve nënkupton se burri është e kundërta e gruas dhe se tiparet e tyre shihen si antonime të njëra-tjetrës. Përgjithësimi nënkupton zotërimin e gjithë tipareve si femërore, si mashkullore, ndërkohë që moskategorizimi nënkupton përjashtimin nga këto tipare; aspekte këto tërësisht të pamundura për t'u realizuar.

2.2.3 ROLET GJINORE

Rolet gjinore janë karakteristikë e ndarjes gjinore; janë ato që krijojnë hendekun mes burrave e grave duke përcaktuar detyrat dhe aktivitetet sociale të burrave dhe grave (Basow, 2003), bazuar në idetë sociale të asaj që duhet të bëjë secili. Aktivitetet gjinore ndahen në tre kategori (Moser, 2012): Aktivitete të rolit prodhues; Aktivitete të rolit riprodhues; Aktivitete të rolit komunitar.

Aktivitetet prodhues lidhet me aktivitetin ekonomik, i cili i atashohet burrave. Të gjithë faktorët e tregut të punës dhe sipërmartjeve krijojnë terren më pozitiv për burrat sesa për gratë. Kjo vihet re në faktin se burrat bëjnë punë më të specializuara dhe më të paguara se gratë. Disavantazh kryesor i grave në këtë aspekt është fakti se ato luajnë rol të dyfishtë, edhe prodhues edhe përkujdesës. Ky i fundit lidhet me punën e gruas në shtëpi e cila është e papaguar, por nëse do të llogaritej si “e vlefshme” rezulton se gratë punojnë mesatarisht 400 orë në vit më tepër se burrat. Po ashtu pengesë tjetër e grave në zotërimin e rolit prodhues lidhen me rolin e saj riprodhues, ku ajo duhet ti përshtatet situatave biologjike si lindja e fëmijës duke u shkëputur nga aktivitetet prodhuese. Gjatë kësaj periudhe, burrat kanë më tepër mundësi për të avancuar dhe për t'u rritur profesionalisht.

Siç u kuptua, kategoria e dytë janë aktivitetet riprodhuese, të cilat ndahen në dy nënkategori. Roli riprodhues biologjik, që lidhet me lindjen e fëmijës dhe ushqimin me gji të fëmijës, është pashmangshmërisht rol i gruas. Ndërsa roli riprodhues social ka të bëjë me aktivitetet përkujdesëse ndaj fëmijës dhe punët shtëpiake, dhe jodomosdoshmërisht duhet t'i atashohet gruas. Kategoria e fundit përcakton aktivitetet komunitare, ku përfshihen aktivitete kulturore, sociale, qeveritare e publike, të cilat ndahen në mënyrë gjinore dhe jo sipas prirjeve apo dëshirave individuale. Për pasojë, burrat aftësohen dhe marrin eksperiencë në fusha të ndryshme nga gratë.

2.3 KONCEPTI SOCIAL I GJINISË

Shoqëria njerëzore mbështetet në ndarjet e parashikuara të punës, në shpërndarjen e dizenuar të të mirave, në përgjegjësitë e paracaktuara, dhe më e rëndësishmja në vlera të cilat përçohen në një sistem transmetimi të mirëformuar. Kështu, përzgjedhja e njerëzve për të performuar detyra të ndryshme në shoqëri bëhet në bazë të këtyre skematizimeve gjinore

(mund të jenë edhe skematizime raciale apo etnike, etj). Për të shpjeguar përkatësinë gjinore, jo vetëm duhet të shohim mënyrën sesi individët e përjetojnë atë, por ta analizojmë gjininë si koncept, si institucion. (Lorber, 1990) Në këtë aspekt, koncepti i përkatësisë gjinore analizohet në tre kuptime, si proces, si shtresëzim, dhe si strukturë.

Si proces social, përkatësia gjinore krijon diferencat sociale që ndajnë burrin nga gruaja. Gjatë bashkëveprimeve që ndodhin në ciklin e jetës, individët mesojnë si të veprojnë bazuar në pritshmëritë gjinore dhe si të ruajnë rregullat gjinore. Më së shumti, pjesëtaret e shoqërisë nuk i rinovojnë as nuk i ndryshojnë këto procese, por i riprodhojnë duke u sjellë sipas statusit gjinor të mësuar. Rezistenca apo ndryshimi derimë tani i ka modifikuar disi normat dhe proceset e përcaktuara, por nuk ka ndryshuar ende statuset dhe standartet për burrat e gratë. Këto të fundit mbeten në trysninë e sanksionimit që vjen nga shoqëria, institucionet, familja, etj.

Në kuptimin e shtresëzimit social, përkatësia gjinore i rendit burrat më lart se gratë, edhe pse mund të jenë brenda një klase sociale apo race. Pra, në njëfarë mënyre, përkatësia gjinore nënvijëzon se burrat dhe gratë janë të ndryshëm, por jo të barabartë. Në pikëpamjen e individëve, barrierat gjinore përcaktojnë të ngjashmit dhe të ndryshmit; ndërsa nga pikëpamja e shoqërisë përcaktohet gjinia dominante, dhe gjinia e nënshtuar apo inferiore. Shoqëri të ndryshme e konceptojnë në mënyrë të ndryshme shtresëzimin, por thuajse në të gjitha rolin dominant e mban burri, duke treguar se patriarkalizmi është vërtet në superioritet. Kjo situatë është shpjeguar nga teoritë feministe marksiste, me faktin se gratë hasin pengesa në zhvillimin e aftësive profesionale si edhe më tej në vendin e punës.

Si strukturë sociale përkatësia gjinore veçon punën ekonomike të paguar nga puna e papaguar shtëpiake, dhe ndan jetën seksuale nga ajo emocionale. Këto ndarje i atashohen përkatësisht burrave dhe grave. Qartazi, gjinia është një komponent i pabarazive strukturore dhe njëkohësisht një shtysë për diskriminimin gjinor. Kjo situatë ndikohet edhe nga funksionet dhe historia sociale e gjinimit, por jo nga shkaqet biologjike seksuale. Për këtë arsye, modifikimi i strukturës është një nga mundësitë për arritjen e barazive gjinore dhe rregullit social të dëshiruar mes burrave e grave. Liberalizimi ndaj strukturimeve ligjore ndikon drejtpërdrejt në riororganizmin e roleve gjinore, dhe ndërthurjen e përgjegjësive mes burrave e grave.

KONSTRUKSIONIZMI SOCIAL I PËRKATËSISË GJINORE

Rrënjët e konstruksionizmit social janë në teoritë konjuktive të dijes. Ndër format më të njohura të saj është teoria e rolit gjinor e trajtuar nga Alsop, Fitzsimons dhe Lennon. (Lorber, 1990) Kjo teori thekson se aspekte që shoqëria i konsideron si reale apo të vërteta ekzistojnë vetëm përshkak se janë pranuar si të tilla nga vetë pjesëtarët e shoqërisë. Konstruksionizmi social në aspektin gjinor fokusohet në atë sesi krijohet kuptimi social i përkatësisë gjinore, kryesisht si produkt i shoqërisë ndikuar nga konteksti historik, vendi dhe koha. Konstruksionizmi social është një proces dinamik i ndërtuar mbi bashkëveprimet shoqërore, perceptimet, kuptimin, dhe ndarjen e njohurive të fituara në mjedisin social, përfshirë këtu edhe njohuritë gjinore. Sipas teorisë individët mund të krijojnë kuptim rreth

vetës së tyre vetëm në lidhje me mjedisin që janë të ekspozuar dhe shoqërisë me të cilën bashkëveprojnë. Duke qënë ky një rreth vicioz, është shumë e vështirë që individët apo shoqëria të pësojnë ndryshime.

Studiuesit kanë bërë ndarjen e teorisë në dy rryma, materialiste dhe diskurse. Konkretisht dallohet ndarja biologjike mes grave e burrave duke marrë parasysh krijimin e mashkullores dhe femërores, kundrejt supozimit se ndarja gjinore është e pavarur nga ndërtimi social. Në teorianë konstruktive gjinore bëhet edhe diferencimi midis kategorive të seksit dhe gjinisë. Ndërsa perspektiva bashkëkohore e konstruksionit social e trajtuar nga Fenstermaker & West (Lorber, 1990) përqëndrohet te roli i aktiviteteve gjinore në kuadër të integritit gjinor, duke u bazuar në ndërveprime të cilat vlerësojnë situatat si më pak “mashkullore” apo më pak “femërore”. Analiza e zhvillimit gjinor përmes teorisë konstruksioniste gjinore përshkruan si transformohen konceptet gjinore gjatë gjithë jetës, si përsëriten rolet gjinore përmes socializimit, dhe cilat janë shënjesit gjinorë që ndryshojnë në këtë proces.

3.1 ZHVILLIMI GJINOR

Në aspektin e zhvillimit gjinor, ndikimin kryesor e luan vetëdija gjinore që është zhvilluar tek individ. Qëniet njerëzore kalojnë në disa periudha jetësore të cilat formësojnë njohjen e secilit mbi veten dhe shoqërinë. Periudha më e rëndësishme është fëmijëria. Foshnjat lindin me aftësinë për të bërë disa dallime perceptive (Giddens, 2007) dhe reagojnë në mënyrë selektive ndaj mjedisit dhe situatave. Gjatë gjithë fëmijërisë ndodhin procese të ndërlikuara të të mësuarit social, dhe vetëdijësimit gjinor. Në një pikë të mëvonshme në jetën e individit, ai fillon të verë në pikëpyetje se pse gjërat janë kështu siç janë. Kontradiktat gjinore ndodhin më shpesh tek vajzat dhe gratë, për shkak të statusit social inferior që ato mbartin, rrjedhimisht dhe lëvizjet feministe janë më të përhapura.

Në përfaqshjen makro qëllimi primar i zhvillimit gjinor është rritja e mirëqenies njerëzore, si nga ana ekonomike dhe nga ana sociale. Objektivat kryesore janë plotësimi i sigurisë dhe dinjitetit njerëzor, rritja e mundësive për përmirësimin e jetesës si për gratë edhe për burrat. Në mënyrë që zhvillimi gjinor të jetë i plotë dhe i barabartë është e nevojshme të alokohen në mënyrë të drejtë burimet dhe të fuqizohet barazia në pjesëmarrje dhe punësim. Gjithashtu lind domosdoshmëria të modifikohen disa politika të përfshirjes sociale në arsim e punësim, që të mund të arrihet transformimi social dhe ekonomik i grave në drejtim të barazisë me burrat.

3.1.1 KAPACITETET PËR INTEGRIM GJINOR

Integrimi gjinor nënkupton riorganizimin, përmirësimin, zhvillimin, vlerësimin e proceseve politike (Miller, Razavi, 1995) në mënyrë që perspektiva gjinore të mishërohet në të gjitha nivelet e politikëbërjes. Përkatësia gjinore është një aspekt i pashmangshëm i politikave përmes disa strategjive të cilat synojnë njohjen e problematikave gjinore në mënyrë të qëndrueshme, si edhe t'i konkretizojnë problemet në vendimmarrjen politike duke ju dhënë zgjidhje të mundshme.

Rritja e kapaciteteve për integrim gjinor është detyrë si fillim e vetë grupeve inferiore, që në këtë rast janë gratë. Më tej, është e nevojshme përfshirja e të dyja niveleve të politikëbërjes në mënyrë që qasjet e zhvillimit gjinor të jenë në një linjë të përbashkët. Elementi i parë më i rëndësishëm është kuptueshmëria e problematikave dhe angazhimi për t'i zgjidhur ato përmes strukturave dhe mekanizmave adekuate. Një tjetër element është përfshirja kombëtare, që u përmend pak më sipër. Pra duhet që autoritetet qendrore të planifikimit të krijojnë kushtet e duhura për analiza dhe implementime të programeve, si në nivel qendror edhe në njësitë e qeverisjes lokale. Elementi i tretë janë institucionet e trajnimit dhe aftësismit të cilat janë një pikë kyçe për rritjen e kapaciteteve të integritit gjinor.

Trajtimi i çështjeve të integritit gjinor bëhet përmes disa modeleve, por është shumë e vështirë që të mund t'i përmbahesh kornizave të caktuara për shkak se problematikat janë relative dhe variojnë nga konteksti dhe situata gjinore në secilin vend. Fokusi i të gjitha modeleve janë plotësimi i nevojave dhe interesave gjinore të grave. Edhe pse fokusi tek plotësimi i nevojave është pjesë e modelit të vjetër WID (women in development), duke qënë se pritshmëritë, rolet, dhe statusi i grave ka ndryshuar. Kështu modeli i adaptuar GAD (gender and development) fokusohet tek interesat strategjike, të cilat janë më gjithëpërfshirëse se nevojat.

Në Shqipëri, ekzistojnë organizata që operojnë në nivel lokal dhe rajonal në lidhje me përfaqësimin dhe barazinë gjinore. Gjithashtu në këtë kuadër janë ngritur disa strategji kombëtare, të cilat synojnë të sfidojnë pengesat që hasen në procesin e politikëbërjes gjinore. Konkretisht në Strategjinë Kombëtare për Barazinë Gjinore 2016 - 2020, ajo që synohet është rritja e nivelit të ndërgjegjësimit për çështje të përkatësisë gjinore, duke përfshirë grupet e interesit, duke vlerësuar impaktin e projekteve në shtrirje gjeografike dhe kohore. Ekzistenca e aktorëve potencialë për rritjen e kapaciteteve të integritit gjinore është një nga avantazhet e strategjisë, por nga ana tjetër pengesë konsiderohet ekzistenca e një mentaliteti tradicional shqiptar, pasi kjo sjell që projektet të mbeten në disa korniza të ngushta. Një tjetër barrierë është mungesa e studimeve dhe të dhënave gjinore për sektorë të ndryshëm ekonomikë, por edhe mungesa e informacionit nga zona rurale. (Strategjia Kombëtare për Barazinë Gjinore dhe Plani i Veprimit, 2016- 2020) Pashmangshmërisht të gjitha këto barrierë sjellin mungesën e projekteve dhe aktiviteteve si edhe mangësi në vlerësimin e tyre në rastet kur ato implementohen. Strategjia synon të sjellë përmirësime sidomos në këto aspekte nga ana e hartimit, implementimit, vlerësimit të politikave dhe projekteve.

3.1.2 MODELET E ZHVILLIMIT GJINOR

Të gjitha modelet e zhvillimit gjinor kanë fokusin tek roli i gruas (Moser, 2012) dhe theksojnë kalimin nga mirëqënia sociale drejt fuqizimit të statusit të saj në shoqëri. Modeli i parë u zhvillua në vitet 1950 - 1970, dhe vlerëson rolin e grave si nëna dhe përkujdesëse të familjes. I titulluar si Modeli i Mirëqenies, fokusi i tij ishte në rolin produktiv të grave. Në këtë periudhë u përhapën programe për ndihmën e mëmësisë, por gratë mbeteshin përfutuese pasive. Edhe në termat e planifikimit familjar, modeli ishte jofidues. Megjithatë mbetet një nga modelet më popullore për politikëbërësit.

Në fund të viteve '70 filluan lëvizjet e para të feminizmit Perëndimor, qëllimi i të cilit ishte të krijonte hapësira të barabarta në pjesëmarrjen aktive të grave në procesin e zhvillimit gjinor. Modeli i Drejtësisë identifikon pozicionin e nënshtruar të grave ngaj ligjit, njeh rolin e trefishtë të grave (prodhues, riprodhues, komunitar), dhe synon t'i ofrojë atyre autonomi politike dhe ekonomike. Për të plotësuar këto interesa të lëvizjes ishte e nevojshme ndërhyrja e shtetit, por duke qënë se modeli nuk ishte i pëlqyer shumë pak u arrit në këtë aspekt. Krahas këtij modeli në të njëjtën periudhë u zhvillua edhe Modeli i Antivarfërisë, një perspektivë ekonomike e cila parapëlqehet më shumë pasi ishte më pak kundërshtuese se modeli i drejtësisë.

Në këtë periudhë feminizimi i varfërisë ishte një nga problemet sociale kryesore. Sipas këtij modeli varfëria e grave shihet si problematikë e zhvillimit dhe jo e nënshtrimit të tyre. Programet kishin për qëllim rritjen e produktivitetit të grave përmes aktiviteteve që rrisnin të ardhurat e tyre. Megjithatë punësimi nuk ndikonte aq shumë në rritjen e autonomisë siç synonin programet, sesa në rritjen e ngarkesës prodhuese pa ulur përgjegjësitë e tjera familjare, kështu gratë detyroheshin të hiqnin dorë nga puna. Ky model kritikohet në ditët e sotme për shkak të izolimit të grave në projekte ekonomike pa i dhënë zgjidhje ndarjes së punës shtëpiake, pra në thelb duket se njeh vetëm rolin riprodhues të gruas dhe nuk arrin t'i plotësojë interesat e tyre të mëtejshme.

Në vitet '90 ishte Modeli i Eficiencës i cili u mbështet më së shumti si nga politikëbërësit edhe nga donatorë mbarëbotërorë. Ky model e vinte theksin tek kontributi i grave në stabilitetin ekonomik dhe strukturor, dhe vlerëson elasticitetin e tyre në të trija rolet. Megjithatë programet vazhdojnë të ushtrojnë presion mbi gratë në mënyrë që të rritet prodhimi, por asnjëherë nuk përfshijnë në program lehtësime për rolet e shumfishta të tyre.

Modeli i fundit, ai i Fuqizimit është qasja sipas feminizmit Jugor, dhe ka ardhur si rezultat i dështimit të modelit të drejtësisë. Ai konstaton se marrëdhëniet e pabarabarta gjinore sjellin shtypjen e grave dhe forcimin e mbështetjes mes tyre. Nga ana tjetër vihet në pah se gratë e përjetojnë shtypjen ndryshe, në varësi të racës, klasës apo pozitës sociale që kanë. Kështu, kjo pikëpamje fokusohet te rritja e kapaciteteve duke shfytëzuar forcën e brendshme të grave për të arritur barazi në pushtet. Veçori e këtij modeli është fakti se interesat arrihen përmes praktikave gjinore dhe programeve socio-politike, duke shmangur përballjet me ndryshimet legjislative. Ky mund të jetë i vetmi disavantazh i këtij modeli, përndryshe është mjaft popullor dhe efikas.

3.1.3 NGA MODELI WID DREJT MODELIT GAD

Modelet WID dhe GAD janë skematizime me në fokus zhvillimin dhe integrimin gjinor (Miller, Razavi, 1995), por mënyra sesi e trajtojnë problemin dhe i japin zgjidhje është e ndryshme. Modeli 'Women in Development' fokusohet tek gratë në zhvillim, në lidhje me nevojat praktike të tyre. Kjo nënkupton gjëndjen aktuale të grave dhe ndarjen e punës. Por ky model bazohet vetëm në programe afatshkurta dhe nuk ndryshon rolet, përgjegjësitë, statusin e grave, dhe njëkohësisht nuk ndryshon as marrëdhëniet e gruas me pushtetin. Nga ana tjetër, modeli i përmirësuar 'Gender and Development' fokusohet tek përkatësia gjinore

dhe zhvillimi, në lidhje me interes strategjike ose thënë ndryshe me pozitën inferiore të grave dhe dëshirën për të sjellë barazi gjinore. Ky model bazohet në programe afatgjata të cilat sjellin transformim të roleve, përgjegjësi, statusit të grave dhe sigurisht të marrëdhënieve të gruas me pushtetin, duke ndryshuar pozitën inferiore të tyre.

Tabela e mëposhtme shtjellon qasjet e të dyja modeleve në çështjen e integritit gjinor.

Women in Development	Gender and Development
Skematizimi	
I shikon gratë si problem që duhet ndryshuar	Skemë për zhvillimin e grave në drejtim të zgjidhjes së problemeve gjinore
Fokusi	
Fokus janë vetëm GRATË	Fokus është MARRËDHËNIA burra - gra
Problemi	
Përrjashtimi i grave nga procesi i zhvillimit gjinor	Marrëdhëniet e pabarabarta të fuqisë dhe pushtetit, që pengojnë zhvillimin e mundësive të barabarta dhe pjesëmarrjen e grave në fusha të ndryshme
Qëllimi	
Zhvillim gjinor efektiv për gratë	Zhvillim gjinor në mundësi të barabarta dhe të përshtatshme në vendimmarrje
Zgjidhja	
Integrimi i grave në procesin e zhvillimit	Fuqizimi i grave dhe transformimi i marrëdhënieve të pabarabarta
Strategjia	
Projekte për rritjen e produktivitetit, të të ardhurave, aftësive mbrojtëse të grave në termat e familjes	Adresimi i nevojave praktike të përcaktuara nga burrat/gratë për përmirësimin e kushteve; dhe Adresimi i interesave strategjik të grave si individë inferiorë

3.2 ANALIZA TEKNIKE E MODELIT GAD

Parimisht, të dyja modelet bazohen në integrimin gjinor, por qasja teknike që përdoret është mjaft e ndryshme. Modeli GAD megjithatë, sjell një qasje më pragmatike në aspektin e ndërtimit social. Duke marrë parasysh burimet dhe nevojat, të ndikuara nga konteksti kulturor, politik, ekonomik, social, ligjor, etj, teknikat e modelit GAD targetojnë transformime në tre drejtime: Të drejtat, Rolet, Përgjegjësitë (nga anglishtja: 3R's – Rights, Roles, Responsibilities). Nevojitet të theksohet se transformimi nuk nënkupton ndryshimin e këtyre tre elementeve, por synon analizën dhe kuptueshmërinë se *“kush bën çfarë dhe pse?”* (Peace Corps 2007), në mënyrë që të matet saktësisht mundësia për projekte zhvillimi apo impakti i ndryshimeve që mund të sjellin këto projekte. Praktikisht të tre elementët ndryshohen dhe marrin formë me kohën, kështu edhe individët, familjet, shoqëria, duhet të përshtaten me presionet dhe mundësitë e reja.

Analiza teknike sipas manualit PACA bazohet në pesë pika kyçe: (1) aksesit/kontrolli ndaj të ardhurave nga burime të shumëllojshme; (2) aksesit/kontrolli ndaj resurseve; (3) implikimet për shkak të nivelit të edukimit; (4) implikimet për shkak të përdorimit të kohës; (5) shpërndarja e punës. Padyshim, edhe në këtë kontekst, gjatë analizës mbahet parasysh se qëllimi nuk është barazvflëshmëria e kushteve mes burrave dhe grave, por arritja e qëndrueshmërisë dhe zhvillimi i një niveli konstant të elementëve, sidomos tek gratë. Projektet që mbështeten në modelin GAD, nuk kanë në qendër totalisht gruan, por marrëdhëniet që formohen në mjedisin ku jeton. Kështu, analiza e teknikave nuk zhvillohet në planin individual, por në plane hierarkike sipas shkallës së fuqizimit dhe transformimit, duke nisur që nga pikëpamja mikro me planin familjar, e më tej në atë komunitar dhe institucional. Ndërkohë që arritja e marrëdhënieve të barabarta të fuqisë dhe pushtetit në institucione, krijon urën lidhëse për analizën në pikëpamjen makro, në planin juridiko-legjislativ, politiko-ekonomik, dhe më së fundi kulturor.

3.2.1 PARASHIKUESHMËRIA E MODELIT GAD NË POLITIKËBËRJEN SHQIPTARE

Siç u përmend edhe më sipër vendi ynë përballet me disa barriera socio-ekonomiko-kulturore kur vjen fjala tek integrimi gjinor, përfshirja gjinore, apo barazia gjinore në aspektin politikëbërës, pashmangshmërisht edhe implementues. Megjithatë, fakt është që përmes një konsulence e bashkëpunimi me organizata kombëtare e ndërkombëtare të kësaj fushe, politikat në lidhje me integrimin gjinor konsiderohen si një skemë adekuate për arritjen e qëllimit final, pra adresimin e nevojave dhe zhvillimin e marrëdhënieve të barabarta. Strategjia aktuale për barazinë gjinore bazohet në parime të njejtat, si edhe dy strategjitë paraardhëse në këtë fushë. Por jo që ndryshon është se paraprakisht është ndërmarrë një studim i mirfilltë për të definuar situatën aktuale të vajzave/grave dhe djemve/burrave në arsim dhe në tregun e punës. Njëkohësisht, procesi i politikëbërjes është ndikuar dhe bashkërenditur me legjislationet ndërkombëtare dhe sipas kërkesave ndërkombëtare, përpara përpilimit të ndërhyrjeve është përdorur analiza gjinore si instrument vlerësimi. (Strategjia Kombëtare për Barazinë Gjinore dhe Plani i Veprimit, 2016- 2020) Por nga ana tjetër,

mekanizmat monitoruese për të vëzhguar ecurinë e problematikës apo përmbushjen e nevojave mungojnë, duke rrezikuar kështu punën paraprake.

Bazuar në pikat strategjike të Planit të Veprimit 2011 – 2015, kjo strategji është fokusuar më tepër tek fuqizimi ekonomik i grave dhe burrave; fuqizimi i grave në zonat rurale; reduktimi i punës së papaguar të grave në familje; reduktimi i varfërisë së grave; garantimi i pjesëmarrjes së grave në vendimmarrje dhe procese politike. (Strategjia Kombëtare për Barazinë Gjinore dhe Plani i Veprimit, 2016- 2020) Padyshim në fokus është edhe fuqizimi i Mekanizmave Kombëtarë të Barazisë Gjinore për monitorimin në nivel lokal dhe në nivel qendror, pasi kjo do të sillte ndikim të drejtpërdrejtë në garantimin e implementimit adekuat dhe zbatimit të saktë të politikës, duke arritur të drejta e mundësi të barabarta. Për të gjitha qëllimet janë krijuar plane të mirëfillta veprimi me aktivitete ndërgjegjësuese, trajnuese, e praktike; si edhe është planifikuar që në përfundim të strategjisë të bëhet një ristukturim i Sektorit të Barzisë Gjinore.

Parimisht modeli GAD është mjaft prezent në mënyrën e konceptimit dhe formulimit të strategjisë, nga ana tjetër edhe planet e veprimit janë bazuar tek analiza teknike e modelit, duke sjellë një qasje të plotë të të gjithë elementëve që duhet të mbahen parasysh në mënyrë që politika të jetë e plotë, gjithëpërfshirëse, dhe të adresojë nevojat apo të përmbushë interesat e grave në të gjitha zonat e Shqipërisë. Praktikisht sesa është arritur qëllimi i strategjisë nuk mund ta masim ekzaktësisht pa bërë një studim të mirëfilltë, por korniza ku bazohet është padyshim faktor pozitiv.

KONKLUZIONE

Përkatësia gjinore është një koncept i pandashëm nga seksualiteti, edhe pse ndikimi i këtij të fundit të përcaktimit e identitetit gjinor është i papërfillshëm në krahasim me rolin e shoqërisë. Skematizimet e përcaktuara prej konteksteve të hershme kanë kornizuar pritshmëritë, rolet, e statuset gjinore, si edhe kanë formësuar stereotipa gjinorë të cilat mund të bien poshtë vetëm përmes integritit gjinor. Integriti gjinor në vetvete trajtohet si element i teorisë së konstruktivizmit social të përkatësisë gjinore. Janë disa modele që kanë funksionuar ndër vite botërisht, por më të famshmit janë modeli WID dhe GAD. Të dy këto modele kanë në qendër gruan, por modeli i parë e shikon atë si problem të veçuar në procesin e zhvillimit, ndërsa modeli i dytë merr në konsideratë marrëdhëniet burrë-grua. Në vendin tonë adresimi i interesave strategjike të grave është shprehur në Strategjinë për Barazi Gjinore 2016 – 2020, e cila ka ende vend për përmirësim në disa aspekte kyç të implementimit dhe monitorimit.

BIBLIOGRAFIA

- Bahsin, K. (2004): Të kuptosh përkatësinë gjinore. With assistance of Qendra Aleanca Gjinore për Zhvillim. Tiranë, Shqipëri: Pegi.
- Basow, A. (2003): Gender Stereotypes and Roles. 3d Edition.

- Giddens, A. (2007): Sociologjia. Tiranë, Shqipëri: Çabej.
- Lorber, J. (1990): The social construction of gender. Gender and Society Reader Series. NY, USA: Sage Publications (Gender and Society Reader Series).
- Miller, C.; Razavi, S. (1995): From WID to GAD. Conceptual Shifts in the Women and Development Discourse. Fourth World Conference on Women.
- Moser, C. (2012): Gender Planning and Development. Theory, Practice and Training: Routledge.
- Oakley, A. (2005): The Ann Oakley Reader. Gender, Women and Social Science. London, UK: Policy Press.
- Peace Corps (Ed.) (2007): Basic Knowledge: WID,GAD, and PACA. Training Manual. Washington, DC: Peace Corps.
- Strategjia Kombëtare për Barazinë Gjinore dhe Plani i Veprimit, 2016- 2020. Fletorja Zyrtare e Republikës së Shqipërisë. VKM Nr. 733. Tetor 2016.

SFIDAT E KOSOVËS NË VITIN 2017-ASPIRATAT PËR ANTARËSIM NË BE DHE ORGANIZATAT TJERA NDËRKOMBËTARE

Msc.Senada LAÇKA

International University of Struga

s.lacka@eust.edu.mk

ABSTRAKT

Procesi i integritimit europian është prioriteti kryesor kombëtar i Republikës së Kosovës që është shfaqur nga momenti i konsolidimit të shtetit më të ri në Ballkan. Procesi i anëtarësimit në Bashkimin Europian është komponenti më i rëndësishëm i reformave të brendshme dhe të jashtme për Kosovën por njëkohsisht edhe për Bogradin zyrtar që paralelisht me Prishtinën ka ngecje ne procesin integrues në BE me arsyetimin e luftës diplomatike mes dy fqinjëve me një histori të zymtë pas krahëve.

Sfidat kryesore për Kosovën në rrugën drejt anëtarësimit në BE kanë të bëjnë me kuptimin e procesit dhe pasojave të tij, angazhimin dhe përkushtimin e qeverisë i cili duhet të trajtojë integrimin europian si prioritet të rendit të parë, institucione të qëndrueshme dhe të fuqishme, kapacitet administrativ për të përgatitur dhe implementuar strategji dhe plane konsistente, koherente dhe mirë të bashkërenduara, që sigurojnë zhvillim ekonomik dhe ecje të shpejtë drejtë Bashkimit Europian.

Fjalë Kyçe: Bashkimi Europian, integrim, antarsim, Beogradi, Prishtina.

HYRJE

Përderisa nocioni i “shtetit” e ruan rolin parësor në analizën e marrëdhënjeve ndërkombëtare e ndërshtetërore, për të kuptuar raportin ndërveprues mes popujve të Ballkanit duhet analizuar forcat e brendshme dhe të jashtme që veprojnë në Ballkan. Këto ndërveprime historikisht kanë qënë të stolisura me dhunë dhe agresion mes nacionaliteteve, por, të gjithë do të dakordohemi se rezultatet e konflikteve kanë qënë shumë larg nga evropianizimi dhe avancimi politik, ekonomik e kulturor.

E ardhmja e rajonit qëndron në bashkëpunimin e ngushtë dhe pa paragjykime i të gjitha vendeve të rajonit duke u larguar sa më shumë nga referencat e së kaluarës, të cilat veçse na ndajnë dhe na marrin kohën që nuk e kemi me tepriçë për të shpejtuar integrimin evropian të vendeve ballkanike pa përjashtim.

Kosova është qendra e fundit e luftërave të dhunshme ne Ballkan. Sot, e pavarur dhe e institucionalizuar, ballafaqohet me sfida edhe më të vështira. Diplomacia si instrument bazë i politikës të jashtme të çdo shteti është faktor qëndror sa i përket qëndrimit që do të marrin subjektet tjera ndërkombëtare qofshin shtete ose organizata ndërkombëtare ndaj Kosovës.

Flitet gati çdo dite si në mediat elektronike dhe në ato të shkruara, nga politikanë, analistë dhe publicistë duke pohuar se qëllimi dhe ëndrra e Kosovës është në familjen e madhe evropiane. Mirëpo, opinionioni publik është shumë pak i njoftuar rreth anetarsimit në BE, kriteret që duhet plotësuar , mangësitë apo vështërsitë me të cilat përballlet qeveria, fazën në të cilën gjendet etj.

Duhet t'i cekim edhe premisat në bazë të cilave kanë filluar celulat e para të BE-së, si: dëshira për paqe dhe siguari, dëshira për liri dhe levizje të lirë, shpresa për prosperitet ekonomik dhe në fund ,për të bërë një fuqi të përbashkët.

Nisur nga realiteti i një bashkëpunimi shumë të suksesshëm evropian, politik dhe rajonal, për më shumë se gjysëm shekulli, Bashkimi Evropian është shumë aktiv në ndihmën që i ofron vendeve të Ballkanit Perëndimor për forcimin e demokracisë dhe bashkëpunimit më të ngushtë, ndërkohë që nxit një zhvillim të qëndrueshëm ekonomik në këtë rajon. Shqipëria, Bosnia dhe Hercegovina, Maqedonia, Serbia, Mali i Zi dhe me se fundmi Kosova janë angazhuar ndaj konceptit të një stabiliteti të qëndrueshëm ekonomik, social dhe politik, që garantohet përmes lidhjesh dhe marrëdhëniesh më të ngushta me Evropën. Sfida kryesore e BE-se është shpërndarja e paqes dhe sigurisë përtej kufijve të Bashkimit Europian. Për t'u ndeshur me këtë sfidë, BE-ja zhvillon politikien e përbashkët të punëve të jashtme dhe sigurisë, në mënyrë që të veprojë si forcë e stabilitetit, bashkëpunimit dhe mirëkuptimit në tërë botën.

NGA MARRËVESHJA E STABILIZIM- ASOCIMIT DERI TEK LIBERALIZIMI I VIZAVE PËR KOSOVËN

Duhet theksuar se në kuadër të Procesit të Stabilizim-Asocimit, të krijuar enkas për Ballkanin Perëndimor, BE-ja përkrahu vendet e Ballkanit Perëndimor gjatë reformave të tyre politike dhe ekonomike, si dhe në përmbushjen e kriterëve të Kopenhagenit.

Marrëveshja e Stabilizim -Asocim (SAA) midis Bashkimit Evropian dhe Kosovës hyri në fuqi në 1 prill 2016. MSA përcakton një marrëdhënie kontraktuale që përfshin të drejtat dhe detyrimet e ndërsjella dhe mbulon një shumëllojshmëri të gjerë të sektorëve. Ajo do të mbështesë zbatimin e reformave dhe do të japë një mundësi për të lëvizur më pranë Evropës ,Kosovën.

"Kjo marrëveshje hap një fazë të re në marrëdhëniet BE-së në Kosovë dhe paraqet një kontribut të rëndësishëm të paqes, stabilitetit dhe prosperitetit në Kosovë dhe në rajon në përgjithësi. Unë jam duke kërkuar përpara për zbatimin e saj," tha Përfaqësuesi i Lartë / Zëvendës-Presidentja e Komisionit Evropian Federica Mogherini.

*"Kjo marrëveshje është një moment historik për marrëdhëniet BE-së në Kosovë: ajo do të ndihmojë për të mbajtur Kosovën në rrugën e reformave dhe do të krijojë tregtisë dhe investimeve mundësi unë jam shumë i mirëpresim të vizitës sime të ardhshëm në Prishtinë për të shënuar këtë moment të rëndësishëm dhe për të. të shpjegojë përfitimet që mund të sjellë në drejtim të rritjes dhe punësimit në bizneset kosovare, investitorët dhe publikun e gjerë,"*tha komisioneri për zgjerim Johannes Hahn.

MSA-ja përqendrohet në respektimin e parimeve kryesore demokratike dhe elementet kryesore që janë në zemër të tregut të vetëm të BE-së. MSA-ja do të krijojë një zonë që lejon për të tregtisë së lirë dhe zbatimin e standardeve evropiane në fusha të tjera të tilla si konkurrenca, ndihma e shtetit dhe të pronës intelektuale. Dispozitat tjera mbulojnë dialogun politik, bashkëpunimin në një shumëllojshmëri të gjerë të sektorëve duke filluar nga arsimi dhe punësimi të energjisë, mjedisit dhe drejtësisë dhe punëve të brendshme.

MSA-ja u nënshkrua më 27 tetor 2015 nga Federica Mogherini, Përfaqësuesja e Lartë për Punë të Jashtme dhe të Sigurisë të Politikave / Zëvendës President i Komisionit Evropian, dhe Johannes Hahn, Komisioneri për Politikën e Fqinjësisë Evropiane dhe Negociatat e Zgjerimit, për Bashkimin Evropian, ndërsa për Kosovën ajo u nënshkrua nga kryeministri Isa Mustafa dhe Ministri për Integrimin Europian Bekim Çollaku. MSA-ja është negociuar në mes të tetorit 2013 dhe maj 2014, nënshkruar më 27 tetor 2015 dhe përfundoi zyrtarisht më 12 shkurt 2016.

Bashkimi Evropian do të vazhdojë të mbështesë progresin e Kosovës në rrugën e saj evropiane përmes procesit të Stabilizim Asociimit, politika projektuar nga BE për të nxitur bashkëpunimin me vendet e Ballkanit Perëndimor, si dhe bashkëpunimin rajonal. Marrëveshjet e Stabilizim Asociimit janë një komponent thelbësor i këtij procesi. Për të mbështetur reformat e nevojshme, BE-ja vë në dispozicion për ndihmë para-pranimit për vendet e Ballkanit Perëndimor dhe Turqinë që arrijnë në rreth 11.7 miliardë € në periudhën 2014-2020, nga të cilat 645,5 milion € të ndara për Kosovën.³¹⁶

Edhe pse ajo nisi bisedimet me Brukselin për një regjim të liberalizuar të vizave në janar të vitit 2012, Kosova është i vetmi vend i Ballkanit pa viza Shengen të udhëtimit, gjë e cila lejon qytetarët të udhëtonin pa viza brenda zonës së përbashkët të udhëtimit, për 90 ditë në çdo periudhë gjashtë mujore. Në këtë drejtim, Kosova ka gjasa t'i bashkohet Gjeorgjisë, Ukrainës dhe – më kontroverse nga të gjithat – Turqisë për të pasur aplikimin e saj për udhëtimin pa viza të miratuar nga Komisioni Evropian. Sipas një njoftimi të dërguar nga Komisioni Evropian, zyra në Bruksel, informohemi se në momentin që propozimi për heqjen e vizave për kosovarët miratohet nga Parlamenti Evropian dhe Këshilli, qytetarët e Kosovës me pasaporta biometrike nuk do të kenë nevojë për vizë kur udhëtojnë për qëndrime të shkurtra deri në 90 ditë në vendet anëtare të BE-së.

Përfshirja nga kjo listë bëjnë Irlanda dhe Mbretëria e Bashkuar, si dhe në katër vendet jo-anëtare të BE-së të përfshira në Shengen (Islanda, Lihtenshtajni, Norvegjia dhe Zvicra).

Zona Shengen tani mbulon 26 vende evropiane, 22 nga të cilat janë anëtare të BE-së dhe 4 jo-anëtarë: Islanda, Lihtenshtajni, Norvegjia dhe Zvicra.

Mbretëria e Bashkuar dhe Irlanda nuk kanë dashur të pranojnë heqjen e plotë të kontrolleve kufitare në hyrje të vendeve të tyre, dhe kështu kanë hequr dorë përfundimisht nga zbatimi i

316

marrëveshjes. Katër anëtarët e reja – Bullgaria, Rumania, Qipro dhe Kroacia – janë detyruar ti bashkohen zonës së Shengenit.

Kjo do të thotë se kosovarët do të mund të lëvizin pa viza në këto shtete: Austri, Belgjikë, Çeki, Danimarkë, Estoni, Finlandë, Gjermani, Greqi, Hungari, Islandë, Itali, Letoni, Francë, Lihtenshtajn, Lituani, Luksemburg, Maltë, Holandë, Norvegji, Poloni, Portugali, Sllovaki, Slloveni, Spanjë, Suedi, Zvicër.

Por, mbetet e paqartë nëse kosovarët do të mund të udhëtojnë në vendet si Spanja, që jo vetëm nuk e kanë njohur Kosovën si shtet, por as nuk e kanë pranuar pasaportën e Kosovës.

Rekomandimi pozitiv i Komisionit Evropian për liberalizim të vizave u bë në datë 4 Maj 2016, proces ky i cili pritej të miratohet pas tre muajve nga Parlamenti Evropian. Ministri i Integritimit, Bekim Çollaku i ka uruar qytetarët e Kosovës për propozimin e Komisionit Evropian për liberalizimin e vizave për qytetarët e Republikës së Kosovës duke e konsideruar ditë historike në procesin e integritimit evropian dhe mundesi për tu hapur horizonti evropian para kosovarëve. Ky vendim është rezultat dhe konfirmim i përmbushjes së suksesshme të kriteve të udhërrëfyesit, rezultat i punës së përbashkët të qeverisë, kuvendit dhe institucioneve të pavarura.

SFIDAT E KOSOVËS NË VITIN 2017

Sfidat kryesore për Kosovën në rrugën drejt anëtarësimit në BE kanë të bëjnë me kuptimin e procesit dhe pasojave të tij, angazhimin dhe përkushtimin e qeverisë i cili duhet të trajtojë integritimin evropian si prioritet të rendit të parë, institucione të qëndrueshme dhe të fuqishme, kapacitet administrativ për të përgatitur dhe implementuar strategji dhe plane konsistente, koherente dhe mirë të bashkërenduara, që sigurojnë zhvillim ekonomik dhe ecje të shpejtë drejtë Bashkimit Evropian.

Mbështetja publike është e një rëndësie të madhe dhe duhet fituar përmes argumenteve të qarta në favor të procesit të integritimit dhe anëtarësimit në BE. Një strategji e fuqishme dhe mirë e dizajnuar duhet të involvojë mediet, gazetarët, partnerët social, OJQ-të dhe bërësit e opinionit publik dhe është thelbësore për ta shndërruar në sukses këtë proces E njëjta vlen edhe për fushën e komunikimit dhe informimit. Përgjegjësia, transparenca dhe informimi mbi progresin në kuadër të procesit nga ana e qeverisë janë kyçe. Një strategji dhe plan veprimi për komunikim të procesit të integritimit duhet të aktivizohet. Një lidhje e fuqishme duhet të sigurohet në mes të nivelit politik dhe atij vendimmarrës me nivelin administrativ, operacional dhe teknik për zbatim të suksesshëm të prioriteteve.

Në Kosovë, një sfidë e vërtetë është vendosja e një plani koherent, konsistent dhe mirë të bashkërenduar për adoptimin e politikave dhe legjisllacionit të BE-së, d.m.th, Plani Kombëtar për Miratimin e Acquis. Mbi këtë plan duhet arritur konsensusi në Kuvend të Kosovës dhe pajtimi në nivel të qeverisë për ta bërë këtë program legjisllativ të vetin. Ky do

të duhej të jetë dokument “referent” për riorganizimin e institucioneve, vendosjen e prioriteteve buxhetore, programimin e asistencës së jashtme dhe formulimin e pozicioneve negociuese. Roli i Komisionit parlamentar për Integrim paraqet një instrument për monitorimin dhe implementimin e PKMA. Në mënyrë që të mund të absorbojë fondet e IPA-s si dhe të bashkërendojë dhe programojë asistencën e BE-së, qeveria e Kosovës duhet që të zhvillojë kornizën e duhur legjislative dhe institucionale dhe në përputhje me të të zhvillojë kapacitetet administrative.

Pronësia mbi programin duhet të shtohet ndërsa përgjegjësia për aktivitetet për zbatim duhet të kalojë gradualisht te institucionet përgjegjëse kosovare. Ministria e Financave duhet të inkuadrohet që në fazat më të hershme, duke përfshirë edhe procesin e planifikimit të buxhetit, ndërsa programimi i IPA-s mbetet nën udhëheqjen e Bashkërenduesit të Kosovës për IPA. Një politikë e përbashkët duhet të zhvillohet në mes të Bashkërenduesit për IPA dhe mekanizmit për Bashkërendim Qendror të Donatorëve të cilët duhet të flasin me një zë. Forcimi i administratës në masë sa t’i besohet menaxhimi me fondet e IPA-s në një të ardhme të afërt së bashku me decentralizimin progresiv të asistencës së BE-së kërkon një vëmendje të menjëhershme. Implementimi i decentralizuar e bënë asistencën më të efektshme. Për më tepër, menaxhimi i decentralizuar duhet të shihet edhe si një proces mësimi. Në këtë mënyrë mund të sigurohet përvoja e duhur për menaxhim të fondeve edhe më substanciale, kur Kosova të bëhet vend anëtarë i BE-së.

Një sfidë e vërtetë do të jetë ndarja e qartë e përgjegjësive në mes të trupit qendror për bashkërendim të çështjeve evropiane, aktualisht AIE dhe Ministrisë për Punë të Jashtme (MPJ), kur ajo të themelohet, përfshirë edhe përfaqësinë në Bruksel, kur ajo të hapet. Një rrjedhë automatike dhe qarkullim i informatave duhet t’i shërbejë të dyjave: MPJ dhe zyrës në Bruksel. MPJ duhet të udhëheqë në të gjitha aspektet politike të jashtme të procesit të integritit, ndërsa AIE duhet të udhëheqë të gjitha aspektet e brendshme teknike e bashkërenduese që kanë të bëjnë me reformat e lidhura me procesin e integritit evropian.

Në vitet para nesh, sfida qëndron në themelimin e trupave për MSA që do të duhej të udhëhiqen nga ekspertë të shquar dhe me aftësi lidërshipi. Sfidë në të ardhmen është përgatitja e negociatave për anëtarësim në BE, duke siguruar ndarje të qartë të përgjegjësive në mes të aktorëve kyç. Një lidërship i fuqishëm paraqet ushtrim për përgatitjen e e pozicioneve për negociim. Kapaciteti administrativ për të shtyrë përpara procesin e integritit evropian, për të negociuar dhe zbatuar MSA-në, për të transpozuar dhe përkthyer legjisllacionin e BE-së, për të negociuar anëtarësimin dhe për të qenë anëtarë i barabartë në BE është dëshmuar të jetë parakusht për një proces të suksesshëm. Mungesa e kapaciteteve në Administratën Publike të Kosovës kërkon veprim të menjëhershëm: kjo nënkupton, të fillohet menjëherë dhe të vazhdohet në mënyrë sistematike me përgatitjen e administratës, me zbatimin e Reformës së Administratës Publike dhe hartimin e një plani gjithëpërfshirës të veprimit.

Sfida përfshinë hartimin e një strategjie të trajnimit dhe një plani operacional të veprimit; themelimin e qendrave të specializuara të trajnimit, skema të bursave etj. me kujdes të veçantë për aftësitë e komunikimit, negociimit dhe të njohjes së gjuhëve.

KONKLUZION

Beteja diplomatike ndërmjet Prishtinës dhe Beogradit, për dhe kundër njohjes së pavarësisë së Kosovës, e nisur para më shumë vitesh, ka gllabëruar shuma të mëdha eurosh, ndërkohë që defekti real i këtyre shpenzimeve, sipas akterëve të procesit, nuk mund të matet konkretisht.

Krahas angazhimeve të të gjithë mekanizmave shtetërorë për lobim, shefat e diplomacive të dyjave vendeve kanë ndërmarrë edhe udhëtime të shumta, nëpër vende të ndryshme, me qëllim të prezantimit të rrëfimeve të tyre për Kosovën, duke harxhuar kështu mjete të konsiderueshme nga buxhetet përkatëse, derisa rezultatet e këtyre angazhimeve nuk duken në sipërfaqe.

Kosova duhet të vazhdojë në procesin e krijimit të Forcave të Armatosura të Kosovës si një forcë e vogël vendase jo-ofensive që do të jetë e aftë të zbatojë detyrat në bazë të Kushtetutës dhe nën kontroll të plotë civil. Krijimi i Forcave të Armatosura si një komponent multietnik i Kosovës dhe i arkitekturës rajonale të sigurisë do të bazohet në Rishikimin e Strategjisë së Sigurisë e cila u zbatua në bashkëpunim me partnerët e NATO-së. Krijimi i FAK-ut është gjithashtu një parakusht i Kosovës për t'u bashkuar programit të Partneritetit për Paqe. Nisja e lidhjeve të para formale juridike ndërmjet Kosovës dhe NATO-së do të jetë prioritet dhe modalitetet janë duke u gjetur për të siguruar një plan për këtë zhvillim, në përputhje me punën e bërë për të ndihmuar Kosovën të krijojë lidhje politike me BE-në. Shumica dërmuese e Kosovës, dëshiron të bëhet pjesë e komunitetit Euro-Atlantik dhe konsensusi midis të gjitha shtresave të shoqërisë kosovare detyron çdo qeveri të ecë përpara me partnerët në përfundimin e kësaj pjese të konjunkturës që do ta shndërrojë Kosovën në eksportuese të iniciativave të paqes prej të qenurit importuese e burimeve të sigurisë.

Kosova ka bashkëpunuar me institucione të shumta të instrumenteve të drejtësisë në periudhën e pasluftës, nga Tribunali i Hagës e deri te misionet e UNMIK-ut dhe EULEX-it, dhe duhet të vazhdojë të punojë me instrumentin e fundit ligjor ndërkombëtar për të përfunduar kapitullin e dhimbshëm të luftës së 1999. Vetëm 15 vjet më parë, kosovarët iu nënshtruan një projekti gjenocidal nga regjimi vrasës në Beograd. Kohërat kanë ndryshuar tanimë, por Kosova duhet të tregojë aftësi për t'u marrë me të kaluarën dhe për të siguruar drejtësi për të gjitha viktimat e krimeve të kryera, edhe nëse disa prej këtyre krimeve janë kryer nga kriminale që kanë përkatësi etnike të komunitetit shumicë. Për të bërë të mundur dallimin e mitit nga faktet dhe për të nxjerrë në pah të vërtetën për krimet e supozuara të ne do të bashkëpunojmë plotësisht me anë të krijimit të një Gjykate Speciale e cila do të funksionojë në kuadër të sistemit ligjor të brendshëm të Kosovës.

Kosova duhet gjithashtu të procedojë me aplikimin për anëtarësim në Këshillin e Europës. Në vitet e fundit Kosova ka marrë qasje pragmatike duke rritur ndërveprimin me KE. Kjo kërkesë nuk është vetëm një projektion i nevojës së institucioneve të Kosovës për të riafirmuar pozitën e Kosovës në organizatat shumëpalëshe, por edhe për t'i siguruar qytetarët e Kosovës me instrumente kyçe për mbrojtjen e të drejtave të njeriut. Kosovarët janë të vetmit qytetarë në Europë që nuk mund të llogarisin në mbrojtjen e Gjykatës Europiane të të Drejtave të Njeriut, megjithëse siç ceket në Raportet e Progresit të BE-së dhe

OKB-së, Kosova ka shënuar progres të fortë në vendosjen e demokracisë të besueshme, me një kushtetutë moderne që mbron pakicat dhe mundëson kontrollet dhe bilancet në sistemin tonë.

Duke qenë se plani i hartuar nga i dërguari i OKB-së Marti Ahtisaari u bllokua në Këshillin e Sigurimit nga Rusia, Kosova u detyrua që të kërkojë njohje individuale nga secili shtet anëtar i OKB-së. Deri tani është arritur rezultat i konsiderueshme mbi gjysmën e OKB-së tani njohin Kosovën si shtet të pavarur dhe sovran. 114 njohje janë pranuar deri tani nga të gjitha anët e botës, ndërsa pasaporta e Kosovës dhe dokumentet personale janë njohur nga mbi 170 shtete në mbarë botën. Duke u siguruar që Kosova është pjesë e organizatave shumëpalëshe në nivel rajonal dhe global është gjithashtu kritike për funksionimin e Kosovës në botën e ndërlidhur.

Diplomacia kosovare do të jetë gjithashtu si një mjet për tërheqjen e investimeve të huaja të drejtpërdrejta në Republikën e Kosovës. Investitorët e shumtë të interesuar në Kosovë kanë pasur frikë nga imazhi i saj i pasluftës. Duke forcuar portofolin e mjeteve të diplomacisë ekonomike, investitorët e huaj duhet të binden për potencialin e madh ekonomik të Kosovës. Kosova është duke konkurruar pozitivisht me rajonin për të nxitur interes dhe ato duhet të tregojnë se shoqëria e gjallë, rinore dhe sipërmarrëse e Kosovës mund të ofrojë partneritete dinamike ekonomike që do të sigurojnë përfitime si për investitorët ashtu edhe për vendin. Kosova është vendi me penetrimin më të mirë të internetit në Ballkan dhe demografinë më të re e cila i flet shumë gjuhë të huaja dhe është e mirë arsimuar. Kosova duhet ta demonstrojë këtë anë të Kosovës që ka qenë e eklispuar për një kohë tejet të gjatë prej pas titujve të luftës së vitit 1999 dhe sfidave të tranzicionit pas luftës.

Në mënyrë të përsëritur është bërë e qartë se BE-ja e konsideron Kosovën dhe rajonin si çështje të saj. Evropa ka të gjitha nivelet: atë diplomatik, ekonomik dhe teknik për të sjell progres. E që është po ashtu me rëndësi, Evropa dhe ShBA-ja mund t'i ofrojnë inspirimin më të fuqishëm Kosovës dhe fqinjëve të saj.

REFERENCA:

deni në zgjedhjet e orishshme në 2017

- 1 Malcom, N. "Kosova një Histori e shkurtër", Koha, Prishtinë, 2011;
- 2 Jasminka Udovički & James Ridgeway, "Yugoslavia's Ethnic Nightmare";
- 3 Bashkurti, Lisen, "Koncerti dhe Funerali 1815-1914: Shqiptarët-Ballkani-Fuqitë e Mëdha", Tiranë 2013;
- 4 Desmond Dinan, "Historia e Integritimit Europian": AIIS, Tiranë;
- 5 François d'Arcy, "Politikat e Bashkimit Europian", Papipus, Tiranë;
- 6 Lendita Memeti-Kamberi, "Shteti Kandidat i Bashkimit Europian", Tiranë, 2011;
- 7 Jean-Yves Letessier, Jacques Silvano, Robert Soin, "Europa Ekonomike dhe e ardhmje e saj", Tiranë, 2009;
- 8 Bashkim Rama, "Ballkani Pas Rënies së Murit të Berlinit", Tiranë, 2013;

- 9 Yves Doutriaux, Christian Lequesne, "Institucionet e Bashkimit Evropian", Tiranë, 2007;
- 10 Marko, Bello, "E drejta Komunitare Institucionale Evropiane", Tiranë, 2010;

II. Dokumente:

1. Progress Raporti i Komisionit Evropian për Kosovën, 2014, Bruksel, 8.10.2014, SWD(2014) 306 final;
2. Komunikatë nga Komisioni Evropian për Parlamentin dhe Këshillin Evropian, Komisionin Ekonomik dhe Social Evropian dhe Komisionin e Rajoneve: - "Strategjia e Zgjerimit dhe Sfidat Kryesore 2014-15", Bruksel, 8.10.2014, COM(2014) 700 final;
3. Instituti Kosovar për kërkime dhe zhvillime të politikave, Prishtinë Shkurt 2007;
4. Instituti: "Kosovar për zhvillime të politikave", Prishtinë Nëntor 2005;
5. Korniza e Përkohshme e Institucioneve Vetë-qeverisëse të Kosovës (UNMIK);
6. Kushtetuta e Republikës së Kosovës;
7. Plani i veprimit për Zbatimin e Udhërrëfyesit për Liberalizimin e Vizave, 2013;
8. Raportet e Komisionit Evropian dedikuar vendeve të Ballkanit Përendimor dhe Kosovës nga 1998-2013.
9. Boriçi, Gjon, "Lufta për Paqen në ish-Jugosllavi" 1987-1999, "Geer", Tiranë, 2008;
10. Habermas, Jurgen, "Perëndimi i përçarë", "Asdren", Shkup, 2006;
11. Puto, Arben, "E drejta ndërkombëtare publike", "Dudaj", Tiranë, 2008;
12. Gruda, Zejnullah, "E drejta ndërkombëtare publike", "Furkan ISM", Shkup, 2007;
13. Glenny, Misha, "Historia e Ballkanit 1804 – 1999", TOENA, Tiranë, 2007;
14. Kissinger, Henri, "Diplomacia", "B.K", Tiranë, 1999;
15. Ruzie, David, "E drejta ndërkombëtare Publike", "Data Pons", Shkup, 2006;
16. Ismajli, Osman, "Partitë Politike shqipëtare dhe Çështja e Kosovës (1989-1998)", Prishtinë, 2001, fq. 184-185;
17. Jonathan Clarke, article appeared in the Los Angeles Times, 2008;
18. Marrëveshja e Stabilizim Asociimit (MSA) (Aksesuar 05 04.2015) www.mie.gov.al.
19. Raporti i Stabilizim Asociimit 2013, (Aksesuar 07.04.2015)

http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2013/package/al_rapport_2013_en.pdf

20. Raporti i Stabilizim Asociimit 2012 (Aksesuar 10.04.2015).

http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2012/package/al_opinion_2012_en.pdf

21. Raporti i Stabilizim Asociimit 2011, (Aksesuar 05.04.2015).
22. Analytical Report accompanying the Communication from the Commission to the European Parliament and the Council, Brussels, 09 November 2010. (Aksesuar 11.04.2015)
23. Second Meeting of the Stabilization Association Council between Albania and the EU, Brussels, 11 May 2010. (Aksesuar 10.04.2015)
24. National Official webpage of the Ministry of European Integration (Aksesuar 12.04.2015) www.mie.gov.al .
25. Arkivi Qendror i Shqipërisë, f. 14/Ap, d. 1, 1949, f. 7. (Letra Komitetit Qendror të PPSH drejtuar Komitetit Qendror të PBKBS, 1949; Enver Hoxha.
26. Arkivi i Ministrisë së Punëve të Jashtme, viti 1971;
27. Buletini informativ i Komitetit Krahinor të Lidhjes Komuniste të Serbisë për Kosovë e Metohi, Prishtinë, shtator, 1968; “Rilindja”, 19 gusht 1968, Prishtinë.
28. Marenglen Verli, “Ekonomia e Kosovës në vargonjtë e politikës jugosllave “1945-1990.
29. Platforma e Delegacionit të Kosovës, Rambuje, 6-23 shkurt 1999.
30. Përmbledhja e Raportit të Plotë i Treshes së Grupit të Kontaktit për Kosovën, i dorëzuar në KS të OKB-së, 4 dhjetor 2007
31. Plani i Ahtisarit, aneksi I, neni 9, alineja 4, 2005.
32. Fjalimi i Kryeministrit të Kosovës, Hashim Thaçi në ditën e Shpalljes të Pavarësisë, Kuvendi i Kosovës, 17 shkurt 2008.
33. Kornizë Kushtetuese për Vetëqeverisje të Përkohshme”, 15 maj 2001
34. www.mei-ks.net
35. Evropa në 12 leksione Paskal Fonten, Ish asistent i Zhan Monesë dhe Profesor në Institutin e Studimeve Politike në Paris. I botuar ne R.Maqedonise, 2010.
36. Evropa, Udhëfytes për mesuesit, I botuar nga Komisioni Evropian, Drejtoria Gjenerale për Komunikim, 2013, www.ec.europa.eu/publications.
37. www.eulex-kosovo.eu

“TRAFFICKING HUMAN BEINGS AND ORGANIZED CRIME”

Shqipe Krasniqi Kastrati

Doctor of Political Science

Internatinal University of Struga

E- mail:eagle59-1@live.com

ABSTRACT

According to the United Nations Protocol, Trafficking in Human Beings (HRT) means: "the recruitment, transportation, transfer, concealment or taking of persons for any purpose or in any form by threat or use of force or by abduction, deception, cunning, coercion or abuse of power in order to slavery, forced labor, and slavery. "

Trafficking as a phenomenon mainly occurs in two forms, such as:

Internal Trafficking and Outbound trafficking

Trafficking is a global problem. Based on the statistics of different world organizations, every year around 2,000,000 men, women and children are trafficked, with 80% of them being women and girls, while about 50% are juveniles. These people are exploited for various purposes, most often for sexual services and forced labor. Due to the illegal operation of organized crime networks these figures are believed to be greater and there is no internal trafficking involved. Trafficking in human beings, after trafficking in narcotic drugs and weapons, is considered to be the most widespread criminal activity in the world. Looking at the monetary aspect the figures are astronomical. The United Nations Center for Crime Prevention estimates that the global profit from this type of crime is over \$ 8 billion. The International Convention of 2000, with the term "Organized Criminal Group" means a structured group of consisting of three or more persons who exist for a certain period of time and who cooperates in order to commit one or more serious crimes or offenses established by this Convention with a view to obtaining direct or indirect benefits property or financial.

What is most tempting for "organized crime" is the exploitation of markets where there is a high demand for certain services and goods, which, because of the restrictive laws and regulations currently in that country, can not to be filled in legally. Factors that promote organized crime are factors of political, social and economic character. These various factors and circumstances have influenced the emergence of early forms of illicit organized activities as well as the evolution and sophistication to the present day.

Key words: United Nations Protocol, Human Beings (HRT), Organized Criminal Group...

HYRJJE

Sipas Protokolit të Kombeve të Bashkuara, Trafikimi i Qenieve Njerëzore (TQNJ) nënkupton:

"rekrutimin, transportimin, transferimin, fshehjen apo marrjen e personave për ndonjë qëllim apo në ndonjë formë me anë të kërcënimit apo përdorimit të forcës apo me anë të rrëmbimit, mashtrimit, dinakërisë, shtrëngimit ose keqpërdorimit të pushtetit me qëllim të skllavërisë, punës së detyruar dhe robërisë".

Trafikimi si fenomen kryesisht paraqitet në dy forma, si:

Trafikim i brendshëm dhe

Trafikim i jashtëm.

Trafikimi si problem global

Duke u bazuar në statistikat e organizatave të ndryshme botërore, për çdo vit në botë trafikohen deri në 2.000.000 burra, gra dhe fëmijë, ku 80 % e tyre janë gra dhe vajza, ndërsa rreth 50 % janë të mitur. Këta persona eksploatohen për qëllime të ndryshme, e që më së shpeshti për shërbime seksuale dhe punë të detyruar. Për shkak të veprimit ilegal të rrjeteve të krimit të organizuar këto shifra besohet të jenë më të mëdha dhe në to nuk është i përfshirë trafikimi i brendshëm.

Trafikimi i qenieve njerëzore, pas trafikimit të lëndëve narkotike dhe armëve, konsiderohet si aktiviteti më i përhapur kriminal në botë.

Po të shikohet në aspektin monetar shifrat janë astronomike. Qendra e Kombeve të Bashkuara për Parandalimin e Krimit vlerëson që fitimi global i marrë nga ky lloj krimi është mbi 8 miliard dollarë amerikan.

Kosova nga fundi i vitit 1999 ishte kryesisht vend destinacioni dhe tranziti, por nga viti 2004, Kosova paraqitet si vend origjine.

Qeveria e Kosovës dhe organizatat e ndryshme vendore e nderkombetare të cilat luftojnë trafikimin e qenieve njerëzore në Kosovë, vlerësojnë se vitet e fundit është ngritur % e trafikimit të viktimave kosovare, me theks të vecantë tek të miturit.

TRAFIKIMI I QENIEVE NJERËZORE DHE KRIMI I ORGANIZUAR

Shprehja "trafikim me njerëz" nënkupton rekrutim, transportim, transferim, strehim ose praninë e personave me anë të kanosjes ose të përdorimit të forcës apo me forma të tjera të shtrëngimit, rrëmbimit, mashtrimit, lajthimit, keqpërdorimit të pushtetit apo të keqpërdorimit të një pozite të ndjeshme ose me anë të dhënies ose marrjes së pagesave apo përfitimeve për të arritur pëlqimin e personit që ka kontroll mbi personin tjetër, me qëllim të shfrytëzimit.

Shprehja "shfrytëzim" ashtu si shkrova me larte, përfshin, por nuk kufizohet në, shfrytëzimin e prostitucionit të tjerëve, pornografisë ose formave tjera të shfrytëzimit seksual, lëmshës, shërbimeve ose punës së detyruar, skllavërisë ose veprimeve të ngjashme me skllavërinë, robërisë ose heqjes së organeve apo qelizave. Vlen te theksohet se pëlqimi i viktimës së trafikimit me njerëz për qëllime shfrytëzimi nuk merret parasysh kur cilado prej mjeteve të përcaktuara më lart është përdorur kundër viktimës së tillë. Pastaj duhet shtuar se rekrutimi, transportimi, transferimi, strehimi ose pranimi i fëmijës me qëllim të shfrytëzimit konsiderohet "trafikim me njerëz", madje edhe nëse kjo nuk përfshin asnjërin nga mjetet e përcaktuara më lartë .

Dukuria e trafikimit me njerëz

- Trafikimi me njerëz është një prej formave më të rënda të shkeljeve të drejtave të njeriut.
- Trafikimi me njerëz tani njihet edhe si skllavëria moderne e shekullit XXI.
- Në Kosovë trafikimi me njerëz si vepër penale, është specifikuar që nga viti 2001.
- Mungesa e legjislacioneve, dhe njësive për luftim.
- Sipas Organizantës ndërkombëtare të punës (ILO)
 - 4 milion njerëz raportohen te trafikuar në vit
 - Pjesa me e madhe e tyre janë gra dhe fëmijë.
 - Fitimet nga kjo veprimtari sillen 32 miliard në vit.
- Praktikat e trafikimit i shëndrrojnë qëniet njerzore në mall.

Parimet themelore për luftimin e trafikimit me qenie njerëzore.

- Respektimin e të drejtave dhe lirive të njeriut, veqanti viktimave.
- Njohja e trafikimit si vepër penale që prek të drejtat themelore të njeriut, dinjitetin, lirinë dhe integritetin.
- Ligjshmërinë
- Qasje pa pagesë në përfaqësim ligjor,
- Qasje në shërbimet dhe trajtimet mjekësore pa pagesë për dëmet e shkaktuara nga trafikimi.

Trajtimi i Viktimave të TQNJ

- Dukuria e TQNJ dhe trajtimi i Viktimave të trafikimit shkon përmes sistemit referues në nivel nacional (PSV) dhe ky dokument ndan rolet dhe përgjegjësitë e secilit institucion si në:

1. **Identifikimin;**
2. **Ndihmës së parë dhe mbrojtjes;**
3. **Ndihmës së mëtutjeshme dhe përfshirjes sociale;**
4. **Kthimit apo riintegrit të ndihmuar vullnetar**
5. **Procedura penale dhe civile**

Referimi dhe Identifikimi i viktimave të trafikimit

Në bazë të Ligjit për parandalimin dhe luftimin e trafikimit me njerëz dhe mbrojtjen e viktimave dhe Procedurave Standarde për personat e trafikuar :

- **Referimi i viktimave të trafikimit bëhet :**
 - *Institucionet e ndryshme qeveritare dhe njësi tjera të zbatimit të ligjit*
 - *OJQ-të e ndryshme vendore dhe ndërkombëtare*
 - *Qytetarët në përgjithësi.*

4

- **Identifikimi i viktimave të trafikimit bëhet :**
 - *Policia / hetuesit policor nga DHTQNJ*
 - *Prokurori*
 - *Mbrojtësit e Viktimave (Zyra e Prokurorisë së Shtetit) e Punëtori Social nga QPS*

Shkaktarët e Trafikimit

- Varfëria/Papunësia.
- Mungesa e kujdesit të duhur familjar dhe prindëror.
- Niveli i ulët arsimor
- Martesat e rreme/divorcet
- Dhuna në familje

- Humbja e sistemit të vlerave
- Dëshira për një jetë më të mirë-dalja jasht shtetit.
- Tranzicioni politiko shoqëror.
- Niveli i lartë i korrupsionit

Disa nga metodat e rekrutimit të viktimave që i përdorin trafikantët.

- Ofertat për vende punë- (kameriere,valltare,banakiere, ku u premtohen paga të mira mujore dhe punë të ligjshme)
- Ofertat për marrje me modelizëm / modë / konkurse bukurie etj.
- Premtimi për studime apo punë jashtë shtetit
- Mashtrimi / premtimet e rrejshme për martesë apo bashkëjetesë.
- Kontaktet përmes rrjeteve sociale të internetit (facebook, tweeter, gmail etj)
- Mashtrimet me anë të premtimeve gjysmë të vërteta.
- Transportimi i viktimave larg vendit të origjinës.

Shenjat e identifikimit të një viktime të trafikuar

- Ndryshon qasjen ndaj familjes, shokëve dhe të afërmeve.
- Shoqërimi me presona /të panjohur për rrethinë
- Pranimi i dhuratave (rrobave,telefonave,gjesende me vlere etj)
- Liria e lëvizjes e kufizuar / kontrollohet .
- Puna e detyruar (orar të tejkujatur dhe pa pagesë adekuate)
- Braktisja e shkollimit
- Gjendje të rëndë shëndetësore
- Kushtet e vështira të jetesës
- Vazhdimisht mbahet në kontroll nga dikush (vojitja, telefoni, shoqërimi çdo kund etj)
- Komunikimin me të tjerë e ka të kufizuar.

- 1. Kushdo që merr pjesë në trafikimin e njerëzve dënohet me gjobë dhe me burgim prej pesë (5) deri në dymbëdhjetë (12) vjet.
- 2. Kur vepra penale kryhet në një perimetër prej treqind e pesëdhjetë (350) metrash nga shkolla apo mjedisi tjetër i cili përdoret nga fëmijët ose kur vepra kryhet ndaj personit nën moshën tetëmbëdhjetë vjet, kryesi i veprës dënohet me gjobë dhe me burgim prej tre (3) deri në pesëmbëdhjetë (15) vjet.
- 3. Kushdo që organizon një grup personash për të kryer veprën trafikimi me njerëz dënohet me gjobë deri në pesëqind mijë (500.000) Euro dhe me burgim prej shtatë (7) deri në njëzet (20) vjet.
- 4. Nëse vepra penale nga ky nen kryhet nga personi zyrtar me keqpërdorimin e pozitës apo autorizimeve të tij, kryesi dënohet me: gjobë dhe burgim prej pesë (5) deri në pesëmbëdhjetë (15) vjet për veprën penale ;
- 5. Nëse vepra penale rezulton me vdekjen e një apo më shumë personave, kryesi dënohet me jo më pak se dhjetë (10) vjet burgim ose me burgim të përjetshëm.

KRIMI I ORGANIZUAR

Problemi i kriminalitetit padyshim është një nga prblemët më aktuale i ndërtimit të shtetit ligjor në vendin tonë. Për kriminalitetin gjatë viteve të fundit gjithnjë e më shumë flitet dhe shkruhet si një nga paraqitjet më negative dhe frenuesi kryesorë I zhvillimit të gjithëmbarsuem të vendit. Në krahasim me periudhën e paraluftës veprat penale të tanishme janë shumë më të ndërlikuara për t'u hetuar. Nëse bëjmë një krahasim statistikor me perqindjen e veprave penale të zbuluara paralufte me perqindjen e tanishem shohim se në kohën e pas ndryshimit të sistemit shoqëror zbulimi I krimet ka nivel më të ulët. Në shtetet ligjore demokratike rëndësi e jashtzakonshme I kushtohet të drejtave të njeriut të cilat janë të garantuara me kushtetuten e vendit dhe me konventat nderkombëtare.

Sikurse në të gjitha vendet tjera në tranzicion edhe në Kosovë, një numër i madh i popullsisë është e papunë e po ashtu edhe shkalla e varfërisë është e lartë. Në rrethanat e tanishme ku institucionet e sistemit janë ende jo në shkallën e duhur të funksionalitetit krijojnë kushtë të favorshme si për aktivitetin e grupeve të organizuara kriminale e po ashtu edhe për veprime penale individuale. Kjo gjendje e kriminalitetit-veprimeve penale paraqet pengesën më të madhe në mirëqenjen e popullit, paraqet pengesë për investitorët e jashtëm si dhe për sigurinë e njerëzve të vendit tonë, pastaj krimet e rënda kanë ndikim negative shumë të madhë mbi ekonominë, zhvillimin demokratik të vendit e çka është shumë domethënëse humbjet e të ardhurave publike dhe individuale janë të pa llogaritshme shkaku i krimeve e posaqërisht nga krimet ekonomike. Njihërit kjo situatë pengon forcimin e shtetit ligjor si dhe zbatimin e reformave të cilat I kërkonë Bashkimi Evropian. Veprat penale e sidomos veprat e krimet të organizuar, janë mjaftë të rrezikshme për shtetët në tranzicion. Kosova si një shtet i ri, është veçanërisht vend i ndjeshëm dhe paraqet teren të përshtatshëm për krimin e organizuar bashkohorë i cili nuk njehë kufijë në epokën e globalizimit. Karakteristikë e kryerëve të veprave penale e sidomos të krimet të organizuar, është se motiv kryesor kanë

kanë përfitimin materialo financiar, dhunën, zhvatjen dhe korrupsionin si metoda të kryerjes së veprave të ndryshme penale.

Konventa Ndërkombëtare e vitit 2000, me termin "Grupi i Organizuar Kriminal" nënkupton një grup të strukturuar të përbërë nga tre ose më shumë persona që ekzistojnë për një periudhë të caktuar kohore dhe që bashkëpunojnë për të kryer një apo më shumë krime të rënda ose vepra penale të përcaktuara nga kjo Konventë me qëllim përfitimin e beneficioneve të drejtpërdrejta ose të tërthorta. Ajo që është më joshëse për "krimin e organizuar" është shfrytëzimi i tregjeve ku ka një kërkesë të lartë për disa shërbime dhe mallra të cilat, për shkak të ligjeve dhe rregulloreve kufizuese aktualisht në atë vend, nuk mund të plotësohen ligjërisht.

7

Faktorët që promovojnë krimin e organizuar janë faktorë të karakterit politik, social dhe ekonomik.

Këta faktorë dhe rrethana të ndryshme kanë ndikuar në shfaqjen e formave të hershme të veprimtarive të paligjshme të organizuara si dhe evolucionit dhe sofistikimit deri në ditët e sotme. Hartimi i kësaj strategjie është jo vetëm një detyrim që rrjedh nga prioriteti që përcakton një shtet për të luftuar krimin e organizuar dhe gjithë format e shfaqjes së tij, por ajo rrjedh nga nevoja e implementimit të detyrimeve që dalin nga strategjia rajonale e miratuar, rrjedh nga nevoja për të harmonizuar e koordinuar më mirë gjithë strategjitë e veçanta të miratuara apo që janë në proces miratimi deri tani.

Kjo strategji merr përsipër të përcaktojë prioritetet strategjike të luftës kundër krimit të organizuar, të përcaktojë objektivat e gjithë institucioneve që marrin detyrime në luftën kundër krimit të organizuar si dhe të harmonizojë veprimet ndërinstitucionale për arritjen e objektivave të përcaktuara.

Ajo synon gjithashtu:

- të identifikojë gjerësisht fenomenin e krimit të organizuar dhe fenomenet e tjera pjesë e kësaj strategjie, duke bërë një analizë thelbësore të shkaqeve e faktorëve të zhvillimit;

- të pasqyrojë veprimtarinë institucionale të gjithë aktorëve që marrin detyrime për luftën kundër krimit të organizuar;

- të diagnostifikojë gjendjen në të cilën ndodhet vendi ynë, kryesisht nëpërmjet dokumenteve, masmedias apo informacioneve të institucioneve ndërkombëtare;

- të përcaktojë prioritetet e objektivat që do të arrihen në minimizimin e krimit të organizuar, duke përmendur format kryesore të shfaqjes së krimit të organizuar;

- të përcaktojë masat që duhet të merren nga institucionet e ndryshme për arritjen e objektivave; - të përcaktojë rrugët e monitorimit të implementimit të strategjisë.

- të përcaktojë nevojat financiare apo burimet e mundshme financiare për realizimin e aktiviteteve në funksion të implementimit të kësaj strategjie apo strategjive të tjera sektoriale.

Lufta kundër krimit të organizuar nuk duhet parë dhe kuptuar thjesht si përgjegjësi vetëm e policisë së shtetit. Partneriteti midis aktorësh të ndryshëm është element shumë i domosdoshëm i efikasitetit të kësaj luftime. Prandaj dhe strategjia merr përsipër të bëjë ndarjen e detyrave e masave që do të merren nga institucionet e ndryshme.

PJESËMARRJA OSE ORGANIZIMI I GRUPIT KRIMINAL TË ORGANIZUAR

1. Kushdo që me dashje dhe me dijeni qoftë të qëllimit dhe veprimtarisë së përgjithshme të grupit kriminal të organizuar ose qëllimit të grupit për të kryer një apo më shumë vepra penale të cilat janë të dënueshme me burgim prej së paku katër (4) vjet, aktivisht merr pjesë në veprimtaritë kriminale të grupit duke ditur se pjesëmarrja e tillë do të kontribuojë në realizimin e veprimtarive kriminale të grupit, dënohet me gjobë deri në dyqind e pesëdhjetë mijë (250.000) Euro dhe me burgim prej së paku shtatë (7) vjet.
2. Kushdo që organizon, themelon, mbikëqyr, menaxhon ose drejton veprimtaritë e grupit kriminal të organizuar, dënohet me gjobë deri në pesëqind mijë (500.000) Euro dhe me burgim prej së paku dhjetë (10) vjet.
3. Kur veprimtaritë e grupit kriminal të organizuar të parapara në paragrafin 1. ose 2. të këtij neni rezultojnë në vdekje, kryesi dënohet me gjobë deri në pesëqind mijë (500.000) Euro dhe me burgim prej së paku dhjetë (10) vjet ose me burgim të përjetshëm.
4. Gjykata mund të zbusë dënimin e anëtarit të grupit kriminal të organizuar i cili, para se grupi kriminal i organizuar të ketë kryer veprën penale, raporton në polici ose prokurori, ekzistimin, formacionin dhe jep informata për grupin kriminal të organizuar në detaje të mjaftueshme për të mundësuar arrestimin apo ndjekjen e grupit të tillë.

Është e rëndësishme që të theksojmë që në pjesën hyrëse të këtij dokumenti, se lufta kundër krimit të organizuar kërkon vizion, përcaktim objektivash dhe burimesh të nevojshme si dhe aftësi për të trajtuar këtë fenomen. Kjo strategji sjell metoda dhe modele të reja në menaxhimin e këtyre burimeve si dhe rritje të aftësive të punojësve të policisë që merren me luftën ndaj këtij fenomeni.

Si konkluzion, ambicia e organizatës së policisë dhe e gjithë institucioneve të tjera që kanë detyrime në këtë drejtim, është dhe do të mbetet, që nëpërmjet implementimit të këtyre objektivave e zbatimit të masave të parashikuara në këtë strategji si dhe në strategjitë e tjera sektoriale, si dhe të përmirësojë cilësinë e jetës së qytetarëve.

Prioritetet dhe objektivat e këtij dokumenti p.sh.ne Republikën e Shqipërisë janë në përputhje me detyrimet që rrjedhin nga strategjitë egzistuese të cilat janë:

- Strategjia Kombëtare e Luftës kundër drogës 2006-2010;
- Strategjia Kombëtare e Luftës kundër Trafikimit të Fëmijëve 2008-2010;

- Strategjia Kombëtare e Luftës kundër Trafikimit të Qenieve Njerëzore 2008-2010.
- Strategjia kundër terrorizmit (e pamiruar akoma);
- Strategjia Ndërsektoriale e Parandalimit, Luftës kundër Korrupsionit dhe Qeverisjes Transparente, 2007-2013;
- Strategjia e Menaxhimit të Integruar të Kufijve 2007-2013, miruar me VKM nr.668, datë 29.9.2007;

Aktualisht, Shqipëria është pjestare në një sërë nismash rajonale e më gjerë si dhe është antare e organizatës SECI, Interpol; gjithashtu ka ratifikuar e nënshkruar një sërë konventash e marrëveshjesh ndërkombëtare. Nisur nga sa më sipër dhe nga analiza e faktorëve politiko-socialë, ekonomike, ligjore e teknologjike, si prioritete kryesore të policisë së shtetit në luftë kundër krimit të organizuar do të jenë:

1. Lufta kundër drogave;
2. Lufta kundër trafikëve të paligjshme dhe konkretisht:
 - Lufta kundër trafikimit të qenieve njerëzore dhe kontrabandimit të njerëzve;
 - Lufta kundër trafikimit të armëve;
 - Lufta kundër trafikimit të makinave të vjedhura;
 - Lufta kundër trafikimit të veprave të artit;
 - Lufta kundër pastrimit të parave dhe korrupsionit.
 - Lufta kundër terrorizmit.

Për vite të tëra reagimi ndaj një situatë kriminale në rritje ka qenë i dobët, përforcuar dhe nga faktorë të tjerë si presioni, korrupsioni, frika e pasiguria, etj. Ishte presioni i madh nga organizmat ndërkombëtare dhe nga vetë komuniteti që bëri të ndërmarren hapa institucionale në luftën kundër krimit të organizuar në Shqipëri si dhe disa formave të shfaqjes së tij si – luftës kundër trafikut të njerëzve, femrave apo fëmijëve, luftës kundër trafikut të armëve, luftës kundër trafikut të makinave, trafikut të lëndëve narkotike e kundër kultivimit të bimëve narkotike. Vetëm në vitet 2005-2007 janë goditur dhe çuar deri në fund disa procese të luftës së krimit të organizuar të cilat kanë ndikuar pozitivisht në rritjen e besimit dhe opinionit të komunitetit. Ndikim pozitiv në luftën kundër krimit të organizuar pati edhe fillimi i dënimeve me burgime të rënda i personave të kapur për trafikë të paligjshme, e vepra të tjera të rënda të lidhura me krimin e organizuar. Gjendja pozitive që shfaqet në luftën kundër krimit të organizuar është edhe rrjedhojë e miratimit të instrumenteve ligjore efikase si dhe aplikimit të eksperiencave më të mira në këtë drejtim, pranimit, ratifikimit dhe implementimit të akteve ndërkombëtare për luftën kundër krimit të organizuar dhe terrorizmit. Implementimi i ligjit nr.9284 date 30.9.2004 “Për parandalimin

dhe goditjen e krimit të organizuar” bëri të mundur rritjen cilësore të nivelit të identifikimit, hetimit e grumbullimit të provave për goditjen e autorëve që kryejnë vepra penale në lidhje me krimin e organizuar ose forma të shfaqjes së tij, krijoj mundësinë e kryerjes së veprimeve për sekuestrimin e konfiskimin e pasurisë së vënë si rezultat i kryerjes së veprimtarisë kriminale, si dhe krijimit të Komitetit Këshillues për Masat kundër krimit të Organizuar për monitorimin e veprimtarisë të bashkërendimit të punës së institucioneve në zbatim të ligjit, për vlerësimin e ecurisë së administrimit dhe përdorimit të pasurive të sekuestruara e konfiskuara, për dhënien e mendimit për kërkesat për financim të projekteve nga Fondi i Posaçëm për Parandalimin e Kriminalitetit dhe Edukimin Ligjor, si dhe për çështje të tjera që lidhen me parandalimin e goditjen e krimit të organizuar.

DISA MASA TË MARRA PËR LUFTËN KUNDËR KRIMIT TË ORGANIZUAR

Qeveria në programin e saj përcaktoi si një ndër prioritetet kryesore luftën ndaj Krimit të Organizuar dhe shkatërrimin e organizatave kriminale dhe pjesëmarrjen pa rezerva në luftën globale kundër terrorizmit përkrah SHBA-së dhe vendeve të tjera perëndimore.

Në programin e Qeverisë (2005 – 2009) për Ministrinë e Brendshme ishte theksuar forcimi e garantimi i rendit dhe sigurisë publike, individuale e komunitare si angazhim parësor me moton “Tolerancë zero ndaj krimit”.

Lufta kundër krimit të organizuar, trafiqeve në përgjithësi dhe qenieve njerëzore në veçanti, si dhe lufta kundër pastrimit të parave do të jetë përparësi. Për këtë qëllim do të bëhen edhe ndryshime ligjore duke parashikuar dënime maksimale dhe nivel të prerë dënimi për këto vepra penale. Ende nuk ekziston ndonjë përkufizim përgjithësisht i pranuar për krimin e organizuar, për shkak të zhvillimit të shpejtë dhe ndryshimit të formave në të cilat paraqitet krimi i organizuar. Meqenëse, profesionalizmi i lartë, organizimi dhe thuajse mjetet financiare të pakufizuara janë karakteristikat e krimit të organizuar, gjendja në këtë fushë vazhdimisht është duke u rënduar. Përfitimet paraqesin një rrezik gjithnjë në rritje për shtetin dhe shoqërinë, pasi që krimi i organizuar i investon ato në një anë tërësisht në biznese ligjore – pastrim i parave -, ndërsa në anën tjetër përfaqësojnë një potencial të madh të korrupsionit.

Kjo është arsyeja pse politika vjen në pyetje këtu, pra, si mundet një shoqëri e caktuar të kujdeset për sigurinë e banorëve të dhe shtetit të vetë si një organizatë.

Andaj, një përkufizim uniformë botëror është i nevojshëm për shkak të ndërkombëtarizimit të problemit të krimit të organizuar dhe për shkak të rrezikut që paraqet kjo dukuri për tërë shoqërinë. Është e pamundur të flitet për një shtet kombëtar të krimit të organizuar si i pavarur nga ndikimet e jashtme për shkak të lidhjeve ekzistuese ndërkombëtare. Ndërkombëtarizimi i grupeve kriminale, vendeve dhe aktiviteteve të tyre e bënë koordinimin e hetimit dhe analizimit të policisë ndërkombëtare më të vështirë. Ne pra, kemi nevojë për

një koordinim të rregullave të vlefshme ligjore në fushën e drejtësisë penale, legjislacionit procedural penal, administrativ, gjyqësor dhe kushtetues. Përderisa Evropa të mbetet formacion i shtetit me sisteme të ndryshme ligjore, bashkëpunimi në mënyrë të përsëritur do të përballlet me kufizime të ndryshme, të cilat nuk i kufizojnë kryesisht e krimin, pasi që roli i qeverive kombëtare mbetet një problem i vërtetë për të gjithë që e shohin formimin e Evropës si të pakrahasueshme nga shtetet kombëtare. Pra, kufiri në mes të legjislacionit ndërkombëtar dhe të sigurisë kombëtare, bëhet gjithnjë e më i rëndësishëm. Kështu që, është e nevojshme që pajtohemi me faktin se krimi i organizuar është kryesisht problem i shtetit në të cilin ai është aktiv (Gazeta Wilton Park, 1994).

Për fat të keq, shumë gjykime të vendeve evropiane në fushën e bashkëpunimit ndërkombëtar, të përqendruara në kërkimin e strategjive të reja dhe taktikave të goditjes së krimin të organizuar, kanë dhënë vetëm rezultate të dobëta. Kështu që, themelimi i Grupit TREVI (Grup Ndërkombëtar Kundër Terrorizmit), Marrëveshjes së Shengenit dhe EUROPOL-it u përcjell me shumë probleme, nga natyra politike dhe ligjore, dhe për këtë shkak suksesi i bashkëpunimit ka ngecur shumë prapa pritjeve.

Nga analiza e të dhënave të marra nga shtetet e ndryshme, mund të konstatohet se krimi i organizuar është shumë vështirë të matet për shkak të:

- përkufizimeve të ndryshme të krimin të organizuar në të gjithë Evropën, si dhe në botë;
- dallimeve në sistemet gjyqësore;
- dallimeve në metodat e policisë për regjistrimin e krimin të organizuar;
- dallimeve në regjistrimin e veprave penale dhe të aktiviteteve të policisë.
- Përpjekjet e Shteteve, të bashkuar në kuadër të Europol-it, për t'iu bashkuar luftës kundër krimin të organizuar, vazhdimisht ndalen për shkak të dallimeve të shumta. Shtete të ndryshme zbatojnë taktika të ndryshme të luftës kundër krimin të organizuar. Fuqia e krimin të organizuar ndryshon nga vendi në vend dhe format e krimin të organizuar janë të ndryshme kryesisht për shkak të faktorëve gjeografik, ekonomik dhe social të vendeve individuale.
- Për shkak të mungesës së përkufizimeve unike të krimin të organizuar dhe pamundësisë së qasjes në të dhëna dhe për shkak të legjislacionit për mbrojtjen e të dhënave në shtete të ndryshme, vështirë se mund të krahasohen të dhënat në lidhje me qarkullimin e krimin të organizuar në Evropë. Diferenca e matjeve rrjedh nga njoftimet e ndryshme të shteteve të ndryshme (ka një dallim në të dhëna lidhur me hetimet në vazhdim dhe atyre të përfunduar, disa nga shtetet vetëm në mënyrë të përbashkët i paraqesin të dhënat (Heijden, 1995).
- Synimi strategjik afatgjatë i implementimit të kësaj strategjie është “ndertimi i një shoqërie, pa kercenime nga krimi i organizuar, në paqe dhe në permiresim të vazhdueshëm të cilesise se jetes se qytetareve, duke dhënë në kete mënyrë imazhin e një vendi të qetë e në standarte të larta të sigurise”.

Kushti kryesor për përmbushjen e objektivave të kësaj strategjie është rritja e bashkëpunimit, marrja e detyrimeve nga të gjitha institucionet dhe aktorët duke synuar një reagim proaktiv të të gjithë agjencive të zbatimit të ligjit kundër krimit të organizuar, trafikeve të paligjshme e terrorizmit.

Në strategji është parashikuar që përgjegjësinë e hartimit të nismave për koordinim, si dhe bashkëveprim midis institucioneve të ndryshme :

- Të grumbullojë detyrat e veçanta të të gjithë institucioneve të tjera;

- Të marrë inisiativën për ripunimin e azhurnimin e strategjive të tjera sektoriale me politikat dhe objektivat e parashikuara në këtë strategji.

Monitorimi i këtyre rezultateve do të jetë i brendshëm dhe i jashtëm. Monitorimi i brendshëm do të vlerësojë progresin e bërë duke u mbështetur të indikatorët:

- Si indikatorë të brendshëm do të jenë:

- shkatërrimit të grupeve kriminale të përfshira në këto aktivitete;

- sekuestrimin e pasurive të rrjedhura nga këto aktivitete të paligjshme;

- arrestimin e personave me karriere kriminale;

- treguesit e tregut të paligjshëm;

- minimizimin e korrupsionit dhe renditjen në vendet që luftojnë me efektivitet korrupsionin;

- përdorimin e formave dhe mjeteve të veçanta të hetimit;

PËRFUNDIM

Trafikimi si problem global paraqitet duke u bazuar në stastistikat e ndryshme botërore. Për çdo vit në botë trafikohen deri me 2.000.000 burra, gra e fëmijë prej te cilëve 50% janë të mitur. Pas trafikimit më lënde narkotike dhe armë, konsiderohet aktivitet më kriminal në botë

.Krimi i organizuar është një problem i madh në shumicën e vendeve evropiane. Pavarësisht nga kjo, ende nuk ka asnjë përkufizim përgjithësisht të pranuar për krimin e organizuar. Andaj, është thelbësore që në luftën kundër krimit të organizuar në mënyrë sistematike të grumbullojmë dhe analizojmë të dhëna në lidhje me krimin e organizuar. Për këtë qëllim ne kemi nevojë për përcaktimin e një politike të përshtatshme për të luftuar krimin e organizuar dhe një përkufizimi ndërkombëtarisht të pranuar për krim të organizuar. Meqenëse nuk e kemi një përkufizim të tillë është vështirë t'i krahasojmë të dhënat përkatëse. Në këtë drejtim, gjithashtu ka dallime edhe në sistemet gjyqësore, në metodat e regjistrimit të policisë, të regjistrimit të veprave penale dhe aktiviteteve të policisë.

Megjithatë, i përbashkët është kuptimi i tipareve që e karakterizojnë mënyrën në të cilën grupet e organizuara kriminale veprojnë. Kjo është arsyeja pse duhet t'i krahasojmë karakteristikat e krimit të organizuar në vende të ndryshme për të punuar në bazë të përkufizimit të ardhshëm të krimit të organizuar. Fatkeqësisht, shumë gjykime të vendeve evropiane në fushën e bashkëpunimit ndërkombëtar, të përqendruara në kërkimin e strategjive të reja dhe taktikave të goditjes së krimit të organizuar, kanë dhënë vetëm rezultate të dobëta.

Si përmbledhje :Jane keto Organizata aktive konspirative te angazhuara në aktivitete të paligjshme si mekanizëm për gjenerimin e të ardhurave (para të zeza).

Strukturuar si biznes me hierarki të formës piramidale, që lirshëm përdorin dhunë dhe ryshfet për të vazhduar me operacionet e veta, kërcënojnë dhe ndëshkojnë rënd (duke përfshirë edhe vrasje) për të ruajtur kontrollin e brendshëm dhe të jashtëm, ushtrjnë brutalitet dhe kontribuojnë në fushata zgjedhore për të blerë patronazhin politik për imunitet nga ekspozimi dhe ndjekja penale.

BIBLIOGRAFIA

- Dr. Ragip Halili “Kriminologjia“ Prishtinë 2011, Balmed
- Dr. Ragip Halili “Penalogjia” (E drejta e egzistimit te sanksioneve penale) Prishtinë 2009
- Dr. Ismet Salihu “ E drejta penale, pjea e posaqme “ Prishtinë 2011, Universiteti Fama
- Dr. Ismet Salihu “ E drejta penale nderkombetare “ Prishtinë 2011, Universiteti Fama
- Dr. Vesel Latifi “ Kriminalistika “ Prishtinë 2011, Universiteti I Prishtinës
- Kodi Penal I Kosovës
- Kodi i Procedurës Penale të Kosovës
- Ligji i Policisë së Kosovës
- Parimet dhe Procedurat e Policisë së Kosovës
- Kodi Penal i Republikës së Shqipërisë, ndryshuar me ligjin nr.9275, datë 16.09.2004, neni 2
- VENDIM Nr.1140, 765ate 30.7.2008 PËR MIRATIMIN E STRATEGJISË NDËRSEKTORIALE TË LUFTËS KUNDËR KRIMIT TË ORGANIZUAR, TRAFIQEVE DHE TERRORIZMIT –SALI BERISHA(KRYEMINISTER)
- PUNA POLICORE NË EVROPËN QENDRORE DHE LINDORE:
- Krahasimi i njohurive të dorës së parë me Përvojat nga Perëndimi, © 1996 Kolegji i Policisë dhe Studimeve të Sigurisë, Slloveni
- (Gazeta Wilton Park, 1995).
- (Gazeta Wilton Park, 1994).

Nga interneti:

- https://www.google.com/search?q=trafikimi+i+qenieve+njerezore&rlz=1C1GCEA_enXK783XK784&oq=TRAFIKIMI&aqs=chrome.2.69i57j015.7400j0j8&sourceid=chrome&ie=UTF-8
- <https://www.unodc.org/documents/southeasterneurope/Guidelines-Albanian.pdf>
- https://www.google.com/search?q=krimi+i+organizuar&rlz=1C1GCEA_enXK783XK784&oq=krimi+i+orgabni&aqs=chrome.1.69i57j015.11405j0j9&sourceid=chrome&ie=UTF-8
- <https://www.evropaelire.org/a/24891133.html>
- https://www.google.com/search?rlz=1C1GCEA_enXK783XK784&ei=nC0NW6WBEdLQwQLpmLjoCg&q=krimi+i+organizuar+ne+kosove&oq=krimi+i+organizuar+ne+KOSOVE&gs_l=psy-ab.1.0.0j0i22i30k112.38872.42426.0.46744.10.10.0.0.0.0.142.931.7j3.10.0...0...1c.1.64.psy-ab..0.10.929...0i67k1.0.owikuEQivZ0

HAPAT E SHQIPERISE DREJTE BE-SE

Xhesjana Mezuraj

Ervis Rapushaj

International University of Struga

Nas. Ezerski Lozja nr 1, Struga, Republic of Maceonia,

Zh.mezuraj16@eust.edu.mk, e.rapushaj16@eust.edu.mk

ABSTRAKTI

Tema e punimit “Hapat e Shqipërisë drejt Bashkimit European” së pari ka një qëllim informues dhe analizues të rrugës të Shqipërisë drejt Bashkimit European Një analizim fillestar, ka të bëjë me historikun, kushtet për hyrjen në BE dhe përfitimet ,duke detajuar rrethanat, momentet, sfidat, dhe ndikimin ndaj Shqipërisë dalja e Britanise nga BE . Bashkimi European mbetet ndër temat më të përfolura në diskutimet publike e mediale, në Shqipëri e në rajon. Që nga Qershori I vitit 1991 me vendosjen e marrëdhënieve diplomatike Shqipëri – Komuniteti Ekonomik European,përmes angazhimeve të shumta të forcave politike, ekonomike e atyre ushtarake-civile si pjesë e zhvillimeve e cila vazhdon deri në ditët e sotme.Prandaj, ky interes nga të gjitha sektorët e ndryshëm na ka nxitur për t’u marrë me studimin e kësaj teme për këtë punim. Arsye tjetër ishte se një studim dhe sqarim i kësaj fushe në Shqipëri e sidomos nga ana e studentëve ka mungesë. Ndaj edhe studimi në fjalë është një tregues faktik i orientimit të vendit që jep një vizion për të ardhmen se si duhet përmirësuar, standartizuar dhe implemtuar perspektivën europiane në zbatim.Shpresojmë që lexuesve ky punim tu shërbej për të mësuar dhe kuptuar më mirë të gjitha mundësitë që procesi i zgjerimit sjell për vendin tone.

Fjalëtkyce:BE,Shqipëri,BREXl,integrimi,sfidat,perfitimet etj

HYRJA

“E DUAM SHQIPERINE SI GJITHE EUROPA”

Pankarta ,tituj gazetash ,revistash,emisionesh ndoshta dhe librash mbajne titullin e shprehjes te mesiperme . Por cfare kuptimi ka ne te vertet ? Cfare eshte Shqiperia dhe pse kerkon me domosdoshmeri te jete pjese e BE . Duke u nisur nga kjo shprehje vendosa qe te rezlizoje nje punim seminarik te hapave te Shqiperise vendit te vogel me dy dete .Vendit homogjen I cili ka perjetuar 45 vite komunizem.

Qellimi I ketij punimi shkenco nuk eshte thjesht qe te japi disa definime apo deshira te shqiptareve pas komunizmit por te analizoje sado pak faktoret qe akoma po e lene shprehjen

e mesiperme nje enderr . Te percjelle sadopak informacion per gjendjen aktuale te shqiperise drejt BE-se.

HISTORIKU I SHKURTER I KRIJIMIT TE UE

Ideja mbi Evropën e bashkuar ka një histori të gjatë dhe shtë e vjetër disa shekuj. Mund të thuhet se kjo ide është e vjetër sa edhe praktika e perleshjeve luftarake .Pikerisht me përfundimin e perleshjeve luftarake dhe analizimin e pasojave shkatërruese dhe katastrofale të tyre ,kjo ide u ringjall përsëri.

Dhe që nga atëherë kjo ide në formë të caktuar është vazhimisht e pranishme. Viktimat nënjerezore dhe shkatërrimet material të Luftës I Botërore edhe me shumë nxitese idente për Evropën e bashkuar, Lufta II Botërore u terhoqi përsëri vërejtjen e popujve evropianë për rëndësinë e idesë për nevojën e bashkimit evropian .U bë e qartë se kjo lidhje do të jetë një kusht për marrëdhënie stabile politike. Pas përfundimit të Luftës II Botërore ,përkrahja e fortë për bashkimin evropian erdhi nga politikane evropiane të cilët idente e tyre e mbështetnin në pasojat katastrofale dhe rrenqetëse të luftës .Me iniciativën e të ashtuquajturit ‘Planit të Shumanit’ se pari u themelua Bashkësia Evropiane për Thengjill dhe Celik (18.4.1951 – Paris).Pas kesaj u themelua Komiteti Nacional për Bashkimin e Shteteve Evropiane ,gje që pati rëndësi për formimin e Bashkësisë Evropiane për energji atomike .Bashkësia Ekonomike Evropiane është formuar me qëllime të qarta ekonomike dhe politike .Kjo bashkësi u formua me Marrëveshjen e Romës (25.3.1957). Marrëveshjen e nënshkruan Franca ,Gjermani,Italia ,Belgjika,Holanda,dhe Luksemburgu.Me 1973 kjo listë u zgjerua me hyrjen e Britanisë së Madhe ,Irlandës dhe Danimarkës. Nga kjo ngjarje u deshën të kalonin të tjerë ,që BE të fitojë anëtarin e dhjetë Greqinë .Kjo vazhdoi me pranimin e Spanjës dhe Portugalisë në 1986 .Familjes evropiane me 1995 ju bashkua dhe Austria ,Finlanda,e Suedia .Kështu “gjashtësi “I dikurshëm u shndërrua në “pesëmbëdhjetëshen evropiane”Me marrëveshjen e Romës është parapare eliminimi i barrierave doganore në këmblimin e mallrave në mes të vendeve anëtare për një periudhë 15 vjeçare Krahas ndryshimeve në sferën e doganave u parapa dhe harmonizimi i politikës bujqësore ,fiskale,monetare dhe sociale.Në dhjetor të vitit 1969 në Konferencën e kryetarëve të shteteve në Hage u arrit marrëveshje drejt unionit të plotë ekonomik e politik .Sipas Marrëveshjes së Romës ,vendet evropiane mund të behen anëtare të plotëfuqishme ,ndërsa vendet e tjera ftohen që të inuadrohen si anëtare shoqëruese.Në qellimet themelore ekonomike mund t’i numërojmë :përpërimin e zhvillimit të aktiviteteve ekonomike mes vendeve anëtare,ekspansioni i përhershëm dhe i balancuar i ekonomisë,stabiliteti ekonomik,përmirësimi i jetesës.Për realizimin e të gjitha këtyre qëllimeve është parapare formimi i tregut të përbashkët,e me vone edhe i Unionit Evropian .Realizimi i qëllimeve duhet të realizohet përmes:

- Eliminimi të doganave dhe kufizimet e tjera për mallrat në mes vendeve anëtare .
- Eliminimi të barrierave dhe sigurimit të lëvizjes të lirë të fuqisë punëtore si dhe qarkullimit të kapitalit të shërbimeve.
- Vendosjes së tarifës së përbashkët doganore ndaj vendeve të unionit.

CFARE ESHTË MARREVESHJA E STABILIZIM -ASOCIMIT?

Marrëveshja e Stabilizim-Asociimit (MSA) është një marrëveshje ligjore ndërkombëtare ndërmjet vendit nënshkrues (në rastin tonë Shqipërisë) dhe Bashkimit Evropian. Funkzioni i saj është të vendosë kuadrin ligjor për bashkëpunim ndërmjet të dy palëve dhe adoptimin gradual të standardeve evropiane, të tilla si kushtet që duhet të plotësojnë mallrat, shërbimet dhe kapitalet shqiptare që të mund të lëvizin lirisht në Bashkimin Evropian, apo rregullat që përcaktojnë se si duhet të zhvillohet konkurrenca në treg. Një nga karakteristikat kryesore të MSA-së është përqendrimi në krijimin dhe forcimin e parimeve demokratike dhe bashkëpunimit me vendet e rajonit të Ballkanit.

Per nje numer arsyesh,disa prej te cilave I permenda edhe me pare ,Shqiperia humbi mjaftë kohe dhe ritem ,ne perpjekjet e saj per t'iu qasur sa me shpejt Bashkimit European .Negociatat per nenshkrimin e Marreveshjes se Stabilizim Asociimit me BE-ne u nisen vetem ne vitin 2003 ,nje nje kohe qe Maqedonia dhe Kroacia e nenshkruan MSA –ne qe ne vitin (2001) Negociatat zgjaten mbi tre vjet dhe marreveshja u nenshkrua vetem ne qeshor te vitit 2006.Marreveshja hyri ne fuqi ne 1 prill 2009 ,pas ratifikim te saj nga 25 vende anetare te BE-se ,si dhe miratimin e saj nga Parlamenti shqiptar.Procesi i ratifikimit zgjati 3 vjet dhe u finalizua me ratifikimin e marreveshjes nga parlamenti I Greqise ne 15 janar 2009 duke I hapur keshtu rrugen Shqiperise per te aplikuar ne BE per marrjen e statusit te vendit kandidat.

MSA perqendrohej ne disa ceshtje :

1.Dialogu politik

2.Bashkepunim rajonal

3.Drejtesia dhe ceshtjet e brendeshme ,ku rendesi e vecante I kushtohet forcimit te shtetit te se drejtes ,institucioneve , luftes kunder terrorizmit ,pastrimit te parave dhe veprimtarise kriminale.

4.Levizja e lire e lire e mallrave

5.Perafrimi I legjislacionit shqiptar me acquis communautaire ,zbatimi I ligjit te pranuar me pelqimin e shteteve anetare te BE-se.

6.Bahkepunim gjithnje dhe me I zgjeruar ne fushat e politikave komunitare perfshire drejtesine lirine dhe sigurine .

Marrja e statusit kandidat dhe udhezimet

Anëtarësimi në Bashkimin Evropian është prioritet i Qeverisë së Republikës së Shqipërisë prej dy dekadash. Vendi paraqiti aplikimin e tij për anëtarësim në vitin 2009 dhe iu dha statusi i vendit kandidat në vitin 2014. Shqipëria është një hap më pranë Bashkimit

Evropian, një tjetër gur kilometrik i rëndësishëm në rrugën drejt BE-së. Dhënia e statusit të vendit kandidat është një rrjedhojë logjike e përpjekjeve të Shqipërisë për reforma. Në të njëjtën kohë duhet parë si një nxitje për të vazhduar me reformat ekzistuese dhe ndërmarrjen e reformave të reja, të nevojshme për ta përgatitur Shqipërinë për nisjen më pas të negociatave të anëtarësimit⁴. Hapja e negociatave në kuadër të marrjes të Statusit të vendit kandidat për anëtarësim në BE shtron para vendit një sërë detyrimesh dhe angazhimesh. Qeveria ka miratuar me VKM nr. 330, datë 28 maj 2014, “Për miratimin e udhëzimit për pesë përparësitë e rekomanduara nga Komisioni Evropian, për përmbushjen e 5 prioriteteve, konkretisht:

- reforma e administratës publike;
- pavarësia, efikasiteti dhe llogaridhënia e institucioneve të gjyqësorit;
- lufta kundër korrupsionit;
- lufta kundër krimit të organizuar;
- mbrojtja e të drejtave të njeriut.

Kriteret e anëtarësimit në BE

Aplikimit për anëtarësim në BE fillon zyrtarisht kur vend aspirant i dorëzon aplikimit për anëtarësim Presidencës së BE-së. Komisioni Evropian ofron një opinion formal (Avis) për vendin aplikues, duke rekomanduar dhënien ose jo të statusit të vendit kandidat dhe hapjen e negociatave. Pasi Këshilli, në unanimitet bie dakord mbi një mandat negociues, bisedimet midis vendit kandidatit dhe të gjitha Shteteve Anëtare të BE-së mund të hapen formalisht. Por para se të fillojnë negociatat, vendi aplikant duhet të plotësojë kriteret e aderimit në BE.

Të ashtuquajturat “**kriteret e Kopenhagenit**”, përcaktuar nga Këshilli Evropian mbajtur në dhjetor të 1993 në Kopenhagen, kërkojnë që vendi kandidat të ketë:

- institucione të qëndrueshme që garantojnë demokracinë, shtetin e së drejtës, të drejtat e njeriut, respektimin dhe mbrojtjen e minoriteteve;
- një ekonomi tregu funksionale, si dhe aftësinë për të përballuar presionin e konkurrencës dhe forcat e tregut që veprojnë brenda Bashkimit Evropian;
- aftësinë për të marrë përsipër detyrimet e anëtarësimit, në mënyrë të veçantë objektivat politike, ekonomik dhe të bashkimit monetar.

PERFITIMET E SHQIPERISE NQS DO TE INTEGROHET NE BE

Integrimi Evropian:

- Do të garantojë stabilitetin I cili do të mbështetet në asistencën financiare përmes fondeve strukturore

- Do te ofrojne nje dritare te re ne fushen e biznesit per investimet e huaja ne Shqiperia (heqja e kufizimeve ne lidhje me levizjen e kapitaleve si dhe ne levizjen e lire te njerezve ,vendosja e shoqerive tregtare ne vendet respective te paleve kontraktuese dhe ofrimi I sherbimeve :

- Anetaresimi I plote ne Standartet Europiane do te sjelle permiresime te medha edhe ne fushat e mbrojtjes te se drejtave te njeriut ,luftes ndaj korrupsionit dhe administrimit e financave publike ,por gjithashtu edhe ne fusha te tjera si mbrojtja sociale,siguria ushqimore dhe mjedisore ,te cilat do te ndikojne ne permiresimin e jetes te qytetareve .

- Bashkimi European eshte partneri kryesor tregtar I Shqiperise ,ku 80 % te eksporteve ne Shqiperi shkojne ne BE dhe 65% te importeve te saj vijne nga BE. Ne integrim I plote ne BE do te thote qe produktet shqiptare do te kene akses ne tregjet e medha pasi do te jene hequr te gjitha detyrimet doganore etj

- Integrimi European do t'iu ofroje qytetareve mundesi te reja udhetimi,studimi dhe punesim.

PERFITIMET E BE NQS SHQIPERIA INTEGROHET NE BE

Pavarësisht se Shqipëria është një vend i vogël dhe i varfër mund të ofrojë një sërë përfitimesh për BE-në të tilla si në fushën e turizmit, pasi vendi gëzon një pozitë të favorshme gjeografike, në fushën kulturore, ku Shqipëria ka një pasuri të larmishme të trashëgimisë kulturore, ku disa prej tyre janë të mbrojtura nga UNESCO. Turizmi zë një vend tepër të rëndësishëm në të ardhurat vjetore të ekonomisë shqiptare. Në vitin 2011 Shqipëria u rendit si një ndër destinacionet kryesore turistike në botë për t'u vizituar nga prestigjiozia “Lonely Planet”.Që nga nënshkrimi i marrëveshjes të Tregtisë dhe të Bashkëpunimit ndërmjet Shqipërisë dhe Bashkimit European në vitin 1992 dhe deri në vitet e fundit, Shqipëria është kthyer në një faktor pozitiv stabilizues në rajonin e trazuar të Ballkanit dhe ka treguar se mund të jetë një aleat tepër i rëndësishëm për partnerët ndërkombëtarë. Gjithashtu Shqipëria ofron një siguri juridike dhe fiskale për çdo investitor të huaj që ka dëshirë dhe shpreh interesin për të. Përafrimi i legjislacionit shqiptar me standardet europiane e ka lehtësuar mjaft procedurën burokratike të politikës fiskale dhe financiare.Gjithashtu Shqipëria, duke qenë se është një vend me moshë mesatare të re, ofron mundësi punësimi për kompanitë apo investitorët e huaj.

Kur mund te anetaresohet Shqiperia ne BE

Procesi i integritimit evropian mund të ndahet në një numër fazash, të cilat paraqiten në tabelën e mëposhtme. Shqipërisë do t'i duhet të kalojë nëpër të gjitha këto faza që të mund të anëtarësohet në Bashkimin Evropian.

- Fillimi i Negociatave të MSA
- Nënshkrimi i MSA
- Hyrja në Fuqi e MSA
- Opinioni
- Fillimi i Negociatave të Anëtarësimit
- Nënshkrimi i Traktatit të Anëtarësimit
- Data e Anëtarësimit

Shqiperia I ka kaluar disa prej fazave te mesiperme por I ngelet akoma edhe shume pune per tu bere pjese e BE-se duke kaluar fazat perfundimtare te hyrjes ne BE ,pavaresisht deshires te madhe per te qene pjese e saj dhe punes te vazhdueshme.Nqs do hidhnim nje veshtrim te kritik te arsyeve pse Shqiperia akoma nuk eshte pjese e BE do tu referohesha disa prej leksioneve te mbajtura nga Prof.Shpetim Cami dhe .Loridela Beqari te cilet kane theksuar se nje prej arsyeve kryesore qe Shqiperia nuk eshte pjese e BE eshte mungesa e transparences .Por,cfare nenkupton ky fakt ? Mungesa e transparences lidhet me faktin se raportet e Shqiperise qe I dorezohen BE kane rezultate te ndryshme nga raportet qe kryejne organizatat e BE ne Shqiperi duke sjelle keshtu nje disinformim .

DEKLARATA TE DISA PREJ FIGURAVE POLITIKE TE SHQIPERISE PER HYRJEN NE BE

-CILAT JANE SFIDAT PER VETE QYTETARET SHQIPTARE NE KETE PROCES INTEGRIMI ?

Qytetaret shqiptare kane mundesi te japin nje kontribut historik .Se pari secili duhet te kontribuojte per nje process zgjedhor te lire dhe te ndershem dhe kjo eshte jashtezakonisht e rendesishme .Se dyti secili duhet te mbaje nje qendrim te prere kunder ryshfetit .Nqs qytetaret shqiptare marrin vendim ti permbushin keto dy drejtime I bejne keshtu nje sherbim te jashtezakonshem vendit te tyre .

S.Berisha(President 1992-1997/ Kryeminister 2005-2013)

-CILI KA QENE MOMENTI ME I VESHTIRE , POR EDHE AI QE JU E QUANI SUKSES NE PROCESIN E INTEGRIMIT TE SHQIPERISE NE BE ?

Nje nga momentet me te veshtira ka qene kur kam pasur rolin e Kryeministrit te vendit ne nentor te 1999-se Komisioni European aprovoi nje studim per Shqiperine ,pra nje lloj skanerit se sa e gatshme ishte Shqiperia per te perballuar MSA ,I cili ne fakt na nxirrte per faqe te zeze . Ndryshimi I ketij raporti I cili I ishte paraqitur presidentit te BE Z.Prodit ka qene nje nga periudhat me te veshtira.

I.Meta (Kryeminister1999-2002 , M.i Jashtem1999-2003 dhe Presidenti Aktual I Shqiperise)

-CFARE KUJTONI SI MOMENTIN ME TE VESHTIRE TE PERIUDHES QE KENI QENE MINISTRE E JASHTME ?

Kujtoj dialogun politik qe une kam pasur me Trojken e BE .Ne fakt kjo erdhi pikerisht pas momentit kur ne Bruksel kemi pasur incidentin kur u godit Z.Milo ,dhe incidentit qe politikanet bene ne Parlamentin European, duke transsferuar atje konfliktualitetin ekstrem te politikës ne Tirane .

A.Dade (M.e Jashtme 2001-2002)

-KUSH MENDONI SE ESHTË KYCI I ANTARESIMIT TE SHQIPERISE NE BE ?

Une do te thosha se hapat e Shqiperise drejt BE do te varen nga kapacitetet tona . E rendesishme eshte qe te nxjerrim mesime nga pesimet e te kaluares dhe te jemi ne gjendje ta rifitojme kohen e humbur .Nqs I nxjerrim keto mesime do te kemi shume prespektiva.

M.Bello (M. I Integrimin Europian shkurt-korrik 2002)

Perfundimi

Nqs nga referendumi I kryer ne Britanine e Madhe per daljen nga BE u votua 51.9% pro largimit nga BE nese ky referendum do te kryej ne Shqiperi jam e bindur se te pakten 90% e shqiptareve do te votonin pro hyrjen ne BE .Arsyet e kesaj “dashurie “ te madhe ndaj BE-besoj se eshte fakti se shqiptaret e shohin BE –ne si shpetimtaren e tyre . Shqiptaret e shohin BE-ne si driten ne fund te tynelit e ne te gjitha sektoret si ate politik ekonomik e social . Pavaresisht veshtiresive qe ky proces ka hasur une do te theksoja deklaratat te Komisionereve te BE te cilet jane shprehur “ se Shqiperia I ka te gjitha kapacitetet per te qene pjese e BE “ Por per te qene pjese e BE Shqiperia duhet te vazhdoje me ritme te kenaqshme ne zbatimin e reformave, si lufta kundër korrupsionit dhe krimit të organizuar, reforma në sistemin gjyqësor, reforma në administratën publike, të drejtat e njeriut të Romëve dhe diskriminimi kundrejt komunitetit LGBT, që do të bëjnë të mundur pjesëmarrjen e saj në procesin integrues.

PYETESOR PER INTEGRIMIN E SHQIPERISE NE BE

Të dhënat personale:

Gjinia_____

Mosha_____

Profesioni _____

1.A mendoni se anetarësimi në BE do të ndodhë 5 vjecarin e ardhshëm ?

●PO

●JO

●Ndoshta

2.A mendoni se anetaresimi ne BE do të eleminojë cdo problem politik ,ekonomik,social për Shqipërinë ?

- PO
- JO
- Ndoshta

3.Cili mendoni se është përfitimi më I madh I anëtarësimit të Shqipërisë në BE?

4.Si ndiheni më I vlerësuar kur ju drejtohen si qytetar I Shqipërisë apo I Shqipërisë europiane ?

Rezultatet e pyetesorit

●Ne kete pyetesor moren pjese 100 (njqind) persona te grupmoshes 19-30 vjec.Pergjithesisht ishin student dhe nje % e vogel vazhdonin studimet Master.

1. A mendoni se anetaresimi ne BE do te ndodhe 5 vjecarin e ardhshem?

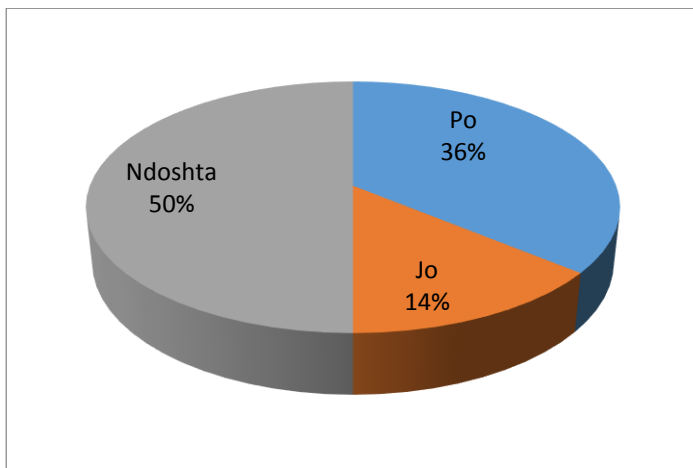
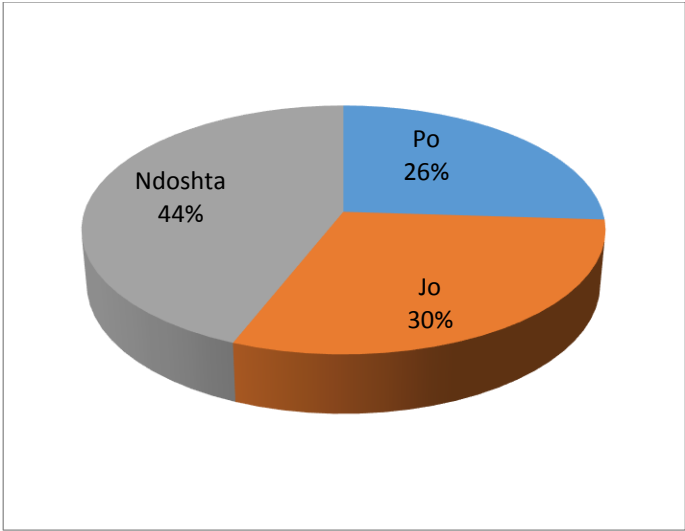
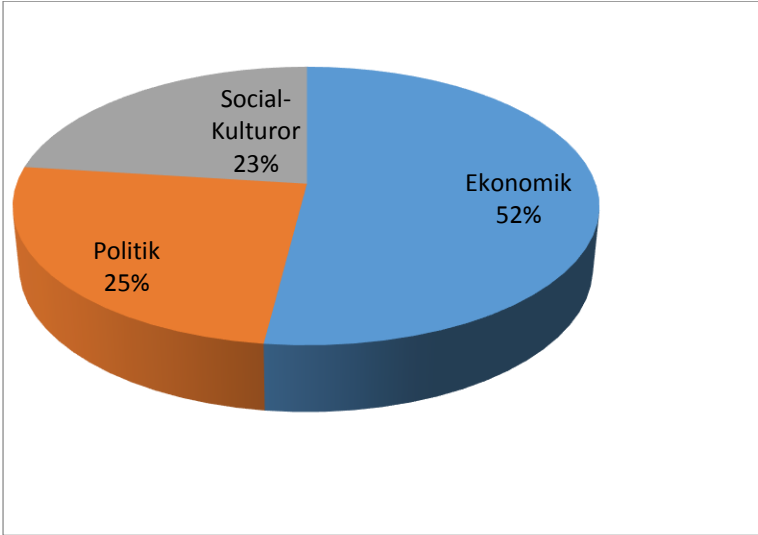

Figura1.

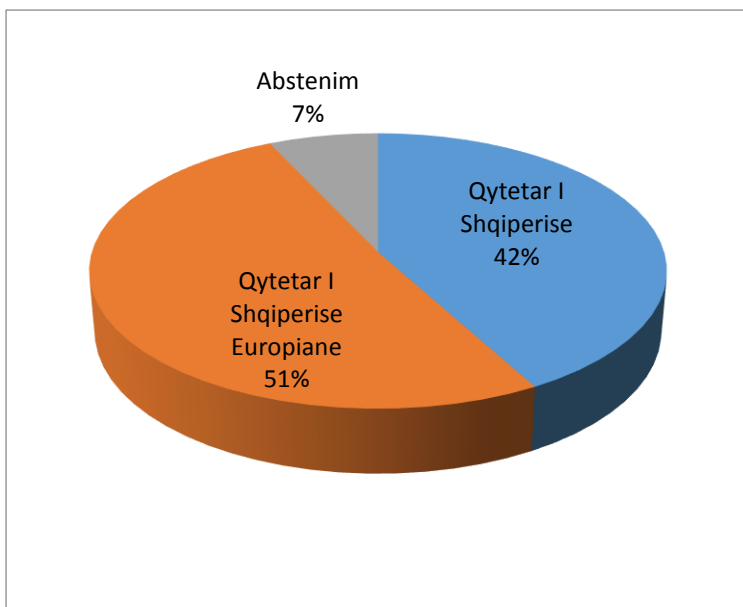
2.A mendoni se anetaresimi ne BE do te eleminoje cdo problem politik,ekonomik,social per Shqiperine?

3.Cili mendoni se eshte perfitimi me I madhe I anetaresimit te Shqiperise ne BE?

4.Si ndjeheni me I vleresuar kur ju drejtohen si qytetar I Shqiperise apo I Shqiperise

Europiane?

LITERATURA E PERDORUR

- ¹ Dr.Marko Bello/E DREJTA INSTITUCIONALE KOMUNITARE EVROPIANE /Tirane 2010/MORAVA /f 358
- ¹INTERVISTOI PANDI GJATA/DIALOGU PARA –ANTARESIMIT BE-SHQIPERI/TIRANE/2009/Fq 82
- ¹Dr.sc.Shpresa Shehu –Kursani,Shtegtimi i Unionit Evropian,Universiteti ILIRIA,Prishtine 2006.
- <http://eurospeak.al/opinion/194-rrugetimi-drejt-be-se-cfare-jep-dhe-cfare-merr-shqiperia>
- Dt:12/04/2018
- [http://euforalbania.info/sites/default/files/publikime/13.15%20Pyetje%20per%20Bashkimin%20European%20\(Shqip\).pdf](http://euforalbania.info/sites/default/files/publikime/13.15%20Pyetje%20per%20Bashkimin%20European%20(Shqip).pdf) /DT.11.04.2018/
- ¹ <http://em-al.org/sq/1865-2/#Historikun>
- ¹Prof.Dr Shpetim Cami /E drejta europiane/UNS/2018
- ¹Asc Loridela Beqari/E drejta nderkombetare publike/UNS/2018

THE FIFTH INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
“SCIENTIFIC CHALLENGES FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT –
SCFSD18”

JUNE 2018